శ్రీనివాసవిలాస గ్రంథావళి—౧

ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము

(శ్రీవిద్యానాథుని కృతికి ఆంధ్రానువాదము)

గ్రంథకర్త :

శిరోమణి, విద్వాన్

చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు

యు.జి.సి. ప్రొఫెసర్-తెలుగుశాఖ

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము-హైదరాబాదు.

భూమికారచయిత :

విద్యారత్న

శ్రీ ఈయుణ్ణి వేంకటవీరరాఘవాచార్యులు, ఎం. ఏ.

వెల 30-00

ప్రథమ ముద్రణము 1944
ద్వితీయ ముద్రణము 1961
తృతీయ ముద్రణము 1967
చతుర్థ ముద్రణము 1972

ముద్రణ :
శివాజి ప్రెస్, సికింద్రాబాదు.
శా.శ. 1894 పరిధావి శ్రావణ పూర్ణిమ
గురువారము 24-8-72

ప్రతులకు :
శ్రీనివాస పబ్లికేషన్స్
1-9-625/8,
విద్యానగరము, హైదరాబాదు-44.

విషయసూచిక

(పీఠికాభాగము)

(గ్రంథభాగము)

అవతారిక

నాంది

శ్రీమహిళామితల్లి విలసిల్ల మెఱుంగు తెలుంగు సజ్జన
స్తోమము సాంపసాళివలెఁ దోఁపఁగ దాపున, మౌనిబృందముల్
ప్రేమ మయూరపాళిక్రియ నృత్యము సల్ప వృషాద్రిసానుభూ
సీమ వెలుంగ నిల్చి మిసిఁజిల్కు నవాంబుదమున్ భజించెదన్.

కవిస్తుతి

మంగళవాఙ్మయోపవన మంజులకుంజ విహారవీథికా
రంగములందు భృంగములు, రాజమరాళములున్, పికంబులున్,
రంగులనొల్కు చిల్కలును రాజిలు నాఁడును, నేఁడు, డెందము
పొంగఁగ వాని భంగములు, పొంకకలున్ నుడిసొంపు లెంచెదన్.

అలంకారశాస్త్రప్రకరణ గ్రంథముగా ఆసేతుహిమాచలము పఠన పాఠనములలో అతిప్రసిద్ధమైనది ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము. శబ్దార్థరసగుణాలంకారాదులగు సాహిత్య ప్రమేయాంశములన్నియు నొక్కచో సంగ్రహముగా లక్షణోదాహరణ సమన్వయ పూర్వకముగాఁ బ్రదర్శింపఁబడుటచే నీ జాతిగ్రంథములకిది యొజ్జబంతిగా వాసిగాంచినది. ఇందలికవిత లలితపదవిన్యాసచాతురీకలిత. హృద్యార్థమాధురీభరిత. వర్ణ్య వస్తువు కమనీయగుణరత్నాకరులును, ఆంధ్ర రాజన్యవరేణ్యులునైన కాకతీయులలో నాయకమణియైన ప్రతాపరుద్ర సార్వభౌముని యశశ్చంద్రికావిలసనము. ఇట్టి గుణగరిష్ఠమగుటచేతనే.

శ్రీ ప్రతాపరుద్రేశ్వరు శ్రేష్ఠగుణము
లెల్లనాశ్రయములుగ నిర్మింపఁబడిన
నా యలంకార శాస్త్రమనారతంబు
వెలయు విబుధాళి వీనుల విందుగాఁగ.

హృద్యంబగు కాకతిపతి
సద్యశము నలంకరింప నల్పినయాయీ
విద్యానాథుని కృతియన
వద్యంబయి తనరుఁదానె వర్ణ్యనిమహిమన్-

అని విద్యానాథమహాకవి తనకృతి విబుధాళివీనులవిందుగా వెలయఁగలదని యనఁగలిగెను. ఆమాట నిక్కువమేయని ఆ మహాకవి చూపినమార్గములోఁ బిమ్మట ఒక విస్తృతమైన యశోభూషణశాఖకు శాఖయేవిలసిల్లుట నిరూపించినది. ఈ తీరున

విద్వాంసుల ప్రశంసలకుఁ బాత్రమైన ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమును దెలిఁగింపఁజేసి ప్రకటించుట యవసరమని హైదరాబాదులో నెలకొనియున్న విజ్ఞానవర్ధినీ పరిషత్తు వారు నిర్ణయించిరి. ఆ పరిషత్తు సంస్థాపకులలో ముఖ్యులును, నాఁటి కార్యదర్శులును, అస్మన్మిత్రవర్యులునైన శ్రీ సురవరము ప్రతాపరెడ్డిగారు తదనువాదకార్య భారమును నాపైమోపిరి. సకలవిద్యాసనాథుఁడగు విద్యానాథమహాకవికృతియేడ? అల్పప్రజ్ఞుఁడనగు నేనెడ! అయినను మిత్రసత్తముల యాదేశము, ఆమూలాగ్రమాంధ్రగా ముద్రికలు వైచుకొనిన యాకృతిరత్నమునందు బాల్యము నాకుఁగల యభిమానము నేనీయను వాద కార్యమునకుఁ గడంగుటకుఁ గారణములైనవి. యథాశక్తిగద్య పద్యాత్మకముగా ఈ గ్రంథముననువదించి విజ్ఞానవర్ధినీపరిషత్సమావేశములలోఁ జదివి వినిపించితిని. సహృదయులగు పారిషదులు గ్రంథమును సాంతము విని పరిషత్పక్షమున ఈగ్రంథమును ప్రకటించుటకు నిశ్చయించిరి. వదాన్యశేఖరు లగు రాజారామదేవరావు బహద్దర్ గారు (వనపర్తి) ముద్రణవ్యయమును భరించిరి-విమర్శకాగ్రేసరులును, కాకినాడ కళాశాలలో ప్రాచ్యశాఖాధ్యక్షులు నగు విద్యారత్న శ్రీమాన్ ఈయుణ్ణి వేంకట వీరరాఘవాచార్యులవారు సాహిత్యకుసుమాంజలి యను విపులపీఠికచే భూషించిరి. 4-8-1944 నాఁడు హైదరాబాదు నందలి రెడ్డివిద్యార్థివసతిగృహమున జరిగిన విజ్ఞానవర్ధినీ పరిషత్తు ప్రథమవార్షి కోత్సవమహాసభలో ఈ ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము(తొలికూర్పు) ఆవిష్కరింపఁబడినది. ఆంధ్ర విద్వల్లోకమునఁ బలువురు దీనినిచదివి అభిప్రాయము లొసఁగి యాదరించిరి. తొలుత మద్రాసు శ్రీ వేంకటేశ్వ రాంధ్ర విశ్వవిద్యాలయముల వారును, పిమ్మట ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము వారును ఈ గ్రంథమును తమ బి.ఏ., ఎం.ఏ., పరీక్షలకును, ప్రాచ్యవిద్యా పరీక్షలకును పాఠ్యముగా నిర్ణయించి ప్రోత్సహించిరి.

అయావిద్వన్మిత్రుల సూచనలనుబట్టి ద్వితీయావృత్తిసమయమున ఈ గ్రంథమును ఆమూలాగ్రము పునఃపరిశీలనముగావించి సాహిత్యవిషయ జిజ్ఞాసువులకు విశేషోపకారకములగు పెక్కువిషయములతోఁగూడిన రుచిరయను సమీక్షనుగూడ నిందుఁజేర్చితిని. ఈసమీక్షలో ఆయాసాహిత్యశాస్త్రాంశములు విద్యార్థులకుసైతము సుబోధకములు గావలయు ననుతలంపుతో ఆయాస్థలములలో విషయవిమర్శము కొంత విస్తృతముగాఁ గావింపఁబడినది. గ్రంథాంతరాంశములతో సాదృశ్యవైదృశ్యములు చూపఁబడినవి. ఆక్షేప-సమాధానములు ప్రదర్శింపఁబడినవి. ఏవేవియో యిట్టిమతికొన్ని! ఇంతగా అంతగా మేలుగాఁగూర్చితిని, నేర్చితిని యని యేమిచెప్పను? ఏదియో శక్త్యవధి గాఁదీర్చితిని. యథాపూర్వముగా ఈ చతుర్థావృత్తినిగూడ నాదరింతురుగాక యని ఈ సౌజన్యమాలికతో సహృదయులగు పాఠకమహాశయుల కరకమలములం దుంచితిని.

సౌజన్యమాలిక

సద్యః ఫుల్లశిరీషకోమలములుగా, స్వశ్రేయ సౌరంభముల్.
హృద్యార్థప్రచురంబులుగా, రసధర శ్రీ మంజు శృంగాటముల్
విద్యానాథకవీంద్ర వాఙ్మధులస ద్వృత్తుల్ దెలింగించు నా
యుద్యోగం బది పాండితీప్రకటనోద్యోగంబు గా, దాకృతిం
బ్రద్యోతంబగు నస్మదీయ మహితాంధ్రస్ఫార కీర్తిప్రభా
విద్యుద్వల్లరి వేయిరూపముల హృద్వీథిం బ్రకాశింప నే
నుద్యోగించితి సోదరాంధ్రులకు నింతో యంతో యాత్మోన్నతి
ప్రోద్యత్కారణమెంచుఁ, దల్లికొక పుష్పోపాయనం బంచు నీ
పద్యోల్లాసిత గద్యబంధురకృతిన్; వాకొంటినో దోషముల్?
హృద్యంబుల్ వెలయింపఁ జేసితినొ? నా యీ గ్రంథమం, దుక్తిపు
ష్పోద్యానైక విహార సారమతులౌ యార్యత్కళాభావ సం
పద్యోగాఢ్యుల నిర్ణయంబె పరమప్రామాణ్యమం చెంచెదన్.

కృతజ్ఞతలు

ఈ గ్రంథమును వ్రాయుమని నన్ను ప్రోత్సహించిన వారు మిత్రవర్యులు శ్రీ సురవరము ప్రతాపరెడ్డిగారు, ప్రకటించినవారు విజ్ఞానవర్ధినీ పరిషత్తువారు. తొలుత గ్రంథముద్రణమునకు వలయుద్రవ్యము నొసఁగినవారు వదాన్యమూర్ధన్యులు శ్రీరాజా రామదేవరావుగారు. వారిచే విరాళమిప్పించినవారు వారి హితపరులు శ్రీ గడ్డంపల్లి రెడ్డి రామకృష్ణారెడ్డిదేశముఖ్ గారు. శ్రీ రాజాబహద్దర్ (కొత్వాలు) వెంకట్రామారెడ్డిగారు, ఆంధ్ర ప్రదేశ్ ప్రభుత్వమువారిచే ద్వితీయావృత్తికైన ముద్రణ వ్యయమునంతయును ఇప్పించినవారు నాటిముఖ్యమంత్రివర్యులు, కావ్యకళారసికులు, కీ.శే. దామోదరము సంజీవయ్య గారు. పాఠ్యముగా నిర్ణయించినవారు ఆయా విశ్వవిద్యాలయములందలి పాఠ్యనిర్ణాయకసంఘసదస్యులు. అభిప్రాయములిచ్చి కేలూతయొసఁగినవారు పండితవర్యులు. చదివి మన్ననగావించినవారు పాఠకలోకము. విపులపీఠికవ్రాసి వన్నెగూర్చినవారు శ్రీమాన్ ఈయుణ్ణి వేంకటవీరరాఘవాచార్యులుగారు. ఇంకను పలుతీరుల తోడ్పడిన మిత్రవర్యులుపెక్కురు. వీరెల్లరికిని నాకృతజ్ఞతాంజలులు సమర్పించుకొనుచున్నాను.

'ఎందరో మహానుభావులు అందరికిని వందనములు' ...

'యోగో జ్ఞానం తథా సాంఖ్యం విద్యాః శిల్పాదికర్మచ
వేదాః శాస్త్రాణి విజ్ఞాన మేత త్సర్వం జనార్దనాత్'—

అని సమస్తజ్ఞానమునకును మూలస్రోతస్సుగా ప్రతిపాదింపబడిన మా శ్రీనివాస ప్రభువు పాదారవిందములకుఁ బ్రణమిల్లుచు ఈ యవతారికను ముగింతును.

శ్రీనివాసవిలాసము, 1-9-625/8
విద్యానగరము, హైదరాబాదు-44
శ్రీపరీధావి శ్రావణ పూర్ణిమ
గురువారము.

బుధజనవిధేయుఁడు,
చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు
గ్రంథరచయిత
24—8—1972

మనవి[1]

అపారవైభవము విశేషముచేతను, అప్రతిమానదోర్బలముచేతను, అఖండాంధ్ర సామ్రాజ్యమును నెలకొల్పి అఖండితప్రభావమునఁ బరిపాలించి ప్రజల మన్ననలు వడసిన కాకతీయులు ఆంధ్రజాతికి స్వతంత్రదాయకులు. ఆంధ్రసంస్కృతి, కళాసంపద అభ్యుదయమును జెంది వెలసిన కాకతిరాజుల కాలము ఆంధ్రచరిత్రలో స్వర్ణయుగము. అట్టి రాజుల కీర్తిని విద్యానాథుఁడు వాఙ్మయబద్ధము చేసి యజరామరము చేసినాఁడు. విద్యానాథుని అమృతకవితాగానముతో ఆంధ్రకీర్తి రాజహంసయై ఒయ్యారము లొలికినది. అలంకారశాస్త్రములో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము అఖిలభారతప్రఖ్యాతిని గాంచినది. అట్టి ప్రసిద్ధగ్రంథమును వ్యాఖ్యాతృశిరోమణులును, సుందరకవితావిభూషణులు నగు శ్రీమాన్ పండిత వెల్లంపల్లి రంగాచార్యులుగారు విద్వదామోదము కూర్చు రీతిని ఆంధ్రీకరించినారు. దీనికి సుప్రసిద్ధ విమర్శకులును, పరిశోధకులు నగు శ్రీమాన్ పండిత శ్రీయుక్త వీరరాఘవాచార్యులు, ఎం. ఏ. గారు మా ప్రార్థనపై సవిమర్శమగు పీఠికను వ్రాసియున్నారు. అలంకారశాస్త్రచరిత్రము, ప్రతాపరుద్రీయ వైలక్షణ్యము మొదలగు పెక్కు విశేషములను వారు విపులముగ నందు చర్చించియున్నారు. కావున ఆయా విశేషచర్చలజోలికి పోక సాహిత్యశాస్త్రమును గూర్చి నాలుగు మాటలు మాత్రము.... మనవి చేసికొందుము.

సాహిత్యశాస్త్రములో కాశ్మీరులు పరిశ్రమ చేసినట్లుగా మఱి యే యితర దేశీయులును పరిశ్రమించి యుండలేదు. వేదాంతములోను, వ్యాకరణములోను, సాహిత్యశాస్త్రములోను మనవారు పేరుపొందినవారు అనవచ్చును. భరతమునినాఁటినుండి పండితరాయల వఱకును మనపూర్వులు సాహిత్యశాస్త్రమున అత్యధికముగా కృషిచేసిరి. భరతమునికి పూర్వము కూడ ఈ సాహిత్యచర్చ యుండినట్లు పెక్కు నిదర్శనములు కానవచ్చుచున్నవి. ఈ శాస్త్రమునకు కాశ్మీరము మూలస్థానమనవలెను. సంస్కృత భాషకు కాశ్మీర కవిపండితులు నానాముఖముల ౨౦౦౦ ఏండ్లకుపైగా సేవచేసిరి. సంస్కృతభాషాసేవలో ఇతర భారతదేశమంతయు ఒకయెత్తు, కాశ్మీరమొకయెత్తు అని చెప్పవచ్చును. కావుననే కాశ్మీరశారదాపీఠము ప్రపంచ విద్యాపీఠములలో నెల్ల అగ్రస్థానము నలంకరించినది. అఖిల విద్వన్మనోవాకముల నందికొన్నది.

కాశ్మీరము తరువాత సాహిత్యశాస్త్రమందు ఎక్కువకృషి సల్పినది మన ఆంధ్ర దేశము. మాకు తెలియ వచ్చిన ఆంధ్రులగు సాహిత్యశాస్త్రకారుల నామస్మరణము మాత్రమిట చేయుదుము.

అనంతాచార్యుఁడు, కచ్ఛపేశ్వర దీక్షితుఁడు, కందాళయార్యుఁడు, కృష్ణదీక్షితుఁడు, గౌరప, తిరుమలభట్టు, ఆలూరి తిరుమలకవి, వేంకటనరసింహాచార్యులు, యజ్ఞే

1. ప్రథమముద్రణమున శ్రీ సురవరము ప్రతాపరెడ్డిగారు వ్రాసిన 'మనవి' లో విజ్ఞానవర్ధినీ పరిషన్నియమావళి భాగము విడువఁబడినది. తక్కినదిటఁ ప్రకటింపఁబడినది.

శ్వర దీక్షితుఁడు, లక్ష్మీధరుఁడు, కుమారరెడ్డి, విఠలేశ్వరుఁడు, విశ్వేశ్వరభట్టు, పెద కోమటి వేమారెడ్డి, వెంకటనారాయణ దీక్షితుఁడు, వెంకటాచార్య విద్యాలంకార వాగీశుఁడు, వేంకటప్పయ్య, శాతకర్ణి, సోమనార్యుఁడు, వాగీశుఁడు, విద్యా[illegible], [illegible]నాథుఁడు, జగన్నాథుఁడు, గోపేంద్ర తిప్పభూపాలుఁడు, నందికేశ్వరుఁడు [illegible] మున్నగువా రీగోష్ఠిలో పరిగణింపఁదగినవారు. వీరందఱు సంస్కృతమున స్వతంత్ర సాహిత్యగ్రంథములనో, ప్రసిద్ధవ్యాఖ్యానములనో రచించినవారే. క్రీ.శ. [illegible] వఱకు తెలియవచ్చిన దానినిఁబట్టి సంస్కృతమున ముద్రితాముద్రిత సాహిత్య గ్రంథములు [illegible] వఱకు నుండెనని చెప్పఁదగును. ఇప్పుడా సంఖ్య [illegible] వృద్ధి పొందినదని తెలియుచున్నది. ఇంత విశేషముగా మనవారి సాహిత్యశాస్త్రమునందు [illegible]. సహృదయమూర్ధన్యులగువారే సాహిత్యశాస్త్రమున పరిశ్రమింపఁగలరు. ఆంధ్రుల సా[illegible]ర్థము సుప్రసిద్ధము.

సాహిత్యశాస్త్రగ్రంథములలో, ధ్వన్యాలోకము, రసగంగాధరము, కావ్యప్రకాశము, ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము, సాహిత్యదర్పణము, కావ్యమీమాంస మొదలైనవి కొన్ని అగ్రశ్రేణిలోనివి. వీని ప్రచారాతిశయమే వీని యగ్రేసరత్వమునకు నిదర్శనము. ఆసేతుహిమాచలము పఠనపాఠనములలో విశేషవ్యాప్తిగల మన ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమును చక్కఁగ పరిష్కరించి విపులపీఠికతో ప్రకటించుకొనవలసినను నేఁటి ఆంధ్రులు నోఁచలేదు. మహారాష్ట్రుఁడగు త్రివేది పండితుని పుణ్యమాయని మొన్నచక్కని ప్రతిని చూడఁగలిగితిమి. అట్టి బహుప్రచారముగల ప్రతాపరుద్రీయమునకు నేఁటి వఱకును యథామాతృకముగ తెలుఁగులో అనువాదము లేదు. అది గొప్ప కొఱఁత. అడుగడుగున ఆంధ్రతాముద్రలు వేసికొనిన యీ గ్రంథమునకు ఆంధ్రభాషలో అనువాదము లేకుండుటా? యనియు, దీని నెట్లయిన అనువదింపఁజేసి ప్రకటింపవలెననియు మాలో కొందఱికి చిరకాలముగ కోరిక గలదు. పండితకవులగు శ్రీ రంగాచార్యులుగారు ఈ యుత్కృష్ట కార్యమును ప్రతిభావంతముగ నిర్వహించి ఆంధ్రుల కృతజ్ఞతకు పాత్రులైరి. వారు మా పరిషత్సభ్యులును, మిత్రులు నగుటచే వారి పాండిత్యకవితా విశేషములను గూర్చి అధికముగా వ్రాయుట ఆత్మశ్లాఘవంటిదేయగును గావున ఆ పనికి పూనుకొనలేదు. వారికి ప్రతిభా వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు పర్యాప్తములుగ గలవని మాత్రము చెప్పెదము. గత సంవత్సరము మా విజ్ఞానపరిషత్సమావేశములలో రెండు మూఁడు శ్రీ రంగాచార్యులుగారు తాము అనువదించిన ఈ గ్రంథ భాగములను జదివి తామవలంబించిన అనువాద పద్ధతులను విశదీకరించిరి. పరిషత్సభ్యులు గ్రంథమును విని ఆనందించి, పరిషత్పక్షమున ఈ గ్రంథమును ప్రకటించుటకు నిర్ణయించిరి. కాని ఈ యుద్ధకాలములో కాగితాలక్షామములో ఇంత పెద్ద గ్రంథమును ముద్రించుటకు ఆరంభదశలోనున్న పరిషత్తు పూనుకొనుటెటులా? యని మేమాలోచించు తఱి తలవనితలంపుగా ఒకనాడు హైదరాబాదునందు నిరంతర విద్యావ్యాసంగ సంగతులును, పండితపక్షపాతులును, సద్విమర్శ

పరిశోధనల నానందించువారును. నిరాడంబరులునగు శ్రీయుత గడ్డంపల్లి (రెడ్డి) రామకృష్ణారెడ్డి దేశముఖుగారు శ్రీ ఆచార్యులవారి గ్రంథమును సావధానముగ విని మిక్కిలి ఆనందించి గుప్తదాననిరతులను, ఆత్మశ్లాఘా విముఖులును, సత్పాత్రదాననిరతులును, వదాన్యశేఖరులును, విద్వదభిమానులునగు శ్రీ మంతు రాజా రామదేవరావు బహద్దర్ (వనపర్తి) వారికి ఈ గ్రంథోత్కృష్టమును పరిషదభినివేశమును దెలిపి వారిచే గ్రంథముద్రణకు వలయు ద్రవ్యమంతయు ననుగ్రహింపఁజేసి గ్రంథకర్త యొక్కయు, మా పరిషత్తు యొక్కయు నిరంతర కృతజ్ఞతాభినందనములకు పాత్రులైరి. శ్రీ మంతు రాజా రామదేవరావు బహద్దరుగారి యొక్కయు, శ్రీ గ. రామకృష్ణారెడ్డి దేశముఖుగారి యొక్కయు ఈ సహాయమును పరిషత్తు ఎన్నటికిని మఱవదని మనవి చేసికొనుచున్నాము. ఈ సందర్భములో ఆంధ్రుల యఖిలారంభములకును పట్టుగొమ్మయై మా పరిషత్తుపై అత్యంతాదరాభిమానముల జూపుచున్న శ్రీ రాజా బహద్దర్ వేంకటరామారెడ్డి ఒ.బి.ఇ. గారికిని మా కృతజ్ఞతఁ దెలుపుకొనుచున్నాము.

ఈ ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము మా పరిషద్గ్రంథావళిలో తృతీయ కుసుమముగా ప్రకాశితమగుచున్నది. ఈ యుత్తమాంధ్రానువాదమును ప్రకటించుటకు మే మెంతయు గర్వించుచున్నాము. మా పరిషత్తు ద్వారా ఇతోధికముగా ఆంధ్రుల సేవను జేయఁగల్గుటకు మాకు విద్వాంసులును, వదాన్యులును, ఆంధ్రాభిమానులందఱును చేయూఁత నొసగి ప్రోత్సాహము గలిగింతురుగాక! యని మనవి చేసికొనుచున్నాము.

కృతజ్ఞత

తమ ఉత్తమగ్రంథమును పరిషత్పక్షమున ప్రకటింపనిచ్చినందులకు శ్రీమాన్ రంగాచార్యులుగారికిని, మే మడుగుటయే తడవుగ బహుకార్య నిమగ్నులయ్యు ఉత్తమ పీఠికను వ్రాసియిచ్చిన శ్రీమాన్ ఈ. వీరరాఘవాచార్యుల వారికిని, ఓపికతో ప్రూఫులను జూచి సాయపడిన విమర్శకులును, అనేక భాషాకోవిదులును, సహృదయులు తెనాలి సంస్కృతకళాశాల (Ex-Principal) అధ్యక్షులునగు శ్రీ త్రిపురారిభట్ల వీరరాఘవస్వామిగారికిని, పండిత శ్రీ ఆదిరాజు వీరభద్రరావుగారికిని తక్కిన సుహృన్మండలమునకును మే మెంతయుఁ గృతజ్ఞులము.

హైదరాబాదు (దక్షిణ)
స్వభాను సంక్రాంతి
౧౫ జనవరి, ౧౯౪౪

సురవరము ప్రతాపరెడ్డి
విజ్ఞానవర్ధినీ పరిషత్కార్యదర్శి

సాహిత్యకుసుమాంజలి

విద్యారత్న
ఈయుణ్ణి వేంకటవీరరాఘవాచార్యులు, యం.ఏ., ఏ.ఐ.యి.యస్. (రిటైర్డ్)
ఎడిటర్, సంస్కృత ఎకాడెమీ
ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ, హైదరాబాదు.

1. పరిమళము :

సురభారతియగు గీర్వాణవాణి ప్రపంచమునందలి భాషలన్నిటిలో నుత్తమమైనది. సనాతనములై గుణోత్తరములని ప్రఖ్యాతినందిన 'గ్రీకు లాటిన్' భాషలకంటెను గూడ సంస్కృతభాష మిక్కిలి యుత్తమమైనదని భాషలలోఁ బండితుఁడగు న్యాయాధీశుఁడు 'సర్. విలియమ్ జోన్స్'[1] అను నాంగ్ల దేశ సంస్కృతవిద్వాంసుఁడు నుడివియున్నాఁడు. హైందవ (సంస్కృత) సారస్వత మేశాఖయందుఁ జూచిన నపారముగాఁ గన్పట్టుచున్నదని యీ పండితుఁడు[2] పలికియున్నాఁడు. 'ష్లేగెల్'[3] అను జర్మను దేశీయ సంస్కృత పండితుఁడు గూడ సంస్కృత భాషను 'గ్రీక్, ల్యాటిన్, పర్షియన్ జర్మన్' భాషలతోఁ బోల్చుచు సంస్కృతమునకే యగ్రతాంబూలము నొసఁగియున్నాఁడు. ఆంగ్ల దేశ ప్రౌఢ సంస్కృతవిద్వాంసులలో నగ్రగణ్యుఁడగు 'సర్ మోనీర్ విలియమ్స్', ప్రపంచమున సరోత్కృష్టములగు కావ్యములు, దార్శనిక గ్రంథములు, శాస్త్రములు, నైతిక గ్రంథములు సంస్కృత వాఙ్మయమున విలసిల్లినవని వ్రాసియున్నాఁడు అపారము, గంభీరమునగు నిట్టి సంస్కృతసారస్వతసాగరమున శాస్త్రతరంగిణు లనేకములు కలియుచున్నవి ఇట్టి మహానదులలో సాహిత్యశాస్త్రతరంగిణి యొకటి

---

1. 'The Sanskrit Language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure. More perfect than Greek, more copious than Latin, and more exquisitely refined than either'— *(Sri William Jones)*

2. 'Wherever we direct our attention to the Hindu Literature, the notion of infinity presents itself'— *(Sri William Jones).*

3. 'Justly it is called Sanskrit, i.e., perfect, finished. In its structure and grammar it closely resembles Greek, but is infinitely more regular, and therefore, more simple though not less rich. It combines the artistic fulness indicative of Greek development, the brevity and nice accuracy of Latin; whilst having a near affinity to the Persian and Germanic roots, it is distinguished by expression as enthusiastic and forcible as theirs'— *(Schlegel).*

2. సాహిత్యశాస్త్రము - తత్స్వరూపము :[4]

అలంకారశాస్త్రము, కావ్యమీమాంస మొదలగు నామములతో వ్యవహరింపఁబడు సాహిత్యశాస్త్రము నధికరించి సంస్కృతభాషలో వ్యుత్పన్నులగు ప్రతిభాభాసురులచేఁ బరశ్శతముగ గ్రంథములు రచింపఁబడినవి. అందనేకములుత్పన్నములు, మత్పన్నకల్పములు నైనవి. సూర్యాలోకభాగ్యమునొందిన సాహిత్యగ్రంథములలో సామాన్యముగాఁ జర్చింపఁబడు విషయములును, వాని యన్యోన్య సంబంధమును దిఙ్మాత్రముగ నిట సూచింపఁబడును.

1. సాహిత్యశాస్త్రము ముఖ్యముగాఁ జర్చించునది కావ్యప్రయోజనము ఇటఁ గవికిని బాఠకునకును కావ్య మెట్లు ప్రయోజకమో వివరింపఁ బడును.

2. కావ్యహేతువు (Equipment of the Poet) అనఁగా కవి కుండవలసిన లక్షణములు-ప్రతిభ (Genius), వ్యుత్పత్తి (Culture), అభ్యాసము (Practice) అను వాని ప్రాముఖ్యము నిరూపింపఁబడును

3. **కావ్యలక్షణము :** శబ్దార్థముల ప్రాధాన్యము. కావ్యమునకు నాత్మ యేది? ఏ గ్రంథమున కైనను గావ్యత్వసిద్ధి దేనివలనఁ గలుగును? ఇత్యాది విషయములు. పరతత్త్వనిర్ణయవిషయమున వివిధతత్త్వవేత్తలు భిన్నభిన్నాభిప్రాయు లయినట్లే, కావ్యాత్మవిషయమునఁగూడ సాహిత్యవిశారదులు వేర్వేఱు మతముల నవలంబించి యున్నారు. కవిశకు 'రసమే' జీవన మని కొంద అనిరి; కొందఱు కావ్యమున 'నలంకారమే' యాత్మయనిరి; కొందఱు కావ్యాత్మ 'రీతి' యనియు, 'ధ్వని' యనియు, 'వక్రోక్తి' యనియు, 'ఔచిత్య' మనియు, 'చమత్కార' మనియు నిట్లనేక సిద్ధాంతములను ప్రకటించిరి.

4. శబ్దార్థములు రెండును గావ్యములకుఁ బ్రధానము లగుటవలనఁ బిమ్మట శబ్దశక్తిని గూర్చియు, శబ్దమున కర్థముతోడిసంబంధమును గూర్చియు వివరింపఁబడును.

5. అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన లనువృత్తిత్రయముయొక్క వివరణము, వాని యవాంతరభేదములు.

6. వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యము లనునర్థభేదములు.

---

4. **చూడుఁడు :** మదీయ 'సంస్కృతసారస్వతచింతామణి'-ఒవ మరీచి- (Chips from a Samskrt Work shop- No. 6) 'సాహిత్యశాస్త్రము-కావ్యాత్మమీమాంస' (1936).

7. వివిధదృక్పథముల నుండి కావ్యభేదములు చెప్పఁబడినవి. కావ్యస్వరూపమును బట్టి గద్యము, పద్యము, మిశ్రము [illegible] కావ్యమునఁ బ్రధానములుగా నెంచఁబడు రసము, అలంకారము, రీతి, ధ్వని, వక్రోక్తి, ఔచిత్యము, చమత్కారము మొదలగు వానిలో నేదేని యొక దానికి ప్రాధాన్యము నిచ్చి చెప్పినవో దానిని బట్టి కావ్యములు [illegible] నములు, ఉత్తమములు, మధ్యమములు, అధమములు [illegible] భాషను బట్టి సంస్కృతము, ప్రాకృతము ననియును, ఇట్లే శ్రవ్యము, దృశ్యము ననియుఁ గావ్యభేదములు నిరూపింపఁ బడును.

8. శ్రవ్యదృశ్యకావ్యసమాలోచనము బహువిధముల నాట్యశాస్త్ర విచారమునకు దారితీయును.

9. **గుణవిచారము :** గుణములు మూఁడని కొందఱును, పది యని, ఇరువదినాలుగని మఱికొందఱు ననిరి. ఇట్టివిషయమున విప్రతిపత్తి కన్పట్టు చున్నది.

10. గుణమీమాంసతోడిదే రీతివిమర్శము.

11. శరీరము సర్వాంగసౌష్ఠవయుక్తమై యున్నను నొక్క బొల్లిమచ్చ నాలావణ్య మంతయు నిరర్థక మగునట్లు గుణసహిత మైనను కావ్యము దోష రహితముగా నుండవలెను. అందుచే నిట దోషప్రకరణప్రసక్తి కలుగును. ఇందు శబ్ద-శబ్దార్థ వాక్యరసవిషయికదోషములు చర్చింపఁ బడును.

12. పిమ్మట, కావ్యశోభాసంధాయకము లగుశబ్దాలంకారములు గాని, యర్థాలంకారములు గాని, రెండును గాని వివరింపఁబడును.

13. మఱియు, కొన్నియలంకారగ్రంథములలోఁ గవుల కుపయుక్తము లగు కవిసమయవిచారము, కవితాహరణమీమాంస, భౌగోళికవిషయములు, వృక్షములు, పుష్పములు మొదలగువానిని గూర్చినచర్చ కానవచ్చును.

ప్రతిసాహిత్యగ్రంథమున నీవిషయము లన్నియుఁ గాని, యిందుఁ జాల వఱకుఁగాని చర్చింపఁ బడు నని యెంచ రాదు. సాహిత్యగ్రంథములు పలుతెఱఁ గులుగాఁ జూపట్టు చున్నవి. వాని నిట్లు విభజింప నగును.

1. పైవిషయము లన్నిటిని, లేక చాలవఱకు (నాటకవిచారముతోఁ గూడ) వివరించునవి కొన్ని: విద్యానాథుని ప్రతాపరుద్రీయము, విశ్వనాథుని సాహిత్యదర్పణము మొదలగునవి.

2. నాటకమీమాంస తప్పఁ దక్కిన విషయముల నన్నిటిని, లేక చాలవఱకుఁ జర్చించునవి కొన్ని: దండికావ్యాదర్శము, భామహుని కావ్యాలంకారము, వామనుని కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తి, రుద్రటుని కావ్యాలంకారము, వాగ్భటుని కావ్యానుశాసనము, మమ్మటుని కావ్యప్రకాశము, జగన్నాథపండితరాయల రసగంగాధరము మొదలగునవి.

3. కొన్నిటిలో నాటకమీమాంస రసవిచారము మొదలగునవి కన్పట్టును: భరతాచార్యుల నాట్యశాస్త్రము, సుబంధుని నాట్యశాస్త్రము, కోహలుని నాట్యశాస్త్రము, ధనంజయుని దశరూపకము, రామచంద్రసూరి నాట్యదర్పణము మొదలగునవి.

4. అనేక గ్రంథములలోఁ గేవల మలంకారచర్చయే చూపట్టుచున్నది. రుయ్యకుని అలంకారసర్వస్వము, అప్పయదీక్షితుల కువలయానందము, మొదలగునవి.

5. కొన్నిటిలో నాయా సాహిత్యవేత్తల ప్రత్యేకసిద్ధాంతములే ప్రదర్శింపఁ బడియున్నవి: భరతుని నాట్యశాస్త్రమున రససిద్ధాంతము భామహుని కావ్యాలంకారమున నలంకారమతము, వామనుని కావ్యాలంకారసూత్రమున రీతిసిద్ధాంతము, ఆనందవర్ధనుని ధ్వన్యాలోకమున ధ్వనిసిద్ధాంతము, కుంతకుని వక్రోక్తిజీవితమున వక్రోక్తిమతము, మహిమభట్టు వ్యక్తివివేకమున ధ్వనిమతఖండనము విశదీకరింపఁ బడియున్నవి క్షేమేంద్రుని ఔచిత్యవిచారచర్చలో ఔచిత్యసిద్ధాంతము, విశ్వేశ్వరుని చమత్కారచంద్రికలోఁ జమత్కారసిద్ధాంతమును నిరూపింపఁ బడినవి కాని యనుచరులు లేకపోవుటచేతనో, కొంతవఱకు నీ రెండుసిద్ధాంతములును ధ్వనిమతముననో, రసమతముననో, వక్రోక్తిమతముననో యంతర్భూతము లగుటచేతనో, వీనిని బ్రత్యేకసిద్ధాంతములుగా నెంచనగత్యము లేదని కొందఱు సాహిత్యవేత్తల యభిప్రాయము.

6. కేవలము శబ్దశక్తి విచారము కొన్నికృతులలోఁ గన్పట్టును: వృత్తివార్త్తికము, అభిధావృత్తిమాతృక, శబ్దవ్యాపారవిచారము మొదలగునవి.

7. ఏకొన్నిటనో మాత్రము కేవలము నాటకమీమాంసయో, రసవిచారమో గోచరించును: శృంగారతిలకము, రసతరంగిణి.

8. నాయకుల, నాయికల యవాంతరభేదములు, తత్సంబంధములగు నితర విషయములు మాత్ర మనేక గ్రంథముల వివరింపఁబడినవి: రసమంజరి, రసతరంగిణి మొదలగునవి.

9. **కొన్ని కవిశిక్షావిచారకములు:** సాహిత్య గ్రంథములతో వీని కంతగా సంబంధము లేకపోవచ్చును. కాని కావ్యరచనావిధానమున నతి ప్రధానములగు ననేక ప్రకీర్ణ విషయము లిందు విశదీకరింపఁబడును: రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంస, క్షేమేంద్రుని కవికంఠాభరణము, దేవేశ్వరుని కవికల్పలత మొ.

ప్రాచ్య సాహిత్యక్షేత్రమునఁ గఠోరకృషి సల్పిన ప్రామాణ్య విద్వత్ప్రౌఢ సరస్వతి కీ. శే. శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణ కవిగారు[5] సాహిత్య గ్రంథము లను రెండు తెగలుగా విభజించిరి. అందు మొదటి తరగతికి జెందిన వానిలో సాధారణముగా నీ యంశములు వివరింపఁబడును :

అ. 1. కావ్యస్వరూపము.
2. వృత్తి లక్షణము.
3. గుణదోష ప్రకరణము.
4. శబ్దార్థాలంకారములు.

ఆ. రెండవతరగతికిఁ జెందిన వానిలో సామాన్యముగా నీ విషయములు చర్చింపబడును.
5. రసభావ నిరూపణము.
6. నాయక, నాయికా గుణావస్థాననిర్ణయము.
7. దృశ్యశ్రవ్యకావ్యభేదములు
8. రూపకపరిభాషాంగప్రశంస.
9. కథాశరీరసంవిధానము.
10. కవిప్రేక్షక నటధర్మ నియమ యాది ప్రకీర్ణక విషయ వివర్ణనము.

3. సాహిత్యవాఙ్మయము – యుగవిభజనము :

సాహిత్యశాస్త్రమున వివిధ సిద్ధాంతములను చారిత్రక దృష్టిని సమాలోచన మొనరించుటకును, ఆ యా సిద్ధాంతముల పరస్పర సంబంధమును దెలిసికొనుటకును సాహిత్య వాఙ్మయమును కొన్ని యుగములు (Periods) గా విభజించినఁగాని విషయము సుగ్రాహముగా నుండఁ జాలదు. ఈ యుగవిభాగము వివిధ దృక్పథముల నుండి పలుతెఱఁగులుగాఁ జేయనగును.

---

5. శ్రీ అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిచరణుల 'ఆంధ్రకావ్యాదర్శము' నకు శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవివర్యుల భూమిక (1929).

ధ్వని సిద్ధాంతము సాహిత్య ప్రపంచమున నత్యంత ప్రధానమైనది. ఆనందవర్ధనుఁడు ధ్వని ప్రస్థానమును నిర్మించి సాహిత్య ప్రపంచమున నమిత సంచలనము కావించెను. ధ్వనిఖండనాత్మక గ్రంథములు ధ్వనిసమర్థక గ్రంథములు ననేకములు బయలుదేఱినవి. కావున నీ ధ్వని సిద్ధాంతమును ప్రధానముగాఁ దీసికొని, ధ్వని ప్రస్థానమునకుఁ బూర్వయుగము (Pre-dhvani Period), ధ్వనియుగము (Dhavani Period), ధ్వనిసిద్ధాంతమునకుఁ బరయుగము (Post-Dhavani Period), అని సాహిత్య వాఙ్మయమును మూఁడు యుగములుగ విభజింపనగును.

కాలక్రమముగ నా యా సిద్ధాంతములను బట్టి యిట్లాఱు యుగములుగ సాహిత్య వాఙ్మయమును విభజింపవచ్చును:

1. రసయుగము
2. అలంకారయుగము
3. రీతియుగము
4. ధ్వనియుగము
5. వక్రోక్తియుగము
6. ఔచిత్యయుగము

ఇట్లనుటచే నా యా యుగమున నా యా సిద్ధాంతమును ప్రతిపాదించు కృతులే రచింపఁబడుచుండెడివని కాని, యా సంవత్సరము నుండి యా యేటి వఱకే యా యుగమని కాలపరిమితిని నిర్ణయింపఁ జనునని కాని, యెంచఁ దగదు. శాస్త్రీయపద్ధతిని బట్టి చూచినను, ఐతిహాసిక దృష్టిని బట్టి చూచినను సమీచీనముగా గోచరించున దీ క్రింది వ్యవస్థ:

1. ప్రథమము: ప్రారంభయుగము లేక ఘటనాయుగము
(Formative Stage)

చరిత్ర తెలియని కాలమునుండి భామహుని వఱకు (క్రీ. శ. 675 వఱకు).

2. ద్వితీయము: ఉత్పాదనయుగము
(Creative Stage)

భామహుని మొదలుకొని యానందవర్ధనుని వఱకు (క్రీ.శ. 675-850).
ఈ యుగమునందలి యాలంకారికులు:

1. **అలంకార మతప్రవర్తకులు:** భామహుఁడు, ఉద్భటుఁడు, రుద్రటుఁడు,
2. **రీతి మతస్థాపకులు:** దండి, వామనుఁడు.
3. **రససిద్ధాంత ప్రవర్తకులు:** లోల్లటుఁడు, శంకుకుఁడు, భట్టనాయకుఁడు.
4. అగ్నిపురాణకర్త.

5. ధ్వనిప్రస్థాన నిర్మాతలు: ధ్వని[illegible]

[illegible]యైక్యమును గూర్చి [illegible]

3. తృతీయము : సిద్ధాంతయుగము

(Definitive Stage)

ఆనందవర్ధనుడు మొదలుగా మమ్మటుని వరకు (క్రీ.శ. [illegible]1050). ఈ యుగమునందలి సాహిత్య గ్రంథ నిర్మాతలు:

1. అభినవగుప్తపాదుడు
2. కుంతకుడు
3. మహిమభట్టు
4. రుద్రభట్టు
5. ధనంజయుడు
6. భోజుడు

4. తురీయము : భాష్యయుగము

(Scholastic Stage)

మమ్మటుడు మొదలుకొని జగన్నాథ పండిత రాయల వరకు (క్రీ.శ. 1050–1700) ఈ యుగమునకు చెందిన ఆలంకారికులు :

1. మమ్మటుడు
2. రుయ్యకుడు
3. హేమచంద్రుడు
4. విశ్వనాథకవిరాజు
5. విద్యానాథుడు
6. విద్యాధరుడు
7. ధర్మసూరి
8. విశ్వేశ్వరుడు
9. పెదకోమటి వేమారెడ్డి భూపాలుడు
10. సాయణాచార్యులు
11. కృష్ణయజ్వ
12. జయదేవుడు
13. అప్పయదీక్షితులు

II. ప్రథమ, ద్వితీయ వాగ్భటులు

III. రసవిచారకములగు (అందు ముఖ్యముగా శృంగారరసమును గూర్చిన) గ్రంథములను రచించిన వారు:

1. శారదాతనయుడు
2. సింగభూపాలుడు
3. విశ్వేశ్వరుడు
4. భానుదత్తుడు
5. రూపగోస్వామి

IV. కవిశిక్షా గ్రంథరచయితలు:

1. రాజశేఖరుడు
2. క్షేమేంద్రుడు
3. అరిసింహుడు
4. అమరచంద్రుడు
5. దేవేశ్వరుడు

V. జగన్నాథపండితరాయలు :

5. పంచమము : గవేషణ (పరిశీలన) యుగము

(Research Stage)

ఈ యుగము (క్రీ. శ. 1700 మొదలు నేటివఱకు) సాహిత్యోద్యానమునకు వసంతోదయము; సాహిత్యవాఙ్మయము దివ్యమగు నూతనశోభను నందినది. ఇదివఱకు నుత్పన్న ప్రాయములుగా నెంచఁబడు ప్రాచీన సాహిత్యకృతు లనేకము లుపలబ్ధములై శాస్త్రీయపద్ధతులనై సుపరిష్కృతములై, ముద్రణభాగ్యము నందుచున్నవి. ప్రాచీనవ్యాఖ్యానములు, నూతన పీఠికలు, భాషాంతరీకరణములు, తులనాత్మక సమాలోచనములు (Comparative and Critical Studies) బయలు వెడలినవి. అన్నిటికంటెను ముఖ్యముగా నేఁడు సాహిత్యవాఙ్మయచరిత్ర నిర్మాణము: 1. మహామహోపాధ్యాయ పాండురంగ వామన కాణే పండితుఁడు[6], 2. ఆచార్య సుశీల కుమార దే[7], 3 ఆచార్య వి. రాఘవన్ పండితుఁడు[8]. 4. ఆచార్య, పి. సి. లాహిరీ[9], మొదలగు భారతవర్ష సంస్కృత పండితులును, 5. డాక్టరు నోబెల్[10] అను పాశ్చాత్య సంస్కృత విద్వాంసుఁడును, ఆంగ్లభాషలో సంస్కృత సాహిత్యవాఙ్మయ చరిత్రలను రచించినారు. మొన్న మొన్న స్వర్గతులగు నస్మదీయాచార్య చరణులు మహోపాధ్యాయ శ్రీ మేడేపల్లి వేంకటరమణాచార్యులవా రాంధ్రభాషలో సంస్కృత సాహిత్యశాస్త్ర చరిత్రను (ప్రథమ భాగము) రచించినారు. మొన్న మొన్నటి వఱకు లుప్తకల్పములుగా భావింపఁబడుచుండిన భోజుని శృంగార ప్రకాశము, శారదాతనయుని భావప్రకాశము, కుంతకుని వక్రోక్తి జీవితము, రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంస, మహిమభట్టు వ్యక్తివివేకము మొదలగు గ్రంథ రాజములు క్రమముగా ముద్రింపఁబడుచున్నవి. ప్రాచీనసాహిత్యగ్రంథములకు నాధునికుల విపుల వ్యాఖ్యలు, ఆంగ్ల భాషానువాదములు, దేశభాషాపరివర్తనములు, దేశభాషావివరణములు బయలు వెడలి సంస్కృతసాహిత్యోద్యానమునకు వసంతశోభ నొడఁగూర్చుచున్నవి.

---

6. Mahamahopadhyaya Dr. P. V. Kane, M.A.,L.L.M.,D. Litt. (Bombay).
7. Dr. S. K. De, M, A., D. Litt. (Calcutta).
8. Dr. V. Raghavan, M.A., Ph. D. (Madras University).
9. Dr. P. C. Lahiri, M.A., Ph. D. (Formerly of the Dacca University).
10. Dr. J. Nobel

4. సాహిత్య వాఙ్మయోద్యానము-యశోభూషణవీథి

సంస్కృతసాహిత్యవాఙ్మయమున యశోభూషణము లొక విశిష్టశాఖ. క్రీ.శ. 13వ శతాబ్దాంతమున సంస్కృతమున విద్యానాథుని ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము, విద్యాధరుని ఏకావళి యను కృతిరత్నములతోడను, ఆంధ్రమున విన్నకోట పెద్దన కావ్యాలంకార చూడామణితోడ నీ శాఖ సంపన్నమైనది. ఈ ముగ్గురు నించుమించు సమకాలికులే. అందువలన వీరిలో నెవరు మొదట నొకరట్టి కృతి రచించి యుందురని చెప్పజాలము. కాని విద్యానాథుడే యీ విధానమునకు మార్గదర్శి కానగునని యనాంధ్రులగు సంస్కృత విద్వాంసులే యభిప్రాయ పడుచున్నారు. అస్తు. ఇట్టి కృతుల విలక్షణత యేమన నేదో యొక ప్రకరణముననో తక్కక దక్కిన గ్రంథమంతటను ఉదాహరణములు కృతిపతులగు ప్రభువులయొక్క కాని, ఇష్ట దైవముయొక్క కాని ప్రశంస ప్రతిపాదకములై యుండును. ఈ కవులకు లక్ష్యములు ప్రాక్కాలికములు రెండు గన్పట్టును: కావ్యరూపమున నున్న భట్టి కావ్యము, సాహిత్యగ్రంథమగు కావ్యాలంకార సార సంగ్రహము. (ఇది ఉద్భటకృతము); రావణవధ యను భట్టికావ్యమున 22 సర్గములు గలవు. ఇవి కాండములుగా విభక్తములు; గహనములగు శబ్దశాస్త్ర-సాహిత్యశాస్త్రాంశములను కావ్యమధువుతో జేర్చినవిద్యార్థులు వీనిని సులభముగా గ్రహింతురనియు, రామకథ చరమపురుషార్థసాధకమనియుం గవి తలంపు. ఈ కృతిలో మూడవది యగు ప్రసన్నకాండము (10-13 సర్గములు) సాహిత్యశాస్త్ర విచారకము.

10 వ సర్గమున 38 అలంకారములు.
11 వ సర్గమున మాధుర్యగుణచర్చ
12 వ సర్గమున భావికవిమర్శ.
13 వ సర్గమున భాషాసమపద్యములు.

ఇందు రామకథ యంతటను నిరంతరముగ బ్రవహించుచునే యుండును. భట్టభౌమకకవి (లేక భట్టభీమకవి) కాశ్మీరవాసి కానోపు. ఇతని 'రావణార్జునీయము[11].' (27 సర్గములు) భట్టికావ్యమునకుం బిమ్మటం బేర్కొనం దగిన 'శాస్త్రకావ్యము.' క్షేమేంద్రునిచే (సువృత్తతిలకము, III. 4) పేర్కొనం బడుట వలన నిది క్రీ.శ. 1100 కంటెం బ్రాక్తన మనందగును. అష్టాధ్యాయీ క్రమమున రావణ కార్తవీర్యార్జునుల యుద్ధ మిందు వర్ణితము.

11. నిర్ణయసాగర ముద్రణాలయము, బొంబాయి (1900 క్రీ. శ.)

పిమ్మటఁ బేర్కొనవలసిన 'శాస్త్రకావ్యము' హలాయుధుని 'కవిరహస్యము'[12] ఇందు రాష్ట్రకూటాధీశుఁడగు తృతీయ కృష్ణరాజవర్ధన వ్యాజమున వివిధ ధాతురూపములు ప్రయోగింపఁబడెను.

హేమచంద్రుని 'కుమారపాలచరితము'[13] (క్రీ. శ. 1089-1173) 20 సర్గములలో సంస్కృతవ్యాకరణమును, 8 సర్గములలో ప్రాకృత వ్యాకరణమును విశదీకరించును.

ఉద్భటుని కావ్యాలంకారసార సంగ్రహము యశోభూషణకవులకు ప్రధాన లక్ష్యము కేవల సాహిత్యగ్రంథమగు నిందలి లక్ష్యములు నొక్క యెడ ప్రాయుచో ననుస్యూతముగ కుమారసంభవ కథాభాగము తెలియును. భట్టి కృతి వైష్ణవము, ఇది శైవము. ఈ రెంటిని బట్టియే క్రీ.శ 13వ శతకము మొదలు 20 వ శతాబ్దివఱకు సంస్కృతమున నెడతెగక ప్రతిశతాబ్దమున నిట్టి కృతులు బయలుదేఱినవి. ఉత్తర హిందూస్థానమున క్రీ శ. 1940 వ సంవత్సరమున 'లోకమాన్యాలంకార' మను కృతి యొకటి యచ్చుపడెను. ఈ శాఖలో నాకుఁదెలిసినంత వఱకు ముద్రితాముద్రితములగు గ్రంథములు 40 వఱకు నున్నవి. వీని నామములు మాత్రము 8 వ అనుబంధమునఁ జూపఁబడెను.

ఈ యశోభూషణ గ్రంథముల కొజ్జబంతి యాంధ్రుఁడగు విద్యానాథ మహాకవి రచించిన కృతిరత్నమే యగుట మన మెంతయు గర్వించవలసిన విషయము.

5. కాకతీయ చక్రవర్తుల కళాసారస్వత పోషణము :

ఏజాతి నాగరికతయైనను తద్దేశమునందలి లలితకళావైభవముచేతను, సారస్వతాభ్యుదయముచేతను, శాస్త్రజ్ఞానోన్నతిచేతను, విశదమగును. కాకతీయ రాజవంశపు సర్వతోముఖ సంస్కృతి కుజ్జ్వలోదాహరణము లసంఖ్యాకములుగఁ గలవు. ప్రపంచమున నాగరికతలో మహోన్నత స్థానము నాక్రమించిన యే ప్రఖ్యాత రాజవంశమునకును కాకతీయులు తీసిపోవువారుకారు. వారి శిల్పకళాపోషణము, చిత్రకళాదిపోషణమును దెలిసికొనఁ గోరినచోఁ గాకతీయ సామ్రాజ్యమును విలసిల్లినస్థానముల నేఁటికిని గానవచ్చు శిథిలభవన

12. హెల్లర్ పండితుని (L. Heller) ప్రతి. (1900).

13. Bombay Sanskrit Series–2nd edition (1936) 'ద్వ్యాశ్రయకావ్య' మని దీనికి నామాంతరము.

ములను. దేవాలయములను దర్శింపదగును. చిత్రలేఖనము కాకతీయుల కాలమున సర్వసామాన్య విద్యయే! ఒక్క ఓరుగల్లు నగరమునందే చిత్రకార గృహములు 1500 కలవని 'ప్రతాపచరిత్రము'న ఏకామ్రనాథుడు వ్రాసి యున్నాడు ఇక వారి కాలమునందలి శాస్త్రాభ్యుదయమును, ఆంధ్రగీర్వాణ సారస్వత పోషణమును, విద్వత్కవిసన్మానమును గూర్చి యెంతయేని వ్రాయ నగును. కాకతీయ ప్రభువులు సహృదయ శేఖరులును, స్వయముగ విద్వాంసులును, కవిచంద్రులు నగుటచే వారి కళాతృష్ణ, రసపిపాసల కంతముండెడిది కాదు. ఈ ప్రకరణము నందలి విషయములను విపులముగా దెలిసికొన గుతూహలముగల రసికులు 'కాకతీయ సంచిక' యందలి వ్యాసరాజము[14]లను కీ. శే. శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావు పంతులుగారి 'కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్య చరిత్రము' (ఆంధ్రుల చరిత్రమున ౬వ సంపుటము)ను బరిశీలింతురుగాక!

ప్రథమ ప్రతాపరుద్రుడు: (క్రీ.శ. 1140-96) ఆంధ్రగీర్వాణ కర్ణాట భాషలయం దసామాన్య వైదుషీభూషితుడై కాకతీయ సామ్రాజ్యమున దేశ భాషావిద్యాభ్యుదయమునకుఁ గూడ గట్టిపునాదులను వేసెను. సహృదయ శేఖరుఁడగు నీ రాజకవి యనేక విద్వాంసులను, కవులను, కళాభిజ్ఞుల నాదరించు చుండెను. ఈతనికి 'విద్యాభూషణుఁడు'[15] అను బిరుదమున్నట్లు దాక్షారామ శాసన

---

14. 'కాకతీయసంచిక'— (ఆంధ్రేతిహాసపరిశోధకమండలి, రాజమహేంద్రవరము. 1935.)

(1) కాకతీయుల చరిత్ర-(మారేమండ రామారావుగారు).
(5) హనుమకొండ స్థానిక చరిత్రము-(పింగిలి వేంకటేశ్వరరావుగారు).
(7) కాకతీయసామ్రాజ్యాంధ్రవాఙ్మయము-(నిడుదవోలు వేంకటరావుగారు)
(9) కాకతీయుల సాంఘిక చరిత్ర-(అంబడి సుబ్బరాయచెట్టిగారు)
(12) కాకతీయులనాఁటి ఆంధ్రభాషాసేవ-(దూపాటి శేషాచార్యులుగారు).
(19) ప్రతాపరుద్రీయము- (మేడేపల్లి వేంకటరమణాచార్యులుగారు).
(23) కాకతీయులు-ద్రవిడవాఙ్మయము- (సోమసుందర దేశికర్ గారు).
(25) కాకతీయులనాఁటి సాంఘికచరిత్ర-(సురవరము ప్రతాపరెడ్డిగారు).
(27) ప్రతాపచరిత్రము-(కిళాంబి రాఘవాచార్యులుగారు).

15. చూ. 'కాకతీయాంధ్రరాజయుగ చరిత్రము' (='ఆంధ్రుల చరిత్రము'-౬వ సం.)-పు. ౩౦౫.-(1936)-కర్త: శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావు.

నములలో నొకదానిని బట్టి తెలియుచున్నది. సంస్కృతమున 'నీతిసార' మను కృతి నీతఁడు రచించెనని బద్దెన 'నీతిశాస్త్ర ముక్తావళి'లో నుడివెను. పై సంస్కృతి మూలమునకు బద్దెనకృతి యాంధ్రీకృతి యనియు 'కాకతీయ సంచిక' 29 వ పుటలోఁ జేర్కొనఁబడెను. తెనుఁగునఁ గూడ నీ ప్రతాప రుద్రుఁడు 'నీతిసారము'ను రచించెనని శ్రీమానవల్లి రామకృష్ణకవి వర్యులు వ్రాసిరి. వారు బహరించిన పద్యము లైదు ఆంధ్రకవుల చరిత్రలో నుదాహరింపఁబడెను

విఖ్యాతశైవాచార్యుఁడును మహాపండితుఁడు నగు మల్లికార్జున పండితారాధ్యుఁడును, అతని శిష్యుఁడును, వీరశైవమత ప్రవర్తకుఁడు నగు పాల్కురికి సోమనాథుఁడును ప్రతాపరుద్రునికి సమకాలవర్తులై యాతనియాదరణమునకుఁ బాత్రులైరి. ఈ కవీంద్రులు లాంధ్రకర్ణాటకముల రచించిన గ్రంథములు తెలుఁగు నాఁట శైవమతవ్యాప్తి కెంతయు దోడుపడినవి. వీరు శైవమతావేశముతో కర్ణాటకవు లాంధ్రమునను ఆంధ్రకవులు కన్నడమునను గ్రంథరచనము చేయుచుండుటచే మతవాఙ్మయ విషయములలో ఆంధ్రులును, కర్ణాటకులును క్షీరనీరన్యాయమున వర్తిల్లఁజొచ్చిరి

ప్రథమ ప్రతాపరుద్రునిచే (1140-1196 క్రీ.శ.) నాటఁబడిన విద్యాకల్పాంకురము గణపతిదేవ రుద్రాంబికల కరుణాసారపరిపుష్టమై ద్వితీయ ప్రతాప రుద్ర సార్వభౌముని సత్పరిపాలనమున శాఖోపశాఖలతో విస్తరిల్లి తన పేశల సుమసౌరభవీచికలచేతను, రసముల్లసిత ఫలసంపదచేతను, సహృదయలోకమున కమందానందసంధాయకము లయ్యెననుట కనేక ప్రమాణములు లభించుచున్నవి. వాఙ్మయ సేవాధురంధరు లగు రాజరాజ - సుప్రసిద్ధ - శ్రీకృష్ణదేవ రాయాదులవలె ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి ఆంధ్రచరిత్రలో నొక విశిష్టసముజ్జ్వల తేజోమండలమై ప్రకాశించుచున్నాఁడు. ఈ విద్యాభూషాశిఖామణి పండితులలోఁ బండితుఁడై, కవులలో కవియై, సంగీతకళారహస్యవేదియై, చిత్రకళాకోవిదుఁడై రాజ్యపాలన మొనరించిన యాకాలమున కళాలతలకు వసంతోదయమై విలసిల్లెను. అది కవిపండిత గాయక శిల్పిచిత్రకారుల భాగ్యము పండినపంట కాదు. కవిపండితబాంధవుఁడును సహృదయశేఖరుఁడు నగు నీ మహామహుని వితరణ వాహినిలో ఓలలాడి గజాంతైశ్వర్యముతో నొప్పారిన విద్యానాథ కవీంద్రుని సూక్తులును, తెలంగాణమునందంతటను వికీర్ణములై యున్న యీ రాజపుంగవుని శాసనాదులును దీనికి ప్రబల ప్రమాణములు. ఆ మహోదారుఁడు నిండుమనమున కళావిశారదుల గారవించి పోషించిన వైభవమును గన్నులారఁ

గాంచి నిర్భరానందమున నాతని సారస్వత గోష్ఠి విలాసములను. సన్మానములను కంఠోక్తిగ పెక్కుమారు లభివర్ణించిన విద్యానాథుని సూక్తులను గేవలము నతిశయోక్తులుగా నొక్కపెట్టునఁ ద్రోసిరా జనుట కైతిహాసిక విద్వాంసు లెవ్వరును సాహసింపరు.

6. ద్వితీయప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి (క్రీ.శ. 1290-1323) :

(1) **కాలాదికము :** కాకతీయసామ్రాజ్యాధీశ్వరులలో సకలవిఖ్యాతుఁడు, నాల్గవమహారాజగు ప్రథమప్రతాపరుద్రమహారాజు. ఈయన తరువాత నతని ననుజుని తనయుఁడగు గణపతిదేవుఁడు (క్రీ.శ. 1199-1261) కాకతీయ సింహాసనము నధిష్ఠించెను. ఈయనకుఁ బిమ్మట జ్యేష్ఠతనయ యగు రుద్రాంబిక (క్రీ.శ. 1261-1296) రుద్రమదేవుఁడను పురుషనామముతో, పురుషవేషముతో సింహాసనము నలంకరించెను. ఈమె తనకు పురుషసంతతి లేకపోవుటచే తన జ్యేష్ఠతనయ యగు ముమ్మడాంబకుమారుని రుద్రదేవుని పెంచుకొనెను. మాతామహి రుద్రదేవుఁడను పురుషనామముతో రాజ్యపాలన మొనరించుచుండఁగా నామె దౌహిత్రుఁడు కుమారరుద్రదేవుఁడు, రుద్రమదేవకుమారుఁడు మొదలగు నామములతో వ్యవహరింపఁబడుచుండెను. ఈ కుమారరుద్రదేవుఁడే మాతామహి యనంతరము క్రీ.శ. 1296వ వత్సరము నుండి క్రీ.శ. 1326 వరకు కాకతీయసామ్రాజ్యాధినేతయై ప్రఖ్యాతి నందెను. కాకతీయచక్రవర్తులలో నీయన సప్తముఁడు. ఈయన యీ స్థానముననే అగస్త్యపండితుఁడు విద్యానాథ బిరుదముచే సమ్మానింపఁబడెను. వితరణశాలియు, మహాపరాక్రమశాలియునగు నీ మహనీయుని గూర్చియే యీ క్రింది శ్లోకములు నిర్మింపఁబడినట్లు తెలియుచున్నది.

'కతిపయదివసైః క్షయం ప్రయాయాత్ కనకగిరిః కృతవాసరావసానః
ఇతి ముద ముపయాతి చక్రవాకీ వితరణశాలిని వీరరుద్రదేవే.'

పై శ్లోకము కువలయానందమున నుల్లేఖింపఁబడెను. విద్యానాథుఁడో మఱెవ్వరో దీని రచయిత.

విద్యానాథుని యీ క్రింది శ్లోకము ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమును ప్రతాపరుద్రుని కంకితముచేయు ఘట్టములోనిదఁట:

'నృపలక్షధనుర్ధరాధినాథే పృథివీం శాసతి వీరరుద్రభూపే,
అభవత్పర మగ్రహారపీడా కుచకుమ్భేషు కురంగలోచనానామ్.'[16]

పై పద్యము కవినామము తెలియని శృంగారతిలకమను సుభాషిత గ్రంథములోనిదని శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు సూచించిరి.[17]

(II) కవికోవిదుఁడు :

శా. 'గోష్ఠీభిః పరితోషయన్ బుధగణాన్ షడ్దర్శనీసీమభిః
సాహిత్యరస్యత మార్గదర్శనచణైః సూక్తైః కవీన్ ప్రీణయన్,
సంగీతోపనిషత్ప్రహాస్యపిశునైః రాజోద్యయోగ్యైర్క్రమైః
ధిన్వన్ సంసది వైణికాన్ విహరతి శ్రీ కాకతీంద్రో నృపః.'[18]
(ప్ర. రు. య. 15 పు, ఆంధ్ర ప్ర. రు. య. 20 పు,)

---

16. ఈ ఘట్టమునకు సంబంధించిన కథను శ్రీ పి. గణపతిశాస్త్రిగారు-ఆంధ్ర సచిత్రవారపత్రికలో, (1956-57వ సంవత్సరములలో) చక్కఁగా చిత్రించిరి.

17. Sri M. R. Kavi's article on the '*Srangara-tilaka*' an anthology. P. 67, No. 1, Vol. V. of *Journal of the S V.O. Institute*-for Jan.-June, 1944.

18. విద్యానాథుని యీ క్రింది పద్యములఁ గూడఁ బరిశీలింపఁ దగును.

	ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము	ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము
1.	'చాతుర్యం కిము వర్ణ్యతే' 13 పు.	'వరగుణశాలి' 19 పు.
2.	'గోష్ఠీభిః పరితోషయన్ బుధగణాన్' 15 పు.	'పాణినీయాదికబహువిధదర్శన' 20 పు.
3.	'విద్యాపముద్రే' 42 పు.	'భద్రున్ సుగుణసముద్రుని' 123 పు.
4.	'లక్ష్మీసగస్వతీ' (ఛాయ) 119 పు.	'అమలగుణముల భువనాంతరము' 227 పు.
5.	విద్యావధూనామధికం' (ఛాయ) 177 పు.	'పతిపై నాయావిద్యానతులకు' 243 పు.
6.	'లక్ష్మీకరస్యవిలోచనాబ్జ' 235 పు.	'కన్నుల నిల్పులక్ష్మి' 336 పు.
7.	'దాక్షిణ్యం త్వయి' 280 పు.	'నెనరుగలాఁడ వీవె' 396 పు.
8.	'షడ్గుణాన్ సేవతే' 284 పు.	'ఆఱుగుణమ్ముల' 401 పు.
9.	'ఓజస్యే రుద్రదేవే' 297 పు.	'హృద్యాస్థేయ' 419 పు.
10.	'అపూర్వార్థశ్లాఘా' 349 పు.	'అరయన్ శబ్దము' 496 పు.
11.	'అమద స్సార్వభౌమో ఽపి' (757 పు.)	'వఱలు నమదవృత్తిని' 504 పు
12.	'విద్యా స్సకలా లక్ష్మ్యైసమం'866పు.	'విద్య తెల్ల విరిసె' 514 పు.

(III) కవికోవిద కల్పద్రుమము :[19]

శా. రమ్యామేకశిలాభిధాననగరీ మాసేదివాంసో బుధాః
సౌవర్ణేషు గృహేషు రత్నఖచితద్వారస్తోరణేషు స్థితాః,
ఆరుహ్యోర్గ్గణమేదినీషు కలశాః క్రీడోత్సుకాః సద్గృహాః
మోదన్తేయః దవేష్య రుద్రనృపతే స్సౌభాగ్యశీలాంగనాః

(ప్ర.రు.య. 401 పు., ఆంధ్ర ప్ర.రు.య. 599 పు.)

'సుధారసముచో వాచో దత్వా కాకతిభూభుజే
అతో లభన్తేకవయ స్సామ్రాజ్యం గన్ధసిన్ధురాన్.'

(ప్ర.రు.య. 402 పు., ఆంధ్ర ప్ర.రు.య. 560 పు.)

(IV) ప్రతాపరుద్రుని రచనలు : ఈ రాజకవి రచించిన గ్రంథములు నాలుగు మాత్రము తెలియుచున్నవి.

1. ఉషారాగోదయము[20] : (నాటిక) ఉషానిరుద్ధుల ప్రణయగాథ.

2. యయాతి చరిత్రము[21]: యయాతిశర్మిష్ఠల వృత్తాంతము. ఐదంకముల రూపకము.

---

19. కవికోవిదకల్పద్రుమము :

ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము	ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము
1. 'లక్ష్మీనివాసగృహా' (302 పు.)	'శ్రీనివాసగేహా' (476 పు.)
2. 'వదాన్యో నాన్యోఽస్తి' (310 పు.)	'మూడుజగాలరుద్రనృప' (18 పు.)
3. 'ప్రతాపరుద్రదేవస్య' (344 పు.)	'వీరరుద్రదేవుసారగుణావళి' (492 పు.)
4. 'రాగోధర్మ' (388 పు.)	'భవ్యార్యధర్మ' (544 పు.)
5. 'శుభ్రం యశ శ్శౌర్య' (394 పు.)	'విమలసుకీర్తి' (551 పు.)
6. 'రమ్యా మేకశిలా' (401 పు.)	'శ్రీ తెనంగెడి' (599 పు.)
7. 'సుధారసముచో వాచో' (402 పు.)	'అమృతము లొల్కెడి' (560 పు.)
8. 'విద్యయా వినయోత్కర్షో' (403 పు.)	'సదమలవిద్యచే' (562 పు.)

20. *Catalogus Catalogorum* (Vol. I. 71 p.) Analysed by Prof. H.H. Wilson in *The Theatre of the Hindus* Vol. II. p. 388. R. L. Mitra's *Notices of Skt. Mss.* Vol. III. 192 p. Vide p.p. 3647-49, Vol. VIII of the *D.C. Skt. Mss* Tanjore (1930 A.D.)

21. ఈ కథను సంస్కృత కావ్యరూపమున నీ క్రిందికవులు రచించిరి :
(అ) వల్లీ సహాయకవి : 'యయాతితరుణానందము' (5 అంకముల రూపకము)

3. ప్రతాప మార్తాండము[22]:

4 రాజరుద్రీయము[3]: పాణినీ సూత్రములకు వ్యాఖ్యయగు కాశికకు వ్యాఖ్య

5 అమరుశతక వ్యాఖ్య: ఈ శతకమునకు వ్రాసిన వ్యాఖ్యలలో ముఖ్యములు నాలుగు—

i అర్జునవర్మదేవుని (క్రీ శ. 1210–15) 'రసిక సంజీవని' ముద్రితము, ప్రఖ్యాతము

ii. రుద్రమదేవకుమారుని 'అపచారి' (క్రీ శ. 1290–1323) సుశీలనామోరడే పండితుని ప్రచురణము.

iii. రవిచంద్ర-జ్ఞానానందకలాధర సేనుని వ్యాఖ్య(1800 క్రీ.శ.)'కామద' క్రీ.శ. 1808 లో ముద్రితము

iv. పెదకోమటి వేమభూపాలుని 'శృంగారదీపిక' (క్రీ శ. 1403–20) ఆంధ్రనాగరీ లిపులలో ముద్రితము.

(అ) యయాతిదేవయానీచరితము: (కవినామరహితము). (ఏకాంకరూపకము).
(ఇ) (ఈ) శర్మిష్ఠాయయాతి, – యయాతి విజయము: (కవి నామరహితములు). సాహిత్యదర్పణమునం బేర్కొనం బడిన రూపకములు.
(ఉ) శర్మిష్ఠాయయాతి: భాగవతకృష్ణకవి; అక్బరుచక్రవర్తి రాజ్యపరిపాలన కాలమున నుండిన శేషకృష్ణకవియే యీకృతికర్త కానోపును
(ఊ) శర్మిష్ఠావిజయము: బాలసరస్వతి నారాయణశాస్త్రి కృతి (1911 క్రీ.శ.) (నాలుగంకముల రూపకము). పొన్నగంటి తెలగనార్యుని 'యయాతి చరిత్రము'నకు (అచ్చతెలుంగు కావ్యము. క్రీ శ. 16వ శతాబ్ది) మూల మొకవేళ మనప్రతాపరుద్రుని 'యయాతిచరిత' మేమో!

22. దీనిని గూర్చిన విశేషము లెవ్వియుం దెలియుట లేదు. శ్రీ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులవారి 'సంస్కృతవాఙ్మయమునకు సేవచేసినఆంధ్రులు'-అను వ్యాసము వలననే దీనిసంగతి తెలియు చున్నది. (గోలకొండపత్రిక-12వ సంవత్సరాదిసంచిక. 26 పు. 1937).

23. శ్రీ రంగాచార్యులవారి పై వ్యాసమున సూచితము 'గోలకొండకవుల సంచిక 408 పు. లో నిది పేర్కొనం బడినది. మద్రాసు 'ఒరియంటల్ లైబ్రరి'లో దీని వ్రాంతప్రతి కలదంట. ఈ కృతి ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి రచితమును నీవిషయము చర్చనీయమే.

పై వానిలో రుద్రమదేవకుమారుని వ్యాఖ్యను డాక్టర్ యస్. కె. డే పరిష్కరించి, ప్రచురించి యుండెను [24] ఈ వ్యాఖ్యాకారుడు ద్వితీయ ప్రతాపరుద్రుడేయని ప్రొఫెసర్ సి. ఆర్. దేవధర్ పండితుడు నిస్సంశయముగ నిరూపించి యున్నాడు.[25]

ఈ వ్యాఖ్యోపసంహారమునందలి దీర్ఘదిశ్లోకము :

"అమరుశతకమిదమిత్థం స్వబుద్ధిపథవాద్ రసాబ్ధిశశాంకః
రుద్రమదేవకుమారః విదగ్ధచూడామణిర్వ్యాఖ్యాసీత్,"

దీనిని బట్టి ప్రతాపరుద్రుడు భోజునివలెనే రసాబ్ధిశశాంకుడు, విదగ్ధ చూడామణియు నని తెలియుచున్నది. అమరుశతక వ్యాఖ్యాతలలో నీతడు ద్వితీయుడు. అమరుకమునకు వ్యాఖ్య రచించినయాంధ్రులలో నీతడు ప్రథముడు. ఈతనికంటె నవీనుడే వేమభూపాలుడు.

6. భాస్కరరామాయణపూరణము (ఆంధ్రము) : దీనిని గూర్చిన చర్చ పరిష్కారము కీ. శే. అనుముల సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు రచించిన 'కుమార రుద్రదేవకవి' (1959) అను గ్రంథరాజమున బరిశీలింపఁ దగును (3-10 పు.) ఇందలి గద్య :

"ఇది సకలకలావిశారద శారదాముఖముకురాయమాణ-సారస్వతభట్టబాణ-నిశ్శంక వీరమారయకుమార-కుమారరుద్రదేవ ప్రణీతంబు."

శ్రీసరస్వతుల కాశ్రయులై, కవికోవిదులై శస్త్రశాస్త్రములయందుఁ గూలంకషప్రజ్ఞ నంది, యొకచేతఁ గలమును మఱియొకచేత శరమును ధరించిన విద్వత్కవులు, మహావీరులు నగు ప్రభుపుంగవులు భారతవర్షమున పెక్కండ్రు వర్ధిల్లి నట్లు తెలియుచున్నది. లోచనలోభనీయమును, భారతవర్షశిరోమణియు నగు కాశ్మీరదేశము సంస్కృతవిద్వత్కవీంద్రుల కనేకుల కాలవాలమును. తొల్లి ముక్తాపీడుడు, జయాపీడుడు, అవంతివర్మ, కలశుడు, సంగ్రామదేవుడు క్షితిపతి మొదలగు కాశ్మీరదేశాధీశులు మహాకవులు, పండితులు నని నిశ్చయముగాఁ దెలియుచున్నది.

24. *Our Heritage* Vol. II. Part 2, pp. 262-315, for July-December 1954 Calcutta.

25. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*.-Vol.38 pp. 249-54. పై వ్యాససారము శ్రీ హర్షవర్ధనశర్మగారు 'భారతి' లో (సెప్టెంబరు, 1959) ప్రచురించియున్నారు.

మొగలాయిరాజులగు తామ్యగ్రేట్ , బాబరు, జహాంగిరు ను గ్రంథకర్త లంట. పాశ్చాత్యదేశములలో కూడ విద్వాంసులు, కవులు, గ్రంథకర్తలు నగు ప్రభు వరులుండినట్లు చరిత్రలు ఘోషించుచున్నవి. డేవిడ్ ప్రభువు (King David) హీబ్రూ భాషలో గొన్ని సూక్తములు రచించెనట. రోముసామ్రాజ్యాధిశాస కుండగు జూలియస్ సీజరు (Julius Ceasar) గ్రంథకర్త. మార్కస్ అరీలిస్ (Marcus Aurelius) అను ప్రభువతంసము వేదాన్తశాస్త్ర విశారదుండు మహాపురుషుండగు అల్‌ఫ్రెడ్ ప్రభువు (King Alfred the Great), ఇంగ్లండు-స్కాట్లండు దేశములను పాలించిన జేమ్సు (James I of England and VI of Scotland), రష్యారాజ్యాధీశుండు, మహనీయుండునగు ఫ్రెడిరిక్ (Fredric the Great) గ్రంథకారు లని దేశచరిత్రములవలన విశదమగు చున్నది.*

కావున ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి కవి, పండితుండు, గ్రంథకర్తయు నను విష యమున నేమియు సందేహింపం బనిలేదు తద్రచితములుగాం దెలియవచ్చు గ్రంథములొకవేళ, తదాస్థానపండితకవీంద్రు లగువిద్యానాథాదులచేం బరిష్కృ తములైనంగా వచ్చును. కాని, తదాస్థానవిద్వాంసులే రచించి, ప్రతాపరుద్ర కృతములుగా నాయాగ్రంథముల వెలయించి యుండవచ్చు నని, సర్వజ్ఞసింగ భూపాలుండు, కృష్ణదేవరాయలు మొదలగుమహాపురుషులకుం గొందఱు పురో భాగు లంటంగట్టినయపప్రథ ప్రతాపరుద్రునకును అంటంగట్టుదురేమో ! అట్టి పురోభాగుల యభిప్రాయములు కేవల మసంగతము లని విడువం దగును.

విద్యానాథుని సమకాలికు లగు నాంధ్రగీర్వాణ రచయితల నామములు మూండవ నాల్గవ అనుబంధములలో సూచింపం బడెను. సంస్కృతసాహిత్య చరిత్ర మునను, ఆంధ్రవాఙ్మయేతిహాసమునను కాకతీయయుగ మనుఘట్టమును చరిత్ర కారులు గుర్తించి, ఆయాయుగమున సంస్కృతాంధ్ర వాఙ్మయము లెట్లు వర్ధిల్లె నవో విపులముగ, సవిమర్శముగ విశదీకరింపవలని యున్నది. ఈ విషయమును గూర్చికొందఱు చరిత్రాత్మక వ్యాసములు వ్రాసి యున్నారు. కానియం దెడనెడ నొకలోపము కానవచ్చెడిని. సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్రమున కాక తీయయుగ మనంగా కాకతీయుల రాజ్యకాలమున, తత్సమాదరణమున, తద్రా జ్యమున నభివృద్ధి నొందిన సంస్కృతవాఙ్మయము-అట్లే, యాంధ్రవాఙ్మయ మున కాకతీయులయు, వారి సామంతులయు, నాశ్రితులయు పోషణమున

---

* మా. ఈ. వే. వీ. రాఘవాచార్యుని 'ఆంధ్రసాహిత్యసారథము' -(1957).

వృద్ధినందిన వాఙ్మయమునకు కాకతీయ యుగవాఙ్మయము [illegible]
చితము. అంతియే కాని, కాకతీయుల రాజ్య[illegible]
మైనను, కాకతీయ రాజ్యపోషణము నందలి [illegible]
సమాదరణమును బయలుదేరిన వాఙ్మయము [illegible]
సమంజసము కానోపదు. ఇట్లు, కాకతీయ ప్రభువుల [illegible]
దరణమునఁ బెంపొందిన సంస్కృతాంధ్ర కవులను గూర్చి [illegible]
వివరింపఁ బడును. ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానమున రెండు [illegible]
రని స్థానికచరిత్రము వలనఁ దెలియుచున్నది. [illegible]
రిసి యుండిన చక్రవర్తి విద్యామంటపమున నిరంతర [illegible]
జరుగుచుండ, నీగోష్ఠిలో చక్రవర్తియుఁ బాల్గొనుచుఁ [illegible]
రసజ్ఞతలను జూపుచు బహుధా సర్వవిద్యలఁ బ్రోత్సహించుచుండెడి వాఁడట

7. విద్యానాథుఁడు (అగస్త్యుఁడు):

'.............అగస్త్యస్య విదుషః
వాసన్తీ వాగ్దేవీ కృతిని రసనాగ్రే వి[illegible]
న సర్వాజ్ఞే పఙ్కేరుహి సుమతి [illegible] నిహాగతా'
'విద్యానాథః కథమపి బహో [illegible]
సంగ్రామా ప్రకృతికరినే [illegible]'

సంస్కృతశారదను కృతికుసుమాంజలిచే నారాధించినవారిలో నాంధ్రు [illegible] కులు గలరు. శ్రౌతభాష్యములు, దర్శనములు, సాహిత్యశాస్త్రము, [illegible] శాస్త్రము, రూపకము, మహాకావ్యము, చంపూకావ్యము, [illegible] నాటకాలంకారాదులకు వ్యాఖ్యలు, స్తోత్రము, సంగీతశాస్త్రము [illegible] శాఖలలో ప్రౌఢసంస్కృతపండితులగు నాంధ్రులు [illegible] రచించియున్నారు[26]. [illegible] సాహిత్యశాస్త్రవిచారము [illegible] సాహిత వాఙ్మయరంగమున 13వ శతాబ్దినుండి 20వ శతాబ్దివరకు గ్రంథ[illegible] ముల నిర్మించిన యాంధ్రులలో అతిరథులును, మహారథులు నెందరో గలరు. సంస్కృతమున సాహిత్యగ్రంథములను, సాహిత్యగ్రంథములకు వ్యాఖ్యలను రచించిన ఆంధ్రదేశవిద్వాంసుల నామములు 1వ, 2వ యనుబంధములఁ జూడఁ దగును.

---

26. చూడుఁడు: శ్రీ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులవారి వ్యాసము. 'సంస్కృత వాఙ్మయమునకు సేవ చేసిన ఆంధ్రులు' (గోలకొండపత్రిక. 12వ సంవత్సరాది సంచిక మే, 1937- హైదరాబాదు-దక్కన్).

తెనుఁగునాటి సంస్కృతపండితులు రచించిన సంస్కృతసాహిత్య గ్రంథము[27] లన్నిటియందును ప్రముఖస్థానమునందినది, భారతవర్షమున ముఖ్యముగా దక్షిణ భారత దేశమున నానిగాంచినట్టి విద్యానాథునికీర్తికౌముది యనఁదగు ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము (ప్రతాపరుద్రీయము) అనునీకృతి రత్నము ఓరుగల్లు (నేఁటి వరంగల్లు) రాజధానిగా రాజ్యపాలన మొనరించిన ప్రతాపరుద్రదేవుని యాస్థాన విద్వత్కవి యగు విద్యానాథునిచేఁ బ్రతాపరుద్రయశోభూషణనామముతో రచింపఁబడినది. ఉత్తమకవితాసౌరభము, మనోరమశబ్దార్థములు, సర్వాంగసౌష్ఠవముతో నొప్పునీకృతిరాజము దక్షిణభారతవర్షమునందు ఆంధ్రదేశమునందే విశిష్టవిఖ్యాతి నందియున్నది. కృతిపతియశఃకాయమును గూడఁ జిరస్థాయిగా నొనర్చిన యీ కృతిరత్నమును సృజించిన మహాకవి విద్యానాథ బిరుదాలంకృతుఁడగు–

1. అగస్త్యుఁడు

(i) దాక్షిణాత్య సంస్కృతకవయిత్రి యగుమహారాజ్ఞి గంగాదేవి[28] (క్రీ. శ. 14 శ) యీ క్రిందిపద్యమున అగస్త్యుఁడు రచించిన డెబ్బదినాలుగు కృతులు నీతని, వైదుష్యసంపదను, కావ్యకల్పనాకౌశలమును జాటుచున్నవని తెలిపినది :

శ్లో॥ 'చతుస్సప్తతి కావ్యోక్తి వ్యక్త వైదుష్య సంపదే,
అగస్త్యాయ జగత్కృత్స్న స్పృహయేతో న కోవిదః'
—(మధురావిజయము 1 14)

27. ఈ విషయములు 'ఆంధ్రవాఙ్మయ సూచిక' పీఠిక 21-22 పుటలు; 1929) నుండియు, సాహిత్యరత్నాకర, కావ్యవినోద, శారదావిలాస, సరస్వతీ హృదయాలంకార, సాహిత్యసుధాకర, సాహిత్యవాచస్పతి, సాహిత్యవిద్యాధర, కవితా కావ్య కథాసరిత్సాగర డాక్టర్ మండఖూపి కృష్ణమాచార్యులవారు (M. A., M. L., Ph. D., M. R. A. S.) రచించిన 'లౌకికసంస్కృత వాఙ్మయచరిత్రము' (1937) నుండియు గ్రహింపఁబడినవి.

28. Gangadevi's *Mathuravijaya* (alias *Virakamparayacarita*) Ed. by Pandita G. Hariharasastrin and Pt. V. Srinivasasastrin (Sridhara Press; (Trivendrum, 1916): Ed, by S. Tiruvenkatacariar (No. 18 of the Series or the Dept of History, Annamalai University (G. S. Press, Madras–(1957).

(ii) దాక్షిణాత్య కవిచంద్రుడును, బహుళగ్రంథప్రణేతయునగు రాజ చూడామణి దీక్షితులు కూడ నగస్త్యు నిట్లు స్తుతించియున్నాడు

ఉపేంద్రవజ్ర : 'జడాశయానాం హృదయం జగత్యాం
యస్యోదయా ద్వ్యాతితమాం ప్రసాదమ్,
స ఏష సారస్వతమర్మ వేదీ
విభాతి మౌళౌ విదుషా మగస్త్యః'[29]

(రుక్మిణీ కళ్యాణము, 1. 18)

(iii) అగస్త్యుడు సారస్వతమర్మవేదియు, విద్వన్మూర్ధన్యుడునని రాజ చూడామణి దీక్షితులే యీ క్రింది పద్యమున ప్రశంసించెను :

పుష్పితాగ్ర : 'సుకవివిహితమురారిబోధముద్రో,
విలసదగస్త్య మహావికాసి బాణః,
విలసతి భువి శారదావతారో
విహితమయూర విజృంభణో నృసింహః'[30]

(...[31] 1. 6)

(iv) విశ్వనాథకవి (క్రీ. శ. 13...) తన సౌగంధికాపహరణమున, అగస్త్యుడు నగు విద్వత్కర్ణ భూషణమనియు[32] వాణీవీణానిక్వాణమనియు కీర్తిగని కవితా ప్రావీణ్యము గల్గిన యగస్త్యుడు తనకు మేనమామ...యైయుండ తన కవిత యుదారమధురముగా నుండుట యాశ్చర్యకరము కాదనియు వ్రాయుచు అగస్త్యు నిట్లు ప్రశంసించి యున్నాడు :

శా. 'వాచ స్తస్యకవే రుదారమధురా యత్స్యాత్ర చిత్రం కియత్!
ప్రఖ్యాతః సకలాసు దిక్షు గుణిషు శ్రేయా నగస్త్యః సుధీః,
వేదశ్చన్ద్రముఖీ కరామ్బుజదశాం ...
వాచోయుక్తి సహోక్తిదర్శిత సుధాజన్మా స గురు ర్మాతులః'

—(సౌగంధికాపహరణము, 4 ప.)

29. ఇట, 'జడాశయానామ్ (= జలాశయనామ్), హృదయమ్, హృదయాత్, ప్రసాదమ్, అగస్త్యః'-అను పదములు శ్లేషింపబడినవి.

30. ఇట 'మురారి, అగస్త్య, బాణ, మయూర, శారదావతార' శబ్దములు శ్లిష్టములు.

31. Sri Vani Vilas Press, Srirangam.

32. శ్లో. విశ్వనాథ ఇతి ఖ్యాతః కవి రస్తి, యము క్తయః,
అకాఞ్చన మరత్నం చ విదుషాం కర్ణభూషణం' - (8 ప.)

2. అగస్త్య - విద్యానాథుల యైక్యవాదము

ప్రతాపరుద్రయశోభూషణకారుఁడుగ గణింపఁబడిన విద్యానాథుని మొదటి పేరు 'అగస్త్యుఁడు' అనియు నతఁడు ప్రతాపరుద్రమహారాజుచేఁ బూజితుఁడైనపిదప నీతనికి 'విద్యానాథుఁడు' అను బిరుదము ప్రసాదింపఁబడెనని యెన్నఁడో క్రిందటనే యొక వాదము బయలుదేరినది. ఈ సిద్ధాంతము శ్రీ సిద్ధేశ్వరచరిత్రమున[33] (170 వ పుట) నీ విషయము నిట్లు తెలిపెను :

'రాజు సభాముఖంబునకు విచ్చేసి యా రాజు అందరి సత్కవీశ్వర పండితులు గౌరవించి శివదేవయ్యగారిం జూచి "ఈ కవీశ్వరులు ఎవ్వరైరి" అని యడిగిన, నాయయ్యవారు మనము యీ దేశంబునకు అసంఖ్యాకముగ మరల గవర్నరుగా నుండుమని యానతిచ్చుటయు, అందు మొదట అగస్త్యుఁడు ప్రతాపరుద్రీయంబను గ్రంథంబు చెప్పి ఆ రాజునకు అంకితంబుగాఁ జేయుటయు, యా రాజు శతగ్రంథ పరీక్షచే నచట చదివించుటయు, సర్వజ్ఞుండు ... యా విప్రునకు ప్రతాపరుద్రుండు అంగుళీయకంబు నిచ్చి యతనిని విద్యానాథుఁడని బిరుదు నొసంగి చాటించుటయు. ఆ విద్యానాథుఁడు రాజాజ్ఞచే సెలవంది ఏకశిలా నగరంబునకు నేతెంచి, ఆ వుంగరము విక్రయింపఁ దలంచి యొక సెట్టి యింటికిఁ బోయి తగిన ద్రవ్యంబు యిమ్మనియడిగిన, యా సెట్టి యుంగరము చూచి యిది యమూల్యంబు, ఇందుకు తగిన ద్రవ్యంబు యివ్వలేమనిన, యా విద్యానాథుఁడు వేసరి మీరు ఒసంగినదియే మాకు పదివేలనిపలికిన యా విప్రుని వాక్యంబు ప్రతిష్ఠించి యా వుంగరమునకు పదిలక్షలొసంగుటయు.'

ఈ యభిప్రాయమును మొదటఁ దెనుఁగున నావిష్కరించిన పండితులు కీ. శే. వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి గారలు. వీరు వెనుక నెన్నఁడో ముక్త్యాల నుండి ప్రకటింపఁబడు చుండెడి 'సరస్వతి' పత్త్రికలో దీనిని గూర్చిన వ్యాసమున విద్యానాథుఁ డగస్త్యుఁడే యైయుండునని సూచన మాత్రముగా వ్రాసి, యందులకుఁ బ్రమాణముగా 'ప్రతాపరుద్రీయము'[34] నందలి యీ క్రింది పద్యము నుదాహరించిరి :

---

33. కాకతీయరాజుల చరిత్రమును, ప్రతాపచరిత్రమును చిత్రించు నీ సిద్ధేశ్వర చరిత్రమును ఆంధ్రరచయితల సంఘపక్షమున ఆచార్య శ్రీ ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనము గారు పరిష్కరించి విపులాంగ్ల పీఠికాదులతో ప్రచురించిరి. - హైదరాబాదు (1960)

34. వావిళ్ళవారి తెలుఁగుప్రతి, వావిళ్ళ ముద్రణాలయము. (మద్రాసు 1927)

K. P. Trivedi's edition of the *Prataparudra-Yasobhusana*, p. 91. (*Bombay Sanskrit and Prakrit Series*, No 65 1909).

పై శ్లోకమున కనువాదము - 'కినియుచు లోఁగుచున్ గిరులు'. - ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము II. 57 ప. - 188 పు. (1961).

శా. 'ఔన్నత్యం యది వర్ణ్యతే శిఖరిణః క్రుధ్యన్తి నీచైః కృతాః,
గామ్భీర్యం యది కీర్త్యతే జలధయః క్షుభ్యన్తి గాధీకృతాః,
తత్త్వాం వర్ణయితుం బిభేమి; యది వా జాతో ఽస్త్యగస్త్యః స్థిత
స్తత్రాప్యేష గుణరత్నరోహణగిరే! శ్రీవీరరుద్రప్రభో!'

(ప్ర. య. భూ. II. ౬౧. ప. ౭౩ పు.)[35]

['ప్రభూ! నీ కీర్తిమాట యెత్తితినా (నీవు మహోన్నతుడవని ప్రశంసించినచో) ఔన్నత్యమునకు జేటుగాంచిన పర్వతము లెల్ల తమకు శృంగభంగమైనట్లు నాపై మండిపడును. పోనిమ్ము, నీ గాంభీర్యము మాట యెత్తితినా, గాంభీర్యమునకు వాసి నొందిన సముద్రములు తమ సొమ్మంతయు బోయినట్లు నాపై బడును. అందువలన నీ వతిపర్వతోన్నతుడవని కాని (కనీసము పర్వతోన్నతుడవని కాని) అతిజలధి గంభీరుడవని కాని (అనీసము సముద్రగంభీ

35. (అ) 'అత్ర, యది వా జాతో ఽస్త్యగస్త్యః స్థితః, ఇత్యనేన జలనిధిపర్వతేభ్యో న బిభేమీతి వ్యంగ్య మత్రాగూఢం.' - పై పద్యముపై విద్యానాథుని వివృతి.

(ఆ) 'వామనీకృతవింధ్యాచలః చులుకీకృతసిన్ధుసలిలః శ్రీకుంభసంభవః, ఇతి మహతీ ప్రథా. అతో ఽగస్త్యో ఽస్మీత్యనేన శైలసముద్రేభ్యో న బిభేమి, ఇతి వ్యంగ్యస్య వాచ్యాయమానత్వా దగూఢ మిత్యాహ' - (అని రత్నాపణమున కుమారస్వామి సోమపీథి వ్యాఖ్య).

(ఇ) ఔన్నత్యం = త్వదున్నతత్వం, వర్ణ్యతే యది, మయా ఇతి శేషః, శిఖరిణః = గిరయః, నీచైః కృతాః = వామనీకృతాః, పరాజితా ఇత్యర్థః. త్వదౌన్నత్యస్య తతో ఽప్యధికత్వా దితి భావః, గామ్భీర్యం కీర్త్యతే యది, జలధయః, గాధీకృతాః = ఉత్తానీ కృతాః సన్తః, క్షుభ్యన్తి = క్షోభం యాన్తి, తత్ = తస్మాత్, గిరిక్రోధా ద్విక్షోభరూపాద్ధేతోః, త్వాం వర్ణయితుం బిభేమి, భీతిసత్త్వ విహాయ, తదభావపక్ష మవలమ్బతే - యది వా ఇతి-యద్వా, గుణా ఏవ రత్నాని. తేషాం రోహణగిరే = ఉత్పత్తిస్థానభూత పర్వత, శ్రీవీరరుద్రప్రభో! త్వత్సార్శ్వే, అగస్త్యో జాతః = కుమ్భసమ్భవో ఽ భవం. స్థితో ఽస్మి. అత్ర అగస్త్యో వామనీకృతవిన్ధ్యః, పరిపీతసముద్ర ఇతి ప్రసిద్ధిః. తథా చ తజ్జేతృత్వాద్ అగస్త్యస్య, కుమ్భసమ్భవో భూత్వాస్థితో ఽస్మి, తత్రాపి త్వత్పార్శ్వే ఇత్యనేన తేభ్యో న బిభేమి, ఇతి వ్యఙ్గ్యార్థో వాచ్యార్థప్రాయ ఇత్యగూఢ మిత్యాహ అత్రేతి-నన్వత్ర కవే ర్విన్ధ్యమాత్రాభిభావినః కుమ్భసమ్భవస్య స్వరూపప్రాప్తావపి సకలపర్వతేభ్యో భయనివృత్తిః కథ మితి చేత్ సత్యం. అఖిలపర్వతవిజృమ్భణస్య విన్ధ్యస్య అభిభవేనైవ సర్వేఽపి పర్వతా అభిభూతా ఏ వేతి కవే రగస్త్యత్వే తన్నివృత్తేః అవశ్యకత్వా దితి. (రత్నశాణవ్యాఖ్య ౬౩౨ పు. త్రివేది ప్రతి.)

(చుండవని కాని) నిజము చెప్పుటకు జంకుచున్నాను. లేదు, లేదు. నేనగస్త్యుండ నగుట వలనే జ్యోత్స్నాసాగరములనిన చెలువను. నిక్కముగా నీ పతివర్యతోన్న తుండవు. అవిరళభాగధేయుండవు' అని భావము.]

పై పద్యము వాదమున కంత ప్రబలప్రమాణమగునాయని కొందఱి సందేహము. కాని పై పద్యము పృథక్ప్రమాణ మనక తప్పదు. కానిచో నీ శ్లోకమున నగస్త్యపదమునకు సార్థక్యమే కనంబడదు. పై ప్రమాణమునే యాధారముగాఁ గైకొని యగస్త్యుని 'నలకీర్తి కౌముది'కిఁ దాము రచించిన పీఠికలో శ్రీ పెండ్యాల వేంకటసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి వర్యులు[36] అగస్త్య విద్యానాథుల యైక్యమును సిద్ధాంతీకరించియున్నారు.

సంస్కృతసాగరమును మథించి, లౌకికసంస్కృత వాఙ్మయచరిత్రమను బృహద్గ్రంథరాజమును రచించి (1941) స్వర్గవాసులైన సాహిత్య విద్యాధ రేణ్యాదిబహుళబిరుదాంకితులగు డాక్టర్ మాడభూషి కృష్ణమాచార్యుల వారు[37] కూడ నైక్యవాదమునే సిద్ధాంతముగా గ్రహించియున్నారు.

అగస్త్య విద్యానాథులకాలమును బట్టి చూచినను పై వాదము సరియే యని తోఁపక తప్పదు. ఏమన, విద్యానాథుఁడు త్రిలిఙ్గదేశము నందలి ఏకశిలా నగరమున (= ఒరంగల్లు, ఓరుగల్లు లేక వరంగల్లున) రాజ్యపాలన మొనరించిన కాకతీయ ప్రభువతంసుఁడగు రెండవప్రతాపరుద్రుని కాశ్రితుఁడు (క్రీ. శ. 1295–1323). అగస్త్య మహాకవికూడ నీకాలపువాఁడే యైనట్లీ తార్కాణముబట్టి తెలియుచున్నది. సిద్ధనాథునికిఁ బౌత్త్రుఁడు, గంగాధర మహాకవికిఁ బుత్త్రుఁడు, 'కాదంబరీనాటక' ప్రణేతయగు నరసింహకవి కగ్రజుఁడు నగు విశ్వనాథకవి 'సౌగంధికాహరణ' ప్రేక్షణమునఁ దన కగస్త్యుఁడు మేనమామ యని పేర్కొనిన పద్యము నిదివఱకే యుదాహరించి యున్నాను. విశ్వనాథకవి క్రీ. శ. 13, 14 వ శతాబ్దములలో రాజ్యముచేసిన కాకతీయ ప్రతాపరుద్రు నాస్థాన కవులలో నొకఁడు. ఈ విషయము 'సౌగంధికాహరణ' ప్రస్తావనలో నిట్లు లిఖింపఁబడెను.

'సూత్రధారః – అద్య ఖలు నిఖిలరాజలోక మౌళిమాణిక్య మఞ్జరీ పుఞ్జపిఞ్జరీకృత చరణారవిన్దేన, బృన్దారకనగర కామినీ ముఖాధివాసచతుర

36. ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్పత్రిక - 19 సంపుటము. 1. 2 సంచికలు. (1930)

37. డాక్టర్ మాడభూషి కృష్ణమాచార్యులవారు 'లౌకికసంస్కృతవాఙ్మయ చరిత్ర' - (పుట 214). (History of Classical Sanskrit Literature-1937).

యశఃకర్పూరపూరిత. కైలాసః శ్రీ ప్రతాపరుద్ర నిజభుజతులితజ్ఞఖురసమృద్ధజనిసవ మిశ్రితజలధి సర్వజ్ఞ సర్వోత్కర్ష ప్రతాపరుద్ర ప్రవర్తమాన పీఠ శ్రేణి, లాజ్ఞా ప్రజాప దుర్దేశ సాహిత్యై శ్లోకే. విద్యాధీశాసనసార్వజ్ఞ్య గ్రంథానాం సుమతిభిః, సభా సద్భి రాహూయ, సబహుమానం మానమస్మి న్రస్త్రి (సౌగన్ధికాహరణమ్)[38]

మఱియు కాంచీపురమున క్రీ. శ. 1367 సం. ప్రాంతమున రాజ్యము చేసిన వీరకంపరాయలకు రాణి యగు కవయిత్రి గంగాదేవి మధురావిజయ కావ్యమున తిక్కయజ్వను, అగస్త్యని, గంగాధర కవులను స్తుతించి, విశ్వనాథుని దనకు గురువుగా నిట్లు ప్రశంసించి యున్నది.

శ్లో. 'చిరం స జీయాద్ భగవాన్ విశ్వనాథః కవీశ్వరః,
యస్య ప్రసాదాత్ సార్వజ్ఞ్యం సమిన్ధే మాదృశేష్వపి.'
(మధురావిజయము. 1. 16)

విశ్వనాథకవిరాజు[39] (క్రీ. శ. 1300-1384) 'సాహిత్యదర్పణము'న వ్యాయోగ లక్షణమును వర్ణించుచు, దానికి లక్ష్యముగా 'సౌగంధికాహరణము'ను పేర్కొని యున్నాడు:

'యథా సౌగన్ధికాహరణమ్' —(సా. ద. 6 కారికలు. 231-33)

కావున, గంగాదేవిచే స్తుతింపఁబడి, విశ్వనాథకవిరాజుచే సూచింపఁబడి, కాకతీయ ప్రతాపరుద్రుని యాశ్రితుఁడయిన విశ్వనాథకవి, క్రీ.శ. 1294-1325సం. ప్రాంతమున జీవించి యుండె ననుట సమంజసముగాఁ గన్పట్టును. ఇతనికి మేనమామ యగు నగస్త్యుఁడు కూడ నా కాలమువాఁడే యగును. కావున విశ్వనాథుని కాలమున కగస్త్యుని కాలము కూడ సరిపోవుచున్నది. అందువలన నైక్యవాదమును నిర్వివాదముగ సిద్ధాంతీకరింప వచ్చును.

3. విద్యానాథుని కాలము

అగస్త్య విద్యానాథుఁడు రెండవ ప్రతాపరుద్రుని సన్నిధిని మంత్రిగా నుండినట్లు కథలవలనఁ దెలియుచున్నదని శ్రీ వెంప్యాల వేంకటసుబ్రహ్మణ్య

38. కావ్యమాల. 21 వ పుష్పము, (నిర్ణయసాగర ముద్రణాలయము, బొంబాయి, 1902).

39. సౌగన్ధికాహరణకర్త యగు విశ్వనాథకవి. సాహిత్యదర్పణప్రణేత యగు విశ్వనాథకవిరాజుకంటెఁ బూర్వుఁడని యెఱుఁగునది.

శాస్త్రి వర్గులు 'సకలకీర్తికౌముది' పీఠికలో వ్రాసియున్నారు. విద్యానాథ బిరుదమును బట్టి యీతఁడు విద్యాంగమంత్రిగా (Minister for Education or Director of Public Instruction) లేక విద్యాధికారిగ నుండియుండు నని కూడా నూహింపవచ్చును. మహావిద్వాంసులును, మహాకవులును గూడ హైందవ ప్రభువులకడ మంత్రులుగా నుండి రనుట కుదాహరణము లనేకములు గలవు. కవిసార్వభౌముఁడగు శ్రీనాథుఁడు కొండవీటి ప్రభువునొద్ద విద్యాధికారిగా నుండెను. ప్రతాపరుద్రుని మంత్రి యగు నగస్త్య విద్యానాథుని 'బాలభారత' మను మహాకావ్యమునకు, 'మనోహర' యను చక్కని వ్యాఖ్యను రచించిన విద్వచ్ఛిరశ్చూడామణి యగు తిమ్మరుసు కృష్ణదేవరాయల యొద్దఁ బ్రధానామాత్యుఁడు (దండనాథుఁడు) గా నుండ లేదా?

ప్రతాపరుద్రీయమున విద్యానాథుఁడు పేర్కొనిన గ్రంథకర్త లందఱి యందును అలంకారసర్వస్వ[40] కారుఁడగు రుయ్యకుఁడు నవీనుఁడు (క్రీ. శ. 1135-1155)[41] 1154 వ సంవత్సరమువఱకు ఉత్పన్నమని యెంచఁబడిన రుయ్యకుని కృతి, 'సాహిత్యమీమాంస' కూడ విద్యానాథునిచేఁ బేర్కొనఁబడెను.[42] అందువలన, క్రీ. శ. 1155 ఈతని కాలమునకుఁ బూర్వావధి యనఁదగును. 'అలంకారకౌస్తుభము'న విశ్వేశ్వర పండితుఁడును[43] (క్రీ. 18 వ శతకారంభము) 'చిత్రమీమాంస'[44] యం దప్పయదీక్షితులును 'ప్రతాపరుద్రీయము' నుల్లేఖించుకొనిరి. కాని, వీ రిరువుర కంటెను బూర్వుఁ డగు మ.మ. కోలాచల మల్లినాథసూరియే (క్రీ. శ. 1422-'66)[45] కాళిదాస కావ్యత్రయమునకుఁ దాను రచించిన సంజీవినీ వ్యాఖ్యలయందును, భారవి 'కిరాతార్జునీయము' పై వ్యాఖ్యయగు 'ఘంటాపథము' నందును, 'సర్వంకష' యను 'శిశుపాలవధ' వ్యాఖ్యయందును, 'సర్వపథీన' యను 'భట్టికావ్య' వ్యాఖ్యయందును[46] అలం

40. IV. ప్రకరణము 245 పు; IV. ప్ర. 285 పు. (వావిళ్ళవారి ప్రతి (1927)

41. చూ. మదీయ 'సంస్కృతసారస్వతచింతామణి' - మరీచి 4. 16-22 పు. (1935).

42. (9 వ పుట యందు).

43. కావ్యమాలా ప్రచురణము 12 పు. (విశ్వేశ్వరుఁ డిట అప్పయదీక్షితుల యభిప్రాయములను ఖండించి, విద్యానాథుని సమర్థించి యున్నాఁడు.

44. నిర్ణయసాగర ముద్రణము, 7, 8, 56-58, 84, 87 పుటలు.

45. Dr. V. Raghavan : *The Vaisyavamsa Sudhakara of Kolacala Mallinatha* - Published in *A Volume of Indian and Iranian Studies* in honour of Sir E. D. Ross, p. 235 (1939).

కార నిర్వచనావసరమున నెన్నో యెడల నతని ప్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యానమును జేర్కొనెను. విద్యానాథుని నిర్దేశించి యని చెప్పుచున్నట్లు 'ప్రతాపరుద్రీయము' దక్షిణభారత వర్షమున బాగ పఠనములోనే ప్రసిద్ధికెక్కినను పద్యోత్ప్రేక్షించుచుండెను ప్రచుర ప్రచారములో నుండిన యీ గ్రంథ నిరూపణము దీనిని మల్లినాథుడు కంఠోక్తముగాఁ జేర్కొనకున్నను ఉదాహరించి యుండెను. దీనిఁబట్టి మల్లినాథుని కాలము (క్రీ. శ. 1420-1450) విద్యానాథుని కాలమునకు ఉత్తరావధిగా నెంచవచ్చును.

మల్లినాథసూరికి సమకాలికుఁడో, లేక యాతనికంటె నించుక చిన్నవాఁడో యగు వారణాసి ధర్మసూరి సాహిత్యరత్నాకరమున[47] ప్రబంధారంభ సమర్థనమున ప్రథమ తరంగమున విద్యానాథుని వ్యాఖ్యానమును నిరసించి, మఱి రెండు స్థలములఁ గంఠోక్తముగాఁ బేర్కొని యున్నాఁడు. ధర్మసూరిని గూర్చిన నా నిబంధమున[48] నీతఁడు క్రీ. శ. 1414 కంటెఁ బూర్వుఁడు కాఁజాలఁడనియు, క్రీ. శ. 1425 కంటె నర్వాచీనుఁడై యుండఁడనియు బాహ్యాభ్యంతర ప్రమాణపురస్సరముగా నిరూపింపఁబడియున్నది.

క్రీ. శ. 1440-50 ప్రాంతమున జీవించియుండిన యాంధ్రకవియగు గౌరన 'లక్షణదీపిక'లో 'సాహిత్యరత్నాకరము'ను బేర్కొనియుండెను. ధర్మసూరి క్రీ. శ. 1400-1425 ప్రాంతములకుఁ జెందినవాఁడని నిర్ణయింపఁ గూడును. కావున నీ కవిచేఁ బేర్కొనఁబడిన విద్యానాథుఁడు క్రీ. శ. 1400 కంటెఁ బూర్వుఁడై యుండునని బాహ్యప్రమాణములవలన నిర్ణయింపవచ్చును.

ఇఁక నాంతర ప్రమాణములఁ బట్టి విద్యానాథుని కాలమును నిరూపింప వలసి యున్నది. ఈతని కృతిదర్పణమునకు కాకతీయాంధ్ర ప్రభువగు ద్వితీయ ప్రతాపరుద్రుని చరిత్ర కథాయితమైనది. ప్రతాపరుద్రీయము ప్రతాపరుద్ర యశఃకర్పూర సురభిళమగుటచే నీ రాజేంద్రుని కాలమును బట్టి నతని కాలమును నిర్ణయింపవలెను. ప్రతాపరుద్రుని కాలమును గూర్చి యిట దిఙ్మా

46. Vide pp. 9-10 of Prof. Trivedi's Introduction to *Prataparudra-yasobhusana.*

47. మద్రాసుప్రతి (1871), 16, 186, 197 పు.

48. E. V. V. Rāghavācārya : *Dharmasuri - His Date and works.* (*New Indian Antiquary.* Vol. II, No. 7, pp. 42a-30; Oct. 1939, Bombay).

ప్రాసంగికముగా సూచించి యున్నాను. ప్రకరణములో నింకను విశదముగాఁ దెలుపుదును. క్రీ. శ. 1271–1309 ప్రాంతములకు జెందిన, దేవగిరి రాజధానిగా రాజ్యము నేలిన యాదవ ప్రభువగు సేవణుఁడను రామదేవ భూపాలుని ప్రతాపరుద్రుఁడు యుద్ధమున జయించెనని చారిత్రక ప్రమాణములను బట్టియే కాక విద్యానాథుని కృతిని బట్టి కూడఁ దెలియుచున్నది.[49] దీని వలన ప్రతాపరుద్రుఁడు పదమూఁడవ శతాబ్ది యందును చతుర్దశ శతాబ్దియందును, పదునాల్గవ శతకమునఁ బ్రతాప చరణమునకు క్రీ. శ. 1875–14[illegible]5) జెందియుండునట్లు స్థూలముగాఁ జెప్పవచ్చును. క్రీ. శ. 1323 వ సంవత్సరమునను, క్రీ. శ. 1326 వ యేఁటనో ఢిల్లీ సుల్తాను మహమ్మదీయ ప్రభువగు 'మహమ్మదు తుగ్లక్' సేనచే బందీకృతుండై ఢిల్లీ పురమునకుఁ గొనిపోఁబడినట్లు చరిత్రలను బట్టి తెలియుచున్నది. ఈ హేతువులఁ బురస్కరించుకొని డాక్టర్ మహామహోపాధ్యాయ పాండురంగ వామన కాణే పండితుఁడు[50] 'ప్రతాపరుద్రీయము' క్రీ. శ. 1310–25 ప్రాంతమున రచింపఁబడి యుండునని సిద్ధాంతీకరించెను. వాఙ్మయచరిత్రగవేషణ ప్రవీణులగు పండిత ప్రకాండు లించుక మతభేదములతో విద్యానాథుని కాలము నిట్లు నిర్ణయించియున్నారు.

డాక్టర్ సుశీలకుమార్ దే[51]	1280–1310
ప్రొఫెసర్ కమలాశంకర ప్రాణశంకర త్రివేది[52]	1298–1317
ప్రొఫెసర్ ఎగ్లింగ్[53]	1298–1317
ప్రొ. సూయల్[54]	1285–1323
ప్రొ. శేషగిరిశాస్త్రి[55]	1295–1319

49. I. ప్ర. 36 పు. IV. 194 పు.

50. Dr. Prof. (Mahāmahopādhyāya) P. V. Kane: *History of Alankara Literature*, p 283, 2nd edition (1951).

51. Dr. S. K. De: *History of Sanskrit Poetics* Vol. I. p. p. 309, 2nd revised edition, Calcutta (1960).

52. Prof. K. P. Trivedi; *Introduction* to his ed. of *P. R. Y. Bhusana* pp. II ff. (1909). Bombay.

53. Prof. J. Eggeling: *India office Catalogue of Sanskrit Mss.* III 338 p.

54. Prof. Sewell: *Sketches of the Dynasties of Southern India* p. 32.

55. Prof. M. Seshagiri Sastry: *Reports of Sanskrit Mss.* II p. 82.

శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావు[56] 1290-1326
డాక్టర్ మారేమండ రామారావు[57] 1290-1326

దీనినిబట్టి ప్రతాపరుద్రుఁడు క్రీ. శ 1290-1326 నడుమ రాజ్యపాలన మొనరించెననియు, నాతని యాస్థానకవిత్వకవిచంద్రుఁడగు విద్యానాథుఁడు క్రీ. శ. 1275-1325 ప్రాంతముల విలసిల్లి యుండె ననియు నిర్ణయింపఁ దగును. ఇంచుమించుగా విద్యానాథునకు సమకాలికులగు నాంధ్ర రచయితలు, గీర్వాణగ్రంథకర్తలు చాలమంది కలరు. వారి నామములను. వారి రచనల పేర్లను 3 వ యనుబంధమునఁ జూడఁదగును.

4. విద్యానాథుని రచనలు

1. అగస్త్యనిఘంటువు[58] : జాతీయాభ్య సంస్కృత విద్వత్కవి, శకట గ్రంథ నిర్మాతయునగు ఘనశ్యాముఁడు భవభూతి కృతమగు నుత్తర రామ చరితమునకు రచించిన వ్యాఖ్యలోఁ బహుసారు లగస్త్యకోశము నుండి ప్రమాణముల నొసఁగి యున్నాఁడు. ఈ నిఘంటు కర్తయు విద్యానాథాగస్త్యుఁడు నభిన్నులే కావచ్చునని నేనమకొనుచున్నాను. భిన్నవాదమునకుఁగాని, ఐక్యవాదమునకుఁగాని ప్రమాణము లేవియు లభింపలేదు. ఘనశ్యాముఁ డుదహరించిన 11 ఆకరములను గ్రంథాంతరమునఁ జూపియే యున్నాను[59].

2. కృష్ణచరిత్రము : ప్రసిద్ధ భాగవతకథ నాశ్రయించి రచింపఁబడిన యీ గద్యకావ్యమున శ్రీకృష్ణచరిత్ర ప్రౌఢరసవత్తరశయ్యతో నతిహృదయావర్జకముగా నున్నట్లు తెలియుచున్నది. చరిత్రాత్మక విషయము లనేకము లిందుఁ గల వనియు, సంస్కృతమున నుత్తమగద్య కావ్యములలో నిది యొకటి యనియు, దీనిని బరిశీలించిన స్వర్గీయ శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రివర్యులు చెప్పియున్నారు. అపూర్వం పశ్య యగు నీ కావ్యమన్య త్వరలో సూర్యాలోక భాగ్యమునందుఁగాక ! ఈ కృతి వ్రాఁతప్రతిలో హృదయంగమములగు నుపసంహారశ్లోకములు రెండు క్రింద నుదాహరింపఁబడుచున్నవి[60]. దీనిని బట్టి ప్రతాప

56. కాకతీయాంధ్రరాజయుగచరిత్రము (= ఆంధ్రులచరిత్రము 5 సంపు. 535 పు. 1936).

57. కాకతీయసంచిక-13. పు. (1935)-రాజమహేంద్రవరము.

58. అగస్త్యశబ్దసంగ్రహనిఘంటువు అగస్త్యవ్యాకరణోక్తశబ్దసంగ్రహ నిఘంటువు-ఇత్యాదిగా నామాంతరములు. (ఆర్ష ముద్రణాలయము, విశాఖపట్టణము.1895)

59. ఈ.వే.వి. రాఘవాచార్యుని రచన-'అగస్త్యుఁడు-బాలభారతము'-1935.

రుద్రీయ కర్త యగు విద్యానాథుఁడు నగస్త్యుఁడు నఖిన్నులే యను సిద్ధాంతము[61] మఱింత దృఢపడుచున్నది.

శిఖరిణీ : 'శ్రవశ్శ్లాఘ్యైః స్థూలంకరణభణితిగ్రన్థినిపుణైః
కపింమన్యైర్ణ్యస్తైః కిమహ బహురోమన్థహారిణైః ?
విమర్శ్యాదర్శ్యాన్తః ప్రతిఫలదలంకారరచనైః
అగస్త్యైః పౌరస్త్యానసుసరతి సూక్తిస్సుమనసః'

శిఖరిణీ : 'అనాదృత్యశ్లాఘ్యాః భువి కవినిబద్ధా నఖిరతిం
కృతేర్వైయాసిక్యాం రచయితు రగస్త్యస్య విదుషః,
వనస్త్రీవాగ్దేపి కృతిని రసనాగ్రే వితనుతే
న పర్యఙ్కే పఙ్కేరుహి మహతి శఙ్కే విహారణమ్.'

3. నలకీర్తికౌముది[62] : కలికల్మషాపహమగు నలుని పవిత్ర చరిత్ర భారత ప్రసిద్ధమైనదే. ఈ కథ నితివృత్తముగాఁ గైకొని శ్రీహర్షుఁడు విద్వ

---

60. The Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts (Tanjore) Vol. VIII p. 2994 (1930).

61. అగస్త్యవిద్యానాథుల యైక్యవాదము మొట్టమొదట 'మిథిక్-సొసైటీ-పత్రిక'. (Journal of The Mythic Society Vol. X 3339) లోఁ ప్రకటింపఁబడిన యాంగ్లవ్యాసమునఁ బ్రతిపాదింపఁ బడెను. ఈ వాదమును ఖండించుచు మఱియొక రావత్రికయందే వేఱొకవ్యాసమును బ్రచురించిరి. (Journal of the Mythic Society Vol. XI. P. 286-1931). కాని యైక్యవాదమే చరమసిద్ధాంతము కాక తప్పదని మదీయదృఢప్రత్యయము.

Vide also P. 12 (The article under *Agastya Pandita*)-Provisional Fasciculus, of *New Catalogus Catalogorum* (1937). Also *vide* Prof. P P. S. Sastri's remarks in Vol. VI, p. 2596 of the *D. C. Skt. Mss.* in the Saraswati Mahal Library. Tanjore (1929)—'*Agastya Pandita* is the author of this work (i. e. *Bala Bharata*). Scholars may be aware of the fact that he belonged to the Andhra country and that he was the famous author of the *Prataparudriya*. Vidyanatha seems to have been only a title conferred on him.'

62. ఇది ఖండకావ్య మనియు నిందు నాలుగు సర్గములు కల వనియు, నీప్రాఁత ప్రతి లండన్ నగరమున 'ఇండియా ఆఫీసుగ్రంథాలయము'న గల దనియు'న్యూక్యాటలాగస్-క్యాటలాగోరం' (*New Catalogus Catalogorum*). P. 12 Published by the Madras University, 1937) అనుకోశమునఁ గలదు.

దౌపద మను నైషధీయచరిత మను మహాకావ్యమును రచించెను. సాహిత్యదర్పణకారుఁడు సుధాప్రాయముగా నుడివినట్టికి నిది యాలంకారికుల కల్పిత దోషదుష్టముగాఁ గానవచ్చియుండుననియు నందువల్లనే ప్రాచీనాలంకారికుల తీవ్రవిమర్శనమున కిది గురియైయుండ నోపుననియు. దీనిఁ బురస్కరించుకొనియే ప్రసిద్ధ సాహిత్యవేత్తయగు నగస్త్యుఁడు నలకీర్తికౌముది యను మహాకావ్యమును రచించి యుండవనోపు ననియు శ్రీ సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు 'నలకీర్తికౌముది' పీఠికలో వ్రాసియున్నారు. ఇది సరియే కావచ్చును. మఱియు నా కాలముననే సాహిత్యదర్పణకారునిచేఁ గూడఁ బ్రమాణముగా నెంచఁబడిన కృష్ణానందుఁ డను మహాకవి (క్రీ. శ. 13వ శతాబ్ది) సహచరితామృత మను 'సహృదయానంద' మను మహాకావ్యమున వైదర్భరీతిలో సంగ్రహించియున్నాఁడు. క్రీ. శ. 1400–1450 ప్రాంతమున వెలసిల్లిన వామనభట్టబాణుని 'నలాభ్యుదయము' గూడ నిటఁ బేర్కొనఁ దగును. నలకీర్తికౌముది మహాకావ్యమందున్నట్లు సర్గాంతముల నుండెడి 'ఇతి శ్రీ నలకీర్తికౌముద్యాఖ్యే లక్ష్మీపదలాఞ్ఛనే అగస్త్యకృతౌ మహాకావ్యే ద్వితీయస్సర్గః' గద్యము వలన తెలియుచున్నది.

ఈ కావ్యముత్సన్నకల్పమగుటచే నెందెన్ని సర్గములుండెనో తెలియదు; కాని 2వ, 4వ సర్గలు మాత్రము లభింప వానిని భూమికతో శ్రీ పెండ్యాల వేంకట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రివర్యులు ప్రకటించియుండిరి. భారవి కిరాతార్జునీయమునఁ బ్రతిసర్గాద్యంతములఁ 'శ్రీ లక్ష్మ' శబ్దమునుఁ బ్రయోగించి యుండుటచే నీ కవి ననుసరించిన మాఘుఁడు శిశుపాలవధ యందలి ప్రతిసర్గమున నాద్యంతములఁ 'శ్రీ' పదము ననుబంధించెను. ఇట్లే శ్రీ హర్షుని 'నైషధీయ చరితము' 'ఆనందపదాంకితము'; వీరనంది 'చంద్రప్రభ చరితము' 'ఉదయ' పదాంకితము. ఇట్లే నలకీర్తికౌముది యందుఁ బ్రతిసర్గమున 'లక్ష్మ' పదలాంఛన మనుసంధింపఁ బడెను[63].

వసుచరిత్ర రచింపఁబడు నాఁటికి (క్రీ. శ. 1600) నలకీర్తికౌముది పఠన పాఠన ప్రసిద్ధమగుటచేఁ గాఁబోలు నిందలి—

ఉపేంద్రవజ్ర : 'భృఙ్గానవాప్తి ప్రతిపన్నఖేదా
కృత్వా వనే గన్ధఫలీ తపోఽలమ్
తన్నాసికాభూ దమభూతగన్ధా
స్వపార్శ్వనేత్రీకృతభృఙ్గసేవ్యా' (2, 74)

63. కావ్యచిహ్నములఁ గూర్చి 'సంస్కృతసారస్వతచరితము-ద్వ్యర్థి, త్ర్యర్థి కావ్యములు'-అను నా వ్యాసమును చూచునది. (ఆం. సా. పరిషత్పత్రిక, 24 సంపు. 2 సంచిక. 68 పేజీ.)-1935.

అను శ్లోకమే వసుచరిత్రలోని

శా. నానాయూధ విహారలీల నానందించుసారంగ మే
  లా నన్నొల్లక తెంపుమీఱి చెలి యల్లార్చె దదం బంది యా
  షానాసాక్షి యెంచి కొంచెము మనస్స్వైరత్వమున్ నాసికయై
  పూనెం బ్రేక్షణమాలికా మధుకరీపుంజంబు పర్యంకలీల (2, 47)

అను పద్యమునకు మూలమయ్యెను, నలకీర్తికౌముదిలో నిట్టి కవితాను స్మృతుల కాధారము లింకను గొన్ని కానఁబడుచున్నవి. పైనాసికావర్ణన పద్యమునకు సంబంధించిన కింవదంతిని నలకీర్తికౌముది పీఠికతోఁ గన నగును. నలకీర్తికౌముదిని బేర్కొనుచో క్రీ. శ. 1191-1271 ప్రాంతమున విలసిల్లిన ప్రఖ్యాత సంస్కృతకవి. సోమేశ్వరుని 'కీర్తికౌముది' స్మరణమునకు వచ్చును కాని ఈ రెంటికిని నామసామ్యము మాత్రమే కలదు.

ఉపలబ్ధము లగు నలకీర్తికౌముదీ సర్గములలోనుండి రసిక వినోదమునకై కొన్ని శ్లోకము లిట నొసఁగఁబడుచున్నవి.

1. బ్రువన్తు మేవం సఖయో౽హ ఖైషు
   భూయో౽పి గత్వైత్య చ దాక్ష్యభాజ్య
   శోభావహా సా స్వయముద్భవి, కాచమణోర్త్రి
   రోగస్తు శోభాం వద కిం తనోతి ? (ii. 27)
2. పులోమపుత్రీ మనుభూయ శక్రో
   న మానుషీం ప్రార్థయితుం కిలార్హః,
   ఆఘ్రాయ జాతీకుసుమం షడంఘ్రి
   ర పేక్షతే కిం ను సనస్వ తుమ్బిమ్ ? (ii. 34)
3. ప్రతీక్షమాణాసు సదా ప్సరస్సు
   న మానుషీం యాచితు మర్హతీంద్రః,
   మరందపూర్ణే ష్వరవిన్దబృన్దే
   ష్విన్దిందిరో వాఞ్ఛతి కిం వదాగ్యమ్ ? (ii. 35)
4. స్వార్ధాఙ్గి త్వాఙ్గి మపహాతు మశక్య
   మీశం ముక్త్వా కథంచన శివాపి కి
   మాగతేహా ? వక్త్యబ్జ భాబ్జగణ సంచరణచ్ఛలేన
   త్వం నిర్గతా భువ మితో౽న్య సరస్వతీ (వా) ? (ii. 59)

5. అనేక రత్నాకరమేఖలా త్వం
తం సప్తరత్నాకర మేఖలాయాః
పతిం పతిం ప్రాప్నుహి పార్వతీవ
శివం శివం స్యాదుదుపార్ధ ఫాలే. (ii. 65)

6. స్నాతా ఘటోద్భవపరిముక్తపయోభి, రాప్త
క్షౌమేయకాశకుసుమా, లసదాస్యపద్మా,
అముక్తమౌక్తికవిభూషణసస్యపూర్ణా
భాతీవ భీమతనయా శరదుర్వ రేయమ్. (ii. 75)

7. తథా భూసురేభ్యో బహుభ్యశ్చ భైమీ
సురేభ్యో మహద్భ్యశ్చ నమస్కృత్య, వీక్ష్య,
సకాశే లసత్కాశనీకాశకాన్తిం,
ఘనానీలవేణీం వవన్దేఽథ వాణీమ్ (ii. 78)

8. సా మన్దస్మితతర్జితాతివిశదజ్యోత్స్నాస్ఫురచ్చారదా
భైమీం శారదపుణ్డరీక వదనాం విప్రౌఘవాక్సారదామ్,
తా మూచే శిరసాభివాదన పదాం మన్దస్మితాం శారదా
బాలే త్వా మభియాతు।సర్వజగతీసామ్రాజ్యలక్ష్మీః స్వయమ్.
(ii. 79)

(ఇతి శ్రీ నలకీర్తి కౌముద్యాఖ్యే లక్ష్మీపదలాఞ్ఛనే అగస్త్యకృతే మహాకావ్యే ద్వితీయస్సర్గః.)

9. యత్సౌధవాతాయనరన్ధ్రమార్గా
ద్గచ్ఛన్ శశీ నిత్య మభూ త్కళఙ్కీ,
తత్రత్యదీపాగ్రమషీవినీల-
మధ్యో. న పఙ్కా న్న శశా న్న చైణాత్. (iv. 11)

10. పౌరాః పురస్థోర్వ్యథ నలం నలాజై
రవాకిరన్ హర్మ్యగతాః ప్రసూనైః,
బిమ్బాత్మకై ర్విష్ణు మి వోర్మయాద్రి
మన్థాన సంక్షోభిత దుగ్ధ సింధోః. (iv. 24)

11. తమీ తమస్తాంతనస్త్రలోక పీడా
నక్రామస్వప్నృద్ధారకసున్దరీణామ్,
విలోలనాసామణిమౌక్తికేవ
నక్షత్రమాలాభ్యుదియాయ లోలా. (iv. 49)

12. ప్రాచీ పురన్ధ్రీముఖ మేవ దృష్ట్వా
విధు స్తమోనీల పటావకుణ్ఠమ్,
స్వకాన్తి కాశ్మీరపటీ రపిష్ట-
వపుష్టిం విచిక్షేప సహాస మేనామ్. (iv. 51)

13. కామం విలోక్యేవ గృహీతచాపం
వల్ల్యంగనా శ్లేష ముగు ర్మహీజాః
శాఖాభుజై, రప్యపిబ న్నళీనాం
ద్వన్ద్వాపి పౌష్పం మధు పత్రపాత్రే. (iv. 60)

14. ఆవ ర్తనాభ్యుల్లసజ్జకణ్ఠ
మహోత్పలానోల్లసత్పల పత్రనేత్రాః
శైవాలలోమాః స్ఫటికజాలనీలా-
లకా స్సరిద్వ ద్వ్యరుచ న్వధూటయః. (iv 61)

4 ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము : దక్షిణభాగతవర్షమునం బఠనపాఠనములచే విశేషఖ్యాతి నందిన ఈ 'యలంకారశాస్త్ర సర్వస్వసంగ్రహము' కృతిపతి యగు ద్వితీయప్రతాపరుద్రునికీర్తి చంద్రికను చిరస్థాయినిగా నొనర్చినది. ఉపోద్ఘాతము (1–9 పు) కాక యిందుం దొమ్మిది ప్రకరణములుగలవు.

1. నాయకప్రకరణము.
2. కావ్యప్రకరణము,
3. నాటకప్రకరణము
నాటకోదాహరణము
(= ప్రతాపరుద్రకల్యాణము).
4. రసప్రకరణము
5 దోషప్రకరణము.
6. గుణప్రకరణము.
7. శబ్దాలంకారప్రకరణము.
8. అర్థాలంకారప్రకరణము.
9. మిశ్రాలంకారప్రకరణము.

యశోభూషణశాఖకు చెందిన సాహిత్యగ్రంథములకు 'ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమే' యాదర్శభూతమగుకృతిరాజ మనందగును. ఈ గ్రంథమును గూర్చిన విపుల సమీక్ష రానున్న ప్రకరణమునం జూడ నగును.

5. బాలభారతము[65] : ఇది ఇరువది సర్గములు గల మహాకావ్యము. 'బర్నెల్' పండితుడును,[66] శ్రీ ఆ. రంగస్వామి సరస్వతియును నీకృతి చంపు వని వ్రాసిరి ; కాని, యిది పౌరాణిక సంప్రదాయ ప్రసిద్ధి నొందిన మహాభారతమును నడలి ప్రభాసకథ యందు మనోహరముగా [illegible] పెంచెను. ఆంధ్రభోజుఁడగు శ్రీకృష్ణదేవరాయలకుఁ గురువుగను, '[illegible] మహారాజ వార శిరోమణుఁడు' నగు సాళ్వతిమ్మయదండనాథుఁడు ఈ కృతిపై 'మనోహర' యను వ్యాఖ్యను రచించి యున్నాఁడు. ఈ మహాకావ్యము [illegible] మొదటి మూఁడు సర్గములును[67] శ్రీ శంకర గురుకుల గ్రంథమాల యందు నాలుగవ పుష్పముగ ప్రకటింపఁ బడినది. కీ. శే. శ్రీ [illegible] గారు వచన రూపమున దీని నాంధ్రీకరించి యున్నారు.[68] సంస్కృత కవులలో రాజశేఖరుని 'బాలభారత' మను రూపకమును, అమరచంద్రకవి 'బాలభారత' మను మహాకావ్యమును, ఇటఁ బేర్కొనఁదగును

సహృదయానందకరమైన బాలభారత మహాకావ్యమునుండి కొన్ని శ్లోకము లిట నుల్లేఖింపఁ బడుచున్నవి :

1 శ్లో. న బాహ్వోర్వీర్యే క్వచన యాముష్య కృ
న చాపగానాం [illegible] పయోనిః.
[illegible] నైన సుజాతభాగ్యా
[illegible] వృద్ధి ముపైతి వార్ధిః. (1. 13)

---

65. అగస్త్యబాలభారతము నందలి కొంతభాగమును చిరకాలముక్రిందటనే శ్రీ కోలాచలము శ్రీనివాసరావుగారు పద్యరూపమున నాంధ్రీకరించిరి.

'విల్లిపుత్తూరర్ కవి (Villiputthurar) అగస్త్యకవి రచించిన 'బాలభారతము' ననుసరించియే ద్రావిడభాషలో 'భారతము' రచించెనఁట (Vide p. 12 Provisional Fasciculus of the *New Catalogus Catalogorum*-Published by the Madras University, 193?.)

66. *A classified Index to the Sanskrit Mss.* in the Palace at Tanjore, by Dr. Burnell (in 3 parts- 1870-80 London.)

67. *Sri Sankara Gurukula Series* 4 Srirangam (1942).

68. ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్ప్రకటనము-కాకినాడ (1935). ఈ. వే. వీ. రాఘవాచార్యుని భూమికతో.

2. కుతో కుఱు స్త్రస్య పతి ర్దక్షిణాస్య
కలాద్రిపారః కీల జన్మ తేభే.
అప్యుత్తై శ్వర్య్యతోఽపి చిత్రం
యస్యాతప్రత్రం నహి మేఘ మేవ. (1. 14)

3. సఖంగనస్త్రీకుచమర్దనోచితః
కీర్ణశ్రీమ్యాభాతి కేళిలమ్పటః
స తేన భీతాభయదానదీక్షితః
కుశాఙ్కురాదానవిధౌ కరః కృతః. (2. 31)

4. సుతై రుదారై స్త్రిదివో పమా ప్రమదైః,
ప్రసూనధన్వేవ శరై ర్మనోహరైః,
రరాజ భూతై రివ వద్మసమ్భవో
మహాద్రి రేభి గ్నృపతి స్స వఙ్క్తిభిః. (3. 61)

5. శఙ్కితా సుతవధం సుయోధనా
ద్విహ్వలా. విదుర గామితావృతై,
సా నిదాఘమిహిరాతపాహృతా
ద్యౌరి వేన్దుకిరణై రుగాశ్వసీత్. (3. 14)

6. లలాటనేత్రజ్వలనోప్మతాపితాః
కపర్దసిన్ధోః పరిపీతపాథసః,
ఫణామణీనాం కషణేన భోగినాం
శిలీముఖా స్తాతనుఖాః కిరీటినః. (8. 36)

7. పవిర్గతై ర్గాణ్డివమణ్డనై ర్యథా
ముదం దధౌ మూర్ధ్ని విమర్దితేన్దుభిః,
తథా న లీలాకలహేషు నిర్గతైః
పదప్రహారై ర్దుహితు ర్మహీభృతః. (8. 39)

8. నిరన్తరై ర్గాండివనిస్వనై ర్దిశో,
మహాసురాణాం భుతజేన సాగరమ్,
సుతో యశోభి శ్చ హారే రపూరయ
ద్రసాతలం భోగవతీజలామలైః. (8.75)

6 మణిపరీక్ష (మణిలక్షణ)[69] : డాక్టర్ కృష్ణమాచార్యులవా రగస్త్యకృతులలో నీ గ్రంథమును గూడఁ జేర్చియున్నారు; కాని వారు ప్రమాణమును జూపియుండలేదు. మల్లినాథసూరి 'ఘంటాపథమున' (శాకుంతల వ్యాఖ్య

"కరిణాం ముక్తాయోనిత్వే ప్రమాణ మాహ అగస్త్యః—

'జీమూతకరిమత్స్యాహివంశశంఖవరాహజాః,

శుక్త్యుద్భవాశ్చ విజ్ఞేయా అష్టౌ మౌక్తికయోనయః' ఇతి"—

అని యుదాహరించినాఁడు. పై పద్య మగస్త్యుని 'మణిపరీక్ష' లోనిదే మో!

7. లక్ష్మీస్తోత్రము 8. లలితాసహస్రనామము 9. శివసంహిత

10. శివస్తవము (శివస్తుతి) 11. సకలాధికారము

పై నైదు గ్రంథములును అగస్త్యకృతము లని శ్రీకృష్ణమాచార్యుల వారు వ్రాయుచు నొక 'శివస్తవమున'కు మాత్రము ప్రమాణము నొసఁగి యున్నారు. అగస్త్యుఁడు సంస్కృతమున రచించిన 74 కృతులలోఁ బ్రకృతము తెలియ వచ్చినవి పై పదునొకండు మాత్రమే. ఇందును, కృష్ణచరితము, నలకీర్తి కౌముది. ప్రతాపరుద్రీయము, బాలభారతము మాత్రమే అగస్త్య రచితము లని నిశ్చితముగాఁ జెప్పవచ్చును. తక్కినవి యీ యగస్త్యుని రచనములే కావచ్చును. కాకపోవచ్చును. ఈ విషయమింకను జర్చనీయము.[70] మన కవి

---

69. రత్నపరీక్ష, నవరత్నలక్షణము. నవరత్నపరీక్ష. అగస్తీయరత్నపరీక్ష యను పేళ్ళతో నుండు కృతులును బై మణిపరీక్షయు నొక్కటే కావచ్చును. స్కాందపురాణాంతర్గతము (తృతీయభాగము) అగస్త్యసంహిత; ఈ సంహితలో నొకభాగము హాలాస్యమాహాత్మ్య మఁట- అగస్త్యకృత మనఁబడు రత్నపరీక్ష హాలాస్యమాహాత్మ్యమున నొక భాగ మఁట. (*New Catalogus Catalogorum*, Provisional Fasciculus P. 14.)

70. అగస్త్యునిరచనములుగాఁ బరశ్శతకృతులు తెలియుచున్నవి. ఇందు అగస్త్య పండితుని రచనము లేవైన మున్నచో నెన్నియో, యేవియో, నిశ్చయముగాఁ జెప్పలేము. వానిలోఁ గొన్ని; అగస్త్యవాస్తుశాస్త్రము, అగస్త్యవ్యాకరణము, అగస్త్యసంహిత, అగస్త్యాష్టకము (= శివాష్టకము), గణపతిస్తోత్రము, దశావతారస్తోత్రము, వేదపాదస్తవము, శబ్దసంగ్రహ నిఘంటువు (= అగస్త్య వ్యాకరణనిఘంటువు = అగస్తీయవ్యాకరణోక్త శ. స. ని.) సకలాధికారము, (శిల్పము); సరస్వతీస్తోత్రము.

సకలాధికారమున అగస్త్యశిల్పశాస్త్ర మొకభాగముగాఁ గానవచ్చుచున్నది. అజ్ఞాతకర్తృక మగు 'శిల్పసంగ్రహ' మను గ్రంథమున నీసకలాధికారమునుండి యనేక భాగములు సంగ్రహింపఁ బడియున్నవఁట. అగస్త్యరచితము లగు గ్రంథము లనుగూర్చిన విశేషములు సంగ్రహముగా సంస్కృతగ్రంథ గ్రంథకర్తృసూచికయందు కానఁగును. (*N C C* Vol. I. P. P. 16 to 28)

రచించిన 74 కృతి రత్నములలోఁ బైనాలుగు మాత్రమే జీవించి యుండుట సంస్కృత వాఙ్మయమునకొక గొప్ప లోటని చెప్పకతప్పదు. ప్రాప్తిమత్ప్రసన్న కల్పములుగా నెంచఁబడు నగస్త్యుని కృతిరత్నము లెన్నఁటికైన బయలుపడి, సహృదయానందముఁ గల్గించుఁ గాక !

'న్యూ కేటలోగస్ కేటలోగోరమ్' అను సంస్కృత గ్రంథ గ్రంథకార సూచి యందు అగస్త్యుని పేర ననేక గ్రంథములు[71] సూచింపఁ బడి యున్నవి వీనిలో అగస్త్యమహర్షి కృతము లెన్నియో, విద్యానాథ బిరుదాలంకృతుఁ డగు అగస్త్య మహాకవి రచితము లెన్నియో నిశ్చయించుట కష్ట సాధ్యము.

8. ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము :

1. సింహావలోకనము

శ్లో. పుణ్యశ్లోకగుణోక్తి శాణకషణా దుత్తేజనాం లంఛితం
సంజగ్రాహ రసాదిరత్న నిచయం విద్యాధినాథః పురా.'

—కుమారస్వామి రత్నాపణము (7. ప.)

సంస్కృత సాహిత్య ప్రపంచమునఁ బ్రత్యేక ప్రస్థానప్రచారకము లగు ధ్వన్యాలోకము, వక్రోక్తి జీవితము, ఔచిత్యవిచారచర్చ, వ్యక్తివివేకము, చమత్కార చంద్రిక, రసగంగాధరము మొదలగు గ్రంథములకుఁ దీటుగ పేర్కొనఁదగినది, సాహిత్యరత్నాపణ మనఁదగినది విద్యానాథుని 'ప్రతాపరుద్రీయ' మను నామాంతరముగల 'ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము.' సంస్కృత భాషలో సాహిత్యగ్రంథములు రచించిన యాంధ్రులలో విద్యానాథుఁడే సర్వథా ప్రప్రథముఁ డనుటలో విప్రతిపత్తి యేమియు నుండదు. ఉదాహరణ నాటకముతోఁ గూడ సాహిత్యవిషయములను విపులముగ, విశదముగఁ, జర్చించు వానిలో నిది యుత్తమ కృతిరత్నము. కృతికర్త ఆంధ్రచక్రవర్తి; కృతికర్త ఆంధ్రుఁడగు నాలంకారిక శిరోమణి, వ్యాఖ్యాతలు పండితప్రకాండులు, ఆంధ్రులునగు కోలాచల కుమారస్వామిసోమయాజి. చిలకమర్తి తిరుమలాచార్యులు. ఇదియొక యపూర్వము. విచిత్రమునగు సంఘటనము. ఆంధ్రసార్వభౌమునికీర్తికౌముది యాంధ్రకవిశేఖరునియమల వాఙ్మయాదర్శమునఁ బ్రతిబింబించి, యాంధ్రదేశమునకు నజరామరమగు ప్రతిష్ఠను కలిగించినది. ప్రత్యణువున నాంధ్రత్వము తొణికిసలాడు నీ గ్రంథరాజ మాంధ్రజాతి యొక్క యుదాత్తసంస్కృతి విశేషములను ముక్తకంఠమున నుద్ఘోషించుచుఁ గేవల

71. Vide-*New Catalogus Catalogorum*. Vol. I. P. P. 16 to 23. (1949)

సాహిత్యగ్రంథ ప్రాధాన్యము నేకాక, ఐతిహాసిక ప్రాముఖ్యమును గూడ వహించి శిరోధార్యమగుచున్నది.

విద్యానాథునికిఁ బూర్వమే యనేక సాహిత్య గ్రంథములు వెలసినవి. కాని యందేవియు నాయక గుణకీర్తన నిబంధనములు కావు. ప్రబంధోత్కర్షక దాత్తనాయకగుణప్రశంస నిదానము. ప్రాచీనాలంకార గ్రంథములయందలి యీ లోపమును గనిపట్టి, విద్యానాథుఁడు తన సాహిత్యకృతికల్పలతకు మహామహులగు ప్రతాపరుద్రుని మహత్త్వ కీర్తనమునే యాలంబనమ్ముగా నొనర్చెను. ప్రాచీనకవులలోఁ గొందఱు తమ గ్రంథములను నరాంకితములుగా నొనర్చుట పాతకముగా నెంచుచుండెడివారు కాని 'నా విష్ణుః పృథివీపతిః' అను సూక్తి ననుసరించి, నాయక ప్రకరణోపోద్ఘాతమున నుదాహృతములగు దండి భామహోద్భట, రుద్రట, భోజాచార్యుల ప్రమాణముల నంగీకరించి, విద్యానాథుఁడు తన కృతిని ప్రతాపరుద్రయశస్సౌరభసురభిళముగా నొనరించెను. నాటకోదాహరణమున నీ విషయము కంఠోక్తిగాఁ జెప్పఁబడెను.

'విష్ణోరవతారః ఖల్వయం వీరరుద్రో ప్యచింత్యమహిమా'
—ప్ర. రు. య. భూ. 112 పు. మైలాపూరుప్రతి (1914)

'కలికాలదోషశిథిలధర్మప్రతిష్ఠా నిర్వోఢుం, నోఢుం చ మహతీం
మహీధుర మవతీర్ణస్య కాకతీయ విష్ణోస్తవ' (114 పు. పై ప్రతియే)

వ్యాసమహర్షి కాలమునుండియు కావ్యమున మానవగుణకీర్తనము నికృష్టముగా నెంచఁబడుచుండెను. ఆ మహర్షియే

శ్లో. అసత్కీర్తనకాంతారపరివర్తనపాంసులామ్,
వాచం శౌరికథావగఙ్గయైవ పునీమహే.

అని, మహాభారత రచనానంతరము నుడివి, హరివంశమున కుద్యమించె నఁట, ఇట్టి మనఃప్రవృత్తిగల వారణాసి ధర్మసూరి కూడ తాను రచించిన సాహిత్యరత్నాకరమున విద్యానాథుని పేరైన నెత్తక మానవమాత్రుఁడగు ప్రతాపరుద్రునకు తన రచనమును కృతి యిచ్చిన కుక్షింభరి యని యాతనిని వ్యంగ్యముగా నెత్తిపొడిచి, తన కృతిని నరాంకితము చేయక, శ్రీరామచంద్ర యశోఘనసార సౌరభసమ్మిశ్రితముగా నొనర్చినాఁడు. ధర్మసూరి నొల్లింతన వాక్యము లిటఁ జూపఁబడుచున్నవి:

శ్లో. 'అలంక్రియాః పూర్వతరైః ప్రణీతాః
న యోజితాః కాశ్చన నాయకేన,
కైశ్చిత్తు కుక్షింభరిభిర్నిబద్ధాః
క్షోదీయసా కాఞ్చన నాయకేన.' (సా. ర. I-పు. 1౮)[71]

మహాకవి వేంకటాధ్వరి—

శ్లో. 'రసనాం దుర్జనాశ్లేషానవర్ణనాపఙ్కదూషితామ్,
శ్రుత్యంతదేశికస్తోత్రసుధాభిః శోధయామ్యహమ్.'[72]

శ్లో. 'మదాంధక్షోణీపత్యపశదమనః ప్రీణనకృతే,
సమస్తాకారాన్ బ్రూమః' —(లక్ష్మీసహస్రమ్ I. ౫)[73]

అని, ప్రభుప్రశంసను దూషించి, శ్రీమహాలక్ష్మీ స్తోత్రమును రచించి, స్వజిహ్వాసంక్రాన్త మాలిన్యమును శోధించెను. మనుజేశ్వరాధములకు తన రచనలను కృతిగా నొసంగుటకేగాక, వారొసంగు సన్మానధనమును గైకొనుటకుఁ గాని యంగీకరింపని మహాభాగవతాగ్రేసరుఁడగు బమ్మెర పోతనయు నీ కోవకుఁ జెందినవాఁడేగదా!

విద్యానాథుఁడు కుక్షింభరియై యుదాత్తమగు తన కవితాకన్యను కూళలకంటఁ గట్టినవాఁడు కాఁడు సరసుఁడు, సుగుణపుంజమై, కళాపోషకుఁడై, స్వయముగా విద్వత్కవియై జనరంజకుఁడని వాసిగాంచిన ప్రభువతంసుని తన సాహిత్య ప్రబంధమునకు నాయకునిగాఁ జేసికొనిన గుణపక్షపాతి, ఆంధ్రుల కీర్తి వైభవముల నజరామర మొనర్చిన మహామహుఁడు. గావున ధర్మసూరి నిరూపించిన దోషపఙ్క్తము విద్యానాథుని కెంత మాత్రము నంటఁ జాలదు.

ఈ తొమ్మిది ప్రకరణములు గల ప్రతాపరుద్రీయము కారికలు, వృత్తి, ఉదాహరణ శ్లోకములు అని మూఁడు భాగములుగ నున్నది. ఈగ్రంథమున మొత్తము కారికలు ౩౮౦. ఉదాహరణ పద్యములు ౫౮౮. వీనిలో ౮౨ ప్రాకృత పద్యములు. ఉదాహరణ పద్యములయందు, రెండుసారులో మూఁడుసారులో

71. సరస్వతీనిలయముద్రాక్షరశాల, చెన్నపురము. (1871)

72. 'ఆచార్యపంచాశత్'-(వేదాంతదేశికస్తోత్రజాలం-సరస్వతీనిలయ ముద్రాక్షరశాల, చెన్నపురము. (1877)

73. భారతీవిలాసముద్రాక్షరశాల, కార్వేటనగరము (1890)

యావృత్తినొందిన పద్యములు 35. ఈ యావృత్త పద్యముల సూచిక 12 వ అనుబంధమునఁ జూపఁబడినవి.

ప్రబంధ గౌరవమునకు ప్రధాన నిదానమగుటచే నాయక స్వరూప నిరూపణముతో నీ గ్రంథ ముపక్రాంతమై క్రమముగాఁ గావ్యస్వరూప చిత్రణము, అందు విలక్షణమగు రూపక సమాలోచనము, ఉదాహరణ నాటకము, కావ్యశ్రీకి జీవితమగు రసధ్వని సమాలోచనము, కావ్యాపకర్షకములగు దోషముల వివేచనము, కావ్యోపస్కారకములగు వృత్తి - రీతి - గుణాలంకారముల సమీక్షయునను సముచిత వ్యవస్థతో నీ కృతి నిర్వహింపఁబడినది. విద్యానాథుఁడు తననాఁటి వఱకును వెలసిన ప్రాచీన సంస్కృత సాహిత్యాచార్యుల సిద్ధాంతముల సారము నేక ముఖముగ నొనర్చి, తన గ్రంథమునకు 'అలంకారశాస్త్ర సర్వస్వసంగ్రహము' అను నభిధేయమును సార్థక మొనర్చి, సాహిత్య పిపాసువులకు మహోపకారము చేసెను. ప్రధాన విషయములను విస్మరింపక అపేక్షితముల విస్తరింపక లలిత సరణిని నిర్మింపఁబడిన యీ కృతి సాహిత్యవిద్యాముఖమునకు ఘంటాపథమై వెలయుచున్నది ఈ కృతి దర్పణమునకు ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి చరిత్ర కళాయువంటిది. ఒక్క దోష ప్రకరణమునఁ దక్క మిగిలిన ప్రకరణములయందన్నిటను ప్రతాపరుద్రుని గుణకీర్తనమే కానవచ్చును. శాసనాద్యాధారములవలనఁ దెలియనగు ననేక చారిత్రకాంశముల నీ గ్రంథము దృఢపఱచుచున్నది. ఇట్లు బహుగుణ గుంఫితమగుటచేతనే యీ సాహిత్య నిబంధనము భారత వర్షమున, అందు ముఖ్యముగ దక్షిణ భారతదేశమున నైదాఱు శతాబ్దముల నుండి పాఠ ప్రవచనములచే ప్రచుర ప్రచారము నందినది.

కవికోకిలముల యొక్కయుఁ బ్రభుకల్పకముల యొక్కయు యశస్సు పరస్పరాశ్రితము, వాల్మీకి మూలమున శ్రీరామునికీర్తి స్థిరత్వము నొందెననుచో శ్రీరామచంద్రుని వంటి లోకోత్తరుని కథాసుధా సంపర్కముచే వాల్మీకియుఁ దక్కన ఋషులవలెఁగాక, పూలతోడి దారమువలె, విశిష్ట గౌరవము నందినాఁడు. మణిచేఁ గంకణమును, కంకణముచే మణియు, నీరెంటిచేతను హస్తమును బ్రకాశించునట్లు, కవివలన రాజును రాజువలనఁ గవియు నీ యిరువురి వలన సభయుఁ బ్రకాశించునుగదా[74] రాజుకీర్తియుఁ దదాశ్రితుఁ

74. 'కవినా చ విభు ర్విభునా చ కవిః. కవినా విభునా చ విభాతి సభా, మణినా వలయం వలయేన మణిః, ర్మణినా వలయేన విభాతి కరః.'

డగు కవికీర్తియుఁ బరస్పరాశ్రితములని మహాకవి బిల్హణుఁడు చెప్పిన సూక్తి[75] యెంతయు సమంజసము. సచ్చరిత్రుఁడగు ప్రతాపరుద్రునకును, లోకోత్తర మహోత్తరుఁడగు నీ మహనీయుని గుణగణాభివర్ణనము వలన ప్రతాపరుద్రీయమునకును ఉపస్కారోపస్కారక భావముగలదని విద్యానాథుఁడును వ్రాసియున్నాఁడు:

'కాకతీయ నరేంద్రస్య యశో భూషయితుం కృతా
విద్యానాథకృతి శ్చేయం స్వయం తేన విభూష్యతే.'
(I. ప్ర. 10 ప.)

కేవలము సాహిత్య గ్రంథముగానే కాక, ప్రతాపరుద్రీయమున కైతిహాసిక ప్రాధాన్యమునకుఁ దోడు కవితా ప్రాముఖ్యము గూడఁ గలదు. విద్యానాథుఁడు మహాకవియే కాక పద్యరచనమునఁ గూడ సిద్ధహస్తుఁడు. ఈతని పద్యరచన యెచ్చటను కుంటుపడక ధారావాహికముగాఁ బ్రవహించుచుండును. భట్టబాణుఁడు, బాణుఁడు మహాకవియైనను పద్యనిర్మాణమున నారితేలినవాఁడు కాఁడను సంగతి పండితు లెఱింగినదే. విద్యానాథుఁ డుదాహరణములుగా రచించిన శ్లోకములు సరస పాదరసమువలెఁ బ్రవహించుచు, అమరుక మహాకవి ముక్తకములవలె హృదయంగమములుగా వెలసిల్లును.

'నాటకాన్తం హి సాహిత్య'మ్మను సూక్తిచేఁ బఠనమునకుఁగాని, రచనమునకుఁ గాని నాటకము పైమెట్టు. కవి ప్రజ్ఞాద్యోతకమగు నిట్టి నాటకరచన

---

75. (అ) 'కిం చారుచారిత్రవిలాసశూన్యాః కుర్వన్తి భూపాః కవిసంగ్రహేణ,
కిం జాతు గుంజాఫలభూషణానాం, సువర్ణకారేణ వనేచరాణాం.
(ఆ) పృథ్వీపతేః సన్తి న యస్య పార్శ్వే కవీశ్వరాస్తస్య కుతో యశాంసి?
భూపాః కియన్తో నబభూవు రుర్వ్యాం. జానాతి నామాపి న కోఽపి తేషాం.
(ఇ) లంకాపతేః సంకుచితం యశో యద్ యత్కీర్తిపాత్రం రఘురాజపుత్రః.
స సర్వ ఏ వాదికవేః ప్రభావః న కోపనీయాః కవయః క్షితీన్ద్రైః,
(ఈ) గిరాం ప్రవృత్తి ర్మమ నీరసాపి మాన్యా భవిత్రీ నృపతే శ్చరిత్రైః.
కే వా న శుష్కాం మృద మత్ర సిన్ధుసంబంధినీం మూర్ధని ధారయన్తి'?
(వి. దే. చ. I. 25, 26, 27, 28.)

మునకుఁ గూడ విద్యానాథుఁడు కృతహస్తుఁడని ప్రతాపరుద్రీయము నందలి 'ప్రతాపరుద్ర కల్యాణ'[76]మను నాటకము వలనఁ దెలియుచున్నది.

1. కల్యాణస్వప్నము
2. వీరరుద్ర విజయము
3. వసంతయాత్రా విలాసము
4. త్రైపురిక మహోత్సవము
5. ప్రతాపరుద్ర రాజ్యాభిషేకము.

అను నైదంకములు గలవు. ఇం దితివృత్తము మాత్ర మత్యల్పము

విద్యానాథు ననుసరించి నవీనులు రచించిన యశోభూషణ గ్రంథములలో రెండింటిలో పూర్వోక్త నాటకోదాహరణ విశేషము కన్పట్టుచున్నది

1. నరసింహకవి - నంజరాజ యశోభూషణము[77] (క్రీ.శ. 1750): మైసూరు రాజ్యాధికారి యుద్ధప్రధాన సాహిత్యోద్ధారకుఁడగు నంజరాజు కీర్తిని వర్ణించు నీ కృతిలో షష్ఠ ప్రకరణము నాటక విచారము. ఈ ప్రకరణమున నైదంకములు గల 'చంద్రకళా కల్యాణ'మను రూపక ముదాహరణముగా రచింపఁ బడినది

2. సదాశివమఖి-రామవర్మ యశోభూషణము[78] (క్రీ.శ. 1758-98): తిరువాన్కూరు ప్రభువగు రామవర్మ కులశేఖరుని పాలనలో నధికరించి రచింపఁబడిన యీ కృతి నరసింహకవి గ్రంథమునకు సమకాలికమే యనఁదగును. ఇందు నాటక ప్రకరణమున వసులక్ష్మీ రామవర్మల పరిణయ మితివృత్తముగాఁ గల 'వసులక్ష్మీ కల్యాణ'మను రూపక ముదాహరణముగా నిర్మింపఁబడెను.

సంస్కృత సాహిత్య గ్రంథములలో సర్వసాధారణముగా సాహిత్య విషయములే చర్చింపఁబడును: వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలో

---

76. కాకినాడ వాస్తవ్యులు కీ. శే. 'శృంగారకవి' సర్వారాయఁడుగారు దీనిని 'ప్రతాపరుద్రీయ' మను పేరతోఁ జిరకాలము క్రిందటనే తెలిఁగించి, 19వ సంవత్సరమున ముద్రించినట్లు తెలిసినది. కాని వీరి, యనువాదము నాకు లభింపలేదు. ఇట్లే యీ యుదాహరణనాటకమును శ్రీ శేషాద్రిరమణకవులు కూడఁ దెలిఁగించినట్లు తెలియవచ్చెడివి.

77. G. O. S. No. 47 Baroda (1930). Vide-Pro. Baladeva Upadhyaya's paper : *Royal Patronage and Sanskrit Poetics'* —(Pp. 17-19. *The Poona Orientalist.* Val. I No. 2 July. 1936).

78. Dr. M. K. Acharya's *H. C L.* S. pages. 302 - : 1937.

మాత్రము వ్యాకరణాంశములు గూడఁ దడవఁబడెను సంస్కృత యశోభూషణములలో ప్రథమ మనఁదగు విద్యానాథుని కృతిలోఁ గేవలము సాహిత్యచర్చయే కానవచ్చును. ఆంధ్రమున యశోభూషణములలోఁ బ్రసిద్ధమగు కావ్యాలంకార చూడామణిలో చిన్న కోట పెద్దన సాహిత్య విషయములనే కాక ఛందోవ్యాకరణములను గూడ వివరించి యున్నాడు. అప్పకవీయమందియు నాంధ్రలక్షణ గ్రంథములలో వ్యాకరణఛందోలంకారముల చర్చ సర్వసామాన్యముగఁ జూపట్టుచున్నది.

ప్రతాపరుద్రీయమను సంస్కృత గ్రంథజాతమున నొక విశేషము గన్పట్టును ఇది శాస్త్రగ్రంథముగా నుండుటవలన విషయము వచనరూపమునను లక్ష్యములు పద్యరూపమునను గలవు. ఇది గద్యపద్యసమూహము కాని యలంకారలక్షణ కర్తలలోఁ జాలమంది పూర్వకవులు చూపినయట్టి శ్లోకములే. ఇతర గ్రంథములను గూడఁ బాత్రగా ఛందోబద్ధములుగా రచించిరి, కావుననే శతకమున 'ఇది యొక గొప్ప విషయము'. 'వ్యుత్పత్తికొఱకు ప్రాచీన విషయములను గూడ నెడనెడఁ జొప్పించుచుండుట సంస్కృత పూర్వులు నవలంబించిన ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణమున నిట్టి లోపము లేవియు లేవు. ఇందాంధ్రలక్షణ గ్రంథములలో విలక్షణముగాఁ గన్పట్టు ఛందోవ్యాకరణములు గూడఁ జేరలేదు.

కొన్ని చాటువులు :

శ్లో. 'కలపయదివసైః క్షయముం ప్రయాయాత్
కనకగిరేః కృతవాసరావసానః
ఇతి ముద ముపయాతి చక్రవాకీ
వితరణశాలిని వీరరుద్రదేవే'

(కువలయా. 42 పు. నిర్ణయ. 1925)

అను పద్యము నప్పయదీక్షితులవారు కువలయానందమునఁ బ్రమాణముగ పేర్కొనక యుదాహరించుకొనిరి. ఇది ప్రతాపరుద్రీయములోనిదే కావచ్చునేమో!

'అపాఙ్గపాతై రపదేశపూర్వై
రేణీదృశా మేకశిలానగర్యామ్ ;
వీథీషు వీథీషు వినాపరాధం
పదే పదే శృంఖలితా యువానః'.

'అంభోజపత్రాయతలోచనావా
మంభోధిదీర్ఘా స్వివహ దీర్ఘికాసు ;
సమాగతానాం కుటిలై రపాఙ్గై
రనంగబాణైః ప్రహతా యువానః'.

అను రెండు పద్యములు ఏకశిలావర్ణనాత్మకములు, కాళిదాసరచనము లుగా భోజప్రబంధమునఁ[79] గన్పట్టుచున్నవి. ఈ గ్రంథము సంకలనకృతి యని వాఙ్మయ విమర్శకు లంగీకరించిన విషయమే. కావున ఇవి యేకవి యేసందర్భమున నేకాలమున రచించెనో చెప్పఁజాలము ఇవి యేకాకతీయశాసనములలో నైనను గలవో, లేక యివి కూడ విద్యానాథకృతములో తెలియదు.

ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి మహమ్మదీయప్రభువుచే బందీకృతుఁడైనప్పుడు అగస్త్యవిద్వత్కవి తాను రచించిన ప్రతాపరుద్రీయము నాతని సన్నిధికిఁగొని పోవుట పరతంత్రుఁ డగుటచే ప్రభు వేమియు సమ్మానరూపమున నొసంగలేక, తన ముద్రాంగుళీయకమును, విద్యానాథ బిరుదము నాతనికి నొసఁగుట ఇత్యాది కథ సిద్ధేశ్వర చరిత్రమునఁ[80] గలదు. ఈ వృత్తాంతమును విపులముగా నేలుఁ గఁగోరువారు 'కాకతీయసంచిక'ను (80 పుట) పరిశీలింపఁ దగును.

2. ప్రతాపరుద్రీయమునందలి ప్రాకృతగాథలు

ప్రాచీనకాలమునుండియు సంస్కృతకవులు పాకృతభాషలయందుఁ గూడ వ్యుత్పత్తిని సంపాదించెడివారు. సంస్కృతరూపకములయందు కొందఱు పాత్ర ధారులు—స్త్రీలు సేవకులు మొదలగువారు—ప్రాకృతభాషలనే వాడవలె ననులాక్షణికానుశాసనము కలదు. గ్రంథ మంతయు పాకృతభాషయందే రచించుట యొక విశిష్టప్రజ్ఞగా భావింపఁబడు చుండెడిది. రాజశేఖరుని కర్పూరమంజరి, వేదాంత దేశికులవారి 'అచ్యుతశతకము' ఇట్టి ప్రాకృతకవితానిర్మాణ కౌశలప్రదర్శకములే. రాజశేఖరుఁడు ప్రాకృతభాషాప్రాశస్త్యము నిట్లు ప్రశంసించి యున్నాఁడు.

---

79. 62-68. పు. (277-278 పద్యా- నిర్ణయ. ముద్రా. (1962).

80. కాసె సర్వప్ప 'సిద్ధేశ్వరచరిత్రము'. పుట 170. దీనికి ఆచార్య శ్రీ ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనము ఎం. ఏ. గారి ఆంగ్ల భూమికను (పుట 85) చూడఁదగును.

'పరుషాః సంస్కృతగుంఫాః,
ప్రాకృతగుంఫోఽపి భవతి సుకుమారః,
పురుషమహిళానాం యావ-
దిహాంతరం తేషు తావత్'. (ఛాయ. కర్పూరమంజరి I.).

ప్రతాపరుద్రీయమున ఆ యా ప్రకరణములయందు కన్పట్టువిద్యానాథ కృతప్రాకృతగాథల సంఖ్య మొత్తము 63. అవి యిట్లు జూపఁబడు చున్నవి.

i. ప్రకరణము 8 గాథలు	iv ప్రకరణము 33 గాథలు
ii. ప్రకరణము 7 గాథలు	v. ప్రకరణము 1 గాథ
iii. ప్రకరణము 5 గాథలు	vi. ప్రకరణము 9 గాథలు

పై సూచికను బట్టి విద్యానాథుఁడు సంస్కృత కావ్యరచనమునందేకాక ప్రాకృతపద్యనిర్మాణమునందుఁ గూడ కృతహస్తుఁ డని తెలియుచున్నది పైని సూచింపఁబడిన ప్రాకృతపద్యములయం దొకటి (ప్రథమప్రకరణోదాహృతము) ప్రవరసేనుని "సేతుబంధ" మను ప్రాకృతకావ్యములోనిది.

3. విద్యానాథునిపై ప్రాచీనసాహిత్య గ్రంథరచయితల ప్రభావము

ఉత్తమ కావ్యనిర్మాణ కౌశలము, నిశితవిమర్శన పాటవమ్మును నొక్క వ్యక్తియందే యెక్కడనో కాని కానరావు. ధ్వనియుగమునకుఁ బూర్వకాలికు లగునట్టి ప్రతిభామూర్తులు భామహుఁడు, దండి, ఉద్భటుఁడు అనువారు ముగ్గురు, ధ్వని యుగమున ఆనందవర్ధనుఁడు, అభినవగుప్తుఁడు, రాజశేఖరుఁడు, అను ముగ్గురు నిట్టివారే. ధ్వనియుగమునకుఁ దరువాత నట్టిధిషణాసంపన్ను లేడుగురు : క్షేమేంద్రుఁడు, విద్యానాథుఁడు, విద్యాధరుఁడు, విశ్వనాథకవిరాజు, ధర్మసూరి, అప్పయ్యదీక్షితులు, జగన్నాథపండితరాయలు.

విద్యానాథుఁడు తననాఁటివఱకును వెలసిన ప్రాచీనసాహిత్యాచార్యుల సిద్ధాంతములసారము నంతయు నేకముఖముగ నొనర్చి, తనగ్రంథమునకు 'అలంకారశాస్త్ర సర్వస్వసంగ్రహము' అను నామమును సార్థక మొనరించెను. ప్రాచీనాలంకారికుల గ్రంథముల నన్నిటిని మథించి రచింపఁబడినను, సాహిత్య

ప్రపంచమున మూర్తిత్రయవలన నొక్కఁడగు మమ్మటుని 'కావ్యప్రకాశము'ను ప్రధానముగా నుజ్జీవించుకొని విద్యానాథుడు ప్రతాపరుద్రీయమును నిర్మించెను.

కాని యలంకారవిషయమున నీతని యుపజీవ్యగ్రంథము రాజానక రుయ్యకుని 'అలంకారసర్వస్వము'; కావ్యప్రకాశకారుఁడు వదలివేసిన నాలుగలంకారములను (పరిణామము, ఉల్లేఖము, విచిత్రము, వికల్పము) విద్యానాథుడు స్వీకరించెను. విద్యానాథుని వికల్పాలంకారలక్షణము కొంచెము మించుమించుగా చంద్రాలోకములోనిదే యనవచ్చును. కావ్యగుణములను వివరించుసందర్భమున నీతఁడు భోజుని 'సరస్వతీకంఠాభరణము' ననుసరించెను.

4. అర్వాచీనసాహిత్య గ్రంథములపై విద్యానాథుని ప్రభావము

పూర్వప్రకరణమున విద్యానాథునిపై తత్పూర్వసాహిత్య గ్రంథకర్తల ప్రభావ మెంతవఱకుఁ గలదో దిఙ్మాత్రముగఁ జెప్పఁబడినది. అతని ప్రభావము నాటి నుండి యీయిరువదవ శతాబ్దివఱకు నెంతవఱకుఁ బ్రసరించినదో VIIవ యనుబంధమునఁ గల పంచాశదధికయశోభూషణ రచనముల నామములను బట్టి విశదమగును. ఈ రచనల కన్నిటికిని మార్గదర్శి విద్యానాథుఁడే కదా? మఱియు ప్రతాపరుద్రీయము బయలుదేఱినతర్వాత రచింపఁబడిన యెన్నో సాహిత్యగ్రంథములపై విద్యానాథుని ప్రభావము పడినది. ప్రతాపరుద్రీయమునకు నృసింహభూపాలీయ-నరసభూపాలీయములకును (1-2) జన్యజనకభావము లేకపోయినను, బింబప్రతిబింబభావముకలదని యీప్రకరణముననే VIవ భాగమున నిరూపితమగును. విద్యానాథుని కృతి ననుసరించిన పరకాలిక సాహిత్య రచనలయందు ముఖ్యమైనది అజితసేనుండను జైనకవి రచించిన (2) 'అలంకారచింతామణి'[81] (క్రీ. శ. 1420). కాలమును బట్టి అజితసేనుఁడు విద్యానాథుని కంటె నత్యంత సన్నిహితుఁడగు నర్వాచీనుఁడు. ఇదియు యశోభూషణశాఖకుఁ జెందినదే. అలంకారచింతామణి ప్రతాపరుద్రీయమునుండి గ్రహించినవిషయము లీక్రింది ప్రస్ఫుటసామ్యములనుబట్టి విశదమగును.

---

81. Vide Dr. K. Krishnamoorthy's article : 'The Date of Ajitasena's 'Alankara Chintamani' (*Journal of the Karnatak University*-Humanities-Vol. IV pp. 178-182. for June, 1960).

ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము[82] అలంకార చింతామణి[83]

1 అలంకారములు :

రసవత్ప్రేయ-ఊర్జస్వి సమాహిత-భావోదయ-భావసన్ధి-భావశబలతాను రస భావాదిర్వ్యజ్యతే. ఉపమా-అనన్వోక్త్యర్థాన్తరన్యాస-విరోధ-స్వభావ నోక్త గుణ నిమిత్తవిశేషోక్త - విషమ - సమ - చిత్రాధి కాన్యోన్య - కారణమాలై కావళి - ...మాత - మాలాదీపక - వ్యక్తిలిఙ్గానుమాన - సార - యథాసంఖ్యార్థాపత్తి - పర్యాయ - పరివృత్తి - పరిసంఖ్యా-వికల్ప - సముచ్చయ - సమాధి-ప్రత్యనీక - ప్రతీప - విశేష - నిమీలన - సామాన్యాన్య సఙ్గతి - తద్గుణా తద్గుణ - వ్యాజోక్తి - వక్రోక్తి - స్వభావోక్తి - భావికోదాత్తేషు సహృదయ హృదయాహ్లాది స్ఫుటం ప్రతీయమానం నాస్తి (పుట 239)

ప్రేయో-రసవ-దూర్జస్వి-సమాహిత-భావోదయ-భావసంధి-భావశబలతాదిః ప్రతీయతే. ఉపమా-అనన్వోక్తి-విరోధార్థాన్తరన్యాస-స్వభావనోక్త నిమిత్త విశేషోక్తి-విషమ-సమ - చిత్రాదికాన్యోన్య - కారణమాలై కావలీ - మాలాదీపక - వ్యాప్తిమాత - కావ్యలిఙ్గానుమాన - యథాసంఖ్యార్థాపత్తి - సార - పర్యాయ - పరివృత్తి - సముచ్చయ-పరిసంఖ్యా - వికల్ప - సమాధి - ప్రత్యనీక - విశేష - మీలన - సామాన్యాసఙ్గతి - తద్గుణా తద్గుణ-వ్యాజోక్తి-ప్రతీప - వక్రోక్తి-స్వభావోక్తి-భావికోదాత్తేషు విపశ్చిచ్చేతో రఞ్జనం స్ఫుటం ప్రతీయమానం న విద్యతే.

1. ఉపమాలంకార లక్షణము :

శ్లో. స్వతః సిద్ధేన భిన్నేన
సమ్మతేన చ ధర్మతః ।
సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య
వాచ్యం చేదేకదోపమా.

శ్లో. వర్ణ్యస్య సామ్యమన్యేన
స్వతః సిద్ధేన ధర్మతః ।
భిన్నేన సూర్యభీష్టేన
వాచ్యం యత్రోపమైకదా.

82. వావిళ్ళ ప్రతి, చెన్నపట్టణము (1934)

83. 'కావ్యాంబుధి' యను పత్రికలో 60 ఏండ్లకుఁ బూర్వమే ప్రకటితము - (Kolhapur)

3. న్యూనాధిక పదరహితమగు ఉపమ :

'ఉదన్వా నివ గంభీరః	'సముద్ర ఇవ గంభీరః
సువర్ణాద్రి రివోన్నతః,	సుమేరు రివ సూన్నతః
దిఙ్మహేభ ఇవ క్షోణీ	దిగ్దన్తీవ చ సర్వం ఖణ్డ
ధారేయః కాకతీశ్వరః.' (30పు.)	ధారేయో భగ తేశ్వరః' (పు.55)

4. శయ్యాలక్షణము :

'యా పదానాం పరాన్యోన్య	'పదానుగుణ్యరూపా యా
మైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే' (58పు.)	మైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే'.(పు 116)

5. ద్రాక్షాపాకలక్షణము :

'ద్రాక్షాపాకః స కథితో	ద్రాక్షాపాకః స భణ్యేత
బహిర న్తః స్ఫురద్రసః' (59. పు.)	ఆవ్యోర్భ్య న్తః స్ఫురద్రసః'(117పు.)

6. అజహల్లక్షణోదాహరణము :

'పత్యుః కాకతినాథస్య	'పురోః సమవసత్యన్త
పాదపీఠీ మనారతమ్,	రాత్రితం సింహవిష్టరమ్,
స్ఫురద్రత్న ప్రభాజాలై	అలంచక్రుః కిరీటాని
రలఙ్కుర్వ న్తిమౌలయః' (44పు.)	నానారత్న మరీచిభిః.

7. మఱియు విద్యానాథుని కవికావ్యనామము లుగల చక్రబంధ పద్యమును గూడ అజితసేనుఁ డనుకరించెను.

ఇఁకఁ బ్రతాపరుద్రీయము ననుసరించిన మఱికొన్ని రచనలు :

(4) అలంకార సంగ్రహము : కవిపేరు తెలియదు ప్రతాపరుద్రీయము నందలి యంశముల ననేకముల నీకవి క్రోడీకరించుకొనెను.

(5) అలంకారకౌస్తుభము : కవి విశ్వేశ్వరుఁడు; అప్పయదీక్షితులు విద్యానాథుని కొన్ని లక్షణములను ఖండింపఁగా, విశ్వేశ్వరుఁ డా దీక్షితులవారి యాక్షేపములను ప్రత్యాఖ్యాన మొనర్చి, విద్యానాథుని సమర్థించెను.

(6-7) నంజరాజయశోభూషణమున నరసింహకవియు, రామవర్మ యశోభూషణమున సదాశివమఖియు నెంతవఱకు ప్రతాపరుద్రీయము ననుకరించు కొనిరో 8-(1) ప్రకరణమునఁ దెలుపఁబడియేయున్నది.

(8). కర్తృనామము తెలియని 'అలంకార సర్వస్వ'[84]మను గ్రంథమున నించుకు సూత్రములతో ప్రతాపరుద్రీయము నందలి యంశములే యనేకములు స్వీకృతములు.

(9) అలంకార విచారము: కవి పేరు తెలియదు. ఇందును ప్రతాపరుద్రీయము నందలి విషయములు స్వీకరింపఁబడెను.

(10) అలంకారేందు శేఖరము: వేంకటనృసింహకవి; ఈ గ్రంథము ప్రతాపరుద్రీయము నుజ్జీవించుకొని రచింపఁబడెను.

(11) కవి సమయకల్లోలము (అనంతాచార్య కృతము): ప్రతాపరుద్రీయమును ప్రమాణీకరించుకొనెను.

(12) కర్తృనామము తెలియని 'రసికరసాయనము'న ప్రతాపరుద్రీయము ల్లేఖించుకొనఁబడెను. (సర్వాలంకార సంగ్రహమని రసిక రసాయనమునకు నామాంతరము).

(13) 'మందారమరందచంపువు'న[85] శేషము కృష్ణకవి పాకమును గూర్చిన చర్చనంతయు ప్రతాపరుద్రీయము నుండియే యుద్ధరించుకొనెను.

(14) కామధేనువు: గోపేంద్ర (=తిప్ప) త్రిపురహరభూపాలుఁడు వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిపై రచించిన వ్యాఖ్య. ఇందు ప్రతాపరుద్రీయము ప్రమాణీకరించుకొనఁబడెను. విజయనగర రాజాధీశ్వరుఁడగు రెండవ దేవరాయల క్రింద (క్రీ. శ. 1423-46) తిప్పభూపాలుఁడు రాష్ట్రపాలకుఁడుగా (గవర్నర్) ఉండెడివాఁడు.

(15) మల్లినాథుఁడు రచించిన వ్యాఖ్యలయందును ప్రతాపరుద్రీయము నామోల్లేఖన రహితముగ బహువారము ప్రమాణీకరించుకొనఁబడెను.[86]

మేఘసందేశ వ్యాఖ్యయందు—5 తడవలు. భట్టి కావ్యవ్యాఖ్యలో 30 పర్యాయములు. కుమారసంభవ వ్యాఖ్యలో 8 సారులు. మాఘవ్యాఖ్యలో 50 సారులు.

---

84. ఇది రుయ్యకుని 'అలంకారసర్వస్వము' కంటె భిన్నము.

85. కావ్యమాలలోఁ బ్రకటితము, బొంబాయి.

చూ-త్రివేది పండితుని 'ప్ర. రు. య. భూషణ' భూమిక (పు. IX-X)

(16) ధర్మసూరి 'సాహిత్య రత్నాకరము'న విద్యానాథుని ప్రతాపరుద్రీయమును రెండుమారులు ఉల్లేఖించుకొనెను.[87]

ఆంధ్రసాహిత్య గ్రంథములలో విద్యానాథుని ప్రభావము. 'నరస భూపాలీయము' మీదనే కాక ఇంకను తెలుగు రచనలయందు ప్రతిఫలించుచున్నది.

౫. ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము వ్యాఖ్యలు

1. రత్నాపణము :

'శక్తి ర్వాచాం రచయితు మలం శ్రోతు మేవాపర స్తాం
కల్యాణీ తే మతి రుభయథా విస్మయం న స్తనోతి
న హ్యేకస్మి న్నతిశయవతాం సన్నిపాతో గుణానాం
ఏకః సూతే కనక ముపలః తత్పరీక్షాక్షమోఽన్యః'[88]

కావ్యరచనాకౌశల మొక విలక్షణశక్తి, కావ్యరసాస్వాదన సామర్థ్యము మతియొక విశిష్టప్రజ్ఞ. మహా ప్రతిభా భాసురులును, నిరంకుశ వైదుషీ భూషితులు నగు మహామహులు రచించిన గ్రంథరాజములకు, శేముషీ సింధువులును, సర్వతోముఖ పాండితీమండితులును, సహృదయశేఖరులును నిర్మించిన వ్యాఖ్యానముల వలననే బహుళవ్యాప్తి లభించును ఇట్టి వ్యాఖ్యాతృశేఖరులలో అగ్రేసరుఁడు మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరి సంస్కృతసారస్వత ప్రపంచమున నీయన పవిత్రనామము నెఱుఁగనివారుండరు. కాళిదాసకృత కావ్యత్రయమునకును, కిరాతార్జునీయ శిశుపాలవధ నైషధీయచరితములకును, భట్టికావ్యమునకును, మల్లినాథసూరి రచించిన వ్యాఖ్యానములు యావద్భారతవర్షమున ఖ్యాతినందినవి. పై వ్యాఖ్యానములలో మల్లినాథుఁడు విద్యానాథుని పేరెత్తకయే ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమునందలి యాకరములను పరశ్శతముగ ప్రమాణీకరించుకొనెను.

---

87. 'సాహిత్యరత్నాకరము'—పు. 129, 107 (తెనుఁగులిపిప్రతి, మద్రాసు క్రీ. 1871).

88. రాజశేఖరుని 'కావ్యమీమాంస'యం దీశ్లోకము కవినామరహితముగా నుల్లేఖింపఁబడెను (II 14 పు.) G. O. S. No.1-3rd ed-1934 Baroda.

విద్యాకరుని సుభాషితరత్నకోశము (1723 ప. 296 పు) కాళిదాసకృత మని యిటఁ బేర్కొనఁబడెను. Haward Oriental Series No. 42-1957. ఇది కాళిదాస రచనముగా శ్రీధరదాససంకలిత మగు 'సదుక్తికర్ణామృతము'నఁ గూడ నుల్లేఖింపఁబడినది. (Punjab University Series No. 15 - 1933 Lahore)

యశోభూషణ వ్యాఖ్యాతలలోఁ బ్రథమశ్రేణికిఁ జెందిన విద్యాధరుని 'ఏకావళి'కి సాహిత్యశాస్త్ర నిష్ణాతుఁడగు మల్లినాథసూరి 'తరళ' యను ప్రశస్త వ్యాఖ్యానమును రచించెను. దీనినిబట్టి యాతని తనయుఁడును[89] మహావిద్వాంసుఁడునగు కుమారస్వామి సోమపీథి 'ప్రతాపరుద్రీయ' మను మఱియొక యశోభూషణ కృతికి 'రత్నాపణ' మను సద్వ్యాఖ్యను రచించెను. 'పూర్వ శ్లోకగుణోక్తి' అను వ్యాఖ్యానావతారికా శ్లోకమున రత్నాపణ నామసార్థక్యము వక్కాణింపఁబడెను. మల్లినాథునివలె నీతఁడును వ్యాఖ్యాయందమూలములు అనపేక్షితములునగు విషయములను జెప్పనని ప్రతిజ్ఞ చేసెను. కుమారస్వామి క్రీ. శ 15 వ శతాబ్దికిఁ జెందినవాఁడు.

ఈ వ్యాఖ్యాత తన రత్నాపణమున ప్రమాణీకరించుకొనిన ఆకరములు 572; గ్రంథములు 61; గ్రంథకర్తల సంఖ్య 39.

వీనినిబట్టి కుమారస్వామి సోమపీథి సర్వతోముఖవైదుషీభూషితుఁడని విదితమగుచున్నది. ప్రతాపరుద్రయశోభూషణ రత్నాపణముల ప్రాశస్త్యమాతఁడు రచించిన క్రింది శ్లోకమువలనఁ దెల్లమగుచున్నది.

'పూర్వశ్లోకగుణోక్తి శాణకషణాదుత్తేజనాం లమ్భితం
సంగ్రాహ్య రసాకరత్ననిచయం విద్యాధినాథః పురా,
సోఽయం తద్ వ్యవహారహేతు మధునా కించిత్ కరోత్యాపణం
తత్రానుగ్రహమూల్యతోఽఖిలమిదం క్రీణన్తు ధన్యా జనాః'

2. రత్నశాణము: ప్రతాపరుద్రీయమునకు ద్వితీయవ్యాఖ్య రత్నశాణము[90]

---

89. విద్యానాథుఁడే మల్లినాథుఁడను శ్రీ శేషాద్రిరమణకవుల యభిప్రాయము (గోలకొండ కవుల సంచిక, పు. 409-హైదరాబాదు. 1934) నిరాధారము. అట్లే మల్లినాథ పెద్దయార్యులన్నదమ్ములనియు, వారిలో పెద్దయార్యుని కుమారుఁడు కుమారస్వామి యనియు వ్రాసిన కొలచలము నారాయణపండితుని వ్రాఁతయు(చంపూ రామాయణ వ్యాఖ్య) ప్రామాదికము. అఖిలభారత ప్రాచ్యవిద్యాపరిషత్తు All India Oriental Conference-1941) హైదరాబాదు సమావేశములో శ్రీచెలమచర్ల రంగాచార్యులగారిచేఁ జదువఁబడిన 'వ్యాఖ్యాతృ చక్రవర్తీ మల్లినాథః' అను సంస్కృత వ్యాసమున మల్లినాథ కవికాలాది చర్చ విపులముగాఁ జేయఁబడినది.

90. మొదటి రెండు ప్రకరణముల వ్యాఖ్య త్రివేదిపండితుఁడు ప్రకటించిన ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణమున అనుబంధముగాఁ (479-586) చేర్పఁబడినది. (1909) ఈ వ్యాఖ్యకు వ్రాఁతప్రతులు మద్రాసున ప్రభుత్వమువారి ప్రాచ్యలిఖిత గ్రంథాలయమునఁ గలవు.

'విద్యానాథః కథ మపి బహో రాకరా చ్ఛాస్త్రజాలాత్
సంజగ్రాహ ప్రకృతిరుచిరే రత్నజాలం కరణ్ణే,
విద్వద్గోష్ఠీవ్యవహరణమణే రత్నశాణేఽధునాఽస్మి
న్నంతర్గూఢమ్యతిలలితం తత్ సమంతాత్తేజయామి.'

రత్నశాణరచయిత చిలకమఱ్ఱి (శుకవట) తిరుమలాచార్యులు. ఈయన తండ్రి రామానుజాచార్యులు; గురువు వాత్స్య రామానుజాచార్యులు. ఈ వ్యాఖ్యాత వాసస్థానము రామతీర్థమను గ్రామము. ఇది నేటి తూర్పుగోదావరి జిల్లా యందలి కోటిపల్లి (కోటిఫలి) అని మద్రాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకాలయ పండితుల యభిప్రాయము. కాని ఈ రామతీర్థము ప్రకృతము విశాఖపట్టణ మండలమునకు జెందిన విజయనగరపట్టణ సమీపమున నున్న రామతీర్థమని నా యభిప్రాయము.

రత్నాపణము ప్రౌఢుల కుపకరించు వ్యాఖ్యాన మగుటచే బాలవిబోధనమునకై తాను రత్నశాణము రచించిన ట్లీయపతారికా శ్లోకములవలన దెలియుచున్నది.

'రత్నాపణే విస్తరసాధ్వసేన ముక్తాం పదం కోమలమప్యదేవ
వ్యాఖ్యాయ శంకాపరిహారమార్గః ప్రదర్శితః ప్రాక్తనపండితేన.'
'తతో మయా బాలవిబోధనాయ ప్రతాపరుద్రీయపదప్రపంక్తేః
ప్రకాశ్యతే సర్వపదార్థజాతం న సంభ్రమో న్యత్ర తథాఽప్యథజ్ మే'

రత్నశాణ వ్యాఖ్యానోపసంహారమున నీ క్రింది పుష్పిక వ్యాఖ్యాత యుదంతమును తెలుపుచున్నది.

'ఇతి శ్రీమదుభయ వేదాన్తకాచార్యపురుషపుర గ్రహశిష్య, సర్వవిద్యాపారంగతస్య, శ్రీవాత్స్యవంశ ముక్తామణేః, శ్రీరామానుజాచార్యస్య ప్రియశిష్యేణ వ్యాఖ్యాతృమూర్ధన్య శ్రీవేఙ్కటాచార్య ప్రముఖాగ్రగణ్యభూషిత-శుకవటవంశసంభూత శ్రీరామానుజాచార్యసూనునా, శ్రీరామతీర్థవాసినా, తిరుమలాచార్యేణ విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే, రత్నశాణాఖ్యానే అలఙ్కార ప్రకరణం సమాప్తమ్.'

తిరుమలాచార్యుని మఱియొక రచన చమత్కార చంద్రిక (=కువలయానందముపై వ్యాఖ్య). ఈ వ్యాఖ్య యముద్రితము. రత్నశాణము తుదినిగల యీ క్రింది శ్లోకము తద్వ్యాఖ్యాకృత్యమును నిరూపించుచున్నది.

'సువృత్తో రత్నశాణోఽయం నిజభ్రమణ వైభవాత్
రత్నాన్యుత్తేజయన్ లోకే జీయా దాచంద్రతారకమ్.'

6. ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము : అనుసరణములు - అనువాదములు

1. నృసింహభూపాలీయము - కృష్ణయజ్వ :

ప్రతాపరుద్రీయమునకు సంస్కృతమున నొకటియు, తెలుగున నొకటియు అనుసరణములు కలవు. సంస్కృతానుసరణము సుమ్మకృష్ణయజ్వ రచించిన 'అలంకారముక్తావళి.' దీనికి నృసింహభూపాలీయ మని నామాంతరము; సంస్కృత నరసభూపాలీయమని తెనుగునాట దీనికి వ్యవహారము. కృష్ణయజ్వ వాధూలగోత్రజుడు, సూరిభట్ట తనయుడు ఈతడు విజయనగర ప్రభువగు అళియరామరాజునకు భాగినేయుడగు గొబ్బూరి నృసింహభూపాలున కాశ్రితుడు. అలంకార ముక్తావళి కింకను సూర్యాలోక భాగ్యము కలుగలేదు. దీని తాళపత్రప్రతి అడయార్ ప్రాచ్యలిఖిత గ్రంథాలయమున గలదు. దీని గూర్చి శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణ కవివర్యులు రచించిన వ్యాసరాజము "సంస్కృత నరసభూపాలీయము" అను శీర్షికతో 'భారతి' యందు 21 సంవత్సరములకు బూర్వము ప్రకటింపబడినది.[91] అలంకార ముక్తావళిని, కృష్ణయజ్వను గూర్చి పండిత శిరోమణి వి. కృష్ణమాచార్యులవారు రచించిన యాంగ్ల వ్యాసము అడయార్ గ్రంథాలయ త్రైమాసిక పత్రిక యగు 'బ్రహ్మవిద్య' యందు ముద్రింపబడెను.[92] అడయార్‌లోని ప్రాచ్యప్రతియం దాఱుల్లాసము లున్నట్లు కృష్ణమాచార్యులవారు సూచించియున్నారు. ఆయా యుల్లాసముల యందలి విషయము లీ క్రింది సూచికను బట్టి విశదమగును

ఉల్లాసము

1. వర్ణగణ వివరణము
2. శబ్దార్థ ప్రతిపాదనము.
3. ధ్వనివిశేషవివేచనము.
4. కావ్యవిశేష నిరూపణము
5. నాయక నిరూపణము
6. రసనిరూపణము.

అలంకార ముక్తావళి యందలి యవతారికలోని యీ క్రింది శ్లోకము గ్రంథ ప్రతిపాదిత విషయములను సూచించుచున్నది.

'తేవాలంకృతిశాస్త్రతత్త్వసరణిప్రవ్యక్తయే ప్రేరితః
సాహిత్యార్ణవకైరవప్రణయినా సత్ప్రీతయే సాదరమ్

91. 'భారతి' (ఫిబ్రవరి 1939) పు. 129-33.

92. 'బ్రహ్మవిద్య' (Adayar Library Bulletin) Vol. VII Part 2p. 115,122) (May 1943.)

వక్ష్యామి క్రమశో౽త్ర వర్ణగణయో శ్శబ్దార్థయోశ్చాష్వనేః
వృత్తే శ్చైత్ర్యరసస్య దోషగణయోః స్స్యాలంకృతే స్సద్గుణమ్.[93]

ప్రథమోల్లాసాంతము నందలి పుష్పిక (గద్యము) ఇది.

'ఇతి శ్రీ మద్వాధూలకులతిలక – సుష్టుసమ్రాజ్య – సూరిభట్టోపాధ్యాయ తనయ – కృష్ణయజ్వవిరచితే అలంకారముక్తావళ్యాపరపర్యాయే నృసింహభూపాలీయే అలంకారశాస్త్రే వర్ణగణవివరణం నామ ప్రథమోల్లాసః.'

సంస్కృతాంధ్ర నరసభూపాలీయములు రెండును ప్రతాపరుద్రీయమునకు ప్రతిబింబముల వంటివియే యనియు, సంస్కృత నరసభూపాలీయము నందలి యే దళ్లాసమందు నా యుల్లాసము నే లభించినవనియు ఆంధ్ర నరసభూపాలీయము సంస్కృత నరసభూపాలీయమునకు కనుపానము కాదనియు శ్రీ రామకృష్ణకవిగారి యభిప్రాయము.

ప్రతాపరుద్రీయమునకు, అలంకార ముక్తావళికి ఒక కృతిభర్త నాశ్రయించిన లక్షణము నిచ్చుటయందు సామ్యాన్నను కన్పట్టును. లక్షణ రచనను గూడ కృష్ణయజ్వ ప్రతాపరుద్రీయమును నెగనెడ ననుసరించెను. గ్రంథనిర్మాణ వ్యవస్థయందు సంస్కృతాంధ్ర నరసభూపాలీయములలో భేదము కన్పట్టుచున్నది. ప్రతాపరుద్రీయమున విషయములు సంక్షిప్తముగ సూత్రప్రాయముగాఁ జెప్పఁబడఁగా 'అలంకారముక్తావళి' యందు వ్యాఖ్యాప్రాయముగా వివరింపఁబడెను. కృష్ణయజ్వ ప్రాయికముగా రెండేసి లక్ష్యములొసంగును. ఆంధ్ర నరసభూపాలీయము ప్రతాపరుద్రీయము ననుసరించినది. సంస్కృతాంధ్ర నరసభూపాలీయములకు జన్యజనకభావములేదు. కొంచెమించుమించుగా సమసమయ రచితములగు వీనియందు సామ్యములు లేకపోలేదు. ఈ రెండింటికి నొకానొక సాదృశ్యరేఖ కలదని రామకృష్ణకవిగారి యభిప్రాయము

2 ప్రతాపరుద్రీయము – నరసభూపాలీయము :

నరసభూపాలీయము ప్రతాపరుద్రీయమున కాంధ్రానువాదమనియు, ప్రతాపరుద్రుని స్థానమున నరసభూపాలీయ కర్తయగు భట్టుమూర్తి తన కృతిపతి యగు నరసభూపాలుని జేర్చెననియు వావిళ్ళవారి నరసభూపాలీయపుం బీఠికలో (క్రీ. శ. 1920) నొక్కి వక్కాణింపఁబడెను.

---

93. ఇందు దోషగుణాలంకారవిచారము లగు 2,3 ప్రకరణము లుత్పన్నములని తోఁచును.

'విద్యానాథుఁడు కృతిపతి నామధేయాంకితముగ లక్ష్యభాగమును వ్రాసినట్లే, యీ భట్టుమూర్తియుఁ గృతిపతి యగు నరసభూపాలుని పేరిట లక్ష్యభాగమును వ్రాసియున్నాఁడు'. (పు. 6)

బెజవాడ వాస్తవ్యులు విద్వాంసులు శ్రీ కల్లూరి వేంకటసుబ్రహ్మణ్య దీక్షితులుగారు ప్రతాపరుద్రీయ నరసభూపాలీయముల సంబంధమును విపులముగాఁ జర్చించుచుఁ గొన్ని వ్యాసములను త్రిలింగ పత్రికలో (1921) ప్రకటించి యున్నారు. అందు, ఆంధ్రీకరణపద్ధతి, మూలమునకు సరియగు నాంధ్రీకరణము, మూలమునందలి భావమును శైలిని పోలికగాఁ గొని, మార్చిన భాగములు మూలమును మార్చి, పెంచిన భాగములు, మూలాధికసుందరములు, ఆంధ్రమున లోపములు, సంస్కృతమున నుండి యాంధ్రమున లేని భాగములు, ఆంధ్రమున నధికముగాఁగల విషయములు, ఉదాహరణము—అనున నేకాంశములఁ జర్చించి ప్రతాపరుద్రీయము నరసభూపాలీయమునకుఁ గేవల మాదర్శమను నభిప్రాయము నొసఁగిరి. ఈ యభిప్రాయముతో నే నేకీభవించుచున్నాను. నరసభూపాలీయ మనువాదమే యగుచో నిందు భట్టుమూర్తి విద్యానాథుని పేరైన నెత్తుకొన వలదా? సుకవిజనాహ్లాదకరణమునకైన విద్యానాథుని పేరు నరసభూపాలీయమున లేకపోవుట విచార్యము.

3. ప్రతాపరుద్రీయనాటకము[94] :

సంస్కృతగ్రంథమును 50–60 ఏండ్ల క్రిందట గద్వాల సంస్థానమున పరీక్షాధికారిగా నుండిన శ్రీమాన్ చెట్టూరి నారాయణాచార్యులుగారు రచించినట్లు గోలకొండ కవుల సంచిక (పు. 401. 1934). వలనఁ దెలియుచున్నది.

4. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రీయము[95] :

శ్రీ ప్రబంధరాజ వేఙ్కటేశ్వర విజయవిలాసము మొదలగు బహు గ్రంథములు రచించిన గణపవరపు వేఙ్కటకవి రచించిన ఆంధ్రానువాదము. ఇది జీవించియున్నట్లు తెలియుటలేదుగాని, ఇదియే ప్రతాపరుద్రీయమునకు ప్రథమాంధ్రానువాదముగఁ గన్పట్టును.

94. గోలకొండ కవుల సంచిక. పు. 401—(1934)-

95. ఆంధ్రకవుల చరిత్ర III భా. (149 పు.) కం. వీ. పంతులుగారిది (1911.)

5. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము :

శిరోమణి, విద్వాన్ శ్రీ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులుగారి యనువాదము. ఇది ప్రతాపరుద్రీయమునకు ద్వితీయాంధ్రానువాదము. ఇది తొలిసారి 1944వ వత్సరమున ముద్రితము. ఇప్పుడు సుపరిష్కృతమై 'రుచిర' సమీక్షా సమన్వితముగ ద్వితీయ ముద్రణము నందినది.

6. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రీయము :

దర్శనాచార్య లాక్షణిక శిరోమణి, విద్యాభాషా ప్రవీణ, శ్రీ జమ్ములమడక మాధవరామశర్మగారి పరివర్తనము. ఇది ప్రతాపరుద్రీయమునకు తృతీయాంధ్రానువాదము. ఇది వ్యాఖ్యలలోని భావములు, ఇతర విశేషములు విపులముగఁ గల వ్యాఖ్యాప్రాయమైన యనువాదము. ఇందు, మూల శ్లోకములకు పద్యానువాదము లేదు. మూలమునందలి ప్రతాపరుద్రీయ కల్యాణమును సుదాహరణ రూపకమిందు చేర్పఁబడినది. (ముద్రణకాలము 1946) పూర్వానువాదమగు శ్రీ రంగాచార్యులుగారి రచన మిందు పేర్కొనఁబడనే లేదు.

7. ప్రతాపరుద్రయశోవిడంబనము :

కర్త డాక్టర్[96] వి. రాఘవపండితుఁడు. చతురంక పరిమితమగు నీ సంస్కృతరూపకమున సంస్కృత కవిత్వమున మధ్యయుగములఁ గన్పట్టు దూరానీతములగు క్లిష్టభావములు, అత్యుక్తులు నవహేళన మొనర్పఁబడినవి.

7. సంస్కృతప్రతాపరుద్రీయము—నవీనాలంకారికులు

i. విమర్శ పరామర్శములు :

(1) నవ్యాలంకారికులలో ప్రతాపరుద్రీయమునందలి యభిప్రాయములను ప్రత్యాఖ్యానము చేసిన పండితుఁ డప్పయ్యదీక్షితులు (క్రీ. శ. 1554–1626). 'చిత్రమీమాంస' యందు విద్యానాథుని సిద్ధాంతములు నిరస్తములు కాఁగా, 'అలంకారకౌస్తుభము'న విశ్వేశ్వర పండితుఁడు (క్రీ.శ. 18వ శతాబ్ది) అప్పయ దీక్షితుల ఖండనమునకు నిరసించు, విద్యానాథుని సమర్థించెను.

96. Dr. V. Raghavan (University of Madras), *Modern Sanskrit Writings* p.15 (Adayar Library Series-No. P. 81); Madras (1956).

(2) జగన్నాథ పండితరాయలు విద్యానాథుని 'ఉపమాలక్షణ' మతి వ్యాప్తి దోషదుష్టమని 'రసగంగాధరమున' నధిక్షేపించెను (పుటలు 162; 255 కావ్య ప్రతి.)

(3) మహామహోపాధ్యాయ రామసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రివర్యులు 'అలంకార శాస్త్ర విలాసము'న ప్రతాపరుద్రీయ - సాహిత్య దర్పణాదులయందుఁ గల కావ్య లక్షణములను అధిక్షేపించి, తమ సిద్ధాంతముల నావిష్కరించిరి.

(4) శ్రీ శిరోమణి సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి వర్యులు సరస భూపాలీయమునకు వివరణము రచించి, భూమికలో ప్రతాపరుద్రీయమును తీవ్రముగా విమర్శించిరి. ఈ గ్రంథము సాహిత్యదర్పణమువలె నిర్దుష్టముగాదఁట! విషయపుష్టి లేక విద్యానాథుఁడది పూరకములవలె నుంచెనఁట; ఆంధ్రచక్రవర్తి కంకితమనియు, ఆంధ్రదేశీయ సంస్కృతకవి రచించినదనియు, కవిత్వము రసవంతమనియు సంతోషింపవలసినదే కాని, ఇది సమగ్రము కాదఁట; సంగ్రహములలో సంగ్రహమఁట. ఇది శాస్త్రిగారి యధిక్షేప సారాంశము.

ii. ప్రతాపరుద్రీయము గుణగరిష్ఠము :

ఉత్తర భారతవర్షమునను, మహారాష్ట్రప్రాంతములను 'కావ్యప్రకాశ-సాహిత్యదర్పణములు' కొన్ని శతాబ్దముల నుండి పాఠప్రవచన ప్రతిష్ఠనందినవి. దక్షిణ భారత దేశమున 'ప్రతాపరుద్రీయ-సాహిత్య రత్నాకరములు' 5-6 శతాబ్దుల నుండి పాఠ్యగ్రంథములుగా ఖ్యాతినందినవి. విద్యానాథుని గ్రంథము సాహిత్య సాగరావగాహన మొనర్పఁదలఁచిన వారికి చక్కని రేవు. కొందఱు కిందేవేని లోపములు కొన్ని యుండినట్లు తోఁచినఁదోఁచుఁ గాక. అది దృష్టిభేద మనవలెనే కాని, మల్లినాథాదిపండిత ప్రకాండుల మెప్పునంది నదియు, గుణ బహుళమైనదియు నగు ప్రతాపరుద్రీయము విషయపుష్టి లేనిదనియు, దోషైక దృక్కులు, పురోభాగులు ననఁదగిన వేకాని, శ్రీశాస్త్రిగారి వంటి విద్వాంసు లనఁదగిన మాటలు కావు. శ్రీశాస్త్రిగారు తమ సరసభూపాలీయ వ్యాఖ్య యందలి దోషపరంపరను కీ.శే. శ్రీ వేటూరిపాటి రామభద్రచయనులుగారును, తదితరులునగు విద్వాంసులనేక వ్యాసములయందెత్తి చూపినను, 1959వ వత్సరమున వెలువడిన ద్వితీయముద్రణమునందుఁగూడ సవరించుకొనక, సుప్రతిష్ఠితుఁడగు విద్యానాథుని మీఁద దుమ్మెత్తి పోయుట సమంజసము కాదు; సహృదయతయుఁగాదు. ఈ క్రింది శ్లోకము ప్రతాపరుద్రీయమునకు బాగుగా నన్వయించును :

"[illegible] సాహిత్య[illegible] [illegible],
[illegible] [illegible]"
—([illegible])

౭. [illegible]

నేటి కాలమున [illegible] శాస్త్రీయ గ్రంథముల [illegible]ములు [illegible] విస్తృతముగ, [illegible] అట్టివానికే Annotated translations ప్రచుర ప్రచారము [illegible]. గురుకుల క్లేశమునంది, ఆచార్య [illegible] వ్యాఖ్యానగత [illegible] ప్రౌఢ గ్రంథములకు గాని, కేవలానువాదములకు గాని [illegible] వ్యాప్తి కలుగదు. అనువాదముల పరమోద్దేశము [illegible] నుండుటయే.

ఉత్తమ వ్యాఖ్యానములను [illegible] వ్యుత్పత్తియు, అభ్యాసము ప్రకృతగ్రంథానువాదకులగు శ్రీ [illegible] గారియందు పర్యాప్తములుగా గలవు. అందువలన వీరి యనువాదము శాస్త్రీయవిషయ విశదీకరణమునందేమి, వివిధసాహిత్యసిద్ధాంతములను సమగ్రముగ నిరూపించుట యందేమి, మనోహరకవితారీతి యందేమి యుత్తమ స్థానము నందినది. శాస్త్రీయ విషయముల నింత పేశలరీతి నుపపాదించుట కఠోరకృషిఫలము. ప్రకృతానువాదము వివిధకుసుమాలంకృతము నందనోద్యానమువలె వివిధ హృదయావర్జకముగ విలసిల్లుచున్నది. ఈ క్రింద నుల్లేఖింపబడిన వీరి యనువాద విధానమును బరిశీలించినచో గ్రంథావగాహనము సుకరమగును.

ఆచార్యులుగా రవలంబించిన యనువాదపద్ధతి సమంజసముగా నున్నది. అనువాదకులు (6-12-1943 నాడు) నాకు వ్రాసిన లేఖలో దా మనుసరించిన యనువాద విధానము నిట్లు వివరించియున్నారు:

"మూలానుసారముగ కారికలను ఉదాహరణములను నడిపించుటకును, తత్సమన్వయమును వ్యాఖ్యాతృకృత్యమును (శ్రీసోమపీథికృత్యమును) కూడ నెఱవేర్చుటకును నిర్ధరించుకొంటిని. కాని, మూలాతిక్రమణభీతియు, గ్రంథవిస్తర భయమును కాగితముల క్షామము గనుక నన్ను వదలుట యొకవట్టున కాలేదు...అనువాదము భావప్రధానముగా నుండుట పాపముగాదనియు, ప్రత్యుత ప్రయోజనకారి యనియు స్థిరముచేసికొని వ్రాయుచున్నవాడను... తొలిప్రకరణమున గొంచెముగను, కావ్యప్రకరణములలో అంతకంటె మరి

యొక్క మెట్టు, పోనుపోను ప్రకరణములలో అనువాదౌచిత్యమునకు భంగము కానంతవఱకు నాశక్త్యవధిగా... కేవలము ఒక ధ్వని ప్రస్థానాచార్య శ్రీపాద రేణువునుగా నన్నెన్నుకొని. ఈ యనువాదమును విస్తరించుచు.... సోమపీఠిక రాసలంబనములతో అలంకార శాస్త్రాంభోధిని నిజముగా అగస్త్యుండే యన జెల్లు అగస్త్య పండితకవి విద్యానాథుని మణిప్రాసాదప్రాంగణభూములకు ఎట్లో చేరఁగలిగితి ననుకొనుచున్నాను. ఆ మణిగృహాంతః ప్రద్యోతమానచిత్రవిచిత్రము లెవ్వియో, అవి యేయే వఱకు భోగ్యములో, ఎట్లో, ఎంత యవగతమైనవియో నేను వివరింపను శక్తిమీ చేతిలోఁ బెట్టితిని. అద్దమున్నది; ముఖమున్నది; చూడఁగల అంతశ్చక్షువు వున్నది...రచనలో శ్రవణసుభగత్వమునకే మొగ్గు చూపినట్లయినది. రసన, అలంకారసంగతి, రసములను వాని సమన్వయమే ధ్వని సిద్ధాంతములో ముఖ్యగుణము కాఁబట్టి, యట్టిసరణి, నవలంబించితిని. తెలుఁగులో అసంఖ్యములైన వానికి స్పష్ట ప్రతిపత్తికొఱకు మూలకారుని శ్లోకములనే యిచ్చి ప్రతిపదార్థ తాత్పర్యసమన్వయములతో వివరించితిని. పోనుపోను, స్వతంత్రించి యొకండు రెండుచోట్ల స్వతంత్రపద్యములను గూడ నుదాహరించితిని. మొదటినుండి తుదివఱకును పాఠకునికి మూలగ్రంథానువాదమెంత ? వివరణ భాగమెంత ? అందుకు పద్యభాగ మేది ? గద్యభాగ మేది ? యను విషయము స్పష్టముగఁ దెలియుటకై 'శైపులు' ముఖ్యముగ మూఁడు తీరులవి పెట్టించితిని...ఉదాహరణ నాటకములో సంధ్యంగ సమన్వయము మూలములో నాటకశరీరములో నున్నది అట్లుండుట పఠన ప్రవాహమునకు అడ్డంకులు పడినట్లై రసభంగకారణమగునని తలఁచి, ఆ యా యెడల నక్షత్రాదులు గుర్తులు పెట్టి ఫుట్‌నోట్ (Footnote) లో వానిని ప్రదర్శించితిని."

10. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణకర్త :

దక్షిణభారతవర్షమున పాఠప్రవచనప్రఖ్యాతమగు ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమును సవివరణముగా నాంధ్రీకరించి, యాంధ్ర భారతికి సులక్షణమగు నొక నూతనాలంకారమును సమర్పించి, ధన్యులైన విద్వచ్ఛిరోమణి శ్రీ వెలమచెర్ల రంగాచార్యులుగారు క్రీ. శ. 1912 వ వత్సరమున జన్మించిరి.

దక్షిణహిందూదేశమున వివిధశాస్త్రపాఠప్రవచనములకు పట్టుఁగొమ్మ యనికీర్తి నందినతిరుపతిమహాక్షేత్రము నందలి శ్రీ వేఙ్కటేశ్వరసంస్కృత మహావిద్యాలయమున విఖ్యాతవిద్వత్ప్రకాండులగు వ్యాకరణాచార్య, మహో

మహోపాధ్యాయ శ్రీ ముష్ణం సేతుమాధవాచార్యులవారి చరణోపాంతమున వీరు వ్యాకరణశాస్త్రమునందు వ్యాసంగ మొనర్చి, వ్యాకరణశిరోమణిపరీక్షయందు ఉత్తీర్ణులైరి. శ్రీ సేతుమాధవాచార్యులవారు, చిరకాలము తిరుపతినగరమున శ్రీ వేఙ్కటేశ్వర సంస్కృత కళాశాలలో ప్రధాన వ్యాకరణాచార్యులుగా బని చేసి పిమ్మట కొంతకాలము అలమేలు మంగాపురమున 'ద్వైతోన్నాహినీ' సంస్కృతకళాశాలకు అధ్యక్షులుగా నుండెడివారు. శబ్దశాస్త్రపారంగతు లగు సేతుమాధవాచార్యులవారు వ్యాకరణాచార్య-వైయాకరణ కేసరి-మహామహోపాధ్యాయ శ్రీ ముష్ణం సుబ్రహ్మణ్యాచార్యులవారి పుత్త్రులు. ఆంధ్రదేశమున వ్యాకరణశాస్త్రమున, స్వర్గీయ కళాప్రపూర్ణ-మహామహోపాధ్యాయ శ్రీ తాతా సుబ్బరాయశాస్త్రి గారెంత ప్రసిద్ధి వడసిరో దక్షిణదేశమున శ్రీముష్ణం వారికిప్రసిద్ధియు తాదృశంపరమై వర్ధిల్లినది. శాస్త్రాచార్య-మహామహోపాధ్యాయ దండపాణిస్వామి దీక్షితులవారును, అభినవభట్టబాణ-శబ్దతర్కాలంకార-విద్యాభూషణ-పండితరాజ మహామహోపాధ్యాయ-డాక్టర్. వి కృష్ణమాచార్యులవారును శ్రీముష్ణంవారి విద్యావంశమునకు కీర్తిపతాకలనదగిన యీవంశ ప్రతిష్ఠ నెరదము కాంగలదా 'శబ్దేందు శేఖరము'నకు స్వతంత్ర వ్యాఖ్యానమును రచించిన యుద్దండపండితులు శ్రీ సుబ్బరామాచార్యులవారు జనకుడును, తనయుడును గాథపాండిత్యమావధులగుటయే కాక, యిరువురును మహామహోపాధ్యాయబిరుదభూషితు లగుట యొక విలక్షణసన్నివేశము. ఇట్టివిశేషము ఉత్తర హిందూస్థానమునగూడనొకటి గలదు. మహామహోపాధ్యాయ డాక్టర్ ఉమేశ మిశ్రులు (M. A. D. Litt) అలహాబాదు విశ్వవిద్యాలయమున భూతపూర్వగీర్వాణాచార్యులు. వీరిపితృపాదులు జయదేవమిశ్రులు కూడ విశిష్ట మగు 'మహామహోపాధ్యాయ' బిరుదము నందినవారే.

ఇట్లు ప్రఖ్యాతాచార్యచరణోపాంతమున శబ్దసాహిత్యశాస్త్రశిక్షణము నంది జితశ్రములై గీర్వాణాంధ్రభాషావాఙ్మయములయందును దృఢవ్యుత్పన్నులైనవారీ యనువాదకర్తలు. ఉభయభాషలయందును లలితకవితావిలసితు లగువీరాంధ్రవాణిని నూతనాలంకారములచే నలంకరించి, 'ఆంధ్రవిద్యానాథ-బ్రాహ్మీభూషణ' బిరుదముల నందిరి.

ఉస్మానియాయూనివర్సిటీయందు వీరు తాళపత్రగ్రంథసంశోధకులుగా కొన్ని యేండ్లుండి, పిమ్మట ఓరుగల్లు (వరంగల్లు) నందలి ప్రభుత్వకళాశాలలో దశవర్షము లాంధ్రసంస్కృతోపన్యాసకులుగా బనిచేసిరి. ప్రకృతము ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమున ఆంధ్రోపన్యాసకులుగా నున్నారు.

వీరి ముద్రితగ్రంథములు తొమ్మిది. అముద్రితములు కొన్ని. అముద్రితము లగు వీరి 'ఆంధ్రౌచిత్యవిచారచర్చ', 'కాళిదాసకావ్యోపాఖ్యానము', 'భక్తిభూషణ' మను సంస్కృతచంపు (శ్రీ రామానుజాచార్యచరితము) వంటివి త్వరలో సూర్యాలోక భాగ్యము నందుఁగాక!

11. ఆంధ్ర ప్ర. రు. యశోభూషణము – ద్వితీయావృత్తి వైశిష్ట్యము

1. ఇందలి భూమిక యగు సాహిత్యకుసుమాంజలి పునర్విమర్శనము, పరివర్ధితము ఆమూలాగ్రము పరిష్కృతము. వెనుకటివాని లోపదోషములు కొన్ని సవరింపఁబడెను; కొన్ని మార్పఁబడెను. చాల ప్రకరణములయందుఁ గ్రొత్తగా ననేక విషయములు చేర్పఁబడెను. విద్యానాథుని ప్రభావము తదనంతర కాలికము లగు సాహిత్యగ్రంథములపై నెంతవఱకు ప్రసరించినదో సూచింపఁబడెను. యశోభూషణ గ్రంథముల నామములు వెనుకటికంటె ద్విగుణీకృతములు (చూ. vii అనుబంధము). పఠనప్రవాహమున కడ్డు లేకుండునట్లు వివిధ సూచికలు భూమికాంతమున ననుబంధింపఁ బడినవి. అనుబంధములయందలి యంశములు సువిమృష్టములు, ప్రమాణాంకితములు. శతవర్షాధిక పూర్వ కాలము నుండియుఁ బ్రకటితములగు ప్రతాపరుద్రీయ ప్రచురణములు, అనువాదములు, విద్యానాథుని గూర్చిన చర్చలు, (Bibliography) అనుబంధమున సూచింపఁ బడెను. నేఁటిదనుక నిట్టిసూచిక సమగ్రముగ నెక్కడను ప్రకటింపఁ బడలేదు. సంస్కృతసాహిత్య గ్రంథముల కాంధ్రానువాదాదుల సూచిక చాలవఱకు సమగ్రముగాఁ జూపఁబడినది. ప్రతాపరుద్రీయమున (మూలమున, ఆంధ్రానువాదమున) అవృత్తి నొందిన పద్యముల సూచిక, ఆంధ్రీకృతి యందలి వివిధపద్య జాతులనామములు, భూమికయం దుదాహృతము లగుపద్యప్రతీకానుక్రమణికయు అనుబంధములయం దొసఁగఁ బడెను. ప్రతాపరుద్రీయతరంగిణియఁ దివగాహ మొనర్పఁ దలఁచినవారికి భూమిక సోపానపరంపర గల చక్కని రేవువలె నుండుఁ గాక యని తన్నిర్మాత యుద్దేశము. ప్రథమ ముద్రణమునందలి భూమిక 12-7-1944 వత్సరమున రచింపఁ బడెను. ఈ పదునాఱేండ్లలో నూతనముగా లభించిన యనేక పరికరములను, గడించిన యనుభవసంస్కారములను బురస్కరించుకొని యీ భూమికయందు మార్పులు, చేర్పులు విశేషముగాఁ జేయఁబడినవి. వీనిని పండితమండలి యామోదించునని భావించెదను.

2. ఆంధ్రీకరణము—ద్వితీయావృత్తి

తొలిముద్రణము (1944) కంటె మలిముద్రణ మెంతవిపుల మైనదో తెలియుటకై ప్రతిప్రకరణము నందలి పుటల మొత్త మిటఁ జూపఁ బడినది.

		తొలిప్రచ్చు	మలిప్రచ్చు
1. నాయక ప్రకరణము	(పు.)	26	44
2. కావ్య		42	122
3. i నాటక		26	42
ii ఉదాహరణ నాటకము		51	51
4. రస		65	60
5. దోష		26	39
6 గుణ		12	13
7. శబ్దాలంకార		13	17
8. అర్థాలంకార		122	145
9. మిశ్రాలంకార		9	8

(తొమ్మిది ప్రకరణములయందును ఆంధ్రీకృత. పద్యములు : 677)

ఏ యొండు రెండు ప్రకరణములందో తప్ప తక్కినయన్నిటియందును విషయములు విపులముగా వివరింపఁబడినవి. తొలిముద్రణమును నిశితముగాఁ బరిశీలించి, గ్రంథమునఁ జేయఁదగు మార్పులను, జేర్పులను గూర్చి శ్రీ రంగాచార్యులుగారికిఁ గొన్ని సూచనలను జేసితిని. సహృదయు లగువారు వాని యావశ్యకతను గుర్తించి, వలయు మెఱుఁగులతో గ్రంథమును సర్వాంగసుందర మొనర్చిరి. ఈ నూతన సంస్కరణము నందలి ఆయా మెఱుఁగు లివి :

1. అనేకసాహిత్య గ్రంథముల నవలోకించి, యందలి సారాంశములను 'రుచిర' యను సమీక్షగా నిబద్ధించుట.

2. గ్రంథమునందలి గ్రంథకారులనామములు, సాంకేతికపదములు మొదలగు వివిధ విషయములకు అకారాదిసూచిక నొసఁగుట (Subject Index). ఇంతవఱకు నాంధ్రమున రచింపఁబడిన యే సాహిత్యగ్రంథమునకు నిట్టిసూచిక లేనేలేదు. గ్రంథము నందలి యేవిషయము నైనను దీనిసాయమున నిట్టె తెలిసికొన వీలగును.

3. పద్యములకుఁ గ్రమసంఖ్యలఁ జేర్చుట. పద్యానుక్రమణిక.

4. ఆకరములకుఁ బ్రమాణములను, ప్రకరణాదిక సంఖ్యలను గూర్చుట.

5. ప్రకరణసంఖ్యలు, శీర్షికలు, అలంకారముల నామములును పుటల కుపరి భాగముల సూచించుట

6. పురోభాగమున [illegible] సమాధానములు [illegible] విషయ సమన్వయము గావించుట.

పై యంశముల ప్రయోజనము గ్రంథపఠనావసరమునఁ బాఠకలోకమే గుర్తింపఁ గల్గును.

12. ఉపన వాచనము

శ్రవ్య కావ్యమునకుఁ గృత్యాద్యవతారిక యెట్టిదో, దృశ్యకావ్యమున నాందీముఖ మెట్టిదో, అధునిక కాలమున రచింపఁబడు నుదాత్త గ్రంథములకు భూమిక లట్టివి. నేఁడు గ్రంథావలోకనమునకుఁ దగినంత యోపిక, తీరిక, నలసినంత కాలవ్యవధియు వినియోగింపఁజాలని పాఠక ప్రపంచమునకుఁ బర్యాప్తము అగు భూమిక యెంతయో యావశ్యకము. గ్రంథ మెంత యుదాత్తమైన దైనను నేఁటి పాఠకలోకము సామాన్యముగా భూమికా ద్వారముననే గ్రంథస్థ విషయముల యందవగాహన మొనరించును. గ్రంథాంతర్గత విషయములపైఁ బాఠకుల కభిరుచిని గలిగించి, వారిని గ్రంథపఠనోన్ముఖులనుగాఁ జేయుటకు మనోహరముగాఁ గూర్పఁబడిన ప్రాక్కథనము సమర్థమగును. బంగారుపళ్లెమునకైనను గోడచేర్పు కావలెను గదా! ఈ దృష్టితోడనే పాశ్చాత్యదేశములందుఁ బ్రకటింపఁ బడిన యుదాత్త గ్రంథములు సర్వసాధారణముగాఁ [illegible] సర్వంకషములు నగు భూమికలచే భూషితములు అగుచుండును. పాశ్చాత్య పండితులు భూమికారచనము నొక కళగా నభ్యసించిరి. [illegible] జగద్విఖ్యాత కీర్తియగు జార్జి బెర్నార్డ్‌షా (George Bernard Shaw) అను కవిచక్రచూడామణి తన రూపకములకుఁ దానే [illegible] యా గ్రంథములకంటెను సువిస్తృతము లగు భూమికలను రచించియుండెను

భారతవర్షమున, నందును తెలుఁగు నాఁట నుత్తమ భూమికాకారులలో నగ్రగణ్యులుగా వాసిగాంచినవారు శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవి శేఖరులు. వీరికిఁ బిమ్మట నెన్నికఁగన్నవారు శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి వర్యులు. ఇట్టి మహామహుల సమితులను లక్ష్యముగాఁ గొని, యాంధ్రసంస్కృత గ్రంథములకుఁ గొన్నింటికి భూమికలు రచించితిని. అవి సప్రమాణములుగా,

సముగ్రములుగా విద్వజ్జనామోద ముద్ర లందినవి. గ్రాంథయపరిశోధనమార్గమునఁ బయనించు వర్ధిష్ణువుల కుపకారకములుగా నుండునను తలంపున వానిలో ముఖ్యములైన కొన్నిపట్టిక యిటఁ జూపఁబడుచున్నది—

1. సంస్కృతవాఙ్మయచరిత్రను 1 భాగము: వైదికవాఙ్మయచరిత్ర[97] (1933)

2. అగస్త్యుని 'బాలభారతము'నకు నాంధ్రవ్యాఖ్యానువాదము[98] (1935)

3. ప్రకాశవర్షుని 'రసార్ణవాలంకారము' విపుల భూమికతోడి సంస్కరణము. (1937)[99]

4. మురారికృతమగు 'అనర్ఘరాఘవము'న కాంధ్రీకృతి[100] (1937)

5. వేదాంతదేశికుల 'హంససందేశము'న కాంధ్రీకృతి[101] (1943)

6. భారతసావిత్రి (సంగ్రహము)[102] (1944)

ఈ భూమికలను ప్రశంసించిన సహృదయశేఖరులలో నొకరు బహుముఖ విజ్ఞానభూషితులు ప్రకృతము కీర్తిమూర్తిని ధరించిన శ్రీసురవరము ప్రతాపరెడ్డిగారు. వీరు నా సమీక్షలయందు పాశ్చాత్యవిద్వాంసుల సరణి, ప్రాచ్యపూర్వాచార్యుల ప్రమాణైకపరత, వంగదేశవిద్వాంసుల సంకలనచాతురి, మహారాష్ట్రీయ గవేషణానిష్ణాతుల పౌర్వాపర్య చారిత్రక దృష్టియు నున్నట్లు భావించి, శ్రీ మానవల్లి వారియు, వేటూరివారియు జీవితకాలముననే శ్రీ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులవారి 'ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము'ను (తొలి ముద్రణము-1944) సహృదయలోకమునకు భూమికా మూలమునఁ బరిచయముచేయు విశిష్టగౌరవమును నాకు సంక్రమింపఁ జేసిరి. ఈ భాగ్యమును నాకుఁ గలిగించిన శ్రీ రెడ్డి గారిని కృతజ్ఞతతో నిట స్మరించుచున్నాను.

---

97. ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయప్రచురణము. వాల్తేరు. (కర్త: మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి.)

98. ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్ప్రకటనము, కాకినాడ. (ఆంధ్రీకర్త : క్రొత్తపల్లి సూర్యారావు.)

99. ఈ. వే. వి. రాఘవాచార్యపరిష్కృతము. ఆం. సా. ప. (కాకినాడ.)

100. ఆంధ్రీకర్త : సత్యవోలు కామేశ్వరకవి. (కాకినాడ.)

101. ఆంధ్రీకర్త : పెనుమత్తి వేంకటేశ్వరశాస్త్రి (తెనాలి.)

102. వావిళ్ల వేంకటేశ్వరశాస్త్రులుగారిచే ముద్రితము. (మద్రాసు)

ఈ నడుమ నాచే రచింపఁబడిన భూమిక లివి :

7. ఆంధ్రసాహిత్య సౌరభము[103] (1957)

8. పండితరాజరత్న హారము[104] (1959)

9. క్షేమేంద్ర 'లఘుకావ్య సంగ్రహము'న కాంగ్ల భూమిక.[105] (రచన : 1960)

10. వైజయంతీ సౌరభము[105] (రచన : 1960)

ప్రకృత ముద్రణమునఁ జేర్చిన 'సాహిత్యకుసుమాంజలి' ప్రసక్త్యాగ ప్రసూన సురభిళము. దీని విశిష్టత పూర్వప్రకరణమున వివరింపఁబడియే యున్నది

ఈ ప్రమానుబంధమునఁ జేర్పఁబడిన 'కావ్యాలంకారమాలిక', 'రామానుజ యశోభూషణము'లను గూర్చి నాకుఁ దెలిపిన అంశములు కె. సుబ్రహ్మణ్యాచార్యులకు (ఎం.ఏ.) కృతజ్ఞుఁడను. నృసింహ భూపాలీయమును గూర్చి కూడఁ గొన్ని విశేషాంశము లియన వలనఁ దెలిసికొంటిని. అస్మదీయభూరిహ్వాంతేవాసి చి. నిడుదవోలు శివసుందరేశ్వరరావు చేసిన సాయమును గూడ నిటఁ గృతజ్ఞతతో స్మరించుచున్నాను. ప్రత్యగ్రమగు నీ 'సాహిత్యకుసుమాంజలి'ని సహృదయ లోకమున కర్పించు నవకాశమును కలిగించిన శ్రీ రంగాచార్యవర్యులకు హృదయపూర్వక ధన్యవాదము లర్పించుచున్నాను. అజ్ఞానమునచేఁగాని, అనవధానతచేఁగాని యీ కుసుమాంజలియందు విస్మృతములు లేవైనఁ జేర్పఁబడినచో వానిని సహృదయులు పరిహరింతురు గాక. ఈ కృతి శ్రీనివాస గ్రంథమాలయందుఁ బ్రథమ ప్రసూనమగుటచే శ్రీనివాసస్తుతితోడను, విద్యానాథ వైభవ విచారమునకు గుటచే నాయుపాళ్యి రచించిన శారదాస్తవముతోడ నీ భూమిక నుపసంహరించుచున్నాను.

103. శ్రీ వెల్దండ్ల ప్రభాకరామాత్యుల 'ఆముక్తమాల్యదావ్యాఖ్యాలోకము'నకు (ద్వితీయావృత్తి) భూమిక హైదరాబాద్.

104. ప్రకృతము ఉత్తరప్రదేశ రాష్ట్రపాలకులగు డాక్టర్-బూర్గుల రామకృష్ణారావుగారి 'పండితరాజపంచామృతము'నకుఁ బ్రస్తావన-హైదరాబాద్ (1959.)

105. సంస్కృత ఎకాడమీ (ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ) పక్షమునఁ బ్రకటింపఁబడనున్న క్షేమేంద్రుని 'లఘు కావ్యసంగ్రహము'న కాంగ్లభూమిక.

106. కీ. శే. విద్వత్కవిరాజ శ్రీ కొమాండూరి గోపాలకృష్ణమాచార్యులవారి 'వైజయంతీవైభవ'మను ప్రబంధరాజమునకుఁ బ్రస్తావన త్వరలో ముద్రణము నందును.

'అఖిలభువనజన్మస్థేమభఙ్గాదిలీలే
వినతవివిధభూతవ్రాతరక్షైకదీక్షే,
శ్రుతిశిరసి విదీప్తే బ్రహ్మణి శ్రీనివాసే
భవతు మమ పరస్మిన్ శేముషీ భక్తిరూపా.'

—(భగవద్రామానుజులు)

"విద్యాధరప కౌముదీం శ్రుతిశిరస్సీమన్తసీమాన్తికం,
దాతారం పద్మశివప్రియాంకజనీ... వన్దే పరం దేవతామ్,
యత్పాదాబ్జసమాశ్రయాత్ సుకృతినాం సార్థప్రతిక్రియా-
బీజన్యాసభువో భవన్తి కవితా నాట్యప్రజీవాతవః'

—(విద్యానాథుఁడు)

సహృదయవిధేయుఁడు.

ఈయుణ్ణి వేంకటవీరరాఘవాచార్యుఁడు.

Vice-President

Samskrita-Bhasa-Pracarinisabha

and

Editor : *Sanskrit Academy,*

Osmania University, HYDERABAD (A. P.)

శార్వరి, ఫాల్గుణ బహుళ పంచమి
జయవాసరము, శకము : 1882
7, మార్చి, 1961
విద్యాగారము, హైదరాబాదు-44.

అనుబంధములు

I

సంస్కృతమున సాహిత్యగ్రంథములను రచించిన యాంధ్రులు

			క్రీ.శ.
1.	అప్పరాయయశశ్చంద్రోదయము	వేంకటశాస్త్రి (అణివిళ్ళ)	1800-
2.	అభినవశృంగార రసమంజరి	వేంకటాచార్యులు (బుక్కపట్టణము)	
3.	అలంకారకౌస్తుభము	వేంకటాచార్యులు (తిరుమలబుక్కపట్టణము)	1800-
4.	అలంకారమంజరి	కవి ? NCC. p. 365	
5.	అలంకారమకరందము	రాజశేఖరకవి (కొల్లూరి)	1840-
6.	అలంకారమణిదర్పణము	ప్రధాన వేంక(ట)ప్పయ్య	1768-80
7.	అలంకారమీమాంస	కృష్ణసూరి (శాంతలూరి)	
8.	అలంకారముక్తావళి	రామశాస్త్రి (చావలి)	1900-
9.	అలంకారరాఘవము	యజ్ఞేశ్వర దీక్షితులు (చెరుకూరి)	1600-
10.	అలంకారశిరోభూషణము	కందాళయార్యుడు (రాయలూరి)	
11.	అలంకారసంగ్రహము	అమృతానందయోగి	1250-
12.	అలంకారసర్వస్వము	బౌబలార్య కృష్ణపండితుడు (దేవరకొండ)	
13.	అలంకారసుధాసింధువు	వేంకటశాస్త్రి (అణివిళ్ళ)	1800-
14.	అలంకారసూర్యోదయము	యజ్ఞేశ్వరదీక్షితుడు (చెరుకూరి)	1600-
15.	అలంకారేందు శేఖరము	వేంకటనృసింహాచార్యులు	
16.	అలంకారేందు శేఖరము (= లక్షణ మాలికపై వ్యాఖ్య)	వేంకటనృసింహాచార్యులు	
17.	కవిసమయకల్లోలము	అనంతాచార్యుడు	19. 20 వ. శ.
18.	కావ్యకంటకోద్ధారము	నరసింహశాస్త్రి	1400-
19.	కావ్యకళానిధి	కృష్ణసుధి	1855-
20.	కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్య	యజ్ఞేశ్వరదీక్షితుడు (చెరుకూరి)	1600-
21.	కావ్యాలంకారమాలిక	ముడుంబ నరసింహాచార్యులు	
22.	కువలయామోదము	రామశాస్త్రి (చావలి)	1900-

23. చమత్కారచంద్రిక	విశ్వేశ్వరకవి	1400-
24. చిత్రమీమాంసాఖండనము	జగన్నాథపండితరాయలు	1700-
25. దుష్కరగమూల	దుర్గయ్య	
26. సంగరాజయశోభూషణము	నరసింహకవి (ఆలూరి)	1784-66
27. నాట్యచూడామణి	సోమనారాధ్యుఁడు	
28. నాట్యశేఖరము	పింభల్లటదేశికులు	13, 14వ శ.
29. నౌక (సాహిత్యరత్నాకర వ్యాఖ్య)	వేంకటశాస్త్రి (చర్ల)	19 వ శ.
30. ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము	విద్యానాథుఁడు (= అగస్త్యకవి?)	13,14వశ.
31. ప్రబంధదీపిక (= లక్షణదీపిక)	గౌరన	1500.
32. మందారమరంద చంపువు	కృష్ణశర్మ	1700-
33. మేకాధీశ శబ్దార్థకల్పతరువు	భాష్యకారశాస్త్రి (చర్ల)	20వశ.
34. రసగంగాధరము	జగన్నాథపండితరాయలు	1700-
35. రసప్రకాశము (= కావ్యప్రకాశ వ్యాఖ్య)	కృష్ణశర్మ	1700-
36. రసప్రపంచము	వేంకటశాస్త్రి (అణివిళ్ళ)	1800-
37. రసమంజరి	శ్రీనివాసాచార్యకవి (తిరుమల బుక్కపట్టణము)	
38. రససుధానిధి	మారభట్టారకుఁడు (శొంఠి)	?
39. రసార్ణవసుధాకరము (రత్నపాంచాలిక)	సింగభూపాలుఁడు	1330-
40. లక్షణదీపిక	గౌరన	1500-
41. వసంతరాజీయము	కుమారగిరి (= వసంతరాజు)	1400-
42. విభక్తివిలాసము	మంగళేశ్వరశాస్త్రి (నడిమింటి)	1808-
43. వేంకటాద్రి గుణరత్నావళి	వేంకటశాస్త్రి (చర్ల)	1900-
44. శృంగారసారము	వేంకటనారాయణ (గొడవర్తి)	?
45. శృంగారసారావళి	వేంకటనారాయణ (గొడవర్తి)	?
46. సాహిత్యకల్పద్రుమము	నారాయణశాస్త్రి (అణివిళ్ళ)	1809-
47. సాహిత్యకల్పద్రుమము	రాజశేఖరకవి (కొల్లూరి)	1840-
48. సాహిత్యకల్పలతిక	కృష్ణమూరి (శాంతలూరి)	
49. సాహిత్యచింతామణి	వేమభూపాలుఁడు (= వీరనారాయణ = పెదకోమటి వేమభూపాలుఁడు)	1500-
50. సాహిత్యచూడామణి	సీతారామపండితుఁడు	

II

సంస్కృతసాహిత్య గ్రంథములకు సంస్కృతవ్యాఖ్యలు రచించిన యాంధ్రులు

1. ఆమోదము (భానుదత్తుని రసమంజరి వ్యాఖ్య)	రంగశాయి (గురిజాలశాయి)	?
2. ఋజువృత్తి (=కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్య)	నరసింహసూరి (బెల్లముకొండ . .)	1600-
3. కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్య	యజ్ఞేశ్వర పండితుఁడు (చెరుకూరి)	?
4. కావ్యాలంకారకామధేనువు	గోపేంద్ర తిప్పభూపాలుఁడు	1423-46
5. చమత్కారచంద్రిక (కువలయానంద వ్యాఖ్య)	తిరుమలాచార్యులు (చిలుకమర్తి . .)	?
6. తరల (ఏకావళీ వ్యాఖ్య)	మ,మ. మల్లినాథసూరి (కోలచల)	1422-66
7. దశరూపకవర్తి	రామకవి (కురవి)	?
8. నాట్యసర్వస్వ దీపిక (= ఆది భరతవ్యాఖ్య)	నారాయణకవి (కొటికలపూఁడి) (రామానంద యోగిరాజు)	?
9. నౌక (=సాహిత్యరత్నాకరవ్యాఖ్య)	వేంకటశాస్త్రి (చర్ల)	1900-
10. బాలచిత్తానురంజని (= కావ్యప్రకాశ వ్యాఖ్య)	నరహరి సరస్వతీ తీర్థులు	1242
11. బుధరంజని (= జయదేవుని చంద్రాలోకముపై వ్యాఖ్య)	వేంగళసూరి	?
12. మందరము (సాహిత్య రత్నాకర వ్యాఖ్య)	లక్ష్మణసూరి (మల్లాది)	
13. రత్నశాణము (= ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్య)	తిరుమలాచార్యులు (చిలుకమర్తి . .)	?
14. రత్నాపణము (= —పై—)	కుమారస్వామి సోమపీథి	15వ శతాబ్ది

III

విద్యానాథుని సమకాలికులగు సంస్కృత రచయితలు

		క్రీ.శ.
1. అలంకారసర్వస్వవ్యాఖ్య	విద్యాచక్రవర్తి (3వ బల్లాలునకాశ్రితుడు)	1291-1332
2. అలంకారసుధానిధి	సాయణాచార్యులు (విద్యారణ్యులయనుజులు)	1301-1400
3. ఉదారరాఘవము	శాకల్యమల్లకవి	1301-1400
4. ఉదాహరణమాల	భోగనాథుడు (మాధవ విద్యారణ్యుల కనుజుడు)	1301-1400
5. ఏకావళి	విద్యాధరుడు	1282-1327
6. కాదంబరీ నాటకము	నరసింహకవి (గంగాధరకవి తనయుడు)	1250-1350
7. కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్య	విద్యాచక్రవర్తి	1291-1342
8. కోకిలసందేశము	నయనాచార్యులు (వరదాచార్యులు) (వేదాంతదేశికుల తనయుడు)	1316-1414
9. చంద్రవిలాసము	గంగాధరకవి (నరసింహకవికి తండ్రి)	1250-1350
10. చతుర్భాషానిఘంటువు	శాకల్యమల్లకవి	1301-1400
11. జినేంద్ర కల్యాణాభ్యుదయము	అప్పయార్యుడు (జైనకవి)	1310-
12. త్రిపురవిజయము	భోగనాథుడు (మాధవ విద్యారణ్యుల కనుజుడు)	1301-1400
13. త్రిపురాంతకోదాహరణము	త్రిపురాంతకదేవుడు (రావిపాటి)	1300-1370
14. నాట్యశేఖరము	వీరభల్లటదేశికులు (సర్వశాస్త్రవేత్త)	1250-1350
15. నిరోష్ఠ్యరామాయణము	శాకల్యమల్ల కవి	1301-1400
16. ప్రబంధచింతామణి	మేరుతుంగాచార్యులు (జైనకవి)	1306-
17. ప్రేమాభిరామము	త్రిపురాంతకదేవుడు (రావిపాటి)	1300-1370
18. బాలభారతము	అమరచంద్రకవి	1250-
19. మధురావిజయము	గంగాదేవి (పట్టమహిషి)	1301-1400

20. మహాభారతనాటకము	గంగాధరకవి (సౌగంధికాపహరణ కర్తయగు నరసింహకవికి జనకుడు)	1250-1350
21. యాదవాభ్యుదయము (మొ॥నవి)	వేదాంతదేశికులు	1268-1369
22. రసమంజరి	భానుదత్తుడు	1280-1320
23. రసతరంగిణి	భానుదత్తుడు	1260-1320
24. రాఘవాభ్యుదయము	గంగాధరకవి	1250-1350
25. రామోల్లాసము	భోగనాథుడు (మాధవ విద్యారణ్యుల కనుజుడు)	1301-1400
26. రుక్మిణీకల్యాణము	విద్యాచక్రవర్తి (3వ బల్లాలున కాశ్రితుడు)	1291-1342
27. వేదభాష్యములు (మొ॥నవి)	విద్యారణ్యులు	1301-1400
28. శుకసందేశము	నయనారాచార్యులు (వేదాంతదేశికుల తనయుడు)	1316-1414
29. శృంగారమంజరి	భోగనాథుడు	1301-1400
30. సుభాషిత సుధానిధి	సాయణాచార్యులు	1301-1400
31. సూక్తిసుధానిధి	సాయణాచార్యులు	1301-1400
32. సౌగంధికాపహరణము	విశ్వనాథకవి (గంగాధరకవికి పుత్రుడు)	1294-1325
33. హారిణసందేశము	నయనారాచార్యులు (సూక్తిసుధానిధికర్త)	1316-1414

IV

ఆంధ్రరచయితలలో విద్యానాథుని సమకాలికులు

1. ఆంధ్రభాషాభూషణము	కేతన (= అభినవదండి)	1201-1300
2. ఆంధ్రభారతము	అథర్వణాచార్యుడు	1260-
3. ఉత్తరరామాయణము (ద్విపద)	విఠలరాజు (గోనబుద్ధరాజు కొడుకు)	1250-
4. కేయూరబాహుచరిత్ర	మంచన	
5. చారుచర్య	అప్పనమంత్రి	1301-1400
6. త్రిపురాంతకోదాహరణము	త్రిపురాంతకుడు(రావిపాటి)	1300-1370

7. దశకుమారచరితము	కేతన	1201-1300
8. నయసగతిరగడ	రంగనాథుఁడు (చక్రపాణి)	
9. నిర్వచనోత్తర రామాయణము	తిక్కనసోమయాజి	1210-1290
10. నీతిశాస్త్రముక్తావళి	బద్దెనప్రభువు (కావ్యబ్రహ్మ)	1198-1261
11. నృసింహపురాణము	ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ	1290-1350
12. పద్మపురాణసంగ్రహము	కమలనాథామాత్యుఁడు (శ్రీనాథుని తాత)	1320-
13. పరతత్త్వరసాయనము	శివదేవకవి (శివయోగి)	
14. పురుషార్థసారము	శివదేవకవి (శివయోగి)	
15. ప్రతాపచరిత్రము	ఏకామ్రనాథుఁడు	1250-1350
16. ప్రేమాభిరామము	త్రిపురాంతకుఁడు (రావిపాటి)	1300-1370
17. భారతము (15 పర్వములు)	తిక్కనసోమయాజి	1210-1290
18. భారతారణ్యపర్వ శేషము	ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ	1290-1350
19. భాస్కర రామాయణము	భాస్కరుఁడు (హుళక్కి)	
20. భాస్కరరామాయణ భాగము	అయ్యలార్యుఁడు	1275-1325
21. భాస్కరరామాయణము భాగము	కుమారరుద్రదేవుఁడు	1250-1350
22. భాస్కరరామాయణభాగము	మల్లికార్జునభట్టు (ఆశుకవి (హుళక్కిభాస్కరుని తనయుఁడు)	
23. మార్కండేయపురాణము	మారన (తిక్కన శిష్యుఁడు)	1201-1300
24. ముద్రామాత్యము	లక్కాభట్టు (క్షేమేంద్ర బిరుదాంచితుఁడు)	
25. రంగనాథరామాయణ భాగము	కాచవిభుఁడు (విఠలరాజు సోదరుఁడు)	
26. రాజరుద్రీయము (పాణినీయమునకు వ్యాఖ్యయగు కాశిక పై వ్యాఖ్య)	రుద్రదేవుఁడు (కోలని) ('వ్యాకరణ బ్రహ్మ' యని యీతని బిరుదు)	
27. రామాయణము	ఏకామ్రనాథుఁడు	1250-1355
28. శివదేవధీమణీ శతకము	శివదేవయోగి (=శివయోగి)	
29. సుమతి శతకము	బద్దెనప్రభువు (కావ్యబ్రహ్మ)	1198-1261
30. (సుమతి శతకము) ?	బయ్యన (భవ్యభారతి; భోజరాజీయ కర్తయగు అనంతకవికి ముత్తాత)	
31. హరివంశము	ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ	1290-1350

V

ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానము నందలి సంస్కృత రచయితలు

1. అచింతేంద్రయతి: రుద్రదేవు నాస్థాన విద్వాంసుఁడు. అనుమకొండ వేయి స్తంభాలంగుడి శాసనమును రచించిన ప్రసిద్ధకవి.

2. అప్పయార్యుఁడు: (క్రీ.శ. 1310) ఇతఁడు ప్రఖ్యాత జైనకవి. రెండవ ప్రతాపరుద్రుని రాజధానీనగరమునఁ బ్రశాంతముగ నివసించు నీతఁడు క్రీ.శ. 1319 వ సంవత్సరమున జినేంద్ర కళ్యాణాభ్యుదయ మను గ్రంథమును బూర్తిచేసెనఁట. స్థానిక చరిత్రము లందును ప్రాచీనవంశ చరిత్రము లందును ప్రతాపరుద్రుఁడు మతాంతరులగు జైనుల హింసించినట్లు చెప్పఁబడెను. ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానమునందనే వర్ధిల్లి గ్రంథరచనము సాగించిన యీ యప్పయార్యకవి వృత్తాంతమునుబట్టి యా చక్రవర్తి జాతిమతపక్షపాతముల నవలంబింపక కేవల గుణమునే గ్రహించి, విద్వత్కవిపోషణము నొనరించుచుండె ననియు, స్థానిక చరిత్రలు చెప్పిన పై విషయము విశ్వాసార్హము గాదనియుఁ దెలుచున్నది.

3. గంగాధరకవి[1] : కాదంబరీనాటకమును నరసింహకవియు, మధురావిజయమున గంగాదేవియు 'అపరవ్యాసుఁ' డనియు, మహావిద్వాంసుఁ డనియు నీతని స్తుతించిరి. సిద్ధనాథుని తనయుఁడగు నీతఁడు మహాభారతకథను నాటకరూపమున రచించెనఁట. కాని యీతని కృతి యింతవఱకు లభించినట్లు తెలియదు.

4. జాయపసేనాపతి[2] : కాకతిగణపతిదేవుని యొద్ద (క్రీ.శ. 1199-1262) గజసాహిణి. గణపతిదేవుఁ డీతని తోఁబుట్టువులగు నారాంబను, పేరమ్మను వివాహము చేసికొనెను. సకలకళాకోవిదుఁడగు నీతఁడు కాకతీయశిల్పమునకు లక్షణగ్రంథమని చెప్పఁదగు 'నృత్తరత్నావళి'యను గ్రంథరాజమును సంస్కృతమున రచించెను. ఆంధ్రనృత్యమును వివరించునిది యొక యపూర్వనృత్తవాఙ్మయ చరిత్రమని చెప్పఁదగును. ఈ కృతిరత్నమున కింకను వినాలోకభాగ్య మబ్బకపోవుట కళావేత్తల యభాగ్యము.

5. త్రిపురాంతకుఁడు[3] : (క్రీ.శ. 1300-70) రావిపాటి తిప్పన యనఁబడు నీతఁడు సంస్కృతమునను దెలుఁగునను నానేక గ్రంథములు నిర్మించెనఁట. నాఁటి యేకశిలానగరము

---

1. శ్లో॥ 'స్తుమస్త మపరం వ్యాసం గంగాధరమహాకవిమ్
నాటకచ్ఛద్మనా దృష్టాం యశ్చక్రే భారతీం కథామ్.'
-(మధురావిజయము I-15.)

2. చూ. ఈ. వే. వీ. రాఘవాచార్యుల 'జాయపసేనాపతి' అను వ్యాసము వి. సర్వ. III వ సం. పు. 306. (తెలుఁగుభాషాసమితి, మద్రాసు. 1959.)

3. ఆంధ్రకవితప్తశతి. (పు. 92-93.) శ్రీ బులుసు వేంకటరమణయ్యగారు (1956.)

నందలి సాంఘిక నైతిక వైభవమును వర్ణించుచు నీతఁడు రచించిన ప్రేమాభిరామ మను సంస్కృతవీథీరూపకము శ్రీనాథుఁడో, వల్లభామాత్యుఁడో. క్రీడాభిరామ మను పేరిటఁ దెనిఁగించెను. మూలము లభింపలేదు గాని, యాంధ్రానువాదము మాత్రము లభించినది; అయినను శకలము ముద్రణ భాగ్యము నందినది. త్రిపురాంతకుని 'ఉదాహరణము' కూడ ద్వివారము ముద్రణము నందినది.

6. నరసింహకవి : పైఁగంగాధరుని తనయుఁడు. ఈతని 'కాదంబరీకల్యాణ[4]'మను నాటకము ముద్రింపఁబడెను.

7. విద్యానాథుఁడు : (= అగస్త్యకవి) రెండవ ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానమున విలసిల్లిన ప్రచండ సంస్కృత విద్వత్కవి. ఈతనిని గూర్చి పూర్వప్రకరణములలో విపులముగఁ దెలుపఁబడియే యున్నది.

8. విశ్వనాథకవి[5] : (సౌగంధిక) పైగంగాధరునికిఁ బుత్త్రుఁడు. అగస్త్య విద్యానాథునికి మేనల్లుఁడు. కాదంబరీనాటక కర్తయగు నరసింహకవి కగ్రజుఁడు. సౌగంధికాహరణ'మను ప్రేక్షణకమును రచించినను. విద్వత్కర్ణభూషణమగు నీకృతి ముద్రితమే.

9. వీరభల్లటదేశికుఁడు : ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి యాస్థానము నందలి మహాపండితులలో నొకఁడు. సర్వశాస్త్ర విశారదుఁడగు నీ మహామహుఁడు రచించిన గ్రంథము లేవియో తెలియుట లేదు.

10. శాకల్యమల్లకవి[6] : (క్రీ.శ. 14వ శకము) నాఁటి విఖ్యాత సంస్కృత కవులలో నొకఁడు. ఈతని 'ఉదారరాఘవ' మను కావ్యము ముద్రితము. నిరోష్ఠ్యరామాయణము, చతుర్భాషానిఘంటువు నింకను నముద్రితములుగానే యున్నవి.

---

4. వ్యాకరణశిరోమణి వి. కృష్ణమాచార్యపరిష్కృతము. నాగరిలిపిలో హిందీ ప్రచార్ ప్రెస్‌లో ముద్రితము. ట్రిప్లికేన్. మద్రాసు. (19౪౪.)

5. ఈయనకవిత్వము అకాంచనము. అరత్నము నగువిద్వత్కర్ణభూషణ మనియు, వాణీవీణానిక్వాణసదృశ మనియు తదన్తేవాసిని గఙ్గాదేవి చేసిన ప్రశంస యిదివఱకే సూచింపఁబడినది. (పు. ౩౨) ఈయనకవితను తదనుజుఁ డగునరసింహకవి యిట్లు ప్రస్తుతించెను.

> 'అయం దశసు రూపకే ష్వపి నిరూఢి మాఢౌకితుం
> పరం ప్రభవతీతి నో మనసి మైవ భూదద్భుతమ్,
> సుధారసతరఙ్గిణీసురభిసూక్తి రసాగ్రజః
> ఉతా సహృదయాగ్రణీ ర్జయతి విశ్వనాథః కవిః'
>
> —కాదంబరీకల్యాణము 1 7.(పు. 8.)

ఉదార రాఘవమున రామాయణకథ కాళిదాసమహాకవి రఘువంశశైలిని, సరళమధురముగా చిత్రింపఁబడెను.

6. *Vide-Page 210 of History of Classical Sanskrit Literature*- dy Dr. M. Krishnamacharior, Madras (1937).

VI

ప్రతాపరుద్రుని సమకాలికాంధ్ర రచయితలు

1. తిక్కన[7]: (కవిబ్రహ్మ) (క్రీ. శ. 1200-1290) కాకతిగణపతిదేవ చక్రవర్తికి సామంతుడగు మనుసిద్ధి (క్రీ. శ. 1260) యాస్థానమున నుండెను. రసికశేఖరుడగు గణపతిదేవునికి దన భారతాత్మ్యమును జవిజూపి, యాతనిచే మహాగౌరవము బొందెను. తనమిత్రము, అభినవదండి బిరుదాంచితుడు నగు కేతనచే రచింపబడిన దశకుమార చరితమును గృతిగొంది. కృతికర్తయే కాక కృతిభర్తయునై వెలసెను.

2. తిక్కభూపతి: (క్రీ. శ. 1260) మనుమసిద్ధి తనయుడగు నీతడు సకలవిద్యా విశారదుడై, కవిసార్వభౌముడై నిన్నుతిక్కన, నిర్వచనోత్తర రామాయణమున నుడివెను.

3. పెద్దయామాత్యుడు[8]: విక్రమార్క చరిత్రను రచించిన జక్కన కవికి ప్రపితామహుడగు పెద్దయామాత్యుడు మనుమసిద్ధి కుమారుడగు తిక్కభూపాలుని (క్రీ. శ. 1280) యాస్థానమునందుండెను. సాహిత్యసరణిమెఱసి, మహిమగాంచినవాడని జక్కన వాకొనెను. ఈతడాశు, మధుర, చిత్ర, విస్తరములను చతుర్విధకవితామార్గములయందు నిష్ణాతుడు.

4. బద్దెన, భద్రభూపాలు, డనబడు నీతడు గణపతి చక్రవర్తి సామంతులలో నొకడు. నీతిశాస్త్ర ముక్తావళి, సుమతిశతకము, నీతికృతులు. తెనుగునాట అక్షరాస్యులలో సుమతిశతకము నెఱుగనివారుండరు.

5. భాస్కరరామాయకవులు: రెండవ ప్రతాపరుద్రుని యశ్వసైన్యాధ్యక్షుడగు సాహిణిమారుని కంకితముగా భాస్కరకవి రామాయణము నాంధ్రప్రబంధ రూపమున రచించెను. ఈ మహాగ్రంథ రచనమున భాస్కరకవి కుమారుడగు మల్లికార్జునభట్టు, సాహిణిమారుని తనయుడు కుమారరుద్రదేవుడు, అయ్యలార్యుడును, భాస్కరునికి దోడుపడిరి. భాస్కరుడు రామాయణమునే కాక 'దశగతు'లను గ్రంథమును గూడ రచించి, సాహిణిమారునికి గృతి నొసంగినట్లు శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవివర్యులు నన్నిచోడుని కుమారసంభవమునకు వ్రాసిన పీఠికలో దెలిపిరి.

6. మారన: తిక్కనసోమయాజి శిష్యుడగు నీతడు మార్కండేయ పురాణము నాంధ్రీకరించి, ప్రతాపరుద్రుని సేనానియగు నాగయగన్నని కంకిత మొనరించెను.

---

7. చూ. ఆంధ్రకవి సప్తశతి(పుటలు 77-79.)

8. పెద్దయామాత్యుడు నెల్లూరితిరుకాళరాజుసభలో సాహిత్యవిద్యాప్రదర్శనముల నొనరించు చుండెనని జక్కనకవి, విక్రమార్కచరిత్రమున నుడివి యున్నాడు. చూ. ఆంధ్రకవి సప్తశతి-(పు. 181-183.)

7. రంగనాథుఁడు: రెండవ ప్రతాపరుద్రుని కాలమున నుండిన యీ కవి శివదూషణము చేసి తత్ఫలముగ సంధుఁడై 'నయనగతిరంగడు' యను కృతిని రచించి పునర్దృష్టి భాగ్యము నందిన ఐతిహ్యములు గలవు.

8. విశ్వేశ్వర శివదేశికకవి: ఓరుగంటివాసి యగు నీతఁడు కాకతీయచక్రవర్తి యగు గణపతిదేవునకు చిన్మయదీక్షాగురువు. గోళకీమఠాధిపతి. ఈయన రచించిన 'శివతత్త్వరసాయన' మను కృతి లభింపలేదు

9. శివదేవ విద్వత్కవి: పై విశ్వేశ్వరశివదేశికునికంటె భిన్నుఁడు, కాకతీయ సార్వభౌములగు గణపతిదేవుఁడు, రుద్రమదేవి, ప్రతాపరుద్రుల యొద్ద నీయన మంత్రిగ నుండెను. ఈయన రచించిన పెక్కు గ్రంథములలో 1. పురుషార్థసారము 2. శివదేవ ధీమణిశతకముల పేర్లు వినఁబడుచున్నవి.[9] ఆంధ్రసారస్వతమున ఆంధ్రకవితాపితామహ బిరుదము నొందిన మగ్గురిలో నీతఁడు ప్రథముఁడు. రెండవాఁడు అల్లసాని పెద్దన. మూఁడవవాఁడు 'సింహాసన ద్వాత్రింశిక'ను రచించిన కొఱవి గోపరాజునకుఁ జినతాత యగు సత్యనారన.

VII

సంస్కృత సాహిత్యోద్యానము – యశోభూషణ కల్పవాటిక

1 అకబరసాహి శృంగారదర్పణము[10]	పద్మసుందరకవి	క్రీ.శ. 1569
2. అప్పరాయయశశ్చంద్రోదయము[11]	ఆడివిళ్ళ వేంకటశాస్త్రి	1701-1800
3. అలంకార కౌస్తుభము[12]	కళ్యాణ సుబ్రహ్మణ్యసూరి	1751-1788
4. అలంకార చింతామణి[13]	అజితసేనకవి	1420
5. అలంకారనికషము[14]	సుధీంద్రయోగి	1601-1700
6. అలంకారమంజరి[15]	,,	,,

9. చూ. 'సకలనీతిసమ్మతము' పీఠిక. శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారిది.

10. S. K. De. *History of Sanskrit Poetics*, Vol. I. 2nd Ed. (1960) Ed. *Anup Skt. Series*, Bikanir (1943).

11. Printed in Telugu characters- 'Srī Bhairava Press. Madras (1915)

12. De. *H. S. P. I* Sgs. ii 80, 220 extract; Madras Cat, XXII, 12790.

13. De. *H. S. P. I.* Ed. by Padma Raja Pandit in the *Kavyambudhi* (1893-94). See *Catalogue of Printed Books at the India Office Libray* (1938, P. 72)

14. De. *H. S. P. I.* Madras Cat. XXII, 1276, extract.

15. De. *H. S. P. I.* *Alamkaramanjari* With commentary- *Madhudara* by Sumatindra (Tanjore Cat. IX, 5129-30).

7.	అలంకారమంజరి[16]	కర్త?	
8.	అలంకారమంజూష[17]	భట్టదేవశంకరపురోహితుఁడు	1761-1772
9.	అలంకారమకరందము[18]	కొల్లూరి రాజశేఖరకవి	1760-1772
10.	అలంకారమణిహారము[19]	శ్రీకృష్ణ బ్రహ్మతంత్ర పరకాలస్వామి	1801-1900
11.	అలంకారముక్తావళి[20] (=నృసింహభూపాలీయము)	కృష్ణయజ్వ (సుష్ఠు ...)	
12.	అలంకారముక్తావళి[21]	చావలి రామసూరి	1701-1800
13.	అలంకారమౌక్తికమాల[22]	కృష్ణకవి	
14.	అలంకారరత్నాకరము[23]	యజ్ఞనారాయణ	
15.	అలంకారరాఘవము[24]	చెరుకూరి యజ్ఞేశ్వర దీక్షితులు	1501-1600
16.	అలంకారసర్వస్వము[25]	దేవరకొండ ఔబళార్యకృష్ణకవి	
17.	అలంకారసుధానిధి[26]	సాయణాచార్యులు	1301-1400
18	అలంకారసూత్రసంగతి	మంఖకవి శిష్యుఁడు	
19.	అలంకారస్తవము[27]	వేంకటరామ దైవజ్ఞుఁడు	
20.	అలంకారోదాహరణ నిబద్ధ దేవీస్తోత్రము[28]	యశస్కరకవి	

16. *Tr. C. of Mss.* Vol. III. Part I.SKt. A .-(R.N. 2152 ; p. 2935)-1922

17. De *H. S. P. I.* Ed, S. L. Katra, *Scindia, Oriental Series*, Ujjain 1940. See : Bandarkar, *Report* 1887-91. p. 63. Extract.

18. De. *H. S. P. I.* Madras. Trn. 2285.

19. De. *H. S P. I. Mysore Govt. Oriental Series* in 4 Vols. Nos. 51, 68, 72, 85 (1917-29).

20. De. *H. S, P. I.* A commentary called *Sahitya Samarjya* by Sumatindrayati, Pupil of Sundhindra-Pujyapada, is mentioned in *Rice* 288.

21. Printed in Telugu type, Arsha Press, Vizagapatam (1898).

22. *New Catalogus Catalogorum* Vol. I. P. 296. Madras (1949).

23. *Tanjore Cat.* ix, No. 5131.

24. *N. C. C.* Vol. I.P. 296. (1949).

25. *N. C. C.* Vol. I. P. (1949).

26. *N. C. C.* Vol. I. P. 299.

27. Grantha Characters, Saccidananda Press Pudukkottai, Madrass (1916)

28. *N. C. C.* P. 296.

21. ఉజ్జ్వలనీలమణి[29]	రూపగోస్వామి	
22. ఏకావళి[30]	విద్యాధరుఁడు	1301-1400
23. కవితావతారము[31]	పురుషోత్తమ సుధీంద్రుఁడు	1424
24. (i) కావ్యకళానిధి[32]	కృష్ణసుధి	1845
(ii) కావ్యాలంకారమాలిక	నరసింహాచార్యస్వామి (ముడుంబ)	1898
25. కృష్ణరాజయశోడిండిమము[33]	అనంతార్యుఁడు	1714-31
26. కృష్ణాలంకారదర్పణము[34]	లక్ష్మీపతి	
27. గుణరత్నాకరము[35]	నరసింహసూరి	
28. గోదవర్మయశోభూషణము[36]	అరుణగిరికవి	1701-1800
29. చమత్కారచంద్రిక[37]	విశ్వేశ్వరకవి	1301-1400
30. దుష్కరమాల[38]	దుర్గయ్య (= సింహస్వామి)	1800
31. (i) నంజరాజయశోభూషణము[39]	నరసింహకవి	1701-1800
(ii) నృసింహభూపాలీయము (= అలంకార ముక్తావళి)	కృష్ణయజ్వ (సుద్ధు)	
32. ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము[40]	విద్యానాథుఁడు	1201-1800
33. భక్తిరసామృతసింధువు[41]	రూపగోస్వామి	

---

29. *Kavyamala*--96 ; II ed. Nirnaya Sagar Press, Bombay (1932).

30. Ed. by K. P. Trivedi—*Bombay Sankrit Series*, No. 63. Bombay(190).

31. Dr. De : *H. S. P. I.* 289.

32. Dr. De : *H. S. P. I.* P, 274, Printed in Telugu type, Sri Rama Vilasa Press, Madras. (Dec 1893).

33. Dr. M. Krishnamāchāriar ; *History of clossical Sanskrit Literature*. page. 801. Madras 1831.

34. Dr. M. K; *H. C. S. L.* 798 Page.

35. Dr. M. K; *H. C. S. L.* 801 Page.

36. Dr. M. K: *H. C. S, K.* 805 Page.

37. S. K. De: *H. S. P.* Vol. I. P. 240.

38. Dr. M. K; *H. C. S. L.* Page 352.

39. (i) *G. O. S.* No 47 Baroda 1930.

40. Vide—Appendix IX, for a *Bibliography* on Vidyānātha, and *Prataparudra Ya'sobhusana.*

41. Dr. S.K. De. : *Vaisnava faith and Movement in Bengal,* Calcatta (1942)

34.	భక్తిరసరాట్టు	రూపగోస్వామి	
35.	భైరవసాహానవరత్నము[42]	?	
36.	మేకాధీశశబ్దార్థకల్పతరువు[43]	చర్ల భాష్యకారశాస్త్రి	1575-1943
37.	యశవంతయశోభూషణము[44]	రామకర్ణకవి	
38.	రఘునాథభూపాలీయము[45]	కృష్ణాధ్వరి	1631-1700
39.	రఘుపతిరహస్యదీపిక[46]	?	
40.	రామచంద్రయశోభూషణము[47]	కచ్ఛపేశ్వరకవి	1701-1800
41.	రామవర్మయశోభూషణము(బాల)[48]	సదాశివమఖి	1701-1800
42.	రామానుజయశోభూషణము[49]	నారాయణాచార్యులు (అమరవాది)	1575-1940
43.	లోకమాన్యాలంకారము[50]	గజానన కరమర్కర శాస్త్రి	1941
44.	లోచనోల్లాసము[51]	శ్రీకృష్ణబ్రహ్మతంత్రపరకాలస్వామి	
45.	విభక్తివిలాసము[52]	సర్వమంగళేశ్వరశాస్త్రి (నడిమిటి)	1759-1839
46.	వేంకట విజయగోపాల సార్వభౌమ యశోభూషణము	చాలివ రామసూరి	
47.	వేంకటాద్రిగుణరత్నావళి[53]	చర్ల వేంకటశాస్త్రి	1701-180
48.	శఠకోపగుణాలంకారపరిచర్య[54]		

---

42. Dr. M. K: *H. C. S. L.* Page 800.

43 Dr. M. K: *H. C. S. L.* Pages 806'-9.

44. Printed at Godhapur 1897. Dr. Dis. *H. S. P.* Vol. I. P. 309.

45. Dr. S. K. De: *H. S. P. I.* P. 272.

46. Dr. M. K: *H. C. S.* L. Page 793.

47. Dr. S. K. De: *H S. P. I.* 269: *Descriptive Catalogue of Skt. M. S. S.* Vol. 22—12950. (Madras).

48. Dr. M. K: *H. C. S. L.* Pages 802 ff.

49. Not yet Printed. Ms is with his son at Warangal.

50. Printed in about Dec, 1940—Indore.

51. Dr. M. K. : *H. C. S. L.* Page 799, Locanollasa Was Printed in the *Journal of the Mysore Maharaja's Sanskrit College.* (1935).

52. Dr. M. K: *H. C. S. L.* Page 801.

53. Printed in Telugu Characters.

54. Dr. M. K: *H. C. S. L.* Page 278.

49. శరభవైరి వైభవదివాకరము[55]	మఱింగంటి నరసింహాచార్యకవి	
50. శ్రీకృష్ణభూపాలీయము	సొసలే అప్పయ్యశాస్త్రి (కవితిలక)	1801-1900
51. శాహరాజీయము (= అలంకార గ్రంథము)	కాశీలక్ష్మణకవి	1694-1711
52. సాహిత్యకల్పవల్లి, (గజపతిప్రతాపరుద్రదేవ సాహిత్యకల్పవల్లి)[56]	అనంతగురువు	
53. సాహిత్యచింతామణి	పెదకోమటి వేమభూపాలుడు	1425
54. సాహిత్యచూడామణి[57]	సీతారామపండితుడు (తీగసార)	
55. సాహిత్యరత్నాకరము[58]	ధర్మసూరి (వారణాసి)	1301-1400

VIII

సంస్కృతసాహిత్య గ్రంథముల - ఆంధ్రానువాదములు

గ్రంథము	గ్రంథకర్త	క్రీ.శ.
1. అలంకారమంజరి	శే. రాఘవఅయ్యంగారు	1944
అలంకార సూత్రములు (రుయ్యకుని 'అలంకార సర్వస్వము'నకు సారము)	జమ్మలమడక మాధవరామశర్మ	19-
2. అలంకార వసంతము	చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు	1944
3. అలంకారసూత్రము	జ. మాధవరామశర్మ	1957
4. (1) ఔచిత్యవిచారచర్చ	అనుసృతి: వేం. రా. కృ. కవులు	1912
(2) ఔచిత్యవిచారచర్చ	చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు	అముద్రిత
5. కవికల్పలత	కల్లూరి వేం. సుబ్రహ్మణ్యదీక్షితులు	1930
6. కవికంఠాభరణము	వేం. రా. కృ. కవుల యనుసృతి	1914
7. (1) కావ్యప్రకాశము (సంపుటము 1) (1.5 ఉల్లాసములు)	కాందూరి నరసింహాచార్యులు	1934

55. Dr. M. K. : *H. C. S. L.* Page 789.

56. It is otherwise known as *Gajapathi Puru ottamadeva-Sahitya-Kalpa Valli*. De. *H. S. P. I* P. 266 Madras *Trinnal Cat.* No. 5483. *Tr. Cata of Mss.* Vol. VII Part I Skt.

57. *Tr. C. of Mss*. Vol. III Part I SKt-R. N. 2538.

58. De. *H. S. P. I.* P. 284. Ed. Tiruvenkatacharya with commentary' Madras 1871; Ed. Nellore, (1885).

(2) కావ్యప్రకాశము ఉల్లాసములు (1-3)	జమ్ములమడక మాధవరామశర్మ	1953
8. కావ్యమీమాంస	పంచాగ్నుల ఆదినారాయణశాస్త్రి	1930
9. కావ్యాత్మ	శే. రాఘవయ్యంగారు-మద్రాసు	
10. కావ్యాదర్శము	అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి 1. ed. రాజమహేంద్రవరము	1929
11. కావ్యానుశాసనము (హేమచంద్రుఁడు)	అనువాదకర్త శ్రీ భాగవతుల కుటుంబశాస్త్రి, బందరు అముద్రిత	
12. (1) కావ్యాలంకారచూడామణి	విన్నకోట పెద్దన (శ్రీ వేదము వేం. రా. శాస్త్రి టిప్పణితో 1.ed, (మద్రాసు)	1893
(2) ,,	,, (ప్రకరణములు 1 7) II. ed.	
(3) ,,	,, (8-9 ప్రకరణములు)	
	,, Telugu Academy కాకినాడ	1920
(4) ,,	,, (పూర్తిగా) III. ed.	1929
13. (1) కావ్యాలంకారసంగ్రహము (నరసభూపాలీయము)	భట్టుమూర్తి, వావిళ్ళవారు మద్రాసు	1913
(2) ,,	,,	1920
(3) ,,	,,	1928
(4) ,,	సన్నిధానము సూ. నా. శాస్త్రిగారి వివరణముతో 1. ed. హైదరాబాదు	1945
(5) ,,	భట్టుమూర్తి, బులుసు వేం. రమణయ్యగారి వ్యాఖ్యతో (వావిళ్ళ వారు) మద్రాసు	
(6) ,,	భట్టుమూర్తి సన్నిధానము సూ నా. శాస్త్రిగారి వివరణము—2వ ము. బందరు	1959
(7) కావ్యాలంకార సంగ్రము (ప్రకరణములు 2-3) (= నరసభూపాలీయము)	(భట్టుమూర్తి) వెల్లాలసదాశివశాస్త్రి టీకతో	1930
(8) కావ్యాలంకారసంగ్రహము (= నరసభూపాలీయము)	(భట్టుమూర్తి) నరభూపాలీయ మను శీర్షకతో బహుజనపల్లి సీతారామాచార్య. వి. కృష్ణమాచార్యుల లఘుటీకతో	1888

14. (1) కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి	వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారి యను వాదము, తొలిముద్రణము. విజయనగరము	1933 or 34
(2) కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి	వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారి యను వాదము. మలిముద్రణము హైదరాబాదు	1957 ?
15. (1) కువలయానంద ప్రకాశిక	పటికనేని రామకవి, వేంకటగిరి	1893
(2) కువలయానందసారము	బులుసు వేంకటరమణయ్య, మద్రాసు	1934
(3) కువలయానందమున కాంధ్రీకృతి	కంభంపాటి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి, తిరుపతి	1956
16. గంధవహము (భానుదత్తుని రసమంజరి కనువాదము)	మంచెళ్ళ వాసుదేవకవి	1912
17. గోపాలదేవయశోభూషణము[59]		
18. (1) చంద్రాలోకము	అమరవాది నీలకంఠయజ్వ	1946
(2) చంద్రాలోకము (ఆంధ్ర) (అలంకారప్రకరణము మాత్రమే)	అడిదము సూరకవి వావిళ్ళ మద్రాసు	1914
(3) చంద్రాలోకము (ఆంధ్ర....) (అలంకార ప్రకరణముమాత్రమే)	తాండూరి లక్ష్మీనృసింహారావు ముద్రణము 1, చింతామణి ప్రెస్, రాజమండ్రి	1903
,, ,,	ముద్రణము 2.	1911
(4) చంద్రాలోకము (ఉమాకాంతము గారి తెలుగు వివృతితో)	వావిళ్ళ, మద్రాసు	1924, 27
(5) చంద్రాలోకము (ఆంధ్రీకృతి	నేలనూతుల శివరామకవి	?
(6) ,, ,,	గని శేషయ్యశాస్త్రి	1886
,, ,,	Anon	1910
(7) ,, ,,	రాజా భుజంగ రాయ పరిష్కృతము, ఏలూరు	1919
(8) ,, ,,	అ. సూరకవి, (ఆంధ్రవాఙ్మయసూచిక 65 పు.) ఆర్షముద్రణాలయము, విశాఖపట్టణము.	
(9) చంద్రాలోకము (సంస్కృతాంధ్ర).	సూరకవి రచనతో (ఆంధ్ర వాఙ్మయ సూచిక 391 పు.)	

59. అజ్ఞాతకర్తృకమగు 'అలంకారసర్వస్వ' మను గ్రంథమున కవి తన గురువు (పేరు ?) 'గోపాలదేవయశోభూషణము' ను రచించినట్లు వ్రాసికొనెను, (Trinnial Cata. of Mss. Vol VI No 5225).

19. (1) దశరూపకము (ఆంధ్ర...)	మల్లాది సూర్యనారాయణ శాస్త్రి	
	,, ప్రథమముద్రణము	1938
(2) ,, ,,	,, ద్వితీయముద్రణము	1925
(3) ,, ,,	,, తృతీయముద్రణము	1950
(4) దశరూపకసంగ్రహము	ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు. హైదరాబాదు	1960
(5) దశరూపకవిమర్శనము (ఆంధ్ర....)	వెల్లాల సదాశివశాస్త్రి	19 ?
20. (1) ధ్వని (ఆంధ్ర....	అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి	19 ?
(2) ధ్వన్యాలోకము (అభినవాంధ్ర... 1వ ఉద్ద్యోతము.	భాగవతుల కుటుంబశాస్త్రి	1944
(3) ధ్వన్యాలోకము (పూర్తిగా)	వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు	1950
(4) ధ్వన్యాలోకము (ఆంధ్ర.... ....) 1-2 ఉద్ద్యోతములు.	పంతుల లక్ష్మీనారాయణశాస్త్రి	1944
ధ్వన్యాలోకము (ఉద్ద్యోతము 1)	టి. కె. వి. యన్. సుదర్శనాచార్యులు తిరుపతి	అనువదిత
, ,	బులుసు వేంకటరమణయ్య మద్రాసు	,,
21. నంజరాజ యశోభూషణము (నాటక ప్రకరణమే అనూదితము)		,,
22. నరసభూపాలీయము (చూ. కావ్యాలంకార సంగ్రహము)		
23. నాటకమీమాంస	క. మాధవశాస్త్రి శర్మ	
24. నాట్యవేదము	,,	
25. (1) నాట్యశాస్త్రము	పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావు. హైదరాబాదు	1959
(2) నాట్యశాస్త్రము (విజయవాడ 'నవ భారతి' యను మాసపత్రికయందు) భాగములుగా ముద్రితము	డాక్టర్ పోతుకూచి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి	
26. (1) ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము (ఆంధ్ర ...)	చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు హైదరాబాదు	
,, (ప్రథమముద్రణము)		1944
,, (ద్వితీయముద్రణము)	,,	1961
,, (తృతీయముద్రణము)	,,	1967
,, (చతుర్థముద్రణము)	,,	1972

(2) ప్రతాపరుద్రీయము (ఆంధ్ర ..) జ. మాధవరామశర్మ, గుంటూరు 1946

27. పాండవ(పాండ్య) రాజయశోభూషణము నృసింహకవి

28. భావప్రకాశ సంగ్రహము (శారదాతనయుని కృతికి సంగ్రహము) జ. మాధవరామశర్మ, గుంటూరు (అముద్రిత)

29. రసగంగాధరమణి ,, ,, 19 ?

30. రసగంగాధరము (2 ఆననము) ,, ,, 19 ?

31. రసభారతి ,, ,, 19 ?

32. రసమంజరి (భానుదత్తుని కృతి) గణపవరపు వేంకటకవి (అలభ్యము)

(1) ,, ,, మంచెళ్ళ వాసుదేవకవి

(2) ,, ,, 'గంధవహము' 1912

(3) ,, ,, నుదురాట కోదండకవి 1913

(4) ,, ,, పుష్పగిరి నారాయణయ్యంగారు (అముద్రిత)

(5) రసమంజరి (ఆంధ్రీకరణము) తాడూరి లక్ష్మీనరసింహారావు, రాజమహేంద్రవరము 19 ?

(6) ,, ,, అమరవాది నీలకంఠయజ్వ 19 ?

(7) ,, ,, తాడేపల్లి సాంబమూర్తి శాస్త్రి, బెజవాడ (అముద్రిత)

(8) ,, (ఆంధ్రవ్యాఖ్య వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి, మద్రాసు (ప్రథమావృత్తి) 1909 (ద్వితీయావృత్తి) 195 ?

33. వక్రోక్తి జీవితము (కుంతకరచితము) (ఇందు మొదట కొన్నిటికి మాత్రమాంధ్రీకృతి 'ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్' పత్రిక యందు ముద్రితము) జ. మా. రామశర్మ (కాకినాడ) 194?

34. వ్యక్తివివేకము (మహిమభట్టు) (దీని కాంధ్రీకృతి 250 పుటలకు పైగా ఆం. సా. ప. పత్రికా సంపుటములందు ప్రకటింపబడినది.) భాగవతుల కుటుంబశాస్త్రి 19 ?

35. శృంగార మంజరి (ఆంధ్రీకృతి) (సంస్కృత మూలము: కర్త .) ఈడరుపల్లి భవానీశంకరకవి (అముద్రిత)

36. శృంగార మంజరి (ఆంధ్రమూలము, సంస్కృతీకరణమును పరికర్త్రృకము లట. పై కృతి తెనుగుననున్న దానికి సంస్కృతీకరణము) బడేసాహేబ్ అగ్బర్, హైదరాబాదు 1951

37. సాహిత్యదర్పణము (విశ్వనాథకవి
రాజు) ఆంధ్రీకృతి. వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి, మద్రాసు
(1) (ప్రథమావృత్తి) ,, ,, 1935. 37
(2) (ద్వితీయావృత్తి) ,, ,, 1959

విజ్ఞప్తి : (శ్రీ బులుసు వేంకట రమణయ్యగారు రచించిన 'ఆంధ్రాలంకారశాస్త్ర చరిత్రము' సమయమున కందుబాటులో లేకపోయెను. అందు మొదటి సూచిక యందు సంస్కృత సాహిత్య గ్రంథములకు గల యాంధ్రపరివర్తనముల పట్టికయు, రెండవదాని యందు తెనుఁగునాటి సంస్కృత సాహిత్య గ్రంథముల, తత్కర్తల నామములు నుల్లేఖింపఁ బడియున్నవి. నా సూచికలలోఁ జేరనివి కొన్నియైనను పై గ్రంథమునఁ గనఁబట్టును. కుతూహలముగల పాఠకులా గ్రంథమును బరిశీలింతురుగాక).

IX

BIBLIOGRAPHY ON PRATAPARUDRA YASOBHUSHANA AND VIDYANADHA

	Characters	Pages	Press	Place	A. D.
1. Oblong (Lithographed ed.)		106	Pāṭhaśāla Press	Poona	(1771) = 1849
2. P. R. Y. B. with Kumārasvāmī's Ratnāpana (23 × 14 cm.)	Telugu	2 + 2 + 400	Sarasvatinilaya Press	Madras	1868
3. P. R. Y. B. with Kumārasvāmī's Ratnāpana (22 × 14 cm.)	Grantha	8 + 4 + 436	Hindū-bhāṣā-sañjīvinī Press	Madras	1869
4. P. R. Y. B. with the Ratnāpana (21 × 14 cm.)	Grantha	1 + 2 + 400	Prabhākara Press	Madras	1889
5. P. R. Y. B. with the Ratnāpana (22 × 14 cm.)	Telugu	2 + 2 + 400	Sarasvrtinilaya Press	Madras	1871
6. P. R. Y. B. (Does it contain com. too ?)	Telugu	1 + 2 + 320	Śrī Ranga Vilāsa Press	Madras	1888
7. K. P. Trivedi's ed. with the *Ratnapana*, critical notice of Mss., Intro. & App. containing Bhāmaha's *Kavyalankara*. (Bombay S. & P. Series LXV)	Nāgarī (English)	4 + 28 + 38 + 536 + 259 + 7	Tattva-vivecaka Press	Bombay	1909

8. With Ratnāpana (22 × 14 cm.)	Telugu	6+2+464	Vāvilla Press	Madras	1911
9. With Ratnāpana, Edited by S. Chandraśekhara Sāstrigal (Bāla Manoramā Series No. 3) (22 × 12 cm.) II ed. (1931). III ed. (1950)	Nāgarī	2+2+4+344	Balamanoramā Press	Mylapore. Madras I ed,	1914
10. With Ratnāpana (22 × 14 cm.)	Grantha	2+4+374	Sāsvarasanjīvinī Press	Madras	1916
11. (a) With the Ratnāpana, Edited by Utpala Venkata Narasimhāchārya (22 × 14 cm.)	Telugu	6+464	Adi Sarasvatīnilaya Press	Madras	1917
(b) Pratāparudrā Kalyāna (from P.R.Y.Bh). Vol. V of 'Granthatnamālā'. (Work No. 1) (22 × 12 cm.)	Nāgarī	40	Gopāl Nārāyana Company's Press	Bombay	1891
				Madras	1937
12. With Ratnāpana, Vavilla's (Demi)	Telugu		B. M. Press	Mylapore,	1931
13. Bāla Manoramā Series ed., 2nd ed.	Nāgarī			Madras	
				Tenāli I ed.	1944
14. Tel. Trs. by Srī C. Rangāchārya Siromani (Demi, 8 vo.)	Telugu	478	Bhāratī Press	Sec.bad	1961
		512	Ajanta Printers	,,	1967
		616	Shivaji Press	,,	1972
		620	,,		
15. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్రీయము - 2 Parts. Tel Trans. by Mr. J. Mādhava-Rāma Sarmā, Ed. Acharya Rayaprolu Subba Rao. No. 2 of సాహిత్య గ్రంథమాలిక.	Telugu	I & II 346 852	Kalyani Press (500 copies)	Tenāli (Play in the work omitted)	1946

16. With *Ratnapana*, Edited by C. S R. Sastri 3rd ed. (Narrow Demi) Rs. 4.	Nāgarī	6 + 356 = 362	B. M. Press	Mylapore, Madras	1950

(B) CRITICAL NOTICES IN HISTORIES OF CLASSICAL SANSKRIT LITERATURE

17. History of Alankārasastra by P.V. Kane (Narrow Demi)	English				1923
18. History of Sanskrit Poetics. Vol. I. by Dr. S. K. De.	English				1923
19. History of Classical Skt. Literature by Dr. M. Krishnamāchāriar, (Demi).	English	794–96	T. T. D. Press	Tirupati	1937
20. 'Lives of Sanskrit Poets' (Demi) by Srī M. Suryanarayana Sastri	Telugu	440–444	Chintamani Press	Rajahmundry	1950
21. History of Skt. Literature (Classical Period) - Dr. S. N. Das Gupta, Vol. I.	English	562	Cal. University Press	Calcutta	1947
22. A Concise History of Classical Sanskrit Literature by V. Gopala Iyengar.		71, 84, 210, 286	Co-operative Press Ltd.	Tanjore	1959

X

ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము

ఆవృత్త పద్యసూచిక[60]

క్ర.సం.	శ్లోకప్రతీకలు	త్రివేదిప్రతి-పుట	పద్యప్రతీకలు	పుటలు
1.	ఆసన్నే ఉప	62 264	వంగుసవన్నె	14, 340
2.	ఉద్యద్భ్రంహిత (పూర్వార్ధము సమానము)	39, 474	మాతంగ	42
3.	ఉద్వేల్లచ్ఛతు	181, 631	అది యుద్వేల	252, 478
4.	ఔన్నత్యం మహదస్య	235, 397	ఆపని	103, 301, 489
5.	కాకతీయ విభో	256, 364	టవసములు	439, 478
6.	కిమేష గగనో	264, 379	అగు నేమి	427, 477
7.	కీర్తిః కాకతిపస్య	251, 367	వరసింహాసన	423, 479
8.	క్షోణీరక్షణ	39, 7, 329	ఘోరక్షాక్షణ	42, 121
9.	ఖగ్గే జుష్టు (ప్రాకృతము)	39, 72	అలిగి ప్రతాప	42, 121
10.	గాయన్తీరను	19, 206	శిరముల నూంచి	23, 268
11.	జేతుః కాకతి	66, 326	రారాజన్వర	116, 394
12.	దూరాదాకర్ష్య	61 261	వరకీర్తిజ్ఞాల	103, 299
13.	దృష్ట్వా పశ్యసి[61]	38, 465	చూపుల	29

60. ఆంధ్రగీర్వాణకవులు తమతమ పూర్వరచనముల యందలిపద్యములనే కొన్నిటిని తమ తమ యుత్తరకృతులందు తిరిగ యావృత్తిచేసికొనుట యాచారముగాఁగన్పట్టును. కాళిదాసమహాకవియే కుమారసంభవము నందలికొన్ని శ్లోకములను రఘువంశమున నాయాఘట్టముల నిక్షేపించుకొనెను. మాలతీమాధవము నందలికొన్నిపద్యములను భవభూతి ఉత్తరరామ మహావీరచరితములందుఁ జేర్చుకొనెను. ఈ మూఁడురూపకము లలో నేరెండిటిని పరిశీలించినను వానికి సమానములగు శ్లోకములు కొన్ని కన్పట్టును. ఇఁక కేవల సాహిత్యగ్రంథము లగు కుంతకుని 'వక్రోక్తిజీవితము', భోజుని 'సరస్వతీ కంఠాభరణము', సర్వజ్ఞసింగ భూపాలుని 'రసార్ణవసుధాకరము', హేమచంద్రుని 'కావ్యానుశాసనము' మొదలగువానిలో నుదాహరణశ్లోకములు రెండుమూఁడుసారులు వివిధప్రకరణముల యందుదాహరించుకొనఁబడియున్నవి. ఈ పద్ధతిని బట్టియే విద్యానాథుఁడును పూర్వప్రకరణముల యందలి పద్యములనే యుత్తరప్రకరణములందును గొన్నిటి నావృత్తి యొనర్చుకొనెను. ఆంధ్రనరసభూపాలీయమున, ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణమున నీ పద్ధతియే యనుసరింపఁబడెను.

61. త్రివేది ప్రతిలో మాత్ర మీ పద్యము రెండుసారులుదాహరింపఁబడెను; కాని, వావిళ్ళ వారిప్రతిలో (1927) నిది యొక్కచోటనే కలదు; దీని ననుసరించియే కావలయు నాంధ్రానువాదమున నొక్కయెడనే కలదు.

క్ర.సం.	శ్లోకప్రతీకలు	త్రివేది ప్రతి	పద్యప్రతీలు	పుటలు
14.	ధరోద్ధర్త ఇవ	10 363 370	అర్థపుంజు	22,426, 459
15.	(i) నీరాజయుం త్విట్ఛ్	210	చంద్రునవన	383
	(ii) ,, ,,	462	ఆస్రాగసా	315
16.	పీత్వామాంసోప	152 286	పుడమి స్వంజుచు	253, 341
17.	బృహామాంగలా (వావిశ్వవారి పతి)	142 279	ఘోంకారముగదుల	246, 395
18.	రేరే! గుర్జర	32, 166	ఓకిఘూర్జర	25, 255
19.	లక్ష్మీనివాస	254, 352	శ్రీనివాస గేహా	429, 475
20.	లీలావిభ్రమ	34 69	లీలావిభ్రమ	33, 119
21.	వదాన్యోనాన్యోఽస్తి	1.. 263	మూండుజగాల	18, 448
22.	వీడ్రీడ	91 404	ప్రేంగసిగ్గు	139, 403
23.	సమ్ములోకే	244, 369	ఒత్తుపానుపెయు	423, 458
24.	సహోదం పశ్యస్త్వా	36, 265	సుందరరూపు	38, 325
25.	స్మరస్మేరాన్	59, 289	మదనవిలాస	119, 304

XI

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము-వివిధవృత్త సూచిక[62]

1. అశ్వగతి*
2. ఆటవెలంది
3. ఉత్పలమాల
4. ఉత్సాహ
5. కందము
6. కవిరాజవిరాజితము
7. కుసుమితలతావేల్లితము*
8. క్రౌంచపదము*
9. క్షమ*
10. చంపకమాల
11. తరల
12. తేటగీతి
13. ద్విపద
14. ప్రియంవద*
15. మంజుభాషిణి*
16. మణిభూషణము*
17. మత్తకోకిల
18. మత్తేభవిక్రీడితము
19. మానిని*
20. మాలిని
21 మేదిని
22. శార్దూలము
23. శాలిని (= సుగంధి)*
24. సీసము
25. స్రగ్ధర

---

62. (అ) ఈ యనుక్రమణికను బట్టి యనువాదకర్తకు వివిధవృత్తములను వడ పుటయందుంగల కౌశలము తెలియును.

(ఆ) ఇందుం బువ్వుచే గుర్తింపంబడినవృత్తము లెక్కడనో కాని వాడంబడవు. తక్కినవి సర్వసాధారణములు.

XII

సాహిత్యకుసుమాంజలి పద్యప్రతీకాసూచి

పండితాభిప్రాయములు

సాహిత్యవిశారద

శ్రీ కాశీభట్ల సుబ్బయ్యశాస్త్రిగారు, కాకినాడ

పిఠాపురాస్థాన పండితులు. శ్రీ సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటు సంపాదకులు. 6-7-1944

ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్పండితులు.

కవిత్వోన్మేషశక్తికి సాహిత్యవిద్యాపరిశీలనము ప్రధాన సాధనము. కావుననే పూర్వులగు కవితల్లజు లెల్లరును ఆలంకారిక శాస్త్రమర్యాదల ననుసరించి సంస్తుత కవితల నెలయింపఁజేసిరి. సుప్రసిద్ధాంధ్రకవులగు [illegible] గ్రంథానుశాసనములు విరచించి ప్రసిద్ధిగాంచిరి. [illegible] సాహిత్యసృష్టి కనుకూలములగు లక్షణగ్రంథములు [illegible] పెక్కురు చూపట్టుచున్నారు. వారిలో ప్రసిద్ధ [illegible] విద్యానాథ [illegible]. ఈ మేధానిధి రచించినదియే ప్రతాపరుద్రీయము. దీనికి [illegible] కుమారస్వామి సోమ పీథియను పండిత ప్రకాండుఁడు [illegible] వ్యాఖ్యానము రచించెను.

రత్నాపణ [illegible] ప్రతాపరుద్రీయము దేశదేశములందును ప్రఖ్యాతి గాంచి యున్నది. ఈ కావ్యా[illegible] దానికి వ్యాఖ్యానమును సమకూర్చిన [illegible] సంపూర్ణమగు చక్కని యాంధ్రభాషానువాదము [illegible] దీని నూతనగాఁ గొని [illegible] భాషలో వ్రాసి యున్నారు. అందు "[illegible] ప్రస్తుతించి" అని [illegible] విద్యానాథుని గూర్చి కాని, [illegible] కృతియగు ప్రతాపరుద్రీయమును గూర్చి కాని యొక మాటైనను వ్రాయకుండుట వింతగాఁ జూపట్టుచున్నది.

[illegible] శిరోమణి పదవిరాజితులును, విజ్ఞానసర్వస్వ పరిషత్సభ్యులు నగు శ్రీమాన్ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు గారు విద్యానాథ విరచితమగు ప్రతాపరుద్రీయమునకు "ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము" అను సమూలాంధ్రానువాదమును విరచించి మాతృభాషకైఁ దమకుఁ గల [illegible] వెలిబుచ్చుచున్నారు. వీరి యనువాదమున మూలమును [illegible] చూపట్టుచున్నయవి. మఱియు శ్రీ యాచార్యులవారి యనువాదము నందలి పద్యములు రసాలకిసలయ మృదులములై కోకిల కూజితములట్లు శ్రుతి సుభగములగు నాదసంపదలతోఁ బాఠకుల యుల్లములఁ జూఱఁగొనుచున్నవి. అటనటఁ దెలియనగు విశేషాంశములు చక్కఁగ వివరింపఁబడి యున్నవి. నిజముగ నీ యనువాదము నందలి మెఱుంగులన్నింటిని నిట వివరింపఁబూని నచో వేఱొక గ్రంథమగును.

శ్రీ యాచార్యులవారు చిరకాలము గురుకులవాస మొనర్చి సనాతనమార్గమున నుపాధ్యాయులకడ విద్యల నభ్యసించిన పండితోత్తములగుటచేఁ దమ యనువాదమున నాలంకారిక రహస్యములఁ బెక్కింటిని సువ్యక్తము చేయఁగలిగిరి. వీరి కవితా మాధురి

గరిమయు, శాస్త్రీయ సంస్కార ప్రతిభయు నెట్టి సామాన్యములు? శ్రీయాచార్యుల వారింకను నిట్టి యనుపమానువాదములను, స్వతంత్రకృతులను విరచించి యాంధ్ర దేశమునకుం గీర్తి గౌరవములం గొనితెత్తురుగాక!

* * *

ఆచార్య శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతముగారు, ఎం.ఏ., గుంటూరు
ఆంధ్రశాఖాధ్యక్షులు, ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయము. 12-7-1944

"—[illegible] శ్రీ [illegible] వరదాచార్యులుగారు తెలుఁగు చేసిన ప్రతాపరుద్రయశోభూషణములో [illegible] చదివిచూచితిని. అనువాదము [illegible] సంస్కృత గ్రంథములను - అందును శాస్త్ర గ్రంథములను అనువదించుటలో మూలములోని [illegible] సాధించుట కష్టము. [illegible] ఈ యనువాదములు తృప్తికరములైనవని నిస్సందేహముగాఁ జెప్పఁగలను".

* * *

శ్రీ పరవస్తు వేంకటరామానుజస్వామిగారు, ఎం.ఏ., తిరుపతి
శ్రీ వేంకటేశ్వర ప్రాచ్యకళాశాలాధ్యక్షులు. 12-2-1945

"—మీరు పంపిన ఆంధ్రప్రతాపరుద్రీయము నందినది. చాల కృతజ్ఞుఁడను. పుస్తకమును చదివి చూచితిని. భాషాంతరీకరణము బాగానున్నది. కవిత్వము మృదుమధురముగా నున్నది. వివరణము యథావసరముగా నున్నది. పుస్తక మాంధ్రలోకమున కత్యంతోపకారకమగుచున్నది. ఇది యాంధ్రుల యాదరమును బడయునని నమ్ముచున్నాను—"

* * *

శిరోమణి శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులుగారు, గుంటూరు
ఆంధ్రోపన్యాసకులు, ఏ.సి. కళాశాల. 4-2-1944

"ప్రతాపరుద్రీయము నెఱుంగని సంస్కృతసాహిత్య రసికుఁడుండఁడు. అది ముఖ్యముగా నాంధ్రుల యశోవైభవమును దిగంత విశ్రాంత మొనర్చినదగుట జగద్విదితము. అది తెనుఁగున నాంధ్రుల మాతృభాషలో లేకుండుట లోపమే. అది యిప్పుడీ యనువాదకుల మూలమునఁ దీరినది. సంస్కృతములో విద్యానాథుని కవిత్వమువలె ద్రాక్షాపాకమునఁ బడిన యీ యనువాదమును జూచినతోడనే విద్యానాథుఁడే తెలుఁగున నిట్లు రచించెనా యని తోఁచినది. మూలములోని విషయమును సువిశదమును, సులలితమును నగు శైలిలో నిట్లనువదింపఁగల్గుట శ్రమసాధ్యమే. కావ్యప్రకరణము. రసప్రకరణము మొదలగు చోటులందుఁ గూడ బిరువోకుండ విషయము స్పష్టముగా నుండుట పరిశీలకులకు వెంటనే తెలియవచ్చునదే. ఇట్టి తీరుల నింకను గొన్ని గ్రంథములను రచించి యాంధ్రలోకమునకు వీరుత్తమర్ణులగుట నాకు మిక్కిలి యభిలషితము."

* * *

3-3-82, కందస్వామివీధి,
సికింద్రాబాదు.
4-2-1945

శ్రీ చెన్నకేశవుల హనుమంతరావుగారు

తలపించెన్ విద్యానాథు నిస్తులోద్యోతి కావ్యజ్ఞమై,
లలితాంధ్ర రచనా లక్షణ సంకాశమై
అలఘు ప్రాంశు ప్రతాపరుద్రయశోభూషణం
బల శ్రీనాథకృతిన్ శిరోమణి! హృద్యవిద్యానిధీ!

* * *

భారతి
(సంపుటము 24–సంచిక 9)

సర్వజిత్తు : భాద్రపదమాసము.
(సెప్టెంబరు-1947)

"—ప్రస్తుత గ్రంథం విద్యానాథుని ప్రతాపరుద్రయశోభూషణానికి అనువాదం. ఈ గ్రంథానికి ప్రతాపరుద్రీయ మన్నది వాడుకలోవున్న పేరు. దీనిని భట్టుమూర్తి ... భూషణమనే పేరుతో అనువదించాడని అంటారు గాని పరిశీలనగా చూస్తే అది సత్యదూరం అనిపిస్తుంది. ఏమైనా అందులో అతి ముఖ్యమైన నాటక ప్రకరణం లేనేలేదు.

శాస్త్రగ్రంథం అనువదించడం సామాన్యమయిన పనికాదు. లక్షణం చెప్పవచ్చు గాని లక్ష్యశ్లోకాలను అనువదించడానికి లక్షణాన్ని దృష్టియందుంచుకొని ... గుణము రచించగల వ్యుత్పన్నుడే పూనుకోవాలి. లక్ష్యశ్లోకాలలో నిబద్ధమైన వ్యుత్పత్తిలక్షణయోగ్య పాకాదులు తెలుగు పద్యాలలో కూడా యథాతథంగా వచ్చేటట్టు చెయ్యడం చాలా కష్టమైన పని. అసలు తాము చెప్పిన లక్షణ ప్రకారం సంస్కృత శ్లోకాలు లేకపోవడమే ఉచితమని తోచి సుప్రసిద్ధ కవుల శ్లోకాలను లక్ష్యాలుగా ఉదాహరించిన శాస్త్రకారులు కూడా ఉన్నారు. ఈ విషయంలో ఈ గ్రంథకర్త ప్రయోగ సాహసం చేసి కృతకృత్యులయ్యారనే చెప్పాలి...... ఈ గ్రంథకర్త రకు మన పుస్తకం చదివేన సంస్కృతం తెలియని ఆంధ్ర సాహిత్య విద్యార్థులన్న పదక్షణాలు బాగా ... శాస్త్రగ్రంథ పఠనమునకు ... ఉండాలో బాగా ఆలోచించి చాన్నే వ్యాఖ్యానించారు ... కూడా ఉన్నది.

ఈ పుస్తకం ఆంధ్రులలో కావలసినంతగా ఉపయోగించ గలదు. మూలంలోనే సంస్కృత శ్లోకాలను కూడా ఇచ్చినట్లయితే అర్థం చేసుకున్న తరువాత కంఠస్థం చేసుకోడానికి వీలుగా ఉండేది...... శ్రీ ఆచార్యులవారు ఈ శ్రేణిలో తదితర విమర్శ గ్రంథాలను గూడ అనువదించి ప్రచురిస్తే ఆంధ్రలోకానికి చిరస్మరణీయ సేవచేసిన వారవుతారు.

* * *

విద్యానగరము,
హైదరాబాదు.
6-2-1961

ఆచార్య శ్రీ ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనముగారు, ఎం.ఏ.,
ఆంధ్రశాఖాధ్యక్షులు, ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము.

బ్రాహ్మీభూషణ శిరోమణి శ్రీమాన్ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులుగారు టీకరించిన ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము ద్వితీయావృత్తి ముద్రణమును చూసి మిక్కిలి సంతసించితిని. ఆంధ్రభాషలో ప్రామాణిక గ్రంథములు పునర్ముద్రణ భాగ్యము నొందుట

---

1. వీరు రైల్వేలో ఉన్నతోద్యోగులై యుండిరి. శ్రీ చెళ్లపిళ్ల వేంకటశాస్త్రిగారి శిష్యులు, కవులు, నా పాలికుంజను నాటకమును తొలిసారి ముద్రింపజేసిన రసిక వదాన్యులు.

అరుదు. ఇప్పుడిప్పుడే మన మిట్టి కృషి సంఘటిల గాంచుచున్నాము. దీనినిబట్టి యాంధ్ర పాఠకలోకమునందు ఆలోచనామృతమైన గ్రంథములపై ఆదరవాంఛలు పెరుగుచున్నవని సూచితమగుట సంతృప్తి కలుగుచున్నది.

ఆ వృత్తి ముద్రణమునందందగిన యగ్రంథములలో శ్రీమాన్ రంగాచార్యుల వారి ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము అగ్రశ్రేణి నలంకరించుచున్నదనుట నిర్వివాదము. దీనికి మూలమైన విద్యానాథుని కావ్యాలంకార సంగ్రహము ప్రాచీనాలంకారగ్రంథము లందు సమున్నతస్థాన మలంకరించుచున్నదని ప్రాచ్యపాశ్చాత్యవిద్వాంసు లేకగ్రీవముగా నంగీకరించిరి. కానైతే యిది యలంకారశాస్త్ర చరిత్రయందొక క్రొత్తప్రస్థానమును స్థాపింపకున్నను, తత్పూర్వమార్గముల తుల్యముగ గ్రహించి వానిలో మూర్ధన్యమైన ధ్వని సంప్రదాయమును సహృదయ జనామోదకముగ స్థాపించినది. మఱియు అలంకార శాస్త్రము దృశ్యశ్రవ్య కావ్యసామాన్యమని నిరూపించుటకోయన కావ్యలక్షణముతో తృప్తిపడక రూపకలక్షణమును ఉదాహరణ నాటకముతో మేళవించి ప్రతిపాదించి ఈ శాస్త్రమునందొక అపూర్వ సమన్వయము గావించినది. ఇది యాంధ్రుల మేధావిలసనము. ఆంధ్రులు ప్రధానముగ సమన్వయ ప్రతిభాశాలులు.

ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము మహాంధ్ర విజ్ఞాన పౌరుషమునకు శీతవాతాహతము గాని విస్తృతశిలాశాసనము. ఆంధ్రుల కిది ప్రముఖ్యమైన మక్కువకొల్పునదనుట నిక్కము.

ఇట్టి ప్రశస్త గ్రంథమును మా మిత్రులు పదునేడు సంవత్సరముల వెనుకనే యాంధ్రీకరించి ప్రకటించి నేడు తిరిగి సవిమర్శముగ పునర్వీక్షణముచేసి ముద్రించుట ముదావహము. ఈ రెండవ ముద్రణమునందు వీరు తమ యాంధ్రీకృతికి వన్నెలు దిద్దుకొన్నారు. శాస్త్రజిజ్ఞాసువుల బహుళ ప్రయోజనమునకై ఎన్నియో నూతనాంశము లను కావ్యరస ప్రకరణాదులందుచేర్చి గ్రంథప్రయోజనము నినుమడింపఁజేసినారు. ఆక్షేప సమాధానముల నుట్టంకించునపుడు వీరు స్థూలహస్తావలేపచాపల్యమున కొడికట్టక మిక్కిలి సంయమనముతో వ్రాయుట ప్రశంసావహము. విద్య వినయమును పెంపొందింపవలెను గదా!

ఈ ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము విశ్వవిద్యాలయస్థాయి విద్యార్థులకు అలంకార శాస్త్ర సర్వస్వమైన పెన్నిధిగా ఉపకరింపఁగలదని నా విశ్వాసము. దీని వచన శైలియుఁ పద్యరచనా ప్రసన్నతయు ఈ గ్రంథమునకు శ్రీరామరక్షలు. విద్వాంసు లిందు తమ వైదుషీ ప్రతిబింబమును గాంచి మోదమందుదురుగాత యని ఆశించుచున్నాను.

* * *

కవితాభూషణ శ్రీ వెంపరాల సూర్యనారాయణశాస్త్రి

కొమానపల్లి
అమలాపురము తా॥ తూ.గో.
16-8-1966

"... మీ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణము మావంటి వారికి గురుస్థానము అని యొక్కమాట వ్రాయుటదక్క నన్యము వ్రాయఁదరము కానిది యని మాత్రము విన్న వించుకొనుచున్నాను. ఆంధ్రీకరణమని చెప్పనఁగాని తెలియనంతటి సారళ్యముతో స్వతంత్ర కావ్యమని భ్రమకలిగించుచున్నది. అనువాదమున కింతకంటె పరీక్ష యేముండును? అట్టి వశ్యవాక్కులవడుట యదృష్టవిశేషమని మీ ప్రతిభకును, పాండితికిని జోహారు లర్పింపక చేయునిదేమున్నది?"

గ్రంథసంక్షిప్త నామముల వివరణము

అగ్నిపు.	అగ్నిపురాణము
అథ. కా.	అథర్వణకారికావళి
అమర.	అమరము
అమ. కో.	అమరకోశము
అలం. స.	అలంకార సర్వస్వము
అష్టా.	అష్టాధ్యాయి
ఆం. మ. భా.	ఆంధ్రమహాభారతము
ఆం. వి. స.	ఆంధ్ర విజ్ఞాన సర్వసము
ఉదా. వా. చరిత్రము	ఉదాహరణ వాఙ్మయ చరిత్రము
ఉభ. సా.	ఉభయసాలభంజిక
ఋ.	ఋగ్వేదము
ఔ. వి. చ.	ఔచిత్యవిచారచర్చ
కవి. చిం.	కవిలోక చింతామణి
కా. చూ.	కావ్యాలంకార చూడామణి
కా. ప్ర. (కావ్య. ప్ర.)	కావ్యప్రకాశము
కా. మీ.	కావ్యమీమాంస
కా. ద.	కావ్యాదర్శము
కా. శా.	కావ్యానుశాసనము
కావ్యా. సం. వివరణము	కావ్యాలంకార సంగ్రహ వివరణము
కా. అ. సూ.	కావ్యాలంకార సూత్రము
కావ్యా. సూ. వృ.	కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి
కా. ఖం.	కాశీఖండము
కీరసం.	కీరసందేశము
కు. సం.	కుమారసంభవము
ఛం. శా.	ఛందశ్శాస్త్రము
తత్స. చం.	తత్సమచంద్రిక
తారాశ.	తారాశశాంకము
ద. రూ.	దశరూపకము
దే. శ.	దేవీశతకము
ధ్వ. (ధ్వన్యా.)	ధ్వన్యాలోకము
నా. ల. ర. కోశము	నాటకలక్షణరత్నకోశము
నాట్యశా.	నాట్యశాస్త్రము

గం. అ.	గంగావతరణము
ప్ర. రు. వ్యా.	ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్య
బా. వ్యా.	బాలవ్యాకరణము
బా. వ్యా. ఉ.	బాలవ్యాకరణోద్ద్యోతము
భ. గీ.	భగవద్గీత
భా. ప్ర.	భావప్రకాశము
భా. లం.	భామహాలంకారము
భో. రా.	భోజరాజీయము
మధు. కో.	మధుకోశము
మాళ.	మాళవికాగ్నిమిత్రము
మే. సం.	మేఘసందేశము
రఘువం.	రఘువంశము
ర. గం.	రసగంగాధరము
ర. అ.	రసార్ణవాలంకారము
ర. సు. (రసా. సుధా)	రసార్ణవసుధాకరము
రా. పాం.	రాఘవపాండవీయము
రాధికా.	రాధికాసాంత్వనము
వ. జీ.	వక్రోక్తిజీవితము
విక్రమో.	విక్రమోర్వశీయము
వివే.	వివేకానందము
వే. సం.	వేణీసంహారము
వృ. ర.	వృత్తరత్నాకరము
శబ్దరత్నా	శబ్దరత్నాకరము
శిశు. వ.	శిశుపాలవధము
శ్రు. బో.	శ్రుతబోధ
స. కం. ఆ.	సరస్వతీకంఠాభరణము
సా. ద.	సాహిత్యదర్పణము
సా. మీ.	సాహిత్యమీమాంస
స్మ. గీ.	స్మరగీత
హ. చ.	హర్ష చరిత్రము

శ్రీ శ్రీనివాసాయనమః

ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము

[రుచిర సమీక్షా సహితము]

౧. నాయకప్రకరణము

అభివాదము

పలుకుం గల్వల వెన్నెలై వెలుఁగు; నా ప్రాఁబల్కు చేర్పుక్కయై
పొలుచు న్నల్వకుఁ జెల్వయై జగములం బ్రోచుం దమిం దల్లియై;
యల వాగ్దేవికిఁ గేలుమోడ్తు నగు నా యంబాభివాదక్రియల్
పొలముల్ వాఙ్మయ బీజసంతతికి నేపుం గూర్చు జీవౌషధుల్. 1.

అంజలి

భామహుఁడు మున్నుగాఁగల ప్రాజ్ఞతతికి
సాదరంబున నవసుమాంజలి ఘటించి
నవనరీతి నలంకారశాస్త్ర సంగ్ర
హమును రచియింతుఁ గర్ణోత్సవము దలిర్ప. ౨

భామహుఁడు కావ్యాలంకార మను గ్రంథమును రచించెను. ఈతఁడు ప్రాచీనులైన యాలంకారికులలో ముఖ్యుఁడు. క్రీ. శ. ఏడవ శతబ్ద్యారంభములో నుండిన దండికవి కంటెను కొంచెము పూర్వుఁడైన యీ భామహుఁడు ఆఱవ శతాబ్దికిఁ జెందినవాఁ డగునని ఆచార్య కె. పి. త్రివేది మొదలగు విద్వాంసులు నిర్ణయించిరి. దండియే భామహునికంటె పూర్వుఁ డన్నవారును కొందఱున్నారు. భామహుఁడు ప్రామాణికుఁడగు ఆలంకారికుఁ డగుటచే మమ్మటుఁడు, ఆనంద వర్ధనుఁడు, అభినవగుప్తుఁడు, ప్రతీహారేందురాజు, మల్లినాథుఁడు, హేమచంద్రుఁడు, అప్పయదీక్షితుఁడు, వల్లభుఁడు, విద్యాధరుఁడు, విశ్వేశ్వరపండితుఁడు, శ్రీవత్స లాంఛనుఁడు మున్నైన ప్రసిద్ధు లందఱుచేతను తమ గ్రంథములలో పేర్కొనఁ

బడినాఁడు. ఎనిమిదవ శతాబ్దిలో నుండిన ఉద్భటుఁ డితని కావ్యాలంకారమునకు వివరణము వ్రాసెను. కావ్యశరీరము, అలంకారము, దోషము, న్యాయనిర్ణయము, శబ్దశుద్ధి యను విషయములు ఈ కావ్యాలంకారములో చర్చింపఁబడినవి. కె. పి. త్రివేది 1909 లో తాను పరిష్కరించి, ప్రకటించిన ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణములో తొలిసారి అనుబంధముగా ఈ కావ్యాలంకారమును ప్రకటించెను. పిమ్మట (1927) పి. వి. నాగనాథశాస్త్రి తమ ఆంగ్లానువాదముతోను, డి. టి. తాతాచార్యులు స్వీయవృత్తితోను, కాశీసంస్కృతగ్రంథమాలాధిపతులు (1928) విపుల పీఠికతోను వేర్వేఱుగా ఈ గ్రంథమును ప్రకటించిరి.

శాస్త్రాభిధానము :

ఈ శాస్త్రమున రసాలంకార గుణదోషరీతి వృత్త్యాదులు వివిధ విషయములు చర్చింపఁబడుచుండఁగా వీనిలోనొకటి యగు అలంకారశబ్దమును మాత్రమే జోడించి దీనిని అలంకారశాస్త్ర మనుట యెట్లు సంగత మగునని శంకించి ప్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యాత కుమారస్వామి సోమపీథి 'ఛత్రిన్యాయము' చేత ఈ వ్యవహారము సమర్థింపఁ దగినదని సమాధానము చెప్పినాఁడు. ఛత్రిన్యాయమిది:— ఛత్రము లున్నవారును, లేనివారును అగు బాటసారులు కొందఱు వెళ్ళుచున్నారు. వారిలో గొడుగులున్నవారి సంఖ్య యెక్కువగా నున్నందున వారి నందఱను (గొడుగులున్న వారిని, లేనివారిని కలిపి) 'అదుగో! గొడుగులవారు వెళ్ళుచున్నారు' (ఛత్రిణో గచ్ఛంతి) అని వ్యవహరించుట కలదు. అట్లే రసాలంకారగుణాదు లీ శాస్త్రమున విషయములయ్యెను, అలంకారములే విశేషముగా చర్చింపఁబడుటవలన ప్రాచీనులు దీనిని అలంకారశాస్త్రమన్నారు. 'ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశా భవంతి' అనియు సూక్తి. ప్రాధాన్యమును బట్టి వ్యవహారము కలుగుచుండును. కావ్య చర్చాగ్రంథములలో అలంకారములు ప్రాధాన్యమును వహించినవగుటచే భామహ వామన రుద్రటాదులు తమ గ్రంథములను కావ్యాలంకారములని వ్యవహరించుకొన్నారు. ఆ మార్గముననే విద్యానాథుఁడును తన గ్రంథమును అలంకారశాస్త్ర సర్వస్వ సంగ్రహ మనెను.

ఈ అలంకారశాస్త్రమునే సాహిత్యశాస్త్రమనియు, సాహిత్యవిద్యయనియు, సాహిత్యదర్శన మనియు వ్యవహరింతురు. దీనిని బట్టియే సాహిత్య మీమాంస, సాహిత్యదర్పణము మొదలైన గ్రంథనామములు బయలుదేరినవి. ఈ సాహిత్య శబ్దము సహితశబ్దమునుండి యేర్పడినది. సహిత మనఁగా 'శబ్దార్థములు కూడి యున్నది. 'కావ్య'మని తాత్పర్యము. అట్టి కావ్యమునకు సంబంధించిన విషయము

లన్నింటిని చర్చించునది సాహిత్యము. కావ్యవిషయక శాస్త్రమని ఫలితార్థము. 'శబ్దార్థయోర్యథావత్సహభావేన విద్యా సాహిత్యవిద్యా' శబ్దమునకును, అర్థమునకును హెచ్చుతగ్గులు లేకుండగా సమప్రాధాన్యమై యుండుటే సాహిత్యవిద్య యని రాజశేఖరుడు నిర్వచించెను 'శాస్త్రములలో అర్థప్రతీతికొరకు శబ్దము మాత్రమే ప్రయోగింపబడును. కావ్యమునందో శబ్దార్థములు రెండును ప్రయోగింపబడును.' అని వ్యక్తి వివేకటీకాకారుడు వివరించినాడు. 'న చ కావ్యే శాస్త్రాదివ దర్థప్రతీత్యర్థం శబ్దమాత్రం ప్రయుజ్యతే; సహితయోః శబ్దార్థయోస్తత్ర ప్రయోగాత్ సాహిత్యం తుల్యకక్షత్వేనాన్యూనానతిరిక్తత్వమ్.' అర్థశక్తి మూలధ్వని, శబ్దశక్తి మూలధ్వని యని కావ్యాత్మ యుభయశక్తి మూలకమనును కవి కభిమతమే కావున శబ్దార్థములకు సమప్రాధాన్యము కావ్యమున వెలయును. శాస్త్రమున శబ్దమునకే; అనగా ఆ వాచకపద మిచ్చు అభిధార్థమునకే ప్రాముఖ్యము. ఈ భావమునే 'శబ్దార్థౌ సహితౌ కావ్యమ్, (I–19. భామహాలంకారము) అని భామహుడును, 'శబ్దార్థౌ సహితౌ వక్రకవి వ్యాపారశాలిని, బంధే వ్యవస్థితౌ కావ్యం తద్విదాహ్లాదకారిణి' (వక్రోక్తి జీవితము-ప్రథమోన్మేషము) అని కుంతకుడును ప్రకటించిరి.

సాహిత్య మీమాంసలో సాహిత్య స్వరూప మిట్లు నిర్వచింపబడినది:— 'వృత్త్యాదీనాం సమష్టిః స్యాత్ సాహిత్యమ్ (I–3) వృత్తి, వివక్ష, తాత్పర్యము, ప్రవిభాగము, వ్యపేక్షణము, సామర్థ్యము, అన్వయము, ఏకార్థ్యము – అనునవి వృత్త్యాదులు. వీని సముదాయ స్వరూపము సాహిత్యము. అందే :—

'సాహిత్యంనామ సంబంధః సోఽష్టధేతి మనీషిణః
శబ్దార్థౌ వష్టభిర్మార్గై స్సంబధ్యేతే పరస్పరమ్' (II–23)

శబ్దార్థము లొండొంటితో ఎనిమిది విధములుగా కూడును. ఆ శబ్దార్థముల సంబంధమునే విద్వాంసులు సాహిత్యమందురు; అని వివరింపబడినది

1. వృత్తి : పదముయొక్క అర్థమును తెలుపు శక్తి. ఇది ముఖ్య, లక్షణ, గౌణి యను మూడు రూపముల నుండును.
2. వివక్ష : సమ, సంక్షిప్త, విస్తృత శబ్దములచే ఆయా సందర్భముల కనుగుణముగా అర్థమును ప్రతిపాదించు కవీశ్వరుని యిచ్ఛ.
3. తాత్పర్యము : వాక్యార్థము. పదముల సముదాయార్థము.

4. ప్రవిభాగము : అర్థములలో 'ఈ భాగమునకు ఈ శబ్దము బోధకము. ఈ భాగమునకు ఈ ప్రత్యయము బోధకము' అను విభాగ జ్ఞానము ప్రవి భాగము ఇది పద, వాక్య, మహావాక్యములలో సన్నింటను ఉండవలసినదే.

5. వ్యపేక్ష : పదార్థముల పరస్పరాకాంక్ష.

6. సామర్థ్యము : పదార్థముల స్వస్వామ్యాది సంబంధ యోగ్యత,

7. అన్వయము : పదపదార్థము లొంటొంటితో విభక్త్యాఖ్యాతాదుల మూల మునఁ గలిసి యుండునట్లు కూర్చుట

8. ఐకార్థ్యము : వ్యపేక్షాన్వయ సామర్థ్యములు గల పదములకు విశేష్య విశేష ణాది భావమూలమున నేకవాక్యత పొసఁగుట. ఏకార్థభావము.

'ఏషాం సమష్టి రష్టానాం సాహిత్య మితి నిర్ణయః' (సా. మీ. I-25)

ఈ యెనిమిదింటి సమష్టిరూపమే సాహిత్యమని నిర్ణయము. సాధారణముగా శబ్దవ్యాపారము, శబ్దశక్తి మున్నగు పదములచే వ్యవహరింపఁ బడునదియే యిట సంబంధ మను పదముచేఁ జెప్పఁబడినది.

సాహిత్యము - అభిధేయాది చతుష్టయము :

'సాహిత్యం సపరిష్కారం కవినా పరికల్పితమ్
భావయన్ రసికో లోకే సుఖ మత్యంత మశ్నుతే.'

అని సాహిత్యమీమాంసాకారుఁడు సాహిత్యమునకు అభిధేయాది (అనుబంధ) చతుష్టయమును చెప్పెను. 'సాహిత్యము' ఇది యభిధేయము. కావ్యానందము ఫలము. సహృదయుఁ డధికారి. లక్షణగ్రంథ రూపమైన యీ సాహిత్యము లక్ష్యములైన కావ్యనాటకాదుల ద్వారమున ఆనందరూపమైన ఫలమునకు కారణ మగుచున్నది. కావున దీనికిని ఫలమునకును కార్యకారణభావము సంబంధము. పై కారికలోఁ జెప్పఁబడిన సాహిత్యమునందలి పరిష్కార మిది :—

'దోషత్యాగో గుణాధాన మలంకారో రసాన్వయః
ఇత్థం చతుర్విధా క్లృప్తా సాహిత్యస్య పరిష్కృతిః' (సా. మీ. I-6)

దోషములు లేకుండునట్లు చూచుట, గుణములను, అలంకారములను కైసే యుట, రసమును పోషించుట - అను రీతిగా చేయు కావ్యనిర్వహణ ప్రక్రియయే పరిష్కారము. అట్టి దోషగుణాలంకార రసాదుల స్వరూపమును సాహిత్యశాస్త్రము వలననే గ్రహించి రసికుఁడు కావ్యానందము ననుభవించును.

సాహిత్య స్వరూప నిరూపణములగు ఈ సంగ్రహ శ్లోకములు గమనింపఁ దగినవి.

"తదేవం విశిష్టం సహ ఏవ జ్ఞానం సాహిత్యమ్-ఉక్తంహి—"

"సాహిత్య మనయోః శోభాశాలితాం ప్రతి కా ప్యసౌ
అన్యూనానతిరిక్తత్వ మనోహారిణ్యవస్థితిః.
మార్గానుగుణ్యసుభగో మాధుర్యాది గుణోదయః
అలంకరణ విన్యాసో వక్రతాతిశయాన్వితః.
వృత్త్యౌచిత్య మనోహారి రసానాం పరిపోషణమ్
స్పర్ధయా వర్తతే యత్ర యథాస్వ ముభయోరపి.
సా కాప్యవస్థితి స్తద్విదానందస్పంద సుందరా
పదాది వాక్పరిస్పందసారః సాహిత్య ముచ్యతే.
అపర్యాలోచితేఽప్యర్థే బంధసౌందర్య సంపదా
గీతవ ద్ధృదయాహ్లాదం తద్విదాం విదధాతి యత్.
వాచ్యావబోధ నిష్పత్తౌ పదవాక్యార్థ వర్జితమ్
య త్కిమ ప్యర్పయ త్యంతః పానకాస్వాదవత్ సతామ్.
స్ఫురితం జీవితేనైవ జీవిత కవినా వినా
వినా నిర్జీవతాం యాతి యేన వాక్యం విపశ్చితామ్.
యస్మా త్కి మపి సౌభాగ్యం తద్విదామోద గోచరమ్
సరస్వతీ సముద్యేతి తదేత త్ప్రతిపాదితమ్."

(సా. మీ. ద్వి. ప్ర. 14 పు.)

శాస్త్రోత్కర్షము

నేఁడు చరితార్థమయ్యెను నిజము చాల
కాలమున కలంకార సంగ్రహము భువినిఁ
బూని శ్రీ వీరభద్రుని భూరి యశముఁ
దేనె లూరఁగఁ దాను గీర్తించు కతన. ౬

కావ్యపద్ధతి

రసము చిప్పిలు పద్యము, లర్థములును, గుణము
లును, నలంకారవృత్తులు, దనరు రీతి,
పాకశయ్యలు నాఁ గావ్యపద్ధతి దగు
నియ దంతయు శాస్త్రప్రమేయ మగును. 4

అలంకారశాస్త్ర ప్రమేయము - లక్షణములు :

రసావలంబమైన నాయకానాయకులు. శబ్దార్థములు-తత్ప్రధానమైన కావ్యము, శ్రవ్యదృశ్యాది విభాగము, వృత్తి, రీతి పాక, శయ్యలు, గుణదోషరసాలంకారములు మున్నగు నవి అలంకార శాస్త్రములో చర్చింపఁబడు విషయములుగా చెప్పఁబడినవి. ఇవిగాక లక్షణమను మఱియొక యంశము ఈ శాస్త్రప్రమేయములో చేరఁదగి యున్నది. లక్షణములు కావ్యాంగములలో ముఖ్యమైనవిగా భరతముని నాటికే ప్రసిద్ధిఁ గాంచినవి. కావుననే భరతముని 'కావ్యబంధాస్తు కర్తవ్యాః షట్త్రింశల్లక్షణాన్వితాః' (బరోడా ప్రతి: నాట్యశాస్త్రము 15 అధ్యాయము చివర) ముప్పదియాఱు లక్షణములతో కూడినవిగా కావ్యములు నిర్మింపఁబడ వలెనని యుపదేశించెను.

లక్షణ స్వరూపము :

అభిధాదిరూపమగు కవి వ్యాపారము లక్షణము. మానవునకు సాముద్రిక లక్షణము లెట్టివో కావ్యమునకీ లక్షణము లట్టివి. లక్షణమను పేరు కూడ వీని కా సాముద్రిక లక్షణ సాదృశ్యముచేతనే కలిగిన దందురు. ఇవి కావ్యశరీరము నందలివే కాని అలంకారాదులవలె బాహ్యములైనవి కావు. ఒక వ్యక్తికిఎట్లు విశాలవక్షము, ఆజానుబాహువులు, ఆయతనేత్రములు మొదలైనవి సౌందర్యాధాయకములో అట్లే కావ్యశరీరమునకీ లక్షణములు శోభను చేకూర్చును. అలంకారములును శోభాహేతువులే కాని, అవి కావ్యశరీరగతములును, సహజములును కావు. కల్పితములు. అంతియే కాక అలంకారములు కూడ ఈ లక్షణములవలననే శోభిల్లునవి. కొండొకచో అలంకార రహితమయ్యు కావ్యము సుందరముగనే భాసిల్లుటకు లక్షణములే కారణము. లక్షణములులేని కావ్య మెన్ని యలంకారము లున్నను సుందరమనిపింపదు. ఈ కారణముచేతనే పూర్వము కావ్యసామగ్రిలో లక్షణములకు ప్రముఖస్థాన మీయఁబడినది.

సుప్రసిద్ధ పరిశోధకులగు శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు లక్షణములను గూర్చి యిట్లనుడిరి. 'లక్షణములు అర్థాలంకారవర్గమంతటికిని బీజభూతములైనవి. ఇవి చమత్కృతులను, కథాశరీరమునకు వైచిత్రిని కల్గించునవియునగు వక్రోక్తి రూపములు. లక్షణములు గుణాలంకారముల సాయమపేక్షింపక యే స్వసౌందర్యము చేతనే శోభిల్లును. మహాపురుషులను పద్మ శంఖ చక్ర రేఖాదులవలె ఇవి కావ్యశరీరమునకు చక్కదనమును చేకూర్చును. అలంకారములో (ఉపమాదులు) రత్నాభరణాదులవంటివే. ఆభరణములు లేకున్నను (పుట్టుకతోనే చక్కనైనవాడు) వ్యక్తి తన చక్కదనముతోనే వెలుగొందును. ఇతర గుణములున్ననో (మాధుర్యాదులు) వ్యక్తి ప్రశస్తనయమును దెలుపు ధైర్యాది గుణముల వంటివి. అవి కావ్యమున శబ్దార్థ రచనల నాశ్రయించియుండునవి. సహజములైన శరీరలక్షణములు లేని పురుషుడెట్లు సుందరుడనిపించుకొనడో యట్లే ఈ లక్షణములు లేని కావ్యశరీరము గుణాలంకార భూషితమైనదైనను నీరసమే యగును. ప్రౌఢకావ్యమనిపించుకొనజాలదు.

విస్తృతమైన కథాశరీరమున్న కావ్యములే లక్షణప్రయోగ స్థానములు. అల్పములైన ముక్తకాదులగు క్షుద్రకావ్యములు కావు. కావుననే 'కావ్యబంధాస్తు కర్తవ్యాః' అని కావ్యబంధ శబ్దమును భరతమహర్షి ప్రయోగించెను. కవి వ్యాపారము అనంతములు గనుక తద్రూపములైన లక్షణములును అనంతములే యగును. కాని వానిలో చమత్కారాతిశయము గల ముప్పదియారింటినే యేర్చి భరతముని ప్రదర్శించెను. (బరోడా ప్రతి; నాట్య. శాస్త్ర. 16 అధ్యా. అనుబంధము).

భరతముని పేర్కొనిన లక్షణములు :

విభూషణం చాక్షరసంహతిశ్చ, శోభాభిమానే గుణకీర్తనం చ
ప్రోత్సాహనోదాహరణే నిరుక్తం, గుణానువాదోఽతిశయ స్స్వహేతుః.
సారూప్య మిథ్యాధ్యవసాయసిద్ధి, పదోచ్చయాక్రంద మనోరథాశ్చ
ఆఖ్యాన యాచ్ఞా ప్రతిషేధ పృచ్ఛా, దృష్టాంత నిర్భాసన సంశయాశ్చ.
ఆశీః ప్రయుక్తిః కపటః క్షమా చ, ప్రాప్తిశ్చ పశ్చాత్తపనం తథైవ
అర్థానువృత్తి ర్హ్యుపపత్తి యుక్తి, కార్యోఽనునీతిః పరిదేవనం చ.
షట్త్రింశదేతాని తు లక్షణాని— (నాట్య. శా. బ. ప్ర. 16 అధ్యా.)

1. (వి) భూషణము 2. అక్షరసంహతి 3. శోభ 4. అభిమానము 5. గుణకీర్తనము 6. ప్రోత్సాహనము 7. ఉదాహరణము 8. నిరుక్తము 9. గుణాను

వాదము 10. అతిశయము 11. హేతువు 12. సారూప్యము 13. మిథ్యాధ్యవసాయము 14. సిద్ధి 15. పదోచ్చయము 16. ఆక్రందనము 17. మనోరథము 18. ఆఖ్యానము 19. యాచ్ఞ 20. ప్రతిషేధము 21. పృచ్ఛ 22. దృష్టాంతము 23. నిర్భాసనము 24. సంశయము 25. ఆశీస్సు 26. ప్రియోక్తి 27. కపటము 28. క్షమ 29. ప్రాప్తి 30. పశ్చాత్తాపము 31. అర్థానువృత్తి 32. ఉపపత్తి 33. యుక్తి 34. కార్యము 35. అనునీతి 36. పరిదేవనము.

వీని ప్రయోగ ప్రయోజనములు తెలియుటకు భూషణము అక్షర సంహతి యను మొదటి రెండు లక్షణములు సోదాహరణముగా వివరింపఁబడుచున్నవి:—

భూషణము : స్వరూపము

అలంకారై ర్గుణై శ్చైవ బహుభి ర్సమలంకృతమ్
భూషణై రివ విన్యస్తైః తద్భూషణ మితి స్మృతమ్.

స్థానదేశకాలదశాపురుషాదుల నాలోచించి కటక హార నూపురాదులగు భూషణములను దేహమున అలంకరించినట్లుగా వివిధములైన గుణాలంకారములచే కావ్యశరీరము నలంకరించుటయును కవివ్యాపారము భూషణము. ఉచితస్థాన నివిష్టములై రసానుగుణములైన గుణాలంకారాదులచే ఎచట కథారూపమైన వక్రోక్తి యతిశయిల్లునో యచట భూషణమను లక్షణము గలదని యెఱుంగునది. ఈ భూషణమనెడి లక్షణముచేత కావ్యము సామాన్యలౌకిక వాక్యముకంటె భిన్నమై ధ్వనిమంతమై మనోహరముగా భాసిల్లును.

ఉదా : (రామానందే)

'ఖం వస్తే కలవింక కంఠమలినం కాదంబినీకంబలం
చర్చాం పశ్యతీవ దుర్దురకులం కోలాహలై రున్మదమ్
గంధం ముంచతి సిక్తలాజసురభి ర్వర్షేణ సిక్తా స్థలీ
దుర్లక్షోపి విభావ్యతే కమలినీహాసేన భాసాం పతిః.'

ఆకాశము పిచ్చుకల కంఠములవలె మలినమైన మబ్బులవరుస యను కంబళిని ధరించినది. మదించిన కప్పలగుంపు బెకబెకలాడుచు ఏవో చర్చలు చేయుచున్నట్లున్నది. వానచే తడిసిన నేల, తడిపిన పేలాలవాసన గలదియై పరిమళించుచున్నది. సూర్యుఁడు కనఁబడకున్నను, తామరలు వికసించి యున్నందున ఇంకను ఉన్నాఁడని (అస్తమింపలేదని) యూహింపఁ బడుచున్నాఁడు.

వాన వెలియఁగనేయున్న ప్రకృతి యిట వర్ణింపఁబడినది. ఇందు శ్లేష ప్రసాద సమాధి సమతా గుణములును, ఉపమా రూప కోత్ప్రేక్షా హేతువు లను అలంకారము లును సముచితముగా నిబద్ధింపఁబడుట నిది భూషణ మను లక్షణము.

(రసార్ణవసుధాకరము-భావకోల్లాసము 101 కా.)

అక్షరసంహతి :

(అక్షర సంఘాతము)

స్వరూపము

శ్లిష్టములైన యల్పాక్షరములచే చమత్కారయుక్తమైన యర్థవర్ణన మక్షర సంహతి.

ఉదా : (శాకుంతలములో)

రాజు : మీ చెలిని శరీరసంతాప మెక్కువగా బాధించుట లేదుగదా !

ప్రియంవద : ఇప్పు డౌషధము లభించినది కావున శమించును.

'ఇప్పుడు నీవు వచ్చితివి కావున నిఁక మా సఖికి తాప ముపశమిల్లును' అని తాపోపశమన హేతువును చమత్కరించిన ప్రియంవదా వాక్య మక్షరసంహతి. (సాహిత్యదర్పణము (VI-176 కారిక)- పాఠము శాకుంతల ప్రతులలో కొన్నింట కనఁబడుటలేదు.)

దీనికే శాకుంతల సప్తమాంకములోనిది మఱియొక యుదాహరణము :

రాజు : (తనలో) ఈ పిల్ల వాని తల్లి పేరేమో అడుగుదునా ! పోనిమ్ము ! పరదార వ్యవహారము న్యాయ్యము కాదుగదా !

(మట్టి నెమిలిని తీసికొని తాపసి ప్రవేశించి)

తాపసి : సర్వదమనా ! శకుంతలావణ్యము చూడు !

బాలుఁడు : (కనులింతలు చేసి చూచి) ఏదీ మా అమ్మ ?

ఇరువురు : (నవ్వి) పేరు పోలికనుబట్టి మోసపోయినాఁడీ మాతృవత్సలుఁడు.

౨ం. తాపసి : సర్వదమనా ! ఈ శకుంత + లావణ్యమును (ఈ బొమ్మ చక్కఁదనమును) చూడు మన్నదిరా.

రాజు : (తనలో) ఓహో ! ఈతని తల్లి పేరు శకుంతలయా !

(రసార్ణవసుధాకరోదాహృతము)

ఇట శకుంతలావణ్య మనుచోట శకుంతల నామాక్షరములు స్ఫురించి, యుత్కంఠితుఁడగు నాయకునకు నాయికా విషయానురాగాతిశయ సంధాయకమై శృంగార రసపోషణాను కూల్యమును ఘటింపఁజేయుట నిది యక్షరసంహతియైన దని భావము.

తక్కిన లక్షణముల కిట్లే స్వరూపోదాహరణముల నాయీ యాకర గ్రంథములగు నాట్యశాస్త్రము, సాహిత్య దర్పణము, రసార్ణవసుధాకరము మొదలైన గ్రంథములవలన నెఱుంగునది.

ఈ లక్షణములు శ్రవ్యదృశ్య ప్రబంధము లన్నింటను ప్రయోగింపఁదగినవియే యని భరతముని భట్టతౌతాభినవగుప్తాదుల యభిమతము భోజ శారదాతనయ సింగ భూపాల విశ్వనాథాదులివి దృశ్యకావ్యములందు మాత్రమే ప్రయోజ్యములన్నారు.

కావ్యసామగ్రిలో ఇంత ప్రాముఖ్యము వహించిన లక్షణములు కాలక్రమమున మఱుఁగుపడి పోయినవి. అలంకారములు వాని స్థానము నాక్రమించినవి. భరతముని సమయమున నాలుగుగానున్న యీ యలంకారములు (ఉపమ, దీపకము రూపకము, ఉత్ప్రేక్ష, యమకము) ప్రముఖముగా పుంజుకొని శతాధికము లగుటకు ఈ లక్షణములే కారణ మందురు. కావుననే అభినవగుప్తాచార్యు లీ లక్షణములను అలంకారానుగ్రాహకము లన్నారు. 'ఉపమ, గుణానువాద మను లక్షణముతోఁ గూడి ప్రశంసోపమ; అతిశయ మను లక్షణముతోఁగూడి యతిశయోక్తి; మనోరథ మను దానితోఁ జేరి అప్రస్తుత ప్రశంస; మిథ్యాధ్యవసాయ మను దానితోఁగలసి అపహ్నుతి; సిద్ధి యనుదానితోఁ గూడి తుల్యయోగిత యను అలంకారములుగా రూపొందినది. లక్షణములలో లక్షణములు పరస్పరము గలసియు అలంకారము లేర్పడుట గలదు. ప్రతిషేధ మనోరథము లను రెండు లక్షణములుఁ జేరి ఆక్షేపాలంకారమైనది...' (భట్టతౌతుని మతము—అభినవభారతి నాట్యశా. 16 అధ్యా.)

అలంకార ప్రాబల్యము హెచ్చిన కొలఁదియు లక్షణోపయోగము తగ్గుచు వచ్చినది. కడకు సాహిత్యశాస్త్ర సామగ్రిలో ఒక యంశముగాఁగూడ నవి స్మరింపఁబడనిస్థితి యేర్పడినది. కాఁబట్టియే విద్యానాథుఁడు కావ్యప్రమేయములో నిట ఈ లక్షణములను చేర్చలేదు.*

---

* డాక్టరు వి. రాఘవన్ గారు 'Some aspects of Alamkara sastra' అను ఆంగ్ల గ్రంథమున ఈ లక్షణముల చరిత్రను సమగ్రముగా చర్చించినారు.

పూర్వప్రబంధాపకర్షము

పూర్వ లీ కావ్యపద్ధతిఁ బొలుపు మీఱఁ
దెలిపియున్నారు స్వగ్రంథములను; కాని
శాస్త్రి ఘనతకుఁ దగినట్టి సచ్చరిత్రు
నేతఁగాఁ గొన వారలు నేరరైరి. 5

ఇంపు పెంపు నుదాహరింపఁ బుణ్యశ్లోకు
మహిత చరిత గ్రంథమండలమునఁ
బూర్వసూరివచయము ఘోషింప దొక్కని
నట్టి వాని నిల్పి యాత్మకృతుల. 6

కావ్యోత్కర్షహేతువు

గ్రంథములకు, గ్రంథకర్తలకును గీర్తి
సుప్రతిష్ఠలకును జూడ మూల
హేతువగును విషయభూతుఁడౌ నాయకు
గుణ విరూపణంబు గొమరు మిగిలి. 7

శ్రీరాముని గుణవర్ణనము చేత శ్రీమద్రామాయణమునకును వాల్మీకి మహర్షికిని మహాప్రతిష్ఠ గలిగిన విధమున నుత్తమ గుణుఁడగు నాయకుని వర్ణనము చేతనే ప్రబంధములు శ్రేయోదాయకము లగును. వేదశాస్త్ర పురాణాదులవలనఁ బోలె ఉత్తమపురుష వర్ణించు కావ్యముల వలనను శుభములు చేకూరును. అనిష్టములు తొలఁగును. కావ్యమువలనఁ గర్తవ్యజ్ఞానము సుకరముగఁ గల్గును. వేదశాస్త్రాదుల వలననో యట్లుకాదు. ఇదియే వీనికిఁ గల భేదము.

అల శబ్దప్రవణంబు రాజసమ మా యామ్నాయ వాగ్గుంభనన్,
లలితార్థ ప్రచురంబు మిత్రవరలీల న్గ్రాలు ప్రాగ్గాథలన్,
తెలియం జాగున నెద్ది; కాంతకెనయై దీపించు కావ్యంబునన్
గలరూపంబునఁ దోఁచు నద్ది; తలఁతుం గావ్యంబునే కావునన్. 8

వేదములు ప్రభుసమ్మితములు. ప్రభువు శాసనముఖమున 'ఇట్లు చేయుఁడు! ఇట్లు చేయకుఁడు!' అని జనులకు ప్రవృత్తి నివృత్తులను గలిగించుచుండును. అట్లే వేదము విధినిషేధ వాక్యముల మూలమున పురుషులను సద్విషయములలో ప్రవర్తిల్లఁజేయును. అసద్విషయములనుండి నివర్తిల్లఁజేయును. తన యాజ్ఞను మీఱిన వారిని ప్రభువు దండించును. వేదము ప్రత్యవాయమును గలిగించును. ఇట్లు శబ్దప్రధానమైన వేదము వలన జనులకు కర్తవ్యాకర్తవ్య జ్ఞానము సుకరముగఁ గలుగదు కృచ్ఛ్రముగ దీనివలన అట్టి జ్ఞానము గలిగినను, అది తద్‌జ్ఞానమాత్ర పర్యవసన్నమే యగును గాని తదనుష్ఠాన ప్రవర్తకమయి తీఱుననుట నమ్మకములేదు.

పురాణములో సుహృత్సమ్మితములు అవి వేదమువలె కంఠోక్తిగ విధినిషేధములతో ప్రవర్తక నివర్తకములుగావు. ఉత్తమపురుషుని చరితను గొనియాడియు, దుష్టుని తెగడియు పాఠకుని హృదయమున ఆ యా యుత్తమ గుణములపై రాగమును, దుర్గుణములపై ద్వేషమును గలిగించును. పెక్కుకథోపకథలను జెప్పుచు 'అదిగో! వానివలె నడువవలెను! వీనివలె నడువరాదు!' అని మిత్రుని బోలి పురాణములు కర్తవ్యాకర్తవ్య జ్ఞానమును గలిగించును వీని వలనఁ గూడ తద్‌జ్ఞానము సుకరముగఁ గలుగదు. ఒకవేళఁ గలిగినను అది యా తెలిసికొనుట వఱకే కాని యనుష్ఠాపక మగుట దుష్కరము.

ఇఁక కావ్యమన్ననో కాంతాసమ్మిత మగుట కర్తవ్యాకర్తవ్యోపదేశమును సరసమార్గమునఁ గలిగించును. దీని తత్త్వమిది: ఒకానొక కామిని కటాక్ష వీక్షణాది విలాసములతోనే కాముక హృదయావర్జనము చేసి 'ఇదిగో! ఇది యిష్టమైనది, దీనిని సమకూర్పుము; ఇది యనభిలషితము, దీనినుండి విరమింపుము'అని కంఠోక్తిగా చెప్పకయే హావభావములతోనే యాకాముకుఁడు తన యిచ్ఛవచ్చిన రీతిని మెలఁగునట్లు చేయుమాడ్కి, కావ్యమును శబ్దార్థ ప్రధానములగు వేదపురాణాదులవలెఁ గాక వ్యంజన యను ఒకానొక విలక్షణ వ్యాపారముతో సహృదయ హృదయాహ్లాదకమై 'ఉత్తములగు రామాదులవలె ప్రవర్తింపవలెను; దుష్టులగు రావణాదులవలె వర్తింపరాదు' అని పాఠకుని కర్తవ్యమున ప్రవర్తింపఁజేయును. అకర్తవ్యమునుండి నివర్తింపఁజేయును. భయానునయ వ్యాపారములతో ప్రవర్తకములగు వేదపురాణములకంటె సరసతాపాదన మూలమున ప్రవర్తకమగుట కావ్యము విలక్షణమైనదని ఫలితార్థము.

సుకరముగ నుపదేశించాయక మగుటయేగాక కావ్యము దృష్టాదృష్ట ఫలములకుం గూడం గారణ మగుచు మిక్కిలియు నుపకరించును. కావ్య ప్రయోజనములు *కావ్యప్రకాశమున నిట్లుగ్గడింపంబడినవి :

యశము, నర్థమ్ము, సద్వ్యవహారబోధ,
మశివనాశమ్ము, సద్యః పరాత్మ నిర్వృ
తియుం, బ్రియాసమ్మితత నుపదేశయోగ
మును, లభించును గావ్యమ్మునను సుకృతికి. ౧

మహాప్రబంధములం దీ కావ్యప్రయోజనము లెల్లను దెల్లము. ఇవి ప్రవరసేనుని సేతుబంధ ప్రబంధమున (I-10) నిట్లుగ్గడింపంబడినవి :

వృద్ధినొందు విజ్ఞానము, వెలయుం గీర్తి,
విస్తరిల్లెడి సుగుణముల్, వినంగంబడెడు
పుణ్యచరితుని చరితము, పుడమిం గృతుల
వింపుగా నెద్ది మనము హరింపకుండు ? ౨

ఏ ప్రబంధమునం బుణ్యశ్లోకుని చరిత ముపనిబద్ధము గాదో యా ప్రబంధము పరిహరింపందగును. "కావ్యాలాపములు వర్జింపవలయు" నను ప్రాచీనోక్తి యీ యభిప్రాయమును బురస్కరించుకొనియే పుట్టినది. ఈ త్రోవ యొక కావ్యమునకే కాదు, శాస్త్రసముదాయమునకు నైతము మహాపురుషునిం బ్రతిపాదించు మూలమునసనే లోకమున గొప్ప యాదరము. వైశేషికాది శాస్త్రములును, అనుమానాది ప్రమాణములతో ఈశ్వరుండున్నాండని ప్రతిష్ఠించినవి గావుననే గ్రాహ్యములై యాదరింపంబడుచున్నవి. మహాభారతము, రామాయణము మున్నగు నితిహాసములకును నింతటి ప్రసిద్ధి గలుగుటకు అవి మహాపురుషుల గుణవర్ణన పరములగుటయే కారణము. వేయేల ? ఉపనిషదాది వేదాంత గ్రంథములు నైతము పరబ్రహ్మను బ్రతిపాదించుచున్నవి కావుననే యుత్కృష్టము లగుచున్నవి. 'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా' (వేదాధ్యయనానంతరము ధర్మమును దెలియం గోరెదము) అను సూత్ర

* కా. ప్ర. ప్రథమోల్లాసము 2 శ్లో. (కా. ప్ర. కర్త మమ్మటాచార్యుండు క్రీ. శ. 1100 ప్రాంతమున నుండెను).

ముతో మీమాంసాశాస్త్రము నుపక్రమించుచు జైమిని మహర్షియు మహాపురుషుని యందుండు గుణశ్రేష్ఠమగు ధర్మమునుఁ దెలిసికొనఁ గోరిక మూలముననే బురుషోత్తముని గుణవర్ణనమే శాస్త్రమునకు జీవనమని యంగీకరించెను ఆయా న్యాయములను నిరూపించుటయే ప్రధానముగఁ బెట్టుకొనిన ఆ ప్రబంధరాశికి మహాపురుషుని గుణవర్ణనము పొసఁగుట బంగారమునకుఁ దావియబ్బుటయే యగును.

శ్రీ ప్రతాపరుద్రేశ్వరు శ్రేష్ఠగుణము
లెల్ల నాశ్రయముగ నిర్మింపఁబడిన
నా యలంకారశాస్త్రి మనారతంబు
వెలయు విబుధాళి వీనుల విందుగాఁగ. 9

హృద్యంబగు కాకతిపతి
సద్యశము నలంకరింప సల్పిన యీ యీ
విద్యానాథుని కృతి యన
వద్యంబయి తనరుఁ దానె వర్ణ్యుని మహిమన్. 10

ప్రబంధ మహిమచే వర్ణ్యుఁడగు పురుషునకును ప్రసిద్ధి గలుగునను నంశము ను [1]దండ్యాచార్యుఁ డిట్లు నుడివెను :

ఆది రాజ యశోబింబ మమల వాఙ్మ
యాఖ్య ముకురంబు సేరి యా యార్యవరులు
దొలఁగి చనినను దానది తొలఁగిపోదు
ముదిత బుధమిత్ర ! యో రాజపుత్ర ! చూవె ! 3

కావ్యమున వర్ణింపఁబడు నాయకుని గుణమహిమ కతమునఁ గావ్య గౌరవ మినుమడించునని తెల్లము. ప్రాచీనుఁడగు [2]భామహాచార్యుఁడు

---

1. దండి కావ్యాదర్శము I పరిచ్ఛేదము 5 శ్లోకము (దండి 6-7 క్రీ. శ.)
2. భామహాచార్యుని కావ్యాలంకారమున నిది కనఁబడుటలేదు.

"ఉపశ్లోకయ్యని మాహాత్మ్యము వలనఁ గావ్య ముజ్జ్వలమై తనరు" నని వాక్రుచ్చెను ఆ యర్థము నే [1]యుద్భటాచార్యుఁ డిట్లుపపాదించెను :

వరగుణాలంకృతుల సొంపు వఱలునట్టి
దయ్యుఁ గావ్యము కీర్తి నంతకంటె
నధికముగ నాశ్రయమహాత్ము నమరతరువు
మేరుభూధర సీమ నింపారినట్లు

[2]రుద్రటుఁడు "ఉదాత్త నాయకుని చరిత్రమే ప్రబంధ ప్రసిద్ధికిఁ గారణ మని వచించెను. ఈ యర్థమే [3]సాహిత్య మీమాంసయం దీరీతి వివరింపఁబ డెను. "నాయకుని గుణములతోఁ గూర్పఁబడిన సూక్తివ్రజము లెల్ల కావ్య భూషణములై విలసిల్లును".

[4]భోజరాజును దీని నిట్లు నిరూపించెను :

పరఁగ రచయిత్రు వాగ్వృత్తి స్వల్పమయ్యు
బుధవరేణ్యుల కగుఁ గర్ణభూషణంబు
భువిని నుత్తమ గుణగణ పూర్ణుఁడైన
నేతృ గుణవర్ణనం బది నెగడె నేని.

1. ఉద్భటుని కావ్యాలంకార సంగ్రహమున ఈ శ్లోకము లభించుటలేదు. క నిది ఆతఁడు రచించిన మఱియొక యుద్గ్రంథములోనిదో లేక భామహుని కావ్యాలం మున కాతఁడు చేసిన వివరణములోనిదో యై యుండును.

2. రుద్రటుఁడు శృంగార తిలకమును కావ్యాలంకారమును రచించెను. శృం తిలకమునకు గోపాలభట్టు రసతరంగిణి యను వ్యాఖ్య వ్రాసెను. శృంగార తిల క్రీ. శ. 9-11 శతాబ్దుల నడుమ రచింపఁబడి యుండును. ఉదాహృతమైన ఈ వాక ఈతని శృంగార తిలకములో కనఁబడుటలేదు.

3. సాహిత్య మీమాంస కర్త శ్రీమంఖకుఁడని కొందఱును, రుచక నామాంర గల రుయ్యకుఁడని మఱికొందఱును దలంచుచున్నారు. సాహిత్య మీమాంస క్రీ. శ. శతాబ్ది పూర్వార్ధమున రచింపఁబడినది. ఇది అనంతశయన సంస్కృత గ్రంథా (1934) ముద్రితమైనది.

4. భోజరాజు సుప్రసిద్ధుఁడగు ధారాధీశ్వరుఁడు. క్రీ. శ. 1018 – 1063 రాజ్యమేలెను. ఈ మహారాజు కృతులలో 'సరస్వతీ కంఠాభరణము', 'రామా చంపువు' (సుందరకాండ వఱకు) ప్రసిద్ధములైనవి. ఉదాహరింపఁబడిన యీ శ్లో భోజరాజు కృతులలో కనఁబడుటలేదు.

నాయక గుణములు

సయము మీఱ మహాకులీనతయు, సుజ్వ
లత, మహాభాగ్య, మౌదార్య మతిశయముగఁ
దనరఁ దేజస్వితా, విదగ్ధతయును, ధార్మి
కతయు, మున్నగు గుణముల గణమెసంగు. 11

కొన్ని గుణములె యిచటఁ బేర్కొనఁగఁబడియెఁ
బూర్వ శాస్త్రానుసారంబు; పొసఁగినట్టి
శ్రీ ప్రతాపరుద్రావనీ శేఖరుని సు
గుణము లెన్నఁగ వాచామగోచరములు. 12

1. మహాకులీనత 2. ఔజ్జ్వల్యము 3. మహాభాగ్యము 4. ఔదార్యము 5. తేజస్విత 6. విదగ్ధత 7. ధార్మికత 8. మహామహిమత్వము 9. పాండిత్యము (కడపటి రెండును మూలములోని ఆదిశబ్దముచే గ్రహింపబడినవి) అను నీ తొమ్మిది నాయక గుణములకును విద్యానాథుఁడు లక్షణో దాహరణముల నిచ్చియున్నాఁడు. వీనిలో మహాకులీన తౌజ్జ్వల్యాదులు కొన్ని సహజములును, ఔదార్యపాండిత్యాదులు కొన్ని ప్రయత్నముచేసి యలవఱచుకొన వలసినవిగాను గనుపట్టును.

ఈ నాయక గుణముల పట్టికలను పలువురు పలురీతులుగా నిచ్చినారు.

౧. రుద్రటుఁడు పదునాఱు గుణములను జెప్పెను.

1. రత్యుపచారచతురత 2. కులీనత 3. సంపత్తి 4. కోపములేమి 5. అభిమానము 6. అగ్రామ్యత 7. ఉజ్జ్వలవేషము 8. అనుల్బణచేష్టత 9. స్థిరప్రకృతి 10. సుభగత్వము 11. కళాకౌశల్యము 12. యౌవనము 13. త్యాగము 14. ప్రియంవదత్వము 15. దక్షత 16. విశ్వాసము (కావ్యాలంకారము–XII అధ్యా 7, 8, శ్లోకములు.)

౨. భోజుఁడు పండ్రెండు పేర్కొనెను.

1. మహాకులీనత 2. ఔదార్యము 3. మహాభాగ్యము 4. కృతజ్ఞత 5. రూపసంపద 6. యౌవనము 7. వైదగ్ధ్యము 8. శీలము 9. సౌభాగ్యము 10. మానిత 11. ఉదారవాక్యత 12. స్థిరానురాగిత్వము. (సరస్వతీ కంఠాభరణము–V పరి. 23, 24 శ్లో.)

౨. ధనంజయుఁ డిరువదిరెండు జెప్పెను.

1. వినయము 2. మాధుర్యము 3. త్యాగము 4 దక్షత 5. ప్రియంవదత్వము 6 లోకరంజనము 7. శుచిత్వము 8. వాగ్మిత 9. వంశప్రతిష్ఠ 10. స్థైర్యము 11. యౌవనము 12 బుద్ధి 13. ఉత్సాహము 14. స్మృతి 15. ప్రజ్ఞ 16. కళాకౌశలము 17. మానము 18. శౌర్యము 19. దార్ఢ్యము 20. తేజస్విత్వము 21. శాస్త్రజ్ఞానము 22. ధార్మికత్వము. (ద. రూ. II ప్రకా. 1, 2.)

౩ విశ్వనాథుఁడు——

(అ) 1. త్యాగము 2. కృతజ్ఞత 3. కులీనత్వము 4. భాగ్యము 5. రూపము 6. యౌవనము 7. ఉత్సాహము 8 దక్షత 9. ప్రజానురాగము 10. తేజము 11. వైదగ్ధ్యము 12. శీలము. (సా. ద. III వ పరి. 64.)

(ఆ) గుణములుగ సాత్త్విక గుణములనుచు మఱి యెనిమిదింటినిగూడ చూపెను. 1. శోభ 2. విలాసము 3. మాధుర్యము 4. గాంభీర్యము 5. ధైర్యము 6. తేజస్సు 7. లాలిత్యము 8. ఔదార్యము. (సా. ద. III పరి. 89.)

నాయక గుణముల లక్షణోదాహరణములు

౧ మహాకులీనత

'గొప్ప వంశమునఁ బుట్టుట మహాకులీనత యనఁబడును.'

ఆవిధి మర్త్యలోక విభవాదులఁ గన్గొని, యింద్రుఁడాదిగా
దేవత లుర్విఁ గ్రీడలను దేలఁగఁగోరి విరించి వేఁడఁగా
ఆ విధి సేసెఁ గాకతి శుభాన్వయ మత్యశుభేందుకీర్తి; రా
జీవదళాక్షుఁ డందు విలసిల్లును నేఁడు ప్రతాపరుద్రుఁడై. 13

ఇంద్రాది బృందారకుల ప్రార్థన మాలించి వా రవతరింప యోగ్యమగునట్లు సృష్టికర్త కాకతివంశమును సూర్యచంద్ర వంశ ప్రతిష్ఠను మించురీతి సృజించెను. అందు పురుషోత్తముని యంశమున ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి యుదయించెను. కాన ఆతనికి మహాకులీనత సంఘటిల్లినది.

2

౨. ఔజ్జ్వల్యము

'చక్కని రూపసంపద గలిగియుండుట ఔజ్జ్వల్యమనఁబడును.'

మున్ను మురారికిం గడలి ముద్దుల పట్టికిఁ బుట్టువాఁడె పే
రెన్నికగన్న దేవునకు నింపగు దేవికిఁ బుట్టె; నాతఁడే
చెన్నలరారుకంతుఁ డిల సేసిన పున్నెము పండి సాంగుఁడై
కన్నుల విందుసేయఁ గని కాకతి రుద్రుఁడటంద్రు చేడియల్. 14

తొల్లి లక్ష్మీనారాయణులకుఁ బుట్టిన ముద్దుపట్టియగు మన్మథుఁడు మరల మహాదేవుల కుద్భవించెను. అతఁడప్పు డనంగుఁడు నేఁడు సాంగుఁడు. వానిని ప్రతాపరుద్రుఁ డనుచున్నారు. రూపమున మన్మథసన్నిభుఁ డనుట ఔజ్జ్వల్యము.

౩. మహాభాగ్యము

'మహీచక్రమునకు సార్వభౌముఁడగుట మహాభాగ్యమనఁబడును.'

నేవానమ్ర నరేంద్రమౌళి మణిరోచీరాజిరాగ ప్రభల్
నీవాళింపఁగ రాజ్యలక్ష్మి తోఁ దతస్వేంచేయు నాసద్దిమున్
శీవింజేరి ప్రతాపరుద్రపతి క్షోణీనాథుఁడై యేలె మేల్
చేవల్, వైరులుమెచ్చు విక్రమసముద్యం జెన్నార విన్నాణియై. 15

అఖిల సామంత నృపాలురు నమ్రులై సేవింప ప్రతాపరుద్రదేవుఁడు సింహాసనము నధిష్ఠించి యాంధ్రసామ్రాజ్యమును పరిపాలించెను. అనుటచే నిది మహాభాగ్యము.

౪. ఔదార్యము

'ఈవికాఁడై యుండుట ఔదార్యమనఁ బరఁగును.'

మూఁడుజగాల రుద్రనృపుఁబోలు వదాన్యుఁడు లేఁడు లాఁతి, యా
తేఁడు గుణాలపేర్మిని హరిశ్చ్రభు కీర్తులుమాఁపె, నెల్లెడ
న్వీడక తత్కవీశ్వర మణిప్రకరాలయ చత్వరంబులన్
వేడుకగా గుబుల్కొనెడు పెల్లున మత్తగజేంద్ర గంధముల్. 16

ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానకవులు వసించునవి మణిగృహములు. వారి గృహాంగణములలో కట్టివేయఁబడిన గంధసింధురముల మదసౌరభములతో ఆ వీథులెల్ల సురభిళములైనవి. 'ఆగజాంత మైశ్వర్య' మనినట్లు ఆ రేని యాస్థానకవులింతటి

రైశ్వర్యములు? సాధారణముగ వానిని ఆ రాజచంద్రుఁడెట్టి పదార్థములైన నుండునో తెల్లమగుచున్నది. కావున ఇది ... దార్ఢ్యము.

౨. తేజస్విత

'లోకము ప్రకాశింపఁజేయుట తేజస్విత యనఁబడును.'

అరి రాజేంద్ర దళత్రికేళతిమిరాహంకారముల్ వాపి, సు
స్థిరతం గెల్పులనొందు రుద్రవిలసత్తేజోఽర్క బింబంబు శ్రీ
కరమై వెల్గఁగఁగల్గె వెల్గనెడు వాగ్వ్యాపార బోధంబు భా
స్కరు ముంజూడక యెల్లగట్టు వెసఁజక్కం జిక్కఁ జట్రాలకున్. 17

అవధిగిరికి వెనుకవైపునున్న (చట్రాలు) బండలెప్పుడును సూర్యుని చూచి యెఱుఁగవు. 'అసూర్యంపశ్యలు.' వానికి సైతము వెలుఁగను శబ్దార్థము తెలిసి నట్లు ప్రతాపరుద్రుని తేజోఽర్క బింబము వెలుఁగుచుండెను, అనఁగా ప్రతాపరుద్రుని సూర్యునితో పోల్చి, తేజస్వి యని చెప్పినట్లగుచున్నది. కావున ఇది తేజస్విత.

౩. వైదగ్ధ్యము

'చేయు పనులందు నిపుణతనము ప్రదర్శించుట వైదగ్ధ్యము'

వరగుణశాలి రుద్రమహీవల్లభు చాతురి నేమి చెప్ప ! పోఁ
బొడుచుట్లు లేక వాణి, సిరిపొత్తుగ నొద్దిక నాఁగఁజేసి, ర
య్యిగఁ దమరిత్తో సమానముగ నీ భువి మువ్వగ శ్రీదన్ని యా
హావదభిషేత్రజేత, మనుజాధిపుఁ డేలెను నిస్సపత్నిగాన్. 18

మూఁడు కొప్పులొకచోట నిముడవని సామెత; అందునను సవతులమాట యడుగవలసిన అక్కఱయే లేదు. అట్టియెడ ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి శ్రీ వాణీ భూమినీళలను సమానముగ తనిపి, వారిలో ఎట్టి పోరుపులు లేకుండఁగ చేయఁ గలిగెననిన ఆతని నేర్పరితన మేమని యుగ్గడింపవలెను! కృత్యములలో నైపుణ్యము చూపె కావున ఇది వైదగ్ధ్యము.

౪. ధార్మికత్వము

'ధర్మము నెల్లప్పుడును జేయు మల్లము గలిగి యుండుట ధార్మికత్వము.'

హేత్రయమునకునైన [illegible] చూపఁడు,
[illegible]
[illegible] దానగుణమూలము [illegible] వెలయునై
[illegible], [illegible]. (1)

ప్రతాపరుద్ర దేవ [illegible]
[illegible], ధార్మికుఁడు [illegible] చెప్పఁబడె [illegible].

[illegible]
[illegible]. పాండిత్యము [illegible] గ్రంథములు.

౨. మహామహిమత్వము

'దేవుని యంశము [illegible] మహామహిమత్వము.'
హరితొలితల్లి కోసలనృపాత్మజ, రెండవ తల్లి దేవకీ
పరసతి, ముమ్మడమ్మ దయివాఱగ మూఁడవతల్లి, యెవ్వఁడి
ద్ధర మును త్రేత రాముఁడును, ద్వాపరమందునఁ గృష్ణుఁ డయ్యెనో
యిరవుగ వాఁడె నేఁడు విలసిల్లెను నేలను గావ రుద్రుఁడై. 20

ఏ పురుషోత్తముఁడు త్రేతాయుగమున కౌసల్యా గర్భమున శ్రీరామచం
ద్రుఁడై యవతరించెనో, ద్వాపరమున దేవకీదేవికి శ్రీకృష్ణుఁడయి యుదయించెనో
ఆతఁడే యీ కలియుగమున ఇప్పుడు ముమ్మడమాదేవికి ప్రతాపరుద్రుఁడై
యావిర్భవించెను. ఈ రీతి ప్రతాపరుద్రుఁడు దేవాంశమున ఉద్భవించె ననుట ఇది
మహామహిమత్వము.

౩. పాండిత్యము

'చదువులయం దన్నింట నెఱుక గలిగియుండుట పాండిత్య మనఁ
బడును.'

పాణినీయాదిక బహువిధ దర్శన
శ్రేష్ఠ గోచరమైన గోష్ఠి సరణి
కమనీయ కవితా వికాసన ప్రక్రియా
చణములై పొలుచు వాఙ్మణుల పేర్మి

బోధిత సంగీత రహస్యసూచక పటు
    వరమృదంగ వాద్య సంగతుల కలిమి
సౌందర్య సర్వస్వ సాక్షాత్క్రియాపత్తి
    చిత్రరూపము వ్రాయ్ను చిత్రకల్పి

బుధుల నలరించు; పరమసంబంధుల మొంపుc
గవయు; శైజటిలంc జేయుcజవులు గలుగ;
నెల్ల శిల్పులc జేయు లోనల్లనంగ.
రిల రఘునాథావనీశ్వరుం డోలగమున. 21

ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి పండితులకు నెలవైనవాడు. కవులలో కవి. సంగీత సాహిత్య మెఱిcగిన గాయకశిరోమణి. చిత్రకళావేత్త. కావుననే యా రాజచంద్రుని కొలువు కళాకాంతులతో సమంతోదయమునకైౖ విలసిల్లెను. అది పండిత, కవి, గాయక, చిత్రకార, శిల్పుల భాగ్యము పండిన పంటకారు. ఈ సిద్ధి పితగుప్తునకు సర్వవిద్యా వైశారద్యము గలదనుట కిది పాండిత్యము.

నాయక లక్షణము

యశమును బ్రతాపమును గల్గి యలరువాcడు,
ధర్మకామార్థములయందుc దగులువాcడు,
అతిధురంధరుcడు, గుణాఢ్యుcడైనవాcడు;
నరయcగా నిల నాయకుc డనcగc జెల్లు. 22

'నయతి = ప్రాప్నోతి, సృత్తం ఫలం చేతి నాయకః'. అని నాయకపద వ్యుత్పత్తి. కథాశరీరమునం దంతటను వ్యాపించియుండువాcడును. ముఖ్యఫల భోక్తయు అగువాcడు నాయకుcడు. ఈ నాయకుcడు ఉత్తమ, మధ్యమాధమ భేదముచే త్రివిధుcడు. వీరిలో ఇందు చెప్పcబడిన సమస్త సద్గుణములు గలవాcడును, ఫలభోగియు, కథావ్యాపియు నగువాcడు ఉత్తముcడు; ఉత్తమనాయకుని గుణము లలో కొన్ని లోపించినవాcడు మధ్యముcడు; పెక్కు గుణములు లోపించినవాcడు అధముcడు. గుణాఢ్యుcడనుటచేతనే సమస్తగుణములుగలవాcడని తెలియుచుండcగా తిరిగి 'యశః ప్రతాపాదు'లను వేఱుగా వచించుటచే, ఈ యశః ప్రతాపాదులు నాయకులకందఱకును తప్పక ఉండవలసినవే యను విశేషాంశము సూచింపcబడినది.

[illegible] నాయక విభాగము నిట్లు చేసెను :

(అ) 1. (ముఖ్య) నాయకుఁడు 2. ప్రతి నాయకుఁడు 3. ఉప నాయకుఁడు 4. అనునాయకుఁడు.

(ఆ) 1. ఉత్తముఁడు 2. మధ్యముఁడు 3. అధముఁడు. (గుణమునుబట్టి)

(ఇ) 1. సాత్త్వికుఁడు 2. రాజసుఁడు 3. తామసుఁడు (ప్రకృతినిబట్టి)

(ఈ) 1. సాధారణుఁడు (బహుభార్యుఁడు) 2. అనన్యజాని (ఏకపత్నీ వ్రతుఁడు). (వివాహసంబంధమునుబట్టి)

(ఉ) 1. ఉద్ధతుఁడు 2. లలితుఁడు 3. శాంతుఁడు 4. ఉదాత్తుఁడు. (ధైర్యప్రవృత్తినిబట్టి)

(ఊ) 1. శఠుఁడు 2. ధృష్టుఁడు 3. అనుకూలుఁడు 4. దక్షిణుఁడు. (ప్రవర్తనమునుబట్టి) (సర. కంఠా. V పు. 101–103).

౧. యశఃప్రతాప సుభగత్వము

కాకతివీరరుద్రుని యఖండయశఃపృథుమండలంబు ని
ర్వ్యాకుల ధర్మయష్టినిఁ బ్రసంచితమై జగతీత్రయీమహా
కైకసితాతపత్రరుచి నెల్ల వహించును, దాని నీడ యా
గా, కనఁదోఁచు మిన్ను; పయిగా వెలుఁగొందుఁ బ్రతాపభానుఁడున్. 23

ధర్మమను దండముపైని వీరరుద్రుని కీర్తిమండలమను శ్వేతచ్ఛత్రము విప్పారియున్నది. ఆ నీలిరంగునాకాశము దానినీడ. ఆ వెల్లగొడుగు మీఁద ప్రతాపరుద్రదేవుని ప్రతాపమను సూర్యుఁడు వెలుఁగొందుచున్నాఁడని యర్థము. ప్రతాపరుద్రుని యశఃప్రతాపములు జగద్వ్యాప్తములని తాత్పర్యము.

౨. ధర్మకామార్థ తత్పరత

అర్థమునుబోలి ధర్మంబు నమరుఁ; జెల్లు
ధర్మము కరణి నర్థముఁ; దనరు వాని
మాడ్కిఁ గామము; నెసఁగుఁ గామంబు భాతి
శ్రేష్ఠధర్మార్థములు రుద్రుఁజేరి సతము. 24

పురుషార్థములగు ధర్మార్థకామములయం దనురక్తుఁడై ప్రతాపరుద్రుఁడు మెలఁగుచుండెను.

౬ ధురీణత

శిరములనూఁచి మెచ్చెఁగదు శేషుఁడు పాడెడి పాఁపకన్నెలన్;
సిరి మోదమందఁ జేసె నెదఁ జెల్వగఁ జూపుట నాదికచ్ఛపే
శ్వరుఁడు దనుప్రపుష్ట దిక్కరుల వాపెఁ గరేణువియోగదుఃఖ, మీ
ధరణిని బాహుపీఠమునఁ దాలిచి రుద్రవిభుండు ప్రోవఁగా. 25

ప్రతాపరుద్రుఁడు రాజ్యభారము వహింపఁగనే యిదివఱకు ఆ భారమును వహించుచున్న ఆదిశేషునకును, మహాకూర్మమునకును, దిగ్గజములకును విశ్రాంతి చిక్కినది. శేషుని నాగకన్యలు పాడుచుండ శేషుఁడు వేయితలలు నూఁచి వినుచుండెను. బోరగిలఁబడియున్న కచ్ఛపేశ్వరుఁడు లేచి లక్ష్మీదేవి నాలింగనము చేసికొనెను. దిక్కరులు కరేణువుల వెన్నంటి చనెను. సర్వ భూభారమును వీరరుద్రుఁడే తాల్చెననియు, అతఁ డెంతయు ధురీణుఁడనియు ఫలితార్థము.

౭. గుణాఢ్యత్వము

చిలువలఱేఁడు నోళులను జెన్నుగ వేయిటఁ జెప్పనేని; యు
క్కలువలనూడు వ్రాయఁగను గల్గినయేనియు వేయిచేతులన్;
బలుఁదునుమాడు బల్లిదుఁ డవారిగఁ గాంచిన వేయికన్నులన్,
అలరెడు నీ ప్రతాపవిభు సచ్చ గొనమ్ముల నెన్నఁగాఁదగున్. 26

వీరరుద్రుని సుగుణములను సహస్రముఖములతో నైనను శేషుఁడు చెప్పఁ గలిగినచో, సహస్రకరములతో సూర్యుఁడు వ్రాయనేర్చును; సహస్రనయనములతో దేవేంద్రుఁడు చూడనేర్చును. శేషుఁడు చెప్పుటయు అసంభవమే. సూర్యుఁడు వ్రాయుటయు, ఇంద్రుఁడు చూచుటయు అశక్యమే. రుద్రదేవుని సుగుణములు అనంతములు, వాచామగోచరములు అని భావము. దీనిచే అతని గుణాఢ్యత్వము తెల్లము.

నాయకులు

అల నుదాత్తుఁడు నుద్ధతుండనఁగ మఱియు
లలితుఁడును శాంతుఁ డనువారు చెలఁగి ధీర
శబ్ద పూర్వులు నల్వురు శాస్త్రమందు
శ్రేష్ఠనాయకులుగ మున్ను చెప్పఁబడిరి. 27

ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధత, ధీరశాంత, ధీరలలితులను నలువురు నాయకు లును శృంగారాది రసములన్నిఁటను జెల్లుచుందురు. వీరి లక్షణములు క్రమముగా నిట్లుండును :—

౧. ధీరోదాత్తుఁడు

భూరిబలాఢ్యుఁడు, బహువిధ
వీరుఁడు, నవికత్థనుండు, గంభీరుఁడు, క్షమాన్వితో
దారుఁడు దృఢవ్రతుండు ధీర
ధీరోదాత్తుం డనఁబడు గీమహీ స్థలిపై. ౨౮

'దేవతలు ధీరోద్ధతులు, రాజులు ధీర లలితులు, సచివ సేనాపతులు ధీరో దాత్తులు, బ్రాహ్మణులు, వణిజులు ధీర శాంతులు' అని భరతముని నిర్దేశించెను.
(నాట్యశా. XXIV అ 4, 5 శ్లో.)

ఈ ధీరోదాత్తాది పదములు ప్రత్యేక జాతి బోధకములుగా భ్రమింపరాదు. వీరి లక్షణములలో చెప్పఁబడిన గుణములు గలిగినవారెవరైనను ఆ యా సంజ్ఞలను బొందుదురు. అంతియేగాక ఒక సమయమున ధీరోద్ధతుఁడుగా పరిగణితుఁడైనవాఁడే మఱియొకప్పుడు ధీరోదాత్తుఁడు కావచ్చును. ఇవి ఆ యా యవస్థాసూచకములే గాని నియతజాతులు కావు. ఈ సందర్భమున దశరూపక వ్యాఖ్యాత ధనికుని యీ చర్చ గమనింపఁ దగినది. "ధీర లలితాది శబ్దములు ఆయా లక్షణోక్తములైన గుణములు గలిగియుండుట యనునట్టి దశావిశేషమును బోధించునట్టివియే. ఒక పశువే వయోధర్మభేదమునుబట్టి వత్సమనియు, వృషభమనియు, మహోక్షమనియు వ్యవహరింపఁబడునట్లే వ్యక్తియు స్థాన ప్రకరణాదులనుబట్టి ఆ యా గుణా క్రాంతుఁడై ధీర లలితాది శబ్ద వాచ్యుఁడగును. అంతియేకాని లలితమని యొకటి, ఉద్ధతమని యొకటి జాతిగా వ్యవస్థితమైనది లేదు. 'అట్లుకాదు. అవి జాతిగా వ్యవ స్థితములే; దేవతలే ధీరోద్ధతులుగా నుండవలెను, రాజులే ధీర లలితులుగా నుండ వలెను' అన్నచో మహాకవుల ప్రబంధములలో ఒకనినే పరస్పరవిరుద్ధులయిన ఇతర నాయకులుగా రూపించుచుఁ గావించిన వర్ణనము లసంగతములగును. పలయన జాతి నిత్యమైనది. అది మాఱదు. పరశురాము నొక్కనినే భవభూతి, రావణుని విషయ మున ధీరోదాత్తుఁడుగాను, స్థలాంతరములో ఒక రాముని విషయముననే మొదట

ధీరోద్ధతుఁడుగాను, కొండొకచోట విస్ఫుట ధీరశాంతుఁడుగాను వర్ణించెను. (మహాపీఁగ చరితము II అం. 16. IV అం. 22.) కావున ధీరోదాత్తత్వాదు లాయా అవస్థాదోద్యోతకములేకాని నియతజాతులు కావు. అని సర్వజాతి సాధారణములు

ఉదా :—

సందేహించుఁ గృపణ క్షణంబు దొలుతం జక్కాడఁగా వైరులన్;
పందుల్ శౌర్యము నుగ్గడింపఁగ బొమల్ వాల్చుం గడున్ సిబ్బితిన్;
పొందంజేయఁడు మోము దమ్మి నెపుడున్ మోదాదిచిహ్నాళి, భూ
మందారుండు ప్రతాపభూపతి యసామాన్య క్రియా చాతురిన్. 29

దయాళువగుట వీరరుద్రుఁడు కత్తినెత్త సందేహించును. కత్తినెత్తినా పగతురను పించబంగారికము చేసి గిరుసు. తన ప్రశస్తిని వినఁగఁగూడ నొల్లని ఆత్మ శ్లాఘాదురగుఁడు. ఇట్టి గుణరాశితుఁడగుటచే ఈతఁడు ధీరోదాత్తుఁడు.

౨. ధీరోద్ధతుఁడు

బెట్టిదంబైన నడవడి, విఱ్ఱవీఁగు,
దన్నుదా మెచ్చుకోలును దనరువాఁడు,
బూమెలాఁడును, ముకోపి, పుడమి నతఁడు
నెలఁగు ధీరోద్ధతుండని చెప్పఁబడుచు. 30

ఉదా :—

ఓరీ ఘూర్జర ! ఆజి జర్జరుఁడవై తోహోయి లంపాక ! మే
లేరా ! కంపము, వంగ సంగతియ ! యోదే ! కాణుఁడో కోంకణా !
పోరా ! ఫో ! వెస హూణ! ప్రాణములకై, పోయెన్ మహారాష్ట్రుఁడా !
నీ రాష్ట్రంబని యాంధ్రయోధులని నెంతే వేయుదు గ్గేలులన్. 31

ఈ పద్యమున ప్రతాపరుద్రుని భటులు ధీరోద్ధతులుఁగ చెప్పఁబడిరి. వీరి ఆత్మశ్లాఘయు, పరనిందయు, ముకోపితనమును వీరి మాటలలోనే కనఁబడు చున్నవి.

౩. ధీరలలితుఁడు

వెలయు విశ్చింతుండు కళల రక్తుండు
నల ధీరలలితాఖ్యుఁ డమలగుణుండు. 32

ఉదా :—

ఎదురేలేదు ప్రతాపవహ్ని, కరి భూమీశుల్ వశంబైరి, సం
పదుదారంబగు రాజ్యలక్ష్మి పతిదైవంబయ్యెఁ, బ్రోచుం గీర్తిం
డెడఁ గారుణ్యము నిండ, రుద్రయువరాజే భారముం దాల్చు, నిం
పొదవం దేలును వృద్ధకాకతి విభుం డోలిం గళాసేవలన్. 33

భూమీశు లెల్లరు వశులైరి. ఆంధ్రసామ్రాజ్య మెల్ల నిష్కంటకముగా నుండు యుపాయములు యున్న ప్రతాపరుద్రుఁడు సమర్థతతో రాజ్యభారము వహించెను. అన్నిటికి పైన కులదేవతగు స్వయంభూదేవుఁడు దయామృతము వెల్లివిరియఁ జూచుచుండెను. రుద్రమదేవి చక్రవర్తికి సిద్ధింపఁగాక యింకేమి? నిత్యశాంతిని కాలక్షేపము జరుగుచున్నది. ఇట్టి వృద్ధకాకతి విభుఁడగు రుద్రమదేవి చక్రవర్తి ధీరలలితుఁడు!

(రుద్రమదేవి పురుషవేషమును ధరించిన మధిష్ఠించి పరిపాలనము గావించు చుండెనట. కావుననే యిట నామె 'వృద్ధకాకతి విభుఁడు' అని పుంలింగముగా చెప్పఁబడినది.)

౪. ధీరశాంతుఁడు

ధీరుఁడు, శాంతుఁడు, ద్విజముఖ్యుఁడగును
ధీరశాంతుఁడు శుద్ధ ధీ సమేతుండు. 34

ఉదా :—

విరిసి విహారముల్ నెరపఁ బేరుచు పద్మకు పద్మమై, భువిం
గరము ప్రమోదము న్నిజవికాసములం దగఁగూర్చి, దోషని
స్సరణము గోరుచుండు బుధసంఘము వీరుని రుద్రదేవు సం
బరమునఁ గాంచు భాస్కరునిఁ బద్మసర స్సుదయంబున న్వలెన్. 35

ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానమునందలి బుధులు దోషావనోదనమున ధీరులును. విశ్వామోదకారకు లగుట ప్రసన్నాత్ములును అయిరి కావున ధీరలలితులు.

శృంగార నాయకులు

అనుకూలుఁడు, దక్షిణుఁడుం,
గన ధృష్టుండును, శఠుండుఁ గ్రమమున నల్వుర్

దనరెడు శృంగారమ్మున
ననయంబును నేతలందు సఖిమతు లర్వీన్. ౨౮

ధీరోదాత్తాది నాయకులు నిర్ధారితములైన యట్టియును ప్రాతినిధ్యము వహింతురు. వారే శృంగారరస విషయమున అయినప్పుడు మాత్రము ఒక్కొక్కరు నాలుగు విధములుగా అనుకూల దక్షిణ ధృష్ట శఠాభిధానములను పొందుదురు.

అనుకూలుఁడు – దక్షిణుఁడు

అరయ నేకాయత్తు ననుకూలుఁ డంద్రు
సరిగ దక్షిణుఁ డేకాలసతులందఱను ౨౯

౧. అనుకూలుఁడు

ఒక నాయికయందే యనురాగము గలవాఁడు 'అనుకూలుఁడు' అను నాయకుఁ డగును.

ఉదా :—

ఏ తపమాచరించె సఖి ! యీ భువి, నాథుఁడు దీనిపేర భూ
నేత యటంచుఁ బిల్వఁబడు; నేనెటుఁ ? బుణ్య మదేడ ? నెల్లు నే
నాతని కౌదునో ప్రియను; హా ! చెలి ! వంత యదేల ? జేవి నే
వేతును నీవలం దగులఁ బిల్చుచు నిక్క స్థిర రత్నకాంచిఁగాన్. ౩౦

ఇట చేటి తన నెచ్చెలియగు నాయికను స్థిరయనియు, రత్న కాంచి (రత్నాకరకాంచి లక్షితము) యనియు భూపర్యాయములతో పిల్చుచు శ్లేషమహిమ గన్పఱచి జెని కామెయందు వలపుఁ గలిగింతు ననుచున్నది. దీనివలననే ప్రతాపరుద్రునకు భూనాయికయం దెంతయు ననురాగము గలదని తెల్లమగుచున్నది. భూనాయికయం దొక్కదానియందే యనురక్తుఁడనుట ఇట ప్రతాపరుద్రుఁ డనుకూల నాయకుఁడు.

౨. దక్షిణుఁడు

పెక్కురు భార్యల నొక్కరూపగు నెయ్యమున నేలు నాయకుఁడు 'దక్షిణుఁ డ'గును.

ఉదా :—

కేళికి నర్మభాషల లగించితి నొక్కతెఁ; జూపునేర్పునం
జాలఁగ విప్పితి స్మరము చాన కొకర్తకు; దూతిచేత లో
లాలక వేఱొకర్తుక కలంకృతు లంపితి; నెందుఁబోవఁగాఁ
బోలు? నటంచు నెంచుచునె పోఁగడపెన్ బతి రాత్రి నంతటిన్. 39

నాయకునకు పెక్కురు ప్రియురాండ్రు గలరు. ఎవరి మనసును నొప్పింపను అతని కిష్టము లేదు. ఆయా చేష్టలవలన అందఱును తాను విచ్చేయునని ఆస గలిగించెను. తీరా వెళ్ళఁబోవు సమయము కాళ్ళు సాఁగినవి కావు. ఎక్కడికని పోవుట? ఎక్కడికని మానుట? ఆలోచనలో పడినది సంగతి. మూఁడుజాముల రాత్రి యీ సమస్యా పరిష్కారమునకు చాలునా? తెల్లవారినది. ప్రియలందఱియం దొక్క విధముగా నుండువానికే యీ చిక్కు. కావున నీ నాయకుఁడు దక్షిణుఁడు.

మఱియొక యుదాహరణము :

పలుకులఁ బలుకు వెలందినిఁ,
దళుకుఁగనుంగవను సిరినిఁ, దగ భుజపీఠిన్
వెలయఁగఁ బుడమిని నిల్పుచు
నెలమిని నొకరూప రుద్రుఁ డేలెను సతులన్. 40

౩. ధృష్టుఁడు

ప్రకటితదోషుండు భయ ముడ్గువాఁడు
వికలుఁడు ధృష్టుఁడు వివరింపఁబడెడు. 41

ఉదా :—

పో! యీ యంగములే వచించు మఱి నీభోగాలు రాలచ్చితో,
ఆయెం గాకది దోసమా? పిలుతువే యామ్రుచ్చుపేర న్ననుఁ?
ఓయీ! నీవు బహుప్రియుండ, వికఁ నే నుల్కుంగ నేమౌను? నే
నా! యల్పం, దమి మెండుగా వసుమతీఖ్యాతప్రియం గాంచఁగా. 42

ప్రతాపరుద్రునకు ఒక నాయికకును జరిగిన సంభాషణ మిది :
నాయిక : పో! ఆ రాలచ్చితోడి నీ భోగాలను ఈ యంగములే తెల్పెనులే!
ప్రతాప : అగుఁగాక ! అది దోసమా ?

నాయిక : దోసము గాకపోవును గాక ! ఆ ముచ్చు పేర నన్ను పిలుతువా ? చాలులే. నీవు వేయిండ్ల పూజారివి. అయినను నేను ఉలుకుటేల ? అల్లను, నీకు ఆ వసుమతిమీఁదనే ప్రేమగదే !

ఈ సంభాషణమువలన ఒకానొక నాయకుఁడు ఒక ప్రియతో నిసి గడిపి సంభోగ చిహ్నములతో మఱియొక నాయికాగృహమునకు రాఁగా ఆ నాయిక నిష్ఠురము లాడినదని స్ఫురించుచున్నది. ఈ నాయకుఁడు ప్రకటితదోషుఁ డయ్యు భీతిరహితుఁడగుటఁ ధృష్టుఁడు.

౪. శఠుఁడు

ఎఱుఁగఁగారాని యా తెఱఁగున దోసఁగు
నెఱిఁ జేయునట్టి యా నేర్పరి శఠుఁడు. 43

నాయికకుఁదక్క నొరులకు నేరికినిఁ దెలియరాని వడువున నపరాధము సేయువాఁడు 'శఠుఁడ'ను నాయకుఁ డనఁబడును.

ఉదా :—

చూపులఁ జూతు, లేదు మదిఁ; జొప్పడఁ బల్కుదు నోట, లేదు నీ
లోపలఁ; గౌఁగిలింతు వెద, లో నటుగాదు; బలే ! యెఱుంగుదున్
భూపవరేణ్య ! రుద్ర ! యలభూసతి నీ మనసైన లేమ లే !
మాపయిఁ గేవలానుకృతి మానుము పాలు బహిఃప్రవర్తనల్. 44

నాయకుఁడు యథార్థముగ తనయం దనురక్తుఁడుగాక పై పై ప్రేమలు గనఁబఱుచుచున్నాఁడని నాయిక గ్రహించి 'ఓ రుద్ర ! ఆ భూసతియే నీ మనసైన లేమలే ! మాపై నీ యనుకృతు లెందుకు ?' అనుచున్నది. ఇతరులు 'ఈతఁడు ఈమె యందే యనురక్తుఁడై యున్నాఁ'డని యనుకొనునట్లు మెలఁగనేర్చి నిజమునకు వేఱొక చానయందు మక్కువగల మోసగాఁడు గావున ఈతఁడు శఠుఁడు.

'ఓరీ ఘూర్జర...' మొదలగు పద్యములలోఁ గొన్నిట ఘటాదులు వర్ణింపఁ బడినను పరంపరగ నది వారినేలిన వీరరుద్ర వర్ణనమే యగును.

నాయక సహాయులు

ఈ శృంగారనాయకులకు నాయికల ననుకూలింపఁజేయుటకుఁ దోడ్పడు వారు పీఠమర్ద, విట, చేట, విదూషకు లనువారు నల్వురు; వారి లక్షణము :—

౧. పీఠమర్దుఁడు

తగు పీఠమర్దుఁడు దా నేతరీతి
నెగడు న్యూనగుణంబు నివ్వటిలంగ. 45

ఈ పీఠమర్దుఁడను సహాయనాయకుఁడు మహానాయకునికంటె కొంచెము తక్కువవాఁడు. ఇతఁడు కావ్యమునందు ఉపకథయగు పతాకలో నాయకుఁడై ప్రధాన నాయకునిదాసుఁడై మెలఁగును. రామాయణమునందు సుగ్రీవుఁడు పీఠమర్దనాయకుఁడు.

౨. విటుఁడు

విటుఁ డొక విద్యలో విజ్ఞుఁడై యెసఁగి
పటు వగు నాయకు పని నెఱవేర్చు 46

మహానాయకుని మనఃప్రసాదార్థము ఉపయోగించు స్వసామర్థ్యకారులలో ఏక విద్యయందు నైపుణ్యము గలిగియుండువాఁడు 'విటుఁడ'ను సహాయనాయకుఁడు. నాగానందములోని శేఖరకుఁడు విటుఁడను టకు ఉదాహరణము.

౩. చేటుఁడు

నీటుగ నాయిక నేతకుఁ గూర్చఁ
జేటుఁడు గుణియుఁడై చెలఁగును మిగుల 47

సంధానకుశలుఁడై పూర్ణసేవ్వగలిగి మహానాయకునికి సహాయకుఁడై యుండువాఁడు 'చేటుఁడ'ను నాయకుఁడు.

౪. విదూషకుఁడు

కొనకొని హాస్యాలఁ గులికించు నేత
నొసర విదూషకుం డన నొప్పు నతఁడు. 48

వాక్యాంగ విశేష వికారాదులతో నవ్వించుచు మహానాయకుని ఉల్లము పల్లవింపఁజేయు సహాయనాయకుఁడు[1]. 'విదూషకుఁడు'. శాకుంతలము మున్నగు నాటకములలోని మాధవ్యుఁడు మొదలగువారు విదూషకులు.

1. విదూషకుని గురించిన విశేషములకు నాటక ప్రకరణములోని ఆముఖ స్వరూప వివరణమును చూచునది.

శృంగార నాయికలు

౧. స్వాధీనపతిక　　౫. ఖండిత
౨. వాసకసజ్జిక　　౬. కలహాంతరిత
౩. విరహోత్కంఠిత　　౭. ప్రోషితభర్తృక
౪. విప్రలబ్ధ　　౮. అభిసారిక

అను నీ యెనమండ్రును శృంగార నాయికలు.

నాయకున కేది లక్షణమో, నాయికకును అదియే లక్షణమను ఉద్దేశముతో ఇట నాయికకు వేఱుగా లక్షణము చెప్పలేదు. ప్రబంధవ్యాపకత్వము, ప్రధాన ఫలప్రాప్తిమత్త్వము, మహాకులీనత్వాదులును నాయికానాయకుల కుభయులకును సమానములే. నాయకునకు ప్రతినాయకాదు లున్నట్లే నాయికకును ప్రతి నాయికాదు లుండును. 'నాయికా ప్రతిపూర్వాచసా వుపపూర్వాచ నాయికా' అని నాయికా, ప్రతినాయికా, ఉపనాయికా, అనునాయికలను భోజరాజు పేర్కొనెను. నాయికాభేదము లింకను ఇట్లు చెప్పఁబడినవి:

౧. గుణములవలన : ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమ.
౨. వయస్సు-కౌశలము : ముగ్ధ, మధ్యమ, ప్రగల్భ.
౩. ధైర్యము : ధీర, అధీర.
౪. పరిగ్రహము : స్వీయ.
　అపరిగ్రహము : అన్య.

ఇట్లే ఊఢానూఢలు, ఉదాత్త, శాంత, లలితలు, సామాన్య, పునర్భూ, స్వైరిణి, రూపాజీవ, గణిక, విలాసినులును, అవస్థా విభాగములోని ఖండితాది విరహోత్కంఠితాంత నాయికలును. మొత్త మీ నాయికలు ముప్పది యిద్దఱు.
(స. కం. V పరి. 110-120 శ్లో.)

సాహిత్యదర్పణకారుఁడు నాయికాభేదములు మూఁడువందల యెనుబది నాలుగుగా చెప్పి, సూక్ష్మపరిశీలనముచేసినచో నాయికాసంఖ్య యింకను పెరుఁగు ననెను. (సా. ద. III 83)

౧. స్వాధీనపతిక

పతి తన్ను లాలింపఁ బరఁగు స్వాధీన
పతిక నా నాయిక బహుకేళిలీల.

ఉదా :— పరభృతప్రస్మృతి విశ్వంభరాదేవిఁ
చేసి తీవ నటులఁ దేల్చి ప్రేమ
పొంగి పొరల వశము బుజ్జగించుచునుండు
పుడమి చేసినట్టి పుణ్యమేమొ : 51

సమయమగు ఋతు [illegible] విశ్వంభరా [illegible] యనఁగనున్నది

౨. వాసకసజ్జిక

ధవుఁడు వచ్చెడివేళ దనను గృహమును
సవరించు వాసకసజ్జిక ప్రీతి. [illegible]

ఉదా :— కాంతామణి సరి తన తను
కాంతులఁ గై సేసి గృహము గల్యాణమంచా
సంతసమున శయనము లిం
తింతనుగా రుద్రు రాక కెదురులు సూచున్. 52

సిరియనెడి నాయిక భూషణాదులచే తాను చక్కఁగా భూషించుకొని, మందిరమును సుందరముగా అలంకరించి ప్రియుఁడగు రుద్రదేవుని రాకకై వేడుకతో ప్రతీక్షించుచున్నది కావున 'వాసకసజ్జిక' యనఁబడును.

౩. విరహోత్కంఠిత

పతి రాక తడయఁగ వలవంత నొందు
సతి విరహోత్కంఠిత తనరు ననఁగ. 53

ఉదా :—అనుకొనరాదు వేఱుగ గుణాఢ్యుఁడు రుద్రమహీశ్వరుండు, మే
లెనయఁగ గోష్ఠి దేననొ సుఖించుచు జాగొనరించు, దూతికిం
జనఁ దగ దట్టిచో; మనసిజా ! కయి మోడ్తును, బొమ్మ తేఱ; నీ
యనుఁ గిదె సూదివాసవలె నంతటఁ జిమ్మ గరమ్మ లిమ్ములన్. 54

వీరరుద్రుఁడు జాగుసేయఁగా ఓర్వలేని యొక నాయిక యిట్లనుకొను చున్నది. "నా ప్రియుఁడు చాల గుణవంతుఁడు. వేఱుగ (పరకాంతాసక్తిని) అను కొన వీలులేదు. ఏ కవితాగోష్ఠిలోనో పరవశుఁడై ఈ మాట మఱచియుండును.

నలుగురిలోనే! నా పోతికలు వెళ్ళిన బాగుండదు. కావున దయచేసి నీవు పోయి రమ్ము! ఓ మనసిజా! నీకు నమస్కారము. నేను మాత్రము నలుగురికి కనం బడనా ? యని సందియపడకుము. నీవు మనసులోనే యుందువుగదా! ఆలసింపకుము! అదిగో! చూడు! నీ సెచ్చెలిగాండ్రోలు చంద్రుఁడు – వెన్నెల కాదు, సూదివాన గురియుచున్నాఁడు." పతి రాక తడయఁగ కాంత యిట్లు తాళ లేక విరహతాపము నొందుచున్నది కావున ఈమె 'విరహోత్కంఠిత'.

౮. విప్రలబ్ధ

గురుతుగా నొక యిప్పు గొమరారఁ జెప్పి
పటపటి ప్రియుఁడు ద న్వంచింప మిగుల
నెసవింటిదంట బన్నముల వెట్టంగఁ
జను విప్రలబ్ధ నాఁ జాన బగాన. 54

ఉదా :—

నడు చేటీ ! యిటు పసుందు. వీడు మిఁక నా నాథాగమాలాపముల్,
నడురే యయ్యెః వృథామదగ్రకణ సంతానమ్మునఁ బొంపి వు
న్నైడు సంకేతగృహంబ ! పోయెద; వధూటీభూష భాషణా, సిరిం
బుడమిం గేళులఁ దేల్చు తేఁ డనక రా మోసంబు పాటిల్లెఁగా ! 55

నాయకుఁడగు ఒకఁడు ఒక కాంతతో అదిగో! ఆ గృహమునకు రాత్రికి వచ్చెదను. నీవును రమ్మని చెప్పెను. పాపము! ఆ నాయిక గంపెఁడాశతో చక్కఁగ శృంగారించుకొని చెలికత్తె దారిచూప పరులకంటఁ బడకుండఁగ సంకేత గృహమునకు వచ్చి చేరినది. మనస్సులో తియ్యని తలంపులు ఇసుకపాఁతలవలె త్రవ్వుకొనుచున్నది. ప్రియుఁడు ఇటు వచ్చును, అటు వచ్చునని దారులు చూచుచున్నది. నడురేయి అయినది. ప్రియుని దర్శనము మాత్రము కాలేదు. నిరాశ హెచ్చినది. ఉస్సు బుస్సులు హెచ్చినవి. దూతి నాయకుని గుణవిశేషములును, అతఁడు చేసిన మధురాలాపములును చెప్పి సమాధానపఱుప యత్నించినది. నాయికకు అవి వెగటుగ తోఁచినవి. ఆమె యనుచున్నది: 'ఓ చెలీ! ఇంక నడు ముందు; ప్రియుని మాటలు చెప్పకు! అవి వ్యర్థాలాపములు. ఓ సంకేతగృహమా! నేను పోయివచ్చెదను. పాపము! నీవు నా అశ్రుధారలతో పంకిలమైతివి. (ఆనంద

చిహ్నములతో నీవు రతిసమ్మర్ద స్వేదముతోను (వాడని భావము) అయినను లోప మంతయు నాదేనమ్మా! నేను బహుప్రియుండని తెలియక వెళ్ళగొట్టనైతి నిచ్చుట నా దోసముగాక మరేమి?' నాయిక నాయకుని చేత మోసగింపబడి సంతప్తయైనది గాన ఈమె 'విప్రలబ్ధ'.

౫. ఖండిత

ఒకతెతో నిసి సుఖించి యుదయమందు రాఁగఁ
బ్రకటితచిహ్నుల రమణుఁ జూచి నేరఁ
గనలెడు నాయిక ఖండిత యనఁబడు
నొపరఁ బిల్వఁగఁబడ నొప్పు నెల్లనాఁడు. 56

ఉదా :—

సరిగా జాములు మూఁడు చేయుటకుఁ బ్రియాసంఘంబు వేచుండెఁ గో,
వఱవాతిజా నృప! చూరిఁబోవుచు నిటుల్ వైళంబ విచ్చేసితే;
వరపాలిర్ దమ, రందఱుం గనుఁగొన న్యాయ్యంబెగా; యేమనన్?
మఱి మీ దోసములేదు లెండు; మిగులన్బాధించు నా దోసమే! 57

అన్య నాయికతో నిసి గడపి తెల్లవాఱఁగనే చందన తాంబూలరాగ దంతక్షతాది సంభోగచిహ్నములతో నాయకుఁ డింటికి రాఁగా నాయిక వక్రోక్తితో అనుచున్నది: 'ప్రియాసంఘము వేచుంటి కున్నది. ఈ రాత్రి చూచెదమా పట్టుమని మూఁడు జాములు. ఏదో! అదే దారిని వెళ్ళుచు (రావలెనను కోరికతో రాలేదని భావము) ఇటు వచ్చితిరి తెల్లవాఱి. (రాత్రి కాదని భావము) అయినను తాము ప్రభువులు. (సరసులు కారని భావము) తమకు అందఱు సములే, అందఱు చూడఁదగినవారే. (గుణరూప విశేషాదులతో పనిలేదని భావము)ఇట్టి ప్రయాసమును కలిగించుట కూడ మా దోసమే లెండు.'

ఇట నాయిక అన్యాసంగుఁడగు ప్రియుని చూచి కోపగించినది గావున ఖండిత. [1]ఈమె ధీరమధ్యానాయిక యనియు వ్యవహరింపఁబడును. ఇట నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

---

1. 'వక్తి సోత్ప్రాస వక్రోక్త్యా ధీరమధ్యా కృతాగసమ్' అని లక్షణము. (మధ్య) 'ధీరాతు వక్తి వక్రోక్త్యా సోత్ప్రాసం సాగసం ప్రియమ్' (ర. సు. I. 99)

౬. కలహాంతరిత

అలుకమై ప్రియుఁ దొల్త నవధీరణమునఁ
బలికి యాతఁడు వోవ భావంబునందుఁ
బొగిలి పశ్చాత్తాపమునఁ జెందు తన్వి
యునుఁ గలహాంతరితాఖ్యఁ బ్రసిద్ధ. 58

ఉదా :—

రాగం : పంతువరాళి
లాలించె నీ భర్త యిట్లు లాఘవమయితే !
బేలా ! మోయుఁ జేవె రా జని;
వాలుఁబోఁ ! ఉపహాసము సహియింపు మిఁకఁ జాలు. 59

ఉ॥ నాయిక, నాయకుఁడు వచ్చి లాలించుచుండగా మొండిపట్టుపట్టి మూతి తిప్పుకొని ముఖము వక్రపెట్టుచేసినది. నాయకుని ప్రాణము పసిగెనది. రాజసము వైకొనినది. నాయకుడు వెడలిపోయినాడు. నాయిక బిగువు సడలినది. కోపము పలుచఁబడినది. నాయకునికై దిక్కులు చూచినది. వాపోవఁజొచ్చినది. అట్టితఱి చెలికత్తె చీవాట్లు పెట్టినది 'ఇంత బెట్టిదమేల ?' యని. ప్రియుని అవధీరణము చేసి పిమ్మట పశ్చాత్తాపతప్త యగుట ఈ నాయిక 'కలహాంతరిత'.

౭. ప్రోషిత భర్తృక

పతి ప్రవాసము సేయ వలవంతనొందు
నతివ ప్రోషితభర్తృకాఖ్యతో నొప్పు. 60

ఉదా :—

త్రైలోక్య ప్రథమానకీర్తి లసితుం దైత్రిలిజ్గనాథు న్మహీ
పాలుర్ గొల్చుచు నోరుగంట మసల, న్వల్మాళు తజ్జాయ లె
వ్వేళం దత్స్మృతి బద్ధసాంద్రపులకల్ విద్ధాంగజాతేషులం
బోలంబుత్తురు దారిచూపుల దినంబుల్; వేఁగు నాస న్నిశల్.

సామంతరాజులు చక్రవర్తి సేవార్థము వచ్చి ఓరుగంటిలో నుండి తడవు సేయుచుండ ఇండ్లకడ వారి భార్యలు విరహతప్తలై వారి రాక కెదురుచూచుచు

పగలు గడపియు, ఎప్పుడు తెల్లవారునా? యని రేలను గడపియు అవస్థలు పడు చున్నారు కాన వారు 'ప్రోషితభర్తృకలు.'

౮. అభిసారిక

కాంతాభిసరణేచ్ఛఁ గడఁగెడు నట్టి
[1]కాంత యా నభిసారిక యనఁగఁ దనరు. ౬౧

ఉదా:—

సంభ్రమంబు లింకఁ జాలింపు మో బేల!
యరయ వేఁడు ప్రియుఁడె యగుఁగాక;
హస్తి నెక్కినట్టి యభిసారికను మున్ను
గనఁగలేదు; కాదు, వినఁగలేదు. ౬౨

ప్రియవిరహమును సహింపలేక ప్రియునికడకు తానె ప్రకటముగాఁ బోవ నుంకించి యొక నాయిక తన సఖితో 'ప్రియుని గనుగొనుటకు పోయెదను. ప్రియుని పనుఁగును తెప్పింపుము!' అనినది. చెలికత్తె గూఢ నాయిక సాహసమును జూచి, 'ఓ బేలా! నేఁడు నీ కెంత ప్రియుఁడైనను ఇట్లు ప్రకటముగ బోయెదవఁటే! గజా రోహణముచేసి ప్రియునకడకు పోవు నీ వంటి దానిని చూచుటయే కాదు; విననైనలేదు సుమా!' అన్నది. కాంతాభిసరణము సేయ నిచ్ఛగించుటచే ఇమె 'అభిసారిక'.

అభిసారికా లక్షణము—వసంతరాజీయము —

'మదేన మదనేనాపి
ప్రేరితా శిథిలత్రపా
యోత్సుకాభిసరేత్కాంతం
సా భవే దభిసారికా'

'కులజాం గణికాం ప్రేష్యాం
యథార్హై ర్వేష చేష్టితైః
రాగాతిశయ సంపన్నాం
వర్ణయే దభిసారికామ్' (విక్ర. కుమారగిరి వ్యా. అం. III.)

1. కాంతు నభిసరించునదియు, కాంతుని తన సన్నిధికి అభిసరింప చేయునదియు అభిసారిక యగును. ప్రకృతోదాహరణము కాంత యభిసరించుటకే ఈయఁబడినది. కాంతుని అభిసరణమునకు వేఱుగ ఉదాహరణమును ఊహించుకొనవలెను.

2. ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ ప్రతి. పు 134.

మదముచేఁగాని, మన్మథ భావము చేతఁగాని ప్రోత్సహింపఁబడి, సిగ్గువీడి ప్రియునిఁజేర నుత్సుకురాలై పోవు ప్రేయసి అభిసారిక యనఁబడును.

ఈ అభిసారిక ఉత్తమవంశజగాని, వేశ్యగాని, సేవకురాలుగాని కావచ్చును. అందుచే అభిజాత్యస్థితులకు తగిన వేషము, చేష్టలు ఒప్పునట్లుగా అనురాగాతిశయము వెలదిగా ఈ అభిసారికను వర్ణింపవలెను.

దూతికలు

దాసియును, సఖియును, దాది, కారువును,
భాసిలు పొరుగింటి పన్నెలాఁడియును,
లింగిని, శిల్పిని, తేమ చుట్టాలు,
రంగుగ నైదోడు రమణులు వీరు. ౬౩

వీరు నాయకు ననుకూలపఱచుటయందు నాయిక కెంతయు చేదోడు వాదోడుగా ఉందురు. నాయిక పనికి తానే యుక్తి ప్రాగల్భ్యముతో దౌత్యము నడపుకొనుటయు కలదు. వీరి కలరూపు తెల్లముగాన లక్షణోదాహరణము లీయఁబడలేదు.

పద్మిని, చిత్రిణి, శంఖిని, హస్తిని యనునవి స్త్రీజాతి విశేషములు. అవస్థా విశేషములు గావు. అవి కామశాస్త్రమునఁ బ్రసిద్ధములు గాన వాని స్వరూపోదాహరణము లా శాస్త్రమునందే కనునది.

రతిమంజరిలో వీరి లక్షణము లిట్లు చెప్పఁబడినవి :—

౧. కమలములవంటి కన్నులు, తిన్ననైన నాసిక, కదిసియున్న కుచములు, చక్కని కురులు, సన్నని దేహవల్లి, మృదువైన భాషణము, గీతవాద్యముల యందు రక్తియు గలిగి పద్మపరిమళము లొలయు చెలువతి పద్మిని.

౨. మిక్కిలి పొట్టిదియుఁ గాక, మిక్కిలి పొడవైనదియుఁ గాక సమమైన కాయము, నూవుపూవువంటి నాసిక, మసృణములైన నల్లకలువలవంటి కన్నులు, పీనములు కఠినములు నైన స్తనములు, నీతిబద్ధమైన శీలము గలిగి రతిరసజ్ఞయైన సుందరి చిత్రిణి.

౬. దీర్ఘాతిదీర్ఘములైన కనులు గలిగి, గుణశీలయుతయై గళమున మూఁడు రేఖలతో ఒప్పారి, కామోత్సుకగ రసికతను వెలయు [illegible] శంఖిని.

౭. పెదవులు, పిఱుఁదులు, వ్రేళ్ళు, పాలిండ్లు అను నవయవములు స్థూలములై యుండి, కామోత్సుకయై యుపరతిని వాంఛించు సుశీల హస్తిని.

ముగ్ధాది నాయికలు

ముగ్ధ, మధ్య, ప్రౌఢ యని [illegible]

ముగ్ధా లక్షణము

పొడసూపు జవ్వనపు బొల్పు లెసఁగఁ
గడులజ్జ వెంటఁబెట్టు నడఁచు నా ముగుద. 64

మధ్యమా లక్షణము

నునుసిగ్గు నవవిల్తు లసువాని సడుమఁ
దనరుచు జవ్వనమునఁ బొల్చు మధ్య. 65

ప్రౌఢా లక్షణము

వలపు పెంపున సిగ్గు పలుచనగాఁగ
వెలయు నిండు వయస్సుగల చాన ప్రౌఢ. 66

ముగ్ధ

ఉదా :—

గోలా ! దాఁచెదు మున్ను దెందమునకే న్గుట్టుల్ విన న్నాకు నీ
వోలిం జెప్పెదు; నేఁడు నే పెఱనఁటే ! యోసీ ! చెలిం గానఁటే !
యేలా ! పొక్కెదు దాఁచి, రుద్రనృపుపై నిచ్చల్గడుం దోఁచు; బా
గేలే ! నా, నునుసిగ్గుతోన ప్రతిభాషించెం జెలిం జెల్వయున్. 67

ఒక నాయిక ప్రతాపరుద్రుని వలచినది. కాని సిగ్గువలన మనస్సులోనే మదన బాధ ననుభవించుచున్నది. ఆమె చెలికత్తె ఆవులించిన ప్రేవులు లెక్క పెట్టునది; తన నెచ్చెలి వాలకము చూచి కారణము పసిగట్టినది. "ఓసీ ! గోలా ! బహిః

ప్రాణమునై నాతోను చెప్పక దాచెదవా? నిజము చెప్పు! రుద్రభూపతిని వలచి తివి కదా!" యని సిగ్గుచేసినది. నాయిక సిగ్గిల్లినది ఇట నాయికకు సిగ్గుచే మన్మథభావము మరుగుపడినది గాన ఈమె ముగ్ధ.

మధ్యమ

ఉదా :—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగమగు నా లేఁజవ్వనంబొప్ప హే
లాలజ్జాపరినిందిత స్మరకళాలాస్యంబులక్షాగ్రగా నీ
వాలుంగంటికి రుద్రనృపునిపై భావిల్లె దోఃఖాప ను
శ్రీ లక్ష్యంబగు నొక్క చేష్ట గనరే! శృంగార నాట్యంబనన్. 68

నాయికకు పూర్వరంగము లేఁజవ్వనము పొడమినది. నీవేరయపనికవలె పలుచని సిగ్గుతెర వ్రాలినది. ఈ శృంగార నాట్యములో ఒకానొక మధురచేష్ట కనఁబడి కనఁబడని యట్లు భావవలక్ష్యమయినది. వీరరుద్రునిపై కలిగిన తియ్యని కోర్కెయు, సిగ్గును ఆ వాలుగంటిలో సమానముగ నీవా! నేనా! అన్నట్లుగా ఉన్నవి గావున ఈమె మధ్యమ.

ప్రౌఢ

ఉదా :—

సుందరరూపు రుద్రనృపుఁ జొక్కపుఁ జూపులఁ జూచు నాతి యిం
పొందు వయస్సునం దుదయమొందిన మేలగుఁ దియ్య చిన్నెలం
గ్రంద మహారసోద్ధతినిఁ గల్గిన సాత్త్విక భావ చాతురీ
మందిరమై తలిర్చు సుమమార్గణుశిల్పము వెల్గుఁ జిత్రమై. 69

నిండు జవ్వనపు పొంగున మగువ మధుర శృంగారభావము సువ్యక్తమగు నట్లు వాలుచూపులతో ప్రియుఁడగు రుద్రనరేశ్వరుని చూచుచున్నది. తీరు తీరు తీపి చిన్నెలు, వన్నెలును అంగవిన్యాసమున తొణికిసలాడుచున్నవి. వేయేల! శృంగార శిల్పిచక్రవర్తి యగు మన్మథుఁడు తీర్చిదిద్దిన సజీవమగు చిత్రమో! యనునట్లున్నది. ఇందు నాయికకు జవ్వనపు పొంగులో లజ్జ మాయమైనది. లేకుండిన వాలుగంటి చూపులు నిలిపి వలపుకానిని చూడఁగలదా! అట్లగుట ఈ నాయిక ప్రౌఢ.

ప్రసక్తానుప్రసక్తముగ చెప్పవలసివచ్చిన నాయక గుణములను, తద్భేదములను తత్సహాయులను, నాయికలను, తద్భేదములను, తత్సహాయలగు సఖ్యాదులను నిర్వచించి ప్రకరణ ప్రారంభమున కావ్యమునకు పరమాపేక్షితముగ చెప్పిన పుణ్యశ్లోకు గుణగుంభనావశ్యకతను, ప్రాముఖ్యమును మఱియొకసారి దృఢప్రతిపత్తికొఱకు ప్రకరణాంతమున కవి నొక్కి వక్కాణించుచున్నాడు:—

సంగ్రహ పద్యము

ఘనరసపుష్ట కావ్యమునఁ గ్రథనగుణంబు లలంకృతుల్ దగన్
దనరిన సొంపు పెం, పటిమఁ దన్పెడు సుల్లమునఁ బల్కు లర్థముల్
గొనబునమీఱ, సంతసము గూర్చు సుధారసమాధురీ రుచుల్
గొనకొని పుణ్యకీర్తి గుణగుంభన ముల్లసిలంగ నెల్లెడన్. 70

గద్యము

ఇది శ్రీ శ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సరస్వతీ నికర,
కౌండిన్యసగోత్ర పెలమచెర్ల సూరిజ నరసింహాచార్య విరచితంబు.
స్వీయరుచిరాఖ్య సటీకానువాదసహితమునైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
నాయక ప్రకరణము

*

అధికపాఠము

[1]కావ్యశోభా హేతువులగు గుణాలంకారములు తగిన యలంకార్యము లభించినపుడే సార్థకములగును. లోకరీతి చొప్పున నెయ్యది యలంకారములకు నాశ్రయమో యయ్యదియే యలంకార్యము. గుణాలంకారములకు గమ్యమే యాశ్రయము గావున నదియే యలంకార్యము; ప్రధానము. గుణవంతుని హారకుండలాద్యాభరణములు శరీరోపస్కారకములతో ద్రవ్యము 'అలంకృతమే అలంకార్యము' అను వ్యవహారమువలె 'రసాదులే అలంకార్యము' అను వ్యవహారముగూడ ప్రాధాన్యమునుబట్టి వచ్చినదే. కావ్యమునకు రసధ్వన్యాదులు జీవితము గావున నదియే కావ్యాత్మ. కావ్యమున [2]ఒకచో రసమునకు, మఱియొక యెడ అలంకారమునకు, వేఱొకచోట వస్తువునకును ప్రాధాన్యము.

రసప్రాధాన్యము

ఉదా :—

అల్లనల్లన మొలకెత్తు నర్మిలి పస,
మేన చిగురెత్తు టెక్కుల మేలి సొబఁగు,
మొగ్గ దొడిగిన గుబ్బల మురువు వెలయు
వింతి వయసున పూఁచెఁ; ఫలించె మరుఁడు. 71

ఒకానొక బాల నాలోకించి సస్పృహుఁడగు ప్రతాపరుద్రుఁ డనిన మాట యిది. ఇందు శృంగారరసము ధ్వనించుచున్నది.

---

1. ఇటునుండి ఈ నాయక ప్రకరణము తుదివఱకును గల భాగము పెక్కుప్రతులలో లేదనియు, కుమారస్వామి సోమపీథి కూడ ఈ భాగమునకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయ లేదనియు సంస్కృత ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణమును పరిష్కరించి ప్రకటించిన కె. పి. త్రివేది పండితులు వ్రాసిరి.

2. ఈ కావ్య విషయము కావ్య ప్రకరణమున విశదీకరింపఁబడినది.

3. ధ్వనిస్వరూపము 'వ్యంజన' యను శీర్షిక క్రింద కావ్య ప్రకరణమున తెలియ నగును.

అలంకార ప్రాధాన్యము

ఉదా :—

ఏరు రుద్రావనీశ్వరు విమల యశము
వెల్లి విరియంగ దిక్కుల నెల్లఁ బర్వి
అవధిగిరి సానుసీమల నాద్రిచంద్ర
కాంతశిలజనితనిర్ఝరంగాఁ గనొప్పు. 72

ఇందు నిర్ఝరవ్రత సామాన్యమగు చంద్రకాంత శిలలు నీరుగ్రవిస్తు కీర్తిని గాంచి వెన్నెల యని భ్రమసి అది ద్రవించినది యనుట భ్రాంతి మదాలంకారము ధ్వనించుచున్నది. వ్యంగ్యమగుణమైనపుడు అలంకారము వస్తువునకుఁ బ్రధానములే యగును.

వస్తు ప్రాధాన్యము

ఉదా :—

జగతి మేలైన కాకతిసత్కులాన
నవతరింపఁగ రుద్రరాజాధిరాజు
పాలసంద్రము వీడి యా పాఁపతేఁడు
కోరి చెచ్చెరఁ దన వీడు సేరఁజనియె. 73

ఇందు క్షీరసముద్రము వీడి (హరికి శయ్యగానున్న) సర్పరాజు శేషుఁడు తన యింటికిఁ జేరెననుట వలన పాలసముద్రములో హరి లేఁడని ధ్వనించు చున్నది. దీనివలనఁ బురుషోత్తముఁడు ప్రతాపరుద్రుఁడై కాకతి కులమున నవతరించె ననెడి వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

ఈ రీతి వ్యంగ్య ప్రధానములగు కావ్యములు మూఁడు విధములు. అట్టి కావ్యము నాశ్రయించి గుణాలంకారములు విలసిల్లును. ఆ కావ్యము శబ్దస్ఫురణము వలనను, అర్థస్ఫురణము వలనను, తదుభయస్ఫురణము వలనను సహృదయులకు ఆనందము గలుగఁజేయును.

శబ్ద స్ఫురణము

ఉదా :—

భూరక్షాదీక్షదక్షములు, దుర్వ్యాపారిశిక్షావిధి
క్రూరోక్తిప్రసుహాసభాసితములుఁ గా, హూణక్రమస్పష్టక్రియా
ప్రారంభంబులు రుద్రభూమివిభుని బాహాదండకేళీల్ భళీ!
ఘారమ్ముల్ స్వనిరోధిపర్వతభిదా శోభిల్లు దంభోళులై. ౭౪

అర్థ స్ఫురణము

అనుగుంభితశబ్దముల నర్థము స్ఫురించుట యర్థస్ఫురణము.

ఉదా :—

అలిగి ప్రతాపరుద్రనృపతి యమునాసహూదిని దూయు కత్తిధా
రలఁ బ్రతిబింబితంబగు సకుతుల దోయిలి నెంత్రు విజ్ఞు లౌ
నల జయలక్ష్మి వాసమగు నంబురుహంబని; కాదు; సృష్టికై
వలసి యరాతిజీవములఁ బట్టఁగవచ్చు విరించి పీఠమే. ౭౫

రిపునృపులు జయలక్ష్మికి నివాసమైన యంబురుహం బనుకొనుచున్న అంజలిని తాను పునః సృష్టికి రిపుజీవితములను ప్రోగుచేయ వచ్చిన విరించి పీఠమని అన్యాయచుంబితమగు అర్థమును చెప్పుట నిది అర్థస్ఫురణము.

ఉభయ స్ఫురణము

ఉదా :—

మాతంగగణమేఘమాలికావళితోడఁ
దుములబృంహితగర్జితములతోడ,
ఉరుధరాభృత్కటకోపరోధముతోడ
నసితాసిరుచిరతటిల్లతలతోడ,
చిత్రకేతనసునాశీరచాపముతోడ
జయనాదకేకాప్రసక్తితోడ,
పరరాజవరవధూబాష్పాంబువులతోడఁ
బ్రబలమితాహితదావవహ్నితోడ,

దుర్దినంబులఁ జేయుచుఁ దొడరి రుద్రు
క్షాత్రయాత్రలు ప్రకటవర్షాక్రమంబుఁ
దెలియఁ జేయుచు నున్నవి దిశల నౌర!
సుజనచాతకములకెల్ల సుఖమెసఁగ. 76

ఇట్టి శబ్దార్థ స్ఫురణానుగుణముగా కావ్యసౌందర్య మెరుఁగుచుండును. ఈ శబ్దార్థములందు విరోధ్యవిరోధి గుణవర్ణనమున [illegible] [illegible]ములుండును. కావున నాయకునకే [illegible] ప్రాధాన్యము.

సత్యశౌచాది ప్రముఖ శౌర్య ముఖ్య
నేతృ గుణములు వర్ణింప నెల్లఁ దగును;
కానిచోఁ బ్రతినాయకు ఘనత పొగడి
తగును నాయకుఁ గీర్తింపఁ దజ్జయమున. 77

నాయక గుణ వర్ణనము

ఉదా :—

అతఁడా! వెన్నుఁడు; వాని పుట్టు నెలవా! యా కాకతీయాన్వయం
బతి పూతంబు; చరిత్రయా! భువనకల్యాణాభిరామంబు; తత్
స్తుతియా! కల్పమహీరుహాదులకుఁ గూర్పుంగా ప్రీద: శ్రీ రుద్రభూ
పతి విశ్వంబున నెన్న మిన్నయగుచుంగా వర్ధిల్లు నెల్లప్పుడుం గా. 78

ప్రతినాయకుని వర్ణించి తజ్జయమున నాయకోత్కర్షము

ఉదా :—

ఏ విభుతేజ మాతప మరీశ్వరగర్వతమంబుఁ దోలఁగా,
నే వసుధేశువిక్రమ మహీనగతిన్ జగమెల్ల వెల్గ, నా
సేవణ భూమిపాలుఁడు విచిత్రము! వీరనృపాలభేరికా
రావము విన్నమాత్ర రణరంగము వీడుచుఁ బాఱు భీతిమై. 79

నాయకుఁడు కల్పితుఁడై నప్పుడు మాత్రము ప్రతినాయకుని వర్ణించి తజ్జయమున నాయకోత్కర్షమును దెలుపు నీ మార్గము పనికి

రాదు. కల్పిత నాయకునకు లోకప్రసిద్ధి గలుగుకొలఁదిఁ అతని కులవృత్త దేశాదులను వర్ణించుటయే లెస్స. నాయకుఁడు ప్రసిద్ధుఁడయినప్పుడీ రెండు పద్ధతులును ఉచితములే. ప్రఖ్యాత నాయకుని కులశీలాదులు లోక ప్రసిద్ధములే గావున నవులు తిరిగి యా ప్రసిద్ధవిషయములనే వర్ణించుటకంటె నాయకుఁడు, బలవంతుఁడగు ప్రతి నాయకుని జయించి పేర్గాంచెనని వర్ణించుటయే యుక్తము. ఇట్లు స్వతస్సిద్ధుఁడు (ప్రసిద్ధుఁడు), ఉత్పాద్యుఁడు (కల్పితుఁడు) అని నాయకుఁడు రెండు తీరులు. బాహ్యసంభ్రమయుక్తమగు రౌద్రరసమును ధీరోద్ధతుని యందును, బహుభావభావితమగు శృంగారమును ధీరలలితుని యందును వర్ణింపఁదగును. ధీరోదాత్తుని యందు మాత్ర మారీతి వర్ణనము తగదు. నాయకుని ఆయా స్వభావములవలననే రసస్ఫూర్తి కలుగునట్లు చూడవలెను. ధీరోదాత్తుఁడు సర్వనాయక శ్రేష్ఠుఁడు గావున ప్రబంధమున తత్స్వభావుఁడైనచో సర్వశ్రేయము.

కావ్య ప్రయోజనములలో ఉపదేశముకూడ ఒకటి కావున ధీరోదాత్తుని వంటి ఉత్తమ నాయకుని గుణవర్ణనను గావించినచో కావ్య పఠితలకును, శ్రోతలకును అట్టివానివలె సత్పథమును సంచరింపఁ దలఁపు సముచితోద్యోగము కలుగును. అసత్పథము నుండి నివర్తింపఁజేసి సమాజమునకు మేలుచేయు వానినిగా మానవుని సంస్కరించుటకే కావ్యకర్తలు యత్నింపవలెను. గుణహీనుని కావ్యనాయకునిచేసి అతని యథేచ్ఛా భోగప్రవృత్తులను పొగడినచో తత్త్వజ్ఞులు కానివారును, యథాశ్రుత గ్రాహులును అయిన పాఠకులు అదియే ఆదర్శగుణము అనుకొని చెడిపోవుదురు. కేవలము ఐహిక భోగానువర్ణనముగల కావ్యముల వలన విపరిణామములగు దుర్వాంఛలు రెచ్చఁగొట్టఁబడుటచే సమాజ ధర్మము కలుషితము చేయఁబడును. అట్టివి అసత్కావ్యములు. వానిని గూర్చియే "కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్" అను నిషేధసూక్తి వెడలినది. కావ్యము లన్నియు వర్జింపవలెనని తాత్పర్యము కాదు గదా! సత్కావ్యము విశ్వశ్రేయోదాయకమని కావ్యప్రయోజన వివరణ సందర్భములో నిరూపితమైనది.

నాయక ప్రకరణమున అనుబంధ రూపమైన అధికపాఠము ముగిసినది.

*

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిర సమీక్షా సహితము]

౧. కావ్య ప్రకరణము

ప్ర[illegible] చెప్పవలసి[illegible] స్వరూపాదులను [illegible] కావ్య స్వరూపమును కవి నిరూపి[illegible] :

కావ్య స్వరూపము

విహితగుణము లలంకృతివితతియుం గల్గి
యరయ దోషములేని శబ్దార్థములను
గద్యపద్యాత్మకంబుగ కావ్యమండ్రు
విఖ్యాతమతి కావ్యవిదులైన ప్రాజ్ఞులెల్ల. 1

దోషములు లేనివియు గుణములతోను, అలంకారములతోను ఒప్పు నట్టివియునగు శబ్దార్థములు కావ్యము. ఇది కావ్యములకెల్ల సామాన్య లక్షణము. ఈ కావ్యము గద్యకావ్యమనియు, పద్యకావ్యమనియు, గద్య పద్యోభయ కావ్యమనియు మూఁడు విధములు.

కావ్యలక్షణమును దెలుపు పై కారికలో గుణాలంకారములనే ముందు చెప్పినను వివరణ వాక్యములో 'దోషములు లేనివియు' అని క్రమము మార్చి వ్రాయుట కావ్యశరీరమగు శబ్దార్థములు దోషరహితములుగా నుండుట యవసర మని నొక్కి చెప్పుటకే. ఈ విషయమును దండ్యాచార్యుఁ డిట్లు నుడివెను :—

'త దల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన
స్యా ద్వపు స్సుందరమపి శ్విత్రే ణైకేన దుర్భగమ్' (కా. ద. 1 పరి. 7)

కావ్యములో అల్పమైన దోషమును గూడ ఉపేక్షింపరాదు. శరీరము చక్కనిదైనను, ఒక్క బొల్లిమచ్చతోనే హేయమగును. కావున కవి తన కావ్యమున దోష మొక్కటియు లేకుండునట్లు జాగరూకత వహింపవలెను. అనేక గుణములున్నప్పుడు, ఎక్కడనో యొకచోట ఒక దోషమున్నను చంద్రుని కిరణము

...లో అతని కళంకము మఱుఁగుపడి పోవునట్లుగా ఆ దోషము మఱుఁగుపడిపోవు నని కాళిదాసు 'ఏకో హి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాంకః' అని చెప్పెనుగదా! కావ్యములో స్వల్పదోషమున్న నేమి? యనరాదు. ఆ మహాకవి వాక్యమును లోకవిషయమునకే కాని కావ్యవిషయమున అన్వయించుకొన రాదని భావము.

నిష్కృష్ట కావ్యలక్షణము

'దోషరహితములై, గుణాలంకారసహితములై' [illegible] శబ్దార్థములు 'కావ్య' మని [illegible]. ఇది కావ్యప్రకాశకారుని [illegible] (అసిద్ధము) అని ముందుఁ జెప్పనగు.

[illegible] కావ్యలక్షణమును స్పష్టముగా మమ్మటాచార్యుఁ [illegible] నుంచి చెప్పెను. మమ్మటాచార్యుని కావ్యలక్షణ మిది :—

"తదదోషౌ శబ్దార్థౌ సగుణావనలంకృతీ పునః క్వాపి"

(కా. ప్ర. 1 ఉ. 1 సూ.)

ప్రాచీనుల కావ్యలక్షణ ఖండనము

నవీనులగు విశ్వనాథజగన్నాథ పండితాదులీ మమ్మటలక్షణము నిట్లు విమర్శించిరి :—

1. విశ్వనాథుఁడు (సాహిత్యదర్పణ కర్త) :

ఆక్షేపము ౧

మమ్మటుని యీ కావ్యలక్షణములో శబ్దార్థములకు 'దోషగులు లేనివియు' (అదోషౌ) అను విశేషణము వేయఁగూడదు. అట్లు వేసినందున, వ్యంగ్య వైభవము గలిగి యందలుచేతను ఉత్తమకావ్యము లనిపించుకొనిన వెన్నియో దోషమేదియో యొకటి యుండుటచే కావ్యములే కాకపోవలని వచ్చును. చూడుఁడు :

'న్యక్కారో హ్యయమేవ మే యదరయ, స్తత్రాప్యసౌ తాపసః,
సోఽప్యత్రైవ నిహంతి రాక్షసకులం, జీవత్యహో రావణః,
ధిగ్ధిక్ శక్రజితం, ప్రబోధితవతా కిం కుంభకర్ణేన వా,
స్వర్గగ్రామటికావిలుంఠనవృథోచ్ఛూనైః కి మేభి ర్భుజైః'

(హనుమన్నాటకము 14 అం.)

శ్రీరామచంద్రుఁడు లంకపైకి దండెత్తివచ్చి రాక్షసులను నాశనము చేయుచుండఁగా చీకాకుపడి, రావణుఁ డనుకొను మాట లివి:— 'ఇదియే నా కెంతయో యవమానము, శత్రువులు కలరనుట' త్రిలోకములను జయించి నాకు లొంగిపోయి యందఱును సేవకులు కావలసియుండఁగా నన్నెదిర్చి నిల్చు పగవాఁ డుండుటయే నా శౌర్యమునకు చిన్నతనము; అందునను 'అరయః' శత్రువులు (ఒకఁడు కాఁడు, పెక్కురు అని బహువచనముచే సూచితము.) ఆ శత్రువులైనను ఏదేవతలో కారు; మానవులును, వానరులును. వారిలోను ఏ చక్రవర్తియైనవాఁడో కాఁడు ప్రధాన శత్రువు. ఒక తాపసి. ఆ తాపసియును 'నిక్కముగనే, నా యెదుటనే నాశనముచేయుచున్నాఁడే' యని తాత్పర్యము. రాక్షసకులమ్ (పరాయుఁ రిద్ధులని కాదు — ఒకవిశేషము) చంపుచున్నాఁడా! పోరా! రావణుఁడు (నేను) బ్రతికి యున్నాఁడా! (ఇంత యవమానము నలియుచుఁజీవించియున్నాఁడు ఛీ అని తాత్పర్యము) ఛీ ఛీ ఇంద్రజిత్తుఁడేల? (ఇంద్రుని జయించి యశస్సు సంపాదించిన నా కుమారుఁడైన మేఘనాథుని శౌర్య మేల? మేల్కొలిపిన కుంభకర్ణుఁడు మాత్ర మేమి చేసినట్లు? (నిద్రపోవుచున్న వాఁడైనను, మేల్కొలిపినను వాని వలని ప్రయోజన మిసుమంత వీని వలనఁ గలుగలేదు). ఆ స్వర్గమును (అల్ప గ్రామము వంటిదని నా దృష్టిలో) కొల్లఁగొన్నవియునగు నాకే వ్యర్థముగా పొంగిపోవుచున్న యీ నా చేతు లేల? (మూలములో భుజైః అని బహువచనము. ఈ యిరువది చేతులును వ్యర్థములే-వట్టి బరువుచేటు అని స్వారస్యము). ఇట్లు బహువిధ వ్యంగ్యార్థములకు నిలయమై విద్వాంసులచే ఉత్తమ కావ్యమని యంగీకరింపఁబడిన ఈ పద్యమం" అవిమృష్ట విధేయాంశము అను దోష మున్నది కావున ఈ లక్షణముచుబట్టి (దోష యుక్తము కావ్యము కాఁబోదదు కావున) ఇది కావ్యము కాకపోవలసివచ్చును. ఆ దోషమిది— 'నాకు శత్రువులున్నారనుట యను నిదియే యొక యవమానము' అని చెప్పవలసియుండఁగా 'అవమాన మిదియే, నాకును శత్రులున్నారనుట' యను విధముగా చెప్పటను అవిమృష్ట విధేయాంశదోషమందురు. విధేయాంశము ప్రధానముగా నిర్దేశింపఁబడకుండుట. తనంతటి వానికి శత్రువులుండుట, ఒక తాపసి తన యెదుటనే రాక్షసకులము నంతటిని ధ్వంసముచేయుచుండుట మొద లైన అనువాద్యాంశములను చెప్పి 'యిది నా కవమానము' అని ప్రధానమైన విధేయమును ప్రయోగింపవలసి యుండెను. కాని కవి వ్యతిరేకముగాఁ జెప్పి నందున ఈ శ్లోకము అవిమృష్ట విధేయాంశదోష దుష్టమైనది. దోషముగలది కావ్యము కాదను లక్షణము చెప్పినచో ఇది దోషదూషితము కనుక కావ్యము

కాకపోవును. లక్ష్యములో లక్షణము పట్టకుండుటచే ఇది యవ్యాప్తి. మఱియు దోషములేని కావ్యమే యుండదు కావున ఈ లక్షణము నంగీకరించినచో కావ్య మనునది లభించుటయే కష్టమగును. అట్లయినప్పుడు ఈ లక్షణమున కుదాహరణ మేముండును ?

ఆక్షేపము ౨

గుణములతోను, అలంకారములతోను ఒప్పునట్టిదియు (సగుణా వనలంకృతీ క్వాపి) ఈ విశేషణదళములను ఈ కావ్యలక్షణములో చేర్చరాదు.

గుణములు రసధర్మములు. రసధ్వని కావ్యాత్మయని యొప్పుకొనుచున్నందున రసమున్ననే కావ్యమగును. రసమున్నచోట గుణములుండనే యుండును. కావున 'గుణములతో ఒప్పునట్టిది' యను విశేషణము వ్యర్థమే. ఇక మిగిలిన 'అలంకారములతో నొప్పునవి' అనియు చెప్పరాదు. అలంకారములతో ఒప్పనివి కావ్యములు కావా? రసవంతములైనవి అలంకారములు లేకున్నను కావ్యములే యగును. కావున 'అలంకారములతో ఒప్పునవి' యనుట వ్యర్థము. ఈ విధముగా విశ్వనాథుడు మమ్మటాచార్యుని కావ్యలక్షణములను ఖండించెను. ఆ మమ్మటుని కావ్యలక్షణమునే అనుకరించి చెప్పిన ఈ విద్యానాథుని కావ్యలక్షణమునకును పూర్వోక్తవిధముగా ఈ విమర్శ మన్వయించును.

ఇట్లు మమ్మటాదుల లక్షణమును విమర్శించి విశ్వనాథుడు 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్' - 'రసాత్మకమైన (రసవంతమైనది) వాక్యము కావ్యము' అని కావ్య లక్షణమును చెప్పెను. దోషమున్నను రసవంతమైయున్నచో కావ్యమే యగును. కాని దోషములేని రసవత్కావ్యమువలె ఉత్కృష్టకావ్యము మాత్రము కాదు. అపకృష్ట కావ్యమనబడును. అట్లే అలంకారాదులుండి రసవంతమై వెలయు కావ్యము శోభాతిశయము నొందును. నీరసములగు చిత్రకావ్యములను కావ్యములని వ్యవహరించుట ఔపచారికమే కాని ముఖ్యము కాదు.

2. జగన్నాథ పండితరాయలు

రసగంగాధర కర్తయగు జగన్నాథ పండితుడును మమ్మటాదుల కావ్యలక్షణమును విమర్శించి యది సరికాదని తేల్చి 'రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యమ్' అని కావ్యలక్షణము చెప్పెను. కావ్యలక్షణములో శబ్దార్థములను రెండింటిని చేర్చిన వారి నాతడిట్లు ప్రశ్నించెను.

శబ్దార్థముల రెండింటను కావ్యత్వము వ్యాపించియున్నదా ? వేర్వేఱు గానా ? రెండింటను వ్యాపించియున్నదన్నచో 'శ్లోకవాక్యము కావ్యము కాదు' అను వ్యవహారము కలుగును వేర్వేఱుగా శబ్దార్థములు కావ్యమన్నచో ఒక పద్యములోనే శబ్దమునుబట్టి యొక కావ్యమనియు, అర్థమునుబట్టి యొక కావ్యమనియు ఇట్లు రెండు కావ్యము లను వ్యవహారమువచ్చును. కావున వేద శాస్త్ర పురాణములవలె కావ్యముకూడ శబ్దరూపమనుటయే యుక్తము. అర్థ మును కావ్య శరీరముగా చెప్పుట యుక్తము కాదు. దోషరహితములు, గుణా లంకార సహితములు అను పదములను కూడ జగన్నాథపండితుఁడు విశ్వనాథుని వలెనే లక్షణములో చేర్చుట యుక్తముకాదని విమర్శించెను.

విశ్వనాథుని 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్' అను లక్షణమును కూడ రస గంగాధరకర్త ఇట్లు త్రోసిపుచ్చెను:—'రసాత్మకవాక్యమే కావ్యమన్నయెడల వస్తువు - అలంకారములను ధ్వనించు కావ్యములు కావ్యములు కాకపోవలసి వచ్చును. అట్టి వానిని కావ్యములుగానే రసికులు వ్యవహరించుచున్నారు. కవు లట్టి కేవల వస్త్వలంకార ప్రధానములగు కావ్యములను, జలపాత వేగాదులను కపిబాలాదుల వృత్తములను వర్ణించుచున్నారు. అచ్చట కూడ ఏదో విధముగా రసస్పర్శ యుండనేయున్నదందురా ? అట్లయిన ఇఁక రసస్పర్శ లేనిచోటుం డునా ? కావ్యముకాని వాక్యముండునా ! 'గౌ శ్చలతి–ఆవు కదలుచున్నది. 'మృగో ధావతి – మృగము పరుగిడుచున్నది' వంటి కేవల లౌకిక వాక్యములు కూడ కావ్యములే యనఁబడవలసివచ్చి కావ్య గౌరవమే నశించును. కావున ఈ 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్' అనుటయు యుక్తముకాదు.

ఇట్లు పరుల కావ్యలక్షణములు అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిదోష దుష్టములు కావున గ్రాహ్యములు కావని నిరూపించి జగన్నాథపండితుఁడు 'రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యమ్' అని స్వీయలక్షణమును ప్రకటించెను. అర్థము రమణీ యము కావలెనన్న అందు 'దోషములుండఁ గూడదు – అలంకారము లుండ వలెను' అని చెప్పక చెప్పినట్లేయైనది. ఈ లక్షణమును వివరించుచు 'చమ త్కారజనక భావనా విషయార్థ ప్రతిపాదకః శబ్దః కావ్యమ్' అన్నాఁడు. వర్ణి తార్థమును భావించుటచే సహృదయుని హృదయములో ఒకానొక చమత్కృతి (అహ్లాదము) గలుగును. అట్టి చమత్కృతిని గలిగించు అర్థమును బోధించు శబ్దమే కావ్యమని తాత్పర్యము.

మమ్మటు విద్యానాథాదుల కావ్యలక్షణ సమర్థనము

మమ్మటుని కావ్యలక్షణమున విశ్వనాథ జగన్నాథులు చూపిన యాక్షేపములు సమంజసములు కావనియు, ఆ లక్షణము యుక్తమైనదే యనియు నాగేశభట్టారకు లిట్లు సమర్థించిరి:—'శబ్దార్థము లుభయమును రసాదులకు వ్యంజకములే యగుటచే అవి రెండును గలిసియే చమత్కారజనకము లగుచు కావ్యవ్యవహారము నొందును. 'కావ్యం పఠితమ్-కావ్యం శ్రుతమ్'-'కావ్యము చదువఁబడినది - కావ్యము వినఁబడినది' యను లోక వ్యవహారము వలన శబ్దమే కావ్యమని తెలియుటలేదా! యనిన 'కావ్యంబుద్ధమ్' కావ్యము తెలిసికొనఁబడినది' - అను వ్యవహారము కూడ ఉన్నది కనుక అర్థము కూడ కావ్యముగా వ్యవహారములో ఉన్నట్లు తెలియుచునేయున్నది. వేదశాస్త్రాది శబ్దములు సైతము శబ్దార్థములను రెంటిని బోధించుననియే శాస్త్రకారుల సిద్ధాంతము. 'త దధీతే తద్వేద' (4-2-59)అను పాణిని సూత్రమునకు భాష్యము వ్రాయుచు భగవత్పతంజలి యా విషయమును చర్చించెను. లక్షణచే శబ్దార్థములలో ఒక్కొక్క దానియందును కావ్యత్వమున్నది. కావున శ్లోకవాక్యము కావ్యము కాదను వ్యవహారమురాదు.' ఈ విధముగా శబ్దార్థములు కావ్యమను విషయము సమర్థింపఁబడినది.

ఇఁక లక్షణవాక్యగత పదములపై యాక్షేపములకు సమాధానము :

1. దోషరహితములు : (శబ్దార్థములు) - దోషరహితములన్నచో దోషము లను పదమునకు ఉద్దేశ ప్రతీతి ప్రతిబంధకమని యర్థము. వివక్షితము. అనఁగా ఆయా వ్యంగ్యవాచ్య వైచిత్ర్యముల ప్రతీతికి ప్రతిబంధకము లగునవియే దోషము లని భావము. అట్టివి మహాదోషములు 'న్యక్కారో హ్యాయ మేవ' అను పద్యములో చూపిన అవిమృష్టవిధేయాంశదోషము వ్యంగ్యార్థ ప్రతీతి భంగమును కలిగించుట లేదు. అందువలన దోషము కాదు కాఁబట్టి యా పద్యము కావ్యమే. దానికి కావ్యత్వక్షతి లేదు

2. గుణములతో నొప్పునవి : (సగుణౌ)-గుణములు రసనిష్ఠములేయైనను పరంపరా సంబంధముచేత రసాభి వ్యంజకములగు శబ్దార్థములయం దున్నవిగా చెప్పఁబడుట తప్పుకాదు. 'గుణస్య రసనిష్ఠత్వేఽపి తద్వ్యంజకపరం గుణపదమ్' అని వ్యాఖ్యాతలు 'గుణము రసమందున్నదేయైనను ఇట గుణపదము ఆ రసాభివ్యంజకములైన శబ్దార్థముల పరముగా అన్వయింపఁబడిన' దని వివరించిరి.

3. అలంకారములతో నొప్పునవి: (సాలంకారౌ)-ఇది 'అనలంకృతీ క్వాఽపి' అను దాని ఫలితార్థము. జలప్రవాహ వేగాదుల వర్ణనమునను, కపిబాలాదుల వర్ణనమునను రసభావాది విశేషములు లేనప్పటికిని స్వభావోక్త్యాద్యలంకారము లుండును గావున అట్టిహానికి, కావ్యత్వసిద్ధి యీ విశేషణవశమువలన కలుగును. అలంకారములు కావ్య శరీరగతములు కాకపోయినను తద్విశేషణములుగా చెప్పుట శోభాహేతువులైన వాని ప్రాముఖ్యమును తెలుపుటకే. స్ఫుటాలంకార ములుగల కావ్యములు విశేషముగా శోభిల్లును. అస్ఫుటాలంకారములును రస వంతములైనచో కావ్యములే యనుట సర్వసమ్మతము. కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్యాన మగు 'బాలబోధిని'లో ఈ విషయములు సమగ్రముగా చర్చింపఁబడినవి.

కవి, కావ్యశరీరమును వ్యక్తి శరీరముతో పోల్చుచున్నాఁడు :—

మేను శబ్దార్థములు ; మఱి మేటివ్యంగ్య
మగును జీవిత; ముపమాదులగును హార
ముఖ్య భూషణములు ; శ్లేష మున్నుగాఁగఁ
దనరు గుణములు శౌర్యాదులనఁగ నొప్పు
నాత్మ కాధిక్యమును గూర్చునట్టి వగుచుఁ ;
దగు స్వభావములను బోలి నెగడురీతు ;
లమలవృత్తులు గూర్చు నాహార్యశోభ
వృత్తులనఁ జెల్లి ; పదముల మొత్తములకు
సరస విశ్రాంతిఁ జేకూర్చు శయ్య శయ్య ;
యల రసాస్వాదభేదంబు లయిన పాక
ములను బోలు నా పాకముల్ ; దలఁప నిట్లు
కావ్యసామగ్రి యొసఁగుఁ బ్రఖ్యాతమైన
వ్యక్తిమూర్త్యాది మర్యాద ననుసరించి. 2

శబ్దార్థ సముదాయము కావ్య శరీరము. ఆ శరీరమున కాత్మ వ్యంగ్యము. అట్టి సజీవమగు కావ్యవ్యక్తికి ఉపమాదులగు అలంకారములు భూష ణములు. శ్లేష ప్రసాద మాధుర్యాదులగు గుణములు శౌర్యాదులవంటి ఆత్మ గుణములు. గౌడి పాంచాలి మున్నగు రీతులు స్వభావములు. కైశికి మున్నగు

వృత్తులు నాట్యోచితములగు అలంకార విశేషములగు వృత్తులు. శబ్ద విశ్రాంతి నొసఁగు శయ్య విశ్రమించుటకు తగిన శయ్య. ద్రాక్షాది పాకములు రసాస్వాద సాధనములగు పాకములు. ఈ కావ్యసామగ్రి స్వరూపోదాహరణము లీ ప్రకరణమున క్రమముగా గ్రంథకర్తచేతనే ప్రదర్శింపఁబడును.

కవి - కావ్యోత్పత్తిహేతువులు - కావ్య ప్రయోజనము

సాధారణముగా కావ్యస్వరూప నిరూపణ ప్ర వముతో కావ్య ప్రపంచమునకు సృష్టికర్తయగు కవీశ్వరుని లక్షణము, త దములు, కావ్యోత్పత్తి హేతువులు. కావ్యప్రయోజనము, కావ్యశరీరము, ఆత్మ మొదలైనవి శాస్త్రకారులచే తమ గ్రంథములలో చర్చింపఁబడు విషయములు. తన గ్రంథమును కావ్యాలంకార సంగ్రహమనుటచేత కాఁబోలు విద్యానాథకవి ఆ యా విషయముల నిందు చర్చింపలేదు. జిజ్ఞాసువులు యుపయోగార్థ మిచ్చట ఆ విషయములు కొన్ని గ్రంథాంతరాను సారముగా ప్రదర్శింపఁబడుచున్నవి.

౧ కవి - వివిధ కవులు

1. కబృ (వబయోరభేధాత్) కవృ = వర్ణే; కవతే ఇతి కవిః—చాతుర్యముచేత వర్ణించువాఁడు. 2. కు = శబ్దే; కవతే ఇతి కవిః 3. కై = శబ్దే; కాయతీతి కవిః— ఈ విధముగా వ్యుత్పన్నమైన కవిశబ్దము రుచిరశబ్దవ్యాపార సంపన్నుని బోధించును. వేదములలోను ఉపనిషత్తులలోను కవిపదము పరమాత్మ వాచకముగా ప్రయోగింపఁబడినది.

'గణానాం త్వా గణపతి (గ్)ం హవామహే కవిం కవీనా ముపవశ్రవస్తమమ్' (ఋ. II మం. 23 సూ. 1ఋక్కు.) 'కవి ర్మనీషీ పరిభూః స్వయంభూః' (ఈశావాస్యోపనిషత్తు), 'కవిం పురాణ మనుశాసితార మణోరణీయాంస మను స్మరే ద్యః' (భ.గీ. VIII-9) మొదలగు ఆమ్నాయోపనిషద్వాక్యములలోను కవి పదము తొలుత పరబ్రహ్మబోధకముగానే కనఁబడును. సూక్ష్మార్థవివేకముగల వారిని బోధించునదిగాను ఈ పదము భగవద్గీతలో ఇట్లు ప్రయోగింపఁబడినది :- 'మునీనా మ ప్యహం వ్యాసః కవీనా ముశనాః కవిః' (X-37) 'బుద్ధిచాతుర్యము గలవారిలో నేను శుక్రాచార్యుఁడను.' 'అత్వా మంత్రాః కవిశస్తా వహన్తు' (ఋ. X 14. 4.) 'సతో బంధ మసతి నిరవిందన్ హృది ప్రతీష్య కవయో మనీషా' (ఋ. X. 129) ఇట్లుగా వేదములో ఋషిపరముగాను (జ్ఞానిగా) కవిపదము ప్రయుక్తమైనది.

నిఘంటుకారులు కవిశబ్దమును పండితపర్యాయములలో చేర్చి వాడినారు. 'విద్వాన్ విపశ్చిద్దోషజ్ఞస్స న్సుధీః కోవిదో బుధః, ధీరోమనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞః సంఖ్యావాన్ పండితః కవిః....(అమర). రాగద్వేషాది విరహితుఁడును, సత్వసంపన్నుఁడు నగువాఁడు ఋషి. తత్త్వదర్శనము చేసినవాఁడతఁడు. కవియు సర్వ విధములను ఋషినిబోలును. విశుద్ధమైన మనోముకురమున లోకాతీత పదార్థ దర్శన మాతనికి కలుగును. శబ్దబ్రహ్మసాక్షాత్కారమును పొందిన పుణ్యుఁడు. ఇరువురును లోక కల్యాణాకాంక్షులు. కావుననే ఋషిధర్మములు లేనివాఁడు కవి కాఁడన్నారు. 'నానృషిః (న + అనృషిః)కురుతే కావ్యమ్' అను సూక్తియు ఈ భావమునే తెలుపును. అభినవగుప్తాచార్యున కుపాధ్యాయుఁడైన భట్టతౌతుని కావ్యకౌతుకము లోనివిగా చెప్పఁబడు ఈ క్రింది శ్లోకము లీ విషయమును వివరింపఁజాలి యున్నవి.

'నానృషిః కవి రిత్యుక్తః మృషిశ్చ కిల దర్శనాత్;
విచిత్రభావధర్మాంశ తత్త్వప్రఖ్యాత దర్శనమ్.'

'స తత్త్వదర్శనాదేవ శాస్త్రేషు పఠితః కవిః
దర్శనా ద్వర్ణ నా చ్చాథ రూఢా లోకే కవిశ్రుతిః;
తథాహి దర్శనే స్వచ్ఛే నిత్యేఽప్యాదికవే ర్మునేః
నోదితా కవితా లోకే యావ జ్జాతా న వర్ణనా.'

ఈ శ్లోకములను హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసనములోను, సోమేశ్వరుఁడు కావ్యప్రకాశికా టీకలోను ఉదాహరించియున్నారు.

సాహిత్యమీమాంసలో దర్శనము ఈ రీతిగా వివరింపఁబడినది :—

'భూత పూర్వస్య మంత్రస్య దర్శనా దృషయో యథా
నవగుంఫార్థయో స్తద్వ ద్దర్శనా త్కవయోఽభవన్'

(సా. మీ. 119 పు.)

తత్త్వద్రష్టలైనను ఋషులే యగుదురు కాని కవులు కారు. వారు వర్ణన రూపమైన వాగ్వ్యాపారములు సాగించినప్పుడే కవులని వ్యవహరింపఁబడుదురు. తత్త్వదర్శనము, వర్ణనము అను ఈ రెండును గలవారే కవులని లోకములో ప్రసిద్ధి నొందినారు. వాల్మీకి తత్త్వద్రష్టయైనను రామాయణ రచన చేయనంత వఱకును ఆ మహర్షికి కవి యను పేరు రాలేదు.

కవి ప్రశంస చేయుచు భామహాచార్యుఁడిట్లన్నాఁడు :

'అధనస్యేవ దాతృత్వం, క్లీబస్యే వాస్త్రకౌశలమ్,
అజ్ఞస్యేవ ప్రగల్భత్వ, మకవేః శాస్త్రవేదనమ్.
వినయేన వినా కా శ్రీః? కా నిశా శశినా వినా?.
రహితా సత్కవిత్వేన కీదృశీ వాగ్విదగ్ధతా ?
గురూపదేశా దధ్యేతుం శాస్త్రం జడధియోఽప్యలమ్;
కావ్యంతు జాయతే జాతు కస్యచిత్ప్రతిభావతః'

(భా. లం. I-3, 4, 5)

'కవి కానివాని శాస్త్రజ్ఞానము పేదవాని యీవి వలెను, పేడివాని శస్త్రనైపుణ్యమువలెను, తెలివిలేనివాని ప్రగల్భతవలెను వ్యర్థము. వినయములేని సంపద, చంద్రుఁడు లేని రాత్రి, సత్కవిత లేని వాగ్వైభవము శోభింపవు. గురువు బోధింపఁగా శాస్త్రము చదువుటకు మందబుద్ధియైనను చాలును. కావ్యమో అట్టిది కాదు. కావ్యరచన ప్రతిభావంతుఁడైన ఒకానొకనికి మాత్రమే సాధ్యము. అదియు ఎప్పుడో కాని కలుగదు' అని భావము. -

కవి కావ్యప్రపంచమునకు బ్రహ్మ. అతఁడు కోరినట్లెల్ల అది మాఱుచుండును. ఆతఁడు రసికుఁడగుచో కావ్యము రసవంతమగును. నీరసుఁడగుచో కావ్యము కూడ నీరసమగును. ధ్వన్యాలోక సాహిత్య మీమాంసలలో ఇట్టి యర్థము ప్రతిపాదింపఁబడినది :—

'అపారే కావ్యసంసారే కవి రేకః ప్రజాపతిః
యథాఽస్మై రోచతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే
శృంగారీ చేత్కవిః కావ్యే జాతం రసమయం జగత్
స ఏవ వీతరాగ శ్చే న్నీరసం సర్వ మేవ తత్' (ధ్వ. III)

'అస్మి న్నపారే సంసారే కవిరేవ ప్రజాపతిః
యథాఽస్మై రోచతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే'

(సా. మీ. 119 పు.)

మహాప్రతిభావంతుఁడైన వాఁడే కవి యనఁబడుట కర్హుఁడన్నాఁడు భట్టతౌతుఁడు :—

'ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభా మతా
తదనుప్రాణనాజీవద్వర్ణనానిపుణః కవిః'

ఎప్పటి కప్పుడు నూతన నూతనముగా వికసించు బుద్ధియే ప్రతిభ. అట్టి ప్రతిభతో కూడిన వర్ణనమున నేర్పుగలవాఁడే కవి. గతానుగతికుఁడు కాఁడని భావము.

వివిధ కవులు

కవనవ్యాపారము కవులందఱకును సమానమేయైనను కావ్యకళలో వారు వారు చేయు కృషిని బట్టియు, సంస్కారమును బట్టియు తర తమ భావములు గలుగుచున్నవి. రాజశేఖరుఁడిట్లు నుడివెను :—

'యథాయథాఽభియోగశ్చ సంస్కారశ్చ భవేత్కవేః
తథాతథా నిబంధానాం తారతమ్యేన రమ్యతా;
ముక్తకే కవయోఽనంతాః సంఘాతే కవయః శతమ్
మహాప్రబంధే తు కవి రేకో ద్వౌ దుర్లభా స్త్రయః'
(సా. మీ. 54 పు.)

'చెదురుపద్యాలు వ్రాయు కవులు లెక్కలేనంత మంది, శతకములు, ఖండకావ్యముల వంటివి వ్రాయువారు నూర్గురు. మహాప్రబంధ రచయితలు ఒకరిద్దఱు మాత్రమే' అని తాత్పర్యము.

I వర్గము : రచనావిధానమును బట్టి సాహిత్య మీమాంసాకారుఁడు కవులను ఇట్లు వర్గీకరించినాఁడు :—

'సత్కవిః ప్రథమస్తత్ర విదగ్ధస్తదనంతరః
అరోచకీ తతఃపశ్చాత్ సతృణాభ్యవహారకః
కవీం శ్చతుర్విధా నాహు రితి సాహిత్యవేదినః' (సా. మీ. II ప్ర.)

1. సత్కవి 2. విదగ్ధుఁడు 3. అరోచకి 4. సతృణాభ్యవహారకుఁడు,

1. సత్కవి : వీణానాదమువలె శ్రవణానందకరమగు వైదర్భిరీతి నాశ్రయించి కవిత్వము చెప్పెడివాఁడు. వాల్మీకి కాళిదాసాదులు ఈ శ్రేణికి చెందుదురు.

2. విదగ్ధకవి : వక్రోక్తి ప్రధానమైన కవితారచనము కావించు వాఁడు. వ్యాస బాణాదులు విదగ్ధ కవులు.

3. అరోచకి కవి : అలంకారముల మీఁద ఎక్కువ మక్కువ చూపుచు అర్థగాంభీర్యము వెలయ కావ్యనిర్మాణము చేయునతఁడు. మాఘ భారవి శ్రీహర్షాదులు ఈ కోవలో చేరుదురు.

4. సతృణాభ్యవహారక కవి : శబ్దప్రధానములైన యమకానుప్రాసాదులును, చిత్రబంధాదులును గలుగు కవిత్వము వ్రాయువాఁడు. శివభద్ర నీతి వర్మాదులు ఈ వర్గములోనివారు.

II వర్గము : రాజశేఖరుఁడిట్లు విభజించెను :

1. శాస్త్రకవి 2. కావ్యకవి 3. ఉభయకవి.

1. శాస్త్రకవులు ముత్తెఱఁగులవారు :

(అ) కేవల శాస్త్రరచయిత.

(ఆ) శాస్త్రమునందు కావ్య సంపత్తిని చూపువాఁడు.

(ఇ) కావ్యమునందు శాస్త్రార్థమును కూర్చువాఁడు.

2. కావ్యకవులలో ఎనిమిది తెగలవారున్నారు : 1. రచనాకవి 2. శబ్దకవి 3. అర్థకవి 4. అలంకారకవి 4. ఉక్తికవి 6. రసకవి 7. మార్గకవి 8. శాస్త్రార్థకవి. ఈ పేర్లే నారివారి కవితలో ప్రదర్శింపఁబడు పద్ధతులను తెలుపుచున్నవి.

III వర్గము (రాజశేఖరుఁడే): స్వభావమునుబట్టి కవులు పది విధములైనారు.

1 స్నాతక కవి : కావ్యవిద్యాగ్రహణార్థము గురుకులమునుచేరి కవితా సాధనము కావించువాఁడు.

2. హృదయ కవి : తన హృదయములోనే కవిత్వమును అల్లుకొనుచు పైకి రానీయక గోప్యముగా ఉంచుకొనువాఁడు.

3. అన్యాపదేశి కవి : తాను రచించిన కవితనే, యేమైన దోషములందులో ఉన్నవేమో యను భీతిచే ఆ కవిత మఱియొకరి దెవరిదో యని చెప్పి సభలలో చదివి వినిపించువాఁడు.

4. సేవిత కవి : తాను కావ్యరచనా నైపుణ్యము గలవాఁడయ్యు, స్వతంత్రింపక పూర్వులైన కవులలో ఏ యొకరి ఛాయనో అనుసరించి కవనము సాగించువాఁడు.

5. ఘటమాన కవి: ధారాళమైన కవితను చెప్పఁగలవాఁడయ్యు, ఎవఁడు అనిబద్ధములైన యేవో ఖండకృతు లల్లుటయేగాని మహాకావ్యరచనమునకు పూనుకొనఁడో అతఁడు ఘటమానుఁడు.

6. మహాకవి : ఖండాఖండ కావ్యము లన్నింటిని రచింపఁగల సామర్థ్యముతో భాసించు రచయిత.

7. కవిరాజు : కావ్యనాటక కథాది బహురూపములైన వాఙ్మయ ప్రక్రియలను నవరసభరితములనుగా నిర్మింప దక్షుఁడైనవాఁడు.

8 అవేశిక కవి : మంత్రజపానుష్ఠాన ఫలితముగా ఆవేశమును పొంది కవితను చెప్పువాఁడు.

9. అవిచ్ఛేదిక కవి : తాను తలఁచినపుడెల్లను, పరులడిగినప్పుడెల్లను ఉన్న వాఁడున్నట్లుగా కవితను ఆశువుగా కూర్చువాఁడు.

10. సంక్రామయిత : మహాక్షేత్రములలో చింతామణి బ్రాహ్మీ కాళ్యాది మంత్రోపాసనము గావించి తత్తద్దేవతానుగ్రహమునకు పాత్రుఁడై స్థిరముగా కావ్య నిర్మాణము చేయువాఁడు.

ఆవేశికుఁడా పూనకము వచ్చినప్పుడే యేవియో కొన్ని పద్యములను చెప్పును. సంక్రామయిత అట్లుగాక నిలుకడతో నుండి ప్రబంధములనే రచింపఁగల్గును. ఈ యిరువురకు ఇదియే భేదము.

ఇట పేర్కొన్న దశవిధ కవులలోను కవిరాజు సర్వోత్కృష్టుఁడు. ఇట్టి కవి రాజులే మహాకవులు. వీరిని గుఱించియే అనందవర్ధనాచార్యుఁడు 'అతి మహతి సంసారే ద్విత్రాః పంచషా వా మహాకవయః కాళిదాస ప్రభృతయః' అన్నాఁడు. 'ఈ విశాలవిశ్వములో కాళిదాసు మున్నగువారు ఏ యిద్దఱో, ముగ్గురో, కాదనిన ఏ యైదాఱుగురో మహాకవు లున్నారు' – అని భావము.

IV వర్గము : సింగభూపాలుఁడిట్లు చెప్పెను :

'కవయస్తు ప్రబంధారః తే భవేయు శ్చతుర్విధాః
ఉదాత్త ఉద్ధతః ప్రౌఢో వినీత ఇతి భేదతః.'

(ర. సు. భావకోల్లాసము)

ప్రబంధ నిర్మాతలు కవులు. ఉదాత్తుఁడు, ఉద్ధతుఁడు, ప్రౌఢుఁడు, వినీతుఁడు అని వారు నల్వురు.

1. ఉదాత్తుఁడు : మనస్సున గూఢమగు అభిమానము గలవాఁడు ,

'పురాణ మిత్యేవ న సాధు సర్వం
న చాఽపి కావ్యం నవ మిత్య వద్యమ్
సంతః పరీక్ష్యాఽ న్యతర ద్భజంతే
మూఢః పరప్రత్యయనేయ బుద్ధిః' (మాళ. I. 2)

'పురాణకావ్య మైనంత మాత్రముననే యది మేలైనది కాదు. క్రొత్త కావ్యాలన్నియు చెడ్డవియును కావు. విద్వాంసులైనవారు చక్కఁగా పరీక్షించి బాగోగు లను తెల్చుకొందురు మూఢులో ఒకరేమి చెప్పిన దానినే నమ్ము దురు.' అని మాళవికాగ్నిమిత్రములో కాళిదాస మహాకవి యన్నాఁడు. ఇందులో అతఁడు 'తన కావ్యము విద్వత్పరీక్షకు నిల్చును' అని స్వీయకవితా ప్రావీణ్యమునఁగల యభిమానమును సూచించెను. ఇట్టివా రుదాత్తకవులు.

2 ఉద్ధతుఁడు : పరనిందవలన స్వోత్కర్షను ప్రకటించువాఁడు.

'యేనామ కేచిత్...విపులా చ పృథ్వీ' అను మాలతీమాధవములోని వాక్యమును బట్టి భవభూతియు, అట్టివారును ఉద్ధతులు.

3. ప్రౌఢుఁడు: యథోచితముగా తన గొప్పదనమును వెల్లడించుకొను వాఁడు. శ్రీహర్షాదులిట్టివారు.

4. వినీతుఁడు : అత్యంత వినయముతో తనయపకర్షమును చెప్పుకొను వాఁడు. 'నా కావ్యములో ఎట్టి గుణము లేదు; అయినను రామకథ కావున విద్వాంసులు ప్రేమతో ఆదరించుచున్నారు' అనిన రామానందకర్తవంటివారు. వినీతులు.

V వరము : విన్నకోట పెద్దన.

సంస్కృత గ్రంథకర్తలవలెనే తెలుఁగులో శాస్త్రగ్రంథములు వ్రాసిన వారును కవుల యందలి వైవిధ్యమును చూపినారు. పెద్దన చేసిన విభాగము.

'వాచికార్థులు, శిల్పకరోచికులును,
భూషణార్థియు, మార్దవస్ఫురణకరుఁడు,
నల వివేకియు ననఁగ సప్తాహ్వయములఁ
గవులు నెగడుదు రిహితకావ్యములను.' (కా. చూ. III. 10)

1. వాచికుడు : పదాడంబరము గల కవిత చెప్పువాఁడు.

2. అర్థికుడు : మితములైన పదములతోనే విపులమైన యర్థమును స్ఫురింపఁ జేయువాఁడు.

3. శిల్పకుఁడు : బహువిధయమకాదులగు శబ్దాలంకారముల నభిమానించు వాఁడు.

4. రాచికుఁడు : వెదకి వెదకి మృదుమృదుపదములతో కవనమల్లెడి నేర్పు గలవాఁడు.

5. భూషణార్థి : అర్థాలంకార భూయిష్ఠమైన రచన చేయువాఁడు.

6. మార్గవానుగతుడు : సరళములగు శబ్దములను, విరళములగు అర్థములను చూపుచు వీనులకింపుగా రసప్రధానముగా కావ్యమును రచించువాఁడు.

7. వివేకి : బహుముఖశాస్త్ర జ్ఞానసంపన్నుఁడును, శబ్దార్థ గుణదోష వివేక పూర్ణుడును. రసపదుత్తమ కావ్యనిర్మాణచాతురీధురీణుఁడునైనవాఁడు, ఈవివేకియే సర్వకవి మూర్ధన్యుఁడు. మహాకవి విఖ్యాతుఁడు.

ఈ విన్నకోట పెద్దననే యనుసరించి అప్పకవియు కవుల భేదములను వ్రాసెను. ఆయా శాస్త్రకారుల సూక్ష్మపరిశీలనమునుబట్టి ఇట్టి కవి భేదములు బహు సంఖ్యాకములు చూపట్టును.

కావ్యోత్పత్తి హేతువులు

కావ్యరచనమునకు కవి కెట్టి సామాగ్రి యవసరమో శాస్త్రకారులు పరిశోధించి తెలిపియున్నారు.

1. భామహుడు : 'కావ్యంతుజాయతేజాతు కస్యచిత్ప్రతిభావతః' అనుటచే కావ్యోత్పత్తి హేతువులలో ప్రతిభకే ప్రాముఖ్యమిచ్చినట్లయినది. ఈ ప్రతిభను 'ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభా' అని భట్టతౌతుడును 'ప్రతిభా అపూర్వ వస్తునిర్మాణక్షమా ప్రజ్ఞా' అని అభినవగుప్తుడును నిర్వచించియున్నారు. ఎప్పటి కప్పుడు నూతననూతనముగా భాసిల్లుచు అపూర్వమైన కావ్యనిర్మాణమున దక్షమైనప్రజ్ఞయే ప్రతిభ యనఁబడును. అట్టి ప్రతిభ కావ్యోత్పత్తికి ముఖ్య హేతువు. అంతియేగాక

'శబ్దాభిధేయ విజ్ఞాయే కృత్వా తద్విదుపాసనామ్,
విలోక్యాన్యనిబంధాంశ్చ కార్యః కావ్య క్రియాదరః'
(భామ. 1-5, 10)

శబ్దార్థవిజ్ఞానము, విద్వత్సేవ, పూర్వకవికృతుల పరిశీలనము లెస్సగా చేసినయే కావ్యరచనమునకు పూనుకొనవలయును' అని భావము.

2. దండి :

నైసర్గికీ చ ప్రతిభా శ్రుతం చ బహునిర్మలమ్
అమంద శ్చాభియోగోఽస్యాః కారణం కావ్యసంపదః'
(కావ్యా. 1–103)

అని కావ్యహేతువులను వివరించెను. 'సహజసిద్ధమైనప్రతిభ, బహుముఖమైన శాస్త్రజ్ఞానము, గట్టి కార్యదీక్ష, అను మూఁడునుకలిసి కావ్యనిర్మాణమునకు కారణమగు'నని దండి అభిప్రాయము.

3. రుద్రటుడు : త్రితయ మిదం వ్యాప్రియతే శక్తి ర్వ్యుత్పత్తి రభ్యాసః' (రుద్రటా. 1. 14) 'శక్తి (ప్రతిభ), శాస్త్రపఠనజన్యమగు వైదుష్యము సాధనము ఈ మూఁడును కావ్యహేతువు' లన్నాఁడు రుద్రటుఁడు.

4. మమ్మటుడు :

శక్తి ర్నిపుణతా లోకశాస్త్రకావ్యాద్యవేక్షణాత్
కావ్యజ్ఞశిక్షయాఽభ్యాస ఇతిహేతు స్తదుద్భవే' (కా. ప్ర. 1–3)

మమ్మటుడు కావ్యసామగ్రిని విస్తృతముగా చూపినను ఈ శక్త్యాదు లన్నియు కలిసి యేకరూపమై కావ్యహేతువగు నను తాత్పర్యముతోనే 'ఇతి హేతుః' అను ఏకవచన ప్రయోగము చేసెను. శక్తి.స్థావర జంగమాత్మకలోక వర్తన జ్ఞానము. ఛందోవ్యాకరణ కోశములు. వివిధ శాస్త్రములు, ఇతిహాస పురాణములు, కళలు. కావ్యములను వానిని క్షుణ్ణముగా చదువుటవలన కలిగిన వైదుష్యము, కావ్యజ్ఞులైన వారి యుపదేశాదులవలన అలవడిన పదపదార్థముల సముచితప్రయోగ నైపుణ్యము అను నివి మూఁడును సమిష్టిగా కావ్యహేతువు అని మమ్మటోక్తి ఫలితార్థము.

ప్రతిభముఖ్యము : ఎవరెన్ని విధముల చెప్పినను ప్రతిభయే అన్నింట ముఖ్యము. ఈ ప్రతిభయొక్క సామర్థ్య మతి విచిత్రమైనది. లోకములో సాధారణముగా కనఁబడు పదార్థములే ప్రతిభావంతుని భావనలో ప్రవేశించి నంతనే పరుసవేది స్పర్శమున లోహవస్తువులు బంగారువన్నె గలిగి మెరయు నట్లు లోకోత్తరములుగా ప్రకాశించును, కావ్యవస్తువుగా స్వీకరింపఁబడి కవి భావనలో భావ్యమానమైనది సహజముగా చక్కనిదేయైనచో దానికి ఈప్రతిభా మహిమచే మఱింత చక్కఁదనము గలుగును. అల్పవస్తువైనచో అలన్పముగా

భాసించును. లోకములో ఏవగింపు కలిగించు వస్తువు-సంఘటనము కూడ కవితలో చేరి రమణీయమై ఆస్వాద్యమగుట యీ ప్రతిభామాహాత్మ్యముచేతనే యందురు. ప్రతిభ కారయిత్రి, భావయిత్రి అని రెండు రూపములుగా విలసిల్లును. కారయిత్రిప్రతిభగలవాఁడు కావ్యనిర్మాణము గావించి మహాకవిగా ఖ్యాతిగాంచును; భావయిత్రి ప్రతిభగలవాఁడు కావ్యరసాస్వాద నైపుణ్యము గలిగి ఉత్తమభావుకుఁ డనిపించుకొనును.

ప్రతిభ యింత ప్రధానమైనది కావుననే 'సా కేవలం కావ్యేహేతుః' ఆ ప్రతిభ ఒక్కటియే కావ్యహేతువు అన్నాడఁట యాయావరీయుఁడు, యీయభిప్రాయమునే 'ప్రతిభైవ చ కవీనాం కావ్యకరణ కారణమ్: వ్యుత్పత్త్యభ్యాసౌ చ తస్యా ఏవ సంస్కార కారకౌ, న చ కావ్యహేతూ' (శృం. తి) 'ప్రతిభయే కవులకు కావ్యహేతువు; వ్యుత్పత్త్యభ్యాసము లా ప్రతిభకు శోభాతిశయమును గూర్చునవియే కాని యవి కావ్యహేతువులు కావు' అని వాగ్భటుఁడును, 'తస్యచ కారణం కవిగతా కేవలా ప్రతిభా' (రస. గం.) 'కావ్యమునకు కవికిఁ గల ప్రతిభ యొక్కటియే కారణము' అని జగన్నాథపండితుఁడును బలపఱిచిరి.

వ్యుత్పత్తి : బహుగ్రంథ పరిశీలనము వలన కలిగిన వైదుష్యమే వ్యుత్పత్తి. ఇంచుమించుగా దీనికి ప్రతిభతో సమానమైన గౌరవ మీయబడినది. 'ప్రతిభావ్యుత్పత్తీ మిథః సమవేతే శ్రేయస్యౌ' ఇతి యాయావరీయః' - అని ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు రెండును చేరి కవికి శ్రేయోదాయకము లగునని యాయావరీయుఁడన్నట్లు రాజశేఖరుఁ డుదహరించెను. వ్యుత్పత్తి నిండుగా ఉన్నవాని కొకవేళ ప్రతిభ లోపించినను లోపము కప్పుపడిపోవు ననియు రాజశేఖరుఁ డిట్లన్నాఁడు: 'కవేః సంవ్రియతేఽశక్తి ర్వ్యుత్పత్త్యా కావ్యవర్త్మని' (కా. మీ. V 16 పు.) వ్యుత్పత్తి కావ్యమునకు తల్లివంటిదని ఇట్లు ప్రశంసింపబడినది:

'అథాతః కథయిష్యామో వ్యుత్పత్తిం కావ్యమాతరమ్.'

(కా. మీ IV. 15 పు.)

అభ్యాసము - కవిచర్య

నిరంతరముగా కావ్యరచనా వ్యాసంగము కావించుటయే యభ్యాసము. 'అనభ్యాసే విషం విద్యా' అన్నారు. అభ్యాసమున విద్య విస్తరిల్లును. అభ్యాసము లేనిచో చెడిపోవును. అట్టి యసకృదభ్యాసము వలన కవి కావ్యమును శీఘ్రముగా నిర్మింపఁగలుగును. కావ్య నిర్మాణము కూడ ఒక యోగము.

'యుక్తాహార విహారస్య యుక్తచేష్టస్య కర్మసు
యుక్త స్వప్నావబోధస్య యోగోభవతి దుఃఖహా' (భగవద్గీత)

అని చెప్పిన యోగసాధక నియమములు కావ్యాభ్యాసపరునకును పాటింపఁ దగినవియే. కవిచర్యలలో శాస్త్రకారు లీ విషయములను వివరించినారు, రాజశేఖరుఁడు. క్షేమేంద్రుడు మొదలైనవారు రచించిన కవిశిక్షాగ్రంథములు కావ్య రచనాభ్యాసము చేయువారు పఠింపవలసి యున్నవి.

'స్వాస్థ్యం ప్రతిభాఽభ్యాసో భక్తి ర్విద్వత్కథా బహుశ్రుతతా
స్మృతి ర్దార్ఢ్య మనిర్వేద శ్చ మాతరోఽష్టౌ కవిత్వస్య'

అని ప్రారంభించి రాజశేఖరుఁడు కావ్యాభ్యాసకులకు అమూల్యములైన ఉపదేశము లిచ్చియున్నాఁడు.

'అపి చ నిత్యం శుచిః స్యాత్, త్రిధా చ శౌచమ్; వాక్యశౌచం, మనః శౌచం, కాయ శౌచం చ, ప్రథమే శాస్త్రజన్మనీ. తా ర్తీయీకం తు నఖచ్ఛేదౌ పాదౌ, సతాం బూలం ముఖమ్, సవిలేపనమాత్రం వపుః మహార్హ్యం, మనుల్బణంచ వాసః, సకుసుమంశిర ఇతి. శుచిశీలనం హి సరస్వత్యాః సంవనన మామనంతి. స యత్స్వ భావః కవిః తదనురూపం కావ్యమ్; యాదృశాకార శ్చిత్రకర స్తాదృశాకార మస్య చిత్రమితి ప్రాయోవాదః స్మితపూర్వ మభిభాషణమ్, సర్వత్రోక్తిగర్భ మభిభాషణమ్, సర్వతో రహస్యాన్వేషణమ్, పరకావ్యదూషణ వైముఖ్య మనభిహితస్య, అభిహితస్య తు యథార్థాభిధానమ్. (కా. మీ. X. అ.)

రచయిత వాఙ్మనః కాయముల శుచియై యుండవలెనని చెప్పి వాఙ్మనః శుచిత్వము స్వాధ్యాయాధ్యాయనాదుల వలనను, శారీరక శుచిత్వము స్నానాను లేపనతాంబూల పుష్పధారణాదులవలనను గలుగునని విశదీకరించెను, శుచియై యుండుట కవికి మిక్కిలి యవసరము. పారిశుద్ధ్యము సరస్వత్యా వర్జనమునకు ప్రధానమని పెద్దలందురఁట. కవి స్వభావ మెట్టిదియైన కావ్య మారూపమున సిద్ధమగును. చిత్రకారుఁ డెట్టివాఁడైన చిత్రము కూడ అట్టి దగునని వాడుక. చిఱునవ్వు మెరయ మాటాడుట, సాభిప్రాయముగా పలుకుట, అన్ని విషయములందును తత్త్వము నన్వేషించుట, పరుల కావ్యములను దూషింపకుండుట, నా కావ్యమెట్టిదని యడిగినప్పుడు యథార్థమునే చెప్పుట అనునివి సాధకుడవలంబింపవలసినవి. అభ్యాసకుడు కాలనియమమును పాటింపవలెను. రేయింబవళ్ళను సమయవిభాగము చేసికొని కార్యరచన సాగింపవలెను. పట్టుదలతో నియతకాలమున రచన చేసినఁగాని కావ్యములు పూర్తికావు.

కదళీవంధ్య కవిగానే నిలిచిపోక బహుకావ్యరచనాగతుండు డనిపించు కొనుట కీ సమగ్రనియమపాలన మవసరము. అట్టివాని కావ్యము సత్పురుషులకు కంఠహారమై భాసిల్లునని రాజశేఖరుండే ఇట్లు ప్రశంసించెను.

'అహార్ని శావిభాగేన య ఇత్థం కవతే కృతీ
పక్వానళీవ తత్కావ్యం సతాం కంఠేషు లంబతే.' (కా. మీ. X)

కావ్య ప్రయోజనము

కావ్యమునకు ముఖ్య ప్రయోజనము ఆనందమే. వినోదజననియు దీనినే భరతముని వ్యపహరించెను. 'క్రీడనీయక మిచ్ఛామో దృశ్యం శ్రవ్యం చ యద్భవేత్' అనియు,

'వేదవిద్యేతిహాసానా మర్థానాం పరికల్పనమ్
వినోదకరణం లోకే నాట్య మేతద్భవిష్యతి'
(నాట్యశా. I. 11, 86)

అనియు నాట్యప్రధానమైన రూపకములను గుఱించి భరతముని చెప్పినది కావ్య సామాన్యమునకును అన్వయించును. కావ్య ప్రయోజనములను పలువురు పలువిధములుగా ఇట్లు చెప్పియున్నారు:—

1\. భామహుండు

'ధర్మార్థ కామమోక్షేషు వైలక్షణ్యం కలాసు చ
ప్రీతిం కరోతి కీర్తిం చ సాధు కావ్యనిబంధనమ్.' (భా. అ. I. 2)

సత్కావ్య రచనము (నిషేవణమ్ పాఠాంతరము) సత్కావ్యపఠనము ధర్మార్థ కామమోక్ష రూపములగు పురుషార్థములను సాధించుటకు సాధనమగును. కళలయందు ప్రీతిని కలిగించును. రచయితకు యశస్సును సమకూర్చును. కావ్య విద్య సమస్తవిద్యలకు నిలయమైనది. అది సమస్త విద్యల సారమే. ఈ భావమును 'సకల విద్యాస్థానై కాయతనం పంచదశం కావ్యం విద్యాస్థానమ్' అని యాయావరీయుండు. 'సా హి చతసృణా మపి విద్యానాం నిష్యందః' అని రాజశేఖరుండును తెలిపిరి. సమస్తవిద్యలవలనను గలుగు సమస్త ఫలములును దీని వలన కలుగును. కావున ధర్మార్థకామమోక్షముల కన్నింటికిని కావ్యము సాధనమగునను, భామహోక్తిసమంజసమే యగును. కీర్తి కాళిదాసాదులకు కావ్యరచనము వలననేకదా కలిగినది! ఈ సందర్భములో భామహుండు మఱి రెండు శ్లోకములిట్లు చెప్పెను:

'రుణద్ధి రోదసీచాస్య యావత్కీర్తి రనశ్వరీ
తావ త్కిలాయ మధ్యాస్తే సుకృతీ వైబుధం పదమ్.
అతోఽభివాంఛతా కీర్తిం స్థేయసీ మాభువః స్థితేః
యత్నో విదితవేద్యేన విధేయః కావ్యలక్ష్మణి'. (భా. అ. I. 7-3)

'భూమ్యాకాశములు వ్యాపించి సత్కవికీర్తి ఎంతకాలము నిల్చునో అంతకాలము ఆ సుకృతి స్వర్గవాసము చేయును. కావున కీర్తిని, తన్మూలమున స్థిరమైన స్వర్గవాసమును గోరువారు కావ్యలక్షణజ్ఞానమును బొంది కావ్యనిర్మాణమునకు పూనుకొనవలెను' కావ్యానందము కావ్యపఠితలయిన సహృదయులు కనుటకును అనుభవవేద్యమే కావున దానిని వేఱుగా చెప్పనక్కఱయే లేదని భావము.

ధనలాభము, ఆరోగ్యప్రాప్తి. ధర్మోపదేశము, వ్యవహార జ్ఞానము మొదలైన వానిని చేర్చి శాస్త్రకారులు ప్రయోజనములను పేర్కొనిరి.

2. దండి

'గౌ ర్గౌః కామదుఘా సమ్యక్ ప్రయుక్తా స్మర్యతే బుధైః' (కా.ద. 1.6)

సముచితముగా ప్రయోగింపఁబడిన వాక్కు (కావ్యము) కామధేనువే యని విద్వాంసులందురు.

3. మమ్మటుఁడు

'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే
సద్యఃపరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితత యోపదేశయుజే'
(కా. ప్ర. I. 2)

4. మంఖకుఁడు (రుయ్యకుఁడని కొందఱు)

'ఈదృశం భావయన్ కావ్యం రసికః పరమం సుఖం ప్రాప్నోతి'
(సా. మీ. VIII)

5. అభినవగుప్తుఁడు

'ప్రీతిరేవ ప్రధానమ్....ప్రాధాన్యేనానంద ఏవోక్తః'
'ప్రీత్యాత్మా చ రస స్తదేవ నాట్యం; నాట్యమేవ; చ వేద ఇత్యస్మదుపాధ్యాయాః' (ధ్వ. లోచన)

శాస్త్రకారు లందఱును ముఖ్య ప్రయోజన మానందమనియు, ధర్మోపదేశ ధనారోగ్యకీర్తిలాభాదులగు తక్కినవి ఆనుషంగిక ప్రయోజనము లనియు అంగీకరింతురు.*

కావ్యశరీరము - ఆత్మ

'మేనుశబ్దార్థములు మఱి మేటి వ్యంగ్య మగును జీవితము'.

(శబ్దార్థౌ మూర్తి రాఖ్యాతౌ జీవితం వ్యంగ్య వైభవమ్)

అని శబ్దార్థములను కావ్య శరీరముగాను, వ్యంగ్యమును కావ్యాత్మగాను, విద్యానాథకవి వాకొనెను. కావ్య శరీరాత్మల విషయమున సాహిత్య శాస్త్రకారుల విభిన్న దృక్పథము లివి :

1. భరతమహర్షి : కావ్యశరీరమని కంఠోక్తిగా చెప్పక పోయినను ఇతివృత్తమే (కావ్యమునకు) రూపకములకు శరీరమని యాతఁడు చెప్పియుండెను. 'ఇతివృత్తంతు కావ్యస్య శరీరం పరికీర్తితమ్' అనుటచేత కావ్య సామాన్యమునకే ఇతివృత్తము శరీరమనుట యా మహర్షి యభిమతమై యుండునని విమర్శకు లూహించుచున్నారు. రూపకాదులగు కావ్యములన్నింటికిని 'రసమే' జీవిత మిచ్చునదియని యాతఁడు చెప్పెను. రసమే కావ్యములలో ముఖ్యమైనది. కావున రసమే కావ్యాత్మ.

2. భామహుఁడు : శబ్దార్థములు రెండును కలిసియే కావ్యశరీరము. కావ్య శోభాహేతువులలో ముఖ్యమైనందున అలంకారమే కావ్యాత్మ.

3. దండి : హృదయాహ్లాదకరములగు అర్థములతో కూడిన పదముల సముదాయమే కావ్యశరీరము. నగలు పెట్టుకొన్నంతనే మేనికి చక్కఁదనము రాదు. అట్లే యలంకారముల వలననే కావ్యము సుందరము కాదు. వ్యక్తికి శౌర్యౌదార్యాది గుణములే నిజమైన సౌందర్యమును చేకూర్చును. అవియే యాతనికి జీవకళ నిచ్చునవి. అట్లే ప్రసాదమాధుర్యాది గుణములే కావ్యమునకు

---

* కావ్యోత్పత్తి హేతుప్రయోజనముల కొఱకు చూడు. 1. శ్రీ పి. వి. కాణే పండితుని సాహిత్యదర్పణ పీఠిక. 2. నా వ్యాసములు 1. కవిత్వము. 2. కావ్యాత్మ (సంగ్రహాంధ్ర విజ్ఞానకోశము - హైదరాబాదు. ౨. సంపుటము 565-570 ; 696-701 పుటలు)

శోభనిచ్చును. కావున గుణములే కావ్యాత్మ. 'శరీరం తావ దిష్టార్థవ్యవచ్ఛిన్నా పదావళీ' (కా. ద. 1. 10) కొందఱు దండి కూడ అలంకారమే కావ్యాత్మ యను వారిలోనివాఁడే యందురు.

4. వామనుఁడు : గుణాలంకారములతో కూడిన శబ్దార్థములు కావ్యశరీరము. భామహుఁడు కావ్యాత్మయనిన యలంకారములను, దండి కావ్యాత్మగా నుడివిన గుణములను ఈతఁడు కావ్యశరీరములోనే కలిపివేసినాఁడు కావ్యములో గుణాలంకారములకంటె రచనకే ప్రాముఖ్యమిచ్చి యీతఁడు రీతియే కావ్యాత్మయని నిర్ణయించెను. ఆ రీతులలోకూడ వైదర్భీరీతి సర్వగుణసంపన్నమైనదగుట కవుల కదియే విశేషముగా గ్రాహ్యమన్నాఁడు. 'రీతి రాత్మా కావ్యస్య; విశిష్టా పదరచనా రీతిః; విశేషో గుణాత్మా.' (కావ్యా. సూ.)

5. ఆనందవర్ధనుఁడు : కావ్యశరీరమిదియని కంఠోక్తిగా చెప్పకపోయినను శబ్దార్థోభయము కావ్యశరీరమనుటయే ఆనందవర్ధనున కభిమతమై యుండునని కొందఱు తలంచిరి. చారుత్వాతిశయ విశిష్టమైన శబ్దమే కావ్యశరీరమనుట ఆతనికి సమ్మతమని మఱికొందరు భావించిరి. కావ్యాత్మ ధ్వనియని ఆనందవర్ధనుఁడు సిద్ధాంతీకరించెను. 'కావ్యాత్మ ధ్వని యను' వ్యవహార మితనికి పూర్వమే యున్నది. 'కావ్యస్యాఽత్మా ధ్వని రితి బుధైర్య స్సమామ్నాతపూర్వః' అని ఉపక్రమణముననే యీతఁడు పేర్కొన్నాఁడు. అస్ఫుటముగా పూర్వుల వాడుకలో మాత్రమేయున్న యీ ధ్వనిని, తదభావవాదుల వివిధ వాదములను ఖండించి సోపపత్తికముగా ధ్వనియే కావ్యాత్మయని నిర్ణయించినవాఁ డానందవర్ధనుఁడే. కావ్యాత్మ రసమనిన భరతముని యభిప్రాయమునే విస్తరింఁజేసి యీతఁడు రసధ్వనిగా నిరూపించినాఁడు. రససిద్ధాంతమునకును, ధ్వని (రసధ్వని) సిద్ధాంతమునకును అవి యన్వయించు సందర్భమున ముఖ్యమైన భేదము గోచరించును. విభావానుభావాది సంయోగము వలన కలుగవలసిన రసము విస్తృతమైన ఏ రూపకముననో గోచరమగును. ఒండు రెండు పద్యములుగల ముక్తకాదులలో అదిసాధ్యముకాదు. అందువలన ఆ ముక్తకాదులు కావ్యములు కాకపోవలసి వచ్చును. గాథలు, చాటువులు మొదలైనవి సహృదయులచే కావ్యములుగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి. 'అమరుకకవే రేకః శ్లోకః ప్రబంధశతాయతే'- అమరుకకవి రచించిన ఒక పద్యము (ఇతరుల) నూఱు ప్రబంధములకు సాటి అనుట వంటి ప్రశంసోక్తులున్నవి. కావున కావ్యసామాన్యమునకు, అది ముక్త

కము కాని, ఖండకావ్యము కాని, మహాకావ్యము కాని, రూపకము కాని, యేదియైనను సుందరమైన వ్యంగ్యము గలది యగుచో కావ్యమగునని ధ్వన్యాలోక కర్త యీ సిద్ధాంతమును ప్రతిష్ఠాపించెను. ధ్వని వ్యంగ్యములు పర్యాయములు. ఈ వ్యంగ్యమే మహాకవులకు ముఖ్యమైనది అనియానందవర్ధనుని వాక్యమిది :—

'అయమేవ హి మహాకవేః ముఖ్యో వ్యాపారః యద్రసాదీనేవ ముఖ్యతయా కావ్యార్థీకృత్య తద్వ్యక్త్యనుగుణత్వేన శబ్దానా ముపనిబంధనమ్. ఏతచ్చ రసాదితాత్పర్యేణ కావ్యనిబంధనం భరతాదావపి సుప్రసిద్ధమేవేతి ... రసాదయో హి ద్వయోరపి తయోః జీవితభూతాః' (ధ్వన్యా III. 32. కా.)

ధ్వని స్వరూపమిది :— శబ్దమునకు అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన అను మూఁడు వ్యాపారము లున్నవి. అభిధా వ్యాపారముచేత వాచ్యార్థము బోధింపఁబడును. వాచ్యార్థానుపపత్తిగలిగినచోట లక్షణావ్యాపారముచేత తత్సంబంధాదులందు లక్ష్యార్థము బోధింపఁబడును. ఇట్టి వాచ్యలక్ష్యార్థముల సాయమున కొన్ని యెడల వ్యంజనావ్యాపారముచే వ్యంగ్యార్థము బోధింపఁబడును. ఇదియే ధ్వని. ధ్వని సహృదయైక వేద్యము స్పష్టప్రతిపత్తి కొఱకు ఈ ధ్వనిని స్త్రీలయందలి లావణ్యముతో పోల్చవచ్చును. ఒక స్త్రీకి అన్యాయ యవయవము లన్నియు నిర్దుష్టములై యున్నవి సగలున్నవి. కాని యామెలో లావణ్యము కనఁబడదు. మఱియొక స్త్రీకి అవయవవైకల్యమున్నది. భూషణములు లేవు అయినను ఆమె మోము కళకళలాడును. అందఱును ఆమెను లావణ్యవతి యందురు. అట్లే కావ్యములోను శబ్దార్థములు, అలంకారాదులు బాహ్యములగుటచే అప్రధానములు. వ్యంగ్యమే ప్రధానము. మహాకవుల వాక్యములకున్న విశేషగుణమిది. ఈ ధ్వని రసవస్త్వలంకార రూపమున మూఁడు విధములు. వీనిలోను రసధ్వనియే ముఖ్యమైనది. వస్త్వలంకార ధ్వనులు రసధ్వనిలోనే పర్యవసించును. అభినవగుప్తాచార్యుఁడిట్లు స్పష్టపఱచెను:—

'రస ఏవ వస్తుతః ఆత్మా. వస్త్వలంకారధ్వనీ తు సర్వథా రసంప్రతి పర్యవస్యేతే; ఇతి వాచ్యా దుత్కృష్టౌ తా విత్యభిప్రాయేణ ధ్వనిః కావ్యస్యాత్మేతి సామాన్యే నోక్తమ్.' (ధ్వ. లోచనము)

ప్రతివ్యక్తి హృదయములోను రత్యాదిరూపమైన సంస్కారమొకటి విలీనమై యుండును. కావ్యాదులలో వర్ణింపఁబడు విభావాదుల వలన ఆ సంస్కారము తలయెత్తి క్రమముగా పుష్టినొంది చర్వణయోగ్యమగును. అప్పుడే ఆ రత్యాది స్థాయిభావము రసమను వ్యవహారమును పొందును. అట్టి చర్వణవ్యాపారముచే సహృదయునియందు ఒకానొక ఆనందము కలుగును. అదియే

కావ్యానందము వీని స్వరూపోదాహరణ సమన్వయము లీ ప్రకరణముననే ప్రదర్శింపఁబడినవి. ఈ ధ్వనిసిద్ధాంతమును తదనంతరాలంకారికులలో ముఖ్యులగు విశ్వనాథ, విద్యానాథ, జగన్నాథాదు లంగీకరించిరి. ప్రతీహారేందురాజు, కుంతకుఁడు, భట్టనాయకుఁడు, మహిమభట్టు అనువార లీ ధ్వని వాదమును ఖండించిరి.

6. కుంతకుఁడు : శబ్దార్థములు కావ్యశరీరము. వక్రోక్తి కావ్యాత్మ. ఉక్తివైచిత్ర్యమే వక్రోక్తి. 'శబ్దార్థౌ సహితౌ వక్రకవివ్యాపారశాలిని బంధే వ్యవస్థితౌ తద్విదాహ్లాదకారిణి' అనియు 'వక్రోక్తిః కావ్య జీవితమ్' అనియు కుంతకుఁడు కావ్య శరీరాత్మలను నిర్వచించెను. వక్రోక్తి యనఁగా 'వైదగ్ధ్య భంగీ భణితిః' యని యాతని వివరణము సాధారణముగా లోకులు వ్యవహరించుకొను పద్ధతినిగాక కావ్యమున కవి శేఖరుఁడు ప్రదర్శించు ఉక్తి చమత్కారమే వక్రోక్తియని భావము అట్టి ఉక్తి వైచిత్ర్యము వలననే కావ్యమునకు సౌందర్యము చేకూరును. కవి ప్రదర్శించు వాగ్వ్యాపారములలో అనంతములైన వక్రతలుండును వానిలో ముఖ్యములైనవని కుంతకుఁడు ఆఱింటిని పేర్కొనెను. వానిలోనిదగు ఉపచార వక్రత అను దానిలోనే ఆనందవర్ధనుఁడు చెప్పిన ధ్వని చేరిపోవును. కావున ధ్వని యని ప్రత్యేకముగా ఒప్పుకొనవలసిన పనిలేదని యాతఁడు ధ్వని వాదమును ఖండించెను.

7. మహిమభట్టు : శబ్దార్థోభయము కావ్యశరీరము. రసము కావ్యాత్మ. కావ్యాత్మయైన యీ రసము అనుమితి ప్రమాణముచేత (ఇది తార్కికులొప్పుకొనిన ప్రధాన ప్రమాణము) అనుమితమై సహృదయునకు ఆనందమును కలిగించును. కావున శబ్దమునకు వ్యంజన మను వ్యాపారవిశేషమును అంగీకరించుట యుక్తము కాదని యాతఁడు ధ్వనివాదమును దూషించెను.

8. క్షేమేంద్రుఁడు : ఈతఁడు కావ్యశరీర మిదియని స్ఫుటముగా చెప్పలేదు. కాని శబ్దమునే యీ శాస్త్రకారుఁడు కావ్యశరీరముగా అంగీకరించినట్లు తలంపవచ్చును. కావ్యాత్మ ఔచిత్యము. క్షేమేంద్రుని యీ యౌచిత్యసిద్ధాంతమొక విధముగా చూచినచో భిన్న భిన్న సిద్ధాంతములను సమన్వయము చేయుచు వాని కన్నింటికిని శిరోధార్యమైనది ఔచిత్యమేయని నిరూపించునట్లుగా తోఁచును. ఎవరి వాదమును ఈతఁడు ఖండించను లేదు ; ఔనని యొప్పుకొనను లేదు. 'కావ్యాత్మ రసమే కానిండు, అలంకారమే యనుఁడు, గుణరీతిధ్వన్యాదులలో ఏదియో యనుకొనుఁడు ; అది ఉచితముగా లేనిచో సౌందర్యము నొసఁగదు' అతఁడిట్లనెను :—

'ఔచిత్యస్య చమత్కారకారిణ శ్చారుచర్వణే
రసజీవితభూతస్య విచారం కురుతేఽధునా.
కావ్య స్యాల మలంకారై ః కిం మిథ్యాగణితై ర్గుణైః
యస్య జీవిత మౌచిత్యం విచింత్యాపి న దృశ్యతే.
అలంకారా స్త్వలంకారా గుణా ఏవ గుణా స్సదా
ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్య జీవితమ్.' (ఔ. వి. చ.)

ఈ ఔచిత్యమనునది పరిక్రొత్త భావము కాదు. ఔచిత్యదూరమైనది యసుందరమని యందఱును గ్రహించియేయున్నారు, ధ్వన్యాలోకకర్త ధ్వన్యాలోక తృతీయోద్ద్యోతములో 'తన్నియమే హేతు రౌచిత్యం వక్తృవాచ్యయోః' (కా. 6). 'విషయాశ్రయ మప్యన్య దౌచిత్యమ్' (కా. 7). 'ఏత ద్యథోక్త మౌచిత్య మేవ త స్యాత్మ నియామకమ్ (కా. 8), రసబంధోక్త మౌచిత్యం భాతి సర్వత్ర సంశ్రితా రచనా' (కా. 9), 'విభావభావానుభావసంచార్యౌచిత్య చారుణః' (కా. 10) మొదలైన వాక్యములలో వక్తృప్రబంధ రసాద్యౌచిత్యముల యవసరమును పేర్కొని యౌచిత్యమును గూర్చి కొంత చర్చించి పర మార్థము నిట్లు నిరూపించెను:—

'అనౌచిత్యా దృతే నాన్య ద్రసభంగస్య కారణమ్
ప్రసిద్ధౌచిత్యబంధస్తు రసస్యో పనిషత్పరా'

'ఔచిత్యము లేకపోవుట కంటె మిన్నయైన కారణము రసభంగమునకు వేఱె లేదు. ఔచిత్యము పాటించి కావించిన రచన రసమునకు ఉపనిషత్తే'. ఈ యౌచిత్య ప్రాధాన్యమును గుర్తించి క్షేమేంద్రుఁడు దానినే కావ్యాత్మగా నిరూపించుచు పదవాక్యప్రబంధాదులగు బహువిషయములలో ఔచిత్యానౌచిత్యముల స్వరూపమును సోదాహరణముగా ప్రదర్శించినాఁడు.

శబ్దార్థములు

శబ్దజాలము వాచకలక్షకవ్యంజకము లనెడి భేదములచే ముత్తెఱఁగులై యుండును. అట్లే యర్థములును వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యములని మూఁడుతీరులు.

కావ్యసామగ్రి 'యిది' యని పేర్కొని యందు మొదట కావ్యస్వరూపముగా చెప్పఁబడిన శబ్దార్థము లెట్టివో వివరించుచున్నాఁడు :

కవి కావ్యమున ప్రయోగించు శబ్దము లన్నింటిని మూఁడు వర్గములుగా ఇట్లు విభాగింపవచ్చును. ౧. వాచకములు ౨. లాక్షణికములు ౩. వ్యంజకములు. వీనిలో అభిధావ్యాపారమున (అభిధాశక్తిచే) అర్థమును బోధించు పదములు వాచకములు. లక్షణావ్యాపారమున అర్థబోధకములైనవి లాక్షణికములు. వ్యంజనా వ్యాపారముచే అర్థబోధకములైనవి వ్యంజకములు. (ఈ అభిధాదివ్యాపారములు ఈ ప్రకరణముననే తరువాత వివరింపఁబడును.) వాచకశబ్దముచే బోధింపఁబడు అర్థము వాచ్యము. లాక్షణికపదముచే తెలియఁజేయఁబడునది లక్ష్యార్థము. వ్యంజకశబ్దముచే బోధ్యమైనది వ్యంగ్యము. ఇట్లు శబ్దములు మూఁడు విధములు. వానిని బట్టి అర్థములును మూఁడు విధములగును.

'నాలుగవది యగు తాత్పర్యార్థమున్నది కదా! అర్థములు మూఁడే యనుచున్నారేమి ?' అని ఆశంక రాఁగా చెప్పుచున్నాఁడు:—

'తాత్పర్యార్థ మనునది వంగ్యార్థమే కాని వేఱు గాదు.'

'వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యములని అర్థములు మూఁడే. తాత్పర్యార్థము వేఱు కాదు. అది వ్యంగ్యార్థమే' అని సమాధానము.

ఇచ్చటి యాక్షేప సమాధానముల తత్త్వమిది:—

ఆక్షేపము

'రాముఁడు వేదమును చదువుచున్నాఁడు' అను వాక్యమును పరిశీలింతము. ఈవాక్యమువలన 'రామకర్తృకమైన వేదకర్మకమైన పఠనక్రియజరుగుచున్నది.' యను విశిష్టార్థము తెలియుచున్నదికదా! ఇట్టి వాక్యార్థమును బోధించుశక్తి మీరు చెప్పిన వృత్తులలో దేనికున్నది ? అభిధావృత్తి రాముఁడు-వేదము-చదువుట అని పదముల యర్థమును మాత్రమే బోధించి యూరకుండును. పరస్పరము ఈ పదములకుఁగల కర్తృత్వ కర్మత్వాదులను సంఘటితముచేసి సంపూర్ణమైన వాక్యార్థమును బోధించు శక్తి యీ యభిధకు లేదు. రెండవదియగు లక్షణావృత్తి యీ విశిష్టార్థమును బోధించునందురా! వాచ్యార్థానుపపత్తి లేనిచోట లక్షణ ప్రసక్తము కాదు. 'గంగలో గొల్లపల్లె యున్నది' అను వాక్యములో గంగానదిలో (ప్రవాహములో)గొల్లపల్లె యుండుట సంభవింపదు కావున గంగలో అనుపదమునకు'గంగానదియొడ్డున'అని లక్షణావృత్తితో అర్థవిశేషమును చెప్పుకొని యనుపపత్తిని పోఁగొట్టుకొనుట యుక్తము. ప్రకృతవాక్యములో

(రాముఁడు వేదమును జదువుటయందు) వాచ్యార్థానుపపత్తిలేదు. కావున లక్షణ ప్రవర్తిల్లదు. వాచ్యార్థముకంటె విశేషమైన ప్రతీయమానార్థ మింకేదియు లేదు. కావున వ్యంజనావృత్తికిని ఇట ప్రసక్తి కలుగదు. కాఁబట్టి వాక్యార్థము జ్ఞాపకము అని లోకములో ప్రసిద్ధిఁగొందియున్న తాత్పర్యమనెడి నాల్గవయర్థము నొక దానిని అంగీకరింపవలెను. ఈ సందర్భములో మీమాంసా శాస్త్రకారులు కూడ ప్రమాణము.[1] వారును తాత్పర్యార్థమును అంగీకరించి యున్నారు. 'తస్మిన్ (వాక్యార్థే) పరాః (ఆసక్తాః)=తత్పరాః; తేషాంభావః = తాత్పర్యమ్—' అనఁగా వాక్యార్థబోధనమునందాసక్తములగుపదముల ధర్మమే తాత్పర్యమని స్పష్టమైనది. కావున వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్య తాత్పర్యములని అర్థచతుష్టయ మనుట యేయుక్తము కాని యర్థత్రయమనుట కాదు.

సమాధానము

'వాక్యమునందలి పదములచే బోధింపఁబడు అర్థముల సంసర్గరూపమైన వాక్యార్థమును కలిగించుటకు తాత్పర్యమను మఱియొకవృత్తి యవసరము లేదు. వాక్యమునకు స్వయముగానే అట్టి సముదాయార్థబోధకమహిమ గలదు. వాక్యమనఁగా ఏదియో పరిశీలించినచో ఈవిషయము విశదమగును. యోగ్యత, ఆకాంక్ష, ఆసత్తి అను ధర్మములతో కూడినపదముల సముదాయము వాక్యము.

శబ్దార్థముల పరస్పర సంబంధమునందు బాధ లేకపోవుటయే యోగ్యత. వాఁడు నీటిచే తడుపుచున్నాఁడు; (సః జలేన సించతి, అను వాక్యములో నీటికి తడుపు యోగ్యత యున్నందున ఇట యోగ్యత యున్నదనవచ్చును. 'వీఁడు అగ్నిచే తడుపుచున్నాఁడు', (సః వహ్నినా సించతి) అను వాక్యము ప్రయోగించినచో అందు యోగ్యత లేదనవలెను. అగ్నికి దహించు యోగ్యత

---

1. మీమాంసకులలో అభిహితాన్వయ వాదులనియు అన్వితాభిధానవాదులనియు ఇరుతెగలవా రున్నారు. వాక్యములోని పదములు తొలుత (అభిధావృత్తిచే) వాచ్యార్థమును తెలుపును. అట్లు అభిహితములైన యర్థములకు క్రియాన్వయముతో ఏక వాక్యత కల్గించునది తాత్పర్యమను వృత్తి యనువారు అభిహితాన్వయవాదులు. అన్వితాభిధానులు 'వాక్యము వలన సముదాయార్థమే తొలుత బోధింపఁబడుననియు పిమ్మట క్రమముగా ఆ వాక్యమునందలి పదముల యర్థము తెలియవచ్చుననియు తలంతురు. అన్వితాభిధానవాదుల మతమున వాక్యార్థము వాచ్యార్థమే కావున అభిధావృత్తితోనే సరిపోవును. వారికి నాల్గవ వృత్తితో పనిలేదు. అభిహితాన్వయవాదులు మాత్రము తాత్పర్యమను చతుర్థవృత్తి కావలయునందురు.

యున్నది కాని సేచన యోగ్యతలేదు కదా! కావున యోగ్యత అను ధర్మమున్నదే వాక్యమనఁబడును. అట్లే వాక్యములో ఆకాంక్ష యుండ వలెను. అన్వయము సిద్ధించుటకై క్రియా పద మునుబట్టి కర్తృకర్మాది పదములను కోరుటయు, కర్తృ కర్మాదులను బట్టి క్రియాపదములను కోరు టయు ఆకాంక్ష. అనఁగా ఒక పదము వినఁగనే శ్రోతకు కల్గు అన్య పద జిజ్ఞాసయే ఆకాంక్షయని భావము. 'ఆవు' అనఁగనే 'ఏమిచేయుచున్న'దను క్రియాపదాదుల జిజ్ఞాస కలుగును. 'మేయుచున్నది' వంటి పదములతో ఆ జిజ్ఞాస తీఱును. అట్లే ఏదే నొక క్రియాపదము ప్రయోగింపఁగా దానివలన కర్తృ కర్మా దులును జిజ్ఞాసితము లగును. వానిని ప్రయోగింపఁగా ఆ జిజ్ఞాస తొలఁగును. కావున ఆకాంక్ష యను రెండవ ధర్మము వాక్యమున కవసరము. గుఱ్ఱము- ఏనుఁగు-మేఁక-ఆవు అని ప్రయోగించినచో అది పద సముదాయమే యగును. కాని ఒకపదము ఉచ్చరింపఁగనే కలిగిన అన్యపదవిషయకమైన జిజ్ఞాస ఇట ప్రయో గింపఁబడిన మఱియొకపదముచే తొలఁగుటలేదు. అనఁగా ఇట అన్నియు కర్తృ పదములే కావున జిజ్ఞాస జిజ్ఞాసగానే నిల్చిపోవుచున్నది. అందువలననే ఇట్టివి వాక్యములు కావనుట.

వాక్యధర్మములలో ఆసత్తి అనునది మూఁడవది. పదములను వ్యవధా నము లేకుండునట్లు ఉచ్చరించుట ఆసత్తి యనఁబడును. ఒకపదమును ఉచ్చరిం చిన వెంటనే మఱియొక పదమును ఉచ్చరించినఁగాని రెండును గలిపి సముదా యార్థము నొసఁగజాలవు. 'రాముఁ' డను పదము నుచ్చరించిన కొన్ని గంటల తరువాత 'వెళ్ళుచున్నాఁ'డని ప్రయోగించినచో 'రాముఁడు వెళ్ళుచున్నాఁ'డను వాక్యార్థబోధము కలుగదు. కావున ఆసత్తియు అవసరమైన వాక్యధర్మమే.

ఈ విధముగా యోగ్యతాకాంక్షాసత్తులనెడి మూఁడు ధర్మములుగల పదములసముదాయము వాక్యము. విడివిడిగా ప్రయోగించిన వాక్యగతములగు పదములు ఈ నిర్వచించిన వాక్యధర్మముల సహాయమున పరస్పరము కలిసి సంసర్గ రూపమైన వాక్యార్థమును బోధించును.

దీనినే వాక్యమహిమ యందురు. అట్టి వాక్యమహిమచేత కలిగిన వాక్యా ర్థమే కదా తాత్పర్యార్థ మనఁబడునది! అట్లయినపుడు ఆ సముదాయార్థ బోధ నము కొఱకు తాత్పర్యమనెడి వేఱొక శబ్దశక్తిని యంగీకరించుట వ్యర్థము కాదా!

ఇఁక తాత్పర్యమను పదమునకు 'తస్మిన్ = రసాదిరూపమైన వాక్యార్థమున, పరాః = ఆసక్తములైనవి. తత్పరాః, తేషాంభావః తాత్పర్యమ్' అను విధముగా ఈ తాత్పర్యపద వ్యుత్పత్తిని ఆలంకారికుల మతానుసారము అంగీకరించినచో అది వ్యంగ్యమే కావున ఈ తాత్పర్యమనునది దానిలోనే చేరిపోవును.'

ఆక్షేపకులు తలంచినట్లు వాక్యార్థమే తాత్పర్యముకాదు. అంతమాత్రమే అర్థప్రతీతి కలిగిన చాలునని కవి తలంపఁడు. అట్టి వాక్యార్థములో చమత్కారమేమియు ఉండదు. అట్టి రమణీయార్థ ప్రతిపాదనోద్దేశము వాక్యముననే కలదనుటయు తగదు. ఉద్దేశమనునది ప్రయోక్తధర్మము కాని వాక్య ధర్మము కాదు. ప్రయోక్త (కవి) కేవల వాక్యార్థముకంటె రమణీయమైన విశేషార్థమును బోధించుటకే ఉద్దేశించును. పూర్వోక్తమైన తాత్పర్యపద నిర్వచనానుసారముగా కవి కావ్యమున ప్రధానముగా నెంచిన రసపరములైన శబ్దార్థముల ధర్మమే ఆ తాత్పర్యమని ఫలించుచున్నది. అదియే వ్యంగ్యము. అనేక ప్రయోజనములకొఱకు వ్యంగ్యము అవశ్యము అంగీకార్యము. అట్టి దానితోనే తాత్పర్యార్థము గతార్థము. కావున 'తాత్పర్యార్థము వంగ్యార్థమేకాని వేఱుకాదు' అను విద్యానాథుని నిర్ణయము సమంజసము.

శబ్దవృత్తులు

శబ్దవృత్తులును అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన యను పేళ్ళతో మూఁడు విధములు. సంబంధము అనుపపత్తి యనునవి మూలముగాఁగల గౌణవృత్తియు లక్షణావృత్తిలోఁ జేరినదే కాని వేఱుగాదు. సామాన్యముగ గౌణవృత్తికి ఉదాహరణముగ నీయఁబడు 'ఈ వటువు అగ్ని' అను వాక్యమున అగ్ని పదమునకు అగ్నివంటివాఁడు (తేజస్వి) అను అర్థము వివక్షితమైనట్లే లక్షణ కుదాహరణమగు 'గంగలో గొల్లపల్లె యున్నది' అనుచోట 'గంగ' యను పదమునకును గంగాసంబంధముతోఁ గూడియున్న తీరము బోధింపఁబడుటయే వివక్షితము. గంగాసంబంధ ముపలక్షణమై 'గంగయొద్దున' అను సంబంధార్థము మాత్రమే (ఘోషమునకు జ్ఞాపకముగ) వివక్షితమగుచో 'గొల్లపల్లె చల్లనిగాలి గలది; పవిత్రమైనది' అను విశేషములు తెలియరావు. ఇట్లే 'వటువు అగ్ని' అను స్థలమునఁ గూడ లక్షణాశక్తి చేతనే అగ్నిశబ్దమునకు 'అగ్నివంటివాఁడు'

అను అర్థమును గ్రహింపవలెను. కనుకనే 'సాదృశ్య నిబంధన' (పోలిక నిమిత్తముగాఁ గలది) యనియు, 'సంబంధ నిబంధన' (ఏదే నొక సంబంధము నిమిత్తముగాఁ గలది) యనియు లక్షణ యిరుతెఱంగు లగుచున్నది. వానిలో సంబంధ నిబంధన యను లక్షణ 'జహాద్వాచ్య' యనియు, 'అజహాద్వాచ్య' యనియు రెండువిధములగును. 'సాదృశ్యనిబంధన'యు 'సారోప' యనియు, 'సాధ్యవసాయ' యనియు రెండు విధములు. ఇట్లు లక్షణ నాలుగువిధములు.

'గౌణవృత్తి యనునట్టిది యొకటి వేఱుగా ఉన్నదే. దానితో శబ్దవృత్తులు నాలుగు కావలసియుండఁగా అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన యని శబ్దవృత్తులు మూఁడే యనుట యెట్లు సంగతమగును?' అని యొకశంక. 'ఆ గౌణవృత్తి లక్షణలోని యంతర్భాగమేకాని అన్యముకా' దని సమాధానము. ఈ ఆక్షేపసమాధానముల వివరణమిది:

ఆక్షేపము : (అగ్నిః మాణవకః) 'వటువు అగ్ని' అను వాక్యములో మాణవకుఁడగు వటువు అగ్ని యగుట అనుపపన్నము కావున అగ్నిశబ్దమునకు ఔజ్జ్వల్యాదిగుణములను బట్టి 'అగ్ని సదృశుఁడు' అని విశేషార్థము చెప్పుకొని, అనుపపత్తిని పోఁగొట్టుకొని వాక్యార్థసమన్వయము చేసికొందురు. 'పురుష సింహుఁడు.' 'ముఖచంద్రుఁడు' మొదలైన స్థలములలోను ఇట్లే సమన్వయము చేసికొనవలెను గదా ! ఇట్టివాని కొఱకు గుణసంబంధమునుబట్టి అర్థాంతరమున వర్తించు గౌణవృత్తి యను వేఱొక వృత్తిని అంగీకరింపవలసి యుండును. దానితో శబ్దవృత్తులు నాలు గగును. కాఁబట్టి అవి మూఁడే యనుట అసంగతము.

సమాధానము : 'గంగలో గొల్లపల్లె యున్నది' (గంగాయాం ఘోషః) మొదలైన వాక్యములలో సంబంధము - అనుపపత్తియు కారణముగాఁగల లక్షణావృత్తితోనే వాక్యసమన్వయము చేసికొనుట ఎల్లరకును అభిమతము కదా ! ఆ లక్షణావృత్తి చేతనే 'వటువు అగ్ని' అనుచోటకూడ 'అగ్ని సదృశుఁడు వటువు' అని లక్ష్యార్థము చెప్పుకొనిన వాక్యార్థము కుదురును. అట్లు కుదురుచుండఁగా గౌణవృత్తి యని వేఱుగా అంగీకరింపవలసిన పనిలేదు. గౌణవృత్తినే ఒప్పుకొని లక్షణనే వలదనరాదా ! అన్నచో గుణసంబంధమును మాత్రము పురస్కరించుకొని ప్రవర్తించు ఈ గౌణవృత్తి సామీప్యాదులగు తదితర సంబంధములు గల చోట 'గంగలో గొల్లపల్లె యున్నది' 'శత్రు

పురిములు గొల్లిమన్నవి' మున్నైన స్థలములలో ప్రవర్తింపదు. అట్టివాని కొఱకు లక్షణావృత్తిని అంగీకరింపక యెట్లును తప్పదు. దానితోనే గౌణ వృత్తికి లక్ష్యములన్న 'అగ్ని వటువు' మొదలైనవి కూడ నిర్వర్తితములగును కావున గౌణవృత్తి నిర్విషయమగుచు వ్యర్థమనిపించుకొనుచున్నది. ఇట్టివాని కొఱకే లక్షణలో సాదృశ్య నిబంధన యను ఒక యవాంతర భేదము అంగీక రింపఁబడినదని గుర్తింపవలెను. కావున శబ్దవృత్తులు మూఁడనుటయే యుక్తము.

ఇచట ప్రసంగవశమున పేర్కొనఁబడిన లక్షణాభేదముల స్వోదాహరణములను, సమన్వయమును, లక్షణ యను శీర్షికక్రింద ఈ ప్రకరణమున నే ప్రదర్శింపఁబడినవి

కైశిక్యాదు లభిధాదులవంటి శబ్దవృత్తులు కావు

అవతారిక : కైశిక్యాదివృత్తులు మఱి నాలుగు ఉన్నవిగదా ! అట్టి యెడ అభిధాదులను పేర్కొని వృత్తులు మూఁడే యనుట ఎట్లు సంగతమగునని ఆశంకించి ఆ కైశిక్యాదులకును, ఈ అభిధాదులగు శబ్దవృత్తులకుమ భేదమున్న దను విషయమిట నిరూపింపఁబడుచున్నది:—

కైశికి, ఆరభటి, సాత్వతి, భారతి యను నాల్గును రచనాశ్రికములై ఆ యా రసముల యవస్థితిని సూచించునట్టి అర్థవృత్తులు; అంతియే కాని యివి యభిధాదులవంటి శబ్దవృత్తులు గావు. కైశిక్యాదులను గూర్చి [1]దశరూపకమున ఇట్లున్నది :

'కైశికి, ఆరభటి, సాత్వతి, భారతి అను నాల్గును రసావస్థాన సూచ కములగు వృత్తులు'

రచన కూడ రసవ్యంజకమనుట స్పష్టమే. రసమునకుఁ బొసఁగని వర్ణ ములతోడి రచనము చేయరాదనియు, అట్లు చేయుట దోషమనియుఁ గావ్య జ్ఞులు నుడివిరి.

వైదర్భి మున్నగునవి రీతులుగాని వృత్తులు గావు.

---

1. దశరూపకములో ఈకారిక కానరాలేదు. కొన్ని ప్రతాపరుద్రీయ మూల ప్రతులలో 'తథాచోక్తమ్' అనియేకాని 'తథా చోక్తం దశరూపకే' అని లేదఁట. (చూ. త్రివేదిప్రతి 46 పుట.)

కేవలము వృత్తిపదసామ్యముచేతనే ఈ అభిధాదులతో కైశిక్యాది వృత్తులను చెప్పరాదు. అభిధాదులు, శబ్దవృత్తులు; కైశిక్యాదులు రచనాశ్రితములును, రసాద్యనుగుణములు నగు అర్థవ్యాపారములు. కావున ఈ రెండు వృత్తివర్గములకును సంబంధ మేమియు లేదని భావము.

రసాద్యనుగుణమైన అర్థవ్యాపారము కలవి కైశిక్యాదివృత్తులనియు, రసాద్యనుగుణమైన శబ్దవ్యాపారము కలవి వైదర్భ్యాదిరీతులనియు, వృత్తి రీతులకును పరస్పర భేదమును గుర్తింపవలెను. ఈ సందర్భములో ఆనందవర్ధనాచార్యుల వారిట్లు వృత్తులను విశదీకరించిరి :

'రసాద్యనుగుణత్వేన వ్యవహారోఽర్థశబ్దయోః
ఔచిత్యవాన్ యస్తా ఏవ వృత్తయో ద్వివిధాః స్థితాః
(ధ్వ III. 33.)

'వ్యవహారో హి వృత్తి రిత్యుచ్యతే. అత్రరసానుగుణః ఔచిత్యవాన్ వాచ్యాశ్రయో యో వ్యవహార స్తా ఏతాః కైశిక్యాద్యాః వృత్తయః వాచకాశ్రయా శ్చోప నాగరికాద్యాః'

కారికలో వ్యవహారమన్నది వృత్తియే. రసమున కనుగుణము, సముచితము, అర్థాశ్రితమునైన వ్యవహారముగలవి కైశిక్యాదివృత్తులు అట్టివియేయై శబ్దాశ్రితములైనవి ఉపనాగరిక, పరుష, కోమలాదులగు వృత్తులు అని తాత్పర్యము. ఈ ఉపనాగరికాది వృత్తులు, మాధుర్యాది గుణములతో కూడిన పదసంఘటన రూపములైన రీతులలోనే పర్యవసన్నము లగునని తత్త్వము.

శబ్దార్థములు అవినాభావ సంబంధము గలవి కావున తప్పనిసరిగా అర్థములు శబ్దముల మూలముననే ప్రవర్తిల్లును కాబట్టి అర్థాశ్రయములైనను ఈ కైశిక్యాది వృత్తులను, ధనికాదులు శబ్దసంఘటనారూప రచనాశ్రయము అనిరి.

పదసంఘటనరూపమైన రచన కూడ రసవ్యంజకమనియే శాస్త్రజ్ఞు లంగీకరించిరి. కావుననే

'యస్త్వలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యో ధ్వని ర్వర్ణపదాదిషు
వాక్యే సంఘటనాయాం చ స ప్రబంధేఽపి దీప్యతే' (ధ. III. 2.)

వర్ణపద వాక్యములందును, రచనయందును వలెనే ప్రబంధమందును ధ్వని దీపించునని ధ్వనికారుడు వచించెను.

రసానుగుణముకాని వర్ణరచన తగదని యిట్లు శాస్త్రజ్ఞు లాదేశించిరి :

'శషౌ సరేఫసంయోగో ఢకారశ్చాపి భూయసా
విరోధినః స్యుః శృంగారే తేన వర్ణా రసచ్యుతః'
'త ఏవ చ నివేశ్యంతే బీభత్సాదౌ రసే యదా
తదా తం దీపయంత్యేవ తేన వర్ణా రసచ్యుతః' (ధ్వ. III. 3.4.)
'రసస్య స్యాద్విరోధాయ వృత్త్యనౌచిత్యమేవ చ'
(ధ్వ. III. 29)

వృత్త్యనౌచిత్యము కూడ రసవిరోధియే యగునను భావముగల ఈ వాక్యము సైతము రచనయు రసవ్యంజకమగు ననుటకే ప్రోద్బలకమగుచున్నది.

నిజమునకు విభావానుభావాదులే రసమునకు వ్యంజకములు. రచనాదులు విభావాదులకు రసాభివ్యక్తిలో సహకారులు మాత్రమగును. అట్టి స్థితిలో రచనాదులను రసవ్యంజకములనుట సమంజసము కాదు. అట్లయ్యు విభావాదుల ద్వారమున రచనాదులను రసవ్యంజకత్వమున నిమిత్తములగుటచే ఔపచారికముగా ఈ రచనాదులకు కూడ రసవ్యంజకములను వ్యవహారము గలిగినదని తెలియునది ఈ విషయమును

'యస్త్వలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యః......' (ధ్వ. III. 2.)

అను శ్లోకవ్యాఖ్యానములో అభినవగుప్తాచార్యులు స్పష్టముచేసిరి'

వైదర్భి, గౌడి, పాంచాలి యనునవి శబ్దవ్యాపారాశ్రయములైన రీతులు. వానికిని అర్థవ్యాపారాశ్రయములైన కైశిక్యాది వృత్తులకును భేదము కలదు. కావున ఈ వృత్తులలో ఆ రీతులు చేరిపోవు నని భ్రమపడరాదు. వీని స్వరూపోదాహరణములు ఈ ప్రకరణముననే ముందు తెలియనగును.

అభిధ

సంకేతితమగు నర్థమును బోధించు శబ్దవ్యాపారము 'అభిధ' యనఁబడును. ఈ యభిధ 'రూఢిపూర్వక' యనియు, 'యోగపూర్వక' అనియు రెండు విధములు.

ఈశ్వరునిచేతఁగాని శాస్త్రకోశకారాదులచేతఁగాని 'ఈ పదముచే ఈ యర్థము తెలియఁజేయఁబడవలె' నను విధముగా కావింపఁబడిన నిర్ణయమే సంకేతము. సంకేతము చేయఁబడినది సంకేతితము. అట్లు సంకేతితమైన అర్థమును బోధించు

శబ్దము అభిధ. ఈ యభిధావృత్తిచే బోధితములగు అర్థములు అభిధేయము లనియు, వాచ్యము లనియు వ్యవహరింపఁబడును. ఈ యర్థములు జాతిగుణ క్రియాద్రవ్యములని నాలుగు విధములుగా ఉండును.

అభిధాలక్షణము - పదప్రయోజనము

ఈ అభిధాలక్షణములో అభిధ 'సంకేతితమగు అర్థమును బోధించును' అనుటచే ఇది లక్షణకంటెను, వ్యంజనకంటెను, భిన్నమైనదని తేలినది. 'శబ్ద వ్యాపారము' అనుటచే చేష్టాదులు వ్యావృత్తములయినవి. రమ్ము, పొమ్ము, వద్దు, కావలెను మొదలైన విధినిషేధాదులగు అర్థములు కొన్ని హస్త ముఖా ద్యవయవములచే చేయు చేష్టలవలన తెలియ వచ్చినను అవి శబ్దవ్యాపారములు కావు గనుక అభిధార్థములు కావని భావము.

ఈ అభిధాద్వయములో రూఢి పూర్విక యిది :

రూఢిపూర్విక - అభిధ

'అవయవార్థము అవివక్షితము కాఁగా సంకేతితమగు సముదాయార్థము నిచ్చునట్టి శబ్దశక్తి. 'అశ్వకర్ణము' మొదలైనవి దీని కుదాహరణములు. అశ్వ కర్ణ మనునది యొక ఓషధికి పేరు. ఈ అశ్వకర్ణపదమునకు అవయవములైన అశ్వ + కర్ణ పదములయొక్క ముఖ్యార్థమగు 'గుఱ్ఱపుఁ జెవి'అను అర్థమిందు లేదు. రూఢియగు 'అశ్వకర్ణ'మను ఒక యోషధి యను అర్థమే యిట గ్రహింపఁ బడినది. కావున సముదాయార్థ బోధకముగ ఉండు అభిధ రూఢిపూర్విక అని ఫలితార్థము.

ఉదా:—

ప్రజలు గావించు సత్తపః ఫలముచేత,
భూమిసతి నోఁచు నోముల పున్నెమునను,
ప్రకటమైనట్టి భువనంపు భాగ్య కలన
వీరరుద్రుఁడు రాజయి వేడ్క నేలు. 3

ఇందలి తపము, ఫలము, భూమి మున్నగు శబ్దములు రూఢములు. 'ప్రజలు' అను పదము 'ప్రజాయంతే' (పుట్టువారు) అను అవయవార్థము కలది యైనను 'పంకజ'శబ్దమువలె ఇదియు రూఢమనియే గ్రహింపఁబడినది. 'రూఢి ర్యోగ మపహరతి' అను న్యాయమున యౌగికార్థముకంటె రూఢ్యర్థమే బల మగునని తాత్పర్యము.

యోగపూర్వక – అభిధ

అవయవార్థము కలిగిన సంకేతార్థమును బోధించునట్టి శబ్దశక్తి యోగపూర్వకమైన అభిధ యనంబడును.

ఉదా:—

రాజు చంద్రుండు ప్రజలెల్ల రంజిలంగ
నవని నేలుట నన్వర్థమగుచుఁ బుడమి
గ్రాలు వసుమతి, ధర, రత్నగర్భ, స్థిరయు
ననెడి నామంబులను నొప్పి యనవరతము,

ఈ పద్యమున రాజు, వసుమతి, ధర, రత్నగర్భ, స్థిర మున్నగు పదములు అవయవార్థములు గలవి కావున అవి యౌగిక శబ్దములు.

1. 'రంజయతీతి రాజా' ప్రజలను రంజింపఁ జేయువాఁడు రాజు. 2. 'వసు = స్వర్ణమ్ అస్యామ్ అస్తీతి వసుమతీ' వసువు (బంగారము) కలది కావున వసుమతి. 3. 'ధరతి విశ్వమితి ధరా' అన్నిటిని ధరించునది ధర. 4. రత్నాని గర్భే యస్యాః సా రత్నగర్భా' గర్భమున (లోపలి) రత్నములు కలది రత్నగర్భ. 5. 'తిష్ఠతి (సదా) ఇతి స్థిరా' ఎల్లప్పుడును ఉండునది స్థిర. ఈ రీతిగా వ్యుత్పత్త్యర్థములు కలవి కావున ఇవి యౌగిక శబ్దములు.

లక్షణ

వాచ్యార్థము వాక్యార్థమునఁ బొసఁగకుండుటవలన ఆ వాచ్యార్థమునకు సంబంధించిన విషయమందు ఆరోపింపఁబడు శబ్దవ్యాపారము లక్షణ.

'గంగలో గొల్లపల్లె యున్నది' అనునది లక్షణకు ఉదాహరణము. ఈ వాక్యములోని గంగాపదమునకు వాచ్యార్థము గంగానది. ప్రవాహరూపమైన గంగానదిలో గొల్లపల్లె యుండుట పొసఁగదు. కావున వాచ్యార్థమునకు అనుపపత్తి కలిగినది. వాచ్యార్థానుపపత్తినే ముఖ్యార్థబాధ అనియును అందురు. ఈ అనుపపత్తిని పోఁగొట్టుటకు వాచ్యార్థమైన గంగానదికి సంబంధించిన తీరమందు శబ్ద వ్యాపారము ఆరోపింపబడును, అట్లు ఆరోపింపఁబడుటచేత గంగాపదము గంగా తీరము అను అర్థమును బోధించును. అంత 'గంగాతీరమున గొల్లపల్లె యున్నది' అని వాక్యార్థము సముపపన్నమగును.

సంబంధము, అనుపపత్తి (ముఖ్యార్థబాధ). ప్రయోజనము. అనునవి లక్షణకు బీజములు. [1]ప్రయోజనము లక్షణాబీజము కాదనువారును కలరు ఈ సంబంధానుపపత్తి ప్రయోజనములు కలచోటనే లక్షణ ప్రసక్తమగును. గంగలో గొల్లపల్లె యున్నదనుచోట గంగకు లక్ష్యార్థమైన తీరమునకు సామీప్యము సంబంధము; గంగానదిలో గొల్లపల్లె యుండుట సంభవింపదు. కావున ముఖ్యార్థబాధ: చల్లనిగాలి గలది. పవిత్రమైనది మొదలైన విశేషములు ప్రయోజనము ఇట్లే లక్షణాబీజములు మూఁడును ప్రకృతోదాహరణమున కలవని తెలియఁదగును. ఇతర లక్షణోదాహరణములలో కూడ ఈ రీతిగానే సమన్వయించుకొనవలెను.

ఇందొక ఆక్షేపము - సమాధానము

'లక్షణకు చెప్పిన ఈ లక్షణ వాక్యములో 'శబ్దవ్యాపారములక్షణ' అనుట యుక్తమా ? 'సకృదుచ్చరితః శబ్దః సకృదేవార్థం గమయతి' అని కదా మర్యాద! ప్రయుక్తమైన పదము స్వార్థమును బోధించి యుపశమిల్లును. అటుగా దానిశక్తి క్షీణించును. దానికిమఱియొక యర్థమును బోధించుశక్తి యుండదు. కావున లక్షణాస్థలములలో అర్థమే లక్షకము కాని శబ్దముకాదని స్పష్టమగుచున్నది. మఱి ! మూలకారుఁడు 'శబ్దవ్యాపారము లక్షణ' యనుట యెట్లు సంగతమగును ?' అని ఆక్షేపము 'సత్యమే'! కాని ఇట వాచ్యధర్మమును వాచకమందారోపించి ఔపచారికముగా శాస్త్రకారులు లక్షణను 'శబ్దవ్యాపారమనిరి'. అని సరిపెట్టుకొనవచ్చును. అని సమాధానము.

లక్షణ నాలుగు విధములని యీ ప్రకరణముననే చెప్పఁబడినది. వానికి క్రమముగా ఉదాహరణము తీయఁబడుచున్నవి.

జహల్లక్షణ

జేతయైనట్టి కాకతినేతభేరి
మ్రోఁత వినుపింప సామంతభూమిపతుల
పురములెల్లను గొల్లునఁ బొగిలె; నౌర!
విశ్వమున రుద్రుఁ బోలిన వీరుఁ డున్నె ?

---

1. లక్షణకు సంబంధానుపపత్తులు రెండే హేతువులను వారు గంగా పదమునకు లక్షణచే గంగాతీరార్థము బోధితముకాఁగా, పావనత్వశీతలత్వాద్యర్థములు వ్యంజనావృత్తి చేతనే పిమ్మట బోధ్యములగునని వచింతురు.

'పురము తెల్లను గొల్లునఁ బొగిలెను' అను ఈ వాక్యమున పురశబ్దమునకు వాచ్యార్థమైనది నగరము. అది వాక్యార్థమునకు సరిపడదు. పొగులుట చేతన ధర్మము. అచేతనములగు పురములు దుఃఖించుట అనుపపన్నము. అట్లు ముఖ్యార్థబాధ కలుగఁగా 'పురములు' అను పదమునకు లక్షణతో 'ప్రాణులు' అను అర్థము స్వీకరింపఁబడుటచే వాక్యార్థ మనుపపన్నమగును. ఇట ఆధారాధేయభావము సంబంధము. కాకతీశ్వరుని శౌర్యాతిశయము ప్రాణి సామాన్యము వెఱఁబొందె నను విశేషార్థ స్ఫూర్తియే ప్రయోజనము. పురపదము వాచ్యమైన నగరమను అర్థమును వీడి ప్రాణులు అను లక్ష్యార్థము నిచ్చుటచే ఇది జహల్లక్షణయైనదని భావము.

అజహల్లక్షణ

పతియగు కాకతీశ్వరు పాదపీఠి
సతము రత్నప్రభాజాలమాలికల
నోలి వహించుచు మించు లీలఁ గై సేసి
మౌళుల గమివెల్గు మేలు మే లనఁగ. 6

ఇట 'మౌళులగమి' ప్రతాపరుద్రుని పాదపీఠిని భూషించి వెల్గినదనుట పొసఁగుటలేదు. కిరీటములు భూషించుట ఉపపన్నము కాదుకదా! కావున ఇట్టి ముఖ్యార్థబాధను తొలగించుటకు మౌళిపదమునకు మౌళులుగల సామంతరాజులు అను అర్థమును లక్షణావృత్తిలో గ్రహింపవలెను. ఇచట మౌళి పదము స్వార్థమును విడువకయే, తత్సహితులగు సామంతనృపులను బోధించినది కావున ఇది అజహల్లక్షణయైనది. ఇందు మౌళులకును రాజులకును ఆశ్రయాశ్రయి భావము సంబంధము. వీరరుద్రసార్వభౌముని సేవించిన రాజులు రత్నమకుటధారులై సామంత రాజ్యములను పరిపాలించుచు సుఖించుచున్నారనియు, గర్వమున కాకతీశ్వరు నెదిర్చిన రాజులకు మకుటములు, రాజ్యములేకాదు - ప్రాణములు కూడ పోయిన వనియు, కొందఱు పిక్కబలముచూపి ప్రాణములను దక్కించుకొన్నను కాననములలో వారు కడగండ్ల పాలైనారనియు విశేషార్థప్రతీతి ప్రయోజనము.

సారోపలక్షణ

కవ్వపుఁ గొండమూలమునఁ గ్రాలెడు నల్లని ఛాల నీలిమ
న్నవ్వఁగఁజాలి రేవెలుఁగునం గనుపట్టెడి కప్పు నిక్కిగా
నివ్వసుధన్ వచింతు; రిఁక నేఁ దలఁతున్, ప్రభురుద్రకీర్తికిన్
దవ్వుల నోడి తాల్చె నెదఁ దక్కటిముద్ర సుధాంశుఁడంచు, సూ! 7

'చంద్రునిలోనున్న కళంకమును కొందఱు కురంగమందురు కాని అది ప్రతాపరుద్రుని కీర్తిమహిమకు పరాజితుడైన చంద్రుడు ధరించిన కాకతీశ్వరుని వరాహముద్రయని నేను తలంచుచున్నాను'అని యర్థము. ఓడిపోయినవారు గెల్చిన వారి అధికారముద్రలను ధరించుట లోకములో సహజమే యని భావము.

ఇందు కురంగమువంటి రూపముగల చంద్రుని కళంకమందు ప్రతాపరుద్రుని ముద్రాచిహ్నమగు వరాహము ఆరోపింపఁబడినది కావున ఇది సారోపలక్షణ యగుచున్నది. కళంకము వరాహముద్ర యనుట అనుపపత్తి. సాదృశ్యము సంబంధము, వర్ణ్యుఁడగు ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి లోకరంజనమున సుధాంశునికన్న మిన్నయనియు, అట్టి రాజేంద్రుని పాలనమున ప్రజలు మహానందమున ఓలలాడు చుండిరనియు విశేషాంశస్ఫురణము ప్రయోజనము.

సారోపలక్షణ, సాధ్యవసాయలక్షణల స్వరూపము స్పష్టముగా తెలియుటకై ఆరోపాధ్యవసాయములనెడి పారిభాషికపదము లిట వివరింపఁబడుచున్నవి:

౧. అభిహితములైన విషయవిషయులకు అభేదప్రతిపత్తి ఆరోపము.

౨. విషయనిగరణమున అభేదప్రతిపత్తి అధ్యవసాయము.

ఆరోపాధ్యవసాయముల తెలివిడి యిది :

౧. అభిహితములైన = తమతమ వాచకపదములచే నిర్దిష్టములైన ; విషయవిషయులకు = ప్రకృతాప్రకృతములకు (ఉపమేయమునకు ఉపమానము) అభేద ప్రతిపత్తి = భేదములేదను జ్ఞానము ; ఇది ఆరోపము. ప్రకృతాప్రకృతములను స్వస్వ శబ్దములతో స్పష్టముగ నిర్దేశించి ఆ రెండింటికిని భేదములేదని నుడివినచో అది ఆరోపమగునని భావము సారోపలక్షణ కిచ్చిన ఉదాహరణములో ప్రకృతము వరాహము అప్రకృతము కళంకము. ఆ రెండును స్వస్వపదములచే నిర్దిష్టములైనవి. కడపట ఆ కళంకము ప్రతాపరుద్రునిముద్రలోని వరాహమే అనిచెప్పుటవలన ఆ రెండింటికిని భేదము పోయినది. కావున అది సారోపలక్షణకు లక్ష్యమైనది.

౨. విషయనిగరణమున = ప్రకృతమును స్వశబ్దముచే ప్రయోగింపకయే దానికి (స్వశబ్దముచే నిర్దిష్టమైన విషయితో) అభేదప్రతిపత్తి = అభేదజ్ఞానము; ఇది అధ్యవసాయము ప్రకృతాప్రకృతములు రెండును ప్రయోగింపఁబడవలసియుండగా వానిలో ప్రకృతమును స్వశబ్దముచే ప్రయోగించిచూపక దానికి అప్రకృతములో అభేదము చెప్పఁబడిన స్థలములో అధ్యవసాయలక్షణ ప్రవర్త

మగునని భావము. దీని సమన్వయము సాధ్యవసాయలక్షణోదాహరణ సమీక్షలో జూడఁదగును.

సాధ్యవసాయలక్షణ

కాకతీయకులాంభోధి గన్న చంద్రుఁ
డితఁడు భళి ! యుదయించినాఁ డితని రాక
కువలయోల్లాస మెంతయుఁ గూర్చు నింక !
వీని కెన యనఁదగు ఱేఁడు పృథివి లేఁడు. 8

చంద్రుడు క్షీరాబ్ధిలో ఉదయించుట యుక్తము కాని కాకతీయకులాంభోధిలో ఉదయించుట ఉపపన్నము కాదు కావున అనుపపత్తి. సాదృశ్యము సంబంధము. ఆహ్లాదకత్వాదులు ప్రయోజనము. ఇందు వర్ణ్యుఁడగు ప్రతాపరుద్రుఁడు ఇతఃశబ్దక పదముచే నిర్దిష్టుఁడు కాకుండఁగనే అప్రకృతుఁడగు చంద్రునితో అభిన్నుఁడుగా వాకొనఁబడినాఁడు. కావున ఇది సాధ్యవసాయలక్షణయైనదని సమన్వయము.

'ఈ ఉదాహరణములో 'ఇతఁడు' అను పదముచేత ప్రకృతమగు ప్రతాపరుద్రుఁడు నిర్దిష్టుఁడైనాఁడుగదా ! చంద్రపదముచేత చంద్రుఁడు నిర్దిష్టుఁడయ్యెను. అట్లు ప్రకృతాప్రకృతములు రెండును నిర్దిష్టములైన యీ పద్యము సాధ్యవసాయలక్షణకు లక్ష్యమనుట యెట్లు' అని ఒక ఆక్షేపము కలుగవచ్చును. దానికి సమాధాన మిది : సర్వనామ శబ్దములు సామాన్యవాచకములు. వాని వలన బోధ్యము లగునవి విశేషణములే కాని విశేష్యములు కావు. ఆ కారణమున పై ఉదాహరణములోని 'ఇతఁడు' అను పదము ప్రతాపరుద్రుని బోధించుట లేదు. కాఁబట్టి విషయనిగరణము కలిగి యిది సాధ్యవసాయలక్షణకు లక్ష్యమగుచున్నది. సమీపవర్తి యను విశేషణమును బోధించునట్టి 'ఇతఁడు' అను ఈ పదము, సంయుక్తమైయున్న చంద్రుడు అను విశేష్యముతోనే అన్వయించు ననక తప్పదని తత్త్వము. సాహిత్య రత్నాకరమున ఈ విషయ మిట్లు స్పష్టము చేయఁబడినది :

'సింహోఽయ మిత్యత్రాధ్యవసాయః ; సింహో దేవదత్త ఇత్యత్రారోపశ్చ'

'వీఁడు సింహము' అనుచో అధ్యవసాయము. 'దేవదత్తుఁడు సింహము' అనుచో ఆరోపము[1].

---

1. ఈ చర్చ రత్నశాణ వ్యాఖ్యలో కలదు. (చూడు-ప్ర.య.భూ. త్రివేది ప్రతి.408పు.)

లక్షణామూలములైన సంబంధములు

లక్షణకు మూలములైన సంబంధములు పలువురిచే పలువిధములుగా ఇట్లు పేర్కొనఁబడినవి:—

భర్తృహరి : (వాక్యపదీయము)

1. సంబంధము 2. సాదృశ్యము 3. సమవాయము 4. వైపరీత్యము 5. క్రియాయోగము.

న్యాయసూత్రకారుఁడు : (న్యాయదర్శనము)

1. సాహచర్యము 2. స్థానము 3. తాదర్థ్యము 4. వృత్తము 5. మానము 6. ధారణము 7. సామీప్యము 8. యోగము 9. సాధనము 10. ఆధిపత్యము.

నాగేశభట్టు : (పరమలఘుమంజూష)

1. తాత్స్థ్యము 2. తాద్ధర్మ్యము 3. తత్సామీప్యము 4. తత్సాహచర్యము 5. తాదర్థ్యము.

లక్షణాభేదములు

ఇవి ఇతరాలంకారగ్రంథములలో ప్రదర్శితములైన మఱికొన్ని లక్షణలు:-

కావ్యప్రకాశము

శుద్ధ : 1. సారోపోపాదానలక్షణ 2. సాధ్యవసాయోపాదానలక్షణ 3. సారోప లక్షణలక్షణ 4. సాధ్యవసాయలక్షణలక్షణ.

గుణి : 1. సారోపగౌణి 2. సాధ్యవసాయగౌణి.

వృత్తివార్తికము

గుణి : 1. నిరూఢ 2. ఫలలక్షణ సారోప 3. ఫలలక్షణ సాధ్యవసాయ.

శుద్ధ : 1. నిరూఢ 2. ఫ. ల. సారోప 3. ఫ. ల. సాధ్యవసాయ 4. జహల్లక్షణ 5. అజహల్లక్షణ 6. జహదజహల్లక్షణ.

రసగంగాధరము

I నిరూఢ లక్షణ

II ఫలలక్షణ:

(అ) గౌణి : 1. సారోప 2. సాధ్యవసాయ.

(ఆ) శుద్ధ 1. జహత్స్వార్థ 2. అజహత్స్వార్థ 3. సారోప 4. సాధ్యవసాయ.

సాహిత్యదర్పణము

I రూఢిమూల :

(అ) శుద్ధ : 1. ఉపాదానలక్షణ 2. లక్షణలక్షణ 3, సారోప 4. సాధ్యవసాయ. = 4

(ఆ) గౌణి : గుణసంబంధమున పై నాలుగు విధముల లక్షణలు గౌణి లక్షణ లగును. = 4

8

II ప్రయోజనమూల :

(అ) శుద్ధ : పై విధముగనే నాల్గు భేదములు = 4

(ఆ) గౌణి : " " = 4

8

ఈ ప్రయోజనమూలలక్షణ ఎనిమిది విధములును, వ్యంగ్యము గూఢముగ ఉండుట, అగూఢముగ ఉండుట అను విధముగా భేదమునొంది పదునారు విధములగును. ప్రయోజనము ధర్మిగతమగుటచే ఒక భేదము, ధర్మగతమగుటచే మఱియొక భేదము. గలిగి యీ పదునారును రెట్టింపగును. ఈ రీతగా ప్రయోజన మూల లక్షణ ముప్పదిరెండు భేదములు కలదియైనది. రూఢి మూలములైన ఎనిమిదితోకలిసి లక్షణలు నలువదిగా తేలినవి. ఈ నలువదియు పదగతములుగాను వాక్యగతములుగాను చీలుటచే మొత్తము లక్షణ ఎనుబది విధములైనదిగా నిరూపింపబడినది.

వ్యంజన

పదార్థములు పరస్పరము సమన్వితములుకాఁగా వచ్చిన వాక్యార్థమునకు శోభాహేతువైన అర్థాంతరమును స్ఫురింపఁజేయు శబ్దవ్యాపారము వ్యంజన.

పదముల యర్థములు ఆకాంక్షాదివశమున ఒండొంటితో సంబంధించి వాక్యార్థము కలుగఁగా, అట్టి కావ్యశరీరరూపమగు వాక్యార్థమును అలంకరించుటకై వాచ్యలక్ష్యార్థములకంటె భిన్నమగు అర్థ విశేషమును తోఁపఁజేయు శబ్దార్థముల వ్యాపారమే వ్యంజన యనఁబడును. మూలములో 'శబ్దవ్యాపారము వ్యంజన' అని చెప్పినను అది యర్థవ్యాపారమునుటకు కూడ ఉపలక్షణమే యని కవి భావము.

అభిధావృత్తిచే ప్రకృతార్థము తెలియఁగా, దానిపై ఆ వాక్యార్థమునకు శోభాతిరేకము కలిగించునట్టి ఒకానొక విశేషార్థమును బోధించు శక్తి వ్యంజన. అట్లే లక్షణావృత్తిచే లక్ష్యార్థము బోధితముకాఁగా, దానిపై ఆ లక్ష్యార్థముతో కూడిన వాక్యార్థమునకు శోభాతిశయమును కలిగించునట్టి విశేషార్థ బోధకమైన శక్తి వ్యంజన యని ఫలితార్థము.

వ్యంగ్యములేని కావ్యము ప్రాణములేని శరీరమువలె శోభిల్లదు. వాచ్యలక్ష్యార్థములకన్న రమణీయమై, సహృదయులకు పరమానందదాయక మగునట్టి అర్థాంతరమును బోధించునది ఈ వ్యంజనయే. పూలలో తావివలె పదములలో వ్యంగ్యార్థముపొంది పొసఁగియుండును. దానిచేత కావ్యమెల్ల గుబాళించును. ధ్వని యని దీనికి ప్రసిద్ధి. వస్త్వలంకార రసరూపమున ఈ ధ్వని ప్రధానముగ త్రివిధము. అవాంతరభేదములచే ధ్వని అసంఖ్యాకమగుచున్నది. వానిలోనికొన్ని భేదములకు లక్షణోదాహరణములు కవిచే ఈ ప్రకరణముననే చూపఁబడినవి.

ధ్వనిసిద్ధాంత ప్రవక్త

ధ్వనిసిద్ధాంత ప్రవక్త ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు. అతఁడు రచించిన ధ్వన్యాలోకము ప్రామాణికమైన ధ్వని ప్రస్థాన మూల గ్రంథము. అంతకు పూర్వము మసకమసకగా ఉండిన ధ్వనిభావమును ధ్వన్యాచార్యుఁడు తన గ్రంథమున సోపపత్తికముగా ప్రస్ఫుటము కావించి సిద్ధాంతీకరించెను. అతని సిద్ధాంతము సహృ

దయ శేఖరులగు అలంకారికులకు శిరోధార్యమై విలసిల్లెను. ఈ కావ్య తత్త్వ మును అంత సమగ్రతతో నిరూపింపఁగల్గినందులకు విద్వాంసులు అతనిని బహు ముఖముల శ్లాఘించిరి.

రాజశేఖరుఁ డిట్లుగ్గడించెను ;

'ధ్వనినాఽతిగభీరేణ కావ్యతత్త్వ నివేశినా
ఆనందవర్ధనః కస్య నాసీ దానందవర్ధనః'

ఈ ధ్వన్యాచార్యుని సిద్ధాంతము ననుసరించియే విద్యానాథకవి 'జీవితం వ్యంగ్య వైభవమ్'—'కావ్య జీవితము ధ్వని' యని వచించెను.

వ్యంజన త్రివిధము

శబ్దశక్తిమూల యనియు, అర్థశక్తిమూల యనియు, శబ్దార్థో భయ శక్తిమూల యనియు వ్యంజన మూఁడు విధములు.

శబ్దశక్తిమూల వ్యంజన :

ఉదా :—

సర్వతోముఖ సంభ్రమసరణిఁ గెరలు
కాకతీంద్రుని వాహినుల్ గదలి పరబ
లార్ణవము నుచ్చలత్క బంధాఢ్యముగ నొ
నర్చి తనరెను ధరణి సందడి వహింప.

'ఎదురులేని ప్రతాపరుద్రుని సేనలు కదలి శత్రు సేనాసముద్రమును ఎగురుచుండు మొండెములతో నిండిన దానినిగా చేసెను' అను ప్రాకరణిక వాక్యార్థము అభిధావృత్తి వలన తొలుత కలిగినది. పిమ్మట అర్థాంతరములుగల వాహిన్యాది శబ్దముల మూలమున 'ఎదురు లేక వెల్లువలు వాఱు నదులు సము ద్రములోపడి దానిని నీటితో నింపివైచినవి' అను అప్రకృతమైన విశేషార్థము స్ఫురించినది. కావున ఇది శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనయైనదని సమన్వయము.

వ్యంగ్యార్థ స్ఫురణకు శబ్దములే ఇచట ముఖ్యముగా సహకరించినవి కావున ఇది శబ్దశక్తిమూల వ్యంజన యని భావము. ఇందు వాచ్యమైన ప్రతాప రుద్రుని సేనలకును వ్యంగ్యమైన నదులకును ఔపమ్యము గోచరించి ఉపమాలం

కారము ధ్వనించినది. దానివలన వర్ణ్యుఁడగు ప్రతాపరుద్రుని శౌర్యాతిశయ మును తోఁచి వ్యంజనకు ప్రయోజనసిద్ధి కూడినది. వ్యంజన స్థలములలో కూడ సంబంధ ప్రయోజనాలుండవలెను. లేదేని ఒక వాక్యమును విని శ్రోత దానికి తన కిష్టము వచ్చిన ఏ అర్థమునైన చెప్పి అది అంతయు వ్యంగ్యార్థమేయని వాదించుట సంభవించును.

శబ్దశక్తిమూల వ్యంజన - అర్థశక్తిమూల వ్యంజనల పరస్పరభేదము

ఎచట వ్యంజకపదము పరివృత్తి సహిష్ణువుకాదో - అనఁగా ఆ వ్యంజక పదమును తీసివేసి దానికి పర్యాయమైన మఱియొక పదమును ప్రయోగించినచో ఆ వ్యంగ్యార్థము స్ఫురింపదో, అట్టియెడ శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనయని గుర్తింప వలెను. శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనకు లక్ష్యమగు ప్రకృతోదాహరణములో వాహి నులు కబంధనులు, మొదలైన పదములకు మాఱుగా తత్పర్యాయములైన సేన, ఖండిత మస్తకకాయము మున్నైన పదములను ప్రయోగించినచో అప్రకృ తమైన నదీ జలాది వ్యంగ్యార్థము భాసించదు. అనఁగా అక్కడ వాహిన్యాది పదములు పరివృత్తిసహిష్ణువులు కావని భావము.

ఇఁక ఎచట పర్యాయపదములలో ఏది ప్రయోగింపఁబడినను వ్యంగ్యార్థ స్ఫూర్తి కలుగుచునే యుండునో అచట అర్థశక్తిమూల వ్యంజనయని తెలియు నది. ఈ అర్థశక్తిమూల వ్యంజనకు లక్ష్యముగా ఈయఁబోవు 'ధరణిపతులు తలలు వాల్చి బొటనవ్రేళ్ళతో పాదపీఠిని గీఱిరి' అనుచో ఆ వాక్యగతపదము లను. 'రాజులు శిరములు వంచి పాదాంగుష్ఠములతో కాలిపీఁటను రాచిరి' అను విధముగా మార్చినను 'రాజులు చింతిల్లిరి' అను వ్యంగ్యార్థ స్ఫురణకు భంగమురాదు, కావున ఇట్టిచో అర్థశక్తిమూల వ్యంజనయని గుర్తింపవలెను. శబ్దములు మాఱినను వ్యంజకములగు అర్థము మాత్రము మాఱలేదు. కావున ఇట వ్యంజనకు అర్థశక్తి మూలత్వక్షతిలేదని తాత్పర్యము,

ఇట వాహిని, సర్వతోముఖ, కబంధశబ్దములకు వరుసగా సైన్యము అంతటను వ్యాపించునది, మొండెములు-అను అర్థములను తెలియఁ జేయు అభిధాశక్తి ప్రయోజన ప్రకరణాదులవలన నియంత్రితమై, ఏ శక్తి వలన నదులు, జలము అను విశేషార్థము స్ఫురించినదో ఆ శక్తియే వ్యంజన.

అభిధాశక్తి - ప్రకరణాది నియంత్రణము

వ్యంజనా స్వరూపమును వివరించుచు గ్రంథకర్త 'అభిధాశక్తి, ప్రయోజన ప్రకరణాదుల వలన నియంత్రితమైపోయినను, ఏ శక్తి వలన....విశేషార్థము స్ఫురించినదో, ఆ శక్తియే వ్యంజన' అనెను కదా ! ఈ వాక్యము నందలి 'అభిధాశక్తి ప్రయోజన ప్రకరణాదుల వలన నియంత్రితమైపోవుట' అనుదాని తత్త్వమిది :

ఏకార్థక శబ్దములు గల వాక్యములో ఆకాంక్షా యోగ్యతాసత్తుల వలన వాక్యార్థము కలుగునను విషయము అభిధావృత్తి వివరణ సందర్భములో నిరూపితమైనది. ఇక నానార్థములుగల శబ్దముల విషయములో అభిధేయార్థ బోధము ఎట్లు కలుగునని విచారింపవలసియున్నది. అనేకార్థక శబ్దములకు అయా యర్థము లన్నియు సంకేతితములే కావున అట్టి పదములు ప్రయోగింపఁబడఁగనే అభిధాశక్తి వలన ఆ యర్థము లన్నియు ఒక్కసారిగా బోధింపఁబడవలసి వచ్చును. అట్లు వివిధార్థములు ఏకకాలమున ఉపస్థితములైనపుడు వాక్యార్థము శబలితమైపోయి సరియైన సముదాయార్థ మేర్పడదు. అట్టి యనర్థమును తొలఁగించుటకు శాస్త్రకారులు శబ్దశక్తిని నియమించునట్టివిగా సంయోగాదులగు కొన్ని సాధనములను అంగీకరించినారు.

భర్తృహరి పేర్కొనిన సంయోగాదు లివి :

> 'సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా
> అర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః
> సామర్థ్య మౌచితీ దేశః కాలో వ్యక్తిః స్వరాదయః
> శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతి హేతవః.'

1. సంయోగము = ప్రసిద్ధ సంబంధము 2. విప్రయోగము=సంయోగాభావము 3. సాహచర్యము = ఒకచో నుండుట 4. విరోధము = పగ, ఒకచో నుండమి 5. అర్థము=ప్రయోజనము 6. ప్రకరణము=పూర్వోత్తర సందర్భము 7. లింగము=చిహ్నము 8. అన్యశబ్దసన్నిధి=సమాసఘటితము కాని సమానార్థక శబ్దముతో కూర్చి పలుకుట 9. సామర్థ్యము=కారణము 10. ఔచిత్యము=యోగ్యత 11. దేశము = చోటు 12. కాలము = సమయము 13. వ్యక్తి =శబ్దగతపుమాదిలింగము 14. స్వరము = ఉదాత్తాదికము.

వాక్యమున అనేకార్థములు గల శబ్దమును ప్రయోగింపఁగా ఆ శబ్దమునకు ఏ యర్థము వివక్షితమైనదో యను సందేహము కలుగును. అట్టి సందేహమును తీర్చి వివక్షితార్థ జ్ఞానమును గలిగించునవి ఈ సంయోగాదులు.

మమ్మటాచార్యుఁడు వీని కిచ్చిన ఉదాహరణము లివి :

(కా. ప్ర. II. 19 కారికావివరణము)

1. సంయోగము : (సశంఖచక్రో హరిః) 'శంఖచక్రములు గల హరి' అనుచో నానార్థములు గల హరి శబ్దమునకు శంఖచక్ర సంయోగము విష్ణువను అర్థమునే యిట నియమించుచున్నది.

హరి : (నానార్థములు) '—యమానిలేంద్ర చంద్రార్క విష్ణుసింహాంశు వాజిషు శుకాహి కపి భేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిషు' (అమర.)

2. విప్రయోగము : (అశంఖ చక్రో హరిః) 'శంఖచక్రములు లేని హరి' అనఁగా శంఖచక్రములు ధరించుచు నుండి అప్పుడు శంఖచక్రములు లేకున్న వాఁడు అను భావ మేర్పడినది. ఇట శంఖచక్రములు లేకపోవుట (విప్రయోగము) హరి పదమునకు శంఖచక్రధారణయోగ్యత గల విష్ణువునందే శక్తిని నియమించును.

3. సాహచర్యము : (రామలక్ష్మణౌ) 'రామలక్ష్మణులు' ఇందు లక్ష్మణ పదసాహచర్యము రామపదమునకు దశరథుని కుమారుఁడగు శ్రీరాముఁడను అర్థమును నియమించినది. అట్లే రామపదసాహచర్యముచే లక్ష్మణపదము సుమిత్రానందనుఁడైన లక్ష్మణుఁడను అర్థముననే నియంత్రిత మగును.

రామ : (నానార్థములు)

'రామః పశువిశేషే స్యా జ్జామదగ్న్యే హలాయుధే
రాఘవే చాసితే శ్వేతే మనోజ్ఞేఽపిచ వాచ్యవత్'

లక్ష్మణ : (నానా) సారసపక్షి, దుర్యోధనపుత్త్రుఁడు, దశరథకుమారుఁడు.

4. విరోధము : (రామార్జునౌ) 'రామార్జునులు' ఇట రామపదము విరోధమును బట్టి అర్జునపదమునకు కార్తవీర్యార్జుననియందును, అట్లే అర్జున పదము విరోధమూలమున రామపదమునకు పరశురామునియందును. శక్తిని నియమించుచున్నది.

5. అర్థము : (స్థాణుం భజ భవచ్ఛిదే) 'మోక్షముకొఱకు స్థాణువును సేవింపుము'. ఇట మోక్షమను అర్థమును (ప్రయోజనము) బట్టి స్థాణుపదము పరమేశ్వరుని యందే నియమితమగును. మోక్షప్రయోజనము శంకువువంటి వానివలన సాధింపఁ దగినది కాదు కావున వానిని పరిహరించినది.

స్థాణు : (నానా) 1. 'స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతిః' 2. 'స్థాణు ర్వా నా ధ్రువః శంకుః' (అమర.)

6. ప్రకరణము : (సర్వం జానాతి దేవః) 'దేవుఁడు సర్వమెఱుఁగును' ఇది రాజు నుద్దేశించి సేవకుఁడను వాక్యము. ఇందలి 'దేవుఁడు' అను పదము నకు సందర్భమునుబట్టి రాజు అను అర్థము నియమితమైనది.

దేవ: (నానా) 'దేవో మేఘేఽమరే రాజ్ఞి' (విశ్వ.)

7. లింగము : (కుపితో మకరధ్వజః) 'మకరధ్వజుఁడు కోపగించినాఁడు' ఇందు మకరము ధ్వజచిహ్నముగా గలవాఁడు అని వివరింపఁ దగు మకరధ్వజ శబ్దము మన్మథబోధకముగా నియంత్రితమైనది. సముద్రునకుఁగాని, రాజునకుఁ గాని మకరము ధ్వజచిహ్నము కాదు.

మకరధ్వజ : (నానా) 1. మన్మథుఁడు (మకరాకారధ్వజుఁడు) 2. రాజు (మకర ధ్వజ సామ్యముచే) 3. సముద్రము (మకరములను పతాకలవలె ధరించినందున)

8. అన్యశబ్దసన్నిధి : (దేవః పురారాతిః) 'దేవుఁడు పురారాతి.' ఇచ్చట పురారాతి శబ్దసాన్నిధ్యము దేవశబ్దమునకు రాజాద్యనేకార్థములను పరిహరించి శివుఁడను అర్థమును నియమించినది. త్రిపురదాహముచే పురారాతి అనెడి ప్రసిద్ధి పరమేశ్వరునకే కలదు.

9. సామర్థ్యము : (మధునా మత్తః కోకిలః) 'మధువుచే కోకిల మత్తిల్లి నది' కోకిలకు మదము కలిగించు సామర్థ్యము వసంతమునకే యున్నది కాఁబట్టి యిట మధు వనఁగా వసంతర్తువే యని నిర్ణయ మేర్పడినది.

మధు : (నానా) 'మధు పుష్పరసే క్షౌద్రే మద్యే నా తు మధుద్రుమే వసంత దైత్యభి చ్చైత్రే స్యా జ్జీవంత్యాం తు యోషితి' (మేదిని.)

10. ఔచిత్యము : (పాతు వో దయితాముఖమ్) 'దయితాముఖము మిమ్ము రక్షించునుగాక' ఈ వాక్యమున ఉత్కంఠితులైన ప్రియుల మనోరథ

సిద్ధికి ప్రియా సామ్ముఖ్యమే ఉచితమైన సాధనముకావున ఔచిత్యమే ముఖ శబ్దమునకు అనుకూల్యమను అర్థమును నియమించుచున్నది.

ముఖ : (నానా) 'ముఖం నిస్సరణే వక్త్రే ప్రారంభోపాయయోః రపి సంధ్యంతరే నాటకాదేః శబ్దేఽపి చ నపుంసకమ్' (మేదిని.)

11. దేశము : (భా త్యత్ర పరమేశ్వరః) 'ఇచ్చట పరమేశ్వరుఁడు ప్రకాశించుచున్నాఁడు.' 'ఇచ్చట' అనఁగా ఈ రాజధానీనగరములో పరమేశ్వరుఁడు ప్రకాశించుచున్నాఁడు—అనుటచే ఈ పరమేశ్వరుఁడు విష్ణువో, శంకరుఁడో కాక రాజే అని నిశ్చితమయినది. విష్ణువు వైకుంఠమునను, శివుఁడు కైలాసమునను ప్రకాశింతురని వక్తృతాత్పర్యము. 'ఇచట' అను దేశవాచకపదమే అన్యార్థనివృత్తి కావించి పరమేశ్వర శబ్దమునకు రాజార్థమును నియమించినది.

12. కాలము : (చిత్రభానుః ప్రకాశతే) 'చిత్రభానువు వెలుఁగొందుచున్నాఁడు' ఈ చిత్రభాను శబ్దమునకు కాలమునుబట్టి అర్థనిశ్చయము కలుగును. పగలు ప్రయోగింపఁబడినచో సూర్యుఁడు, రాత్రి యైనచో అగ్ని.

చిత్రభానువు : (నానా) సూర్యుఁడు, అగ్ని. (వ్యు) చిత్రములైన భానువులు (కాంతులు-కిరణములు) కలవాఁడు.

13. వ్యక్తి : (మిత్ర ముదగచ్ఛత్-మిత్రః ఉదగచ్ఛత్) మిత్ర ముదయించెను; మిత్రుఁ డుదయించెను. మిత్రము అనుచోనున్న నపుంసకలింగము మిత్రశబ్దమునకు చెలికాఁడు అను అర్థమును నియమించుచున్నది. అట్లే మిత్రుఁడు అనుచో నున్న పుంలింగము దానికి సూర్యవాచకత్వమున నియామకమగుచున్నది.

14. స్వరము : ఉదాత్తానుదాత్తస్వరములు వేదములోనే అర్థనిర్ణయ సాధనములు. లౌకికవాక్యములలో కావు. కావున కాక్వాదులను కావ్యములందు అర్థ నిర్ణాయక పట్టికలో చేర్చుకొన వచ్చును.

15. అభినయము : (ఏతావన్మాత్రాణి రసాలఫలా న్యాపణే సంత్యేతావంతి) భర్తృహరి కారికలోని ఆదిశబ్దముచే అభినయాదులు గ్రహింపఁబడును. అంగడిలో 'ఇంతింత మామిడి పండ్లు ఇన్ని యున్నవి.' ఇట హస్తాభినయముచే మామిడిపండ్ల ప్రమాణము. సంఖ్య మున్నైనవి నియంత్రితములైనవి. 'ఇంతలు కన్నులుండ....' (మను.) 'ఇంతింతై వటుఁ డింతయై....' (భాగ.) మొదలైన ప్రయోగము లిట్టివే.

ఈ సంయోగాదుల సహకారముచేత అనేకార్థస్థలములలో వాచ్యార్థము ఒక దానియందు నియంత్రితమై వాక్యార్థము కలుగఁగా దానికి శోభాతిశయమును కలిగించునట్టిది వ్యంజన యని తాత్పర్యము.

అభిధా శక్తియే యిట్టి విశేషార్థము నీయలేదా ? ఇచ్చినచో ఈ వ్యంజన ఏల ? అను శంకకు సమాధానము చెప్పుచున్నాఁడు :

ఆ యభిధాశక్తి ప్రాకరణికమైన యర్థమును జెప్పి క్షీణశక్తిక మగును కావున అప్రాకరణికమగు నిట్టి యర్థమును బోధింపఁజాలదు. వాక్యార్థ శోభ కొఱకు ఈ వాక్యమువలన అప్రాకరణికమగు నదీసంబంధమైన యర్థము కూడ రావలయు ననియే వక్త కోరిక గావునను, అట్టి యర్థము వేఱొక శక్తిచే సిద్ధింపదు గావునను ఈ 'వ్యంజన' యను నొక శబ్ద శక్తిని వేఱుగ నంగీకరింపవలసివచ్చినది.

'ఇఁక పోనిమ్ము ! లక్షణావృత్తితోనే యిటఁ జెప్పిన యా యప్రాకరణికమైన యర్థము రాదా ? వచ్చినచో దానితోనే సరిపోవుచుండ ఈ వ్యంజన యేల ? అను మఱియొక యాక్షేపమునకు సమాధాన మిది :

వాచ్యార్థానుపపత్తి లేదు కావున నిచట లక్షణావృత్తియు రాదు.

వాచ్యార్థము వాక్యార్థమున పొసఁగకుండినఁగదా ! లక్షణ వచ్చునది. ఇట చూపిన ఉదాహరణములో వాక్యార్థమున ఎట్టి యనుపపత్తియు లేదు. కావున ఇచట లక్షణ పుట్టనే పుట్టదు.

'మఱి ! ఇట్టి వాక్యములలో అభిధాశక్తితో ప్రకృతార్థము ; వ్యంజనావృత్తితో అప్రకృతార్థము బోధింపవలసి యున్నది గదా ! అట్టిచో వాక్యము భేదిల్లక తీరదు. కనుక ఇట వాక్య భేదమను దోషము రాదా !' యను శంకకు సమాధానము చెప్పఁబడుచున్నది :

లౌకిక వాక్యము లన్నియు ప్రయోక్తృ వివక్షాధీనములు కావున ఇట్టిచో వ్యాపారద్వయమున అర్థము చెప్పినను వాక్యభేద మను దోషము పట్టదు.

లౌకికవాక్యము లెల్ల ప్రయోక్త యిచ్ఛ ననుసరించి యుండును. ప్రయోక్తకు తాను ప్రయోగించు వాక్యమువలన అవ్విధమైన విశేషార్థము

రావలయు నను కోరిక యుండెనేని దానిని వలదనుట కొఱు లెవరు ? కావున అట్టియెడ వాక్యభేద మెుు దోషమే కానేరదు. లౌకిక వాక్యములలో వాక్య భేద దోషము లేదని సిద్ధాంతము.

శబ్దశక్తిమూలవ్యంజన శ్లేషతో గతార్థము కాదు

'శబ్దశక్తి మూలవ్యంజనకు లక్ష్యములైన స్థలములలో నెల్ల శ్లేషాలంకారమే యని యేల యనరాదు ? శ్లిష్టపదములు ఉభయమునందు నుండును గదా !' అను ఆక్షేపమునకు సమాధాన మిది :

శ్లేషాలంకారము ప్రకృతశ్లేష, అప్రకృతశ్లేష, ప్రకృతాప్రకృతశ్లేష—యని మూఁడు విధములు. వీనిలో ప్రకృతశ్లేషస్థలమున అభిధతోనే ఉభయార్థ బోధము కలుగును. ఇందు రెండర్థములకును ప్రకరణము నియామకము. అప్రకృతశ్లేషలో సాహచర్యాది సహకారముచేత అప్రకృతములేయైన అర్థ ద్వయమును అభిధయే బోధించును ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషలో ప్రకృతార్థమును బోధించి యభిధ క్షీణశక్తికము కాఁగా, అప్రకృతార్థబోధనము వ్యంజనా వ్యాపారసిద్ధమే యగును. కనుక అట్టిస్థలములలో వ్యంజనయే కాని శ్లేష కాదని మమ్మటాదులు చెప్పిరి. ఈ మమ్మటమతానుసారమే ఇచట వాహిన్యాది పదములకు అప్రకృతములైన నద్యాదుల అర్థబోధము వ్యంజనాశక్తివలననే కలుగునని సమన్వయము.

దీనిపై మఱియొక యాక్షేపము—'అలంకారప్రకరణములో శ్లేషప్రస్తావమున విద్యానాథుఁడే అలంకారసర్వస్వమతానుసారముగా ఉభయశ్లేషను కూడ అంగీకరించి శ్లేషత్రైవిధ్యమును చెప్పెను కాదా ! అట్టి ఉభయశ్లేషలో అప్రకృతార్థము కూడ అభిధతో బోధంపఁబడినట్లు ఈ శబ్దశక్తి మూలవ్యంజనోదాహరణములో కూడ అప్రకృతార్థము అభిధావృత్తితోనే బోధింపఁబడు ననుట యుక్తమగుచున్నది. కావున ప్రకృతోదాహరణము శబ్దశక్తి మూల వ్యంజన యనుట చెల్లదు. ఇది ప్రకృతాప్రకృత శ్లేషయే యగును' అని.

దీనికి సమాధానముగా 'ప్రకృతాప్రకృత శ్లేషస్థలములలో విశేష్యపదములు శ్లిష్టములుగాక భిన్నములుగ ప్రయోగింపఁబడును శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనలో విశేష్యపదములు కూడ అర్థద్వయబోధకము లగుటచేత శ్లేషాలంకార ప్రసక్తిరాదు' అనుచు కవియే అలంకార ప్రకరణములో శబ్దశక్తి మూలధ్వనికిని ప్రకృతాప్రకృత శ్లేషకును వైలక్షణ్యమును చూపెను. కావున పై ఆక్షేపము నిలువదు'.

ఈ వివరణనుబట్టి పరిశీలింపఁగా ఇప్పటి యుదాహరణములో 'పదబలావర్ణప'మను సమాసమున శత్రుసేనలు అనెడి సముద్రిపు అను విధముగా భిన్న పదములచే ప్రకృతా ప్రకృతములు బోధింపఁబడుటచే ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేషయే యని తెలుచున్నది. అట్లయినచో నిది శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనకు ఉదాహరణమే. కాదు: అయినను ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేషను అంగీకరింపని మమ్మటాదులయందుఁ గల అదరముతో వారి మతానుసారముగా ఈ యుదాహరణమును విద్యానాథ కవి చూపెనని చెప్పఁదగును. విద్యానాథుని యభిప్రాయము చొప్పున శబ్దశక్తి మూల వ్యంజనకు 'మహితతనువిలసత్పర్వ మంగళుఁడు రాజశేఖరుఁడు రుద్రుండు' అనునదియే యుదాహరణమగునని భావము.

అర్థశక్తిమూల వ్యంజన

ఉదా :—

విశ్వవిఖ్యాత కాకతివీర రుద్రు
నిరతిశయమైన భూమిపాణిగ్రహోత్స
వంబు విని బోటనప్రవేళ్ళఁ బాద పీఠి
ధరణిపతు లెల్ల గీఱిరి దలలు వాల్చి. 10

ఇందు 'రాజులు దలలు వాల్చి (కాలి) బొటనప్రవేలితోఁ బాదపీఠిని గీఱిరి' అను వాక్యమువలన 'రాజులు చింతిల్లిరి' యను అర్థము అర్థశక్తివలన తోఁచుచున్నది.

అర్థశక్తిమూల వ్యంజన – అనుమాన ప్రమాణము

అర్థశక్తిమూల వ్యంజన అనుమాన ప్రమాణముతోనే గతార్థమగు ననరాదు. నమ్రానతత్వాది కార్యములు అనేక కారణములవలనఁ గలుగును గావునను, వ్యంగ్య వ్యంజములకు అవినాభావము లేదు కనుకను అనుమాన ప్రమాణము పొసఁగదు. విషాదరూపమగు నియతకారణ ప్రతీతియో వివక్షానుగృహీతమగు శబ్దమువలననే. మఱియు ఒక వ్యంజక వాక్యమువలననే వివక్షానుసారముగ అనేక వ్యంగ్యార్థములు తోఁచును. ఇది యనుమాన పరిపాటికి విరుద్ధము.

అనుమాన ప్రమాణమున హేతుసాధ్యములకు అవినాభావసంబంధ ముండును, 'పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమవత్వాత్, యో, యో ధూమవాన్ సోఽగ్నిమాన్, యథా మహానసః' (త. సం. అను.) 'పొగ యున్నందున కొండ అగ్ని కలది; ఏది యేది పొగ గలదియో అది యది అగ్ని కలది; వంటయింటివలె' ఈ అనుమాన ప్రమాణోదాహరణములో హేతువైన ధూమమునకును, సాధ్యమైన అగ్నికిని అవినాభావ సంబంధము కలదు. వ్యంగ్య వ్యంజకముల కిట్టి యవినాభావము లేదు. పొగయున్న తావులలో నెల్ల అగ్ని యుండునటుల తలవాల్చిన చో నెల్ల దుఃఖముండునని చెప్ప వలను పడదు. భక్తితో గురువునకు నమస్కరించు తఱి తల వాల్తురు. అచట దుఃఖము కలదా! అట్లే లజ్జ మున్నగు కారణముల వలనను దలవాల్చుట గలదు, కాని యచట దుఃఖములేదు. మఱియు ఒకవ్యంజక వాక్యమువలననే ఆ యా పలువిధములగు వ్యంగ్యార్థముల స్ఫురణము వక్త వివక్షను బట్టియు, విను వాని యభిరుచినిబట్టియు గలుగును, అనుమాన ప్రమాణమున నట్లు గలుగుట యనుభవ విరుద్ధము. కావున అనుమాన ప్రమాణ మిట చెల్లదు. ఇట్టి యర్థస్ఫూర్తి వ్యంజన వలననే గలుగునని యొప్పక తప్పదు.

అభిధవలననే అప్రకృతార్థము గూడ వచ్చునని [1] మీమాంసకుల మతము ఆ యభిధాశక్తి సంకేతితార్థమునందే ప్రవర్తించును. గావునను, వ్యంగ్యార్థము సంకేతితము గాదు కనుకను వారి మత మీ సందర్భమున సరికాదు.

---

1. అభిధాశక్తితోనే తాత్పర్య లక్షణ వ్యంగ్యార్థము లన్నియు వరుసగ కలుగఁ గలవని మీమాంసకుల అభిప్రాయము.

ఒక యోధుఁడు ప్రయోగించిన శరము తొలుత శత్రువు కవచమును, తదుపరి చర్మమును పిమ్మట హృదయమును ఎట్లు క్రమముగా ఛేదించుకొనుచు పోవునో అపుడు ఆశరమునకే యెట్లు క్రమముగ కవచభేదన, చర్మభేదన, హృదయభేదనాది వ్యాపారముల నంగీకరింపవలెనో, యట్లుతే శబ్దమునకే పదార్థబోధనమునను, వాక్యార్థ బోధనమునను, లక్ష్యార్థోపస్థాపనమునను, వ్యంగ్యార్థబోధనమునను క్రమముగ వ్యాపారము నంగీకరింప వలెను. అది శరమున వేగమను ఒకేవ్యాపారమైనట్లు శబ్దమునకు అభిధ యొక్కటియే వ్యాపారమని వారి మతము.

ఉభయ శక్తిమూల వ్యంజన

ఉదా :—

భూరితేజుఁడు ప్రతిపక్ష పురహరుండు
మహితతనువిలసత్సర్వ మంగళుండు
రాజశేఖరుఁ డితఁడు విరాజమానుఁ
డయ్యె రుద్రుండు లోకనాయకుఁ డనంగ. 11

ఈ పద్యమునకు ప్రకృతార్థము :

'శత్రుపురములు జయించి సర్వవిధములగు మంగళచిన్నములతో తనువు మెఱయ రాజోత్తముఁడగు ప్రతాపరుద్రుఁడు జగత్పతియై విలసిల్లుచున్నాఁడు.'

అప్రకృతార్థము : (వ్యంగ్యము)

'పురహరుఁడును, అర్ధశరీరమున 'సర్వమంగళ' యనఁబడు పార్వతీదేవిని ధరించినవాఁడును, రాజమౌళియు(రాజు = చంద్రుఁడు)నగు రుద్రుఁడు (శివుఁడు) జగన్నాయకుఁడై విలసిల్లుచున్నాఁడు' ఈ యుదాహరణమున 'ప్రతిపక్ష పురహరుఁడు' అనుచో అర్థశక్తిమూల వ్యంజనయు; 'మహితతను విలసత్సర్వ మంగళుఁడు రాజశేఖరుఁడు' అను పట్ల శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనయు కలవని యెఱుఁగునది, ఇందు ఈశ్వరునకును ప్రతాపరుద్ర మహారాజునకును ఉపమా నోపమేయ భావము కుదిరి ఉపమాలంకారము ధ్వనించుచున్నది.

వృత్తులు

అవతారిక :

కావ్యావయవ క్రమములో శబ్దార్థ నిరూపణానంతరము నిజమునకు అలంకారములును, గుణములును నిరూపింపఁబడవలసినవి కాని అది ప్రత్యేకము ఒక్కొక ప్రకరణములో వివరింపవలసినంత విషయ బాహుళ్యము గలవి యగుటచే వాని నటుంచి సూచీకటాహన్యాయమున వక్తవ్యాంశము అల్పముగాఁ గల వృత్తి, రీతి, పాకాదులిట ముందుగ వివరింపఁబడుచున్నవి. వానిలోను వృత్తిపద సామ్యమును బట్టి అభిధాదివృత్తుల పిమ్మట ప్రథమోపస్థితములైన కైశిక్యాదుల స్వరూపము నిరూపింపఁబడుచున్నది.

కైశికి, ఆరభటి, భారతి, సాత్త్వతి యను వృత్తుల స్వరూపము :

అతికోమలార్థ సంగతి కైశికి యగు,
అతిభీకరార్థ సంగతి నారభటియు,
అర్థ మించుక ప్రౌఢమైన భారతియు,
అర్థ మించుక ప్రౌఢమైన సాత్త్వతియు. 12

శృంగారకరుణ రసములు అతికోమలములు; రౌద్రవీభత్సరసములు అత్యుద్ధతములు; హాస్యశాంతాద్భుతరసములు కొంచెము సుకుమారములు; వీరభయానక రసములు కొంచెముగ ఉద్ధతములు.

వృత్తి పద నిర్వచనములు

వృత్తిపదమును లాక్షణికు లిట్లు నిర్వచించిరి :

1. ప్రకాశవర్షుడు :

'రసోచితార్థ సంబద్ధపద సంతానశాలినీ
మనోవికాస సంకోచవర్తనాత్ వృత్తి రుచ్యతే'
(రసార్ణవాలంకారము III–24)

రసానుగుణమైన అర్థములతో కూడిన పదసముదాయము వృత్తి. మనస్సునకు వికాససంకోచములు గలిగించునట్టిది కావున ఇది వృత్తి యనబడుచున్నది. 'వర్తయతీతి వృత్తిః' అను వ్యుత్పత్తిచే స్పష్టమైన దీ వృత్తిపదమని సూచితము.

2. **ఆనందవర్ధనాచార్యుడు** : 'వ్యవహారో హి వృత్తి రిత్యుచ్యతే' వాగ్వ్యాపారమే వృత్తి. (ధ్వ. III–33)

3. **అభినవగుప్తాచార్యుడు** : 'వాఙ్మనఃకాయవ్యాపారముల వైచిత్ర్యముతో కూడిన చేష్టలు వృత్తులు' (నాట్య.వ్యా. అ. భా. 3. సం. 72 పు.) మఱియొక చోటగూడ 'రసోచిత ఏవ చేష్టా విశేషో వృత్తిః' (ధ్వ. III. లోచన,) రసమునకు తగిన చేష్టయే వృత్తి.

4. **మమ్మటుడు** : 'వృత్తి ర్నియతవర్ణగతో రసవిషయో వ్యాపారః' (కా. ప్ర. IX) ఆ యా వ్యంజకములుగా నియతములైన వర్ణములతో కూడిన వాగ్వ్యాపారము వృత్తి.

౫. విశ్వనాథుఁడు :

'చతస్రో వృత్తయో హ్యేతాః సర్వనాట్యస్య మాతృకాః
స్యుర్నాయకాది వ్యాపారవిశేషాః నాటకాదిషు' (సా.ద. VI-123)

నాట్య ప్రధానములైన రూపకముల కన్నింటికిని మాతృకలనఁదగిన వృత్తులు నాలుగు. ఇవి నాటకాదులలో నాయకాదులు కావించు వివిధభాషణ చేష్టాదులే యని భావము.

వృత్తుల యుత్పత్తి

వృత్త్యావిర్భావమును గుఱించి నాట్యశాస్త్రమున చెప్పఁబడిన విషయముల కిది సంగ్రహము :

శ్రీమన్నారాయణుఁడు శేషశాయియై యోగనిద్రలో నుండఁగా మధుకైటభులు మదోన్మత్తులై ఆ హరిని పరుసములాడి ముష్టిఘాతాదులచే బాధించి మేల్కొల్పిరి. అంత ఆ దనుజులకును దనుజాంతకునకును వాక్కలహము జరిగెను. అది చూచి బ్రహ్మ 'మాటపై మాటల రూపమగు ఈ భారతీవృత్తి యేల ? చెయి చేసికొని యీ దుష్టులను తుదముట్టింపు' మని వెన్నుని ప్రార్థించెను. అంత శ్రీకాంతుఁడు 'కాదోయి ! ఈ మా వాక్కలహము వ్యర్థముకాదు. ఈ భారతీవృత్తి ముందు ముందు వక్తల కాశ్రయమై విలసిల్లును' అని చెప్పి వాగ్వ్యాపారము నాఁపి, అంగవిన్యాసముతో శత్రువులపై కవిసెను. ఆ యుద్ధములో దీప్తములును, సంభ్రమ రహితములును, సత్వాధికములునగు శార్ఙ్గబాహుదండముల విహారము సాత్వతీవృత్తి యాయెను. పిమ్మట విచిత్రాభినయముతో కేశవస్వామి ఆ రక్కసుల కేశములు పట్టి బంధించెను. ఆ వ్యాపారము కైశికీవృత్తియై వెలసెను. తరువాత చక్రి విక్రమించి సంరంభములతో కూడినవియు, చిత్రములైన క్రమములు గలవియునగు భయంకర వ్యాపారములచే ఆ దానవులను తుదముట్టించెను. గరుడధ్వజుని ఆ విజృంభణచేష్టలే ఆరభటీవృత్తిగా రూపొందెను. (నాట్య. శా. XX బరో.)
సింగభూపాలుఁడు వీని యావిర్భావము నిట్లేవర్ణించెను. (ర.సు. I. 244-258)

వృత్తుల సంఖ్య

భరతమహర్షి భారతి, సాత్వతి, కైశికి, ఆరభటి యని వృత్తులు నాలుగనెను.

భరతోక్త చతుర్విధ వృత్తులకు 'లలిత' అను దానిని చేర్చి ప్రకాశ వర్షుఁడు వృత్తులై దనెను. అతఁడు దీనిని సాధారణవృత్తి అని చెప్పి, ఇది కవుల చిత్తాపహారిణి యని ఇట్లు ప్రశంసించెను.

'సర్వార్థవిషయా హృద్యా నానామార్గ విసారిణీ
ఇయం తు లలితానామ కవీనాం చిత్తహారిణీ.' (రసా.అ. III. 36)

దీనినే మిశ్రవృత్తియని కొందఱన్నారు. సింగభూపాలుఁ డిట్టి మిశ్ర వృత్తులు కూడవని ఖండించెను. (ర. సు. I. 235. వివ.)

ఉద్భటుఁడు ప్రధానవృత్తులను న్యాయ్యచేష్టావృత్తి, అన్యాయ్యచేష్టా వృత్తి, ఫలసంవిత్తి అను మూఁడింటిని చెప్పి అవాంతర భేదములతో ఇవి పదు నాఱగును – అనెను.

మిశ్రవృత్తులు పనికిరావని పలువురి మతము కావున భరతమునిచే పేర్కొనఁబడినవి నాలుగే వృత్తులు అందుచే విద్యానాథకవి నిరూపించిన వృత్తి చాతుర్విధ్యము ప్రామాణికమైనదని స్పష్టము.

కావ్యవృత్తులు - నాట్యవృత్తులు

నాట్యములో ప్రాధాన్యము వహించినవి నాట్యవృత్తులు. శ్రవ్య కావ్యములలో నిబద్ధింపఁబడునవి కావ్యవృత్తులు. కావుననే ఆనందవర్ధనా చార్యుఁడు 'వృత్తయో హి రసాదితాత్పర్యేణ సంనివేశితాః కామపి నాట్యస్య చ చ్ఛాయా మావహంతి' (ధ్వ. III. 33 కా. వృత్తి) అని నాట్యకావ్యవృత్తు లను వేఱుగా నిర్దేశించెను. విద్యానాథకవి శ్రవ్యకావ్యమును దృష్టిలో నిడుకొని వృత్తిస్వరూప నిరూపణము కావించినట్లు కానఁబడును. తక్కిన ఆలంకారికులు చెప్పిన ట్లాతఁడు ఆయా నాట్యవృత్తుల కనుగుణములైన ప్రయోక్తృ వైవిధ్య భాషా విశేషములను పేర్కొనలేదు. ప్రకాశవర్షుఁడును, సింగభూపాలుఁడును వీనికి లక్షణములు చెప్పి నాట్యశాస్త్రానుసారముగా ఉదాహరణము లిచ్చిరి.

కైశికి

రుచిరములైన వస్త్రాద్యలంకార భూషితమును, స్త్రీపాత్రయుతమును, కామోపభోగజన్యమును, బహువిధ నృత్తగీత సహితమును అయి వెలయునది

కైశికి. ఇది లాస్యాంగము, శృంగారహాస్యరస ప్రధానము. నర్మ, నర్మ స్ఫంజము, నర్మస్ఫోటనము, నర్మగర్భము అనునవి కైశికీవృత్తికి అంగములు.

ఆరభటి

మాయలును, యుద్ధములును, దంభోక్తులును మొదలైన సంరంభములు గలది ఆరభటి. ఇది తాండవాంగము. భయానక బీభత్సరసము లిందు ప్రధానము. సంక్షిప్తము, అవపాతము, వస్తూత్థాపనము, సంఫేటము అనునవి దీనికి అంగములు.

భారతి

సంస్కృతపాఠ్య ప్రధానమై భరతులచేత ప్రయోగింపఁబడునది భారతి. ఇందు స్త్రీ లుండరు. ఆంగికాభినయము కంటె, వాచికాభినయమే ఈ వృత్తిలో ముఖ్యము. భరత ప్రయోజ్యమని చెప్పఁబడినను ఇది ప్రస్తావనలో మాత్రమే కాక రూపకమునం దంతటను ప్రయోజ్య మగును.

భరతముని దీనిలో కరుణాద్భుతరసము లుండునని చెప్పెను. అట్లు చెప్పుట సాధారణముగా ఆ రసములు వాగారంభము చేతనే పోషింపఁబడునని తెలుపుటకే గాని వేఱుకాదని సమర్థించి, భారతి సర్వరససాధారణమైనదని సింగ భూపాలుఁడు వ్రాక్రుచ్చెను. 'తేన భారత్యాః సర్వరససాధారణత్వ మువపన్న మేవ' (ర. సు. I.) ప్రరోచనము, ఆముఖము, వీథి, ప్రహసనము అనునవి దీనికి అంగములు.

సాత్వతి

సాత్త్వికాభినయ భూయిష్ఠమును, చతుర్విధన్యాయ యుక్తమును, శోకరహితమును, హర్షాతిశయ విలసితము నగునది సాత్వతి. మోహాశృంగార ప్రియులగు ఉద్ధతులచే ప్రయోజ్యము. వీరరసము ముఖ్యము. ఉత్థాపకము, పరివర్తకము, సల్లాపము, సంఘాత్యము అనునవి సాత్వతికి అంగములు.

వీనిలో భారతి శబ్దవృత్తి. తక్కినవి అర్థవృత్తులు. ఈ భావమునే సింగ భూపాలుఁ డిట్లు చెప్పెను :

'ఆసాం చ మధ్యే వృత్తీనాం శబ్దవృత్తి స్తు భారతీ
తిస్రోఽర్థ వృత్తయః శేషాః—' (ర. సు. I, 285)

వృత్తులను గుఱించిన ప్రస్తావము కొంత ఈ ప్రకరణముననే 76, 77, 78, పుటల లోని సమీక్షలో చేయఁబడినది.

కైశికి

శృంగార కరుణరసములు మిక్కిలి సున్నితమగు విధమున వర్ణించిన కైశికీ వృత్తి యగును.

ఉదా:—

అంగజసుందరాంగు, మనుజాధిపుఁ, గాకతివంశ చంద్రు ను
ప్పొంగుచు తెప్ప వేయకయ పొల్పెసలారఁగఁ జూచుఁగోరు సా
రంగవిలోల నేత్రల యపాంగతరంగము లోలిఁ గల్వ పూ
రంగులఁ గేడు తోరణము రమ్యముగా రచియించె మింటిపై. 13

'అంగజ సుందరుఁడగు ప్రతాపరుద్ర నృపచంద్రుని సారంగలోచనలు తెప్ప వేయక క్రేఁగంటి చూపులఁ దమిచే చూచుచున్నా'రను అత్యంత సుకుమారమగు అర్థసంగతిని శృంగారరసము నిబద్ధింపఁ బడుటచే ఇది కైశికి యగుచున్నది.

ఆరభటి

రౌద్ర బీభత్సరసములు వెలుసుగ వర్ణింపఁబడిన అరభటి యగును.

ఉదా :—

చండాసిక్షత వైరి శీర్షరుధిర స్రావచ్ఛటా జ్వాలముల్
నిండ, న్నీకర శస్త్రఘట్టన విధానిర్యత్స్ఫులింగ ప్రభా
కాండంబుల్ బలియంగ, నస్థిపిశితాంగారమ్ములుం దోఁప, ను
ద్దండంబై చెలరేఁగె వీరనృపరుద్రావాగ్ని యుద్ధంబునన్. 14

ఇందు పరుషవర్ణబంధమున రౌద్ర బీభత్సములు వర్ణింపబడుటచే ఇది యారభటి యగుచున్నది.

భారతి

కొంచెము కోమలములగు హాస్యశాంతాద్భుత రసములు కొంచెము మృదువైన సందర్భమునఁ జెప్పఁబడిన భారతి యగును.

ఉదా:—

ఆతని గొప్ప వేఱు, మఱి యాతని నిండుదనమ్ము వేఱు, వే
ఱాతని పేర్మి, యచ్చ్యయసమయ్యాది వేఱు, భుజాబలంబు వే
ఱై తగు, రుద్రదేవు నఖిలార్థము గ్రొత్తయ; వీనిఁ జేయఁగా
ధాత పదార్థ మెట్టి దెటఁ దా సమకూర్చెనో! యెంతయో! భళీ! 15

ఈషన్మృదువర్ణ బంధమున ఇం దద్భుతరస మునిబద్ధం బగుట వలన ఇది భారతి యగును.

సాత్వతి

ఈషత్ప్రౌఢములగు వీరభయానక రసములను ఈషత్ప్రౌఢ సందర్భమున వచించిన సాత్వతి యగును.

ఉదా:—

వరకీర్త్యుజ్జ్వలు వీరరుద్రు విజయప్రస్థానభేరీధ్వనుల్
మొరయన్ దవ్వుల నాలకించిన ద్విషద్భూపాలకుల్ భీతులై
గిరులన్మెట్టుచు దూరుచు న్వనములం గేశమ్ము లాముండ్లలో
నిరుక న్వేడుదు రన్యబుద్ధి విడుఁడో! యేలుండు నాఁ జెట్టులన్. 16

ఇంచుక పరుషములగు వర్ణముల సంగతిని భయానకరసము వర్ణింపఁ బడుటచేత ఇది సాత్వతి యగును.

మధ్యమకైశికి — మధ్యమారభటి

మధ్యమకైశికి, మధ్యమారభటి యను రెండు వృత్తులు గలవనియు, అవి సర్వరసముల యందును వర్తిల్లుననియుఁ గొంద ఱాలంకారికులు భావించిరి. వాని స్వరూపోదాహరణము లిటఁ జూపఁ బడుచున్నవి :

మధ్యమ కైశికి

ఇల కొంత ప్రౌఢమై వెలయు మృద్వర్ణ
ముల మధ్యకైశికి ముద మొదవంగ

అతి సుకుమారములగు శృంగారకరుణ రసములకును ఇంచుక ప్రౌఢమగు రచన యున్నను ఇబ్బంది లేదు. మిక్కిలి ప్రౌఢరచన మాత్రము గిట్టదు. ఎచ్చటను రసమున కనుకూలము గాని వర్ణసంగతి దూష్యమే యగును.

ఉదా:—

పండుగ వచ్చె దగ్గఱకుఁ బాసి ప్రవాసము కేఁగె దె ట్లిసీ!
మొండి తనంబ ! యే విధికి ముచ్చట గల్గెను వేఱుసేయ ? నా
దండను పీడకంచుఁ గలఁ దత్ప్రతియాత్రను మాన్పి; లేచి; లోఁ
గొండొక దోఁచి కూలుదురు కుంభినిఁ దావకవైరి కామినుల్, 18

ఇందు శృంగార సంకీర్ణమగు కరుణరసము అనతిప్రౌఢబంధమున ఉపనిబద్ధంబయినది గావున మధ్యమకైశికి యగుచున్నది.

మధ్యమారభటి

అనతికోమలయుఁ బ్రౌఢార్థ సంగతిని
గని మధ్యమారభటి గ్రాలు కావ్యముల. 17

అతి ప్రౌఢము లగు రౌద్ర భీభత్సములకుఁ గూడ కొంచెము కోమల వర్ణములుగల రచన యుండుట దోషము గాదు. అత్యంతము మృదుబంధము మాత్రము సరిపడదు.

ఉదా:—

మాంసకీకసముల్ నించి మదవసాది
పంకిలము సేసి రక్తంపు వాహినులను
బాఱఁజేయుదు రాంధ్రధరాధీశ్వరభటులు
యుద్ధభూముల నెల్ల నత్యుద్ధతగతి 19

ఇందనతికోమల వర్ణముల కూర్పుతో భీభత్సరసము ప్రతిపాదింపఁబడినందున ఇది మధ్యమారభటి యగుచున్నది.

ఇట్లే తక్కిన రసముల సందర్భముననుఈ రెంటికి నుదాహరణముల నూహించునది.

అర్థాశ్రితములై సాక్షాద్రసవ్యంజకములగు ఈ కైశిక్యాది వృత్తులకును, అర్థాపేక్ష లేకయే కేవలము శబ్దధర్మములగు మాధుర్యాదులే విషయముగాఁ గల చెప్పఁబోవు వైదర్భి మున్నగు రీతులకు, నెట్టి పోలికయు లేదు

మధ్యమారభటి, మధ్యమ కైశికులను విపరించు సందర్భమున చెప్పిన అతి ప్రౌఢ సందర్భము. అతిమృదుసందర్భము, ఈషన్మృదుసందర్భము, ఈషత్ప్రౌఢ సందర్భము అనువాని తెలివిడి యిది :

అతిప్రౌఢ సందర్భము : పరుషవర్ణములుగల శబ్దముల కూరుపు.

అతిమృదు సందర్భము : సంయుక్తములుగాని వర్ణములుగల పదముల కూరుపు.

ఈషత్ప్రౌఢ సందర్భము : అతిపరుషములుగాని వర్ణములుగల పదముల కూరుపు.

ఈషన్మృదు సందర్భము : సంయుక్తములగు సరళవర్ణములుగల పదముల కూరుపు.

రీతులు

ఓజస్సు ప్రసాదము మున్నగు గుణములుగల పదముల కూర్పు రీతియన నగును. ఇది వైదర్భి, గౌడి, పాంచాలి యని మూఁడు విధములు.

రీతినిర్వచన స్వరూపము

రీతి పదమును భోజుఁడిట్లు నిర్వచించెను ;

'రీఙ్ గతా వితి ధాతోః సా వ్యుత్పత్త్యా రీతి రుచ్యతే' (స. కం. II. 17)

గత్యర్థకమగు రీఙ్ (ది. ఆ.) ధాతువు వలన రీతిపదము సిద్ధమైనది. రీతి, రుచి, గతి, మార్గము, పంథ, పద్ధతి, రచన, శైలి మొదలైనవి పర్యాయము లనవచ్చును. అనఁగా ఆయా ప్రాంతీయులగు కవుల రచనామార్గమే రీతి యని ఫలితార్థము. దీనిని ప్రకాశవర్షుఁడిట్లు నిర్వచించెను:

'దేశరుచ్యా వచోన్యాసో రీతి రిత్యభిధీయతే' (ర. ఆ. III. 16)

ఆ యా దేశీయుల యభిరుచిని బట్టి కవులు చూపు వాగ్విన్యాసమే రీతి యనఁబడుచున్నది.

వివిధ శాస్త్రకారులు ప్రదర్శించిన రీతిస్వరూపము

1. వామనుఁడు :

'రీతి రాత్మా కావ్యస్య; విశిష్టపదరచనా రీతిః; విశేషో గుణాత్మా' (కా. అ. సూ. I 2, 6, 8)

కావ్యమునకు రీతి, ఆత్మ, ఓజఃప్రసాదాది గుణములతో కూడిన విశిష్ట పదరచనయే రీతి.

2. ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు :

వృత్తిశబ్దముచే రీతులను గూడ వ్యవహరించి యాతఁడు వాని నిట్లు విడఁదీసెను :

'రసాద్యనుగుణత్వేన వ్యవహారోఽర్థశబ్దయోః
ఔచిత్యవాన్ య స్తా ఏతా వృత్తయో ద్వివిధాః స్థితాః' (ధ్వ. III 33)
'తత్ర రసానుగుణః ఔచిత్యవాన్ వాచ్యాశ్రయో యో వ్యవహారః
తా ఏవ కైశిక్యాద్యా వృత్తయః;వాచకాశ్రయాశ్చ ఉపనాగరికాద్యాః.'
(వృత్తి)

రసమున కనుగుణము, సముచితము, అర్థాశ్రితమునైన వ్యవహారము గలవి కైశిక్యాదివృత్తులు. అట్టివియేయై శబ్దాశ్రితములైనవి ఉపనాగరిక, పరుష, కోమలవృత్తులు, వృత్తిశబ్దముచే వ్యవహృతములైన ఈ ఉపనాగరికాదులు రీతులే యని మమ్మటాచార్యుఁ డిట్లు స్పష్టీకరించెను ;

'ఏతా స్తిస్రో వృత్తయః (ఉపనాగరిక, పరుష, కోమలాః) వామనాదీనాం మతే రీతయ ఉచ్యంతే' (కా. ప్ర. IX. 3. వృత్తి)

3. రాజశేఖరుఁడు ;

'వచనవిన్యాసక్రమో రీతిః' (కా. మీ. III. 9 పు.)

వాక్కుల విన్యాసక్రమము రీతి,

4. సింగభూపాలుఁడు :

'రీతిః స్యా త్పదన్యాసభంగీ' (ర. సు. I. 227)

పదములను కూర్చు పద్ధతి రీతి.

5. నీలకంఠ దీక్షితుఁడు :

'సత్యర్థే సత్సు శబ్దేషు సతి చాతురదంబరే

శోభతే యం వినా నోక్తిః స పంథా ఇతి ఘుష్యతే' (గం. అ. I. 10)

శబ్దార్థాదు లెన్నియున్నను ఏది లేకున్న కావ్యము శోభింపదో అది పంథ యనఁబడును. ఇట పంథ యన రీతియే.

రీతుల యుత్పత్తి

వృత్తుల ఆవిర్భావమును గూర్చి భరతముని చెప్పినట్లే వృత్తిరీతుల పుట్టుకను గుఱించి రాజశేఖరుఁ డొక గాథ చెప్పెను. దానిలో రీతికి సంబంధించిన కథాంశమిది:—

సరస్వతీదేవి కుమారుఁడగు కావ్యపురుషుఁడు మానవ లోకములో నుండెను. ఒకనాఁడు బ్రహ్మలోకమున కేఁగుచున్న తల్లితో తానును వత్తునని కావ్యపురుషుఁడనెను. తండ్రి యాజ్ఞ కానిది నీవు రారాదని చెప్పి సరస్వతి బయలుదేరి వెళ్ళిపోయెను. కావ్యపురుషునకు కోపము వచ్చెను. అతనిని ప్రసన్నుని చేయుమని వాని మిత్రుఁడగు కుమారస్వామి తన మాతను ప్రార్థించెను. పార్వతీదేవి ఆలోచించి సాహిత్యవిద్యయను యువతిని సృష్టించి 'ఈ కావ్యపురుషుఁడు నీకు భర్తయగును ; వాని నెట్లయిన ప్రసన్నుని చేసికొ' మ్మని ఆదేశించెను. అలుకతో కావ్యపురుషుఁడు దేశదేశములు తిరుగ సాగెను. సాహిత్యవిద్య అతనివెంట వెళ్ళుచుండెను. తొలుత వారు గౌడదేశమునకు పోయిరి. సాహిత్యవిద్య కావ్యపురుషుని ఆవర్జనము చేసికొనుటకు సమాసయుతములును, అనుప్రాసవిలసితములును, యోగవృత్తి పరంపరా గర్భములునగు వివిధములైన సల్లాపములు చేసెను. ఆమె యా గౌడదేశములో కావించిన ఆ వాగ్రచనయే గౌడి రీతిగా ప్రసిద్ధమైనది. కావ్యపురుషుని అలుకతీఱలేదు. అతఁడు పాంచాల దేశమునకు వెళ్ళెను. అతని ననుసరించుచున్న సాహిత్యవిద్య అచ్చట తన వచోవిన్యాసమును కొంత మార్చి ఈష దనుప్రాసముగను, ఈష దసమాసముగను, ఉపచార గర్భముగను తన ప్రియుని లాలించుచు సంభాషించెను. ఆ సంభాషణ పద్ధతియే పాంచాలిరీతిగా వెలసినది.

కావ్యపురుషుని కోపము కొంతతగ్గనే, కాని యాతఁడు పూర్తిగా ప్రసన్నుఁడు కాలేదు. అతఁడు నిలువక విదర్భాది దక్షిణదేశములకు పోయెను. సాహిత్య విద్యయు, వెంబడించి పలువిధములగు నృత్తగీత వచోవిలాసములచే అనునయించినది. కావ్యపురుషుఁడు ప్రసన్నుఁడయ్యెను. తన ప్రేయసితో అల్పానుప్రాస శోభితములును, సమాసరహితములునగు అలఁతి అలఁతి పదములను ప్రయోగించుచు రసము లొలుక పలికెను. అదియే వైదర్భిరీతిగా ఖ్యాతిగాంచినది[1]. (కా. మీ. III.)

రీతుల సంఖ్య

రీతు లెన్ని యను విషయమునను లాక్షణికులు భిన్నాభిప్రాయములను ఇట్లు ప్రకటించినారు :

1. i భామహుఁడు–[2]
   ii దండి–
   iii వాగ్భటుఁడు (ప్రథముఁడు)–
   } 1. వైదర్భి 2. గౌడి,

2. i వామనుఁడు–1. వైదర్భి 2, గౌడి 3. పాంచాలి.
   ii ఆనందవర్ధనుఁడు–1, ఉపనాగరికము 2. పరుషము 3. కోమలము.
   iii కుంతకుఁడు–1. సుకుమారము 2. విచిత్రము 3. మధ్యమము.
   iv వాగ్భటుఁడు(ద్వితీయుఁడు)–
   v రాజశేఖరుఁడు–
   vi విద్యానాథుఁడు–
   } 1. వైదర్భి 2. గౌడి 3. పాంచాలి.
   vii సింగభూపాలుఁడు– 1. (వైదర్భి) కోమలము 2. (గౌడి) కఠినము 3. (పాంచాలి) మిశ్రమము.

---

1. వృత్తి, ప్రవృత్తి. రీతులలో రాజశేఖరుఁడు నాల్గు వృత్తులను, నాల్గు ప్రవృత్తులను, మూఁడు రీతులను చెప్పినట్లు కనఁబడును. అవంతిదేశమునకు కావ్యవధూవరులు వెళ్ళిరి కాని అట అవంతిరీతి ఆవిర్భవించినట్లు చెప్పలేదు. అందలి వృత్తులను మిశ్రమములుగనే యున్నవి. వృత్తులు కైశికీ, సాత్వతులు.

2. భామహుఁడు వైదర్భి, గౌడి, పాంచాలి యను మూఁడు రీతుల నంగీకరించెనని కొందఱు. (చూ. కా. ద. I. 40. ప్రేమచంద్ర తర్కవాగీశుని వ్యాఖ్య.)

3. I రుద్రటుఁడు –
II అగ్నిపురాణకర్త
III విశ్వనాథుఁడు – } – 1. వైదర్భి 2. గౌడి 3. పాంచాలి 4. లాటి.

4. i ప్రకాశవర్షుఁడు – 1. వైదర్భి 2. గౌడి 3. పాంచాలి 4. లాటి 5. అవంతిక

5. (అ) భోజరాజు – 1. వైదర్భి 2. గౌడి 3. పాంచాలి 4. లాటి 5. మాగధి 6. అవంతిక.

(ఆ) భోజరాజు – ఇతఁడు మాగధిని ఖండరీతి అనెను. ప్రారంభించిన రీతిని పూర్తిగా నిర్వహింపక నడుమనే విడిచిపెట్టిన ఖండరీతి యగునని లక్షణము కూడ చెప్పెను

(స. కం. ఆ II 38)

దేశవిభాగమును బట్టి రీతులకు పేర్లు పెట్టుచు లెక్కించినచో అవి బహుసంఖ్యాకము లగును. ఈ నిర్దిష్టములైన కొన్నియే యుక్తిసంగతము కాదను సంగతి శాస్త్రకర్తలు గుర్తించియే యున్నారు. కావుననే దండ్యాచార్యుఁడు

'అస్త్యనేకో గిరాం మార్గః సూక్ష్మభేదః పరస్పరమ్' (కా. ద. I. 40)
'తద్భేదాస్తు న శక్యంతే వక్తుం ప్రతికవిస్థితాః...
ఇక్షుక్షీర గుడాదీనాం మాధుర్యస్యాంతరం మహత్
తథాపి న తదాఖ్యాతుం సరస్వత్యాపి శక్యతే...' (కా.ద. I. 101–102)

'ఈ కావ్యమార్గము (రీతి) సూక్ష్మముగా విచారించినచో బహుభేదములు గలది. చెఱకు రసము, పాలు, బెల్లము మున్నైనవన్నియు మధురములే. కాని దేని మాధుర్యము దానిదే. అట్లే ఈ రీతులును ప్రతి కవికి భిన్నభిన్నములై యుండుటచే వాని భేదముల నెల్ల చెప్పుట సరస్వతికి కూడ శక్యము కాని పని' అన్నాఁడు.

'తత్రప్రభేదాంస్తు సర్వజ్ఞా దృతే కో వక్తు మీశ్వరః' (రసా. అ. III. 16)

'సర్వజ్ఞుఁడు తక్క వీని భేదముల నెవ్వఁడు నిరూపింప నేర్చును ?' అని ప్రకాశవర్షుఁడనెను.

శారదాతనయుఁడీ భావమును స్పష్టము చేసెను :
'ప్రతివచనం ప్రతిపురుషం తదవాంతరజాతితః ప్రతిప్రీతి
అనంత్యాత్ సంక్షిప్య ప్రోక్తాః కవిభి శ్చతుర్థాపి' (భా. ప్ర. I.)

'ప్రతి వ్యక్తికిని వాగ్విన్యాసములు వేఱు వేఱు అగు యనంతములు. కావున స్థూలముగా ఈ రీతులు నాలుగని కవులచే చెప్పఁబడినవి'

రీతుల ప్రాముఖ్యము

శైలీ సౌభాగ్యములు గల కావ్యములు శోభిల్లును. కవితాకాంతకు శైలి అంగసౌందర్యముఁ. 'రీతయ స్త్వంగ సౌందర్యమ్' (రసా. అ. III. 37) అన్నాఁడు ప్రకాశవర్షుఁడు. అంగసౌందర్యమే కాదు, ఆత్మయే యది ; 'రీతి రాత్మా కావ్యస్య' అనెను వామనుఁడు.

వీనిలో సమగ్రగుణములు గలదౌట వైదర్భి సర్వోత్తమమైనదని పెక్కురు భావించిరి. 'తాసాం పూర్వా గ్రాహ్యా గుణసాకల్యాత్ ; న పున రితరే, స్తోకగుణత్వాత్' (కా. సూ. I. 2-14)

అని వామనాచార్యుఁడు 'వైదర్భియే గుణసాకల్యమైన దగుట గ్రాహ్యము. అల్పగుణములు కలవౌట తక్కినవి గ్రాహ్యములు కావు' అన్నాఁడు.

వామనాచార్యుఁడు 'రీతులలో ఒకటి (వైదర్భి) ఉత్తమము మఱి యొకటి (గౌడి) అధమము అనుట యుక్తము కాదు' అనెను.

వక్రోక్తిభాసుర మైనచో ఏ రీతియైనను సుందరమే. ఈ సందర్భములో ప్రతిభావంతుఁడగు కుంతకుని సూక్ష్మ పరిశీలనముతో కూడిన చర్చ సమాదర ణీయముగా నున్నది. దాని సారాంశ మిది :

కుంతకుని రీతిచర్చ

ఆక్షేపములు :

1. 'విదర్భ మొదలైన దేశవాచక పదములతో చేర్చి రీతులను వ్యవహ రింపరాదు. ఈ విభాగ పద్ధతియే దూష్యము. ఒక ప్రదేశములో జన్మించిన వారికెల్ల ఒకే విధమైన శైలి యుండుననుట అనుభవ విరుద్ధము. యుక్తి దూరము. కావ్యశైలి యొక దేశాచారము వంటిది కాదు. అట్టి దైనచో వృద్ధవ్యవహార పరంపరనుబట్టి దానిని అలవఱచుకొనవచ్చును. కావ్యరచన

ప్రతిభావ్యుత్పత్త్యాది కారణ కలాప సాధ్యమే కాని అంతంత మాత్రమునకు అబ్బునది కాదు. అట్లే యైనచో అచ్చట పుట్టినవా రందఱును కవులే యై యుందురు. ఆ ప్రాంతవాసులలో కొందఱకు ప్రతిభ యున్నను, వా రందఱకు వ్యుత్పత్తి యుండితీరు ననెడి నియమము కానరాదు కావున వైదర్భ్యాదులను ఆ యా దేశములతో ముడిపెట్టుట తప్పు.'

2. 'రీతులకు ఉత్తమత్వ మధ్యమత్వాధమత్వ రూపమైన భేదకల్పనము కూడ విచార సహము కాదు. వైదర్భి ఒక్కటే యుత్తమమై, గౌడి పాంచాలులు మధ్యమాధము లైనచో సహృదయాహ్లాద సంధాయకమగు కావ్యమునకు లక్షణము వివరించు సందర్భమున అసుందరములును, అనుపాదేయములును అగు అట్టి వానిని గూర్చి ప్రసంగింపనేల? దరిద్రుని దానమువలె ప్రతిభావిహీనుఁడైన వాఁడు కావించు కావ్యముకొఱకందురా! అది వట్టి బెండుమాట. అట్టి చేఁత కాని వానిని కావ్యము వ్రాయుమని ఎవరు బలవంత పెట్టిరి?'

3. 'వైదర్భ్యాదులు' విదర్భ దేశాది జన్యము లనువిధముగా అవయవార్థములు గల పదములు కావు, డిత్థాది శబ్దములవలె కేవలము సంజ్ఞా వాచకములే' అందురా? తథాస్తు. అట్టియెడ మా కభ్యంతరము లేదు.'

స్వమతము

'రీతి కవిస్వభావము మీఁద ఆధారపడినది కవి స్వభావము లనంతము లైనను సామాన్యదృష్టితో వానిని మూఁడు వర్గాలుగా విభజింపవచ్చును. సుకుమారము, విచిత్రము, మధ్యమము అనునవి త్రివిధ స్వభావములు. అందు :

౧. సుకుమార మార్గము

ఈ మొదటి మార్గము సహజమైనది. కృత్రిమములగు పోఁడ లిందుం డవు. రస దృష్టియే దీనిలో ముఖ్యము. కవి మహాప్రతిభ యిం దెల్లెడలను భాసిల్లుచుండును.

'సుకుమారాభిధః సోఽయం యేన సత్కవయో గతాః
మార్గేణోత్ఫుల్లకుసుమకాననే నేవ షట్పదాః' (వ. జీ. I. 29)

'విరిసిన పూలతోఁట త్రోవన తుమ్మెదలవలె ఈ సుకుమార మార్గమున సత్కవులు సంచరింతురు' ఈ శైలికి మాధుర్యము ప్రధానగుణము. సమాసములు లేకుండుటయు, శబ్దార్థములు చక్కఁగా విన్యస్తము లగుటయు

మాధుర్యగుణమునకు లక్షణములు. ఈ మాధుర్యగుణము వలన భావ మక్లిష్టముగా, సరళముగా గోచరించుట కవకాశ మేర్పడును. ఇంకవసరమైన రెండవదిగా ప్రసాదగుణము స్వీకరింపబడును. ఈ ప్రసాదగుణము కావ్యమున జీవితమైన రసమునకును శరీరమైన శబ్దార్థములకును సంబద్ధమై వైశద్యమును కూర్చును. అప్పాని యర్థమునకై వెదకుకొనవలసిన యవసరము కలుగనట్టి సరళపదములు గలిగి సమాసరహితమైనది ప్రసాదగుణము కదా! మూడవది లావణ్యము. ముఖ్యముగా ఇది పదములకును, వర్ణములకును సంబంధించినది. వ్యక్తి సౌందర్యముచే వలె, కావ్యము లావణ్యముచే విలసిల్లును. ఆభిజాత్యము నాల్గవ గుణము. ఇది సహృదయైక వేద్యమయినది. పదముల మెత్తదనము ఈ గుణచతుష్టయముతో కూడినది సుకుమారమార్గము. వాల్మీకి, కాళిదాస, సర్వసేనాదు[1] లీ మార్గము ననుసరించినవారు.'

౨. విచిత్రమార్గము :

'ఆహార్యశోభయే దీనిలో ముఖ్యమై యొప్పుచున్నది. వక్రోక్తి ప్రధానమైనది. కవీశ్వరుని ప్రతిభకంటె వైదుష్యవైభవమే వెల్లడలను కొట్టవచ్చినట్లు కనబడును. అర్థావబోధము సుకరముకాదు. కల్పనాధిక్యము గోచరించును. పదాడంబరమును, అలంకారాతిశయమును, ప్రయత్నపూర్వక పరిష్కృతియు ప్రతి స్థలమునను చూపట్టును. దీనిచే హృదయముకంటె బుద్ధికి దీప్తి కలుగును. ఇది ఆనందమునకన్న ఆశ్చర్యమునకు తావగును. బాణభట్టు, భవభూతి రాజశేఖరాదు లీ త్రోవలోనివారు.

'యోఽతి దుఃసంచరో యేన విదగ్ధకవయో గతాః
ఖడ్గధారాపథేనైవ సుభటానాం మనోరథాః' (వ. జీ. I. 43)

'ఇది పండితకవుల మార్గము. దుర్గమమైనది. అసిధారామార్గమున వీరభటులవలె ఈ విచిత్రమార్గమున ఉద్దండపండితకవులు పయనింపజాలుదురు.'

౩ మధ్యమము :

'సుకుమార విచిత్రమార్గములు కలిసి యేర్పడుటచే ఇది యుభయచిహ్నములు గలిగియుండును.

సందర్భమును బట్టి వీనిలో ఒక్కొక్కటియు సుందరమే. గ్రాహ్యమే. మాతృగుప్త, మాయురాజ, మంజీరకవులు మధ్యమమార్గానుయాయులు.'[2]

1. సర్వసేనుడు హరివిజయగ్రంథరచయిత—(ధ్వ. III)
2. చూ. వి. రాఘవన్ పండితుని 'Some Concepts of the Alankar Sastra'

వైదర్భి

బంధపారుష్యమును శబ్దపరుషతయును
వీడి, దీర్ఘసమాసముల్ గూడకున్న
వీనులకు విందుసేయుచు వేడ్క నింపి
తనరు నాకూర్పు కృతుల వైదర్భి నాఁగ. 20

దుస్సంధి క్లిష్టసంధులును. పరుషవర్ణములును, మిక్కిలి దీర్ఘములగు సమాసములును లేని పదరచన వైదర్భి యనఁబడును.

ఉదా:—

కాకతీయనరేంద్రుని క్రమకీర్తి
చందనము మై నలందుచు జాను మిగుల
లీల నాతని గుణములు మాల గూర్చి
తలలఁ దాల్తురు హరిదంగనలు ముదమున. 21

ఇందు కర్ణపరుషములగు వర్ణములును, దీర్ఘసమాసములును లేకుండుటచే ఇది వైదర్భి.

మఱియు

అరయఁగఁ గాకతీయ మహితాన్వయశీతకరుండు, ఱేఁడు, శ్రీ
కరుఁడయి యెల్లవారికినిఁ గామితముల్ దయఁజేసి యేలఁగాఁ,
గరము దలంపులం జొఅవు గల్పకముల్, మఱి కామధేనువుల్,
ధర ద్విజమండలంబునకుఁ దద్దయుఁ దీఱనికోర్కి లేమిచే. 22

ఇందలి రచనయు దుస్సంధిక్లిష్టసంధియుతము కాకుండుటచేతను, దీర్ఘ సమాస సహితముగాక పోవుటచేతను ఇదియు వైదర్భియే.

గౌడి

కాంతియు నోజస్సు గదిసి యుండుటను
స్వాంతము గౌడీయ యలరించు సతము. 23

కాంతి యనునది యుద్భటపదములు గలిగియుండుట యను రచనా గుణము. ఓజస్సు అనునది దీర్ఘసమాసములు గలిగియుండుట యను రచనా గుణము ఇట్టి గుణములు గల రచన గౌడి యనఁబడును.

ఉదా:—

రక్షాదీక్షాసక్తుఁడు,
కాంక్షేయోత్క్షేపమాత్రఖండితరిపుఁడున్,
దక్షుం డాంధ్రమహీపతి
యాక్షితి భారంబు దాల్చి యేలుచు నుండున్. 24

మఱియు

క్రూరాకారాసిధారాత్రుటదరిముకుటక్రుద్ధరాహుగ్రహాభ్రాం
త్యారంభోద్దామభీతిద్రవదహిమకరుం దద్దయుం గాచు సేనా
వారోదగ్యాభతాతిధూళుల్ ప్రహతకరిశిరఃపాతిముక్తౌఘతారల్
దేరన్ రుద్రేంద్రు నాజుల్ దెలియు సురవధూ దీవ్యదాస్యేందు
పాళిన్.[1] 25

ఈ రెండు ఉదాహరణములలోను ఉద్భటవర్ణసంగతమగు కాంతియు, దీర్ఘసమాసములు గలిగియుండుట లక్షణముగాఁగల ఓజోగుణమును విలసిల్లినవి గావున ఇవి గౌడికి ఉదాహరణము లయినవి.

పాంచాలి

వైదర్భి గౌడియు వఱలిన నొకటఁ
బాదుకొను నదియె పాంచాలినాఁగ. 26

ఒకచోటనే మృదుపదముల కూర్పగు-వైదర్భి సందర్భము కొంతయు, పరుష పదములగ్రథనమగు గౌడిజాడ కొంతయు గలిగినచో పాంచాల రీతి యగును.

---

1. ఈ పద్యమునకు మూలమైన 'ఉద్యన్ దోఃస్తంభ ....' ఇత్యాది శ్లోకమున....'అధి కరణధురా' అనుచోట 'ధరా' అనియు 'పరివృతాః స్వర్వధూవక్త్రచంద్రాః' అనుచోట 'పరివృతస్వర్వధూవక్త్రచంద్రా' అనియు నుండుట యుక్తమని రత్నశాణ వ్యాఖ్యవలన తెలియుచున్నది.

ఉదా:—

రారాజద్విరదవీరరుద్రవిజయప్రస్థానసంజాతధా
త్రీరేణుచ్ఛట గ్రమ్మి యభ్రమును ధాత్రిం జేసి వేయుంగ, దై
వారున్ స్వర్నది గంగయై, తనరు నాపాతాళగంగాపగా
కారం బై యల గౌతమీమిథుని గనంగాదు ప్రచ్ఛన్నమై. 27

మరియు

ఓ చలమర్తి గండనృప! యుర్విని నీ యసిభోగి నిచ్చలున్
స్వోచితవృత్తి నీయరియసుల్ గ్రసియించుట యుక్తమే! మదిం
దోఁచు విచిత్రమిద్ది యిఁకఁ; దోరపు త్వద్రిపుకీర్తి దుగ్ధమున్
ద్రాఁచక ద్రావి నించు భువనమ్ముల శుద్ధయశస్సుధారుచుల్. 28

ఈ రెండు ఉదాహరణపద్యములలోను కొంతవఱకు విడివిడిపదములును; కొన్ని సమస్తపదములు నుండుటవలన వైదర్భి గౌడీ రీతుల నొక్కచో సాహచర్యము గలిగినట్లయినది గావున ఇది పాంచాలి.

శయ్య

పదము లొండొంటితోఁ గదిసి మేల్సరణి
గుదిరిన శయ్య నాఁ గోమరాయ కృతుల. 29

వ్యక్తిశరీరమునకు నిమ్నోన్నతములులేని శయ్య (పడక) యెట్టిదో కావ్యశరీరస్థానీయమగు శబ్దములకు పరస్పరానుగుణమైన విధముగా కూర్చిన కూర్పు అట్టిది. ఈ శయ్యాపదమునకు మైత్రి, ముద్ర అను పదములు పర్యాయములుగా లాక్షణికులచే వాడఁబడినవి.

విద్యానాథకవి చెప్పిన 'యా పదానాం పరా అన్యోన్యమైత్రీ శయ్యా' అను శయ్యాలక్షణములోని 'పరా మైత్రీ' అను పదములు గమనింపఁదగినవి. పదములకు గాఢమైన మైత్రి అననేమి? పదము లొండొంటిని విడిచి యుండ లేకపోవుటయే. సుందరమైన తాత్పర్యస్ఫూర్తికొఱకు కవి సావధానుఁడై యేర్చి ప్రయోగించిన పదములు మార్పును సహింపకుండుటయే వానికి గాఢ మైత్రి యని ఫలితార్థము. అట్టి పదములను మార్చి వాని పర్యాయములను

ప్రయోగించినచో ఆప్రకరణమున తాత్పర్య సౌందర్యమునకు భంగము వాటి ల్లునని తెలియఁదగును. మల్లినాథకవితల్లజుఁడు ఏకావళీవ్యాఖ్యతో దీని విట్లు వివరించెను. 'పదానాం పరివృత్తివైముఖ్యం వినిమయా సహిష్ణుత్వమ్, ఏతదేవ శయ్యేతిచాఽఖ్యాయతే' పదములు వినిమయమును సహింపకుండుటయే శయ్య యనఁబడును. దీనికి తాను రచించిన ఈ పద్యమును లక్ష్యముగా చూపెను. ఇది చంద్రోదయవర్ణనములోనిది.

'నిశాకరకరస్పర్శా స్నిశయా నిర్వృతాత్మనా
అమీ స్తంభాదయో భావా వ్యజ్యంతే రజ్యమానయా'

ఇందు నిశాదిపదములకు మార్చి తత్పర్యాయములగు శసాదిశబ్దములను ప్రయోగించినచో 'నిశయా నిర్వృతా' అను విధముగానున్న అనంతరపదము లతో మైత్రీ భంగమేర్పడును. ఇది సమన్వయము.

శబ్దాలంకారచ్ఛాయ కొంత దీనిలో కనఁబడుచుండును. కావుననే దీనిని అగ్ని పురాణకర్త ముద్ర అన్నాఁడు.

శబ్దాలంకార మాహు స్తాన్ కావ్యమీమాంసకా విదః
ఛాయా ముద్రా తథో క్తిశ్చ యుక్తి ర్గుంఫనయా సహా
అభిప్రాయ విశేషేణ కవిశక్తిం వివృణ్వతీ
సాముత్ప్రదాయినీ ముద్రా సైవ శయ్యాపి నో మతే (అగ్నిపు. 342)

'ముద్రాదులను శబ్దాలంకారము అందురు. కవి యభిప్రాయమును వివ రించి, సంతోషమును కలిగించుటచే ఇది ముద్ర యనఁబడుచున్నది. మేము దీనినే శయ్య యనియు అందుము' అని శ్లోకభావము.

రీతిలో పద వినిమయ సహిష్ణుత యుండును. శయ్యలో ఉండదు. శయ్యారీతుల కిదియే భేదము. వర్ణపదరచనాదులు పరంపరగా రసవ్యంజకము లని ధ్వని కార సిద్ధాంతమును బట్టి కావ్యసామగ్రిలో శయ్యకు స్థానమేర్పడి నది.

ఉదా:—

త్రాతయు, దాతృతాగుణవిదారిత కల్పక భూ మిజాతుఁడు,
నేతయునైన రుద్రనృపు నిర్మలకీర్తిశరత్సుధాంశుసాం
ద్రాతపగంధబంధురత రాజిలి వై రివధూకపోలపా
శీతతపాండిమప్రభలు లీల వెలుంగ మెఱుంగు వెట్టెఁడున్. 30

ఇందలి త్రాత, జాత, నేత మొదలైనవియు, నృపనిర్మలాదులను, గంధ బంధురములు. కపోలపాళీపదములు, వెలుంగు మెఱుంగులును పరస్పరవిని మయా సహిష్ణువులని భావము.

శయ్య - పాఠధర్మము

సంస్కృత లాక్షణికులు రచనా ధర్మములనుగా నిరూపించిన ఈ రీతి, శయ్య అను వానిని దేశి పద్ధతిలో ఆంధ్రులును మఱికొందఱును పాఠధర్మ ములనుగా భావించినట్లు విమర్శకులు తలంచుచున్నారు. వామనాచార్యుని కాలము నాఁటికే ఈ వాడుక నెలకొనియున్నట్లును తెలియుచున్నది. కావు ననే — 'నపాఠ ధర్మాః-సర్వత్రాదృష్టేః' — అని వామనాచార్యుఁడు 'ఇవి రచనా ధర్మములేగాని, కొందఱనుకొనినట్లు పాఠధర్మములు గావు'— అని నిషేధించుటకు అవసరమేర్పడినది. ఆంధ్రులును, మఱికొందఱును. తమ కావ్యములందలి ఆ యా ఘట్టములను పఠించుటలో దేశీయములైన కొన్ని పద్ధ తులను - బాణీలను ఏర్పఱుకొని యున్నారు. వీనినే శయ్యలని పిలుచు కొన్నారు. ఈ సందర్భమునకే

1. 'శయ్య లొక్కసారి చదువఁ దొడఁగె' (తారాశ)
2 'చదివించు నొకవేళ శయ్యలోలి-' (రాధికా)

అను విధముగా కొన్ని ఆంధ్రప్రబంధములందుఁ గనబడు 'శయ్యలు చదువు' 'శయ్యలు చదివించు'—అను వాక్యములు తార్కాణయగుచున్నవి.

ఈ పాఠధర్మములగు శయ్యలను దృష్టిలో నిడికొనియే అల్లసాని పెద్ద నార్యుఁడు 'నిరుపహతి స్థలంబు........ఊరక కృతుల్ రచియింపుమటన్న శక్యమే—' అను పద్యములో 'ఊహఁ దెలియంగల లేఖక పాఠకోత్త ముల్—' అను వాక్యమున 'పాఠకోత్తమ' పదమును ప్రయోగించియుండె నందురు.

ఈ శయ్యలు చదువు పద్ధతి-ప్రత్యక్షము, పాంచాలము, బాహాటము అని మూఁడు విధములైనది.

1. ప్రత్యక్షశయ్య : కావ్యమున వర్ణితమైన కథా వస్తువును విను వారు అప్పుడే, తమ కనుల యెదుటనే—అది జరుగుచున్నదని భావించునట్లుగా చదువుట, పౌరాణికులును. హరికథకులును కొందఱు ఈ ప్రత్యక్షశయ్య నను సరించియే శ్రోతలను తన్మయులను గావించుచుండుట అనుభవసిద్ధమైన సంగతి.

2. పాంచాలశయ్య : రసానుభూతిని బడయుచు పఠిత తనలో తాను స్థాయిగా కావ్యమును చదువుకొనుట.

3. బాహాటశయ్య : కావ్యమునందలి ప్రత్యక్షరమును సుస్పష్టముగా శ్రోతలకు తెలియు విధమున రాగాలాప సహితముగా చదువుట.

పూర్వము ఈ శయ్యలు చదువుటకు ప్రత్యేకముగా శిక్షితులైనవారు ప్రభువుల కొలువులలో నియుక్తులై యుండెడివారు, మైసూరు ప్రాంతములో ఇప్పటికిని ఈ శయ్యా పాఠకులు కొందఱున్నట్లు చెప్పుచున్నారు.

పాకము

అమలరసాస్వాదనార్హమౌ రచన
కమనీయపాకమై గ్రాలు కావ్యముల ;
వేఱుజాడలుగల్గి వెలయు ద్రాక్షయును
నారికేళంబనం దనరు పాకములు. 31

అర్థగాంభీర్యమే పాకము. రసప్రతీతిలో సహకరించు విధముగా శబ్దార్థములను నిబద్ధించుట పాక మనఁబడును. 'అర్థస్య = శృంగారాదేః, గంభీరిమా= అస్వాద్య మానతావిశేషః' అని సోమపీథి మూలములోని 'అర్థగంభీరిమా' అను పదమును వ్యాఖ్యానించెను. అవిలంబముగా కావ్యార్థమైన రసముయొక్క ఆస్వాదనము కలుగవలెనన్న శబ్దార్థములశ్లిష్టములై యుండవలెను.

విద్యాధరుఁడు పాకవిషయమున అభిప్రాయభేదముల నిట్లు నిరూపించెను.

'పాకస్తు రసోచిత శబ్దార్థనిబంధనమ్; శ్రవణసుధాస్యందినీ పదవ్యుత్పత్తిః పాకః ఇత్యన్యే : పదానాం పరివృత్తివైముఖ్యం పాక ఇత్యపరే' (ఏకావళి)

'రసోచిత శబ్దార్థనిబంధనము పాకము (స్వమతము) ; వీనులలరించు పదవ్యుత్పత్తి పాకమని కొందఱు: పదముల వినిమయాసహిష్ణుతయే పాకమని మఱి కొందఱు భావింతురు.' వీనిలో కడపటిది విద్యానాథుని దృష్టిలో శయ్యయే.

ద్రాక్షాపాకము

వెలుపల లోనను విలసిల్ల రసము
వెలఁగు ద్రాక్షపాక మిల రమ్యఫణితి 32

ఉదా:—

మదనవిలాసభాసురము, మంజులహాసపరీమళోర్మికా
సదనము, ప్రేమవీచిచయసాంద్రము, హ్రీకలనాభిరామ, మిం
పొదవ మనోజరూపముల నోలి సహస్రముఁజూపు నేర్పరిన్
సుదతి యపాంగమాలికను సొంపులునింపఁగఁ బంపు రుద్రుపై. 33

ఇందున్న పదములెల్ల పలుకుటకు సుకరములును, దుస్సంధి, క్లిష్ట సంధులు లేనివియు, సరళవర్ణ బహుళములును, అర్థబోధనమున సులభములు నగుటచే దీనిని చదువునప్పుడే యొక విధమగు స్వాదురసానుభావము హృదయమున కలుగుచున్నది. ఇఁక లోనికేఁగి విశిష్టార్థమును సాక్షాత్కరించుకొనినప్పుడు సకలచేతనానందకరమగు అమలశృంగారము శిరీషమంజరీ సౌరభసమ్మిళితమై డెందము నానందింపఁజేయుచున్నది, కావున ఇది బహిరంతస్స్ఫురద్రసమగుట ద్రాక్షాపాకము.

నారికేళ పాకము

క్రాల నంతర్గూఢరసవృత్తి నారి
కేళపాకంబని కీర్తింపఁబడెడు. 34

ఉదా: —

లీలావిభ్రమపూర్వరంగమగు నా లేజవ్వనం బొప్ప హే
లాలజ్జాపటబింబితస్మరకళాలాస్యంబుల న్నాలు నీ
వాలుగంటికి వీరరుద్రనృపుపై భాసిల్లెడున్ భావసు
శ్రీ లక్ష్యంబగు నొక్కచేష్ట గనరే ! శృంగారనాట్యంబనన్. 35

దీని సమన్వయము నాయకప్రకరణమున మధ్యమ నాయికా స్వరూప నిరూపణ సందర్భమున చేయఁబడినది.

నారికేళపాకము గల పద్యములలోని భావము తొందఱగ స్ఫురింపదు. ఓపిక గలిగి బుద్ధిని లోనికిఁ జొనిపిన రసాస్వాదము సేయ ననువగును, ద్రాక్షా పాక నారికేళ పాకమువలెనే క్షీరకదళీరసాలాదిపాకములను గుర్తించునది.

కావ్యవిశేషములు

వ్యంగ్యార్థము ప్రధానముగాఁ గలవనియు, వ్యంగ్యార్థము అప్రధానముగాఁ గలవనియు, వ్యంగ్యార్థము అస్ఫుటముగాఁ గలవనియు కావ్యములు మూఁడు విధములు. వ్యంగ్యము ప్రధానముగాఁ గలవి యుత్తము కావ్యములు వీనిని ధ్వని కావ్యము లనియు నందురు. వ్యంగ్యము ప్రధానముగాలేని కావ్యములను మధ్యమకావ్యము లందురు. వీనికి గుణీభూత వ్యంగ్యములను మాఱు పేరును గలదు. వ్యంగ్యము అస్ఫుటముగానుండు కావ్యములు అధమకావ్యములు. ఇవి రసభావాది శూన్యములై యూరక పైచూపుల పసయే గలిగి చిత్రములవలె (బొమ్మలవలె) నుండును గావున చిత్రకావ్యము లనియు వ్యవహరింపఁ బడుచుండును.

ఉదా:—

ధ్వనికావ్యము

స్వామీ ! ఏల కులాచలాళి నిటులన్వంపన్ ? మహోబ్ధులదా !
యేమీ గాధములం బొనర్ప ? నొనరింతే ! యల్పమున్ దిక్పతి
గ్రామంబం చను భృత్యవాక్యసరణిం గాదంచు రుద్రప్రభున్
భూమీశుం గుణరాశిఁ జేసెఁ గమలోద్భూతుండు విన్నాణియై. 36

ఇట ప్రతాపరుద్రునకు కులగిరులను మించు ఔన్నత్యము, సముద్రములను మీఱు గాంభీర్యము, దిక్పతులకంటె నెక్కుడు ఐశ్వర్యము గలవను భావము ధ్వనించుచున్నది. ఇంతియేగాక ఈ కాకతీశ్వరుని సృష్టి కులశైల పయోనిధి లోకపాలకసృష్టిని మించిన ఒకానొక విలక్షణసృష్టి యనియు ధ్వనించుచున్నది

ఉదా:—

మధ్యమ కావ్యము లేక గుణీభూత వ్యంగ్యము

అభినవశౌర్యవైభవమహః ప్రవిభాసితదిక్చయుండు భూ
విభుఁడగు వీరరుద్రుఁ డటు వేడుక నెక్కఁగ సింహపీఠికన్
సభ కరుదేఱు భూపతులు సల్పిన యాయయి చేష్టలెల్ల నా
ప్రభువరదృక్తరంగము లభంగకృపార్ద్రములం బొనర్చెడున్. 37

ఇందు 'పట్టాభిషిక్తుఁడగు ప్రతాపరుద్రసార్వభౌముని శరణమొంద విచ్చేసిన సామంత రాజులు జాలిగదుర మొఱలిడిరి. మరల మరల నమస్కృతులను జేసిరి' - అను ధ్వన్యర్థము 'అయాయి చేష్టలు సల్పిరి. యను వాచ్యార్థము కంటె ఎక్కువ హృద్యముకాదు కావున వ్యంగ్య మిట అప్రధానమైనది.

అధమకావ్యము లేక చిత్రకావ్యము

ఇది శబ్దచిత్ర మనియు, అర్థచిత్ర మనియు, ఉభయచిత్రమనియు మూఁడు తీరులు.

శబ్దచిత్రము

ఉదా:—

భూరక్షాక్షణదీక్షుదక్షములు. దుర్వ్యామీశశిక్షావిధి
క్రూరోత్క్షిప్త మహాసిఖాసురములున్, రూక్షక్రమప్రక్రియా
ప్రారంభంబులు రుద్రభూవిభుని బాహాదండకేళుల్ భళీ !
ఘోరమ్మన్యవిరోధిపర్వతభిదన్ శోభిల్లు దంభోళులై . 38

ఇందున్న రూపకాలంకారసంపద వృత్త్యనుప్రాస రూపమగు శబ్ద ఖేలన ప్రక్రియతో మఱుఁగుపడినది. గావున ఇది శబ్దచిత్రమయినది.

అర్థచిత్రము

ఉదా:—

అలిగి ప్రతాపరుద్రపతి యాహవభూమిని దూయు కత్తిధా
రలఁ బ్రతిబింబితంబగు నరాతుల దోయిలి నెంత్రు విజ్ఞులె
నల జయలక్ష్మి వాసమగు నంబురుహంబని ; కాదు ;సృష్టికై
వలసి యరాతిజీవములఁ బట్టఁగవచ్చు విరించి పీఠమే. 39

ప్రతాపరుద్రుఁడు కత్తి నెత్తగనే శత్రురాజు వెఱచి యంజలి ఘటించి శరఁణు జొచ్చెను. తళతళలాడు అతని ఖడ్గధారలో ఆ శత్రురాజు అంజలి పుటము ప్రతి బింబించినది. దానిఁజూచి విజ్ఞులు అది విజయలక్ష్మికి నివాసమగు కమలమనినారు. అంజలియందు ఆ కమలారోపమును అపహ్నవించి కవి దానిని పునస్సృష్టికి కావలసిన సామగ్రికై వచ్చి శత్రుజీవములను ప్రోగుచేసికొనుచున్న బ్రహ్మదేవుని పీఠమని యనుచున్నాఁడు. కావున ఇది యర్థచిత్రము.

ఉభయచిత్రము

ఉదా:—

భద్రున్ సుగుణసముద్రున్
విద్రావితవిమతభద్రు విపులకృపార్ద్రున్
రుద్రున్ భూపతి లజ్జా
ముద్రన్ రమియించెఁ గాంతఁ బోలుచు లీలన్. 40

ఇందు అనుప్రాసోపమాలంకారములకు సమప్రాధాన్యము గలదు. కావున ఇది ఉభయచిత్రమైనది.

ధ్వనివిశేషములు

అవతారిక :

ఉత్తమము, మధ్యమము, అధమము, అను భేదములతో కావ్యము త్రివిధమని చెప్పఁబడినది. క్లుప్తముగా వీనికి లక్ష్యములుకూడ చూపఁబడినవి. ఇఁక ఈ త్రివిధములగు కావ్యములకును తత్తద వాంతర భేదవివరణపూర్వకముగా లక్షణోదాహరణము లిట ప్రదర్శింపఁబడుచున్నవి :

ధ్వని లక్షణాశక్తి మూలమున స్ఫురించినయెడల అవివక్షిత వాచ్యమనియు, అభిధాశక్తిమూలమున స్ఫురించినచో వివక్షితాన్య పర వాచ్యమనియు, వ్యవహరింపఁబడుచు తొలుత రెండువిధములగుచున్నది. వీనిలో మొదటి అవివక్షితవాచ్యధ్వని అర్థాంతర సంక్రమితమనియు, అత్యంత తిరస్కృత మనియు నిరుతెఱంగులఁ జీలుచున్నది. అట్లు రెండువిధములైన యీ అవివక్షిత వాచ్యధ్వనియు పదగత వాక్యగత భేదముల భేదిల్లి నాలుగు తీరు లగుచున్నది.

వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వని సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమనియు, అసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమనియు రెండువిధములు. ఈ రెండింటిలో సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము శబ్దశక్తిమూలము కాఁగా వస్తువుధ్వనించుతఱి నొకటియు, అలంకారము ధ్వనించునెడల వేఱొకటియునై యందు తిరిగి రెండు విధము లేర్పడుచున్నవి. అవి మరల పదగతవాక్యగతభేదమున రెండు విధములగును.

ఈ ధ్వనుల వివరణ మిది :

అవివక్షితవాచ్యధ్వని :

వ్యంగ్యముచేత తిరస్కృతమైన వాచ్యార్థము గలది అనఁగా ఇందు వాచ్యార్థమున కేమాత్రము ప్రాధాన్యములేదు. దీనికి లక్షణ మూలము.

వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వని :

ఇట అన్యమనఁగా వ్యంగ్యము. ఆ వ్యంగ్యము పరముగాఁగలది (ప్రధానముగాఁగలది) అన్యపరము. వాచ్యార్థము అన్యపరముగా వివక్షితమైనది కావున వివక్షితాన్యపరవాచ్యము. ఇది అభిధ మూలముగాఁ గలది.

అర్థాంతరసంక్రమితము :

అర్థాంతరమనఁగా లక్ష్యార్థము. అర్థాంతరమున సంక్రమించిన వాచ్యార్థము గలది దీనికి అజహల్లక్షణ మూలము.

అత్యంతతిరస్కృతము :

మిక్కిలి తిరస్కృతమైన వాచ్యార్థము గలది. ఇది జహల్లక్షణ మూలముగాఁ గలది.

సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము :

వ్యంగ్య వ్యంజ్యకముల పౌర్వాపర్యక్రమము (కార్యకారణపరిపాటి స్పష్టముగా గోచరించినచో సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమగును.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము :

వ్యంగ్యవ్యంజకములక్రమము స్పష్టముగ గోచరింపనిచో అసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యమగును. దీని అభిప్రాయమిది : వ్యంజకములగు విభావాదులకును వ్యంగ్యమగు రసాదులకును ఒక క్రమము గలదు. కారణమగు విభావాదులు పూర్వము : కార్యమగు వ్యంగ్యము పరము – ఇది పౌర్వాపర్యక్రమము. ఒక దానిపై నొకటి పేర్చిన కలువరేకుల బొత్తిని ఒక వాఁడిసూదితో గ్రుచ్చితి మనుకొనుఁడు. అట వాస్తవమునకు సూది ఒక రేకు తరువాత ఒక రేకును క్రమముగా గ్రుచ్చుచు పోయినను సూది వాఁడిమి వలనను, రేకుల మార్దవము వలనను, గ్రుచ్చుటయందలి వేగము వలనను ఆ క్రమము తెలియరాదు. ఆ రీతి గనే అసంలక్ష్యక్రమరింపదు. వ్యంగ్యవ్యంజకముల క్రమము స్పష్టముగ గోచరింపదు.

అర్థశక్తిమూలమగు సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము స్వతస్సిద్ధమనియు, కవియొక్క యుక్తివైచిత్ర్యముచేతఁ గలిగినదనియు, కవిచేఁ గల్పింపఁబడిన వక్తయొక్క ప్రౌఢోక్తిచేతఁ గలిగినదనియు ముత్తెఱంగులు. ఈ మూఁడు విధములైనదియు వస్తుధ్వని, అలంకారధ్వని అను భేదమున ఆఱు విధములైనది. ఈ యాఱు విధములైనదియు వ్యంగ్యములగు వస్త్వలంకారములకు వ్యంజక రూపమున ఇరుతెఱంగులగుట పండ్రెండు భేదములు ఈ పండ్రెండును ప్రబంధగతములును, వాక్యగతములును, పదగతములును అని వేఱుపడి యర్థశక్తిమూలధ్వని ముప్పదియాఱు విధములగుచున్నది. ఈ సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మంతయు అనురణనధ్వని యనియు వ్యవహరింపఁబడును.

గంటను ప్రయోగింపఁగా ఒక స్వరము వెనుక మఱియొక స్వరము, దాని వెంట వేఱొకస్వరముగాఁగ దీర్ఘమగు ఒక స్వరపరంపర వినవచ్చును. ఈ నాదవీచీ పరంపరకు అనురణనమని పేరు.

ఈ సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమునఁగూడ పుంఖానుపుంఖముగ బహువ్యంగ్యములు స్ఫురించును. గావున అయ్యది సామ్యమున అనురణనశబ్దముచే వ్యవహరింపఁబడుచున్నదని భావము.

ఉభయశక్తి మూలధ్వని మాత్రము వాక్యగతమై ఒక్కవిధమే. అందు భేదములు లేవు.

ఇట్లు సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము నలువదియొక్క విధములు. రసాది ధ్వని రూపమగు అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము ప్రబంధ వాక్య పద పదైకదేశ రచనా వర్ణగతమై ఆఱు విధముల భాసిల్లును.

ఇట్లు వివక్షితాన్య పరవాచ్యధ్వని నలువదియేడు విధములు. వానికి అవివక్షిత వాచ్యధ్వనిభేదములు నాలుగును చేరఁగా తొలుత శుద్ధధ్వని ఏఁబదియొక్క విధము లగుచున్నది.

మిశ్రధ్వని భేదములు

అవి మరల ఒక్కొక్కటియు ఒక్కొక్కదానితో సంబంధించిన మొదటి భేదము పేబదియొక్క విధములగును. రెండవది ఏబదిభేదములుగలది. మూడవదగు నలువదితొమ్మిదిభేదములనొప్పును. ఇట్లే ముందు ముందున్న వానిలో ఒక్కొక్కటియు తగ్గుచురాఁగా పదుమూఁడు వందల ఇరువదియాఱు భేదములు గలుగును. అవివక్షితవాచ్యధ్వనికి వివక్షితాన్య పరవాచ్యధ్వనితోడి సంబంధమువలన ఏ భేదము కలుగునో, అదియే వివక్షితాన్య పరవాచ్యధ్వనికి అవివక్షితవాచ్యధ్వనితోడి సంబంధమువలనను గలుగును. కనుక అది వేఱు భేదముగాదు. ఇట్లే వస్తుధ్వని యలంకార ధ్వనుల పరస్పర సంబంధము వలన ఒక మిశ్రధ్వనియే కాని యెక్కువ భేదములు రావు. పదుమూఁడు వందల యిరువదియాఱు భేదములు గల మిశ్రధ్వని సంఘము సందేహాస్పదత్వము, అనుగ్రాహ్యానుగ్రాహక భావము, ఏకవ్యంజకానుప్రవేశము-అనెడి మూఁడు విధములగు మిశ్రణములచేతను, ఒక విధమగు సంసృష్టి చేతను మొత్తము అయిదువేల మూఁడు వందల నాలుగు ౫౩౦౪ భేదములు గలది యగును.

శుద్ధధ్వనుల పేళ్లు

౧. పదగతార్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వని
౨. వాక్యగతార్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వని
౩. పదగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వని
౪. వాక్యగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వని
౫. పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వని
౬. పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వని
౭. వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వని
౮. వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వని
౯. పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౧౦. పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన అలంకారధ్వని

౧౧. పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు అలంకారమువలన అలంకారధ్వని.
౧౨. పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు అలంకారమువలన వస్తుధ్వని
౧౩. వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౧౪. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని
౧౫. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని
౧౬. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని
౧౭. ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౧౮. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని
౧౯. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని
౨౦. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని
౨౧. పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౨౨. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని
౨౩. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని
౨౪. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని
౨౫. వాక్యగత ,, వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౨౬. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని
౨౭. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని
౨౮. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని
౨౯. ప్రబంధగత ,, వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౩౦. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని
౩౧. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని
౩౨. ,, ,, అలంకారమువలన వస్తుధ్వని
౩౩. పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలమగు వస్తువువలన వస్తుధ్వని
౩౪. ,, ,, వస్తువువలన అలంకారధ్వని
౩౫. ,, ,, అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

౩౬. „ „ అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

౩౭. వాక్యగత „ వస్తువువలన వస్తుధ్వని

౩౮. „ „ వస్తువువలన అలంకారధ్వని

౩౯. „ „ అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

౪౦ „ „ అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

౪౧. ప్రబంధగత „ వస్తువువలన వస్తుధ్వని

౪౨. „ „ వస్తువువలన అలంకారధ్వని

౪౩. „ „ అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

౪౪. „ „ అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

౪౫. „ „ వాక్యగతోభయశక్తిమూలధ్వని

౪౬. ప్రబంధగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమగు రసాదిధ్వని

౪౭. వాక్యగతా „ „

౪౮. పదగతా „ „

౪౯. పదైకదేశగతా సంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యమగు రసాధిధ్వని

౫౦. రచనాగతా „ „

౫౧. వర్ణగతా „ „

వీనిలోఁ గొన్నిఁటికి ఉదాహరణము తీయఁబడుచున్నవి :

అవివక్షిత వాచ్యధ్వనులు

ఈ అవివక్షిత వాచ్యధ్వని నాలుగు విధములైనను ప్రబంధగత, వాక్యగత భేదములను రెంటిని విడిచి తక్కిన రెండు భేదములచే నుదాహరణముల నిచ్చుచున్నాఁడు :

అర్థాంతర సంక్రమితావివక్షిత వాచ్యధ్వని

ఉదా :—

మీరు మా శిరములరు సూ ! గోర నేల
జగతి నున్నతి ? యని రుద్ర సార్వభౌము
వైరి నృపులెల్ల శిరములువాల్చి వాని
చరణ కమలంబులకు మ్రొక్క సాగినారు. 41

ఇందు 'మా శిరములరు' అనుచో నున్న 'మా' అను పదమునకు సామాన్యమైన 'అస్మత్సంబంధములు' అను అర్థముగాక 'సర్వాద్వైశిష్ట్యములకును స్థానములైన మా సంబంధులు' అను అర్థాంతరమున సంక్రమణము గలిగినది. వాచ్యము వివక్షితము కాలేదు. కావున ఇది అర్థాంతర సంక్రమిత వివక్షిత వాచ్యధ్వని. ప్రతాపరుద్రుని యొక్క ఆతని శత్రువులు గరుత్మంతుని యెదుట సర్పములవలె నిరస్త వీర్యులగుదురని వ్యంగ్యము. ఇయ్యది అజహల్లక్షణామూల ధ్వని యని యెఱుఁగునది.

అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యధ్వని

ఉదా :—

వెలిదనమున నాకాశము
వెలయంగను వెల్లవేసి విశదిమ దిక్కుల్
గలయఁగ నింపుచు రుద్రుని
తెలికీరితి చాల్ను చాల తేజునఁ దిరిగెన్. 42.

ఇట 'వెలిదనమున ఆకాశము వెల్లవేసి' యనుచో ఆకారము గలదానికే వెల్లవేయుట పొసఁగును గావునను, ఆకసను అట్టి మూర్తపదార్థముగాదు గావునను వాచ్యార్థము పొసఁగక 'అధిక ప్రకాశముగల దానినిగాఁజేసి' అను అర్థమును ధ్వనింపఁజేయుచున్నది. ఇందు 'వెల్లవేసి' అను పదమునకు వాచ్యార్థమగు సున్నముకొట్టి (తెల్లరంగు పూసి) అనునది అత్యంతము తిరోభూతమయినది. కావున ఇది అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యధ్వనియైనది. ఇది జహల్లక్షణా మూల ధ్వని.

అర్థశక్తి మూల ధ్వనులు

అర్థశక్తి మూలమగు వస్తువుతో వస్తుధ్వని

ఉదా : —

వత్సరములను ఋతువులఁ జాసి, మాస
ములను శుక్లపక్షములకు వెలియుఁగాఁగ,
తిథుల రేల పీడియు, రుద్రదేవువైరి
భామినులు గోరుచుందురు భావములను. 43

ఇట ఋతువులు (వసంతాదులు), శుక్లపక్షములు, రేలు, కామోద్దీపకము లగుటచేసి యవి లేకుండ వత్సరాదులు ప్రతాపరుద్రుని శత్రుస్త్రీలు గోరుదురు. ఇందు 'ఋత్వాదులులేని వత్సరాదులను గోరుదురు' అనునది వాచ్యార్థము' 'ఋత్వాదులు కామోద్దీపకము'లని వ్యంగ్యార్థము. ఈ వ్యంగ్యము వలన ఆ స్త్రీలకు ప్రియ వియోగము గలిగిన'దను ఒక విశేషార్థము (వస్తువు) ధ్వనించుచున్నది, ఈ ప్రియ వియోగ రూపమైనవస్తువువలన 'ప్రతాపరుద్రుని పగతులెల్లరు నుట్టుబెట్టఁబడిరి' అని వాచ్యార్థముకంటె అతివిలక్షణమైన యొక వ్యంగ్యార్థము స్ఫురించుచున్నది. ఇట్లు భర్తృహీనలగు ఆ శత్రుస్త్రీలు తొలుత కొన్ని సంవత్సరములు జీవింపఁగలుగుదుమేమో యనుకొని యందు బాధ కలుగకుండుటకై వసంతాది ఋతువులను వద్దనిరి. పిమ్మట పండ్లను గడుపుట బరువై తోఁచి కొన్ని నెలలు జీవింపవచ్చునసుకొని యా యనదలు శుక్లపక్షములేని నెలలను కోరిరి వగపడి యొమ్ముల కుంపటియగు ఆ వంతతో నెలల నీడ్చుటయు చేతకాదు. కావున కొన్ని దినములే ప్రాణములు నిలుచునని తెలిసికొని యా దినములలో రేలఁ గ స్తిని బడలేక రేలులేని ప్రొద్దులనే కోరిరి. ఇమ్మాడ్కి ఒక వస్తువువలన పెక్కు వస్తువులు ధ్వనించినవి. ఇచట వస్తువు అనఁగా వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యార్థములలో ఏదేని ఒక అర్థమని గ్రహింపవలెను. ఈ యుదాహరణమున 'ఋతువులు మున్నగునవి లేకుండ పోవలెనను కోరికయే' వాచ్యరూపమగు వస్తువు. దీనితో 'ప్రతాపరుద్రుని శత్రురాజులెల్లరు నశించిరి' అను వ్యంగ్యార్థ రూపమగు వస్తువు ధ్వనించినది గావున ఇది వస్తువుతో వస్తుధ్వని యైనదని గుర్తింపవలెను.

మూలమున 'కాంతుంతే' అను ఆత్మనే పదరూపము కనఁబడుచున్నది. కాంక్షంతి అను పాఠము యుక్తము.

అర్థశక్తి మూలమగు వస్తువువలన అలంకారధ్వని

ఉదా :—

వాసము సేయ శంకరుఁడు, వారిజనాథుఁడు వవ్వళింప, నీ
రాసను దివ్యమౌనులును, నబ్ధులు పొంగఁగ, మేను మేనితోఁ
బూసికొనంగ నభ్రమువు, పొల్పెసలారుచు నుద్యమించెడున్
వాసిని రుద్రుకీర్తి కడు భాసిలఁ గాంచి ప్రపంచమంతటన్. 44

ఇందు 'ప్రతాపరుద్రుని కీర్తిలో శంకరుఁడు మున్నగువారికి వాసము సేయుటకు మున్నగు కోరికలు గలిగినని' అనునది అర్థశక్తిమూలమగు వస్తువు. ఆ వస్తువువలన 'ప్రతాపరుద్రుని అపరిమేయయశమును గాంచి శంకరుఁడు కైలాస మనియు, వెన్నుఁడు పాలకడలి యనియు, దేవతలు మందాకిని యనియు, సంక్రదనులు చంద్రుఁడనియు, స్వర్గమునందుండు అభ్రమువను ఱేఁడేనుఁగు ఐరావతమను మగ యేనుఁగనియు భ్రమపడిరి' అని భ్రాంతిమదలంకారము ధ్వనించుచున్నది కావున ఇది యర్థశక్తి మూలమగు వస్తువువలని యలంకారధ్వని.

అర్థశక్తిమూలమగు అలంకారమువలన వస్తుధ్వని

ఉదా :

వాలికయైన రుద్రవిభు వాఁడికటారి తుటారమొప్పఁగా
నాలములందు జాలువడి యాఁగక పాఱెడి పచ్చినెత్తుటం
దేలుచుఁ గెంపు సొంపెసఁగి తెల్లెడి యల్కను జేవురించు నా
కాళిక వాలుఁజూపుల వికాసములం గనఁజేయు నెప్పుమై. 45

రుద్రనరేంద్రుని కరవాలము కాళీకటాక్ష విలాసముల వికాసములను జూపుట తటస్థింపదు గావున, ఆ వికాసములవంటి వికాసములను జూపుచున్న దని చెప్ప వలసి యుండుటచే ఇట [1]నిదర్శనాలంకారము పొడగట్టుచున్నది. ఆ నిదర్శనాలంకారము వలన 'ప్రతాపరుద్రుఁడు సర్వరిపుక్షయమును చేసినవైచెను' అను వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

అర్థశక్తిమూలమగు అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

ఉదా :—

కాకతిభూవరు సుగుణ
శ్రీకలితము కీర్తిపుండరీకము విరియన్

---

1. ఉపమేయమందున్నట్లు చెప్పఁబడిన ఉపమానధర్మమునకు అన్వయము కుదరక అట్టి అన్వయసిద్ధికొఱకు ఎచట బింబ ప్రతిబింబ భావము ఆక్షిప్తమగునో యది నిదర్శనాలంకారము. ప్రకృతమున కాళీకటాక్షము ఉపమానము. వీరరుద్రుని కటారి ఉపమేయము ఉపమాన ధర్మమగు విలాసము ఉపమేయమునందున్నట్లు చెప్పఁబడినది. తదన్వయసిద్ధి కొఱకు అట్టి విలాసములవంటి విలాసములు గలిగినదియని బింబప్రతిబింబభావము ఆక్షిప్తమైనది.

మేకొను మేచకగగనము
జోకగు భ్రమరంవుః గ్రీడ సొం పెసలాఃగన్. 46

ఇట ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి పుండరీకమున ఆకాశము మధుకరక్రీడ నాడు చున్నదనుటచే నిదర్శనాలంకారము చెప్పఁబడినది. దీనివలన అననుకూలమగు ఆశ్రయాశ్రయిభావము మూలముగాఁగల అధికాలంకారము స్ఫురించుచున్నది. ఇచట ఆశ్రయము సర్వప్రపంచ వ్యాప్తమగు కీర్తి పుండరీకము ; ఆశ్రయి తుమ్మెదవలె నున్న చిన్న ఆకాశము అని గుర్తింపనగును.

ఇంతవఱకు ఉదాహరించిన ధ్వనులు స్వతస్సిద్ధమగు అర్థముయొక్క శక్తి మూలముగాఁ గలిగినవి. ఇటునుండి చెప్పఁబోవు నాలుగు ఉదాహరణ ములును కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలధ్వనులకు సంబంధించినవి.

కవిప్రౌ . . . వస్తువువలన వస్తుధ్వని

ఉదా :—

సురవరగీతమై జగము శోభిల నిండిన రుద్రుకీర్తి మున్
ఖురళినిఁ దేలు షణ్ముఖుని కోలనుగల్గు బిలంబు పేరిటన్
వరలెడి కర్ణమార్గమును బ్రాఁకిన వేడుక నాలకించి య
బ్బురమునఁ గ్రౌంచిభూధరము వొల్చెఁ గడింది వినిశ్చలాంగమై. 47

'సాముగరిడీలో శస్త్రవిద్య నేర్చుకొనుచుండఁగా కుమారస్వామికి పరశు రామునితో పోటీవచ్చినది. అతఁడు బాణముతో బలముకొలఁది క్రౌంచపర్వత మును కొట్టెను. ఆ దెబ్బతో ఆ పర్వతమున నొక బిల మేర్పడెను' అని పురాణ ప్రసిద్ధి. దీనిని గ్రహించి కవి 'జగద్వ్యాప్తమైన ప్రతాపరుద్రుని కీర్తిని కుమార స్వామి బాణఘాతమున ఏర్పడిన బిలమను కర్ణముతో విని క్రౌంచపర్వతము ఆశ్చర్యమున నిశ్చలాంగమైనది' అని ప్రౌఢముగ కల్పించెను. కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలమగు ఈ 'క్రౌంచభూధరము నిశ్చలాంగమైనది' అనువస్తువు వలన 'రుద్ర దేవునికీర్తి స్థావరములకుఁ గూడ అచ్చెఱువు గలిగించునంతటి మహాత్మ్యము గల'దనెడి వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

కవిప్రౌ . . . వస్తువువలన అలంకారధ్వని

ఉదా :

ఖండనమున విజయశ్రీ
మండితులగు వీరరుద్రమహితభటాళిన్
మెండుగఁ గని కంటకతరు
కాండము కర్షించు శత్రుకాంతల కురులన్. 48

జయశ్రీ సహితులగు వీరరుద్రుని భటులనుగాంచి కంటకతరువులు శత్రుకాంతల కురులనుబట్టి ఈడ్చుట స్వతస్సిద్ధము కాదు. కాఁగా ఇది కవి ప్రతిభాకల్పితము. ఇందు 'వీరరుద్రుని భటులు సకల శత్రువులను చక్కాడిరి ; ఆ శత్రువుల కుటుంబములు అడవులపాలయ్యె' ననుు వస్తువు కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధము. దానివలన 'ముండ్లచెట్లు మదనవికారము గలిగినవోయన శత్రు స్త్రీల శిరోజములను లాగుచున్నవి' అను ఉత్ప్రేక్షాలంకారము ధ్వనించుచున్నది.

కవిప్రౌ . . . అలంకారమున వస్తుధ్వని

ఉదా :—

చలమటె పొలఁతుక నును సి
గ్గల చెలి వెనువెంటఁ దొలఁగి యరిగెను, దరియన్
దలకొను వలపులకాఁడెటఁ
దలపడి తను బట్టునని తలఁకున ననఁగన్. 49

'వలపుకాఁడు కాంతతోపాటు తన్నుకూడ పట్టుకొనునేమో యను వెఱపున నాఁగ చెలితోకూడ సిగ్గు తొలఁగిపోయినది' అనునది కవి ప్రౌఢోక్తి. దీనిలో ఉత్ప్రేక్షాలంకారము వాచ్యము. ఆ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము వలన 'కాంతుడు కాంతను కౌఁగిలించుకొనియె' ననెడి వస్తువు ధ్వనించినది.

కవిప్రౌ . . . అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

ఉదా :—

మా కిల శరణం భీమని
వ్యాకులత న్వీరరుద్ర వైరులు వనమున్
డాకొని వేఁడఁగ నద్దియుఁ
జేకొన నవినట్లు కొమ్మచేతుల నూఁచెన్. 50

వీరరుద్రుని వైరులు వనమును వేఁడుటయు, నద్ది చేకొనని కొమ్మ చేతుల నూఁచుటయు నిట కవిప్రౌఢోక్తి. తత్సిద్ధమైన 'చేకొన ననినట్లు' అను ఉత్రేక్ష వలన ప్రతాపరుద్రుని పగవాఱకు చోటిచ్చుటకు 'అడవికూడ అడలుచున్నదో!' యని మఱియొక యుత్ప్రేక్షాలంకారము ధ్వనించుచున్నది

ఇటనుండి నాలుగు విధములగు కవి నిబద్ధవక్తృ ప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూల ధ్వనులకు ఉదాహరణము లీయఁబడుచున్నవి :

కవి నిబద్ధవక్తృ ప్రౌ...వస్తువులవలన వస్తుధ్వని

ఉదా :—

చెలిమాటకేమి తెల్లమ్మా
పలివెలుఁగును బ్రోవు తొలుత పాపము! వానిన్
వెలిబూది సేసి వేయుఁగఁ
జెలి పంచెను వాలుఁజూపు జేవురు కొలవిన్. 51

ఇట కవి నిబద్ధవక్త్రి ఒక దూతి. తత్ప్రౌఢోక్తి సిద్ధమైన 'ఎడబాటున' వంతనొందు చెలి వెన్నెల నోర్వఁజాలక కినుకచే ఎఱ్ఱబాఱిన వాలుఁజూపను కొలవితో చందురుని బూది సేయనున్నది. కావున నాతఁడు దొలుతఁ బ్రోవఁ దగినవాఁడు' అను వస్తువు వలన 'ఇఁక మా చెలి నిన్ను గానక బ్రతుకఁజాలదు గాన జాగుసేయక వెంటనే నీవు రావలయు'నను మఱియొక వస్తువు ధ్వనించు చున్నది.

కవినిబద్ధవక్తృప్రౌ...వస్తువువలన అలంకారధ్వని

ఎమోయీ! వెలిమేనఁగ్రుమ్మరెదు నీ వెవ్వండవో? యాదు నే
భూమీశుండగు రుద్రకీర్తి; మఱి యీ భూరిప్రభాభాసుఁడో?
భీమం బయ్యెది తత్ప్రతాపము; భళీ! విచ్చేం దొవల్ దామరల్
సోమార్కుల్గద మీరు! స్వాగత మిదే! శోభింతు సీమాద్రినేన్. 52

ప్రతాపరుద్రుని కీర్తికిని, సీమాద్రికిని జరిగిన సంభాషణ మిది. ఇందు కీర్తి, సీమాద్రి యనునవి కవినిబద్ధవక్తలు. తత్ప్రౌఢోక్తి ఈ సంభాషణము. ఈ ప్రశ్నోత్తర రూపమైన వస్తువులవలన ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి ప్రతాపములు చంద్రార్కసామ్యము గలవను ఉపమాలంకారము ధ్వనించుచున్నది.

కవినిబద్ధవక్తృప్రౌ....అలంకారమువలన అలంకారధ్వని

చూడరె! చెలు లిటు లలరుం
బోఁడికి ముసుగల్లు పెలుచ పొలయల్క యదే!
ఱేఁ డిటు వచ్చెడు ననఁగను
వీడెను పడి నతనివలని వెఱపునఁ బోలెన్. 53

ఒక నాయికను గూర్చి సఖుల సల్లాపమిది. ఇట సఖీజనము కవినిబద్ధవక్త. తత్ప్రౌఢోక్తి 'నాయకుని రాకవలని వెఱపుననో యనునట్లు నాయికా ప్రణయ కోపము చల్లారెను' అనునది. దాని వలన సిద్ధించునది ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. ఈ ఉత్ప్రేక్ష వలన 'నాయకుఁడు ప్రార్థింపకయే నాయికా కోపము పోయెను' అని విభావనాలంకారము ధ్వనించినది. కారణము లేకుండఁగనే కార్యము సిద్ధించెనని చెప్పినచో విభావనాలంకార మగును. ఇట మానినీకోపశాంతికి నాయకుని యను లాలనము కారణము. ఆ కారణము లేకుండగఁనే కార్యమగు నాయికా కోపశాంతి గలిగినది గావున ఇది విభావనాలంకారమైనది.

కవినిబద్ధవక్తృప్రౌ...అలంకారమున వస్తుధ్వని

కాంతాపరివృతు నిను భూ
కాంతా! సేవింప వలను గామిని శ్యామా
కాంతామణి నీ కీర్తిని
స్వాంతంబునఁ గొలుచుననఁగఁ బాండిమ దాల్చెన్. 54

ఇది నాయకునితో చెలికత్తె యనెడిమాట. ఇట చెలికత్తెయే కవినిబద్ధ వక్త్రి. తత్ప్రౌఢోక్తి సిద్ధమైనది. 'శ్యామాకాంతామణి నీ కీర్తిని గొలుచునో యన్నటులఁ బాండిమ దాల్చెను' అనుచోఁగల ఉత్ప్రేక్ష, దానివలన 'ఈమె తప్పక దయఁజూడవలసినది' అను విశేషార్థరూపమగు వస్తువుస్ఫురించుచున్నది.

శ్యామాకాంతామణి యను పదమునకు ఒక యర్థము నల్లనిస్త్రీ. రెండవ యర్థము జవ్వనముగల స్త్రీ.

ఇట్లే ప్రబంధగత, వాక్యగతములగు ధ్వని విశేషములనెల్ల నాయా కావ్యముల నెఱుంగునది. గ్రంథవిస్తర భీతిచే అవి యెల్ల ఇట నిరూపింపఁబడలేదు.

శబ్దశక్తిమూల ధ్వనులు

ఈ శబ్దశక్తిమూలధ్వని వస్తుగత మనియు, అలంకారగతమనియు రెండు విధములు. కావుననే పెద్దలు 'అలంకారముగాని వస్తువుగాని ముఖ్యముగా శబ్దశక్తిమూలముననే ధ్వనించిన యెడల శబ్దశక్తి మూల ధ్వని యగును. అది అలంకారధ్వని యనియు, వస్తుధ్వని యనియు, రెండు విధములు' అని నుడివిరి.

శబ్దశక్తి మూలమగు అలంకార ధ్వని

సత్య మితఁడు రాజు, శ్యామవు నీవును ;
తగు సమాగమంబు తగును ! తగును !
కాని వింత యొకటి- గనఁ బ్రదోషంబను
మాటనైన నిచట మగువ నేను. 55

ఇట సందర్భము వలన ఱేడు, జవ్వని యను నర్థమునిచ్చు రాజు, శ్యామ యను పదముల వలన వా రిద్దఱకును సామ్యముగల చంద్రుఁడును రాత్రియు ధ్వనించిరి గాన, ఇట శబ్దశక్తి మూలమగు అలంకారధ్వని. ఇందు వ్యంగ్యమగు ఉపమాలంకారము కేవలము శ్లిష్టములగు రాజ-శ్యామ పదముల శక్తివలననే ధ్వనించినదని గుర్తింపవలెను.

శబ్దశక్తిమూలమగు వస్తుధ్వని

హిత మిది వినుఁడీ ! నృపతులు !
సతతము కాంతారవాససంతప్తులు ! శ్రీ
యుతరాజాంఘ్రులు గొల్వుఁడు
మతిమంతులు మీరు పెక్కుమాట లిఁకేలా ? 56

ఇందు 'శ్రీయుత రాజాంఘ్రులు కొల్వుఁడు' అనఁగనే శబ్దశక్తి వలన ప్రకృతము వర్ణ్యుఁడగు 'ప్రతాపరుద్రమహారాజు చరణముల నాశ్రయింపుఁడు' అని తోఁచును. దీని వలన 'ప్రతాపరుద్రునిఁ గొలువుఁడు ! అడవుల నలయనేల ?' యను వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

ఇందలి 'రాజాంధ్రులు కొల్చుఁ'డనుటనుబట్టి 'సంతాపము చంద్ర కిరణ సేవవలన తొలఁగు'నను విశేషార్థము కూడ స్ఫురించును.

శబ్దార్థోభయశక్తి మూలధ్వని

ఈతఁడు జిష్ణువు; చేతుల
నాతతముగ మెఱయు నద్భుతాయుధ మిదిగో;
నీతిగ క్ష్మాభృతులారా!
పోతరములు, పక్షబలపు పొంగులు విడుఁడీ : 57

'ఈతఁడు (ప్రతాపరుద్రుఁడు) జిష్ణువు (జయశాలి; ఇంద్రుఁడు) ఇదిగో! చేతులలో మెఱయు అద్భుతాయుధము. (విచిత్రమైన ఆయుధము; వజ్రాయుధము), ఓ క్ష్మాభృతులారా! (రాజులారా!; కొండలారా!) మీ గర్వములు మీ పక్షబలపు పొంగులు (సేనలు గలవను అదటిపాట్లు; ఱెక్కల బలము గలదను ఎగురుపాట్లు) విడుఁడు' అని విశేషార్థము. 'దేవేంద్రుని యెదుట పర్వతముల పక్షబల విజృంభణము వలె ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి యెదుట మీ సైన్య విజృంభణము వ్యర్థము' అని తాత్పర్యము. ఇట ఇంద్రి ప్రతాపరుద్రులకు ఉపమానోపమేయ భావము కుదిరి శబ్దశక్తివలన ఉపమాలంకారము ధ్వనించినది.

ఇతఁడు జిష్ణువు, క్ష్మాభృతులు మీరు, పక్షబలపు పొంగులు విడుఁడు అను శబ్దశక్తి మూలధ్వని. ఆ పదములను విడచి వరుసగ జిష్ణుపదమునకు మాఱుగ 'జేత' యనియు, క్ష్మాభృత్ పదమునకు 'నృప' పదమును (పక్ష) బలపదమునకు 'సైన్య' పదమును ప్రయోగించిన ఒక ప్రాకరణికార్థము వచ్చునేగాని, ఇంద్రుఁడు, పర్వతములు, వాని ఱెక్కలు అను అర్థము రాదు. అది లేనిదే ఔపమ్యము లభింపమి వ్యంగ్యమగు ఉపమాలంకారము స్ఫురింపదు. కావున ఇట్లుధ్వనికిఇట శబ్దశక్తియే ధ్వనికి మూలమైనది.

ఇఁక 'అద్భుతాయుధము' అనుచో 'చిత్రహేతి' మున్నగు పదము లుపయోగించినను ఉభయార్థములు పొసఁగును. కావున ఇట అర్థశక్తియే ధ్వనికి మూలమైనది. ఈ రీతిగా అంశమున శబ్దశక్తియుయు, అంశమున అర్థశక్తియు, ఇటధ్వనికి మూలములైనవి కావున ఇది ఉభయశక్తి మూలధ్వని యైనది.

ఇంతవఱకు ఉదాహరించిన వన్నియు సంలక్ష్యక్రమధ్వనులు. ఇఁక మిగిలిన అసంలక్ష్యక్రమ ధ్వనులను గూర్చి ముచ్చటించుచున్నాఁడు :

రసాదిధ్వనియే అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మనఁబడును.

'రసాద్వనియే' అనుచో నున్న 'ఆది' పదముచే రస భావ తదాభాస భావ శాంతి భావోదయ భావశబలతాదులు స్వీకరింపఁబడును. ఎచట శృంగారాది రసములు, భావములు. తదాభాసాదులు ధ్వనించునో అదియే అసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమని ఫలితార్థము.

శృంగార తిలకమున ఈ సంగతియే యిట్లు చెప్పఁబడినది :

'రస భావ తదాభాస భావశాంత్యాదులు అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య ములు. రసవదాద్యలంకారములకంటె ఇవి భిన్నములు. ఇవి ధ్వనులు గావున ప్రధానములు. రసవదాదులు అలంకారములు గావున అప్రధాన ములు.' ఈ రసభావాదులగు ధ్వనులకు రసప్రకరణమున ఉదాహరణము లీయఁబడును.

ఇ తవఱకు వ్యంగ్యము ప్రధానముగాఁగల ఉత్తమకావ్యము ప్రపంచింపఁ బడినది. ఇఁక వ్యంగ్యము అప్రధానముగాఁగల మధ్యమకావ్యము ఇట నిరూ పింపఁబడుచున్నది :

గుణీభూతవ్యంగ్యము

మధ్యమ కావ్యమగు నీ గుణీభూతవ్యంగము ఎనిమిది విధములు. ఈ ఎనిమిది విధములు [1]కావ్యప్రకాశమున నిట్లు చెప్పఁబడినవి :

౧. అగూఢము ౨. అపరాంగము ౩. వాచ్యసిద్ధ్యంగము ౪. అస్ఫుటము ౫. అసందిగ్ధము ౬. తుల్యప్రాధాన్యము ౭. కాక్వాక్షిప్తము ౮. అసుందరము.

అగూఢవ్యంగ్యము

జవ్వని గుబ్బకవవలె గూఢమగు వ్యంగ్యమే సహృదయాహ్లాదకము గావున అగూఢమగు వ్యంగ్యముగల కావ్యము ఉత్తమ శ్రేణిఁ జేరదు. మధ్యమ కావ్యమే యగును.

---

1. కా. ప్ర. V-45.

ఉదా :—

కినియును లోఁగుచుఁ గిరులు గీర్తనసేయఁగ నీ మహోన్నతిన్;
గనలును సంద్రముల్ వడసి గాఢత నిండుదనంబుఁ జూడఁగాఁ;
గనుకఁ దలంకెదఁ బొగడఁ గాకతిభూపతి నిన్ను; కాదు కా;
దనువుగ నే నగస్త్యుఁడను నైతినితే! సుగుణాలవాలమా! 58

ప్రతాపరుద్రునిఁ గాంచి కవి యిట్లనుచున్నాఁడు :— 'ప్రభూ! నీ కీర్తి ఉబుసు తెచ్చితినా! ఈ కొండలు తమకేమొ తలవంపులైనట్లు నుండిపడి నాపై బడవచ్చును. పోనీ! నీ గాంభీర్యము మాట యెత్తితినా తమకేమో యవమానమైనట్లు ఘోషపెట్టుచు తరంగహస్తములెత్తి సముద్రములు మొత్తిలేచును. కనుక నిన్ను నేను వర్ణింపను. కాదు; కాదు; వర్ణించెదను. నేను అగస్త్యుఁడ నయితిని లెమ్ము' ఇట కాదు, అనువుగ నే నగస్త్యుఁడ నైతిని' అనుటవలన కలుగు 'నేను కొండలకును, సముద్రములకును వెఱవను' అను ధ్వని గూఢముగ లేక బట్టబయలైనది. కావున ఇది యగూఢ వ్యంగము.

అపరాంగము

ప్రధానములగు రసభావాదులకు అప్రధానములగు మఱికొన్ని రసభావాదులు అంగములుగవర్ణింపఁబడుచో అది గుణీభూతవ్యంగ్యము.

రసమునకు వేఱొక రసము అంగమగుటయే అపరాంగము. ఇట్లే రసమునకు భావము, రసాభాసము, భావాభాసము, భావశాంతి, భావోదయము, భావసంధి, భావశబలత అనువానిలో ఏది అంగమైనను అపరాంగమే యగును. ఈ భావ రసాభాసాదులు రసప్రకరణములో నిరూపితములైనవి. రసమునకు రసాదు లంగమగుటవలన అపరాంగమను గుణీభూత వ్యంగభేద మేర్పడినట్లే భావాదులకు భావరసాదులతో అంగాంగిభావము వర్ణింపబడినను అపరాంగభేదము లేర్పడును. ఈ విధముగా చూచినచో అపరాంగ భేదములు బహుసంఖ్యాకము లగును. దిక్ప్రదర్శనముగా వానిలో రసమునకు రసమే అంగ

1. ఈ గ్రంథమునకు మూలమగు ప్రతాపరుద్రీయమును రచించిన కవిపేరు అగస్త్య పండితుఁడనియు, విద్యానాథుఁ డనునది బిరుదు అనియు చారిత్రికులు తలంచుచున్నారు. ఈ పదప్రయోగము కూడా అందులకు ఒక ప్రమాణమఁట.

మగుట వలన ఏర్పడిన అపరాంగమునకు లక్ష్యము చూపఁబడుచున్నది :—

ఉదా:—

ప్రీలఁగ సిగ్గు : పోవఁ బెనుబింకము ; గల్గఁగఁ జెమ్మటల్ ; గడుం
దూలి వడంక మేను ; వెలిదూఁకఁగఁ గన్నుల నీరు ; మూర్ఛమై
సోలఁగఁ; బోవఁగా స్మృతియు; శూరుఁడు కాకతిమారుఁ
డేఁచ, భూ
పాలురు భీతి కౌఁగిళులఁ బట్టఁగఁ జేరిరి కొండ లాఁగలన్. 59

ఇందు శృంగారరసము భయానకరసమునకు అంగముగా వర్ణింపఁబడినది.

'ప్రతాపరుద్రుని ధాటి కోర్వఁజాలని శత్రురాజులు సిగ్గువీడి, బింకముపోవ, చెమ్మటల్ గలుగ, మేను వడంక, కన్నీరు కాల్వలుగట్ట, మూర్ఛగలుగ, స్మృతి తప్పి భీత్యాలింగితులై శైలగుహాలలో దూరిరి' అను ప్రకృతవర్ణనము నందలి భీతి అను స్త్రీలింగ సారస్యము వలన, స్వేదాది సాత్త్వికభావ సామ్యమువలన, మారుఁడు అను పదము వలన అప్రస్తుతమగు నాయికాలింగితుఁడగు నాయకుని రహఃప్రదేశ ప్రవేశమునకు ప్రతీతి గలిగినది గావున ఇట సమాసోక్త్యలంకారము. ఇట ప్రధానమగు వర్ణ్యము ప్రతాపరుద్రుని శౌర్యము. అయ్యది శత్రురాజులు భయపడిరని చెప్పుటవలననే నిరూపితమగును. కావున భయానకరసము ముఖ్యము. ప్రతీయమానమగు శృంగారము అప్రధానము. ఈరీతిగ భయానకరసమునకుశృంగారము అంగమైనది. కావున ఇది అపరాంగమైనదని ఫలితార్థము.

వాచ్య సిద్ధ్యంగము

ఉదా :—

తెలుఁగుజేని కత్తి తొలికారు మబ్బదె !
ధార నార్పివేయు మీఱి రేఁగు
శత్రురాజ శౌర్య చండదవాగ్నిని
వంతవాసి ప్రజల స్వాంత మలర. 60

ఇట జలధార వ్యంగ్యము. అది తెలుఁగుజేని 'కత్తి తొలి కారు మబ్బు' అనుచో వాచ్యమగు రూపకము యొక్క సిద్ధికి అంగమైనది. కావున గుణీభూత వ్యంగ్యము.

ఇందు ప్రకరణమువలన ధారాశబ్దమునకు ఖడ్గధార యే యర్థము. దానిపై 'దావాగ్ని, అగ్నివేయు' మొదలగు పదముల సాహచర్యము వలన 'జలధార' యను వ్యంగ్యార్థము స్ఫురించినది. ఆ వ్యంగ్యార్థము 'కత్తి (యను) తొలికారు మబ్బు' అను రూపక సమాసమును సిద్ధింపఁజేయుటలో సాధనమైపోయి అప్రధాన మైనది. 'జలధార' యను అర్థము యొక్క ప్రతీతియే లేనిచో 'కత్తి (యను) తొలి కారుమబ్బు' అను రూపకనిర్వాహమే పొసఁగదు. ఈ విధముగ ఇచట వ్యంగ్యార్థము వాచ్యమగు రూపకము సిద్ధించుటకు అంగమైనది. గావున ఇది వాచ్యసిద్ధ్యంగమను గుణీభూత వ్యంగ్యము.

అస్ఫుట వ్యంగ్యము

ఉదా :—

ఆంధ్రరాజు నడిద మద్భుతమ్ముగ కాల
వాల మహిత రక్తవాహిని వడిఁ
ద్రావి కీర్తిగంగఁ దనరారఁ బాటించె
నుర్వి యెల్ల పొంగి యుల్లసిల్ల. 61

'తొల్లి జహ్నుమహర్షి తాను మొదలు త్రావిన గంగానదినే తిరిగి లోకమున ప్రవహింపఁజేసెను. అది యొక యద్భుతమా ? మా ప్రతాప రుద్రుదు నడిదమో ఎట్టిని శత్రురక్తము నిండార పాఱు నదిని త్రావి తెల్లని కీర్తి గంగను సృష్టించి వెల్లవిరియఁ జేసినది' అని తాత్పర్యము.

ఇందు ఉపమేయము ఖడ్గము. ఉపమానము ప్రతీతిలక్షితుఁడగు జహ్ను మహర్షి. ఆ యుపమానము కంటె ఉపమేయమే గుణాధిక్యము గలది యని స్ఫురించుటచేత వ్యతిరేకాలంకారము ధ్వనింపవలెను. కాని వ్యతిరేకాలంకార ప్రతీతి మిక్కిలి యాలస్యముగ కలుగుటచేతను, స్ఫుటముగ లేకుండుటచేతను ఇది అస్ఫుట వ్యంగ్యము.

సందిగ్ధము

ఉదా :—

వలపు టలలఁ జెన్నుగులుకు రుద్రనరేంద్రు
తళుకుఁ జూపు సేసవ్రదనర సాఁగి
ఎట్టి గలుగపువ్వు చెత్తును బోలుచుఁ
బడతి గుబ్బచనుల పైని మెఱయు. 62

ఇందు 'కౌఁగలింపవలె'నను కోరిక వ్యంగ్యము. ఇట నీ వ్యంగ్యమునకు ప్రాధాన్యమా ? లేక వాచ్యార్థమగు కుచాలోకనమునకా ? యని సందేహము కావున ఇది సందిగ్ధ వ్యంగ్యము.

తుల్యప్రాధాన్యము

ఉదా :—

భూపతులారా ! కాకతి
భూపాలకు చరణకమలములు వడిగా మీ
ప్రాపని కొల్వుఁడు లేదా :
మీఁయి నా రుద్రుమనము మిగుల కలంగున్. 63

ఇట 'ప్రతాపరుద్రుని పాద సేవ సేయనియెడల మీఁకిక రాజ్యము నిలువ' దను వ్యంగ్యార్థము'- 'మీ పై నాతనికి కోపమువచ్చు' ననెడి వాచ్యార్థము సమ ప్రాధాన్యము గలవి.

అసుందరము

ఉదా :—

ఓరుగంటి నుండు నువిదల కెల్లను
ప్రభువరేణ్యుఁ గాంచు భాగ్యమబ్బె
ననఁగ గురులచాఁటుదైన యాపుఁవు బోఁడి
ముఖము నల్లనయ్యె, మురువు దఱిఁగె. 64

ఇటఁ 'ఒక యువిద ఓరుగంటి స్త్రీలు ప్రతాపరుద్రునిఁ జూడఁ గలిగిరను వార్త విని మనమున భావించినది. వెంటనే దాని ముఖము నల్లబడెను' అనునది వాచ్యార్థము. 'అయ్యో ! నన్ను పోనీక యడ్డంకులు వెట్టు నీ పెద్ద లెక్కడ నుండి దాఁపురమైరి ! అతనిఁ జూడఁ జాలనైతినే' యనునది వ్యంగ్యము. ఈ వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములలో వాచ్యార్థమే సుందరముగ నున్నది. కావున ఇది యసుందరవ్యంగ్యము.

కాక్వాక్షిప్తము

B. Murali

ఎట కాకుస్వరమువలన అర్థాంతరము ధ్వనించునో అదియు గుణీభూత వ్యంగ్యమే యగును.

ఉదా :—

చెలి ; చెప్పవే నాకంటెను
నల భూపతి, లక్ష్మి, వాణి లధికగుణాఢ్యల్ :
నలి నలరించును గద ! యా
చెలులను నాథుండు గుణవిశేషజ్ఞుఁ డిలన్. 65

ఇట 'నా కంటెను......అధిక గుణాఢ్యల్ ! ఆ భూపతి, లక్ష్మి వాణులు!' అనుచో నున్న కాకుస్వరముచే 'నా కంటె అధికు రాండ్రు గారు' అని ధ్వనించుచున్నది. ఈ ధ్వని కాకువుచే అక్షిప్తమైనది కావున గుణీభూతము.

కాకు వనునది ఒక శబ్దధర్మము. ఆ కాకు స్వరము ప్రయోగించినచో నెల్ల వ్యంగ్యము అప్రధానమైపోవును. గూఢత్వకృత సౌందర్యము భగ్నమగుటచే వ్యంగ్యము అప్రధానమైపోవునని భావము. 'కావుననే కాకుయోజనాయాం సర్వత్ర గుణీభూత వ్యంగ్యతైవ' (ధ్వ. III-38 లోచన) 'కాకు ప్రయోగమున ఎల్ల యెడలను గుణీభూతవ్యంగ్యమే యగును' అని అభినవగుప్తపాదులు నుడివిరి. కాకువునకు ప్రశ్నార్థము మాత్రమే వివక్షితమైనచో వ్యంగ్యము శబ్దస్పష్టము కాదు కావున అట్టియెడల వ్యంగ్యము ప్రధానముగనే యుండును.

చిత్రకావ్యము

శబ్దార్థాలంకార చిత్రరూపమగు చిత్రకావ్యము బహువిధము. అయ్యది అలంకార ప్రకరణమున వివరింపఁబడును.

వంగ్యప్రధానములైన ఉత్తమకావ్యములును, గుణీభూతవ్యంగ్యములైన మధ్యమకావ్యములును సోదాహరణముగా నిరూపింపఁబడినవి. ఇప్పుడు క్రమప్రాప్తమైన చిత్రకావ్యమిట ప్రస్తావింపఁబడుచున్నది. ఈ చిత్రకావ్యము కూడ శబ్దార్థోభయ చిత్రరూపమున మూఁడు విధములుగా చెప్పఁబడి లక్షణగ్రంథములలో సమన్వయింపఁబడినది కదా! అట్టి చిత్రకావ్యము శబ్దాలంకార వైచిత్ర్య అర్థాలంకార వైచిత్ర్యములను వేర్వేఱై బహురూపములను తాల్చును, అలంకార ప్రకరణములో దాని స్వరూపోదాహరణములు చూడఁదగునని భావము.

చతుర్విధకవిత్వము - చిత్రకవిత

ఆశు, మధుర, చిత్ర, విస్తర భేదమున కవిత్వము చతుర్విధము. కొందఱు ఆశు కవిత్వమును మృదుకవిత్వమనియు వాకొందురు. వీని స్వరూపము [1]లక్షణ దీపికలో ఇట్లు వివరింపఁబడినది :

౧. ఆశుకవిత్వము :

'ఏకపాద త్రిపాద కఠినప్రాస నియమసమస్యాపూర్తులు, న్యస్తాక్షరీసంఘటిత పద్యంబులును, ఇష్టార్థదేవతా పరప్రలిపాది నిషేధాక్షర రచనా చమత్కృతియు, అష్టావధానంబులును, ఘటికాశతగ్రంథకల్పనయు, ఆకాశపురాణంబులని తత్కాలోచితాతి త్వరితగతిని రచియింపఁబడునది —.'

౨. మధురకవిత్వము :

'నాటకాలంకారంబులు, కళికోత్కళికలు, విభక్త్యర్థి దేవతోదాహరణంబులు, సప్తతాళ నటనలు, పట్టోట్లు, గీతప్రబంధంబులు, చతుష్భద్రిక — అష్టభద్రికలు, బిరుదావళి నామావళి, భోగావళి, రంగఘోష, జయఘోష, చతురుత్తర సంఘటనలు, యక్షగానంబున వెలయు పదంబులు, దరువులు, లీలలు, ధవళంబులు, మంగళహారతులు, శోభనంబులు, ఉయ్యాల జోలలు, జక్కుల రేకుపదంబులు, చందమామసుద్దులు, అష్టకంబులు, ఏకపద, ద్విపద, త్రిపద

1. లక్షణదీపిక అముద్రితము. వార్తాకవి రాఘవయ్య కృతము. ఈకవి క్రీ. శ. 1660 ప్రాంతమున నుండినవాఁడు. (చూ. ఉదా. వా. చరిత్ర. 10 పుట).

చతుష్పద షట్పదాష్టపదులును ఇవి యాదిగా నన్నియు లయప్రమాణంబుల నొప్పి మృదుమధుర వచన రచనల ప్రసిద్ధంబై నయవి.'

౩. చిత్రకవిత్వము :

'పాదగోపనంబును, పద్యభ్రమకంబును, పాదభ్రమకంబును, నామగోపనంబును, అనులోమవిలోమగతిపద్యంబులును, కందగీతగర్భితవృత్తంబులును, కందద్వయగర్భితమణిగణనికరంబును, క్రౌంచపదగర్భిత కందద్వయంబును, ద్విపద చౌపద లాలి సువ్వాల మంగళహారతి ధవళంబులును, శోభనార్థచంద్రికాదిపదద ర్వ్యాలాదిలయగర్భిత సీసంబును, కంకపటహామండూకతురంగనటభేరీనినాదనాటక రంగవృత్తంబులును, రగడభేదంబులును, తాళగతులును, దండకవృత్తంబులును, అష్టదళ, షోడశదళ, ద్వాత్రింశద్దళ పద్మబంధంబులును, నవావరణద్వాదశావరణ చక్రబంధంబులును, రథ నాగ ద్వినాగ కులాలచక్రాందోళికాచ్ఛత్రాది బంధంబులును, గోమూత్రికా పుష్పమాలికా పుష్పగుచ్ఛ మృదంగ డమరు ఖడ్గ త్రిశూల కంకణ సర్వతోభద్ర కవికల్పితకల్పవల్లరి—ఇవి యాదిగాఁగల బహువిధ చమత్కారంబుల చిత్రంబులు రచియించుటం జేసిన నిది....'

౪. విస్తరకవిత్వము :

'ఇష్టదేవతా ప్రార్థనము, కృతికర్తవంశావళియు, పుర గిరి మృగయా యాత్రా వన జలనిధి వర్ణన, ద్యూతవినోద(ములు) రాయబార(ము) వివాహోత్సవ సురత క్రీడా పుత్రోత్సవ సూర్యోదయ సూర్యాస్తమయ చంద్రోదయ చంద్రోపాలంభన విరహావర్ణనలును, షడృతువుల వర్ణనలు, జలక్రీడలు, మధుపాన దండయాత్రా రణక్రీడ దిగ్విజయంబులును- ఇవి యాదిగాఁగలుగు అష్టాదశవర్ణనలు, అలంకారములు, రీతులు, శయ్యలు, వృత్తులు, పాకంబులు, ఉత్ప్రేక్షలు, శ్లేషోల్లేఖలు, ధ్వనులు, (వ్యంగ్యంబులు)-- ఇవి యాదిగాఁగలుగు కావ్యలక్షణంబులు గలిగి పంచలక్షణ దశలక్షణంబుల నొప్పి కథాసరణి వర్తిల్లు టంజేసి అతివిస్తరకవిత్వం బన్నది మహాప్రబంధంబు—'

ఈ చతుర్విధకవిత్వ ప్రక్రియ చిరకాలముగా సంస్కృత కవులచే ప్రదర్శింపఁబడుచు వచ్చినదేకాని క్రొత్తదికాదు. శతావధానాదులను పూర్వులు నిర్వహించుచుండిరి. మాత్రా ఛందస్సుతో కూడిన గేయములు గీతగోవిందాదులైన నిబద్ధకావ్యములే గాక అనిబద్ధగీతములును పెక్కులు పూర్వరచితములు

కనఁబడును. చిత్రకవిత యమకానుప్రాసాదులలోను, గర్భబంధాది కవితల లోను పుష్కలముగా గోచరించును. విస్తరకవిత వాల్మీకికాళిదాసాది మహా కవి పరంపరానుగృహీతమైనది. తామరతంపర.

పూర్వోక్తచతుర్విధకవిత్వములలోని చిత్రకవిత్వమును దండి మమ్మటాదు లంగీకరించియుండిరి. విద్యానాథకవి ఈ సందర్భములో ప్రాచీనుల ననుసరించి చిత్రకావ్యమును ఈ ప్రకరణమున ప్రస్తావించినాఁడు. అలంకారప్రకరణములో లక్ష్యలక్షణ సమన్వయముచేసి చూపిన అనుప్రాసయమకబంధకవితారూపమున నున్న చిత్రకావ్యభేదములను వదలి యీ గ్రంథకారునిచే అనుక్తములైన కొన్ని చిత్ర భేదములిట చూపఁబడుచున్నవి :

చిత్రలక్షణము - తద్భేదములు

లక్షణము :

'చిత్రంతు నియమన్యాసో వర్ణానా మీప్సితక్రమమ్
స్వరవర్ణగతిస్థానబంధహారాదిబంధనాత్,' (ర. అలం. III. 52)

అని ప్రకాశవర్షుఁడు లక్షణము చెప్పెను.

'స్వరవ్యంజనస్థానగత్యాకారనియమచ్యుతగూఢాది చిత్రమ్' (కా. శా. V. 4) అని హేమచంద్రుఁడును చిత్రకావ్యములను కొన్నింటిని పేర్కొనెను.

ఒక నియతక్రమమున వర్ణాదులను ప్రయోగించు ప్రక్రియయే చిత్ర కవిత్వము. చిత్రరూపమున కవిచే చిత్రింపఁబడుటవలన కాని, ఆశ్చర్యము కలిగించునట్టి దగుటవలన కాని యిది చిత్ర మనిపించుకొనఁ దగినది.

'చిత్రసాదృశ్యాత్, ఆశ్చర్యహేతుత్వా ద్వా చిత్రమ్' (కా. శా. V. 12 పంక్తి)

చిత్రభేదములు

పద్మము, కాకపదము. గోమూత్రము, సర్వతోభద్రము, గతప్రత్యాగతము, వర్ధమానాక్షరము, క్షీయమాణాక్షరము, శృంఖల, నాగపాశము, ప్రహేళిక, పదపదార్థగూఢము, స్తుతినింద, ద్వ్యర్థము, క్రియాకారకగుప్తము, అక్షరచ్యుతకము, చక్రప్రశ్నము మొదలైనవి పెక్కుచిత్రపద్ధతులు కవిచాతుర్యములను బట్టి వెలయును.

కావ్యాదర్శ కావ్యానుశాసనములలో ప్రదర్శితములైన కొన్ని చిత్ర భంగిమ లివి :

'యః స్వరస్థానవర్ణానాం నియమో దుష్కరే ష్వసౌ
ఇష్ట శ్చతుఃప్రభృత్యేష దర్శ్యతే సుకరః పరః' (కా. ద. III. 83)

హ్రస్వ దీర్ఘాదినియమము, కంఠ్యతాలవ్యాదులగు వర్ణముల నియమము గలిగి దుష్కరములగు వానిలో ఏకాదిచతురక్షరపర్యంతనియమములే ఉదాహరణములుగ అభిమతములు. తక్కినవి సుకరములని భావము.

1. స్వరచిత్రము :

'జయ మదనగజదమన వరకలభగతగమన
గతజననగదమరణ భవభయగనరశరణ' (కా. శా. V. 463)

'మన్మథుఁడను గజమును అణఁచినవాఁడా! పిల్లయేనుఁగు నడకవంటి నడక గలవాఁడా ! జననవ్యాధిమరణములు లేనివాఁడా ! సంసారభీతులగు మానవులకు రక్షకుఁడా ! ఓ పరమేశ్వరా ! నీకు జయము' అని భావము.

ఈ పద్యమున అన్నియు హ్రస్వస్వరములే కావున చిత్రము. కేవల దీర్ఘ స్వరములతోను, ద్విత్రిచతుస్స్వర నియమములతోను చిత్రకృతు లిట్లే భాసిల్లును.

2. వ్యంజన చిత్రము :

'న నోననున్నో నున్నోనో నానా నానాననా నను
నున్నోఽనున్నో ననున్నేనో నానేనా నున్ననున్ననుత్' (కిరా. XIV.14)

పదచ్ఛేదము

న, నా, ఊననున్నః, నున్నోనః, నా, అనా, నానాననాః, నను,
నున్నః, అనున్నః, ననున్నేనః నా, అనేనాః, నున్ననున్ననుత్.

అర్థములు :

కుమారస్వామి గణముల నుద్బోధించుచున్నాఁడు :—

హే నానాననాః=అనేక రూపకములగు వదనములుగల ఓ గణములారా!
(యః)స్త్రీఊననున్నః = ఎవఁడు తనకంటె అల్పుఁడైన వానిచే కొట్టఁబడునో,

నున్నోః = అల్పునే తాను కొట్టినవాఁడగునో; అల్పుని జయించినవాఁడు గాని, అల్పునిచే జయింపఁబడినవాఁడుగాని అని భావము. (నః) నా = అట్టిపురుషుఁడు, అనానను = పురుషుఁడేకాఁడుకదా ! (కించ = మఱియు) ననున్నేనః = ఎవని ప్రభువు జయింపఁబడఁడో, (నః = వాఁడు) నున్నః (అపి) = క్షతుఁడైనను, అనున్నః (ఏవ) = అక్షతుఁడే. మీ యధిపతినగు నన్ను శత్రువు జయింపలేదు. కావున మీకు ఓటమిలేదని తాత్పర్యము. నున్ననున్ననుత్ = మిక్కిలి దెబ్బతిన్న వానిని పీడించునట్టి, నా = పురుషుఁడు, న + అనేనాః = దోషి కాకపోఁడు. దోషియే యగును. ఈ శత్రువు మాత్రము 'నార్తం నాతిపరిక్షతమ్' అను విధముగా దయచూపఁదగినవాఁడుకాఁడు. కావున మీరుయుద్ధపరాఙ్ముఖులు కావలదని ఫలితార్థము*. ఇది యేకవ్యంజన చిత్రము. 'నాంత్యవర్ణస్తుభేదకః'అను అభ్యనుజ్ఞ కలదు. కావున కడపట త కారమున్నను ఏకవ్యంజనక్షతి లేదు. ద్విత్ర్యాది వ్యంజనముల కిట్లే యుదాహరణములు గుర్తింపఁదగును.

3. స్థాననియమ చిత్రము

'అగా గాం గాంగ కాకాక గాహకాఽఘ కకాకహా
అహా హాంగ ఖగాంకాగ కంకాగఖగ కాకకః' (కా. ద. III. 91)

(హే)గాంగ కాకాక గాహక = గంగాస్నానము చేసినవాఁడా. (గాంగ = గంగాసంబంధియై, క = జలముయొక్క, ఆకాకః = సశబ్దమగు కుటిల గమనముతోకూడిన తరంగమునందు, గాహక=స్నానముచేసినవాఁడా.) (త్వం) అఘకాకహా = నీవు పాపములను పోఁద్రోలునట్టి పుణ్యపురుషుఁడవు. (అఘకాని = నింద్యములైన పాపములనెడి, కాకహా = కాకులను నాశముచేయునట్టివాఁడవైన నీవు.) గాం = పృథివిని, అగాః = పొందితివి. భూప్రదక్షిణము చేసినావని భావము. (హే) అ + హాహాంగ = దైన్యము లేనివాఁడా. (హాహా = దైన్యధ్వనిమ్, అంగతి = గచ్ఛతి–హాహాంగః దైన్యము నొందినవాఁడు, స న భవతీతి అహాహాంగః = దైన్యము నొందనివాఁడు, తత్సంబుద్ధి–అహాహాంగ) (హే) ఖగాంకాగకంక = పుణ్య ప్రభావముచేత మేరుపర్యంతము నిరాఘాటముగా పోవనేర్చిన మహానుభావా ! (ఖగ + అంక = సూర్యచంద్రాదులు చిహ్నముగాగల, అగ=కొండయైన మేరువువఱకు, కంక–వెళ్ళువాఁడా!), (హే) అగ ఖగ

*మహామహోపాధ్యాయ మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్యననుసరించి యీ 'ననోన నున్నో...' ఇత్యాది శ్లోకము వివరింపబడినది.

కాకక=ఇంద్రియసుఖములందనాసక్తుడైనవాఁడా. (అగ + ఖగ=కుటిలములైన యింద్రియములకు చెందిన. క = సుఖములవలన, అకక = చపలుఁడు కాని వాఁడు.)

పుణ్యతీర్థయాత్ర చేసివచ్చిన ఒకసుజనుని ప్రశంస యిదియని సమన్వయము.

ఈ శ్లోకమున కంఠ్యములైన అకార క వర్గ హకారములే ప్రయోగింపఁబడుటచే ఇది స్థాననియమ చిత్రమైనది. ద్విత్రి చతుస్థ్సాన నియమములును,ఓష్ఠ్య, నిరోష్ఠ్యాది నియమములును ఇట్లే గుర్తింపనగును.

4. గతినియమ చిత్రము :

'వారణాగగభీరా సా సారాభీగగణారవా
కారితారివధా సేనా నా సేధా వరితారికా' (శిశు. వ.XIV.44)

వారణ + అగ + గభీరా = ఏనుఁగు లనెడి పర్వతములచే చేరరానిదియు, సా = ఉత్కృష్టమైనదియు, అభీగ + గణ + ఆరవా = భయ మెఱుఁగని భటుల జయధ్వానములతో కూడినదియు, కారితారివధా =శత్రునాశము కావించినదియు, న + అసేధా=అడ్డులేనట్టిదియు, వరితారికా = నాతో యుద్ధముచేయ రండని శత్రువులను కోరునట్టిదియునగు, సాసేనా =అ యదుసేన (శత్రుసేనను తాఁకెనని పూర్వ శ్లోకార్థముతో సంబంధ మూహ్యము.)

ఇందు పూర్వార్ధములోను, ఉత్తరార్ధములోను పాదములకు గతిప్రత్యాగతులు కూర్పఁబడినవి. ఎటు చదివినను ఒకే వాక్యానుపూర్వి తోఁచుటచే ఇది గతినియమ చిత్రమని భావము.

5. ఆకారనియమ చిత్రము :

ఖడ్గ మురజాద్యాకారములు తోఁచునట్లుచేయు వర్ణముల కూర్పును ఆకార నియమచిత్ర మందురు. విద్యానాథకవిచే పద్మచక్రాదిబంధముల రూపమైన ఈ చిత్ర విభాగము శబ్దాలంకార ప్రకరణములో ప్రదర్శింపఁబడినది.

6. చ్యుత చిత్రము:

అర్ధమాత్ర, మాత్ర, బిందువు, వర్ణము-అనువాని లోపముల వలన చ్యుత చిత్రము నాలుగు విధములు.

అర్ధమాత్రాచ్యుతకము :

'పయోధరభరాక్రాంతే విద్యుల్లేఖావిరాజతే
కాంతః సర్వజనాభీష్టో బాలే దుఃఖేన లభ్యతే' (కా.శా.v. 471)

దీనికి రెండర్థములు : 1. పయోధరభరాక్రాంతవు, విద్యుల్లేఖవలె మెఱయు దానవు అగు ఓ బాలా! సర్వజన ప్రియుఁడగు కాంతుఁడు లభించుట తేలికకాదు. 2. ఆకాశము మబ్బులుక్రమ్మి మెఱుపులు మెఱయుచుండఁగా సర్వజన మనో రంజకుఁడగు బాలేందువు పొడగట్టఁడు. మొదట ' బాలే దుఃఖేన ' అని పద చ్ఛేదము. రెండవ తూరి 'బాలేన్దుః' 'ఖే' ఎ లభ్యతే అని పదవిభాగము. ఇందు బాలేన్దుఅనుచో నకారము లోపించినది. వ్యంజన మర్ధమాత్రకము కావున ఇది అర్ధమాత్రాచ్యుతకమైనది. ఇట్లే మాత్రాబిందు వర్ణచ్యుతకము లుండును.

7 గూఢ చిత్రము :

ఇది క్రియాగూఢము, కారకగూఢము, సంబంధగూఢము, పాదగూఢము అని నాలుగు విధములుగా నుండును.

క్రియా గూఢము :

స్తనగురుజఘనాభిరామ మందంగమన మిదం మదిరారుణేక్షణాయాః
కథమివ సహసా విలోకయంతో మదనశరజ్వరజర్జరా యువానః'
(కా. శా. v. 474)

' స్తనభారజఘన భారములచే సుందరమైన యీ సుందరి మందగమనమును చూచుచున్న ఓ యువకజనులారా! మీరు ఎట్లు మదన జ్వరపీడితులు'—అని మాత్రమే చెప్పినట్లున్నది. క్రియాపదము కనఁబడుటలేదు. అనఁగా మీరు మదన జ్వరపీడితు లెట్లు 'కాకున్నారు ?' అను విధమున క్రియతో కూడి యుండవలసి నది. సంస్కృతములో 'హేయువానః యూయం మదనశరజ్వరజర్జరితాః కథం...' అన్నంతవఱకే యున్నది. ఇందలి 'స్త' అను క్రియ ' స్తన గురుజఘనాభి రామ మందమ్' అనుచోటఅక్షర వ్యత్యాసమున గూఢముగా నిబద్ధింపబడి యున్నదని గ్రహింపవలెను. ఇట్లే తక్కిన గూఢచిత్రము లూహ్యములు.

'—స్వరవ్యంజన...గూఢాది చిత్రమ్—' అను కావ్యానుశాసన వాక్యము లోని ఆదిపదముచే ప్రశ్నోత్తర ప్రహేళికలు గ్రహింపఁబడినవి :

8. ప్రశ్నోత్తర చిత్రము :

'కాహా మస్మిగుహా వక్తి ప్రశ్నేఽముష్మిన్ కిముత్తరమ్
కథ ముక్తం న జానాసి కదర్థయసి యత్సఖే'

(కా. శా. వ్యాఖ్య. V. 525)

'నే నెవరు ? అని గుహ అడిగిన యీ ప్రశ్నకు సమాధానమేమి ? మిత్రమా ! "ఉక్తమపి కథం న జానాసి ? కదర్థయసి' ఉత్తరము చెప్పఁబడి యున్నను తెలియ వేమి? బాధపడుచుంటి వేల?' అని భావము. ఈ శ్లోకములో ఉత్తరమి ట్లూహించునది : కదర్థయసి అను క్రియాపదము, కథముక్తమ్. కకార, థకారములను విడువగా నీవొదువు అనఁగా 'దరి' అగుదువు అని ఉత్తరము. దరి, గుహా, కందర, గహ్వరశబ్దములు పర్యాయములగుట గుహ 'నే నెవ' రని యడుగఁగా 'నీవు దరి'వని ఉత్తరమును తన్మిత్రము చెప్పెనని భావము.

'కేదారపోషణ రతాః ?' అనునది యిట్టిదే. దారపోషణరతాః కే? భార్యాదులను పోషించుకొనఁ గలవా రెవరని ప్రశ్న. కేదారపోషణరతాః = పొలములను దున్ని పైరువేసి చక్కఁగా పంట పండించువారే దారపోషకులని ఉత్తరము. తెలుఁగులో 'ఎద్దీశున కశ్వంబగు?' మున్నైనవి యిట్టి ప్రశ్నోత్తర చిత్రములే.

9. ప్రహేళిక :

ప్రపూర్వకమై, భావకరణార్థకమైన హిలధాతు నిష్పన్నము ప్రహేళికా శబ్దము.

లక్షణము

'ప్రహేళికా తు సా జ్ఞేయా వచః సంవృత్తికారి యత్'

అభిప్సితార్థమును సమాచ్ఛాదించునట్లుగా చేయు వాగ్విన్యాసమే ప్రహేళిక. ముఖ్యప్రహేళికలు పదునాఱని దండి చెప్పెను. (కా. ద. III) పరివర్తిత విన్యస్తాది వర్ణములచే శబ్ద ప్రహేళికలు అయిదు, అర్థ ప్రహేళిక ఒకటి–మొత్తమివి యాఱని ప్రకాశవర్షుఁ డనెను. (రసా. అ. III. 60.)

ఉదా :—

'పయస్వినీనాం ధేనూనాం బ్రాహ్మణః ప్రాప్య వింశతిమ్
తాభ్యోఽష్టాదశ విక్రీయ గృహీత్వైకాం గృహం గతః'

(కా. శా. వ్యాఖ్య. V. 526)

'ఒక బ్రాహ్మణునకు ఇరువది గోవులు లభించెను. వానిలో పదునేనిమిదింటిని అమ్మివేసి ఒకదానిని తోలుకొని ఇంటికి చేరెను' అని వాక్యార్థము. 'ఇదేమి ? ఇరువదింటిలో పదునెనిమిదింటిని విక్రయింపగా రెండు మిగులును కదా ! ఒక దానిని తోల్కొని యిల్లు సేరెననుట లెక్కలు రామియా ?' అనిలవ ప్రహేళనము సమర్థనమిది:- పయస్వినీనాం=ఆవులలో, ధేనూనాం (ధేనునా ఊనామ్)=ఒక ఆవుచే తక్కువైన, వింశతిమ్=ఇరువదింటిని, అవఁగా పందొమ్మిది ఆవులను అని విశేషార్థము. బ్రాహ్మణునకు లభించినవి పందొమ్మిది గోవులు- వీనిలో పదునెన్మిదింటిని అమ్మగా మిగిలినది యొక్కటే గోవు-అని సమన్వయము. తక్కిన వివిధ ప్రహేళిక లిట్లే యూహింపఁ దగినవి.

చిత్రకావ్యోపయోగము - మతభేదము

చిత్రకావ్య వర్గమున చేరు యమ కానుప్రాస బంధ గర్భ గూఢ ప్రహేళికాదుల యుపయోగ విషయమున లాక్షణికులు భిన్నాభిప్రాయులై యున్నారు, వీనిలో కొన్ని పనికివచ్చునను వారు కొందఱు, ఎవ్వియు ఉపాదేయములు కావనువారు మఱికొందఱు. అన్నియు కావలసినవే యనువారు తదన్యులు. ఇవి రస ప్రతీతికి ప్రతిబంధకములగుటయే చిత్రకృతులు గ్రామ్యములు కావనువారు ముఖ్యముగా చూపు కారణము.

1. ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు :

అనుప్రాస యమకాదులు రసప్రకాశకములు కావని ఈ ధ్వనాచార్యుఁడి ట్లువపాదించెను :

> 'శృంగార స్యాంగినో యత్నా దేకరూపానుబంధవాన్
> సర్వేష్వేవ ప్రభేదేషు నాఽనుప్రాసః ప్రకాశకః.
> ధ్వన్యాత్మభూతే శృంగారే యమకాదినిబంధనమ్
> శక్తావపి ప్రమాదిత్వం విప్రలంభే విశేషతః.
> రసాక్షిప్తతయా యస్య బంధః శక్యక్రియో భవేత్
> అపృథగ్యత్న నిర్వర్త్యః సోఽలంకారో ధ్వనౌ మతః.'

(ధ్వ. II. 14-16)

శృంగారరసప్రధానమైన కావ్యమున ఏకరూపమును, నిరంతరమునగు అనుప్రాసము రసప్రకాశకము కాదు. అట్లే యమకాదులును, దుష్కరశబ్దభంగ

శ్లేషాదులును శృంగారమున అందును, విప్రలంభమున బొత్తిగా తగవు. రస స్ఫూర్తి కలుగవలెనను భావముతో అనఁగా రసదృష్టితో రచన సాగించు కవికి ఆ రసనిర్మాణ కార్యములో యత్నాంతరము లేకుండఁగనే సహజముగ ఏది ఉత్పన్నమగునో అదియే అలంకారము. యమకాదిచిత్రగణ మంతయు ప్రత్యే కముగా ప్రయత్నము చేసి సాధింపవలసినదగుటచే అట్టియెడల రసనిర్వహణ లోపము తప్పక కలుగునని భావము.

ఈ విషయమును చర్చించి ధన్యాలోకకర్త తీర్పుగా చెప్పిన సంగ్రహ శ్లోకము లివి ;

'రసవంతి హి వస్తూని సాలంకారాణి కానిచిత్
ఏకే నైవ ప్రయత్నేన నిర్వర్త్యంతే మహాకవేః
యమకాదినిబంధే తు పృథగ్యత్నోఽస్య జాయతే
శక్త్యస్యాపి రసేంగత్వం తస్మా దేషాం న విద్యతే
రసాభాసాంగభావస్తు యమకాదే ర్న వార్యతే
ధ్వన్యాత్మభూతే శృంగారే త్వంగతా నోపపద్యతే.'
(ధ్వ. II. 16. వృత్తి)

'మహాకవి రసపోషణము కావించుటకు చేయు ఒక్క ప్రయత్నముచేతనే ఉపమారూపకాదులగు రమ్యాలంకారములు సహజముగనే ఉద్భవిల్లును. కనుక అవి రసాంగములగును. ఇఁక యమకాదిచిత్రము లన్ననో పృథక్ప్ర యత్నము వలననే కలుగునవి కావున అవి రసాంగములు కావు. ఈ యమకాదు లకు రసాంగత్వము లేదందురే కాని రసాభాసాంగత్వము కలదనుటలో ఎవ్వరి కిని విప్రతిపత్తిలేదు. ఈ విషయమునే ఈ క్రింది శ్లోకము సమర్థించుచున్నది :

'రసాభావాదివిషయవివక్షావిరహే సతి
అలంకారనిబంధోఽయం సచిత్రవిషయో మతః'

'కవికి రసభావాదులపై దృష్టి లేనపుడు చేయు అలంకార రచన చిత్ర కృతులకు నెలవు-' అనుటనుబట్టి అట్టిరచన కేవలశబ్దప్రధానమైన దగుటచే రేఖా త్మక చిత్రసాదృశ్యమున చిత్రవ్యవహారమును పొందునని తాత్పర్యము.

2. హేమచంద్రుఁడు :

అనుప్రాసయమక చిత్రాదులను చెప్పిన హేమచంద్రుఁడు యమకము లోని అవాంతరభేదములు బహుసంఖ్యాకములు కావున వానినెల్ల స్వరూపవివరణము చేయనందులకు కారణము చెప్పుచు ఇట్లనెను.

'ఏతస్య చ కవిశక్తిఖ్యాపనమాత్రఫలత్వేన పురుషార్థోపదేశానుపాయత్వాత్ కావ్యగడుభూతతేతి భేదలక్షణం న కృతమ్. కావ్యంహి మహాకవయః సుకుమార మతీనాం పురుషార్థేషు ప్రవర్తనాయ విరచయంతి. న చ పృథగ్యత్ననిర్వర్త్యయమకాదినిరుద్ధరసం తత్రథా సుఖోపాయః, సరిత్పర్వతసాగరాదివర్ణనమపి వస్తువృత్త్యా రసభంగహేతురేవ, కిమంగ న కష్టకావ్యమ్?'
(కా. శా. V. 3. వృత్తి).

అతని యభిప్రాయమిది:— 'ఈ యమకాదులు కవిశక్తి ప్రకటనమునకు మాత్రమే ఉపయోగించునవి. కావున అవి కావ్యమునకు కణుఁతుల వంటివి సుకుమార హృదయులైన వ్యక్తులను పురుషార్థములయందు ప్రవర్తింపఁజేయుటకు కదా! కవులు కావ్యరచనముచేయ పూనుకొందురు. యమకాదులచే రసము నిరోధింపఁబడిన కావ్యములవలన పాఠకులకు కవులాసించిన విధముగా అప్పానియందు సుఖప్రవేశము కలుగదు, ఆ మాటకు వచ్చినచో, నదీపర్వతాది వర్ణన బాహుళ్యము కూడ రసభంగమునకు కారణమే యగును. అట్టితఱి ఈ కఠిన కావ్యముల సంగతి యేమి చెప్పవలెను ? తప్పక అవి రసభంగములే యగును.' తన భావములను సమర్థించుచున్న లోల్లటుఁడను ప్రామాణికునివని యాతఁడు రెండు శ్లోకములను పేర్కొనెను. అవి యివి :

'యస్తు సరిదద్రిసాగరనగతురగపురాదివర్ణనే యత్నః
కవిశక్తిఖ్యాతిఫలః వితతధియాం నో మతః ప్రబంధేషు
యమకానులోమతదితరభిదోఽతిరసనిరోధినః
అభిమానమాత్ర మేతత్ గడ్డరికాదిప్రవాహో వా',
(కా; శా. V. 3. వృత్తి)

కవిశక్తిని మాత్రమే తెలుపు ఈ నద్యాదివర్ణనము ప్రబంధములలో మాకిష్టములేదు. యమకాదులు మిక్కిలి రసవిరోధులు. వీని వలన ప్రయోజనమున్న దనుట వట్టి అభిమానముచే అనుమాట. కాకపోయినచో గొఱ్ఱెదాటు' అని భావము.

3. విశ్వనాథుఁడు :

విశ్వనాథుఁడు అనుప్రాప యమకాదులను స్వరూపోదాహరణములతో నిరూపించి చిత్రవిషయమును ప్రస్తావించెను. 'బంధకవిత్వము కావ్యములకు కణీకతివంటిదగుటచే తదవాంతర భేదములను వివరింపలేదు ; ప్రహేళికాదులు రసవిరోధులగుట వలన అలంకారములే కావు' అని ఇట్లు చెప్పెను :

'ఏవం ఖడ్గబంధాదిక మప్యూహ్యమ్
కావ్యాంతర్గడుభూతతయా తు నేహ ప్రపంచ్యతే'
రసస్య పరిపంథిత్వా న్నా లంకారః ప్రహేళికా
ఉక్తివై చిత్ర్యమాత్రం సా చ్యుతదత్తాక్షరాదికా'

(సా, ద. X. 13)

చిత్రకవిత్వము - సప్రయోజనము

దండి :

యమకాదులను విశేషాదరముతో నిరూపించినవాఁడు దండికవి. యమక చక్ర మనుపేర యమక భేదములను పెక్కింటిని వివరించి చూపినవాఁ డతఁడు. పలువిధములైన బంధచ్యుతకాదులును ఆ లాక్షణికునిచే ప్రదర్శింపఁ బడినవి. బహు రూపములైన ప్రహేళికలు పూర్వాచార్యులచే ఆదరింపఁ బడిన వనియు వానిలో కొన్ని సుగమములు కావు, కావున సుగ్రాహ్యములైన పదునాఱింటిని మాత్రము తాను వివరించెద ననియు చెప్పి క్రమముగా సమాగత వ్యుత్క్రాంత సమాన సంఖ్యాతాదులగు షోడశప్రహేళికా భేదములను విశదీకరించెను ప్రహేళికలు రసవిరోధులు కావున ఉపేక్ష్యము లనకపోఁగా, అతడు వాని ప్రయోజన మును కంఠోక్తిగా ఇట్లు స్పష్టము చేసెను.

'క్రీడాగోష్ఠి వినోదేషు తద్జ్ఞై రాకీర్ణ మంత్రణే
పరవ్యామోహనే చాపి సోపయోగాః ప్రహేళికా.' (కా. ద. III, 97)

ఈ ప్రహేళికలు చమత్కారముతో కూడిన వాగ్విన్యాసము లగుటచే వినోదగోష్ఠులయందు రసికులకు ప్రమోదకరములు. పలువురున్నచోట గుప్తభాషణము లాడుకొనువారి కివి పట్టుఁగొమ్మలు.'

ప్రాచీను లీ వినోదముల నాదరించినట్లు బాణభట్టు కాదంబరిలో సూచించెను. 'కదాచి దక్షరచ్యుతకమాత్రాచ్యుతకబిందుమతీగూఢచతుర్థపాదప్రహేళికాప్రదానాదిభిః' అనుటచే చిత్రకృతులతో నాఁటివారు వినోదించుచున్నట్లు స్పష్టము. ఈశబ్దాలంకారములన్నియు గద్యములలోను, పద్యములలోనుకూడ రసానుగుణముగా కవులచే ప్రయోగింపఁ బడవలెనని ఇట్లు ప్రకాశవర్షుఁడును నొక్కి చెప్పెను:

> 'అమీ చ శబ్దాలంకారాః పద్యే గద్యే చ కోవిదైః
> కార్యాః సందర్భశోభాయై యథౌచిత్యం యథారసమ్' (రసా. అ.)

అంతియేగాక ఈ శబ్దాలంకారచిత్రోక్తులు వాగ్దేవికి సముజ్జ్వలాభరణములనియు ఈ శాస్త్రకారుఁడు వల్కెను.

> 'జాతి స్తదత్ర వాగ్దేవ్యా మూర్తి స్తద్జ్ఞై రుదీరితా
> రీతయ స్త్వంగసౌందర్యం లావణ్య మథ వృత్తయః
> రచనాఘటనే దేవ్యాః కుండలే పరికీర్తితే
> ....
> లీలాకమల మౌచిత్యం వాసః ప్రశ్నోత్తరం పరమ్
> ప్రహేళికాం తు పదక మనుప్రాసం తు కంచుకమ్
> క్రీడాశకుంతం యమకం గూఢోక్తి కేళికందుకమ్'

(రసా. అ.III.66-74)

ఇట్లీతఁడు సరస్వతీదేవికి విలాసవాసముగా, పదకముగా, కంచుకముగా,) క్రీడా శకుంతముగా, కేళికందుకముగా ఈ ప్రశ్న ప్రహేళికాది చిత్రముల నుగ్గడించుటయేగాక 'వినా చ శ్లేషచిత్రాభ్యాం కీదృశీ వాగ్విదగ్ధతా' 'శ్లేషచిత్రములు లేని వాగ్విన్యాససామర్థ్య మెట్టిది ?' అని నిగ్గఁదీసి అడిగెను.

వాదములో అభిప్రాయభేదము లెట్లున్నియున్నను ఈ యమకచిత్రాదులను వాల్మీకికాళిదాసాదిమహాకవులు కూడ అంతో యింతో ఆదరించిరనియే చెప్పవలసియున్నది. వాల్మీకిరామాయణమున పెక్కు శబ్దాలంకారము లున్నవి. సుందరకాండమున పంచమసర్గలో అంత్యప్రాస నియమము కనఁబడును. కాళిదాసుని కావ్యాలలోను ఇవి గోచరించును. రఘువంశమున నవమసర్గము యమకమయము. భారవి మాఘాదులగు కవిమల్లశేఖరుల మాట చెప్పనక్కఱయే లేదు కదా ! కావ్యతత్త్వమును వడఁగట్టి చూపిన ధ్వన్యాచార్యుఁడు సైతము

ఏకాక్షరపాద భ్రమకాదులయం దాదృతి చూపె ననఁగా పరుల లెక్కయేమి? ఆనందవర్ధనుని దేవీశతకము శబ్దచిత్రములకు చిత్రమందిరము. ఒక మచ్చుతునక:

'యయా యాయాయ్యయా యాయం
యోయోయం యేయయైయ యయామ్
యయు యాయి యయే యాయ
యయేఽయాయాయ యాయయుః' (దే. శ.)

దీనినిబట్టి చూడఁగా ఈ శబ్దాలంకారములు కేవలము అస్పృశ్యములు కావని తెలియును కాని వాని బాహుళ్యము రసవాహినికి అడ్డుతగులునట్టిదిగా మాత్రము కాఁగూడదని లాక్షణికుల యభిప్రాయమైనట్లు తోఁచును. యమకాదులను, బంధకృతులను శబ్దాలంకారములో చేర్చి ప్రదర్శించిన విద్యానాథకవి హృదయము కూడ ఇట్టిదేయని తెల్లమగుచున్నది. తన లక్షణగ్రంథము సంగ్రహరూపమైన దగుటచే కాఁబోలు! చిత్రకావ్యవిస్తరణము నాతఁడు ప్రదర్శింపలేదు.

మహాకావ్యోపకావ్యములు

అవతారిక :

ఇంతవఱకు ధ్వనిప్రాధాన్యాప్రాధాన్యములనుబట్టి యేర్పడు ఉత్తమ మధ్యమ చిత్ర కావ్యముల సామాన్య స్వరూపము నిరూపితమైనది. ఇఁక కావ్య విశేష స్వరూపము నిరూపితమగును. అందు ముఖ్యమైనదగుటచే మహాకావ్య లక్షణము మొదట చెప్పఁబడుచున్నది :

మహాకావ్యము

లలి నగరార్ణవములు నగఋతువు
లల విధుసూర్యుల యుదయములు
ఎలదోఁట నాటయుఁ దెలినీటియాట
కలమధుపానసంగతి రతికేళి
ఎడఁబాటు పెండిలి కొడుకుపుట్టుటయు
కడు దూత్యమంత్రముల్ గదనయాత్రయును

అనియును నాయకునభ్యుదయంబు
ననునవి వర్ణింపనగు మహాకావ్య
మిందు నే కొన్ని యో యేర్పడకున్న
డిందులే దొకయింత సుందరకృతికి. 65-69

విద్యానాథకవి కావ్యాదర్శము ననుసరించి (కా. ద.I. 14-19) ఈ మహా కావ్య లక్షణమును చెప్పెను. కావున అందలి కావ్యలక్షణముల కెల్ల ఇది యుపలక్షణమగును.

కావ్యాదర్శమునందలి సంపూర్ణకావ్యలక్షణమునకు ప్రేమచంద్రవాగీశుని వివరణసార మిది :

1. మహాకావ్యము సర్గబంధము :

కథాభాగ విచ్ఛేద సూచకములైన సర్గములనెడి విభాగములతో కూడినది మహా కావ్యము. ఈ సర్గములు అతివిస్తృతములు కారాదు.

'అష్టసర్గా న్నచ న్యూనం త్రింశత్సర్గాచ్చ నాధికమ్
మహాకావ్యం ప్రయోక్తవ్యం మహాపురుషకీర్తియుక్'
(ఈశానసంహిత.)

అనుటచే ఎనుమిదింటికి తక్కువయు, ముప్పదింటి కెక్కువయు కాని సర్గములతో మహాకావ్యమును నిర్మింపవలెనని తెలుచున్నది. కొన్ని మహాకావ్యములలో సర్గసంఖ్య హెచ్చుతగ్గులుగా నుండుటచే ఈ నియమము సార్వత్రికము కాదని తెలియఁదగును. ప్రతిసర్గమునను పద్యము లెన్ని యుండఁదగునో ఈ వాక్యము నిర్దేశించుచున్నది :

'నాత్యంత విస్తరః సర్గః త్రింశతో వా నచోనతా
ద్విశత్యా నాధికం కార్యం తత్పద్యస్య చ లక్షణమ్'
(ఈశానసంహిత.)

ముప్పది పద్యములకన్న తక్కువయు, రెండువందల పద్యములకన్న ఎక్కువయు ఏ సర్గములోను ఉండకూడదు. ఈ పద్యములు లలితములును, అర్థ బోధన సమర్థములును, శ్రవణ సుభగములును నగు పదములతోకూడి యుండ వలెను

'యస్మిఞ్ శ్రుతే న చిత్రస్య వైరస్యం, న చా హృద్యతా
పదాని తాని వర్ణ్యాని ప్రసిద్ధిప్రచ్యుతాని చ'

'వినఁగనే హృదయమున వెగటు కలిగింపని పదములే ప్రయోగింపవలెను. కవుల వాడుకలో లేక కేవలము నిఘంటుశరణములయిన పదములు ప్రయోగములు కావు' అని భావము. సర్గమంతయు ఒకేవృత్తములు నడిపి సర్గాంతమున అన్యవృత్తము ప్రయోగింపఁదగును. శిశుపాలవధచతుర్థసర్గము నానావృత్తమయము ఇట్టివి దీనికి అపవాదములు ఈ ఏకవృత్తనియమము ప్రాయికమని తలంపనగును. సర్గాంతమున భావిసర్గకథకు సూచన యుండవలెనని సాహిత్యదర్పణకారుఁ డిట్లు వ్రాక్రుచ్చెను:

'సర్గాంతే భావిసర్గస్య కథాయాః సూచనం భవేత్' (సా.ద. VI,321)

కావ్యనామ వ్యవహారమును గుఱించి విశ్వనాథుఁ డిట్లు తెల్పెను:

'కవేః వృత్తస్య వా నామ్నా నాయక స్యేతరస్య వా
నామాస్య సర్గోపాదేయకథయాసర్గనామ తు' (సా. ద. VI. 324)

కవి, నాయకుఁడు, ప్రతినాయకుఁడు అను వీరిలో ఎవరిపేరనైనను కావ్యనామ మేర్పడవచ్చును. కావ్యమందలి కథాంశమునుబట్టికూడ కావ్యనామము కలుగుట కలదు. సర్గనామమును ఆ సర్గమునందలి కథనుబట్టి పెట్టుదురు. మాఘము, భారవి మొదలైనవి కవినామాంకితములు. ఇతివృత్తమును బట్టి కుమారసంభవాదులు. రఘువంశము మొదలైనవి నాయకుని పేర ప్రసిద్ధములు. ఒకఁడు వ్రాసి మఱియొకని పేర వెలయఁజేయునవి భట్టికావ్యము వంటివి. గీతగోవిందకావ్యములో ప్రథమ ద్వితీయాది సర్గములకు సామోదదామోదరము, అక్లేశకేశవము అనువిధముగా సర్గకథనుఁబట్టి పేళ్ళు పెట్టఁబడినవి. ఈ ప్రక్రియ నాటకాంకములకును వర్తించును.

2. కావ్యారంభము ;

'శ్రోతలకును, పఠితలకును శుభములు కలుగుఁగాక!' అను విధముగా ఆశీర్వాదముతోఁ గాని, ఇష్టదేవతా నమస్కారముతోఁ గాని, 'అనఁగా అనఁగా ఒక రాజు ఉండెను'; 'హిమవంతమను నొక పర్వతము ఉత్తరదిక్కున ఉన్నది.... ...' మున్నైనతీరున వస్తునిర్దేశముతోఁ గాని కావ్యము నారంభింపవలెను. క్రమముగా కీచకవధము, రఘువంశము, శిశుపాలవధము వీని కుదాహరణము లగును. ఇట్లే తక్కిన కావ్యములలో ఇవి కనవచ్చును.

3. కావ్యవస్తువు :

కథ ఇతిహాసాదిప్రసిద్ధమైయుండుటలెస్స. పురాణాదులలో లేకపోయినను, సదాశ్రయమైన దగుచో ఇతర గ్రంథములమండియు ఇతివృత్తమును స్వీకరింప వచ్చును. కావుననే బృహత్కథాదులనుండి వత్సరాజాదుల వృత్తాంతమును భాసాదిమహాకవులు స్వీకరించుట జరిగినది. ఇట్లనుటచే కేవలకల్పనా కథలు మహా కావ్యములయందు గ్రాహ్యములుకావని తాత్పర్యము. ధీరోదాత్త నాయకునకు చెందినదిగాను, ధర్మార్థకామమోక్షములగు పురుషార్థములతో కూడినట్టిదిగను కథారూపమును తీర్చి దిద్దవలెను. ఒక్కచోటనే చతుర్వర్గ ఫలము సంభవింపదు కావున పురుషార్థములన్నియు ఆయా ప్రసంగవశమున వర్ణింపఁబడు ననియు, వానిలో ఒకటిమాత్రము ప్రధానఫలముగా విలసిల్లు ననియు తెలియఁదగును. కావుననే సాహిత్యదర్పణకారుఁడు 'చత్వార స్తత్ర వర్గాః స్యుః ; తేష్వేకం చ ఫలం భవేత్' (సా. ద. VI. 318) అన్నాఁడు.

4. కావ్యవర్ణనీయములు :

నాయకవృత్తాంత వర్ణనము మాత్రమే చేసి కావ్యనిర్మాత కృతార్థుఁ డని పించుకోలేడు. ఆ పని యితిహాసాదులవలననే నిర్వర్తిత మైనది. ఆ యా సమయ ముల కనుగుణములైన వివిధవర్ణముల మూలమున కవి కావ్యమున రసస్ఫూర్తి కలిగింపవలసియున్నాఁడు. కవి ప్రతిభనుబట్టియు, అవసరమునుబట్టియు, వర్ణనీ యము లనంతములేయగును. కాని స్థూలముగా నగరార్ణవాదులు పదినెనమిది వర్ణ నీయములుగా చెప్పఁబడినవి విప్రలంభ శృంగారానంతరమే సంభోగశృంగార మును వర్ణింపవలెను అప్పుడే దానికి పరిపోషాతిశయము. 'న వినా విప్రలంభేన సంభోగః పుష్టి మశ్నుతే' అని అభియుక్తోక్తి. లాక్షణికులు చెప్పినారని పని కట్టుకొని అష్టాదశవర్ణనములు చేయువాని కావ్యము రంగులున్నవికదా! యని యన్నింటి నొక్కచో పులుము చిత్రకారుని చిత్రమువలె హాస్యాస్పదమగును. కనుకనే వీనిలో ఏ కొన్ని లోపించినను కావ్యమునకు లోపము లేదన్నారు. 'నాఽవర్ణనం నగర్యాదేః దోషాయ, విదుషాం మనః యది శైలర్త్వరాత్ర్యాది వర్ణనే నైవ తుష్యతి' అని భోజరాజు ఈ భావమునే దృఢపఱచినాఁడు.

కావ్యము రసాలంకారశోభితము :

శృంగారాది రసముల కనుగుణములుగా ఆలంబనములైన నాయికా నాయకులును, స్థాయివ్యభిచారభావములును, ఉద్దీపనవిభావములును, సాత్త్వికము

లును చక్కఁగా వర్ణింపఁబడవలెను. కావ్యములలో శృంగార వీర శాంతములలో ఒక రసమునకు ప్రాముఖ్యము. తక్కినవానికి అప్రాముఖ్యమును కూర్పఁదగును అగుటకు 'శృంగారవీరశాంతానా మేకోఙ్గీ రస ఇష్యతే' అను సూక్తి ప్రమాణము. అంగిరసములుగాని యితర కథా సందర్భమును బట్టి రసములన్నింటికిని ప్రవేశము కల్పించవచ్చును. రస విషయమున స్వవాచ్యత్వాదిదోషములను. విరోధరసములను పరిహరింపవలెను. ఉపమాద్యలంకారములు సముచితరీతిని ప్రయుక్తములౌట కావ్య శోభాహేతువు.

6. కావ్యము సుసంధిసంపన్నము :

కథ ఐదు విధములుగా విభాగింపఁబడును. వీనినే సంధులందురు. సాధారణముగా నాటక లక్షణములలో చెప్పఁబడుచుండుటచే ఇవి నాటకాది రూపములకే చెందునని భ్రమింపరాదు. కావ్యములలోను వీని ప్రయోజనము కలదు. కథారంభవిస్తరణ నిర్వహణములే కదా! ఈ ముఖ ప్రతిముఖాదిసంధులచే సాధింపఁబడునవి అట్టి క్రమారంభవికాసనిర్వహణములు కావ్యమునకును ముఖ్యమే, కావున ఉపక్షేపపరికరాదులగు సంధ్యంగములతో పంచసంధులును కావ్యమున ప్రసక్తము లగును. విశ్వనాథకవి ఈ భావమును 'సర్వే నాటక సంధయః' (సా. ద. IV. 317) అని వ్యాఖ్యానించెను.

రఘువంశ కుమారసంభవ కిరాతార్జునీయ శిశుపాలవధ నైషధాదు లిట్టి మహా కావ్యములు.

అట్టి మహాకావ్యము గద్యకావ్యము, పద్యకావ్యము, గద్యపద్యోభయ కావ్యము అని మూఁడు విధములు.

గద్యము

చరణబద్ధము కాని వరవాక్యజాల
మగుచుఁగ గద్యమై యతిశయిల్లెడిని 70

పద్యము

పదములు నాలుగు వరలిన నద్ది
ముదమార పద్యమై భూషించు శ్రుతుల. 71

గద్యకావ్యములు కాదంబరి మున్నగునవి. పద్యకావ్యములు రఘువంశాదులు. గద్యపద్యోభయాత్మకములు రామాయణచంపూప్రభృతులు

ఉపకావ్యము

అనుగతసర్గమై యలరారు కావ్య
ముపకావ్యమనఁ జెల్లు నుచితజ్ఞు లెంచ.

సూర్యశతకాదు లిట్టి యుపకావ్యములు. 72

లాక్షణికులు చెప్పిన కొన్ని పద్యకావ్యభేదములు

1. **ముక్తకము :** సంపూర్ణార్థముగల ఒక స్వతంత్రపద్యము. అమరుకములోని ఒక్కొక్క పద్యము ముక్తకమే! తెనుఁగున చాటుపద్యము లిట్టివి.

2. **సందానితకము :** క్రియాదిసంబంధముగల రెండుపద్యములుచేరి సందానితకమగును దీనిని కొందఱు యుగ్మమందురు.

విశేషకము : ఏకక్రియాన్వయముగల మూఁడుపద్యములు. గుణవతి యనియు దీని నందురు.

4. **కలాపకము :** ఏకక్రియతో అన్వయించు నాలుగుపద్యములు. దీనికి ప్రభద్రకమని నామాంతరము.

5. **కులకము :** ఏకక్రియాన్వయముగల పద్యపంచకము కులకము, బాణావళి దీని పర్యాయము.

6 **పంచాననావళి :** భిన్నక్రియలతో కూడిన అయిదుపద్యముల కృతి.

7. **కరహాటకము :** ఆఱుపద్యములు గలది.

8. **అష్టకము :** ఎనిమది పద్యముల సముదాయము.

9, **రత్నావళి :** తొమ్మిదిపద్యములు గలది.

10. **విశ్వావళి :** పదునాల్గు పద్యములతో వెలయునట్టిది.

ఇట్లే సంఖ్యనుబట్టి ద్వాదశమంజరి, పంచదశి, వింశతి, త్రింశంతి, పంచాశిక, శతకము, సప్తశతి, సహస్రము మొదలై నవిధముగా వ్యవహరింపఁబడునవి పెక్కు కృతులు వాఙ్మయమున పొడకట్టును. ఇరువదియేడు పదములుండు తారావళిని విద్యానాథుఁ డీ ప్రకరణముననే చూపెను.

11. **సంఘాతము :**

'యత్ర కవి రేక మర్థం వృత్తే నైకేన వర్ణయతి కావ్యే
సంఘాతః స నిగదితః బృందావన మేఘదూతాదిః' కా ద. I. 13 వ్యాఖ్య.)

ఒకే వృత్తములో ఒకవిషయమును గూర్చి చెప్పిన పద్యముల సముదాయము సంఘాత మనఁబడును. బృందావన మేఘదూత కావ్యాదులిట్టివి.

12. **ఖండకావ్యము** ·

'ఖండకావ్యం భవే త్కావ్య స్యైకదేశానుసారి చ' (సా. ద)

అని లక్షణము చెప్పి 'యథా-మేఘదూతాదిః' అన్నాఁడు విశ్వనాథుఁడు. దీనినిబట్టి మహాకావ్యములు కాని ఋతుసంహారాది లఘుకావ్యములు, సందేశ కావ్యములు మొదలైన పద్యకృతులు ఖండకావ్యములుగా వ్యవహరింపఁబడునని స్పష్టపడును.

13. **పర్యాయబంధము :**

'అవాంతర క్రియాసమాప్తావపి వసంతవర్ణనాదిః
ఏకవర్ణనీయోద్దేశేన ప్రవృత్తః పర్యాయబంధః' (ధ్వ. III. 7 లోచ.)

వర్ణనీయమగు ఒక విషయమునే వర్ణించుటకు ప్రసక్తమైనది. వసంతాదివర్ణనము పర్యాయబంధము. ఖండకావ్య సంఘాతపర్యాయబంధములకువిశేష భేదము కనఁబడుటలేదు.

14. **కోశము :** అన్యోన్యాపేక్షలేని పద్యముల సముదాయము కోశము. సజాతీయములైన పద్యముల నొక్కచో నేర్పఱుచుటను వ్రజ్య యందురు. అట్టి వ్రజ్యతో కూడినది ఒక విధమైన కోశము అట్టిదే మిక్కిలి మనోహరమఁట.

'కోశః శ్లోకసమూహః స్యా దన్యోన్యానపేక్షకః
వ్రజ్యాక్రమేణ రచితః స ఏవాతిమనోహరః (సా. ద. IV 329)

నిఘంటు పర్యాయమైనకోశము వేఱు. అది కావ్యము కాదు.

15. **ఆఖ్యానము 1 :** స్వయం దృష్టార్థకథనం ప్రాహు రాఖ్యానకం బుధాః' కవి స్వయముగా చూచి చెప్పిన వృత్తాంతము గలది. 'ఏవ మేతత్ పురావృత్త

1. ఆఖ్యానోపాఖ్యాన గాథల వివరణము చూ. (ఆం. వి. స.)

గద్యకావ్యములు కాదంబరి మున్నగునవి. పద్యకావ్యములు రఘువంశాదులు. గద్యపద్యోభయాత్మకములు రామాయణచంపూప్రభృతులు

ఉపకావ్యము

అనుగతసర్గమై యలరారు కావ్య
ముపకావ్యమనఁ జెల్లు నుచితజ్ఞు లెంచ.

సూర్యశతకాదు లిట్టి యుపకావ్యములు. 72

లాక్షణికులు చెప్పిన కొన్ని పద్యకావ్యభేదములు

1. **ముక్తకము** : సంపూర్ణార్థముగల ఒక స్వతంత్రపద్యము. అమరుకములోని ఒక్కొక్క పద్యము ముక్తకమే! తెనుఁగున చాటుపద్యము లిట్టివి.

2. **సందానితకము** : క్రియాదిసంబంధముగల రెండుపద్యములుచేరి సందానితకమగును దీనిని కొందఱు యుగ్మమందురు.

విశేషకము : ఏకక్రియాన్వయముగల మూఁడుపద్యములు. గుణవతి యనియు దీని నందురు.

4. **కలాపకము** : ఏకక్రియలో అన్వయించు నాలుగుపద్యములు. దీనికి ప్రభద్రకమని నామాంతరము.

5. **కులకము** : ఏకక్రియాన్వయముగల పద్యపంచకము కులకము, బాణావళి దీని పర్యాయము.

6 **పంచాననావళి** : భిన్నక్రియలతో కూడిన అయిదుపద్యముల కృతి.

7. **కరహాటకము** : ఆఱుపద్యములు గలది.

8. **అష్టకము** : ఎనిమది పద్యముల సముదాయము.

9, **రత్నావళి** : తొమ్మిదిపద్యములు గలది.

10. **విశ్వావళి** : పదునాల్గు పద్యములతో వెలయునట్టిది.

ఇట్లే సంఖ్యనుబట్టి ద్వాదశమంజరి, పంచదశి, వింశతి, త్రిశంతి, పంచాశిక, శతకము, సప్తశతి, సహస్రము మొదలైనవిధముగా వ్యవహరింపఁబడునవి పెక్కుకృతులు వాఙ్మయమున పొడకట్టును. ఇరువదియేడు పదములుండు తారావళిని విద్యానాథుఁ డీ ప్రకరణమునసే చూపెను.

11. **సంఘాతము :**

'యత్ర కవి రేక మర్థం వృత్తే నైకేన వర్ణయతి కావ్యే
సంఘాతః స నిగదితః బృందావన మేఘదూతాదిః' కా ద. I. 13 వ్యాఖ్య.)

ఒకే వృత్తములో ఒక విషయమును గూర్చి చెప్పిన పద్యముల సముదాయము సంఘాత మనఁబడును. బృందావన మేఘదూత కావ్యాదు లిట్టివి.

12. **ఖండకావ్యము :**

'ఖండకావ్యం భవే త్కావ్య స్యైకదేశానుసారి చ' (సా. ద.)

అని లక్షణము చెప్పి 'యథా–మేఘదూతాదిః' అన్నాఁడు విశ్వనాథుఁడు. దీనినిబట్టి మహాకావ్యములు కాని ఋతుసంహారాది లఘుకావ్యములు, సందేశ కావ్యములు మొదలైన పద్యకృతులు ఖండకావ్యములుగా వ్యవహరింపఁబడునని స్పష్టపడును.

13 **పర్యాయబంధము :**

'అవాంతర క్రియాసమాప్తావపి వసంతవర్ణనాదిః
ఏకవర్ణనీయోద్దేశేన ప్రవృత్తః పర్యాయబంధః' (ధ్వ. III. 7 లోచ.)

వర్ణనీయమగు ఒక విషయమునే వర్ణించుటకు ప్రసక్తమైనది. వసంతాదివర్ణనము పర్యాయబంధము. ఖండకావ్య సంఘాతపర్యాయబంధములకు విశేష భేదము కనఁబడుటలేదు.

14. **కోశము :** అన్యోన్యాపేక్షలేని పద్యముల సముదాయము కోశము. సజాతీయములైన పద్యముల నొక్కచోఁ జేర్చుటను వ్రజ్య యందురు. అట్టి వ్రజ్యతో కూడినది ఒక విధమైన కోశము అట్టిదే మిక్కలి మనోహరమఁట.

'కోశః శ్లోకసమూహః స్యా దన్యోన్యానపేక్షకః
వ్రజ్యాక్రమేణ రచితః స ఏవాతిమనోహరః (సా. ద. IV 329)

నిఘంటు పర్యాయమైనకోశము వేఱు. అది కావ్యము కాదు.

15. **ఆఖ్యానము 1 :** స్వయం దృష్టార్థకథనం ప్రాహు రాఖ్యానకం బుధాః' కవి స్వయముగా చూచి చెప్పిన వృత్తాంతము గలది. 'ఏవ మేతత్ పురావృత్త

1. ఆఖ్యానోపాఖ్యాన గాథల వివరణము చూ. (ఆం. వి. స.)

మాఖ్యానం భద్రమస్తు వః' అని యీసూాయుఃఐ సూాఖ్యానముగా చెప్పఁబడినది 'కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా ప్రతీచ్యా' అన్నట్లు వాల్మీకిమహర్షి రాము చరితమును స్వయముగా చూచి చెప్పుటచే కాఁబోలు అది అఖ్యానమనియు అనఁబడినది

16. **ఉపాఖ్యానము :** 'శ్రుత స్యార్థస్య కథన ముపాఖ్యానం ప్రచక్షతే' పరం పరగావిని చెప్పిన ఉదంతము గలది 'నాచికేత ముపాఖ్యానం మృత్యుప్రోక్తం సనా తనమ్' (కఠో ప. I. 3, 16). నాచికేతో పాఖ్యానము మొదలగునవి మహా కథలోని ఒక ఉపకథ. భారతములో నలోపాఖ్యానము, రామోపాఖ్యానము వంటివి.

17. **గాథ :** పితృదేవతాదుల ప్రశంసారూపమైన గీతి.

18 **కథ :** 'ధీరశాంతనాయకా గద్యేన వా సర్వభాషా కథా' (కా. శా. VIII ८) అనుటచే పద్యమయమైన కథయు ఆదృతము. లీలావతి యను పద్య కథను హేమచంద్రుఁ డుదాహరించెను.

గద్య భేదములు

'చూర్ణికోత్కలికాప్రాయే ఆవిద్ధం వృత్తగంధి చ' చూర్ణిక, ఉత్కలి కాప్రాయము, ఆవిద్ధము, వృత్తగంధి అను భేదములచే గద్యము నాలుగువిధములు. ఆవిద్ధమునకు మాఱుగా ముక్తకమును సాహిత్యదర్పణకారుఁడు వాడెను.

౧. **చూర్ణిక :** అల్పసమాసములు గలగద్యము చూర్ణిక. చూర్ణకమనియు దీని నందురు.

'గుణరత్నసాగర జగదేకనాగర కామినీమదన జనరంజన' ఇది అల్ప సమాస ములతోఁడి గద్యము కావున చూర్ణిక.

౨. **ఉత్కలికాప్రాయము :** దీర్ఘసమాస బంధురము.

'కులిశశిఖరనఖరప్రచయప్రచండ చపేటాపాటిత మత్తమాతంగ కుంభస్థల గలన్మద చ్ఛటాచ్ఛురిత చారుకేసరభార భాసురముఖే కేసరిణి' దీర్ఘసమాస రచన కావున ఇది ఉత్కలికా ప్రాయము.

౩. **వృత్తగ్రంధి :** పద్యభాగము గలది.

'పాతాలతాలు తలవాసిషు దానవేషు...' దీనిలో వసంతతిలకా వృత్తభాగము కనఁబడుచున్నందున ఇది వృత్తగంధి

४ అవిద్ధము : (ముక్తకము) బొత్తిగా సమాసములు లేనిది.

'సుందర మ్మందిరం మానందస్య...' సమస్త పదమొక్కటియు లేనందున ఇది అవిద్ధము.

గద్య కావ్యములు

ఆఖ్యాయిక, కథ, పరికథ, ఖండకథ, సకలకథ, ఉపకథ, బృహత్కథ మున్నైన గద్యకావ్యభేదములు లాక్షణికులచే చెప్పఁబడినవి. వీనిలో విద్యానాథ కవి ఆఖ్యాయికకు మాత్రము లక్షణమిచ్చినాఁడు. గ్రంథాంతరానుసారముగా కథాదులకు కూడ ఇట లక్షణము వివరింపఁబడుచున్నది :

1. ఆఖ్యాయిక .

i. విద్యానాథకవి :

'వక్త్రాపరవక్త్రము అనెడి వృత్తములు గలిగి ఉచ్ఛ్వాస పరిచ్ఛిన్నమైనది ఆఖ్యాయిక.'

ఈ లక్షణము సంగ్రహముగా నున్నది.

ii. హేమచంద్రుఁడు :

నాయకాఖ్యాతస్వవృత్తా, భావ్యర్థశంసివక్త్రాదిః, సోచ్ఛ్వాసా
సంస్కృతా గద్యయుక్తా ఆఖ్యాయికా' (కా. శా. VIII. 7)

'నాయకుఁడే తన వృత్తాంతమును తాను వివరించుట, రాఁబోవు కథాంశమును సూచించు వక్త్రము మున్నైన జాతికి చెందిన పద్యము లచ్చటచ్చట వాడబడుట, ఉచ్ఛ్వాసములనెడి కథావిభాగములు కలిగియుండుట-అను లక్షణములు గల గద్యకావ్యము.'

iii. విశ్వనాథుఁడు :

'ఆఖ్యాయికా కథా వత్స్యాత్ కవే ర్వంశాను కీర్తనమ్
అస్యా మన్యకవీనాం చ వృత్తం పద్యం క్వచిత్ క్వచిత్
కథాంశానాం వ్యవచ్ఛేదః ఆశ్వాస ఇతి బధ్యతే
ఆర్యావక్త్రాప వక్త్రాణాం ఛందసా యేన కేనచిత్
అన్యాపదేశేనాఽశ్వాసముఖే భావ్యర్థసూచనమ్' (సా.ద. IV 334-336)

ఈ సమగ్ర లక్షణములనుబట్టి ఆఖ్యాయిక యిట్లుండును :

ఇందుకథవలెనే సరిసమైనయితివృత్తము, తొలుతపద్యములలో నమస్కృతి కవి తన చరిత్రను, అన్యకవుల చరిత్రను ప్రశంసించుట, అటనట పద్యములును ఉండును. [1]ఆర్య, వక్త్రము, అపరవక్త్రములను ఛందసులతో ఆశ్వాసారంభము

1. ఆర్యాదుల లక్షణము

౧. ఆర్య :

'యస్యాః పాదే ప్రథమే ద్వాదశమాత్రా స్తథా తృతీయేఽపి
అష్టాదశ ద్వితీయే చతుర్థకే పంచదశ సాఽఽర్యా' (శ్రు. బో. 4)

మొదటి పాదమున పండ్రెండు మాత్రలు-మూడవ పాదమునను అట్లే. రెండవ పాదమున పదునెన్మిది. నాల్గవ పాదమున పదినైదు మాత్రలు నుండును.

౨. వక్త్రము :

'అనుష్టుభి నాద్యాత్సౌ తుర్యాద్యో వక్త్రమ్' (ఛం. శా. III 33)

అనుష్టుప్ లక్షణముక్రింద ఈ వక్త్రలక్షణ మాధారపడినది. కావున దానిస్వరూపము మొదట తెలియవలెను. అనుష్టుప్పునకు శ్లోకమని నామాంతరము.

'శ్లోకే షష్ఠం గురుజ్ఞేయం సర్వత్ర లఘుపంచమమ్
ద్విచతుష్పాదయో ర్హ్రస్వం సప్తమం దీర్ఘ మన్యయోః'

పాదమున కెనిమిదేసి యక్షరములు. నాలుగు పాదములు. ప్రతి పాదములోను అయిదవ యక్షరము లఘువుగాను, ఆఱవ యక్షరము గురువుగాను ఉండును. ద్వితీయ చతుర్థపాదములలో ఏడవది హ్రస్వము. ప్రథమ తృతీయములలో ఏడవది దీర్ఘాక్షరము ఇది అనుష్టుప్పు. ఈఅనుష్టుప్ వృత్తములో ప్రథమాక్షరము పిమ్మట నగణసగణములు ఉండక నాల్గవ యక్షరము తరువాత యగణమున్నచో వక్త్రమగును.

హర్ష చరిత్రములో ప్రయోగింపఁబడిన వక్త్ర మిది :

'నిజవర్ష హితస్నేహా బహుభక్త జనాన్వితాః
సుకాలా ఇవ జాయంతే ప్రజాః పుణ్యేన భూభృతః (హ. చ. III)

౩. అపర వక్త్రము :

'నారల్గా నజ్రజా అపరవక్త్రమ్' (ఛం. శా. III. 15)

ప్రథమ తృతీయపాదములలో రెండునగణములు, ఒక రగణము, ఒక లఘువు, ఒక గురువు-ద్వితీయ చతుర్థ పాదములలో నగణము, రెండు జగణములు, రగణము ఉండును. దీనికి హర్ష చరిత్రలో ప్రయోగము :

'తరలయసి దృశం కి ముత్సుకా మకలుషమానసవాసలాలితే
అవతర కలహంసి పునరపి యాస్యసి పంకజాలయమ్' (హ. చ. I)

లందు అన్యాపదేశముగా భావ్యర్థము సూచితమగును. ఇందలి కథా పరిచ్ఛేద ములకుఆశ్వాసములని పేరు. ధీరశాంతుఁడు కథలో నాయకుఁడు కాఁగా ఇందు ధీరోద్ధతుఁడు నాయకుఁడు. కాఁబట్టియే తన చేష్టితములను తాను మిత్రమండ లిలో ఉగ్గడించుకొనును. హర్ష చరితాదులు ఆఖ్యాయికలు

2. కథ :

'ధీరశాంతనాయకా గద్యేన పద్యేన వా[1] సర్వభాషా కథా'

'ఆఖ్యాయికావత్ న స్వచరిత వ్యావర్ణకోఽపి తు ధీరశాంత[3] నాయకః

తస్యతు వృత్త మన్యేన కవినా వా యత్ర వర్ణ్యతే'

(కా. శా. VIII. 8)

'కథాయాం సరసం వస్తు గద్యై రేవ వినిర్మితమ్

క్వచి దత్ర భవే దార్యా క్వచి ద్వక్త్రాపవక్త్రకే

ఆదౌ పద్యై ర్నమస్కారః ఖలాదే ర్వృత్త కీర్తనమ్'

(సా. ద. VI. 332-333)

'కథలో ధీరశాంతుఁడు నాయకుఁడు. 'ఆఖ్యాయికలోవలె నాయకుఁడే తన వృత్తాంతమును తాను చెప్పుకొనఁడు. నాయకుని చరితము మఱియొక పాత్రము చేతఁగాని, కవిచేతఁగాని చెప్పఁబడును. అక్కడక్కడ ఆర్యావక్త్రాప వక్త్రము లుపయోగింపఁబడును. ఖలాదుల వర్తనములును ఇందు వర్ణితము లగును. నమస్కారముతో కూడిన పద్యముతో ఇది ప్రారంభింపఁబడును. కాదం బరి మొదలైనవి కథా కావ్యములు.

కథాఖ్యాయికలు వేర్వేఱా ?

భామహానందవర్ధన హేమచంద్ర విశ్వనాథాదులు కథాఖ్యాయికలు భిన్నము లనియే భావించిరి వీని భిన్నలక్షణములను తొలిసారిగా నిబద్ధించిన లాక్షణికుఁడు భామహాచార్యుఁడు. ఆ లక్షణము లివి :

'ప్రకృతాఽనాకులశ్రవ్య శబ్దార్థపదవృత్తినా

గద్యేన యుక్తోదాత్తార్థా సోచ్ఛ్వాసా ఽఖ్యాయికా మతా

వృత్త మాఖ్యాయతే తస్యాం నాయకేన స్వచేష్టితమ్

వక్త్రం చా పరవక్త్రంచ కాలే భావ్యర్థశంసి చ

1. కథను గద్యములోనైనను. పద్యములోనైనను వ్రాయవచ్చు ననును హేమ చంద్రుఁడు. గద్యములోనే వ్రాయవలెనందురు విశ్వనాథాదులు.

కవే రభిప్రాయకృతైః కథనైః కైశ్చి దంకితా
కన్యాహరణసంగ్రామవిప్రలంభోదయాన్వితా
న వక్త్రాపరవక్త్రాభ్యాం యుక్తా నోచ్ఛ్వాసవత్యపి
సంస్కృతం సంస్కృతా చేష్టా కథాఽపభ్రంశభాక్ తథా
అన్యైః స్వచరితం తస్యాం నాయకేన తు నోచ్యతే
స్వగుణావిష్కృతిం కుర్యా దభిజాతః కథం జనః ?'

(భా. అ. I. 25–29)

ఈ భామహ లక్షణమునే తక్కినవారు చాలవఱకనుసరించిరి. దండి మాత్రము కథాఖ్యాయికలు భిన్నములను వారి వాదమును తీవ్రముగా ఖండించెను. మొదట 'ఆఖ్యాయికా కథా ఇతి తస్య ప్రభేదౌ ద్వౌ' అని ప్రాచీన మతానుసారముగా చెప్పి తరువాత ఇట్లు ఖండించెను :

'ఆఖ్యాయికలో నాయకుఁడే స్వవృత్తాంతమును చెప్పుకొనును. కథలో అట్లు చెప్పుకొనఁడు—'అనునది యొక భేదకారణమా? సత్యమైన తన యుదంతమును తాను చెప్పికొనినచో నాయకునకు దోషమెట్లు కలుగునో తెలియకున్నది. 'వక్త యన్యుఁడా ? తానా ? యనునది యొక విశేషము కానేకాదు. 'ఆఖ్యాయికలో వక్త్రాపవక్త్రాలుండును. కథలో ఉండవు కావున అవి భిన్నములనుటకు వీలులేదు. కథలోకూడా వీని నుపయోగింప వచ్చును. వద్దన్నవారెవరు ? ఆఖ్యాయికలో ఉచ్ఛ్వాసములు కథలో లంభకము లుండును. కనుక 'అవి వేఱ్వేఱు' అనుటయు యుక్తిసహము కాదు. పరిచ్ఛేదమునకు ఏ పేరైన ఒలికెడు నట్టిదేమి? అని ప్రాచీనుల యభిప్రాయమును విమర్శించి,

'తత్కథాఽఖ్యాయికే త్యేకా జాతిః సంజ్ఞాద్వయాంకితా
అత్రైవాంత ర్భవిష్యంతి శేషా శ్చాఖ్యానజాతయః' (కా. ద. I. 28)

'కథాఖ్యాయికలొక్కటే; వేఱుకాదు. పేర్లుమాత్రము భిన్నములు. తక్కిన కథాజాతులన్నియు వీనిలోనే చేరిపోవును'— అని నిర్ణయించెను. ఆఖ్యాయికను మాత్రమే చెప్పిన విద్యానాథకవి ఈ విషయమున దండి సిద్ధాంతమును స్వీకరించినట్లు తోఁచును

3. పరికథ :

'ఏకం చ ధర్మాదిపురుషార్థ ముద్దిశ్య ప్రకారవైచిత్ర్యేణ
అనంతవృత్తాంతవర్ణనప్రకారా పరికథా' (ధ్వ. లోచనము)

పురుషార్థములతో ఒకదానినుద్దేశించి భిన్న భిన్న విధములుగా అనేకవృత్తాంతములను వర్ణించునట్టి గద్యకృతి పరికథ. శూద్రకథ మొదలైనవి పరికథలు.

4. ఖండకథ :

'గ్రంథాంతరప్రసిద్ధం యస్యా మితివృత్త ముచ్యతే విబుధైః
మధ్యా దుపాంతతో వా సా ఖండకథా యథేందుమతీ'

(కా. శా. వ్యాఖ్య)

'ఏకదేశవర్ణనా ఖండకథా' (ధ్వ. లోచనము)

గ్రంథాంతరమందు ప్రసిద్ధమైన కథను మధ్యమునమైనను, అంతమునందైనను ఒక భాగమును తీసికొని వర్ణించునది. ఉదా : ఇందుమతీ, భానుమతీ పరిణయాదులు.

5. సకలకథ :

'సమస్తఫలాంతేతివృత్తవర్ణనా సమరాదిత్యాదివత్ సకలకథా'

(కా. శా. VIII. 8)

ధర్మార్థకామమోక్షసకలఫలానవా ప్తిపర్యంతమునకు జద్ధించుచుని వృత్తేతివృత్తముగల గద్యకావ్యము సకలకథ. ఉదా : సమరాదిత్యము మొదలైనవి.

6. ఉపకథ :

'యత్రాశ్రిత్య కథాంతర మతి ప్రసిద్ధం నిబధ్యతే కవిభిః
చరితం విచిత్ర మన్య త్సోపకథా చిత్రలేఖాదిః'

(కా. శా. VIII. టీక)

అతి ప్రసిద్ధమైన కథ నాధారము చేసికొని కల్పనాచాతుర్యముచేత రచించిన వేఱొక చిత్రమైనకథ ఉపకథ. ఉదా : చిత్రలేఖ మొ.

7. బృహత్కథ :

'లంభాంకితాఽద్భుతార్థా పిశాచభాషామయీ మహావిషయా
నరవాహనదత్తాదే శ్చరిత మివ బృహత్కథా భవతి'

లంభము లనెడి పరిచ్ఛేదములు (అంకములని కొన్నింట) కలిగినదియు, పైశాచీ ప్రాకృతభాషలో రచింపఁబడినదియు, అద్భుతరసప్రధానమైనదియు, అతి విస్తృత వృత్తాంతములు గలదియును అగు పెద్దకథ బృహత్కథ. ఉదా : నరవాహన దత్తచరిత్ర ప్రభృతులు

ఈ కథాభేదములను వివరించుచు ఆ పట్టికలోనే కొందఱు లాక్షణికులు[1] బృహత్కథను పేర్కొనుట చూడ గుణాఢ్యుని బృహత్కథను పోలిన పెద్దకథను చేసినవాడైనను వ్రాయవచ్చుననియు, అట్టిదానిని బృహత్కథ యందురనియు అభిప్రాయ పడినట్లు తోచును.

'అత్రైవాంతర్భవిష్యంతి శేషా శ్చాఖ్యానజాతయః' (కా. ద. I 28)

అను దండివాక్యము ననుసరించి పరికథాదులన్నియు కథలోనే చేరిపోవు నను భావముచే విద్యానాథుఁడు వేఱుగా వానిని చెప్పలేదని భావింపనగును.

క్షుద్రప్రబంధములు

1 ఉదాహరణము :

లక్షణము

తాళము నేదేని తనరంగఁ జేసి
మాలిని మొదలైన మంజువృత్తముల
మొదలు జయపదంబు ముద మొదవింపఁ
గదిసిన ప్రాసముల్ కర్ణముల్ దనుప
వరుస నెనిమిది విభక్తులు వెలయ
నెరయుదాహరణమై నివ్వటిల్లెడును. 72-74

ఉదాహరణ ప్రబంధములో జయశబ్దముతోఁ గూడిన మాలిన్యాది వృత్తము తొలుత నిబద్ధింపఁబడును. పిమ్మట 'అపిచ' (మఱియు) అని ప్రారంభించి యెనిమిది వాక్యములు కూర్పఁబడును. ఆవాక్యములు ప్రాసములు కలిగి తాళబద్ధములై యుండును. అన్ని విభక్తులకును ఈ విధముగనే మొదటి ఆయావిభక్తులతోఁ గూడినపద్యము, పిమ్మట తదనుగుణములైన కళిక ఉత్కళిక అనఁబడు వాక్యములును. విభక్త్యాభాసములును ఉండును.

ఉదాహరణస్వరూపవిశేషము లివి :

---

1. 'లంభాంకితాద్భుతార్థా నరవాహనదత్తాదిచరితవత్ బృహత్కథా' అని హేమచంద్రుఁడు. (కా. శా. VIII.)

ఉదాహరణ మనునది స్తోత్రరూపమైన ఒక లఘుప్రబంధము. ఇది కొంత పద్యమునను కొంత గద్యమునను నడచును. ఆ గద్యము సానుప్రాసము, తాళబద్ధము అనునట్టిదై యుండును. పరిశీలింపఁగా 'సూక్ష్మములో మోక్షు' మన్నట్లు ఈ చిన్నకృతి ఆవంత పద్యకావ్యముల పొంకమును, నూవంత గద్యబంధముల బింకమును, కాసంత గేయరచనల మాధుర్యమును తనలో ఇమిడ్చికొని శ్రోతల నానందింపఁజేయఁ జాలినదిగా కన్పట్టును. కావుననే కొందఱు లక్షణకర్తలు దీనిని మధురకవితావిభాగముతో పరిగణించినారు.

ఇందు సంబుద్ధితో కూడిన ఎనిమిది విభక్తులును ప్రాధాన్యము వహించును. ఒక్కొక్క విభక్తియు ఒక్కొక్క దళముగా భాసిల్లును. మచ్చునకు ప్రథమా విభక్తి దళము : ఈ దళములో మొదట ప్రథమావిభక్త్యంతపదములు గల ఒక పద్యముండును. ఆ పద్యము జయపద మాదియందుగల మాలిని మొదలగు వినసొంపైన వృత్తములతో కూర్పఁబడును. పద్యములన్నియు సాధారణముగా కావ్యనాయకుని నామాంకితములై వెలయుచుండును. అట్లు పద్యమునుగియఁగనే [1]కళికయను వ్యవహారముగల ఎనిమిది పాదముల గద్యమొకటి చెప్పఁబడును. ఈ గద్యము మధురగతి హంసగతి ద్విరదగతి మొదలయిన రగడభేదములలో దేని రూపములో నైన నుండును. ఇది అంత్యానుప్రాసములతో, పాదద్వయ ప్రాస నియమములతో కూడి చంచత్పుట రూపకాదితాళముల కనువుగా గానము చేయఁదగియుండును. (అపిచ, కించ) మఱియు అను పదముతో కళిక ప్రారంభింపఁబడును. కళికయొక్క పిమ్మట ఉత్కళిక చెప్పఁబడును. కళికలో సగభాగమే ఉత్కళిక. ఉత్కళికకూడ కళికవలెనే ఎనిమిదిపాదములతోను, ప్రథమా విభక్త్యంత పదములతోను రచింపఁబడును. ఇది ప్రథమావిభక్తి దళము ఇట్లే క్రమముగా ద్వితీయాది విభక్తులలో పద్యకళికోత్కళికలు ప్రయుక్తము లగును. దళములలో విభక్త్యాభాసము, ముఖ్యముగా చతుర్థ్యాభాసము నిబద్ధింపఁబడును. కడపట సార్వవిభక్తికమైన పద్యమొకటి గ్రంథింపఁబడును. కవినామముచే అంకితమైన అంకితాంకమనఁబడు పద్యముతో కృతి ముగియును. ఉదాహరణముల యందలి రచన ఓజః కాంతి గుణప్రధానమై గౌడీయ రీతిలో సాగును.

---

1. విషమవృత్తవర్గములోని 'పదచతురూర్ధ్వ వృత్తమునందలి రెండవపాదము మొదటి పాదముగాను, మొదటిది రెండవపాదముగాను మాఱినచో కళికయగును.' (వృ. ర. V. 1-3) దాని కిట ప్రసక్తి కనఁబడదు.

ప్రాచీన కావ్య ప్రక్రియలలో ఈ ఉదాహరణ మొకటి. కాళిదాసునాఁటికే ఉదాహరణములు ప్రసిద్ధములై యున్నట్లు కన్పట్టును.

'పత్రే నివేశిత ముదాహరణం ప్రియాయాః' (విక్రమో. II. 15)

'జయోదాహరణం బాహ్వోర్గాపయామాస కిన్నరాన్'
(రఘు. IV. 78)

అని ఆ మహాకవి రెండుసారులు ఉదాహరణమును పేర్కొనెను. సంస్కృతములో ఉదాహరణ కావ్యములు చాల తక్కువగా కనఁబడుచున్నవి. పండ్రెండవ శతాబ్దిలో నుండిన విద్యానాథుఁడు ఉదాహరణమునకు లక్షణము చెప్పుటయు, ఆ కాలము లోనే యుండిన మహాకవి పాల్కురికి సోమనాథుఁడు దానికి లక్ష్యమో యన్నట్లు బసవోదాహరణమును వ్రాయుటయు గమనింపఁదగిన విషయము. ఆంధ్రులే దీని నెక్కువ యాదరించిన వారనవచ్చును. ప్రతాపరుద్రీయము, సాహిత్య చింతామణి, ఛందోదీపిక యనునవి ఉదాహరణలక్షణము చెప్పినవి. ఈ మూఁడును ఆంధ్ర లాక్షణికులు రచించినవియే. లభించిన సంస్కృతోదాహరణములు బసవోదాహరణము, చిక్కదేవరాయోదాహరణము, శివోదాహరణము అను మూఁడింటిలో చిక్కదేవరాయోదాహరణమును వదలినచో తక్కినవి రెండును ఆంధ్రదేశీయులైన కవుల రచనలే. చిక్కదేవరాయోదాహరణమును కూడ బసవోదాహరణమును జూచియే తిరుమలార్యుఁడు రచించి యుండునని భావించుచున్నారు. తెలుఁగులో ప్రాచీనులు నవీనులుకూడ ఉదాహరణములను పెక్కింటిని రచించియున్నారు. త్రిపురాంతకోదాహరణాదులు ప్రసిద్ధములు.[1]

సంబుద్ధినివిడచి తక్కిన విభక్తులతో చెప్పిన ఉదాహరణము సద్ధళి, సంబుద్ధితో కూడ ఎనిమిది విభక్తులతో చెప్పిన వద్ధళి, సంబుద్ధి యుండి తక్కినవానిలో ఏదో వొక విభక్తిలోపింపఁజెప్పిన విద్ధళి అగుననుచు విన్నకోట పెద్దన ఉదాహరణ ప్రభేదములను చెప్పెను.

---

1. మదీయములు. 1. ఆంధ్రలక్ష్మీవైభవోదాహరణము. 2. శ్రీమద్రామామతోదాహరణము(ముద్రితములు). ఉదాహరణముల సమగ్రచరిత్రకై శ్రీనిడుదవోలు వెంకటరావుగారి ఉదాహరణవాఙ్మయచరిత్రము చూడఁదగును.

చక్రవాళము

వదలినపదములు వదలక తిరిగి
గదియింపఁబడుపద్యకాండంబు వెలయ
గుంఫింప నెల్లెడఁ గోరి సంబుద్ధి
సంభావితంబగు చక్రవాళంబు. 75-76

చక్రవాళపూర్ణలక్షణమిది : పద్యగద్యములతో ప్రారంభింపఁబడి కలికలుగా గద్యాష్టకము దశాష్టకమున మెఱయు చక్రవాళమగును ఇది ఓజస్విపదభూయిష్ఠము. ఇందు ఆద్యంతపద్యములు ఆశీస్సమన్వితములు కావలెను. వాక్యాంతమున విముక్తములైన వర్ణములు తిరిగి అన్యవాక్యాదిని గృహీతములగుచుండును. చక్రవాళ చతుర్భద్ర చతురంతములకు తెలుఁగు లాక్షణికుల లక్షణమిది :

'కమనీయమధురవాక్యము లాఱుభాషల
నాఱుపద్యంబులు నతిశయిల్ల
అవి యుదాహరణంబు చెలువునఁ బదపదం
బునకును నందమై పొలుపుమిగులఁ
బద్యగద్యంబులఁ బల్లవోత్కలికల
సంబుద్ధినైన ప్రాసాదు లమర
చక్రవాళముఁ జెప్పఁ జనుఁ బద్యగద్యతా
ళానుతాళంబుల నభిమతముగ

ఒక్కపద్యంబు నివి నాల్గు నోలిఁగూర్ప
నది చతుర్భద్రమగు దీనియట్ల పద్య
గద్య తాళానుతాల సంగతులొనర్ప
నదియు చతురంతరంబందు రార్యజనులు. (కవి. చిం.)

భోగావళి

ఆద్యంతములయందు హృద్యంబులైన
పద్యముల్ సంస్కృతప్రాకృతోక్తులను
పరఁగ నెన్మిది నాల్గు వాక్యముల్ గ్రాల
నిరుతీరు స్కంధమ్ము లింపెసలార

ప్రతిభాగమునను భిన్నవాక్యరీతులను
సతుకగ దేవస్తుతి పాంచితవృత్తి
తొలి దేవశబ్దంబుతో నెల్లయెడల
వెలయ భోగావళి విఖ్యాతి దనరు. 77-80

ఇట దేవశబ్దము ఆదిగాగ ఆద్యంతములు పద్యములతో విలసిల్లును. ఇందు నాలుగేసి కాని ఏడేసి కాని పద్యములుండును. ఇయ్యవి స్కంధములుగ విభాగింపబడి యుండును. దేవతలకును, రాజులకును ఉచితమైన ఉత్తమమగు రీతితో కూడియుండును. భోగోపకరణములగు ఉద్యానములును, వసంతాది ఋతువులును ఇందు ప్రముఖముగా వర్ణింపబడును.

మాఘుడు విభోగావళిని ఇట్లు పేర్కొనెను :

'స్నాతం బహిః స్థితవతేఽపి నివేదయంతః
చేష్టావిశేష మనుజీవిజనాయ రాజ్ఞామ్
వైతాళికాః స్ఫుటపదప్రకటార్థ ముచ్చైః
భోగావళీః కలగిరోఽవసరేషు పేఠుః' (శిశు. వ. V. 57)

బిరుదావళి

కావ్యవర్ణంబైన కమనీయచరితు
భవ్యబిరుదములు ప్రచురమై గ్రాల
వరుస నాడంబరవాక్యసంగతుల
సరసవృత్తి నెలంగ బిరుదావళి యగు. 81-82

ఆడంబరవాక్యములతో వర్ణ్యుడగు నాయకుని బిరుదములను వర్ణించెనేని బిరుదావళి యగును. ఇందు తక్కినదెల్ల భోగావళికివలెనే నిబద్ధింపవగును.

తారావళి

తారల సంఖ్యతోడ దనరు పద్యములు
తారావళి యగును దద్జ్ఞులు మెచ్చ. 83

ఇరువదియేడు పద్యములతో చేసిన ప్రశస్తి తారావళియగును. దీనికి నక్షత్రమాల యనియు నామాంతరము గలదు.

ఇట్లే కవిప్రౌఢోక్తిచేఁ గల్పింపఁబడు వివిధక్షుద్రప్రబంధములు గలవు. వానినెల్ల నాయాయెడల్ల నెఱుంగునది. ఇట లక్షణమిచ్చిన యుదాహరణాది క్షుద్రకావ్యములకు విస్తరభీతిచే ఉదాహరణ మీయఁబడలేదు.

ఇట్టివే గుణావళి, త్యాగఘోష జయఘోషాదులు, వివిధలఘు ప్రబంధములు కవిప్రౌఢోక్తిచే కల్పింపఁబడును.

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సహృదయ నికర
కౌండిన్యసగోత్ర చెలమచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము
స్వీయరుచిరాఖ్యసమీక్షాసహితమునైనఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
కావ్య ప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౩. నాటక ప్రకరణము

గ్రంథకర్త పూర్వప్రకరణమున శ్రవ్యప్రబంధనిరూపణము చేసి సత్ప్రసంగ సంగతిని ఇచట నాటకాదిదృశ్యప్రబంధములను నిరూపించుచున్నాడు :

దృశ్యప్రబంధములు నాట్యప్రధానము.

నాట్య స్వరూపములు

సహజశారీరకసాత్త్వికాహార్య
వరవాచికము లనఁబరఁగు నభినయ
ములఁ గూడి నాయకముఖ్యానుభూతి
ననుకరించుట నాట్యమగు రసాశ్రయము. 1-2

సాత్త్వికము, ఆంగికము, ఆహార్యము, వాచికము అని అభినయము నాలుగు విధములు :

౧. **సాత్త్వికాభినయము :** ఇతరుల సుఖదుఃఖములను భావన చేయుటకు అనుకూలమైన అంతఃకరణము సత్త్వము. దానివలన కలిగిన స్తంభము రోమాంచము మొదలగునవి సాత్త్వికభావములు. వాని నభినయించుటయే సాత్త్వికాభినయము.

౨. **ఆంగికాభినయము :** హస్తాదులగు అంగములతో అభినయించుట ఆంగికాభినయము. పతాకహస్తాది ప్రదర్శనము.

౩. **ఆహార్యాభినయము :** నాట్యమునకు తగిన వస్త్రాభరణములను చక్కఁగ అలంకరించుకొనుటయే ఆహార్యాభినయము.

౪. **వాచికాభినయము :** ఆయా రసములకు ఉచితములగు రాగాదులతో కావ్య నాటకాదులలోని గద్యపద్యములను చక్కఁగ ఉచ్చరించుటయు, గానము చేయుటయు వాచికాభినయ మనఁబడును.

ఈ అభినయచతుష్టయములో ఆయా ప్రబంధములలో వర్ణింపఁబడిన ధీరోదాత్తాది నాయకులయు, తదితరులయు అవస్థల ననుకరించి తాదాత్మ్యబుద్ధిని కలిగించుటయే[1] నాట్యము. ఇది రసాశ్రయమై యొప్పును.

నాట్యమే రూపకము

"అవస్థానుకృతి ర్నాట్యం రూపం దృశ్యత యోచ్యతే
రూపకం తత్సమారోపాత్ దశధైవ రసాశ్రయమ్" (ద. రూ. vi.7)

కావ్యమున వర్ణింపఁబడు రామాది ధీరోదాత్తనాయకుల ఆయా సన్నివేశములను (కావ్యగతవ్యక్తుల కంటెను ఇది యుపలక్షణము) చక్కఁగా అనుకరించి ప్రేక్షకులకు ఆ రామాదులు వీరే యను భావమును కలిగించుటయే నాట్యమనఁబడును ఆ నాట్యమే నీలపీతాదిరూపములవలె చూడఁదగినదగుటచే రూపమను వ్యవహారము నొందును. నటునియందు రామాద్యవస్థల యారోపమున వర్తించునది కావున ఆ నాట్యమునకు [2]రూపకమనియు పేరు. కాఁబట్టి నాట్యరూపక పదములు పర్యాయములు. రూపకము రసాశ్రయము. ఇది నాటకాది రూపమున దశవిధమని భావము.

నృత్యము

వఱల విభావాది భావాశ్రయమున
నెఱి నృత్యమనఁ జెల్లి నించు ముదంబు. 3

గాత్రవిక్షేపార్థకమైన 'నృతీ' ధాతువునుండి నిష్పన్నమైన నృత్తశబ్దము ఆంగికాభినయబాహుళ్యము గలది యను అర్థము నిచ్చుచున్నది. ఈ నృత్యము భావాశ్రయము. కావుననే రసాశ్రయమగు నాట్యముకంటె వేఱగుచున్నది. ఈ నృత్యమునకే మార్గమనియు ప్రసిద్ధిగలదు.

---

1. 'నట—అవస్పందనే' అను ధాతువునుండి నిష్పన్నమైన నాట్యశబ్దము సాత్త్వికాభినయబాహుళ్యమును సూచించునది.

2. 'వర్తయిష్యామ్యహం విప్రాః దశరూపవికల్పనమ్' (నాట్య. శా. xviii-1) అని భరతముని నాటకాదులను రూపములనెను. 'రూప్యన్తే ప్రత్యక్షీక్రియన్తే యోర్థాః తద్వాచకత్వాత్ కావ్యాని రూపాణి' 'కావ్యార్థము దీనివలన రూపింపఁజేయఁబడును, అనఁగా కనఁబడునట్లు చేయఁబడును కావున ఇవి రూపములు' అని అభినవగుప్తాచార్యుఁడచ్చటనే వివరించెను.

నృత్తము

తాళము లయయును దనరెడు నద్ది
గ్రాలును నృత్తమై కమనీయరీతి. 4

హస్తాకుంచన ప్రసారణాదులగు క్రియలకు, కాలమునకును గల ఒకా నొక ప్రమాణము తాళమనఁబడును. చంచత్పుటము మొదలగునవి తాళములు. తాళాంతరాళములకు ద్రుతవిలంబితాదులు లయ యనఁబడును. ఈ తాళ లయలు మాత్రము గలిగి అభినయశూన్యమగు అంగవిక్షేపము నృత్తమనఁజెల్లును. దీనికి దేశి యనియు వ్యవహారము కలదు.

ఇది దశరూపకమున వివరింపఁబడిన పద్ధతి. నృత్తము నృత్యము అనునవి నాటకమున కంగములు గావున వాని స్వరూప మిట నిరూపింపఁ బడినది. నృత్తనృత్యములు నాటకాంగము లని దశరూపకము (I. 10.) అట్లు నుడువు చున్నది:-

'నృత్తనృత్యములు లలితములగునపుడు లాస్యమనియు, ఉద్ధతములగు నపుడు తాండవ మనియు వ్యవహరింపఁ బడును. ఇవి నాటకాదులకు ఉపకార కము లగును.'

ఇట్లు నృత్త నృత్యములు అంగములు గాఁగ నాట్యమువలన దశ రూపక ములు గలుగుచున్నవి.

దశరూపకములు

1. నాటకము 2. ప్రకరణము 3. భాణము 4. ప్రహసనము 5. డిమము 6. వ్యాయోగము 7. సమవకారము 8 వీథి 9 అంకము 10. ఈహామృగము

నాటక ప్రకరణముల లక్షణములు కొన్ని కలిగియున్నందున 'నాటిక' యను సంకీర్ణ రూపకము నొకదానిని భరతముని చెప్పెను. (నాట్య. శా.- xviii. 60.)

ఆనంతరిక లక్షణ కర్తలు నాటికను చేర్చి బహువిధములైన ఉపరూపక ములను నుడివిరి. వాని స్వరూపాదులు ఈ ప్రకరణముననే 'పరిశిష్టమున' సమీక్షింపఁబడును.

అన్నియు నాట్యాశ్రయంబులే యగుట
నెన్న వీనికి భేద మేలన రాదు
ఇతివృత్తరసనేత లెసఁగ వేఱాట
నతిభిన్న రూపములగు రూపకములు. 5-6

రూపకము లన్నియు నిజమునకు నాట్యాశ్రయములే; కాని అందందు ప్రయోగింపఁబడు కథయు, రసమును, నాయకుఁడును వేర్వేఱగుటచే వానిఁ బట్టి రూపకములును భిన్నభిన్నములై నవి.

'వస్తు నేతా రస స్తేషాం భేదకః' (ద. రూ. I. 11)

రూపక విభేదమునకుఁ గారణమైన వీనిలో ఇతివృత్తము (వస్తువు) మూఁడు విధములు.

1. ప్రఖ్యాతము 2. ఉత్పాద్యము 3. మిశ్రము

దీనినే 'ప్రఖ్యాతోత్పాద్య మిశ్రభేదములతో వస్తువు ముత్తెఱఁగులు' అని దశరూపకము (I. 15) వాకొనుచున్నది.

1. ఇతిహాస ప్రసిద్ధమైన కథ ప్రఖ్యాతము.
2. కవి కల్పితము ఉత్పాద్యము.
3. కొంత ప్రఖ్యాతము, కొంత ఉత్పాద్యము అయినది మిశ్రము.

ఈ ఇతివృత్తము (కథ) మొదట, ఆధికారికము, ప్రాసంగికము అని రెండు విధములుగా విభక్తమగును.

1. ఆధికారికము :

ఫలముతోడి స్వస్వామి భావసంబంధమే అధికారము. ఫలభోక్త అధికారి. అట్టి అధికారముచేఁ గాని, అధికారిచేఁగాని ఫలపర్యంతము నడుపుకొని వెళ్ళఁ బడునది ఆధికారికము. ముఖ్యమనియు దీనిగందురు. రామాయణమున రామ కథయే ఆధికారికము.

1. ప్రాసంగికము :

ఏ యితివృత్తము ప్రధానేతివృత్తమున కుపకారకమై స్వప్రయోజన సిద్ధిని కూడ పొందునో యది ప్రాసంగికము. రామాయణములో సుగ్రీవాదుల కథ. ఈ ప్రాసంగిక కథ పతాక, ప్రకరి యని ద్వివిధము.

i పతాక : ప్రధానకథతో సుదూరము నడచునట్టి ప్రాసంగిక కథ.

'సానుబంధం పతాకాఖ్యమ్' (ద. రూ. I. 13.)

భరతముని దీనినిట్లు వివరించెను :

'యద్వృత్తం హి పరార్థం స్యా త్ప్రధాన స్యోపకారకమ్,
ప్రధానవచ్చ కల్ప్యేత పతాకా సాఽభిధీయతే' (నాట్యశా. XIX.)

ఉపనాయకుని కథ పతాకయని భావము.

రామాయణమున సుగ్రీవుని కథయే పతాక.

ii ప్రకరి ; ప్రధానకథలో కొంచెము దూరము మాత్రమే సాగివచ్చునది. రామాయణమున జటాయు కథ.

'ప్రకరీ చ ప్రదేశభాక్' (ద. రూ. I. 13)

నాట్యశాస్త్రములో (xix. 24) దీని స్వరూపమిట్లు ప్రదర్శింపఁబడినది :

'ఫలం ప్రకల్ప్యతే యస్యాః పరార్థం కేవలం బుధైః
అనుబంధవిహీనాం తాం ప్రకరీ మితి నిర్దిశేత్'
అనుబంధః నైరంతర్యేణ వర్తనం తేన విహీనామ్—

దూరవ్యాపిని కాని అవాంతర కథ ప్రకరి అని తాత్పర్యము.

ఏయే రూపకమున ఏయే ఇతివృత్తము, ఏయే రసము, ఏయే నాయకుఁడు ప్రయోగింపఁబడవలెనో ఆ ప్రక్రియ ఇట వివరింపఁబడుచున్నది :

1. నాటకము :

ఇందు ప్రసిద్ధమగు ఇతివృత్తము; ధీరోదాత్తుఁడు నాయకుఁడు; శృంగార వీరరసములలో నేదే నొక రసము ప్రధానము; ఇతర రసములకును ఇందు ప్రధాన రసాంగములుగా ప్రవేశము గలుగవచ్చును.

ఇది ప్రాచీనమతానుసారముగా చెప్పినమాట. నిజమునకు కరుణరసము కూడ నాటకమున అంగిరసముగా ఉండఁదగును. ఉత్తరరామచరితాదులు ఇట్టివే. ఇంతియేగాక, శాంతముతోఁగలిసి రసములు తొమ్మిదియను మతమున

శాంతము కూడ నాటకమున ప్రధానరసము కావచ్చును. నాగానందాదులు అట్టి వానికి ఉదాహరణములు.

2. ప్రకరణము :

ఇందు కల్పితమగు కథ; ధీరశాంతుఁడు నాయకుఁడు; శృంగారరసమునకే ప్రాధాన్యము.

3. భాణము :

ఇందు ఇతివృత్తము కల్పితము; ధూర్తవిటుఁడు నాయకుఁడు; శృంగార వీరరసములు కొంచెముగ సూచింపఁబడును.

4. ప్రహసనము :

ఇందు కల్పితమగు కథ; పాషండాదులు నాయకులు; హాస్యరసము ముఖ్యము.

5. డిమము :

ఇందు ప్రసిద్ధమగు ఇతివృత్తము; ధీరోద్ధతులగు దేవగంధర్వపిశాచాదులు పదునాఱుగురు నాయకులు; రౌద్రరసము ముఖ్యము; వీర శృంగారరసములు అంగములు.

6. వ్యాయోగము :

ఇందు ప్రసిద్ధమగు కథ; ధీరోదాత్తుఁడు నాయకుఁడు; వీరరసము ప్రధానము.

7. సమవకారము :

ఇందు ప్రసిద్ధమైన కథగాని, కల్పితమైనకథగాని యుండవచ్చును. దేవాసుర ప్రభృతులు పంన్రెండ్రుగురు నాయకులు. వీరరసము ప్రధానము.

8. వీథి :

ఇందు కల్పితమగు ఇతివృత్తము; ధీరోదాత్తుఁడగు నాయకుఁడు; శృంగార రసమునకు సూచనామాత్రప్రయోగము గలుగును.

9. అంకము :

ఇందు ప్రసిద్ధమగు కథయు, ప్రాకృత జనుఁడు నాయకుఁడుగను నుందురు. కరుణరసము ప్రధానము.

10. ఈహామృగము :

ఇందు మిశ్రమగు కథ యుండును. ధీరోద్ధతుఁడు నాయకుఁడగును. శృంగారరసము కొంచెముగ భాసించును.

ఈ దశరూపకముల సామగ్రియు ఇట నిరూపింపఁబడుచున్నది:—

పంచసంధులు

1. ముఖసంధి 2. ప్రతిముఖసంధి 3. గర్భసంధి 4. అవమర్శసంధి 5. నిర్వహణసంధి.

సంధి యన నేమి ?

ఒక ప్రయోజనముతోఁగూడిన కథాంశములకు అవాంతర ప్రయోజనముతోడి సంబంధము సంధి యనఁబడును.

ఇట ప్రయోజనశబ్దముచే ధర్మార్థకామములనెడి త్రివర్గరూపమగు ఫలము వివక్షితము. కాఁగా ధర్మార్థకామములలో ముఖ్యముగాఁ గొన్న ఏ యొక్క దానితో సంబంధించిన కథాంశములకైనను, తద్వ్యతిరిక్తములును, అప్రధానములు నగు తక్కిన రెండింటితోడి సంబంధమే సంధియని ఫలితార్థము.

సంధులేర్పడు పద్ధతి

1. ఆరంభ బీజసంబంధమున ముఖసంధి.
2. ప్రయత్న బిందుసంబంధమున ప్రతిముఖసంధి.
3. ప్రాప్త్యాశా పతాకల సంబంధమున గర్భసంధి.
4. నియతాప్తి ప్రకరుల సంబంధమున అవమర్శసంధి.
5. ఫలాగమ కార్యముల సంబంధమున నిర్వహణసంధి.

ఈ రీతిగా సంధులేర్పడును.

ఈ పద్ధతి దశరూపకమున ఇట్లు చెప్పఁబడినది:—

'బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యము లనునవి యైదును అర్థప్రకృతులు. ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాశా నియతాప్తి ఫలాగమము లనునవి పంచావస్థలు ఈ యిరుతెఱఁగులైనవియు యథాసంఖ్యముగఁ జేరుటవలన పంచసంధు లేర్పడును.'

ఆరంభాదుల స్వరూపము

ఆరంభము

భూరిఫలార్థంబు పూనెడి పూన్కి
ఆరంభ సంజ్ఞతో నలరారుచుండు. 7

ధర్మార్థ కామములనెడు త్రివర్గములో 'ఇదిగో! ఈ ప్రయోజనమును నేను సాధించి తీరెద'నను నాయకుని పూనికయే ఆరంభమనఁబడును.

యత్నము

ఫలము లభింపమి బహుయత్నమునకుఁ
దలఁచెడు యత్నమై చనరాదు నద్ది. 8

తాను సాధింపఁదలఁచిన కార్యఫలము లభింపక పోవుటచే రెట్టింపయిన కడఁకతో తొందరలో ఆ కార్యఫలమును సాధించుటకు చేయునట్టి చేష్టావిశేషము యత్నము.

ప్రాప్త్యాశ

అవును గాదనుశంక నర్థలాభంబు
అవినిశ్చితంబైన ప్రాప్త్యాశ యగును. 9

ఈ ఫలము చేకూరునో చేకూరదో యని ఉపాయాపాయ శంకలతో కార్య ఫల లాభము అనిశ్చితమైనచో అది ప్రాప్త్యాశ.

నియతాప్తి

కడు నపాయము లేమి కార్యనిశ్చయము
వడిసేయ నియతాప్తి వర్తించుఁ గృతుల. 10

కార్యావరోధముగాఁ గన్పడిన యపాయములు తొలఁగిపోఁగా ఈప్సితార్థము నిక్కముగా చేకూరునను దృఢనిశ్చయమే నియతాప్తి.

ఫలాగమము

సర్వఫలప్రాప్తి సరిగ సిద్ధింప
నుర్వి ఫలాగమం బొనరఁగ నగును. 11

ఏ ఫలలాభమునకై ప్రారంభిక ప్రయత్నమో యట్టి ఫలము సంపూర్ణముగా లభించుటయే ఫలాగమము.

అర్థప్రకృతులగు బీజాదుల స్వరూపము

బీజము

అసదుగ మొదలుండు, నటు పోను పోను
ఎసఁగును విపులమై యుల బీజ మద్ది. 12

విత్తనము స్వల్పమయ్యు పోనుపోను అంకురమై, మొలకయై, కొమ్మలు ఆకులు పూవులు కాయలు మొదలగువాని రూపమున బహుముఖముల విస్తరిల్లినట్లు బీజమను నీ యర్థప్రకృతి ప్రథమమున అల్పముగనుండి పోనుపోను నాయకోపనాయక ప్రతినాయకులకు సంబంధించిన కథాంశములతో విస్తరిల్లి త్రివర్గరూపమగు ఫలమునకు హేతువై అన్వర్థమగుచున్నది.

బిందువు

అంగార్థముల ముఖ్యభంగంబు గలుగ
సంగమింపఁగఁ జేయఁజాలు బిందువును. 13

అప్రధానములగు కథాంశములవలన ప్రధానకథకు విచ్ఛేదము గలుగనుండ నట్టి విచ్ఛేదము గలుగనీయకుండుటకు హేతువైనది బిందువనఁబడును. నీటిమీఁది నూనెచుక్క అవిచ్ఛిన్నముగ ప్రసరించునట్లు ఇది కథాంశమును అవిచ్ఛిన్న మొనరించుటచే దీనికి బిందువను పేరు సార్థకము.

పతాక

అతిముఖ్యకథ కంగమై వ్యాప్తిచెందు
కథ పతాక యనఁగ ఖ్యాతి వహించు 14

ప్రధానకథకు అంగమై తత్పోషకమై కొంతదూరము ప్రధాన కథతో పాటు వ్యాపించునట్టి కథ పతాక యనఁబడును. రామాయణమున సుగ్రీవుని కథ పతాక.[1] నాటకములలోను అచ్చటచ్చట వచ్చు ఉపకథలు పతాకకు ఉదాహరణము. వేణీసంహారమున కర్ణచరితమే పతాక.

---

1. 'సేనలో ఎత్తిన టెక్కెము (పతాకము) సేనకంతకును అలంకారమైనట్లు ఈ ఉపకథయు నాటకైకదేశమున నుండియు నాటకమున కంతకును ప్రకాశమగును గావున ఇది పతాకయని యన్వర్థముగ వ్యవహరింపఁబడుచున్నది' అని (సాగరనంది కృత) నాటక లక్షణ రత్నకోశము. (8. 186)

పతాకాస్థానకములు

పతాకాప్రసంగమున పతాకాస్థానకములను కూడ ధనంజయ, విశ్వనాథ, సింగభూపాలాదులు ఈ సందర్భముననే పేర్కొనినారు. రూపకములలో ఇవి చమత్కార హేతువులు.

భరతముని వీని లక్షణమిట్లు చెప్పెను:

'యత్రా న్యస్మిం శ్చింత్యమానే తల్లింగోఽన్యః ప్రయుజ్యతే
అగంతుకేన భావేన పతాకాస్థానకం తు తత్' (నాట్య. శా. XIX. 29)

'ఒక యర్థము నుద్దేశించి పలికిన వాక్యమునకు ఆగంతుక భావముచేగూఢమగు అన్యార్థమును స్ఫురింపఁజేయునది పతాకాస్థానకము'.

ధనంజయుని నిర్వచనము :

'ప్రస్తుతాగంతుభావస్య వస్తునోఽన్యోక్తి సూచకం పతాకాస్థానకమ్'
(ద. రూ. I. 14)

'ప్రాకరణికమై రాఁబోవు కథాంశము అన్యోక్తిచే సూచింపఁబడుటయే పతాకాస్థానకము'. ఈ పతాకాస్థానకములు నాల్గువిధములు.

వీని స్వరూపము :

ప్రథమపతాకాస్థానకము :

'సహసై వార్థసంపత్తిః గుణవృత్త్యుపచారతః
పతాకాస్థానక మిదం ప్రథమం పరికీర్తితమ్'. (నాట్య. శా. XIX)

'గుణవృత్తిననుసరించి ప్రయోగించిన ఉపచారవాక్యముచే తటాలున అర్థము సంపన్నమైనచో అది ప్రథమపతాకాస్థానకము'.

ఉదా : (రత్నావళి ద్వితీయాంకములో)

విదూ : మిత్రమా ! ఈమె ! వాసవదత్తాదేవి !

(రాజు సందేహముతో సాగరికను విడిచిపెట్టును)

'ఈమె అతికోపకత్తె. నీవే చెయిపట్టుకొని కోపము పోఁగొట్టుదేవా !' అని సుసంగతయను సఖి పలుకఁగా, వత్సరాజు సాగరికి కెంగేలు పట్టుకొన్నాఁడు;

అనునయించు చున్నాఁడు.........ఎంతకును మాటలాడకున్న ఆమెనుచూచుచున్న విదూషకుఁడు హఠాత్తుగా 'మిత్రమా! ఈమె! వాసవదత్తాదేవి! అన్నాఁడు. వాసవదత్తాదేవియే అక్కడకు వచ్చినది; కొంప మునిఁగినది అనుకొని భయముతో రాజు సాగరికచేయి విడచిపెట్టెను. వాసవదత్తకాని సాగరికను కోపగుణసామ్యమున ఈమె వాసవదత్తయే అనునది ఔపచారిక వాక్యము. దీనివలన ముందు కలుగఁబోవు వాసవదత్తా కోపము సూచితమైనది.

ద్వితీయ పతాకాస్థానము :—

'వచః సాతిశయం శ్లిష్టం కావ్యం బంధరసాశ్రయమ్
పతాకాస్థానక మిదం ద్వితీయం పరికీర్తితమ్'. (నాట. శా. XIX)

ప్రకృత కావ్యార్థమున కనుగుణమై, శ్లేషార్థయుక్తమై, చమత్కారాతిశయము గల వాక్యము ద్వితీయ పతాకాస్థానకము.

ఉదా : (వేణీ సంహారములో ప్రస్తావనయందు సూత్రధారుఁడు)

సూత్ర : సత్పథములు, మధురధ్వనులు, మదోద్ధతారంభములు గలిగి ప్రసాధితాశమైన ధార్తరాష్ట్రవర్గము కాలవశమున నేలపై వ్రాలినది
(వే. సం. I. 6)

పారిపార్శ్వకుఁడు : పాపము శమించుఁగాక! అమంగళము ప్రతిహతముగుఁగాక!

సూత్ర : మారిష! శరద్వర్ణనమున హంసబృందమునే [1]ధార్తరాష్ట్ర వర్గమన్నానోయి!

పారి : అది తెలియక కాదుకాని—అమంగళాశంసనముచే నిజముగా నా గుండెలు తల్లడిల్లినవి.

విదూ : మారిష! అమంగళమెల్ల తొలఁగిపోనేపోయినది. కంసారి స్వయముగా దౌత్యము చేపట్టినాఁడు. కావున వైరదహనము చల్లార నిఁక మాధ

1. 'ధార్తరాష్ట్రాః సితేతరైః' (అమ. కో. II. సిం. వ. 24) నల్లనిముక్కు-నల్లని కాళ్ళుగల హంసలు ధార్తరాష్ట్రములు.'

వునితో కూడ పాండవులు సంతసింతురుగాక ! రక్త ప్రసాదిత భూములు, ఛత విగ్రహులునై కురురాజపుత్రులును తమ భృత్యులతోకూడ స్వస్థులగుదురు గాక ! (వే. సం. I. 7

ఇందు మదోద్ధతారంభములు గలవి - ప్రసాదితాశము - రక్తప్రసాదిత భూములు-ఛతవిగ్రహులు - స్వస్థులు మొదలైన పదములు శ్లిష్టములు. (రక్తము=నెత్తురు-అనురాగము; విగ్రహము = శరీరము -యుద్ధము: స్వస్థులు = ఆరోగ్యవంతులు- స్వర్గస్థులు.) ఇట్టి వానిచే రాబోవు ధార్తరాష్ట్రుల వినాశము, పాండవుల విజయము సూచింపఁబడినవి. శ్లేషోక్తి తుల్య విశేషణము లనెడి పతాకాస్థానములును ఇట్టి యూహ్యములు. ఈ నాలు గింటిని మంగళసూచనార్థమో, అమంగళ సూచనార్థమో, అన్యార్థమో యథావసరముగా సంధు లన్నింటిలోను ప్రయోగింపవచ్చును.

ప్రకరి

వినఁగ నల్పవ్యాప్తి వెలసి కావ్యముఁ
జను కథ ప్రకరికాసంజ్ఞ నొప్పు. 13

పతాకవలె ప్రధానకథలో సుదూరము వ్యాపింపక కొంతదూరము మాత్రమే సాగునట్టి ఉపకథ ప్రకరి యనఁబడును పూలగుత్తి (పుష్పప్రకరము) వలె ఒక్కచో నుండియే ప్రధానకథ నెల్ల ఉల్లసిల్లఁ జేయును కావున ఇది ప్రకరి యనఁబడును.[1] రామాయణమున జటాయు కథ దీనికి ఉదాహరణము.

కార్యము

ఫలలాభ మొనఁగూడ వఱలెడు కథయు
వెలయు కార్యంబను విఖ్యాతిఁ జెంది. 14

ప్రధాన ఫలమును నిర్వహించునట్టి కట్ట కడపటి కథావయవము కార్య మనఁబడును. ఏ ప్రయోజనమునకై కావ్యారంభము చేయఁబడినదో, ఏది లభించినంత కావ్యము ఉపసంహరింపఁబడునో అయ్యది కార్యమని ఫలితార్థము.[2]

1. నాటక. ల. ర. కోశము, (9-199)
2. నా. ల. ర. కోశము. (9-210)

ముఖసంధి

వివిధార్థరసములు వెలయు బీజోత్పత్తి
సవరింపఁగా ముఖసంధియై యొసఁగు, 15

నానావిధములుగా ప్రయోజనములకును రసములకును హేతువగు బీజసముత్పత్తియే ముఖసంధి యగును. ఈ ముఖసంధికి ఉపక్షేపాదులు పండ్రెండంగములుండును. అంగ మనఁగా సంధికి ఉపకరించునట్టి కథాంశరూపమగు అవయవము.

ముఖసంధ్యంగములు – వాని స్వరూపము

1. ఉపక్షేపము 2. పరికరము 3. పరిన్యాసము 4. విలోభనము 5. యుక్తి 6. ప్రాప్తి 7. సమాధానము 8. విధానము 9 పరిభావనము 10. ఉద్భేదము 11. భేదము 12. కరణము.

1. ప్రధాన ఫలమునకు అనురూపమగు బీజమును ఆవాపము సేయుట ఉపక్షేపము.
2. ఉపక్షిప్తమైన యా బీజమును విస్తరిల్లఁజేయుట పరికరము.
3. ఆ బీజము లక్షింపఁబడునట్లు వ్యక్తముచేయుట పరిన్యాసము.
4. బీజగుణములను వర్ణించుట విలోభనము.
5. బీజప్రయోగమున సిద్ధికిఁ దగిన యుపాయ మాలోచించి నిశ్చయించుట యుక్తి.
6. బీజమును గూర్చిన ప్రసంగమునఁ గలుగు సుఖలాభము ప్రాప్తి.
7. బీజసన్నిధానము సమాధానము.
8. బీజానుగుణముగ నాయికానాయకుల దర్శనాదర్శనాదికము సుఖదుఃఖకారియగుట విధానము.
9. బీజవిషయమునఁ గలుగు ఆశ్చర్యము పరిభావనము.
10. బీజవిషయమై గూఢముగ నుండు అనురాగ క్రోధాదులను ప్రకాశింపఁజేయుట ఉద్భేదము.
11. బీజమునకుఁ దగిన ప్రోత్సాహ మొనర్చుట భేదము.

12. బీజవిషయము సఫలమగుటకుఁ దగినట్లు భవిష్యత్కార్యము నారంభించుట కరణము.

ఈ పండ్రెండింటిలో ఉపక్షేప, పరికర, పరిన్యాస, యుక్త్యుద్భేద, సమాధానములు తప్పక ప్రయోగింపఁబడవలసినవి. తక్కినవి యథా సంభవముగ ప్రయోగింపఁబడ వచ్చును.

ప్రతిముఖసంధి

కనఁబడి కనఁబడకయు నుండు బీజ
మునకు వ్యక్తియె ప్రతిముఖసంధి యగుఁ
బిందు ప్రయత్నముల్ గ్రందుకొనంగఁ
బొందును నిట పదుమూఁడంగములును. 16

అంశమున కనఁబడియు, అంశాంతరమున కనఁబడకయు నున్న బీజము ప్రకాశించుటయే ప్రతిముఖసంధి యనఁబడును. బిందు ప్రయత్నములకు తగినట్లు ఈ ప్రతిముఖసంధికి ప్రయోగింపవలయు నంగములు పదుమూఁడు.

ప్రతిముఖసంధ్యంగములు – వాని స్వరూపము

1. విలాసము 2. పరిసర్పము 3. విధూనము 4. శమము 5. నర్మ 6. నర్మద్యుతి 7. ప్రగమనము 8. విరోధము 9. పర్యుపాసనము 10. వజ్రము 11. పుష్పము 12. ఉపన్యాసము 13 వర్ణసంహారము.

1. విలాసము : నాయికా నాయకులకు గలుగు సంభోగేచ్ఛ.

2. పరిసర్పము : కనఁబడి యంతలో తిరిగి కనఁబడక పోయిన బిందు రూప బీజము ననుసరించుట.

3. విధూనము : అనిష్టవస్తువును త్రోసివేయుట.

4. శమము : అరతి శాంతించుట.

5. నర్మము : బీజమునకు సంబంధించిన వేళాకోళపు మాట.

6. నర్మద్యుతి : పరిహాస వచనములచేఁ బ్రకటింపఁబడిన యనురాగము వలనఁ గలిగిన ప్రీతి.

7. ప్రగమనము : నాయికా నాయకులు దూతికా విదూషకాదులతోఁ జేయు ప్రసంగమున పరస్పరానురాగమును ప్రకటించుట.

8. విరోధము : ఏదే నొక వ్యాజమున అభీష్టార్థమున కభ్యంతరము గలుగుట.

9. పర్యుపాసనము : ప్రియు లేరేని కారణమునఁ గినియ, వారిని బతిమాలుట.

10. వజ్రము : ప్రియజనముల యెదుట పరుషము లాడుట.

11. పుష్పము : నాయికా నాయకుల వలపును దెలుపు తియ్యని మాటల నేర్పు.

12. ఉపన్యాసము : వలపు గలుగునట్లు నేర్పుమాటలఁగూర్చుట

13. వర్ణసంహారము : నాలుగు వర్ణములవారును బీజానుగుణముగా మాటలాడుట వలన బీజ ముద్గతమగుట.

వీనిలో పరిసర్ప, ప్రగమన వజ్రోపన్యాస, పుష్పములు ముఖ్యములు.

గర్భసంధి

తొలిఁ దోఁచి తొలఁగిన యల బీజముగనఁ
గలయఁగ వెదకిన గర్భసంధి యగు. 17

దీనికి ప్రాప్త్యాశాపతాకానుగుణముగ అంగములను బ్రయోగింపనగును. ముఖసంధిలో ఉపక్షిప్తమైన బీజము ప్రతిముఖసంధిలో వ్యక్తావ్యక్తముగ నుండ, దాని నన్వేషించుట గర్భసంధియగును. ఇందులో పతాక ఉండితీరవలెనను నియమములేదు. పతాక లేనిపక్షమున దానికి మారుగ బీజబిందువులలో ఒకదానిని ప్రయోగింప వలెను.

గర్భసంధ్యంగములు – వాని స్వరూపము

1. అభూతాహరణము 2. మార్గము 3 రూపము 4. ఉదాహృతి 5. క్రమము 6. సంగ్రహము 7. అనుమానము 8. తోటకము 9. అధిబలము 10. ఉద్వేగము 11. సంభ్రమము 12. ఆక్షేపము.

1. అభూతాహరణము : ప్రకృతకార్యమునకు ఉపకరించునట్టి ఒకానొక మోసపు పని.
2. మార్గము : యథార్థమును బలుకుట.
3. రూపము : తనసంగతి పరులకు ఎక్కడ తెలిసిపోవునో యను సందియమును దెల్పుమాట.
4. ఉదాహృతి : ప్రకృత సందర్భమునకు ఆధిక్యము గలుగునటుల నుడువుట,
5. క్రమము : కోరినకోరిక చెల్లించుకొనుట.
6. సంగ్రహము : ప్రకృతకార్యసాధనకు ఉపయోగించు సామాది వాక్యములు.
7. అనుమానము : ఆయా చిన్నెలవలన నొకవిషయము నూహించుట.
8. తోటకము : కోపసంభ్రమములు గలిగిన మాటలు.
9. అధిబలము : ఇష్టజనాతిసంధానము.
10. ఉద్వేగము : పగతురవలని వెఱపు.
11. సంభ్రమము : శంకయు భయమును గలుగుట.
12. ఆక్షేపము : ఈప్సితమగు బీజార్థ ప్రకాశమునకై కడంగుట.

వీనిలో అభూతాహరణమార్గ తోటకాది బలాక్షేపములు ఆఱును ముఖ్యములు.

విమర్శసంధి

కన గర్భసంధిని ఘనమైన బీజ
మున కవమర్శము చను విమర్శమునఁ. 19

దీనికి పదుమూఁడు అంగములు. వీనిని నియతాప్తి ప్రకరుల కనుగుణముగ పొందుపఱుప వలెను.

క్రోధవ్యసనాదులచే గర్భసంధియందు ప్రకాశించిన బీజార్థమును గూర్చి చేయఁబడు పర్యాలోచనము విమర్శసంధి యగును. దీనినే అవమర్శసంధి యనియు నందురు.

విమర్శసంధ్యంగములు - వాని స్వరూపము

1. అపవాదము 2 సంఫేటము 3. విద్రవము 4. ద్రవము 5. శక్తి 6. ద్యుతి 7. ప్రసంగము 8. చలనము 9. వ్యవసాయము 10. నిరోధము 11. ప్రరోచనము 12. విభజనము 13. ఆదానము.

1. అపవాదము : దోసఁగులనెత్తి చూపుట.
2. సంఫేటము : కోపమున వగాటాడుట.
3. విద్రవము : చచ్చుట, చెఱపడుట మున్నగునవి.
4. ద్రవము : గురుతిరస్కారము.
5. శక్తి : విరోధము శాంతించుట.
6. ద్యుతి : వెఱపించుట, రెచ్చఁగొట్టుట.
7. ప్రసంగము : పెద్దలను పొగడుట.
8. చలనము : అవమానించుట.
9. వ్యవసాయము : తనలావు తాను పొగడికొనుట.
10. నిరోధము : అలుకఁగొన్న వారొండొరులు ధిక్కరించుకొనుట.
11. ప్రరోచనము : కలుగఁబోవు మంగళమునుగూర్చి ముందుగ ప్రశంసించుట.
12. విచలనము : తనగుణములను దానే పేర్కొనుట.
13. ఆదానము : ఉద్దిష్టకార్యమును గ్రహించుట.

వీనిలో అపవాద శక్తి వ్యవసాయ ప్రరోచనాదానములు ముఖ్యములు.

నిర్వహణసంధి

అందందు క్షిప్తములైన ముఖాదు
లిందొక యర్థమునందుఁ జేరుచును
తనరు నిర్వహణాఖ్యఁగని యిటుఁజూడ
నొనరఁగ పదునాల్గు నుండు నంగములు. 19

వీనిని ఫలాప్తి కార్యానుగుణముగఁ బ్రయోగింపవలెను.

ఆయాచోట్ల విప్రకీర్ణములై యున్న బీజయుక్తములగు ముఖసంధ్యాద్యర్థములకు ఎందు ప్రధాన ప్రయోజనసంబంధము కలుగునో యది నిర్వహణ సంధి యనఁబడును. ఇందు పదునాలుగు అంగము లుండును.

నిర్వహణసంధ్యంగములు - వాని స్వరూపము

1. సంధి 2. విబోధము 3. గ్రథనము 4. నిర్ణయము 5. పరిభాష 6. ప్రసాదము 7. ఆనందము 8. సమయము 9. కృతి 10. ఆభాషణము 11. ఉపగూహనము 12. పూర్వభావము 13. సంహారము 14. ప్రశస్తి

1. సంధి : బీజభూత విషయమును మరల ఫలప్రాప్తి కనుగుణముగ చెప్పుట.
2. విబోధము : ముఖ్యమగుకార్యము నన్వేషించుట.
3. గ్రథనము : ప్రధానకార్యము నుపక్షేపించుట.
4. నిర్ణయము : బీజానుగుణముగ కార్యప్రశంస.
5. పరిభాష : పరస్పరసంభాషణము,
6. ప్రసాదము : కార్యసిద్ధిని దెల్పి సంతోషపెట్టుట;
7. ఆనందము : కోరిక లీడేరుట.
8. సమయము : వంత దొలంగుట.
9. కృతి : లభించిన యర్థమును రక్షించుకొనుట.
10. ఆభాషణము : కార్యము నెఱవేఱుటచే గలిగినసంతోష ప్రసంగము.
11. ఉపగూహనము : ఆశ్చర్యకరమైన ప్రయోజనమును బొందుట.
12. పూర్వభావము : ఇష్టకార్య సందర్శనము.
13. సంహారము : కావ్యార్థమును ముగించుట.
14. ప్రశస్తి : వరలాభము, శుభాశంసనము.

ఇట్లు అఱువదినాలుగు అంగములతోఁ గూడిన పంచసంధులు వివరింపఁబడినవి.

సంధ్యంగ ప్రయోగము

సంధ్యంగముల ప్రయోగము రూపకములకు మిక్కిలి యవసరము. అంగహీనమైన రూపకము ప్రేక్షకరంజకము కాఁజాలదు. సాహిత్యదర్పణకారుఁడిట్లు నొక్కి చెప్పెను.

'అంగహీనం నరోయద్వ న్నైవారంభక్షమో భవేత్
అంగహీనం తథా కావ్యం నప్రయోగాయ యుజ్యతే'.
(సా. ద. vi. 118)

రసస్థితి కనుగుణముగానే యీ అంగములను కూర్పవలెను. అంతియే కాని శాస్త్రములో చెప్పఁబడియున్న వికదాయని యన్నింటిని చొప్పించుచు పోరాదు.

ధ్వన్యాచార్యుఁడీ విషయమునే యీ రీతి స్పష్టము చేసెను :

'సంధిసంధ్యంగఘటనం రసాదివ్యక్త్యపేక్షయా
నతు కేవలయా శాస్త్రస్థితిసంపాద నేచ్ఛయా' (ధ్వ. iii, 12)

కావుననే యుద్ధసమయమున నిబద్ధింపఁబడు శృంగారవర్ణనము దూష్య మందురు. వెలుపల ఘోరసంగ్రామము జరుగుచుండఁగా అంతఃపురమున భాను మతీ దుర్యోధనులు శృంగారప్రసక్తులైనట్లు వర్ణించుట అయుక్తమని వేణీసంహార రచయితను లాక్షణికులు విమర్శించిరి. (సా. ద. IV. 120 వృత్తి)

కార్యకారణభావ మున్ననే తప్ప ఈ ఉపక్షేపాదులను ఒక క్రమమని లేదు. అవసరమైన విధముగా వీని నుపయోగించవచ్చును.

సంధ్యంగప్రయోజనములు

ఈ సంధ్యంగములకు ప్రయోజనములు ఆఱు·

1. వివక్షితార్థప్రతిపాదనము.
2. గోప్యార్థగోపనము.
3. ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనము.
4. అభినయరాగసమృద్ధి.
5, చమత్కారత్వము.
6, ఇతివృత్త విస్తరము.

ఇతివృత్తమున మఱియొక విభాగము

ఇతివృత్తము సూచ్యమనియు, అసూచ్యమనియు మఱియు రెండు విధ ములు. వీనిలోని అసూచ్యము దృశ్యమనియు. శ్రావ్యమనియు తిరిగి ఇరువై అంగులు. సూచ్యమును సూచించు విధములు అయిదు. అవి దశరూపకమున (I. 58) ఇట్లు సూచింపఁబడినవి :

1. విష్కంభము 2. చూళిక 3. అంకాస్యము 4. ప్రవేశకము 5. అంకావతారము.

భరతముని వీనినే అర్థోపక్షేపకము లనెను.

'అంకావతారోంకముఖం విష్కంభక ప్రవేశకౌ
చూళికే తి చ పంచాస్మి న్నర్థోపక్షేపకాః స్మృతాః'.

(నాట్య. శా. xix. 104)

వీని స్వరూపమిది :

విష్కంభము

జరిగిన కథ నింక జరుగనుండు కథఁ
బరిచయ మొనరించుఁ బరిమితిరీతి
ఇలను విష్కంభంబు పలు మధ్యపాత్ర
ములు ప్రయోగింపఁగ బోలుపెసలారు. 20

పూర్వోత్తరకథాసందర్భములకు సంగతినిగూర్చియు, రంగస్థలముమీద ప్రదర్శింప వీలుకాని సందర్భములను సూచనామాత్రమునఁ దెలిపియు కథాసంక్షేపము ముఖ్య ప్రయోజనముగాఁగలది విష్కంభము. ఇది మధ్యమ పాత్ర ప్రయుక్తము గావలెను. ఈ మధ్యమపాత్రలు ఒకరుగాని అనేకులుగాని యుండ వచ్చును. ఇందు ప్రధాన నాయకునకు ప్రవేశము గలుగరాదు. ప్రస్తావనయైన పిమ్మట మొదటి యంకముననే విష్కంభమును ప్రయోగింపవలెనని భోజరాజును కాదు. ఏ రెండు అంకముల నడుమనైనను ప్రయోగింపఁదగునని యన్యులును దలంచిరి. ప్రకరణ నాటకములలో మాత్రమే విష్కంభము ప్రయోగింపవలెనని కొందఱ యభిప్రాయము.[1]

ఈ విష్కంభము శుద్ధమనియు, మిశ్రమనియు రెండు విధములు. కేవలము సంస్కృతభాషను మాత్రమే సంభాషించు పాత్రములు గలది శుద్ధము. సంస్కృత ప్రాకృతములు రెండును మాటలాడు పాత్రములు గలది మిశ్రము.[2] పాత్రముల

1. 'ప్రకరణనాటకయోర్విష్కంభకః' అని చారాయణుఁడు. (నా.ల.ర. 16.363)

2. సంస్కృత ప్రాకృతముల వ్యవహారములేని ఆంధ్రరూపకములకు ఈ పద్ధతి కుదురదు గావున అభియుక్తులిట్లు యుక్తనిర్ణయము చేసిరి :

'కాలక్రమమున మార్పుచెందుచుఁబూర్వ మహాకవులచే గ్రంథముల వాఁడబడుచు వచ్చినది గ్రాంథికాంధ్రము. అది యుత్తమపాత్రముల కుపయోగింపఁదగును. గ్రంథము లందు వాడఁబడకపోయినను విన నింపై శిష్టలోకమున వాడుకలో నున్నది. వ్యావహారికాంధ్రము. అది తక్కిన పాత్రములకు వాడఁదగును.' (ఆంధ్రదశరూపకము. II. 62)

ఉత్తమ మధ్య మాధమత్వములు అవ్వాని జాతి గుణక్రియాదులనుబట్టి నిర్ణయింపఁ బడుచుండును. నాయక ప్రతినాయకులు, మంత్రి పురోహితాదులగు-విద్యా సంపన్నులు, నాయికయు ఉత్తమ పాత్రలుగను, విదూషక దూత దాస దాసీ భటాదులు మధ్యమ పాత్రములుగను, చండాలాదులు అధమపాత్రములుగను వ్యవహరింపఁబడుదురు.

చూళిక

తెరలోని పాత్రముల్ దెలియ నర్థములఁ
గరము సూచింపఁగా బరఁగు చూళికన. 21

ఎచట తెరలోని పాత్రములతోనే యర్థసూచనము చేయఁబడునో యది చూళిక యనఁదగును,

చూళిక

చూళికకు చూడయనియు పేరు. 'అర్థోపక్షేపణం చూడా బహ్వార్థైః సూతవందిభిః' అని కోహలుఁడు. ఈ చూళిక కొన్ని యెడల అంకమునకు ముందును, కొన్నింట అంకమధ్యమునను సూతమాగధాదులచే నిర్వహింపఁబడునని శారదాతనయుఁ డిట్లు వివరించెను :

'చూళికాయాః క్వచిత్ బాహ్యే క్వచి న్మధ్యే నివేశనమ్
మధ్యే చ వేణీసంహారే దృశ్యతే చూళికా తథా.
... ...
అంతర్యవనికాసంస్థైః సూతమాగధవందిభిః
అర్థోపక్షేపణక యత్ర క్రియతే సా హి చూళికా.'
(శ్రీ మా. రా. కృ. కవి. సంపా. భరతకోశము 216పు)

ఉదాహృతములగు ఈ శ్లోకములనుబట్టి చూళిక సూతమాగధవందులచే ప్రయోజ్యము కావలసియుండునని తోఁచును. కాని ఇదియొక నియమము కాద నియు, తదన్యులచేతఁగూడ చూళిక ప్రయోగింపఁబడవచ్చుననియు నాటక లక్షణ రత్నకోశకారుఁడు సాగరనంది (నా. ల. ర. 19.426) సోదాహరణ ముగా సమర్థించినాఁడు. ఈ సందర్భమున అతఁడు వేణీసంహారమునందు షష్ఠాం కమున భీమునిచేత నిర్వహింపఁబడిన చూళికను పేర్కొనెను. అట్లే జానకీరాఘవ మను రూపకమున ప్రథమాంకములో రావణునిచే చూళిక ప్రయోగింపఁబడి

నట్లుగా చూపెను. ఇట్టి యుదాహరణము లుండుటచేతనే భరతమునియు, అళ్ళ కుట్టుఁడును చెప్పినట్లు ఈ క్రింది ప్రమాణముల నిచ్చెను :

'అంతఃపటీనివిష్టై ర్యత్క్రియతేఽర్థనివేదనమ్.' (నాట్య.శా.,xix 107)

'అంతర్యవనికాసంస్థైః చూళికార్థ ప్రకాశనమ్'

చూళికావిభాగము

I చూళిక II ఖండచూళిక.

I చూళిక : తెరలోనున్న పాత్రలచేతనే ప్రయోగింపఁబడునది చూళిక. ఇది అంకమునకు ముందుగాని, అంకమధ్యమునఁగాని ప్రయోగింపఁబడును. ఇందు పాత్రల ప్రవేశనిర్గమము లుండవు కావున ఇది అంకముకంటె వేఱైనది.

II ఖండచూళిక : రంగస్థలమునందున్న పాత్రము, తెరలోనున్న పాత్రముతో విస్తరించి చేయు సల్లాపము ఖండచూళిక అనఁబడును. దీనిని అంకము మొదటనే యుంచవలెను. ఇదియు అంకముకంటె వేఱైనదే.

ఈ ఖండ చూళికకుదాహరణము బాలరామాయణ నాటకమున సప్తమాంకమునందు గలదు. అట రంగప్రవిష్టుఁడయిన కర్పూరచండుఁడను వైతాళికునకును, నేపథ్యముననున్న చందనచండుఁడను వానికిని సుదీర్ఘసల్లాపము జరిగినది. అందు తాటకవధ మొదలు విభీషణునకు అభయ ప్రధానము వఱకుఁగల రామాయణ కథాభాగమంతయు సూచింపఁబడినది కావున అళఖండచూళిక యైనది.

ఇందులకు ప్రమాణము :

అథచూళికా :

'వందిమాగధసూతాద్యైః ప్రతిసీరాంతరస్థితైః
అర్థోపక్షేపణం యత్ర క్రియతే సా హి చూళికా
సా ద్విధా చూళికా ఖండచూళికా చేతి భేదతః
పాత్రై ర్యవనికాంతస్థైః కేవలం యా తు నిర్మితా
ఆదా వంకస్య మధ్యే వా చూళికా నామ సా స్మృతా
ప్రవేశనిర్గమాభావా దియ మంకా ద్బహిర్గతా.'

అథఖండ చూళికా:

'రంగనేపథ్యసంస్థాయి పాత్రసల్లాప విస్తరైః
ఆదౌ కేవల మంకస్య కల్పితా ఖండచూళికా
ప్రవేశనిర్గమాప్రాప్తేరియ మంకా ద్బహిర్గతా'
(రసా. సుధా. III. 185-189)

కోహలుఁడును చూళికాభేదము నిట్లంగీకరించెను :

'అంతర్నైపథ్యస్థైః సూతమాగధాదిభిః క్రియతే
అర్థస్యోపక్షేపో నైక విధా చూళికా చే యమ్.'

(శాకుం. శ్రీనివాసాచార్య వ్యాఖ్య I)

సాహిత్యదర్పణమునకు లఘుటీక వ్రాసిన దుర్గాప్రసాదద్వివేది పండితుఁడిట్లు చూళికా భేదములను తెలిపెను.

చూళికేతి—అత్ర విశేషః కావ్యేందుప్రకాశే :—
'అనిర్గతప్రవిష్టైశ్చ నేపథ్యాంతర్గతై స్తథా
ప్రయోజితా మధ్యపాత్రైః సూచికా చూళికా భవేత్.
కర్తవ్యాఽద్యేతరాంకేషు స్యాదాదౌ మధ్య ఏవ వా
సా ఖండాఖండభేదేన ద్వివిధా పరికీర్తితా
ఆద్యాంతః స్యా ద్ద్వితీయా తు సప్రవేశవినిర్గమా.'

'యస్యాం ప్రవేశ వినిర్గమౌ ప్రత్యక్షసిద్ధౌ సాంకబహిర్భూతా ద్వితీయా చూళికా.'

(సా. ద. VI. 58. టీక)

అంకాస్యము

అంకాంత పాత్రముల్ మ లటుమీఁది కథను
పొంకముగాఁ దెల్ప నంకాస్య మగును. 22

పూర్వాంకము తుదినున్న పాత్రములచే ఉత్తరాంకార్థము సూచింపఁబడె నేని యది యంకాస్యమనఁ జెల్లును.

ప్రవేశకము

భూతభావ్యర్థ సంసూచ్త్రి సూచింప
ఖ్యాతమగు ప్రవేశకంబన నెసఁగి
తొలియంకమున నిది గలుగక యుండి
వెలయు నధమ పాత్రములు ప్రయోగింప. 23

ఒకనిచేఁగాని, యిద్దఱిచేఁగాని యధమపాత్రములచేఁ బ్రయోగింపఁబడి గతాగామి కథాంశములను సూచించునది ప్రవేశకమనఁబడును. పాత్రములను రంగస్థలమునందు ప్రవేశపెట్టునది గావున ఇది ప్రవేశకము.[1] దీనిని ప్రథమాంకమున ప్రదర్శింపరాదు.

1. 'ప్రవేశయతి పాత్రాణి రంగమితి ప్రవేశకః' (నా. ల. ర. 14.316).

అంకావతారము

ఉత్తరాంకంబునం దుండు నర్థంబు
పాత్రియుండంగఁ బూర్వాంక వృత్తమును
మునుపటి పాత్రలే మొనసి యుండఁగను
దనరారు నంకావతరణం బనంగ. 24

పూర్వోత్తరాంకములు విష్కంభాదులతో వ్యవహితములుగాక యుండి, పూర్వాంకమునందలి పాత్రములే యుత్తరాంకమునను అసూచితములై ప్రవేశించి, కథను నడపినచో నది[1] అంకావతార మనఁబడును.

ఈ యర్థోపక్షేపకము లైదింటితో సూచ్యార్థమును సూచించి దృశ్యార్థమును అంకములతో ప్రదర్శింపవలెను.

అంక స్వరూపము

బహువిధార్థయుతము, వరరసాశ్రయమును
బిందుసూచనమున వెలయునదియు
రమ్యనేతృ చరిత రంగమ్మునం జూపు
నట్టి దంకమనఁగ నతిశయిల్లు. 25

---

1. అర్థోపక్షేపకములగు ఐదింటిలో ఒకటియగు ఈ 'అంకావతారము'లో కూడ ఏదేనొక సూచ్యార్థము సూచింపఁబడవలెను. విద్యానాథుని అంకావతార లక్షణములో అట్టి సూచ్యార్థ సూచనము లేదే? ఎట్లని శంకింపరాదు. మూలకారిక లోని 'అసూచితాంక పాత్రమ్' అనుచోనున్న నఞ్సునకు అల్పార్థమును గ్రహించి, ఈషత్సూచితములగు అంకపాత్రలు గలది యని యర్థము చెప్పికొనవలసి యున్నది. ఇట్టి యర్థమే యుచితమని భరతముని చెప్పిన అంకావతార లక్షణము వలన కూడ స్పష్టమగుచున్నది. అతని యంకావతార లక్షణ మిది :

'సమాప్యమాన ఏకస్మిన్నంశే హ్యన్యస్య సూచనమ్
సమానతో హినాట్యోక్తైః సోంకావతార ఇష్యతే' (నాట్య.శా. xix.110)

ఎందు పాత్రములు రంగప్రవేశ మొనర్చి వేషభాషాభినయ నైపుణ్యమున నాయకు ననుకరించుచు, తచ్చరిత్రమును ప్రత్యక్షముగఁ జూపునో యది యంకము. ఇది బిందు సూచనము గలిగియుండును. ఇది యనేక విధములగు అవాంతర ప్రయోజనములకును, కథా సన్నివేశములకును రసములకును ఆశ్రయమై విలసిల్లును. యుద్ధము, దూరప్రయాణము, మరణము, రాజ్యవిప్లవము, స్నానానులేపన భోజనాదులును ప్రవేశక విష్కంభాదులతో సూచింపఁబడవలెను గాని యంకములో ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శింపబడఁజెల్లవు ఈ యంకము సామాన్యముగా మూఁడు నాలుగు పాత్రములతో ప్రయోగింపఁబడఁ దగిన యట్టిదిగ నుండవలెను. అందలి కథాంశములకు నాయికా నాయకులలో ఎవరేని సంబంధించి యుండవలెను. అంకమున ఒక్కనాఁ డాచరింపఁబడిన విషయము ప్రయోగింపఁబడవలెను. నాయికా నాయకులలో ఒక్కరు ప్రత్యంకమునను సన్నిహితులుగావలెను. అంకాంతమున పాత్రములన్నియు నిష్క్రమింపవలెను.

అవతారిక : రూపకములలోని సూచ్యములగు కథా భాగములను సూచించుటకు విష్కంభాదులు నిరూపింపఁబడినవి. అసూచ్యములగు (అనఁగా దృశ్యములు) కథా భాగములను ప్రదర్శించుటకు 'అంకము' ఇంతవఱకు నిరూపింపఁబడినది. ఈ రెండు విధములైనవియు అయా కథా ఖండములకు మాత్రమే సంబంధించినవి. ఇఁక ఇప్పుడు మొత్తము కావ్యార్థమునకు సూచితమగు భారతీవృత్తి నిరూపింపఁబడవలసి యున్నది. దానికి ఆముఖము, ప్రరోచన, వీథి ప్రహసనము అని అంగములు నాలుగు. వీనిలో వీథీ ప్రహసనములనెడి అంగములు గ్రంథములలో ఎచ్చటను ప్రయోగింపఁబడమియు, దశరూపకములలో ప్రత్యేకముగ వీని స్వరూపనిరూపణము చేయఁబడుటచేతను, తల్లక్షణము నిటఁ జెప్పలేదు. ప్రరోచనమునో నాటకోదాహరణముననే చెప్పఁదలఁచెను. కాఁగా భారతీవృత్తికి అంగములైన నాల్గింటిలో మిగిలిన 'ఆముఖము'నకు ఇట స్వరూపము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

ఆముఖ స్వరూపము

సూత్రధారుఁడు దా నుపక్షేపింపఁబోవు కార్యమునుగూర్చి వాక్చమత్కారము మెఱయ, నటీమారిష విదూషకులలో ఒకరితో ప్రస్తావించుట ఆముఖ మనఁబడును. దీనినే 'ప్రస్తావన' యనియు అందురు. దీనికి కథోద్ఘాత, ప్రవర్తక, ప్రయోగాతిశయములని మూఁడంగములు.

సూత్రధారులు ఇద్దరు : నాందిని చదివి మొదటి సూత్రధారుఁడు నిష్క్రమించును. పిమ్మట రెండవ *సూత్రధారుఁడు ప్రవేశించును. ఇతనికే 'స్థాపకుఁడనియు' నటుఁ డనియు పేళ్ళు. ఇతని భార్య నటి. అనుచరుఁడు మారిషుఁడు. నర్మసచివుఁడు విదూషకుఁడు. ఈ సూత్రధారుఁడు నటితోఁగాని, మారిషునితోఁగాని, విదూషకునితోఁగాని అభిమతరూపక ప్రయోగమున పరిషదారాధనమును జేయుటను గూర్చియు, ప్రధాన కథాసంవిధానమును గూర్చియు ముచ్చటించుటయే యాముఖ మనఁబడును. ఈ ఆముఖము రెండువిధములనియు, వీనిలోనొక భేదమే ప్రస్తావన యనఁబడునినియు కొందఱును, ఒకానొక ప్రస్తావనా భేదమే ఆముఖమని మఱికొందఱు అలంకారికులును తలంచిరి. దశరూపకకర్త 'ఆముఖప్రస్తావనలకు భేదములేదు, అవి పర్యాయశబ్దములే' యని తలంచెను. అట్లే విద్యానాథకవియు వీనికి భేదము పాటింపలేదు.

***సూత్రధారాది లక్షణము**

సూత్రధారుఁడు :—కవి, నాయక కథావస్తువుల గుణవిశేషముల నిబద్ధించువాఁడు, రంగాలంకరణ చతురుఁడు, నట బృందమునకెల్ల నాయకుఁడైనవాఁడు

సూత్రమనఁగా నాటకాది ప్రయోగానుష్ఠానము, దీనిని ధరించువాఁడు సూత్రధారుఁడు, శాతకర్ణియను అలంకారికుఁడు సూత్రధారుఁ డెవఁడని ప్రశ్నించుకొని యిట్లు సమాధానము చెప్పెనఁట :

'క ఏష సూత్రధారోనామ ? అనుష్ఠానం ప్రయోగస్య సూత్రమ్ ; తద్ధారయతీతి సూత్రధారః ; పూర్వరంగమాత్రోపయోగీ బహిఃపాత్ర మిత్యర్థః' (నా. ల. ర. 47.1102).

నటి : నటుని గృహిణి. చతుర్విధ వాద్యవిద్యానిపుణ. నాట్యాభినయ చతుర. పెక్కు భాషల నేర్చినది. రూపకప్రయోగమున నటునకు కుటుంబమై యుండునది.

మారిషుఁడు :- భరతనాట్యశాస్త్రమున చక్కని ప్రవేశముగలవాఁడు. నానా రసాశ్రయములగు భావముల వ్యక్తముచేయు నాట్యకౌశలము గలవాఁడు. సూత్రధారునకు చేదోడుగా నుండువాఁడు.

విదూషకుఁడు :- రాజునకు నర్మసచివుఁడును, ఆతనితో అంతఃపురములో తిరుగుచు, వేషభాషాదులచే హాస్యకారియు, మాటకారియు నైనవాఁడు. ఈతఁడు ప్రాకృతమును మాటలాడును. తెనుఁగున వ్యావహారికభాష ఈతనికి తగును.

ఆముఖాంగములు

1. కథోద్ఘాతము : ప్రకృతకథకు అనుగుణముగ సూత్రధారుఁడు ప్రయోగించిన వాక్యములనుగాని, తదర్థములనుగాని గైకొని, పాత్రము రంగమును బ్రవేశించుట.

2. ప్రవర్తకము : ప్రస్తావనలో చేయఁబడు ఋతువర్ణనమున ప్రయోగింపఁబడిన శబ్దముల సామ్యమునుబట్టి, ఆ పేళ్ళుగల పాత్రములు తమంతట రంగమును బ్రవేశించుట.

3. ప్రయోగాతిశయము : సూత్రధారుఁడు పేరుపెట్టి 'ఇదిగో! ఈతఁడు వచ్చుచున్నాఁడు' అని యనఁగనే తదనుసారముగ పాత్రము ప్రవేశించుట.

ఆముఖమునకును వీథీరూపకమునకును సాధారణములైన అంగములు

వీథియను రూపకమునకు అంగములైనవియే ఆముఖమునకును అంగములగును. కావున అవి యిట పొందుపఱుపఁబడుచున్నవి :

1. ఉద్ఘాతము. 2. అవలగితము 3. ప్రపంచము 4. త్రిగతము 5. ఛలము 6. వాక్కేళి 7. అధిబలము 8. గండము 9. అవస్యందితము 10. నాళిక 11. అసత్ప్రలాపము 12. వ్యాహారము 13. మృదవము.

1. వీనిలో ఉద్ఘాతము ఇట్లు రెండు విధములు :

i. గూఢార్థపదపర్యాయమాల.

ii. ప్రశ్నోత్తరమాల.

2. అవలగితము : ఇదియు రెండు తీరులు.

1. అప్రకృత కార్యవ్యాజమున ప్రకృత కార్యసిద్ధి.

2. అప్రకృత కార్యప్రసంగ మాత్రముననే ప్రకృత కార్యసిద్ధి.

3. ప్రపంచము : దుష్టవిషయమును గూర్చి తమలో తాము పరస్పరము స్తుతించుకొనుట.

4. త్రిగతము : ఇది పూర్వరంగాంగ మనియు, ప్రస్తావనాంగ మనియు రెండు తెఱఁగులు.

   1. పూర్వరంగమున నట మారిష సూత్రధారుల ప్రసంగమే త్రిగతము.

   2. ప్రస్తావనలో శ్రుతిసామ్యమున ఒక శబ్దమువలననే ఆ యా యనే కార్థములు స్ఫురించుటయు త్రిగతమే.

5. ఛలము : పైకి హితములుగఁ దోఁచి నిజమునకు అహితములగు వాక్యములతో వంచించుట.

6. వాక్కేళి : ఇది ద్వివిధము.

   1. ఇంకను చెప్పవలసినది యుండి, వాక్యము సాకాంక్ష మగుచుండఁగా చెప్పవలసినది చెప్పక ఆఁపివేయుట ఒక విధమైన వాక్కేళి.

   2. ఉక్తి ప్రత్యుక్తి రూపమగు సంభాషణము మఱియొక తీరు వాక్కేళి.

7. అధిబలము : పట్టుదలతో ఒకరినొకరు మాటలలో మీఱఁ జూచుట.

8. గండము : అవిచారితముగ ప్రకృత కార్యవిఘాతము గలుగురీతిఁజేయు ప్రసంగము.

9. అవస్యందితము : రసవశమున ఒక యభిప్రాయమునఁ బ్రయోగించిన యొక వాక్యమునకు అవసరమునుబట్టి మఱియొక యభిప్రాయము వచ్చునట్లు వ్యాఖ్యానించుట.

10. నాళిక : సోపహాసమును, నిగూఢార్థమునగు ప్రహేళిక.

ఎందు ఒక వాక్యముయొక్క ముఖ్యమగు బాహ్యార్థమో, లేక అభ్యంతరార్థమో నిగూఢముగ ఉంచఁబడునో యది ప్రహేళిక యనఁబడును. ఈ ప్రహే

శిక అంతర్లాప యనియు, బహిర్లాప యనియు రెండు విధములు. ఆ ప్రహేళిక సోపహాస మయినచో నాళిక యనఁబడును.[1]

11. అసత్ప్రలాపము : ప్రకృతమునకు సంబంధములేకుండ ప్రసంగించుట.

12. వ్యాహారము : నవ్వు పుట్టించునట్టిదియు, వేఱొక ప్రయోజనము గలిగి నట్టిదియునగు వచనము.

13. మృదవము : తప్పులను ఒప్పులుగా సమర్థించుట.[2]

వీనిలో యథాసంభవముగ ఏ కొన్ని యంగములనైనను ప్రస్తావనలో ప్రయోగింపవచ్చును.

దశరూపకములు

రూపకములకు ఉపోద్ఘాత రూపమైన ప్రస్తావన వివరింపఁబడినది. ఇప్పుడు రూపకముల స్వరూపము నిరూపింపఁబడుచున్నది. ఆ రూపకములలోను సర్వ ప్రధానమగుటచే ముందుగా నాటకస్వరూపము చెప్పఁబడుచున్నది :

నాటకము

ముఖ ప్రతిముఖాదులగు అంగపంచకము గలిగి, యితర రూపకముల కెల్ల ప్రధానమై, వీర శృంగార రసములలో నొక రసము ముఖ్యమై యుండ ప్రఖ్యాత నాయకునితో విలసిల్లునది నాటకము.

ఇట్టి నాటకమున అయిదు మొదలు పదివఱకును అంకము లుండవచ్చును. ఒక్కొక్క యంకమునను ఒక్కనాఁడు ఆచరింపఁబడిన ఒక ప్రయోజనము వర్ణింపబడును. నాయకుఁడు ధీరోదాత్తుఁడై యుండవలెను. పురాణాదులనుండి గ్రహింపబడిన యితివృత్తములో నాయక ప్రతిష్ఠకుఁగాని, రసమునకుఁ గాని, అనుచితములైన యంశములున్నచో వానిని త్యజింపవలెను, లేదా వేఱుగ సంస్కరింపవలెను. దీనికిజగత్ప్రసిద్ధములైన శాకుంతలాదులు ఉదాహరణము. విద్యానాథకవి స్వయముగ ఈ ప్రకరణముననే తరువాత 'ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము' అను నాటకమును రచించి ఉదాహరణముగ చూపెను.

---

1. ప్రహేళికా స్వరూప వివరణములు కావ్య ప్రకరణమున నిరూపితములు. (చూ. చిత్ర కవిత్వము. 150 పు.)

2. ఒప్పులను తప్పులుగా సమర్థించుటయు మృదవమే.

అవతారిక : నాటకారంభమున విఘ్నోపశాంతికై చేయు మంగళకర్మకు పూర్వరంగమని పేరు. దానికి ఇరువదిరెండు అంగములు గలవు. వీనిలోనికెల్ల 'నాంది' ముఖ్యము గావున నిట 'నాంది' నిరూపింపఁబడుచున్నది :

నాందీ స్వరూపము

శబ్దముల సామ్యమువలఁగాని, అర్థవిశేషముల వలనఁగాని రూపకమునఁ బ్రతిపాదింపఁబడనున్న విషయమును గొలఁదిగ సూచించుచు, ఎనిమిది పదములతోఁగాని, పండ్రెండు పదములతోఁగాని, పదునెనిమిది పదములతోఁ గాని ఇరువదిరెండు పదములతోఁగాని యొప్పునది నాంది. ఈ తీరున నున్నట్టి నాటకాది రూపకములలోని తొలిపద్యమే నాంది యనఁబడును. వేణీసంహార నాటకమున ఎనిమిది పదముల నాందియు, అనర్ఘరాఘవమున ద్వాదశ పదముల నాందియు, బాలరామాయణమున ఇరువది రెండు పదముల నాందియుఁ గలవు.

కొందఱు లాక్షణికులు నాందిలో పదనియమమే యక్కఱలేదనిరి.

నాందియైన పిమ్మట రంగమును ప్రవేశించిన సూత్రధారుఁడు రంగస్థలమును గైసేయుచు, భారతీవృత్తిలో కావ్యార్థమును సూచించు పద్యములను జదువవలెను. దశరూపకములోను (III. 4) దీని యావశ్యకత యిట్లుగ్గడింపఁబడినది : 'రంగ స్థలము నలంకరించి, యేదే నొక ఋతువును వర్ణించుచు, భారతీ వృత్తిలో కావ్యార్థమును సూచించు పద్యములను చదువవలెను.'

ఈ ప్రక్రియ యంతయు నాటకమునకే ముఖ్యము.

కవులు, నటులు, సభ్యులు దీనిచే ఆనందింతురు గావున ఇది 'నాంది' యను అన్వర్థ సంజ్ఞను పొందినది. సూత్రధారులు ఇరువురు; వీరితో మొదటివాఁడు నాందిని పఠించును. (నటుఁడు, స్థాపకుఁడు అనియు మాఱు పేళ్ళుగల) రెండవ సూత్రధారుఁడు ప్రస్తావనను సాగించును.

నాందిలోని పదములనుగూర్చి యభిప్రాయ భేదములు గలవు. కొందఱు పద్యపాదమునే పదమనిరి. కొందఱు సుబంత తిఙంత శబ్దములనే పదములనిరి. మఱికొందఱు అవాంతర వాక్యములనే పదములనియు తలంచిరి.

ఋతువర్ణనము : ప్రస్తావనలో ఋతువర్ణనము చేయవలెనని యున్నది. దాని యభిప్రాయమిది :- ప్రయోగింపఁబడబోవు కథకు అనుగుణమైన కాలము సూచింపఁబడవలెను. శృంగార ప్రధానరూపకములలో సామాన్యముగ వసంతాదులును, వీర ప్రధానములలో సేనా ప్రస్థానాదుల కనుగుణముగ శరదాదులును వర్ణింపఁబడవచ్చును, ఇంతియేగాక రూపకము ఏ రసము ప్రధానముగాఁ గలదైనను మొదటి యంకములోని కథ ఏ కాలమున ప్రవర్తిల్లునో ఆ ఋతువర్ణనము చేయుటయుఁ గలదు. నిజమునకు ఈ ఋతువర్ణనము ఐచ్ఛికమేగాని నియతముగాదు.

భారతీవృత్తి : సంస్కృతప్రాయమై, సభ్యుల వీనులకు విందుసేయు నట భాషణమే భారతీవృత్తి.[1] దీనికి ప్రరోచన, వీథి. ప్రహసనము, ఆముఖము అనెడి నాలుగు అంగములు ఉండును. ఆముఖ ప్రరోచనములు ఇదివఱకే నిరూపింపఁబడినవి. వీథీప్రహసనములు భారతీ వృత్త్యంగములుగాఁగ వాని స్వరూపమెట్లుండునో నిరూపింపలేదు. స్వతంత్ర రూపకములుగ మాత్రము తత్స్వరూపము తరువాత నిరూపింపఁబడును.

ప్రకరణము

ఇందు ధీరశాంతుఁడు నాయకుఁడు. ఇతివృత్తము కల్పితము. తక్కిన యంగములన్నియు నాటకమునందువలెనే యుండును.

నాయికలనుబట్టి ప్రకరణము మూఁడు విధములు. వేశ్య నాయికగాఁ గలది. కులస్త్రీ నాయికగాఁ గలది. కులస్త్రీ వేశ్యలిద్దఱును నాయికలుగాఁ గలది. తరంగవృత్తము, మాలతీ మాధవము, మృచ్ఛకటికము యథాక్రమముగ వీనికి ఉదాహరణములు. పద్మావతీ పరిణయము పుష్పదూషితము అను ప్రకరణములను సాగరనంది ఉదాహరించెను. అమాత్య విప్రవణిజులలో నొకనిని ఇందు నాయకునిఁ జేయవలెను. సంధులు, ఆముఖము, రసము, అంకాదులు నాటకమునందువలెనే యిందు నుండును. వికృతిరూపకములు తొమ్మిదింటిలోను సంధి ప్రవేశకాంకాదులు ఇందెక్కువగ నుండుటచే దీనికి ప్రకరణమను పేరు వచ్చినది.

---

1. (చూ. 102. పుట.)

భాణము

ఇందు భారతీవృత్తి తఱచుగా నుపయోగింపఁబడుచుండును ఇది కల్పితమగు చోర ద్యూతకరాదుల చరిత్రమే యితివృత్తముగాఁ గలది. నేర్పరియగు నొక విటుఁడు శౌర్య సౌభాగ్య సంస్తవములతో నిందు వీర శృంగార రసములను సూచించును. దీనికి ముఖసంధి నిర్వహణ సంధులు మాత్రమే యుండును. భాణములో అంకము ఒక్కటియే.

ఎవరో ఏదియో యనినట్లును దానిని తాను వినినట్లును నటించి 'ఏమనుచున్నావు ?' అని దానికి సమాధానము జెప్పుటను ఆకాశభాషిత మందురు. భాణమున ఒక విటుఁడు ఆకాశభాషితమును జేయుచు స్వకృతమునో పరకృతమునో భారతీవృత్తిలో చెప్పును. గేయపదములు కూడ దీనిలో ఉపయోగింపఁబడవచ్చును. దీనికి ముకుందానంద, పంచబాణ విజయాదులు ఉదాహరణము[1]. భారతీవృత్తిభూయిష్ఠమగు వ్యక్తభాషణము ఎక్కువగఁ కలిగియుండునది కావున ఇది భాణమనఁబడును.[2]

ప్రహసనము

ఇది భాణమునందువలె భారతీవృత్తియు, ముఖసంధి నిర్వహణ సంధులును గలిగియుండును. ఇందు హాస్యరసము ప్రధానము.

ఇది మూఁడు విధములు. శుద్ధము, వికృతము, సంకీర్ణము.

శుద్ధము : శాక్యులు, బ్రాహ్మణబ్రువులు మున్నగువారి హాస్యకర చరితముతోఁగూడి చేటీచేటప్రయుక్తమై శాక్యాదుల వేషభాషాచేష్టలతో నవ్వు పుట్టించునది శుద్ధప్రహసనము.

వికృతము : కాముకాదుల వచోవేషభాషలుగల షండ కంచుకి తాపసులచే ప్రయుక్తమై మిక్కిలి నవ్వుకలిగించు నభినయముగలది వికృత ప్రహసనము.

---

1. పత్రలేఖానామధేయము, లలితానాగరము అనెడి ప్రాచీనభాణములను సాగరనంది ఉదాహరించెను. (నా.ల.కో. 118. 2849)

2. భణ 'వ్యక్తాయాం వాచి' యను ధాతువుమండి ఇది నిష్పన్నమైనది.

సంకీర్ణము : ఉద్ఘాత్యకాది వీథీరూపకాంగములతోనిండి చోరులు జూదరులు మొదలగు ధూర్తుల చరితముగలది సంకీర్ణ ప్రహసనము.

ప్రహసనమున ఇతివృత్తము కల్పితమై యుండవలెను. అంకము ఒక్కటియే యుండి దానిలో సగముపాలు ముఖసంధికిని, తక్కిన సగము నిర్వహణ సంధికిని ఉపయోగింపఁబడవలెను. హాస్యవచోభూయిష్ఠమగుటచే ఈ రూపకము ప్రహసనమను అన్వర్థసంజ్ఞతో ఒప్పుచున్నది. బోధాయన కృతమగు భగవదజ్జుకము ప్రహసము లన్నింటిలోను ప్రాచీనమైనదేగాక ఉత్తమమైనదిగాను కీర్తింపఁబడినది. తరువాత పేర్కొనఁదగినది మత్తవిలాసము, లటకమేళకము, లంబోదర ప్రహసనము మొదలగునవి అర్వాచీనములు.

డిమము

ఇతివృత్త మిందు ప్రసిద్ధము. దీనిలో కైశికీవృత్తిదక్క తక్కిన వృత్తులుపయోగింపఁబడును. దేవ గంధర్వాదులు పదునాఱుగురు నాయకులుందురు. ఇందు హాస్యశృంగారములుగాక రౌద్రప్రధానములగు[1] రసములుండఁదగును. అవమర్శ సంధినివీడి తక్కిన నాలుగు సంధులతో నిందు నాలుగు అంకములుండును. ఇందు [2]మాయయు, ఇంద్రజాలము యుద్ధము, సూర్యచంద్రుల గ్రహణములు వర్ణింపబడవలెను. తక్కిన లక్షణమంతయు నాటకమునకు వలెనే గుర్తెఱుంగవలెను.

'డిమసంఘాతే' యను ధాతువునుండి నిష్పన్నమైన యీ డిమ శబ్దము 'నాయక సంఘాత వ్యాపారము (బహునాయక వ్యాపారము) గలది' అను అర్థస్ఫూర్తి గలిగించుచు అన్వర్థమైనది. ఉదా : 1. త్రిపురదాహము (సా.ద. VI. 244) 2. వీరభద్ర విజృంభణము (ర.సు. III. 289)

---

1. 'శృంగారహాస్యవిధురైః రసైర్దీప్తైర్నిరంతరః' (రత్నార్ణవణ.) అని దీప్త రసములే యిందుండవలసియుండుటచే శాంతరసమున కిందు అంగముగాకూడ ప్రవేశములేదు.

2. మాయకును ఇంద్రజాలమునకునుగల భేద మిది : మంత్రౌషధిమహిమలచే లేనేలేని వస్తువును ఉన్నట్లుగాఁ దోఁపింపఁజేయుటగాని, ఒక విధముగా ఉన్న దానిని మఱియొక విధముగాఁ దోఁపించుటగాని మాయ యనఁబడును. పరోక్షమందున్న ఒక వస్తువును ఆయాదేశకాలములకు భిన్నముగాకూడ ప్రత్యక్షముచేయుట ఇంద్రజాల మనఁబడును.

వ్యాయోగము

ఇందు ఇతివృత్తము ప్రసిద్ధమైనదిగను, నాయకుఁడు ధీరోద్ధతుఁడుగను నుండవలెను. గర్భసంధ్యవమర్శసంధు లుండవు. డిమమందువలె నిందును హాస్య శృంగారములను వీడి తక్కిన వీరాదిరసములుండును. ఒక్కనాఁడు జరిగిన మహాయుద్ధరూపమగు కథ ప్రయోగింపఁబడవలెను.

శాంతశృంగార హాస్యరసములను వీడి తక్కిన ఆఱు రసములును ఇందుండును. వీనిలో వీరరసము ప్రధానము. కైశికిని విడచి తక్కిన వృత్తులు ప్రయోగింపఁబడును. స్త్రీ నిమిత్తముకాని మహారణము ఇందు వర్ణింపఁబడవలెను. అంకము ఒక్కటియే యుండును. పదుగురు పురుషులొక్కచో ఇటఁజేరుటచే ఇది వ్యాయోగమనఁబడు చున్నది.

ఉదా : కిరాతార్జునీయ నరకాసుర వ్యాయోగాదులు.

సమవకారము

ఇందు అవమర్శసంధిగాక తక్కిన సంధులును, దేవాసురాదులగు పంద్రెండుగురు వేర్వేఱు ఫలములుగల నాయకులు నుందురు. ఇది వీర ప్రధానములగు రసములు గలది. దీనిలో మూఁడంకములుండును. ఈ మూఁడంకములలోను క్రమముగ వస్తుస్వభావ దైవశత్రుకృతమగు కపటత్రయమును, పురరోధరణాగ్ని నిమిత్తమగు విద్రవత్రయమును, ధర్మార్థ కామానుగుణమగు శృంగార త్రయమును వర్ణింపఁబడవలెను. ఆడుటకు మూఁడు యామముల సమయము పట్టు కథాభాగము మొదటియంకమునను, ఒక యామము మాత్రమేపట్టు కథాభాగము రెండవయంకమునను, అర్ధయామావధికమైన కథాభాగము మూఁడవయంకమునను గూర్పవలెను. ఇందు వీథ్యంగములు గూడ కొన్ని యుండును.

ఆ యా ప్రయోజనము లిందు లెస్సగా వికీర్యములగును గావున నిది సమవకారమను సార్థక నామమున వ్యవహారింపఁబడు చున్నది. ఇందలి మూఁడంకములలోను వర్ణింపఁబడవలసినవిగా ఉక్తములైన కపట విద్రవశృంగారముల స్వరూపమిది :

౧. కపట మనఁగా భ్రమ లేక వంచన. ఇది నిమిత్తమునుబట్టి వస్తుస్వభావ కపటము, దైవికకపటము, అరికపటము అని మూఁడు విధములు.

1. **వస్తుస్వభావకపటము :** వ్యాఘ్రాది క్రూర జంతువుల వలనఁ గలిగిన వంచనము. ఇట కపటము వంచన అను పదములకు ఆపద అని భావము.

2. **దైవికకపటము :** అగ్ని వర్షవాతాదుల వలనఁ గలిగిన వంచన.

3. **అరికపటము :** యుద్ధమువలనఁ గలిగిన వంచన.

౨. విద్రవమనఁగా పైన చెప్పిన కపటములు హేతువులుగాఁ గలుగు పలాయనము. ఇదియు కపటమువలె నిమిత్తమునుబట్టి మూఁడు తీరులు.

1. వ్యాఘ్రవ్యాళాది భయనిమిత్తమైన పలాయనము వస్తుస్వభావ విద్రవము.
2. అగ్నివాతాదులు కారణముగాఁగల పలాయనము దైవికవిద్రవము
3. నగరోపరోధ యుద్ధాదిహేతుకమగు పలాయనము అరికృతవిద్రవము.

౩ శృంగార మనఁగా ధర్మార్థకామవర్ణనము. ఇదియు మూఁడు విధములు.

1. ధర్మశృంగారము వ్రతాదులవలనం గలిగిన ఈప్సితార్థసిద్ధి.
2. అర్థశృంగారము మహోత్సాహాది లాభము.
3. కామశృంగారము సురత సురాపానాది నిమిత్తమైన సుఖము.

ఉదా : సముద్రమథనాదులు.

వీథి

భాణమునందలి యంగములే యిందును ఉండును కైశికీవృత్తి గలిగి శృంగారరసము ప్రధానముగ సూచింపఁబడును. ప్రస్తావనలో నిరూపింపఁబడిన ఉద్ఘాత్యకాద్యంగములు ఇందును ప్రయోగింపఁబడును.

ఇందు అంకము ఒక్కటియే. ఇతివృత్తము కల్పితము. ముఖసంధి నిర్వహణ సంధులు ప్రయోజ్యములు. ఇది ఒకటి రెండు పాత్రములతో ప్రయోగిం

పడఁగును. జనులకు వీథివలె, ఈ రూపకము అంగములకు మార్గమగునుగావున వీథి అన్వర్థము.

ఉదా : మాలతీవీథి.

అంకము (ఉత్సృష్టాంకము)

ఇది ప్రసిద్ధమగు ఇతివృత్తము గలిగి కరుణరస ప్రధానమై యుండును. స్త్రీవిచారము, వాగ్యుద్ధము ఇందు ముఖ్యముగ వర్ణింపఁబడును. ఇది పాకృత పురుషులు నాయకులుగాఁ గల్గినది. సంధి వృత్త్యాదులెల్ల భాణమునకు వలె ప్రయోగింపఁబడును. దీనికి ఉత్సృష్టాంకమనియు పేరు.

తల్లి రొమ్ము (అంకము) పుత్రాదులకు ఆశ్రయమైనట్లే యిదియు పాకృత నాయకాదులకు ఆశ్రయమగును గాన అంకమనఁబడుచున్నది. దీనికే ఉత్సృష్టము, ఉత్సృష్టికాంకము అని మూఁడు పేళ్ళు గలవు. నాటకములోని యంకమునకును దీనికిని ఎట్టి సంబంధము లేదు. ఇది స్వతంత్రరూపకము. ఇందు కల్పితమైన ఇతివృత్తము కూడ ఉండవచ్చును.[1]

ఉదా : శర్మిష్ఠాయయాతి. (సా. ద. ౬. ౫౨౩)

ఈహామృగము

ఇందు ఇతివృత్తము మిశ్రము. అంకములు నాలుగు. గర్భావమర్శ సంధులు విడిచి తక్కినమూఁడు సంధులు నుండును. మర్త్యుఁడు నాయకుఁడుగను, దివ్యుఁడు ప్రతినాయకుఁడుగను ఉండును. ధీరోద్ధతుఁడగు వీరు తమయందనురక్త కాని దివ్యస్త్రీని హరింపఁగోరి, కాముకతఁ గనుపింతురు. ఆభాసరసావిష్టులగు వారియన్యోన్యయుద్ధము ఇట వర్ణింపఁబడును. ఆ యుద్ధమున వధ మాత్రము సంభవింపదు.

అలభ్యయైన నాయికకొఱకు నాయక ప్రతినాయకులు మృగయులు మృగినివలె ఇందు వెదకుదురు. (ఈహంతే = కోరుదురు) గావున ఇది 'ఈహామృగ' మనఁబడుచున్నది.

ఉదా : రుక్మిణీపరిణయము.[2]

---

1. 'ప్రఖ్యాత వస్తువిషయః అప్రఖ్యాతః కదాచిదేవ' (నాట్య. శా. xviii.189)

2. కుంద శేఖరవిజయమను ఒక ఈహామృగరూపకము గలదని సాగరనంది ఉదాహరించెను. (నా. ల. ర. 118,2842).

పరిశిష్టము

i. రూపకలక్షణ సంగ్రహము :

భరతముని నాటకాది రూపకముల స్వరూపమును సవిస్తరముగా ప్రవర్తించి తత్సారాంశమును సంగ్రహ శ్లోకములలో ఇట్లు నుడివెను :

'పంచసంధి చతుర్వృత్తి చతుః షష్ట్యంగ సంయుతమ్
షట్త్రింశల్లక్షణోపేతం గుణాలంకారభూషితమ్.
మహారసం మహాభోగ ముదాత్తరచనాన్వితమ్
మహాపురుషసంచారం సాధ్వాచారం జనప్రియమ్.
సుశ్లిష్టసంధియోగం చ సుప్రయోగం సుఖాస్పదమ్
మృదుశబ్దాభిధానం చ కవిః కుర్యాత్తు నాటకమ్' (నాట్య. శా.)

ముఖ ప్రతిముఖాదులగు పంచసంధులు, కైశిక్యాది వృత్తి చతుష్టయము, ఉపక్షేపపరికరాదులగు చతుష్షష్టి సంధ్యంగములు, భూషణ ప్రభృతులు ముప్పది యాఱు లక్షణములు, మాధుర్యము మొదలైనగుణములు, ఆశీరాదులగు నాట్యాలంకారములు, ఉపమారూపకములవంటి కావ్యాలంకారములు-అను వివిధ సామగ్రీ సమలంకృతమైనదిగా కవి నాటకమును సృజింపవలెను. శృంగార వీర కరుణాది రసబంధురమును, బహుభావసంపన్నమును, ధీరోదాత్తనాయక గుణ వర్ణన భాసురమును, పవిత్ర వైదికధర్మబోధకమును, సహృదయమనఃప్రీతి హేతువును-అగునట్టిదిగాను నాటకము విలసిల్లఁగావలెను. ముక్తములు కూర్చినట్లుగా సంధ్యంగము లొండొంటితో కూడియుండునట్లును, లాస్యాంగములు మెఱయు విధమునను, మంజులవృత్తములు వెలయురీతిని, అక్లిష్ట మృదుపదము లెసఁగు కరణిని నాటకమును రచయిత తీర్చిదిద్దవలెను-అని భావము.

ఇట నాటకమని యన్నను యథా సంభవముగా రూపకముల కన్నింటికిని ఈ లక్షణమును సమన్వయించుకోవలెను. వీనిలో సంధిసంధ్యంగములు, వృత్తులు, నాయక భేదములు, కావ్యరూపకములు - అనునవి ఈ మూఁడు ప్రకరణములలోను స్వరూపోదాహరణములతో నిరూపితములైనవి. నాటకమున కుదాహరణము ఈ ప్రకరణముననే చూపఁబడును.

రసగుణ దోషాలంకారములు ప్రత్యేకముగా ఆయా ప్రకరణములలో పిమ్మట వ్యక్తీకరింపఁబడును. కవిచే చెప్పఁబడని కొన్ని రూపకసంబంధివిషయము లిట ప్రస్తావింపఁబడుచున్నవి :

ii. లక్షణనాట్యాలంకారలాస్యాంగములు :

1. **లక్షణములు** : భూషణాదులగు ముప్పదియాఱు లక్షణములచే రూపకాదులు భూషింపఁబడవలెను 'కావ్యబంధాస్తు కర్తవ్యాః షట్త్రింశల్లక్షణాన్వితాః' (నాట్య. శా. xvi 169) అని భరతముని ఆదేశించెను. వాని స్వరూపాదులు నాయక ప్రకరణ సమీక్షలో నిరూపితములైనవి. (6-10 పు)

2. నాట్యాలంకారములు : 'ఆశీస్సు, ఆక్రందము, కపటము, అక్షమ, గర్వము, ఉద్యమము, ఆశ్రయము, ఉత్ప్రాసనము, స్పృహ, అక్షోభము, పశ్చాత్తాపము, ఉపపత్తి, ఆశంస, అధ్యవసాయము, విసర్పము, ఉల్లేఖము, ఉత్తేజము, పరివాదము, నీతి, అర్థవిశేషణము, ప్రోత్సాహనము, సాహాయ్యము, అభిమానము, అనువర్తనము, ఉత్కీర్తనము, యాచ్ఞ, పరిహారము, నివేదనము, ప్రవర్తనము, ఆఖ్యానము, యుక్తి, ప్రహర్షము, ఉపదేశనము'-అని నాట్యాలంకారములు ముప్పదిమూఁడు. మచ్చున కొకదాని వివరణము :

ఆశీస్సు : 'ఆశీరిష్టజనాశంసా' ఇష్టజనులు దీవించుట ఆశీస్సు.

> 'పతికి బహుమతవుకమ్మా ! యతులిత శర్మిష్ఠ యల యయాతికిఁ బోలెన్
> సుతుఁ గల్యాణీ ! నీ వా పతి పూరువిఁబోలెఁ బొందు సమ్రాట్ప్రభువున్'
> (శాకుంతలము iv. 7. - వే. వేం. శా. అనువాదము)

కాలక్రమమున లక్షణములే ఈ ఆశీరాది నాట్యాలంకారములుగను, కావ్యాలంకారములయందు ఉపమాదులతో చేరి ప్రశంసోపమాప్రస్తుత ప్రశంసాదులుగను మాఱిపోయినవి. ఈ నాట్యాలంకారముల స్వరూపము భూషణాది లక్షణములనే పోలి యున్నందున వివరింపఁబడలేదు.

3. లాస్యాంగములు : ఇవి పదివిధములు.

1. గేయపదము 2. స్థితపాఠ్యము 3. ఆసీనము 4. పుష్పగండిక 5. ప్రచ్ఛేదము 6. త్రిగూఢము 7. సైంధవము 8. ద్విగూఢకము 9. ఉత్తమోత్తమకము 10. ఉక్తప్రత్యుక్తము.

1. గేయపదము : ఆసనమున కూర్చుండి వీణను ముందుంచుకొని చేయునట్టి నృత్యములేని గానము.

2. స్థితపాఠ్యము : కామతప్తయైన నాయిక నిలుచుండిచేయు గానము (ప్రాకృతమయగీతి). క్రోధోద్భ్రాంతులైనవారు చేయు ప్రాకృతపఠనముకూడ స్థిత పాఠ్యమే యగునని అభినవగుప్తులన్నారు.

3. ఆసీనము : శోక చింతాకులయై యున్నందున నాయిక శరీరమును భూషించుకొనక వాద్యముల నుపయోగింపక ఉదాసీనయై కూర్చుండుట.

4. పుష్పగండిక : స్త్రీలు పురుషులవలెను, పురుషులు స్త్రీలవలెను లాస్యతాండవములను, గీతవాద్యములను ప్రయోగింప దొరకొనినది.

5. ప్రచ్ఛేదము : పతి అన్యాసక్తుఁడని తలఁచి దుఃఖముతో వీణావాదన పూర్వకముగా నాయిక జాలిగొలుప పాడుట.

6. త్రిగూఢము : పురుషులు స్త్రీ వేషధారులై కావించు సుకుమార నాట్యము.

7. సైంధవము : సంకేతస్థానమును చేరలేకపోయిన ఒక ప్రియుఁడు వీణాదులతో ప్రాకృతమునఁజేయు ఆలాపము.

8. ద్విగూఢము : విదగ్ధమనోహరములు, ఉక్తి ప్రత్యుక్తి రూపములు, రసభావ బంధురములు అగు గీతికలను గానముచేయుట.

9. ఉత్తమోత్తమకము : కోపప్రసాదజము, హావహేలాన్వితము, రసాఢ్యము, చిత్రశ్లోక బంధసుందరము అగు గీతము.

10. ఉక్తప్రత్యుక్తము : ఉక్తి ప్రత్యుక్తులతోఁ గూడినదియు, నిందాగర్భమైనదియు, అప్రియమువలె నుండునదియు, విలాసాన్వితమైనదియు అగు గీతము.

III. ఉపరూపకములు :

విశ్వనాథుఁడు చెప్పిన ఉపరూపకములు పదునెనిమిది :

నాటిక, త్రోటకము, గోష్ఠి, సట్టకము, నాట్యరాసకము, ప్రస్థానము, ఉల్లాప్యము, కావ్యము, ప్రేంఖణము, రాసకము, సంలాపకము, శ్రీగదితము, శిల్పకము, విలాసిక, దుర్మల్లిక, ప్రకరణి, హల్లీసము, భాణిక. (సా. ద. vi. 4-6).

1. **నాటిక** : ఇందు కల్పిత కథ. స్త్రీపాత్రలెక్కువ. నాలుగంకములు. ధీరలలితుఁడగు నృపాలుఁడు నాయకుఁడు. సంగీతశిక్షణమున వ్యాపృతురాలు, లేక రాణిబంధు వర్గమునకు చెందినది యగు కన్య నాయిక. ఈమె రాజవంశ సంభూతయు, నవానురాగలసితయు అగునది. ఇందు నాయకుఁడు, పెద్దభార్య (దేవి) వలని భీతితో వ్యాకులుఁ డగుచునే ఈ నాయికయందును రక్తుఁడగును. ఈ నాయికానాయకుల సమాగమము ప్రౌఢయు, అభిమానాతిశయము గలదియు, రాజవంశజయు అగు ఆ పట్టమహిషి యనుగ్రహాధీనమైయుండి కడకు సంఘటిత మగును. వృత్తి కైశికి. ముఖప్రతిముఖ గర్భనిర్వహణసంధులు ప్రయుక్తము లగును.

ఉదా : రత్నావళి, విద్ధసాలభంజికాదులు.

2. **త్రోటకము** : ఇందు అంకములు అయిదు, ఏడు, ఎనిమిది, తొమ్మిది సంఖ్యలలో ఎన్నింటిలోనైన ఉండవచ్చును. నాయకుఁడు దివ్యాదివ్యుఁడు. విదూషకుఁడు ప్రతి యంకమునను వచ్చును. శృంగారము అంగిరసము.

ఉదా : విక్రమోర్వశి.

3. **గోష్ఠి** : ఇందు అంకము ఒకటి. ప్రాకృతులు తొమ్మిదిమందిగాని, పంద్రెండుగురుగాని నాయకులు. ఇది కామ శృంగారభూయిష్ఠము. గర్భావమర్శ సంధులుండవు. వృత్తి కైశికి.

ఉదా : రైవతమదనిక.

4. **సట్టకము** : ఇది ప్రాకృత భాషామయము. ఇందు ప్రవేశకవిష్కంభములుండవు. అద్భుత రసప్రధానము. అంకాదులు కడమవన్నియు నాటికలో వలెనే. ఇందలి యంకములకు జవనికలని పేరు.

ఉదా : కర్పూరమంజరి.

5. **నాట్యరాసకము** : ఇందు అంకము ఒకటి. బహుతాళలయలతో కూడినది. ఉదాత్తుఁడు నాయకుఁడు. ఉపనాయకుఁడు పీఠమర్దుఁడు. శృంగారముతోఁ గూడిన హాస్యము అంగి. నాయిక వాసకసజ్జిక. ముఖ నిర్వహణ సంధులు. పదిలాస్యాంగములు. ప్రతి ముఖసంధి తక్క తక్కిన సంధులుండునని కొందఱ మతము.

ఉదా : 1. నర్మవతి (సంధిద్వయము) 2. విలాసవతి (సంధిచతుష్టయము)

6. **ప్రస్థానకము** : ఇందు అంకములు రెండు. నాయకుఁడు దాసుఁడు. ఉపనాయకుఁడంతకన్న హీనుఁడు. నాయిక దాసి. కైశిక భారతులు వృత్తులు. లయతాళాది విలాస బహుళము. సురాపాన యోగమున ఉద్దిష్టార్థ సమాప్తి.

ఉదా : శృంగారతిలకము.

7. **ఉల్లాప్యము** : ఇది ఏకాంకకము. ఉదాత్త నాయకము. దివ్యవృత్తలసితము. హాస్యశృంగార కరుణరసాన్వితము. శిల్పకాంగయుతము. కొందఱు ఇది అంకత్రయాత్మకమై, యుద్ధభూయిష్ఠమై. అస్రగీతికామనోహరమై, నాయికా చతుష్టయ భూషితమై యుండు నందురు.

ఉదా : దేవీమహాదేవము.

8. **కావ్యము** : ఇందు అంక మొకటి. నాయకుఁ డుదాత్తుఁడు. నాయిక ఉదాత్త. గర్భావమర్శసంధులుండవు. హాస్యరస సంకులము. శృంగారము సూచితము. ఆరభటి వృత్తి యుండదు. ఖండమాత్ర ద్విపదిక భగ్నతాళములతో అలరారును. వర్ణమాత్ర ఛడ్డలికలతో కూడియుండును.

ఉదా : యాదవోదయము.

9. **ప్రేంఖణము** : ఇది ఏకాంకము. హీనజాతివాఁడు నాయకుఁడు. సూత్రధారుఁడుండఁడు. విష్కంభకప్రవేశకరహితము. నాంది నేపథ్యముననే పాడఁబడును. ప్రరోచనయు నేపథ్యములోనే. నియుద్ధరోషభాషణములు మెండు.

ఉదా : వాలివధము.

10. **రాసకము** : ఇది ఏకాంకము. ముఖనిర్వహణములు సంధులు. కైశికి భారతులు వృత్తులు. మూర్ఖుఁడు నాయకుఁడు. నాయిక ప్రసిద్ధురాలు. సూత్రధారుఁడు ఉండఁడు. వీథ్యంగము లుండును. ఉత్తరోత్తరముగా నాయక మహత్త్వ వర్ణనము. నాంది శ్లిష్టము. కొంద ఱిందు ప్రతిముఖసంధి కూడ ఉండునందురు.

ఉదా : మేనకాహితము.

11. **సంలాపకము** : ఇందు మూఁడేని నాలుగేని అంకములు. పాషండుఁడు నాయకుఁడు. శృంగారకరుణములను వీడి యేరసమైనను పనికివచ్చును.

ముట్టడి యుద్ధము మొదలైనవి దీనిలో వర్ణితములగును. భారతి కైశికి వృత్తు లుండవు.

ఉదా : మాయాకాపాలికము.

12. **శ్రీగదితము** : ఇది ఏకాంకము. నాయకుఁడు ప్రఖ్యాతుఁడు-ఉదాత్తుఁడు. నాయిక ప్రసిద్ధ. ముఖ ప్రతిముఖ నిర్వహణ సంధులుండును. భారతీ వృత్తి మహితము. శ్రీశబ్దసంకులము.

ఉదా : క్రీడారసాతలము.

13. **శిల్పకము** : ఇందు అంకములు నాల్గు. నాలుగు వృత్తులు. శాంత హాస్యములు తప్ప కడమ రసములన్నియు నుండును. బ్రాహ్మణుఁడు నాయకుఁడు. ఉపనాయకుఁడు హీనుఁడు, శ్మశానాదివర్ణనయుతము. ఆశంసతర్కాదులు సప్తవింశతి అంగములు.

ఉదా : కనకావతీమాధవము.

14. **విలాసిక** : ఇది ఏకాంకము. శృంగారరసభూయిష్ఠము. విట విదూషక పీఠమర్ద సహితము. హీననాయకము. వృత్తములు స్వల్పములు. ఇది దుర్మల్లిక లోనిదే.

15. **దుర్మల్లిక** : ఇది అంకచతుష్టయోపేతము. గర్భసంధిరహితము. ఇందు కైశికీ భారతీ వృత్తులుండవు. హీనజాతి వాఁడు నాయకుఁడు. నాగరిక జనసహితము. విటక్రీడామయము. ప్రథమాంకము మూఁడు నాడికలుకలది. విదూషక విలాసమయము ద్వితీయాంకము పంచనాడిక. పీఠమర్దవిలాస సహితము తృతీయాంకము ఆఱు నాడికలు కలది. నాగరజనక్రీడాభూయిష్ఠము. చతుర్థాంకము దశనాడిక. (రెండు గడియల కాలము నాడిక యనఁబడును.)

ఉదా : బిందుమతి.

16. **ప్రకరణి** : ఇది సార్థవాహాది నాయకము. ఇందలి నాయిక నాయకుని కులమునకు చెందినదే. అన్యము నాటికాసమము.

17. **హల్లీసకము** : ఇది ఏకాంకము. ఇందు ఒక పురుషపాత్రము. ఏడుగురో, ఎనమండ్రో, పదుగురో స్త్రీలు. ముఖ నిర్వహణములు సంధులు. కైశికి వృత్తి. తాళలయ భూయిష్ఠము.

ఉదా : కేళీరైవతకము.

18. భాణిక : ఇందు అంక మొకటి. (అంకద్వయమని కొందఱు) ముఖ నిర్వహణ సంధులు. కైశికీ భారతీవృత్తులు. శృంగారము రసము. నాయకుఁడు హీనుఁడు. నాయిక ఉదాత్త. ఉపన్యాసాది సప్తాంగసహితము.

ఉదా: కామదత్త.

నాట్యాశ్రయములుగా నాటకాదులును, నృత్యాశ్రయములుగా డోంబిక భాణిక షిద్గక ప్రేరణ రామక్రీడ రాసకాదులును వివిధ రూపకములు ప్రవృత్తములైనవి. కోహలుఁడీ రూపకములకు మార్గ దేశి భేదములు చెప్పెను. మార్గ విభాగములోని నాటకాదులలో సంగీతమునకు నృత్యమునకు తావు లేదు. దేశి వర్గము సంగీత నృత్యబహుళము.

IV రూపకనామములు :

1. **నాటకము :**

'నామ కార్యం నాటకస్య గర్భితార్థప్రకాశకమ్, (సా.ద. VI. 142)

గర్భసంధిలో సూచితమయిన ప్రయోజనమునుబట్టి నాటకమునకు పేరు పెట్టవలెను. కథాగర్భితమైన ప్రధానాంశము వ్యక్తీకరింపఁబడునట్లుగానైనను నాటక నామము కూర్పఁదగును.

ఉదా : రామాభ్యుదయము, వేణీసంహారము మున్నగునవి.

2. **ప్రకరణాదులు :** నాయికయొక్కయు నాయకుని యొక్కయు పేళ్లను చేర్చి ప్రకరణాదుల నామము కూర్పఁబడును.

ఉదా : మాలతీమాధవాదులు.

3. **నాటిక సట్టక ప్రభృతులు :** ఇవి నాయికాఖ్యతో వెలయింపఁబడును.

ఉదా : రత్నావళి, కర్పూరమంజరి వంటివి.

ఇదియొక నియమముకాదు. అర్థవంతములై, చమత్కారము కలిగించునట్టివిగా కవులు తమరచనలకు పేళ్లు పెట్టుకొందురు. కథానిర్వహణములో ప్రాధాన్యము వహించు వస్తువులు, వ్యక్తులు, సన్నివేశములు రూపకనామములలో సంఘటింపఁబడు చుండును.

ఉదా : అభిజ్ఞానశాకుంతలము, ముద్రారాక్షసము, మృచ్ఛకటికము, ప్రతిమా నాటకము మొదలైనవి బహురూపములు రూపకనామములు.

V పాత్రల సంబోధనములు :

1. రాజు : భృత్యులు ప్రభువును స్వామీ ! దేవా ! అని, అధములు భట్టి యని, రాజర్షులు వయస్య యని, ఋషులు వత్సా ! యని సంబోధింతురు.

2. దేవర్షి భిక్షుకాదులు : అందఱిచేతను వీరు భగవచ్ఛబ్దవాచ్యులగుదురు

3. పెద్దలు : పిన్నలచే పెద్దలెల్లరు ఆర్యా ! అనఁదగుదురు,

4. యువరాజాది రాజకుమారులు : భర్తృదారక శబ్దవాచ్యులు.

5. రాజకుమారి : భర్తృదారిక.

6. మహారాజ్ఞి : దేవి, స్వామిని ప్రభృతిపదములు. రాజునకు అన్వయించు నట్టి వన్నియు ఈమెకు ఒప్పును.

7. సఖీజనము : హలా హంజాదులు.

8. వేశ్య : అజ్జుక.

9. సారథి-రథి : రథిని సారథి ఆయుష్మచ్ఛబ్దముతో వ్యవహరించును. సారథిని రథి ఆర్యా ! అనును.

10. మంత్రులు : అమాత్యాది పదవీసూచకములైన శబ్దములచే మంత్రులు పిలువఁబడుదురు.

11. రాజు-భార్యలు : రాజు పట్టమహిషిని దేవి యనియు, తక్కిన భార్య లను ప్రియ అనియు పిలుచును. భార్యలు రాజును ఆర్యపుత్ర యందురు.

12. విదూషకుఁడు-రాజు : విదూషకుఁడు రాజు వయస్యాది పదములతో పిలుచుకొందురు.

ఇంకను వివిధముగా ఈ వాక్యవిధానము భాసించును.

(నాట్య. శా.XVII. 66-102)

VI నాటోక్తులు :

రూపకములలో పాత్రలు సంభాషించు తీరులు నాటోక్తులు. వాని వివరణ మిది :

1. స్వగతము : పరులు వినగూడనిది తనలో తాననుకొనునది.

2. ప్రకాశము : అందఱును వినఁదగినది.

3. అపవారితము : పాత్రధారి తాను చోటుమాఱి వెళ్ళి యన్యునకు చెప్పెడి రహస్యము.

4. జనాంతికము : కథామధ్యమున ఇతర పాత్రములు వినకుండునట్లుగా తొలఁగి [1]త్రిపతాకాహస్తము పట్టి జనులకు సమీపస్థులై యిరువురు పరస్పరము చేయు రహస్యభాషణము.

5. ఆకాశభాషితము : 'ఏమి చెప్పుచున్నావు ?' అని మఱియొకపాత్ర లేక యే పాత్రాంతరము భాషించుచున్నట్లు తానే ఆతని వాక్యములనుకూడ అనువదించుచు వానికి సమాధానముగా చేయు ప్రతివాక్యప్రయోగము.

VII రూపకపాత్ర నామములు :

1. వేశ్యల నామాంతములందు దత్త. సిద్ధ, సేన పదములుండఁదగును. వసంతసేన వంటివి

2. వణిజుల పేళ్ళు దత్త శబ్దాంతములు ప్రాయికముగా నగును. విష్ణుదత్తుఁడు మొదలైనవి.

3. చేటికలు తఱచుగా కుసుమపర్యాయవాచ్యలు కానోవుదురు. మందారి కాదులు.

4. విటవిదూషకాదులు మంగళార్థక పదాంకితులగుదురు. కలహంసక ప్రభృతులు.

శ్రీ

1. చేతిబొటనప్రేలిని మాత్రము వంచి తక్కినప్రేళ్ళను చాఁచిపట్టుట పతాకాహస్తము. ఉంగరపు ప్రేలుకూడ ముడిచి పట్టినచో పతాకయే త్రిపతాక యగును.

శ్రీ

ప్రతాపరుద్ర కళ్యాణము

అయిదంకముల నాటకము

[ఇది సాంగమగు నాటకమున కుదాహరణము]

నాంది

శ్రీరామాపతి ముఖ్యదేవత లోకశ్రేణుల్ సుమేర్వాదు లిం
పార న్వేటాలోకచాయ, సుందు విధి, మేనాదుల్ సతుల్ వెన్కయుఁ
జేరన్మిలు వివాహమండపమునం జెన్నార వేంచేయు నా
గౌరీశంకరులోలిఁబన్వు శుభదృగ్జాలమ్ము మిమ్మోముత౯.[1] 1

విష్ణువక్షస్స్థలంబున వెలయుమాల
గ్రాలు తోరణలీల నే కాంతదివ్య
మందిరంబున కా రమామాత జగము
లెల్లఁ బ్రోవుచు విజయము లిచ్చుగాక ![2] 2

---

1. ఇది యిరువదిరెండు పదములుగల నాంది. ఇందు వివాహవేది ముందు పార్వతీ పరమేశ్వరులను వర్ణించుట వలన శ్రీ ప్రతాపరుద్రదేవునకు కాకతీయ రాజ్యలక్ష్మీ ప్రాప్తి గలిగినదను ఈ నాటకప్రధాన ప్రయోజనము అర్థశక్తి మూలమున కొలఁదిగ సూచింపఁబడినది.

2. ఈ నాంది ప్రతాపరుద్రుని రాజ్యలక్ష్మి జగన్మంగళంబుల నిచ్చునని సూచించుచున్నది.

పాత్రములు :

౧. శ్రీ రుద్రదేవమహారాజు
(రుద్రమదేవి-ఓరుగంటి సామ్రాజ్యము నేలు చక్రవర్తిని)

౨. ప్రతాపరుద్రదేవుఁడు
(రుద్రమదేవి పిమ్మట కాకతీయ సామ్రాజ్యమునకు చక్రవర్తియైన వాఁడు)

౩, మంత్రులు

౪. పురోహితులు

౫. సామంతులు, వైతాళికాది రాజపరివారము.

(నాంది చదివి మొదటి సూత్రధారుఁడు నిర్గమింపఁగనే రెండవ సూత్రధారుఁడు రంగముఁ బ్రవేశించును)

సూత్రధారుఁడు : (అంతటను గలయఁజూచి సంతసమున) ఓహో! రంగాలంకరణ మంతయు సంపూర్ణమైనదే! ఔను! అవిగో!

బ్రమోఁగుచున్నవి యల్లవే! మురజతతులు
వీను లలరించు స్వనములు వెలయఁజేసి
యఖిల సంగీత విద్యారహస్య మవిగో!
తెలియఁ బల్కెడు వీణియల్ దేనెలొలుక.[1] 3

తెలియ భూభృత్సుతా మహాదేవు లెవని
కన్నవారని విఖ్యాతిఁ గన్నవారో
యతఁడు నరనాగరూపి మిమ్మనవరతముఁ
బ్రోచుఁ గావుత! శుభములు వొందఁజేసి. 4

(పైకి చూచి) చిరకాలమున కనుకూలమగు సమయ మేర్పడినది. దుర్దినములు తొలఁగి దిక్కు లెంతయు విలసిల్లుచున్నవి.

రాజహంసల సొబఁగు విరాజిలంగ
మిత్రమండల విస్ఫూర్తి మించి పర్వ
అమల సన్మార్గమును శరదాగమంబు
వన్నెచిన్నెలఁ దిద్దుచునున్న దదిగో![2] 5

(వినయమున సమీపించి సభవైపునకుఁ దిరిగి దోయిలొగ్గి) భూలోకపుణ్య పరిపాకరూపమును, ఏకశిలానగర భాగ్యరాశియు, కాకతీయకుల దేవతయునగు శ్రీ స్వయంభూదేవుని మహోత్సవమునకు విచ్చేసిన ఓ విద్వాంసులారా! నాట్యవేదాచార్యుఁడగు (క) లార్ణవుని కుమారుఁడను, *అభినయ

1. ఇది రంగము నలంకరించుటను సూచించును.

2. కావ్యార్థ సూచకములగు ఈ పద్యములతో విఘ్ననివారణ ములు కీర్తనములు చేసి సూత్రధారుఁ డిట భారతీవృత్తి నాశ్రయించెను.

దర్పణ' బిరుదాంచితుఁడను నగు నన్ను మీ కభిమతమగు నొక రూపకమును బ్రయోగింప నియోగించి యనుగ్రహింపుఁడు. (ఏదియో వినిన ట్లభినయించి) ఆఁ ! ఏమనుచున్నారు ?

'భువన కల్యాణలాభంబు పొదలు దేన,
అల స్వయంభువు తమి దేని నాత్మఁ గోరు
నట్టి యితివృత్త మేపార నాడు మయ్యా !
నాటకంబును సరస శృంగాటకంబు' 6

అనియా ? (సంతసమున) నేను హృదయమున అనుకొనినట్లే ప్రతాపరుద్రదేవుని చరిత్ర మితివృత్తముగాఁ గల ప్రబంధంబును బ్రయోగింపవలెనని సదస్యుల యాదేశము ఆహా ! అన్నిటినిఁ జక్కఁగ సమర్చినాఁడు దేవ చతురాననుఁడు !

ఈ సభయొ ! స్వయంభూ పరమేశ్వరుఁడిదె,
వీరరుద్రుని గుణశక్తి విశదతమము,
నాట్య వేదజ్ఞుఁడను నేను నటవరుండ,
సుధను జిల్కెడు కవిచంద్రు సూక్తిసరణి.[1] 7

(ఆలోచనము నభినయించి) నా ప్రేయసి సంగీతశారిక ఆలసించుచున్న దేలకో !

నటి : (ప్రవేశించి చూచి)

అది సభ వెలసిన వాణీ
పదనూపుర మంజురవమొ ! బహు మధురంబై
పొదలెడి సంగీతకమో !
గదియం దెలిసెను నటవరుకమ్రరవంబే ![2] 8

1. ఇది ప్రకృతార్థమును బ్రశంసించుటయను భారతీ వృత్త్యంగమగు ప్రరోచన.

2. ఇది తగినవన్నియు ఒకచోఁ గూడుటయను ప్రస్తావనాంగమగు త్రిగతము.

ఆర్యా! ఇదె వచ్చితిని. ఏమి యాజ్ఞ ?

సూత్ర : (పరిహాసముగ) ప్రియా!

కలకంఠధ్వని కర్ణముల్ దనుపఁగా గానంబుఁ గావింతు, నే
లలిత ప్రక్రియ నంగహారములతో లాస్యంబునం దేల్చెదన్,
వెలయన్ రంగ మలంకరింతు ననుచున్ వేమార్లు వాక్రుచ్చి యో
యలివేణీ! యిటు మాటనిల్పితివి! వహ్వా! యెంతయున్ జాణవే![1] 9

నటి : (వెఱపు నభినయించుచు) నాట్య సామాగ్రిని సమకూర్చుటలో నా కింత జాగైనది మఱి! ఇప్పుడు సర్వము సిద్ధము. ఏ రూపకము నారంభింతము ?

సూత్ర : ఇదిగో! దీని నభినయింపుఁడు (పత్రికను చేతి కందిచ్చును)

నటి : (అందుకొని ఇట్లు చదువును)

"అల తేజశ్శివ శబ్దం
బుల కగుసంబుద్ధు లెవ్వి? బుధుల శుభాశీ
స్సుల కగువిషయం బెయ్యది ?
యిల విద్యానాథు కృతియు నెయ్యది యగునో ?" 10

(చిఱునగవు దోఁప) ఓహో! నేర్చినవారి మాటలంబోలి యిది యేదియో గూఢ భావము గలదే! దీనికి సమాధానమేమో మీరే విప్పిచెప్పుఁడు చూతము!

సూత్ర : బేలా! స్పష్టముగ 'ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము' అని తేలుచునే యున్నది గదా!

నటి : ఎట్లూ! ఈ నాటకము కథా నాయకుని శుభనామముతోనే విలసిల్లుచున్నదా? చూడుఁడు! ఎప్పుడును అడుగవలయు నమకొనుచునే

---

1. ఇది మంచిమాటలవలె పైకిఁ దోఁచి నిజమునకు అప్రియములగు మాటలతో నిందించుట గావున ఛలము.

2. ఇది నిగూఢార్థమగు నాళిక, ఇట అంతర్లాప ప్రహేళిక ప్రయుక్తము.

యంతలో మఱచుచుందును. మన రాజేంద్రుని శుభనామమునకు 'ప్రతాప' అను ఉపపద మెట్లు వచ్చినది ?

సూత్ర : ప్రియా ! వినుము.

ఉదయమార్తాండు కాంతుల నుదయ మొందు
ప్రియతనూజుని కాకతి శ్రీవిభుండు
భద్రగుణమూర్తిని ప్రతాపరుద్రుఁ డనుచుఁ
బిలిచె నన్వర్థ మయ్యది దెలియు మింక 11

మఱియును,

విశ్వమున కేకవీరుఁడు వెన్నుఁ డవని
నవతరింపంగఁ గాకతీయాన్వయమున
వీరరుద్రుఁ డటంచును విజ్ఞు లెల్లఁ
బిలువఁజొచ్చిరి ధీరు గంభీరు వీరు. 12

నటి : ప్రభువరేణ్యుని ఈ రెండు నామములును లోకులకర్ణయుగళము చేసికొనిన పుణ్యములపంటలు. జగన్మంగళమగు శ్రీ కాకతీయ నరేంద్రుని చరిత్ర మభినయింప నవకాశము గలిగినందున నేఁటికి మననాట్య విద్యావ్యాసంగము సఫలమైనది.[1]

సూత్ర : ఔరా! నిజముగ నీ యీ ప్రసంగము నీ తెలివితేటలకు గుర్తు ఏలయన కవులును ఇట్లే ప్రశ్నోత్తర మాలికను రచింతురు.

జనకర్ణ యుగళి కెయ్యది
ఘన భాగ్యంబగు ? శుభకర గాథాశ్రుతియే ;
వినఁదగు శుభకథ యెయ్యది ?
జననాథుఁడు వీరరుద్రుసచ్చరితంబే.[2] 13

---

1. నాట్యప్రసంగమున ప్రకృతార్థము సంబద్ధమైనదిగాన అవలగనము.
2. ఇది ప్రశ్నోత్తరమాలిక యను ఉద్ఘాత్యకము.

(15)

నటి : ఔను ! మీరు మూర్చిన నన్నియు సరిపడుచునే యుండును.

సూత్ర : ప్రియా !

మన్నాట్య సంపద యిటుల్
చెన్నారుట నీదుకరము చేకొనఁగాదే?
సన్నుత కవితాలక్ష్మియు
పన్నగవైదర్భిఁజేసి వఱలినరీతిన్.[1] 14

నటి : ఇట్టి గుణరత్నములతో విలసిల్లి, యమూల్యమగు శ్రీ ప్రతాపరుద్ర మహారాజు చరితమును గ్రథింపఁ బూనుకొనిన ఆ కవికి సంపూర్ణమగు సరస్వతీ ప్రసాదము లభించియుండనోవు !

సూత్ర : నిజమే ! కవికిని సరస్వతికిని ఇట్లు సల్లాపము జరిగిన దఁట !

అమ్మా ! భారతి! యేమి వత్స ? కరుణన్ యాచింతునే! యేలరా?
నెమ్మిం గాకతివీరరుద్రనృపతి న్విన్నాణ మొప్పారస్తో
త్రమ్ముం జేయఁగఁగోరు జిహ్వ; సరియే! రాజిల్లు నీ వాక్కులా
స్యమ్ముల్ సల్పు గిరీశమౌళిలహరీసంరావనీకాశమై[2] 15

నటి : ఇట్టి నరేంద్రచంద్రుని చరిత్ర కనుగుణమగు నాట్యసామాగ్రి మన కున్నదా ! యని భీతిల్లుచున్నది నాయుల్లము.

సూత్ర : (కొంచెము అసూయతో) ఆ ! ఏమంటివి ? మా నాట్య విద్యాసామగ్రి మాత్రము నిరవద్యమైనదియే సుమా ! ఇఁక నీ సంగీతమెంత యోగ్యముగా నుండునో చూడవలసియున్నది.

నటి : (నవ్వుచు) ఇదె ! సంగీతసార సముద్రముపొంగుచున్నది. మీరిఁక అవధాననౌక నధిష్ఠించియే తిరుగవలెను సుమా ![3]

---

1. ఇది యొండొరులు పొగడుకొనుట యను ప్రపంచము.
2. ఇది యొండెరులు సల్లాపించుకొనుట యను వాక్కేళి.
3. ఒకరి నొకరు మాటలతో మించిరి గావున ఇది యధిబలము.

సూత్ర : నేను చాలనాళ్ళ నుండియు జాగ్రత్తతోనే యున్నాను. ఇదిగో! మొదలిడఁబడుచున్నది ధ్రువ........[1]

నటి : ఓహో! మీరు ధ్రువాగానమును జేసెదరా? (నవ్వును)

సూత్ర : ఆ మాట ముగియక మునుపే యేమి యిది? ఏలుబడిపాటు? 'నాట్య విద్య' యను నా వాక్యశేషమును నీవు వినలేదు.[2] సరియే గాని నీవు ధ్రువాగానమునే నమ్మియున్నారు మున్నట్లున్నావు. ఏది కొంచెము పాడుము.

నటి : సరియే తప్పునా?

అమలగుణముల భువనాంతరము వెలుంగఁ
జేసి కువలయవిలసన(శ్రీ) దలిర్చి
రాజుఁ గై సేయు నెంతయు రాణ మెఱయ
లలి సరస్వతి యా రాజలక్ష్మి యొసఁగి, 16

సూత్ర : (రసావేశమున)

చెవుల నమృతంబు వర్షించు చెలువ ధ్రువను
నదిమి కౌఁగిట, బిట్టు ప్రత్యక్షరమున
సుధను జిల్కించి యొడలెల్ల సొక్కువాఁడ!
చూడు! మిదె లీల వికసితసుగుణమాల![3] 17

నటి : (ఎగతాళిగ) సుకుమారమగు నియ్యది ఒమ బిగి కౌఁగిలి నోర్వజాలదు సుఁడీ![4]

---

1. నటి చేయవలసిన ధ్రువాగానమును దానే చెసెదనని పొరపాటున సూత్రధారుఁడనెను గాన ఇది గండము.

2. అన్నమాటను వేఱుగ త్రిప్పికొనుటయను అవస్యందితము.

3. రసావేశమున అసంగతార్థమును ప్రసంగించుట యను అసత్ప్రలాపము.

4. హాస్యలోభము గలిగించుట యను వ్యాహారము.

సూత్ర : (లజ్జతో)

మహిం రసాస్వాదమున నోడ ల్మఱచువారు
పండితులు రసలోలురై పరఁగువారు
భావుకులు సహృదయులనఁబడఁగ వారె
తగిన వారని తెలియుమో తలిరుఁబోఁడి ![1] 18

నటి : (నవ్వుచు) సరిలెండు ! ఇఁక ముందుఁగ ర్తవ్యమును జూడుఁడు.

సూత్ర : ఇదిగో ! సభాపతియగు స్వయంభూదేవుని స్తుతించుచున్నాను.

సర్వమంగళాలంకృతచారుమూర్తి
భువనకల్యాణకారియై పొలుచువాఁడు
రుద్రుఁ డాదేవుమహిమ నిర్ణిద్రకాంతి
విలసనంబుల నెల్లెడ వెలుఁగుచుండు. 19

(తెరలో) నిజము ! నిజము ! ఈ రుద్రదేవుఁడు సర్వమంగళాలంకృత చారుమూర్తియే !

సూత్ర : (సంతసమున) ఓహో ! కుశలులగు మా కుశీలవులు నా మాట నందుకొని, యప్పుడే ప్రకృతకార్యమునకుఁ గడఁగినట్లున్నారు. అదె ! కాకతీశ్వరు స్తుతింప నేఁగువైతాళికుల మాటలు వినవచ్చుచున్నవి.[2]

(ముందుచూచి) అల్లదే ! వారు నిటే వచ్చుచున్నారు.[3] ప్రియా ! రమ్ము ! మనమును ముందుఁ జేయవలసిన కార్యకలాపమునకుఁ గడఁగుదము. [ఇద్దఱు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది సమగ్రాంగమగు ప్రస్తావన]

---

1. దోషమును గుణముగా నిరూపించుటయను మృదవము.

2. ఇది కథోద్ఘాతము. ఇదియే గుణవర్ణనమువలన ప్రవర్తకమనియు వ్యవహరింపఁ బడును.

3. ఇది ప్రయోగాతిశయమను ప్రస్తావనాంగము.

[కాంపిల్యుఁడు కలూతకుఁడు అను వైతాళికులు ప్రవేశింతురు]

కాంపిల్యుఁడు : (సంతోషముతో)

ఎవ్వఁడు పుట్టువొందె విలసిల్లెడు కాకతిపుణ్యవంశమం
దెవ్వని కిచ్చు శ్రేయముల నెల్ల స్వయంభువు సర్వవేళలన్
ఎవ్వని యానమౌళి ధరియింతురు రాజులు పూలమాలగా
అవ్వసుధేంద్రచంద్రుడుకృపార్ద్రుఁడురుద్రుఁ డెసంగుచుండెడున్.[1] 20

కలూతకుఁడు : సఖుఁడా !

ఆనాఁ డా రజతాద్రిశృంగతలమం దర్ధాంగనారిప్రథన్
స్థానంబందిన రుద్రుఁడే వెలసెఁగా సర్వాంగనారిస్థితిం
దానై కాకతివంశమందు ; సరియే ! తన్నేత్రవహ్నిన్ రిపు
స్థానమ్ముల్ మసియౌట; కత్తి విసముండాల్చున్ విచిత్రంబిదే ! 21

కాంపిల్యుఁడు : మిత్రమా ! చక్కఁగా సమర్థించితివి. కాకన్న కులగురు సముఁడగు శ్రీ స్వయంభూదేవుఁడు మహారాజుగారి కలలోఁ గన్పడి శ్రేయస్సంగ్రహ వాక్యము నట్లుపదేశించుట యెట్లు పొసఁగును ?[2]

కలూత : (ఆశ్చర్యమున) ఈ రాజరహస్యము నీ చెవి నెట్లు పడినది ?

కాంపి : మిత్రమా ! ఇది తెలియని దెవరికి ? పట్టణమంతయు పండుగ చేసికొన నానతిచ్చిన శ్రీ రుద్రమదేవ చక్రవర్తిచే ఇలవేల్పు కలలో పనుగ్రహించిన ప్రసాదవిశేషములు నల్గడల ప్రకటింపఁబడినవియే గదా ![3]

---

1. స్వయంభూదేవుడు అభీష్టముల నిచ్చునను బీజ న్యాసము చేయుట ఇది ఉపక్షేపము.

2. స్వయంభూదేవుని ప్రసాదరూపమగు బీజము విస్తరింపఁ జేయఁబడుట పరికరము.

3. కులదేవ ప్రసాదము ప్రకటింపఁబడినది గావున ఇది పరిన్యాసము.

కలూత : ఆహా! స్వయంభూదేవుఁ డెట్టి నిరంతరానుగ్రహోన్ముఖుఁడో చూచి తివా ? కావుననే కాకతీయ సంతానమున శుభసంతానములు ఉత్త రోత్తరాభివృద్ధి నొందుచున్నవి.[1] ఈ మహోత్సవమే యా భూదే వేంద్రుని, చలమర్తిగండని కై వారముసేయఁ జక్కని యదను. రాజ ప్రాసాదమునకు పోవుదము రమ్ము!

కాంపి : మిత్రమా ! ఇపుడు పురోహితామాత్యులతో స్వప్న వృత్తాంతమును జర్పించుచుమహారాజు లోనగరులో రత్నసింహాసనము నలంకరించెను. మన మీదారిని పోయి యవసరమును నిరీక్షింతము.[2]

[ఇద్దఱు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది శుద్ధ విష్కంభము]

1. ఇట కులదేవతానుగ్రహరూప బీజమునకు గుణాధిక్యము చెప్పఁబడినది గావున ఇది విలోభనము.

2. కాకతీయ కులదేవతయగు స్వయంభూదేవుఁడు శ్రీ రుద్రమదేవిచక్రవర్తికి కలలో సాక్షాత్కరించి కర్తవ్యోపదేశమును జేసి, యనుగ్రహించెనను వృత్తకథాం శము. ఆ స్వప్న వృత్తాంతమును మంత్రిపురోహితాదులకు వినుచుచు, చక్రవర్తి కొలు వుండుననువర్తిష్యమాణ కథాంశము ఇట సూచింపఁబడినవి గావున ఇది విష్కంభము.

శ్రీ

ప్రతాపరుద్ర కళ్యాణము

ప్రథమాంకము

కల్యాణ స్వప్నము

[రుద్రదేవ మహారాజు పురోహితామాత్యులతో కొలువుండును.
దాసి చామరము వీచుచుండును.]

రుద్రదేవమహారాజు : (సంతోషాతిశయమున) ఆహా! పరమేశ్వరుని యనుగ్రహ విశేషము.

ఇనచంద్రాభిజనంబు మించు భువిపై నీ కాకతీ యాన్వయం
బనయంబున్ సతియాచు రాసిరియు మాయందే గడుం బ్రీతయా ;
వనజాతోద్భవుఁ డెంచి మెచ్చు స్వకరవ్యాపారమే ధన్యతం
గనె నంచున్ మముఁ జేసి; స్వామి వినిచెం గర్తవ్యముం దానయై. 22

పురోహితుడు : మహారాజ! తమఁబోటివారే యిట్టి యిలువేల్పు నుపదేశముల నొందసర్హులు. అయినను నిది క్రొత్తకాదు; పుత్రులకు హితోపదేశము సేయ తండ్రికే యధికారము గలదు. తత్త్వజ్ఞులిట్లందురు.

అదిగో! సోమ సోమ యని పిల్వఁ బిల్వ నీ
మాత సోమ యనఁగ ఖ్యాత యయ్యెఁ
గాన నుమయె తల్లి గణపతి తండ్రియు
నగుదు రిలను నీకు నవనినాథ! 23

మంత్రులు : నిజము! నిజము! ఈశ్వరానుగ్రహము లేకున్న నొక స్త్రీవ్యక్తికి నిరంకుశమగు నిట్టి సర్వలోకాధిపత్య మెట్లు సేకూరును? నరరూప మును దాల్చిన పరమేశ్వరుఁ డగు గణపతిదేవ మహారాజు, నిపురు

గప్పిన నిప్పువలె లోన నణఁగియుండు మహాశక్తిని గమనించియే, యాత్మజను పుత్త్రుఁడని వ్యవహరించెను, దానినిబట్టియే యేలినవారికి రుద్రుఁడను నామధేయము సిద్ధమైనది.

పురోహితుఁడు : (కుతూహలమున) ఏలినవారి స్వప్నవృత్తాంత మెట్టిదియో !

రాజు : (ఆదరముతో) ఇదిగో ! నివేదించుచున్నాను.

నవ్వు మొగంబుతోడ నొకనాఁటి శుభంబగురేయి మేనఁ దా
జవ్వనిగ్రాల, నెన్నుదుటఁ జక్కని చూపును దోఁప, మౌళిపై
నివ్వటిలంగ గంగ, నెల నీటున వెల్గ మహేశ్వరుం డహో !
నెవ్వడిఁ దోఁచెఁ గట్టెదుట, నెమ్మిని నేనును లేచి నిల్చితిన్. 24

పిమ్మటఁ గలలోనే నేను ;

కడువడి పదములఁబడి మే
ల్పొడువుల నిలువేల్పు భక్తి నుతియించి, పదం
పడి మణిపీఠము నిడితిని
ఒడలు గగుర్పొడువ బాష్పములరలఁగఁ గనులన్. 25

చామరమువీచు దాసి : ఔరా ! ప్రభువుగారి భక్తి ! కలలో సైతము ఇల వేల్పు నిట్లు కొలిచిరిగా !

పురోహితుఁడు : ఏమి చెప్పవలె ; కాకతీయ నరేంద్రులు స్వయంభూదేవుని యందు దృఢభక్తి గలవారుగదా ! పిమ్మట !

రాజు :

శయనశీర్ష దిశను శస్త్రార్థమిడినట్టి
పూర్ణకుంభతోయములను పాద్య
మిచ్చి, యమలమణుల నింపుగా మాస్వామిఁ
బూజ చేసినాఁడ భూరిభక్తి. 26

అంత :

అంగమునం జెలంగు నచలాత్మజ మే లని లీల మెచ్చఁగా
నంగజవైరి భూరికరుణార్ద్రుఁడు మా కులదైవతంబు ; లోఁ
బొంగిన వేడ్క దోఁచులిడి పొంతఁ దలం దగ వాల్చి నిల్చునన్
మంగళహస్తపద్మమున మాటికి దుష్ప్రచుఁ బల్కె నవ్వుచున్. 27

'మర్త్యలోకము గావించుమహితపుణ్య
వశమునం బ్రథ్వి యొనరించుబహుతపంబు
వలనఁ బ్రజ నోఁచునోములఫలముకతన
నిల ప్రతాపరుద్రుండు జనించె వత్స ! 28

కాకతివంశభూషణమా !

మును నా యాజ్ఞన్ దౌహి
త్రుని పుత్త్రునిగాఁ దలంతు రుచిరగుణాఢ్యున్
విను మవ్వానికిఁ బట్టం
బును గట్టుము వేడ్క నిపుడు భూవలయమునన్.' 29

పురోహి : (సంతోషమున) భువనాధ్యక్షా ! అనుక్షణము కాకతీయకుల యోగక్షేమముల నక్షీణకృపఁ గటాక్షించు నా దాక్షాయణీ పతియే సాక్షాత్తుగ నిట్లుపదేశించెను. తమ కోరికయు నద్దియే గదా ! ప్రజలకును నియ్యది పరమసంతోషకరము. కావున సాగరమేఖలయగు భూకాంత ఇఁక ప్రతాపరుద్రు భుజశిఖరమధిరోహించునుగాక ! పిమ్మట.[1]

రాజు : ఆ వాక్యమును వినుచు సంతోషాతిశయమునఁ గనుదమ్ములు విరియ, మేదినియు స్వయంభూదేవునిచెంతఁ గనఁబడెను.

చామరగ్రాహిణి : ప్రభువులవారి యుల్ల మెఱిఁగి సంచరించుచున్నపుడమికి అట్లానందము గలుగవలసినదే ![2]

1. ఇది ప్రయోజననిర్ధారణ మను యుక్తి.
2. స్వయంభూదేవుని మాట వినఁగనే పుడమికి సంతోషము గలిగెఁ గాన ప్రాప్తి.

రాజు : కాకతీయ కులశ్రేయముల కెల్ల మా దైవమ వగు నీవే కల వని యద్దేవు నాజ్ఞ నౌఁ పలఁదాల్చితిని. అంత ననుగ్రహా మొలుకు దృక్కులఁ జూచుచు నద్దేవదేవుఁ డంత ర్హితుండయ్యెను.[1]

మంత్రి : ఈ స్వప్నము విశ్వమునకెల్లఁ బ్రియంకరము. కాని కాకతీయ కులాచారమునందు బద్ధాసక్తు లగు పలినవారినగరనివాసవై ముఖ్యము వలని విషాదము, విశ్వరక్షాదక్షుఁడగు వీరరుద్రుని భుజాపరిఘమున భూపతిచేరఁ జూడవలెనసెడి యానందము మా మన మ్ములఁ గలంచుచున్నవి.[2]

చామరగ్రాహిణి : ఆశ్చర్యము! ఆశ్చర్యము! పార్వతీవల్లభునిచేతనే యిట్లు కులామాత్యులముఖమున పలికింపఁబడినది.[3]

రాజు : (ఆనందమున మంత్రిని జూచి) కాకతీయుల శ్రేయములకుఁగల్పక ప్రరోహ మగుస్వయంభూదేవునియనుగ్రహమును చెవుల పండువుగ నెల్ల ప్రజలకును దెలియఁజాటఁ బంపుఁడు.[4]

మంత్రి : కాకతీయపరమేశ్వరుల యాజ్ఞ.

రాజు : ఇపు డిఁక కర్తవ్యము ?

పురోహితుఁడు : మహారాజ! ఇఁక వేఱు కర్తవ్యమేమి గలదు ? ప్రతాపరుద్రదేవుని పట్టాభిషేకోత్సవమునకు వలయు యత్నము చేయుటయే.[5]

మంత్రి : దిగ్విజయయాత్రచేసి, జయింపఁబడిన రాజవర్గము తెచ్చు సర్వతీర్థోదకములతో స్వయంభూదేవుని యాదేశానుసారముగ రాజపుత్త్రునకు పట్టాభిషేకమహోత్సవము చేయఁదగును.

---

1. రాజ్యప్రాప్తి హేతువును బీజము నగు స్వయంభూదేవునియుపదేశము నంగీకరించుటవలన ఇది సమాధానము.

2. సుఖదుఃఖములకు కారణమైనది గావున ఇది విధానము.

3. బీజమునకు సంబంధించిన ఆశ్చర్యము పరిభావన.

4. ఇది బీజప్రకాశనము ఉద్భేదము.

5. బీజానుగుణప్రోత్సాహము గావ ఇది భేదము.

పురోహి : మంత్రములు చక్కఁగ నుడివితి.

రాజు : అట్లయిన నిఁక జైత్రయాత్రకు వలయు షడ్విధబలమును జేకూర్పుఁడు నేను సంసిద్ధుఁడ నయ్యెదను.

వైతాళికులు : (తెరలో) మహారాజుగారు మాధ్యాహ్నికానుష్ఠానమును సుఖముగ నెఱవేర్చుకొందురుగాక! ఇప్పుడు,

అవధిగిరీంద్ర కందరములందు తమంబులు రూపుమాప భూ
ధవ! భవదుగ్రతేజము పదంపడి స్వైరవిహారకకేళి నే
భువనము సేతునో యనుచుఁ బొంగిన వేడుకఁ గాంచనో యనన్
సవిత నభోఽగ్ర మెక్కె నిజచండమరీచులు పర్వ నుర్వరన్. 30

మఱియు,

శారదసాంద్రచంద్రకరసన్నిభమూర్తులు తావకీన వి
స్తారగుణంబు లన్యజగతామరసాప్తులు కుంజభూములం
జేరుచుఁ బాడి, వర్ణములు చిందుసుధారస మాని, మారుతా
హార లటన్న దుర్యశము నంతయుఁ బోవఁగఁజేసి రెంతయున్. 31

ఇపుడు,

[2]మృదు యజురామోదంబున
సదమలమౌ భానుకిరణజాలము నిపు డిం
పొదవఁగ మూర్కొని రాగమ
విదు లదె మధ్యాహ్నకర్మ వేగమె సేయన్. 32

రాజు : (విని యందఱతో) మీరు మీమీపనులను జూచుకొనుఁడు. నేను లోనగరి కరిగెదను.

[అందరు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది ప్రతాపరుద్రకల్యాణమున కల్యాణస్వప్నమను ప్రథమాంకము.]

---

1. ఇది ఆరంభము. ఇది బీజానుగుణారంభము గాన కరణము. ఇట్లు ఆరంభబీజ సంబంధ మగు సాంగముఖసంధి నిరూపింపఁబడినది.

2. సూర్యుఁడు మధ్యాహ్నమున యజుర్వేదమున నుండునని 'యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యేఽహ్నః' అను శ్రుతి ప్రసిద్ధము.

ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము

ద్వితీయాంకము

విజయయాత్రావిలాసము

(తెరలో) ఆర్యా! ఇటు దయచేయుఁడు, ఇటు దయచేయుఁడు.
(కంచుకి ప్రవేశించును)

కంచుకి : (సంతసమున) ఈ నాముదుసలితనము నేఁటికి సఫలమైనది. దీర్ఘాయుష్యము గలవాఁడను గావుననే యీ ప్రతాపరుద్ర మహారాజుపట్టాభిషేకమహోత్సవమును గన్నులారఁ గాంచఁగల్గితిని.[1] మఱియు ;

మాట, నడక, చేష్ట, మాటిమాటికిఁ దూలు
బడుగు నన్నుఁ గాంచి వఱల జాలి
నవ్వె సన్నజాజి ననలు పూచె ననంగ
రుద్రభూవిభుండు భద్రమూర్తి. 1

(ఆశ్చర్యమునఁ జూచుచు)

మూలగృహమునుండి మురియుచుఁ గాకతి
రాజ్యలక్ష్మి తరుణరాజగృహము
దనివిదీఱఁ గాంచుఁ దమిని వాతాయన
నయనములను విప్పి హాయలు మెఱయ.[2] 2

(ముందుఁజూచి) అదిగో! యువరాజపరిచారకుఁడు దారకుఁడు ఇటే వచ్చుచున్నాఁడు.

---

1. మధ్యాహ్నవర్ణనమున విచ్ఛిన్నమైన ప్రకృతార్థము తిరిగి సంబంధింపఁబడినది గాన ఇది బిందువు.

2. రాజ్యలక్ష్మికి ప్రతాపరుద్రునియందు అభిలాష గలిగెననుట ఇది విలాసము.

దారకుఁడు : తాతా ! దండాలు.

కంచుకి : నాయనా ! శుభమగుఁగాక ! యువరాజుగారి దిగ్విజయయాత్రకు రుద్రనరేశ్వరుల యంగీకారము లభించినదియా ?

దారకుఁడు : ఆఁ ! ఆఁ ! కష్టంమీఁద ఎట్లాగో ఒప్పుకొన్నారు.

కంచుకి : యుద్ధ సన్నద్ధులగుమహారాజుగారిని, పాదములపై బ్రాలి జతిమాలి వివర్తింపఁజేసి, తానే యుద్ధమునకుఁ గడంగుట యువరాజుపేరునకుఁ దగినకృత్యము !

దారకుఁడు : తాతా ! యువరాజుగారికి యుద్ధానుభవం లేదుగందా ! జయం ఎట్లా కలుగుతుందా అని సందేహం !

కంచుకి : నాయనా ! స్వయంభూదేవుని చెయిదము లతివిచిత్రములు సుమా ! వీరరుద్రుఁడును వెన్నునియవతార మనికదా పెద్దలనుట ! అతని మహిమయు నమేయమైనదే ![1]

దారకుఁడు : నిజమే ! మన యువరాజుగారి ప్రభావం కూడ సామాన్యమైందేం కాదు.

కంచుకి : ఇపుడు యువరాజుగా రెక్కడ నున్నారు ?

దారకుఁడు : కాకతీయుల కళిమానదేవతైన దుర్గాదేవిని పూజించి, వరత్రానం సాగించి అనుమకొండ వెలుపలనున్న తోటలో సేనల్ని విడియించి, అక్కడే మంత్రులతో యువరాజుగారు ఏవేవో మంతనాలాడు తున్నారు. నే నిప్పు డక్కడికే పోవటం.

కంచుకి : మంచిది, పోయిరమ్ము ! నేనును రాజప్రసాదమున కేఁగెదను.

[ఇద్దరు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది చూళిక]

---

1. (అ) కనఁబడి మరల మఱుగుపడిన బీజము ననుసరించుట జరిగినది గావున ఇది పరిసర్పము.

(ఆ) స్వప్నగాథ దెలుపుటవలన ప్రసిద్ధమై, దిగ్విజయయాత్రోత్సవమువలన మఱుగుపడిన బీజమును ఇట సంభవమని యుద్ఘాటించుట నిది యుద్భేదమను ప్రతి ముఖసంధ్యంగము.

మంత్రులు పరిజనము కొలువఁ, ప్రతాపరుద్రయువరాజు కోటలోఁ గొలువుదీర్చి యుండును.)

ప్రతాపరుద్రుఁడు :

కులమూలంబగు తాతపాదుల కిసీ! కూర్చెన్విరక్తిన్ మదిన్
దలఁపన్ దోషవిశిష్ట మంచు బుధు లెద్దానిం గడున్ దూఱిరో
యల రాజ్యం బది యేల? ధర్మమ! ఖలంబయ్యెన్, ప్రమాదంబులే
యిలఁ గల్గుంగద! యౌవరాజ్యమునె నేనిచ్ఛింప, రాజ్యంబునా? 3

కావున మహారాజభుజపరిఘల నిష్కంటకములగు దిగంతముల యాత్ర సలిపి వినోదింతము.[1]

ఇదిచూళిక (వెనుక పుటలో)

ఆక్షేపసమాధానములు :

ద్వితీయాంకారంభము. సంపలి దారుకకంచుల యీ సంభాషణ మంతయు నేపథ్యముననే జరిగినది కావున ఇది చూళిక. ఈ సంభాషణములో మొదటనున్న 'ఆర్యా! ఇటు దయచేయుఁడు, ఇటు దయచేయుఁడు' అను చారకుని వాక్యము మాత్రమే చూళిక యనరాదు. అర్థోపక్షేపకములలో ఒకటియైన చూళిక రంగస్థలముమీఁద ప్రదర్శింప వీలుకానివియు, ప్రదర్శింప వీలున్నను దీర్ఘకాలము పట్టునవియు నగు ఆవశ్యక కథాంశములను సూచించుటకే ప్రయోగింపఁబడవలెనని చూళికాలక్షణవివరణ సందర్భములో చూపఁబడిన ప్రమాణముల వలన స్పష్టమగుచున్నది. (చూ. 195–197 పు.)

శిరోమణి శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి (పి. ఓ. ఎల్.) గారు ఈ భాగము చివర సంస్కృతమూల గ్రంథములోనున్న 'ఇయం చూళికా' అనునది ముద్రణదోష మనియు, తదనుసారముగా 'ఇది చూళిక' యని నేను వ్రాసినది ప్రమాదమనియు ఆక్షేపించుచు[2] వ్యాసము వ్రాసిరి. ఆ వ్యాసము నందు విషయ సమర్థనము లేకపోఁగా దూషణభాషణములే మిక్కుటముగా నున్నవని అప్పటిలో గోల్కొండ పత్రిక విమర్శించి యుండెను. అట్టివాని

1. రాజ్యమునం దిచ్ఛలేమి సూచింపఁబడినందున విఘాతము.
2. దివ్యవాణి విజయదశమి సప్తమ వార్షిక సంచిక (5-10-1946)

యౌచిత్యమును సహృదయులకే విడిచి ఆ వ్యాసములోని ముఖ్యవిషయములకు మాత్ర మిట సమాధానము చూపఁబడుచున్నది :

శ్రీ శాస్త్రిగారి వాక్యము లివి :

1. 'చూళిక కొన్ని యెడల విష్కంభము యొక్క యంకారంభమునను మధ్యమునందును అంకమధ్యమునందును ప్రయోగింపఁబడుచున్నది.'

శాస్త్రిగారి యీ వాక్యభావము ప్రమాణ విరుద్ధము. చూళిక విష్కంభాదియందుఁగాని, విష్కంభమధ్యమునఁగాని ప్రయోగింపఁబడునని లక్షణగ్రంథములలో చెప్పఁటను గానరాదు. కాని నేను చూళికా లక్షణ వివరణ సందర్భమున చూపిన 'ఆదా వంకస్య మధ్యే వా చూళికానామ సాస్మృతా' అను రసార్ణవ సుధాకర వాక్యమునుబట్టి అంకమునకు ఆది మధ్యములయందు దీనిని ప్రయోగింపవలెనని తెలియుచున్నది. భరతలోకమునఁగూడ చూళిక అంకమున కాది మధ్యములయందే యుండునని తెలిపి, అంకమధ్యమున చూళిక యుండుటకు వేణీసంహారమున ఉదాహరణము చూపఁబడినది. కావున శాస్త్రిగారిపై మాటలు ప్రమాణశూన్యములు.

2. తమ యీ అప్రమాణమైన కల్పనకు ఉదాహరణముగా "ఉత్తరరామ చరితమున ద్వితీయాంకారంభమున '(నేపథ్యే) స్వాగతం తపోధనాయాః (తతః ప్రవిశతి తాపసీ)' అను భాగము చూళిక. దీనితో విష్కంభము మొదలైనది" అని తెలిపిరి. (దీనివలన ఆ పిమ్మట జరిగిన ఆత్రేయీవాసంతికల సంభాషణ మంతయు విష్కంభమని వీరి యూహాగా నన్పట్టును.)

ఇదియును పొరపాటే. అచట వ్యాఖ్యాత వీరరాఘవాచార్యుఁడు ఈ సంభాషణము చివర ఇది యంతయు చూళికయే యని విశదీకరించెను. ఇట్లు ప్రమాణ విరుద్ధములై వ్యాఖ్యాతల భావములకు దూరములై యున్న శాస్త్రి గారి వ్రాఁతలు నిరాదరణీయములు. కావుననే శాకుంతలములో చతురాంకారంభమునందలి విష్కంభ మధ్యమునఁ గల 'అయు మహంభోః' మున్నైన దూర్వాసుని వాక్యమును చూళికగా చెప్పుటయు అనుపపన్నమే. ప్రసిద్ధవ్యాఖ్యాత లది చూళికగా నిరూపింపలేదు. ఈ రీతి శాస్త్రిగారి వాదము అప్రామాణికమై నదేగాక అనుపపన్నముకూడ అనఁదగును.

అ. అర్థోపక్షేపకములు రంగప్రదర్శనీయములుకాని ఆవశ్యకకథాంశము లను తెలియఁజేయుటకే ప్రయోగింపఁబడును. కావున 'స్వాగతం తపోధనాయాః' (ఉ. చ.) 'ఇత ఇత ఆర్యః' (ప్ర. రు) మున్నైనవాక్యశకలములు మాత్రము చూళికలుకావు అట్టివాని వలన విశేష కథాంశమెద్దియు సూచింపఁబడుటలేదు. కదా! ఈ భావమునే 'అర్థోపక్షేపణం చూడా బహ్వార్థైః సూతవందిభిః 'అనుచో బహ్వార్థైః అను విశేషణముచే కోహలుఁడు వ్యక్తీకరించెను.

ఇఁక నాటకాదులు అభినయ ప్రధానములగుటచే నేపథ్యమున దీర్ఘ సంభాషణము తగదని 'ఇత ఇత ఆర్యః అన్నదే' చూళిక యని వాదించు ఈ శాస్త్రి గారి భావమేమో? అదియు సరికాదు. సూచ్యార్థబాహుళ్యమును బట్టి నేపథ్య సంభాషణముండును. సుప్రసిద్ధమైన బాలరామాయణ నాటకములో సప్తమాంక మున తాటకావధ మొదలు విభీషణ శరణాగతి పర్యంతము జరిగిన కథను సూచించు చందనచండ, కర్పూరచండుల సంభాషణము సుదీర్ఘమైనదియైనను ఖండచూళికగా రసార్ణవ సుధాకరమున (ర. సు. III. 183 వృత్తి) ఉదాహరింపఁబడినది

ఆ. సూచనీయమైన విషయము అర్థోపక్షేపక పంచకములోనే యొక దానిచే సూచింపఁబడినను సరిపోవుచుండఁగా వెంటనే మఱియొక అర్థోపక్షేపక మును ప్రయోగింతురనుట యుక్తిసహము కాదు. ఆ దివ్యవాణి సంచికలోనే 'విష్కంభము, ప్రవేశకము వెంటవెంటనే యుండవుకదా! యని (స్వవచవ్యాఘాతమనియైన గమనింపక) శాస్త్రిగారే వ్రాసినారు.

3. 'స్వాగతం తపోధనాయాః మొదలగు కొన్ని యెడల (చూళిక) కేవల కథాపాత్ర సూచనమునే చేయును' అని వీరిదే మఱియొక సూక్తి.

ఈ మాట మిక్కిలి పేలవముగా ఉన్నది. పాత్రప్రవేశమును సూచించు టకుకూడ చూళికయా? అట్లయిన ప్రతినాటకమునందును చూళికలెన్ని కావల యునో? అట్లు చూళికచే పాత్రప్రవేశ సూచనము చేయకున్నచో వచ్చు లోప మేమో చూళికాతత్త్వవేత్తల మనుకొను శ్రీ శాస్త్రివర్యులే సెలవీయవలెను. శాస్త్రిగారి ధోరణిని పరిశీలింపగా 'నేపథ్యే' అను పదము కనఁబడినచోటులందెల్ల వీరు 'చూళిక'గా భ్రమించుచున్నట్లు తోఁచును.

4. ఇఁక ప్రతాపరుద్రీయమునందలి ప్రకృత ఘట్టములోని దారుక కంచుకి సంభాషణమంతయు చూళికయే. అట్లయిన 'కంచుకి ప్రవేశించును అను ఇచ్చటి

మంత్రులు : రాజపుత్త్రి ! సర్వతోముఖమగు కాకతీయకుల మహాభాగ్యముసం జేసి యుదయించిన నీవు పెరిఁగీ, పెద్దయినప్పటినుండియు, పెద్దపొద్దు మోసిన రాజ్యభారమును నీ భుజస్కంధమున నిడి, తాము విశ్రాంతి గైకొన మహారాజుగారు తలంచుచున్నారు. ధురంధరుండగు పుత్రుని పై రాజ్యభారమునిడి, తామువిరక్తులౌట కాకతి వంశవృద్ధుల కాచారమే. ఇలువేల్పగు స్వయంభూదేవు నాజ్ఞయు ఇట్టిదే! పూజ్యులగు గురువర్యుల యాజ్ఞ మీఱరానిది గదా! కలి దోషము వలన శిథిల మగుచున్న ధర్మమును సుప్రతిష్ఠితము గావించుటకును, భూభారమును వహించుటకును అవతరించిన కాకతి విష్ణువగు నీ కిట్లు రాజ్యమేల ? యని తిరస్కరింపఁజనదు సుమా !

వాక్యమున కేమి భావము ? నేపథ్య సంభాషణమేకదా చూళిక ! ఇది లక్షణ విరుద్ధము కాదా ?' యన్నచో-ఈ కంచుకి ప్రవేశము నేపథ్యముననే కాని అంక మందు రంగస్థల ప్రవేశము కాదు, కావున చూళికా లక్షణ విరోధము లేదు. ఈ విషయమును ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యాత కుమారస్వామి సోమపీథియు 'తతః ప్రవిశతి' అను ప్రతీకను తీసికొని 'నేపథ్యమేవ; న రంగమ్' అన్యథా చూళికా లక్షణభంగ ప్రసంగాత్' అని స్పష్టీకరించెను.

శాస్త్రిగారును ఈ 'నేపథ్యమేవ నరంగమ్' అను వాక్యమునే యెత్తు కొని దానిక్రింద 'ఇట రంగప్రవిష్టులగు కంచుకి దారకులచే ప్రయుక్తమైనది చూళిక యెట్లగును ?' అని ప్రశ్నించుచున్నారు. 'ఇది రంగప్రవేశము కాదు. నేపథ్యప్రవేశమే' అను సోమపీథివివరణమే దీనికి సమాధానము. ఇట్లు బహువిధ ప్రమాణానుగుణ మగుటచేతను కుమారస్వామి సోమపీథి, వీరరాఘవాచార్యుల వంటి ప్రాచీన వ్యాఖ్యాతలచే సమర్థింపఁబడుటచేతను ఇచ్చటి దారుక కంచు కుల సంభాషణ మంతయు చూళిక యనుటయే యుక్తము.

ఈ చూళికానంతరము మూలగ్రంథము లన్నింటిలోను 'ప్రవేశకః' అని ముద్రితమైనది. కొన్ని వ్రాఁతప్రతులలో ఈ పదము కనఁబడుటలేదని కె. పి. త్రివేది పండితుఁడు తెలిపెను. అట్లు లేకుండుటయే సమంజసము కావున ఇందా పదము తొలఁగింపఁబడినది.

ప్రతాప : (సానురోధమున)

జనకుఁడుమ (శ్రీ) స్వయంభువు
ఘను లీశ్వరమూర్తు, లరయఁగా నరదేవుల్
చను వీరిద్దఱ నొక్కని
నినుఁ డన, యువరాజు నగుచు నెసఁగెద నిచ్చల్. 4

మంత్రి : మహారాజు నెడలను, స్వయంభూదేవుని యందును నిట్టి వినయము కాకతీయులకు సాధారణమే గదా ![1]

పరిజనుఁడు : కాకతీయవంశ వృద్ధుఁడగు స్వయంభూదేవుఁడు సర్వభారములను వహించుఁగాక ! ఇఁక రాజపుత్రుఁడో రాజ్యరమ నంకమునఁ జేర్చుకొని యలరును గాక ![2]

ప్రతాప : (చిఱున వ్వొగయ పరిజనమును జూచును).

పరిజనుఁడు : భూదేవి యెంత కాలమునకు చరితార్థ యైనది :

కులగిరి విష్ఫుర కూట
స్థలముల వసియించి, తనువు జర్జరితంబై
యలసట నొందిన భూపతి
యలరెడు నిఁక వీరరుద్రు నంసాగ్రమునన్ 5

మును హరిశ్చంద్రు భుజపీఠిఁ దనరురీతి,
రామచంద్రుని కరమునఁ గ్రాలు పోల్కి,
వీరరుద్రుని బాహువు వేడ్కఁ జేరి,
లీల మేదిని సుఖములఁ దేలుఁ గాక ! 6

ప్రతాప : (భుజము అదర లజ్జచేఁ దల వాల్చును)[3]

---

1. ఇది ప్రకృత విషయమునందలి వైముఖ్యము దొలంగుట గాన శమము.
2. ఇది పరిహాస వాక్యము గనుక నర్మ.
3. పరిజనుల మాటలవలన ప్రీతిగలుగుట ఇది నర్మద్యుతి.

మంత్రి : యువరాజా ! కాకతీయవంశ పురుషోత్తముఁడవగు నీ కేలుఁదమ్మిఁ గీలింప నువ్విళ్ళూరుచున్న రాజ్యలక్ష్మి యింకను నోర్వఁజాలదు సుమా!

పరిజనుఁడు :

పతిపై నాయా విద్యా
వతులకుఁ గల ప్రణయగరిమ సర్వము
జతురలు యువరాజ ! ఏలం
బిత మెట్టుల నోర్వఁ గలరు పృథ్వీలక్ష్మల్ ? 7

మంత్రి : సత్యమే !

మెఱుపుఁ దీవియఁ గేరు నెమ్మేని సౌరు
రాణివాసముఁ గై సేయ రాజ్యలక్ష్మి
యెదురుచూచును గనుదమ్మి లింతచేసి
ప్రథితగుణధాముఁ గాకతివార్ధిసోము.[1] 8

పరిజను : దిగ్విజయ యాత్రా సంరంభమున ప్రకృతము ఈ మహోత్సవము ఆఁగినట్లే ![2]

మంత్రి : (తిరస్కారమున) ఆంధ్రసేనాధిపతు లాలసింతు రేలొకో ! అయినను వారితో నేమి ? మేము మాత్రము కేవలము మంత్ర శస్త్రుల మేనా ? యేమి ? ఎన్ని యుద్ధములలో అద్భుతలీలలఁ బోరి కాకతిమహా రాజులు గెలువలేదు ?[3]

ద్వారపాలకుఁడు : (ప్రవేశించి) యువరాజునకు జయము ! జయము ! చతురంగబలమును సిద్ధముచేసికొని, సేనానాయకులు ద్వారమున ఆజ్ఞకై వేచియున్నారు.

---

1. మంత్రి యొక్కయు పరిజనుల యొక్కయు వాక్యములలో బీజానురాగము ప్రకాశించుట వలన ఇది ప్రగమము.

2. ప్రకృత కార్యవిలంబనమున ఇది నిరోధము.

ఇది నిష్ఠుర వాక్యము గాన వజ్రము.

మంత్రి : వెంటనే లోనికి రమ్మనుము.

ద్వారపా : చిత్తము ! (సేనాధిపతులను ప్రవేశపెట్టును).

సేనాని : (నమస్కరించి) స్వామీ ! కాకతీయవంశ తిలకమా ! అప్రతిభటము లగు వాహినులు శౌర్య సముద్రుండ వగు నీ పరిసరములఁ జేరినవి. అనుగ్రహమున వాని నొకతూరి కటాక్షింపుఁడు.[1]

మంత్రి : రాజపుత్త్రా ! ఇఁక ప్రతిపక్ష నివారణమగు నీ వారణము నధిష్ఠింపుము. నిరంతరపరిపంథి ప్రమాథినులగు వరూథినుల నాలోకింపుము. సమాక్రాంత సామంత నిజస్థానం బగు ప్రస్థానంబు నభినందింపుము.

ప్రతాప : మంత్రివర్యుల యభిమతానుసారమే యగునుగాక !

[మదవారణారోహణ మభినయించును]

మంత్రి :

కరముల మహిమను హరిదం
తరముల వెస నాక్రమింప ధరణీశుఁ డదే !
వరగజ మధిరోహించెను
ఖరకరుఁ డుదయాద్రి నెక్కి క్రాలెడు లీలన్.[2] 9

[అందఱు యువరాజువెంటఁ బోవుచుందురు.]

సేనాని : (ఉత్సాహముతో నమస్కరించుచు) స్వామీ : ఇటు చూడుఁడు !

ధావత్సైనిక పాదఘట్టన సముద్యద్భూమి ధూళిచ్ఛటాం
భోవాహ ప్రకరాంత రాసినికర ప్రోద్దామ విద్యుత్ప్రభల్
నీవాళింపఁక, దుందుభి స్వనమహానిర్ఘోష మేపారఁగా,
వే వర్షింప మదేభదానసృతి ప్రావృట్ శ్రీల సేనల్ దగున్. 10

---

1. అనునయవచనము గావున ఇది పర్యుపాసనము.

2. ఇది ప్రకృతార్థాను గుణముగ విశేషమును సంబంధింపఁ జేసినందున పుష్పము.

(మఱియొకవైపు చూపి) రాజకుమారా !

దిక్కులు గెల్చె నీ బలము, దేఁకువతోఁ గదలన్ గిరీంద్రముల్
చెక్కలు ద్రుంచునాఁటి కసి రేఁగఁగఁ దోఁచ్పడఁ గోరితూపుపుం
దిక్కయి దారితీసి, చనుచెంచుచు నుండె ననంగ నేనుఁగుల్
గ్రక్కునఁ బోవుచుండె నహిరాజ ఫణాంబులు లీనఁ ద్రుళ్ళఁగా. 11

పరిజనులు : ఔరా ! ఈ తెలుఁగు పదాతుల యుత్సాహము !

కత్తుల నెత్తువారు, దొలుకాడుచుఁ జెల్లగుఁ జిల్లకోలలు
వ్వైత్తునఁ బట్టువారు, వెలపించు ముసుండులఁ జెండువారు, విం
డ్లొత్తుచు మీటువారు, గడ లొప్పఁగఁ ద్రిప్పెడువారు, దెబ్బ బం
ట్లిత్తఱి నాడుచుండి రదె ! యెంచఁగ రోసపురూపులో యనన్. 12

మంత్రి : ఓహో! అల్లవె ! త్రిలింగాధిపతి తురంగతరంగములు !

మును గాళ్ళెత్తును సూర్యవాహ శిరముల్ మోదంగ నా! వెన్కకా
ళ్ళను నేలన్ బిగఁదన్ని, వాలముల నుల్లాసంబునన్ వీఁచునో
జనుబోఁ జిమ్మెడు వైరిరాజ తురగోత్సాహంబు నా !, ధారలం
దనియం జేయును జూడ్కులన్ హయము లాంధ్రాధీశునాజిన్ భళీ. 13

(మఱియొక వైపు చూచి) అటు చూడుఁడు ! అటు చూడుఁడు !
విదళితశత్రు మనోరథములగు నీ రథముల సంరంభము.

సరభసవృత్తి నేమి తటసంగతి జాతపరాగ జాలసం
భరితపయోద మాలికల భానురథంబును గప్పు స్పర్ధమై
యరదము లక్షఘట్టన సమంచిత మేదుర నాదవీచికల్
బఱపి, దిశాంతరాళములు బ్రద్దలు సేయుచు సంచరించెడున్.14

ప్రతాపరుద్రుడు : (అంతటను గలయఁ జూచి) బాగు ! సేనలు సమగ్రసాధనముల నొప్పుచున్నవి.

ఘీంకరించు కరులు, కేరెడి బంటులు,
తెరలి కదలి మొరయు తేరిగమియు,
నోజ హేష లెసఁగు తేజీల రాజియుఁ
గలిగి సేన యిద్ధి వెలయు మిగుల 15

మంత్రి : యువరాజ దర్శనమున సేనాసముద్ర ముప్పొంగుచున్నది.

ఉచితభృద్వాహిను లెల్లెడ
నతిరయమున వచ్చిపడఁగ నద్భుతమహిమా
న్వితకాకతి కులజలనిధి
చతురత గ్రసియించువాని సర్వస్వంబున్. 16

సేనా : అమాత్యశేఖరులు సెలవిచ్చినట్లే ! (ప్రతాపరుద్రునికి నమస్కరించి) చైత్రయాత్రా కుతూహలమున సేనలిప్పుడు యువరాజాజ్ఞ కెదురు చూచుచున్నవి.

ప్రతాపరుద్రుఁడు : (అనుగ్రహ మొలుకుఁ జూపుఁ నమాత్యులఁ జూచును)

మంత్రి : (ఉత్సాహమున) తూరుపుదిక్కునకే సేనలం గదలింపుఁడు.

సేనా : అమాత్యులయాజ్ఞ ! (ప్రస్థానము నభినయించి యంతటఁజూచి)

అనుకూలమందమారుత
మునఁ బటములు సాఁగి పర్వఁబొలిచెడు ధ్వజముల్
దనరెడు ప్రాగ్దిఙ్ముఖమును
గనుగొని వెస నాక్రమింపఁ గడఁగినరీతిన్. 17

(అందఱు 'మేలు ! మేలు !' అని సుశకునమును మెత్తురు)[1]

ప్రతాప : (ముందుచూచి) అదె ![2] విప్రవరుఁడు అక్షతలు గలబంగరు పాత్రను గేలఁబూని యిటు వచ్చుచున్నాఁడు.

---

1. ఇది ప్రస్థానమునకుఁ దగిన శకునములను జెప్పుట కనుక ఉపన్యాసము.
2. 'ధృతాతపత్రః శుభశుక్లవాసాః పుష్పార్చితశ్చందనచర్చితాంగః
విప్రః శిఖావాన్ కృతభోజనశ్చ. దదాతి దృష్టః పథి సర్వసిద్ధిమ్.'
(వసంతరాజీయము)

అనుటచే విశిష్టుఁడైన బ్రాహ్మణుఁడు ఒంటరిగా వచ్చినను శుభశకునమే యనిభావము.

విప్రుడు : (ప్రవేశించి) జయము ! జయము ! రాజపుత్రకా ! స్వయంభూదేవు మహోత్సవమయిన పిమ్మట బ్రాహ్మణాశీర్వాద సురక్షితములగు ఈ మంగళాక్షతలను మహారాజు తమకై పంపెను.

ప్రతాప : (నమస్కరించి, యాదరమున అక్షతల గ్రహియించి, కొన్నిందాల్చి, భద్రగజకుంభమునఁ గొన్నింటి నునుచుచు)

ఇల మా దేవు దయా ప్రతానిని ఫలంబిచ్చెన్ సమూలంబు; భూ
తలనాథాగ్రణి తండ్రియాజ్ఞ కరుణాధారాభిషిక్తంబు ; ను
జ్జ్వలమంత్రాక్షరమంగళంబులును విప్రాశీస్సు : లీ పౌరవాం
ఛలు నెంతే జయము ఖ్యముల్ ; గన దిశల్ దయ్యంబులౌ చల్లనన్.[1]

మంత్రి : అప్రతిభట శౌర్యసంపన్నులగు రాజపుత్రుల కీభువనవిజయమున నెంత?

పరిజన : విజయలక్ష్మి పాణిగ్రహణమహోత్సవసమయమున చల్లినట్లుగ మంగళాక్షతలు యువరాజును త్తమాంగమున విలసిల్లుచున్నవి.

విప్రు : రాజపుత్త్రా ! ఆయా దిక్కులఁ గలిగిన విజయవార్తల నెప్పటికప్పుడు దెలుపుచుండ వలసినదిగ మహారాజునాజ్ఞ !

ప్రతాప : చిత్తము. నాయనగారి యాజ్ఞ శిరసావహించితిని. (మంత్రులఁజూచి) మీలో కొందఱు మహారాజుసేవలో నుండుఁడు. కొందఱు జైత్రయాత్రలోఁ బాల్గొనుఁడు.

అమాత్యులు : యువరాజాజ్ఞానుసారమే వర్తించెదము.

విప్రు : విజయమగుఁగాక ! యువరాజునకు మార్గము శుభకరమగుఁగాక !

ప్రతాప : (వినయమున) ఆర్యా ! ఇఁక సెల వనుగ్రహింపుఁడు మేమిటుపోయి వచ్చెదము.

[అందఱు క్రమమున నిష్క్రమింతురు.]

[ఇది ప్రతాపరుద్ర కళ్యాణమున 'విజయయాత్రావిలాసము' అను ద్వితీయాంకము.]

---

1. బ్రాహ్మణక్షత్రియాదివర్ణములను పేర్కొనెను కావున ఇది వర్ణసంహారము.

ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము

తృతీయాంకము

వీరరుద్ర విజయము

(లేఖలు పట్టుకొని యిరువురు వార్తాహరులు ప్రవేశింతురు)[1]

మొదటివాఁడు : (అచ్చెరువున) ఔరా! ప్రతాపరుద్రుని శౌర్యాతిశయము! ఆతని విజయయాత్రాసంరంభ మాత్రముననే యిరుతెలుంగుల భూభృత్తులకటకములును కలగుండుపడి పోయినవి!

రెండవ : మిత్రమా! ఏమంటివి?

కాకతీయ ప్రదీపుఁడు కమలనయను
వంశమున నుద్భవించినయమలగుణుఁడు ;
అల స్వయంభూవిభు ప్రసాదాతిశయము
వజ్రకవచంబు గానగు వాని కెపుడు.[2] 1

మొదటి : (మార్గాయాస మభినయించుచు) అబ్బ! ఆంధ్రనగర మిదె వచ్చి చేరితిమి. మన రుద్రనరేశ్వరుని యౌదార్య మేమని చెప్పనగును? చూడు! ఈ వైతాళికులు భోగావళి మున్నగు చాటు ప్రబంధముల ఉచ్చైస్స్వరమునఁ జదువుచు, ప్రతిధ్వనితో దిక్కులకు బోధించుచున్నట్లున్నారు.

రెండవ : (తేటిపాటఁజూచి, అచ్చెరువున) చెలికాఁడా! చూడు! చూడు!

మాగధవేషమూనుటను మాఱియు రాచరికంబు నంతయున్
దాఁగఁగనీనిచక్రము, పతాకయుఁ గ్రాలుకరంబులున్, మహా
భోగములైన వక్షములు, భూమి నమానుషశక్తివృత్తముల్,
వేగమె తమ్ము రాజులని పేర్కొనఁ బోల్తురు రాజులిచ్చటన్. 2

---

1. పూర్వాంకాంతమున విప్రునిచే సూచింపఁబడిన వార్తావహులు తదనంతరాంకమగునిటఁ బ్రవేశించుటచే ఇది అంకాస్యము.

2. స్వయంభూదేవు ప్రసాద మనుబీజము నన్వేషించుటవలన ఇది గర్భసంధి.

మొదటి : ఈ రాజులు ప్రతాపరుద్రు నెదుర్కొని యనిమొన నిలుపలేక, ఉరమున వరాహముద్రను ధరించి, కాకతిమహారాజు ననుగ్రహము సంపాదించి, యసువుల నిల్పికొన నిమ్మాడ్కి పలుపాట్లు పడుచున్నారని కొందురు.[1]

రెండవ : విజయవార్తలను వినఁ బౌరు లెట్లువ్విళ్ళూరుచున్నారో చూడుము ! గ్రుచ్చిగ్రుచ్చి ప్రశ్నించుచు వెంటాడు నీ పౌరుల వీనులలర నొకతూరి ప్రతాపరుద్రభుజ పరాక్రమును వినిపింపుము.

మొదటి : (బిగ్గరగ) వినుఁడు ! కాకతీయకుల శ్లాఘాకామధేనువగు ఈ శుభవార్తను వినుఁడు !

శ్రీరుద్రప్రభుఁ డోజ దిక్కులను నిర్జించెన్ ; బలుల్ గట్టి రా
యా రాజ్యనులు ; ధాత్రి వీరజనశూన్యంబయ్యెఁ;దచ్చారదో
స్సారంబింక వచించు శైలములె తచ్ఛత్రుప్రియాపాదమం
జీరధ్వానము నిండ కందరముఖశ్రీలొప్పి యెల్లప్పుడున్.[2] ౩

రెండవ : మిత్రమా ! నిశ్చయముగ ఈ దినములలో కాకతీయమహారాజు పురోహితులను, మంత్రి వృద్ధులను జేరఁ బిల్చుకొని, యువరాజుగారి విజయ యాత్రా ప్రసంగములతోనే ప్రొద్దు పుచ్చుచుందునను కొందును.

మొదటి : నిజమే !

రెండవ : (ముందుచూచి సంతోషముతో) ఓహో ! మన యీ మాటలు విని, మంత్రిగారి కుమారుఁడు సంతసమున మహారాజుగారికి విన్నవింప

---

1. ఇది ప్రకృతోపయోగముగ పరరాజులు గూఢముగ వర్తించుట గాన అభూతాహరణము. వర్తావహు లాయా గుర్తులనుఁబట్టి రాజులని గుర్తించిరి గాన అనుమానము.

2. ఇది యథార్థకథనమను మార్గము.

రాజప్రాసాదములోనికిఁ బరుగెత్తె. మనముకూడఁ బడి కావలిలో వేచి యుందము. రమ్ము !

[నిష్క్రమింతురు][1]

[మంత్రికుమారుఁడు ప్రవేశించును]

మంత్రికుమారుఁడు : (సంతసమున) ఇట్టి శుభోదంతమును అందఱకన్న ముందుగ మహారాజుగారికి నివేదింపఁగలుగు నాయదృష్టము నేమనవచ్చును ? నేను నివేదించు ఈ వార్తవలన స్వయంభూదేవు స్వప్నసాక్షాత్కారమునకంటె ఎక్కుడు సంతోషము నొందుదురు మహారాజుగారు.[2] (ముందుచూచి) అదె ! పురోహితామాత్యులు పరివేష్టింప ఆస్థాన మండపము నధిష్ఠించియున్నారు రాజేంద్రులు. సమీపించెదను.

[నిష్క్రమించును]

మంత్రిపురోహితులు పరివేష్టింప రాజు కొలువుదీర్చి యుండును)

రాజు : (ఆశ్చర్యమున మంత్రులతో) పసివాఁడైనను చిరంజీవి వీరరుద్రుని బుద్ధి కౌశల్యము మెచ్చఁదగినది. మిమ్ము నాకుఁదోడుగ నుండఁబంచి, తానే యుద్ధమునకుఁ బయనమయ్యెను చూచితిరా ?

మంత్రి : పితృచరణులగు తమకడ గదా ! చిరంజీవి మెలఁగినది.

పురోహి : ప్రస్థానము నాఁటనోలె శుభశకునములు మెండుగఁ గన్పట్టుచున్నవి. రాజపుత్త్రుఁడు దిక్కులనెల్ల జయించియే యుండవచ్చునని నొందుము.

రాజు : తమ యాశీస్సులే కాకతీయ కులమునకు శ్రేయస్సులఁ గురియును.

---

1. ఇది విష్కంభక రూపము.
2. ఉత్కర్ష వచనము గావున ఇది ఉదాహృతి.

పరిజనుఁడు : భువనైకభద్రుఁ డగు ప్రతాపరుద్రుఁ డుదయించుట కాకతీయ వంశపుణ్యము ఫలించుటకతనఁ గదా !

రాజు : చిరంజీవి విజయవార్త వీనులవిందుసేయుట కింకను తడవేలకో ?

మంత్రికుమారుఁడు : (భక్తి వినయములతో) దేవ ! మహారాజ ! యువరాజు పంపిన విజయవార్తాహరులు ద్వారమున నున్నారు.[1]

మంత్రి : వత్స ! తొందరగ వారిఁ దోడ్కొనిరమ్ము !

మంత్రికుమా : చిత్తము. (వెడలి వార్తాహరులతోఁ దిరిగి ప్రవేశించును.)

వార్తాహరులు : (నమస్కరించి) దేవా ! ప్రత్యేకవిజయి యగు పుత్త్రునితో జయముండుము. ప్రతాపరుద్రుని బాహు విక్రమ మమేయమైనది. అద్ది బాల్యమునంద తగుణ కాకతీయ విక్రమమును మించుచున్నది.

రాజు : (సంతసమున మంత్రినిజూచి) తలఁపఁగనే పొడఁజూపు కోరికల జంట వలె నుండు వీరికి గొప్ప బహుమానము నిప్పింపుఁడు. ఉత్సాహమినుమడింప, వీరతి మనోహరముగ వినుచు చిరంజీవి విజయలక్ష్మీ పాణి గ్రహణ వృత్తాంతమును విని, శ్రవణయుగళము సార్థకముచేసి కొందము.

మంత్రి : ఆజ్ఞ. (సువర్ణాధ్యక్షుని మూలమున బహుమాన మిప్పించును.)[2]

వార్తాహరులు : (నమస్కారపూర్వకముగ స్వీకరింతురు)

మంత్రి : మీరిటువచ్చి యువరాజు విజయవిహారములను వినిచి, మహారాజు సభకుఁ గర్ణోత్సవ మొనర్పుఁడు.

వార్తాహరులు : చిత్తము ! సావధానులు గండు !

---

1. అనుకొనుచున్న ప్రయోజనసిద్ధి గలిగినది గావున ఇది క్రమము.
2. సామదానాచరణము గాన ఇది సంగ్రహము.

మొదటివాఁడు : దేవా ! స్వయంభూదేవు ననుగ్రహమున వాజినీరాజనోత్సవమున బ్రేల్వఁబడినవహ్నిచే విజయ ప్రదానము గావింపబడుట ప్రతాపమినుమడింప ప్రతాపరుద్రదేవుఁడు దిగ్విజయయాత్రకు వెడలెను.

ఏ నే నేనని ముందు ముందు బల మెంతే నుత్సవం బొప్పఁ బ్ర
స్థానంబు న్నొనరింప, క్షుణ్ణధరణీ సంభూతరేణుచ్ఛటల్
గోనల్ మిన్నును గప్ప, గెల్వనగుదిక్కుల్ దృష్టికిన్ బొత్తుగాఁ
గానన్ రానికతాన భీతిఁ బఱచెం గాఁబోలు ! నాఁ డోఁచెడిన్. 4

పిమ్మట :

అది యుద్వేలచతుస్సముద్రనినదంబో, కాదు, సేనారవం ;
బది భేరీధ్వని, కాదు, శూలధరకలాపంతోగ్రఢక్కాస్వనం
బుదితంబయ్యె ; నటంచు దిక్పతులు దా రుల్లంబున న్వింతమున్
గదియం బిమ్మట భీతినొందిరి బలోగ్రాక్రాంతు లేపారఁగాన్. 5

పురోహితుఁడు : అయ్యారే ! ఆంధ్రసేనానుల నిరంకుశ వీరవిహారము !

రెండవవాఁడు : యువరాజు నాజ్ఞమై మొదట మహాసేనలు తూరుపు దిక్కునకుం గదలినవి.

అరదమున నెదురుకొను నను
నుకుతేజుఁడు వీరరుద్రుఁడోర్వం డనుచున్
బిరబిర సేనాధూళిన్
ఖరకరుఁ డవ్వేళ డాఁగెఁ గాతరుఁ డగుచున్. 6

మంత్రి : పిమ్మట !

రెండవ : పదపడి ముందటి సేనలతోనే తూరుపు దిక్కుననుండు అల్పక్షత్రియులను జయించి, యడ్డులేక మనమహాసేన ముందునకుఁ బోవఁ బోవ,—

ఆముశేనుఁగుదళముల నతిశయిల్లి
కడిఁది జోదుతనంబు కన్పడఁగ మించి
యాఱ్పులును బొబ్బ లెసఁగఁగ, నసికి లేచి,
తాఁకసిల్లిరి కాళింగ వీరవరులు. 7

అవ్వారితోఁ దెలుఁగుమొనగాండ్రకు బెట్టిదంపుఁ బోరుకలిగె, అందు

ఎఱచిన్ నంజుచు నేన్గు కుత్తుకల నెంతే నేఱులై పాఱు నె
త్తురు సారాయముఁ ద్రావి కోరనెసఁగం దోరమ్ములౌ యెమ్ములన్
బిఱుసౌ ప్రేగులదండ వ్రేల నెదలన్ బ్రీలించుచున్ రుద్రరా
ట్కరవాల మ్మని భైరవమ్ముగ బలుల్ గావించుఁ గాళింగులన్. 8

పురోహి : మానుష వేషమున మాటువడిన నైజప్రభావము కొంత యీ కాకతి
విష్ణు వచ్చుటఁ జూపెఁ గాఁబోలు !

మంత్రులు : ఔరా ! ప్రతాపరుద్రుని పరాక్రమాతిశయము !

పరిచారకు : ఔనుమఱి ! మహారాజులగు రుద్రదేవుల యనుఁగుబిడ్డనికిఁ దగినది;
కాకతి వంగడపువారికిఁ జెల్లినది ; స్వయంభూదేవు ననుగ్రహమున
కనురూపమైనది మన యీ యువరాజు కెలసము.

రాజు : పిమ్మట ! పిమ్మట !

మొదటి వార్తాహారుఁడు : అటుపిమ్మట !

పరశీర్షంబులు ద్రెవ్వి త్రుళ్ళిపడ స్వర్భానుభ్రమం దూలు భా
స్కరు రక్షింపఁగఁజాలు సేనల పరాగ మ్మంధకారమ్ముగా
నురుఖడ్గాహతి వ్రయ్యు నేన్గుతలలం దోప్పాఱు ముత్తెంబులున్
వరుసం జుక్కలుగాఁగ నొప్పు నని స్వర్భామాముఖంబుల్ నెలల్. 9

పిమ్మట యువరాజు నానమై—

తూరుపుదిక్కు గెల్చి, నిజదోర్బల మేర్పడ నాంధ్రసేన ల
వ్వారిగ వార్ధిపారమునఁ బ్రాభవమొప్ప, జయాంకరేఖలం

దీపించి, స్తంభముల్ నిలిపి, తీరవనాటులు పాడు తద్యశ
స్స్ఫార సుజృంభముల్ వెనుక సాగెను దక్షిణదిగ్జయార్థమై. 10

అచట!

చెంగటఁ గుంభసంభవుఁడు చెన్నలరారెడుఁగాక, వాహినుల్
పొంగుచుఁ బంకిలంబులయి పోవును సేనలధూళినంచు, నా
సింగిని పైపగాలి కొక నీటున సాగు శిఖాచయంబుతో
రంగుల పై జయంతికలు రాణువ గొండ్లిని సల్పె నెల్లెడన్. 11

పిమ్మట, పాండ్యప్రముఖులగు దక్షిణదేశరాజులు శరణమ్ము వేఁడ నవ్వారిని వీరరుద్రయువరాజు తన సేనానులతోఁ బాటుగఁ జూచి, వారితోఁగూడ పడమటి దిక్కునకుఁ దరలెను.

మంత్రి : బాగు బాగు ! పాండ్యులు మనుగలిగి తోలుదోలుతనే యువరాజు పాదముల నాశ్రయించి బాగుపడిపోయిరి. పిమ్మట !

రెండవవాడు : ఆ పడమటిదిక్కున

[1]పలు గృధ్రమ్ములు మూఁగి, ముక్కుకొనలం బల్మారు వస్త్రమ్ములన్
బలిమిం జించు, నఖంబు దండముల, నా పాశ్చాత్యసేనా ధ్వజం
బులపై 'వ్రాలుట గారుడాస్త్ర మగుచుం బోల్పారు, వీరాళి క
గ్గలమై పిమ్మట సాగుపోవు స్వభుజాకండూతి దీర్పంగనా. 12

అంతట :

వీరరుద్రమూర్తి వెసఁ బ్రతీచిని గెల్చి,
పరకళత్రనేత్రవారి నిండి
పాఱు రేవ, గజ నిబద్ధసేతువుపై ని
దాఁటి జనె నుదీచిఁ దగ జయింప. 13

1. 'గ్రద్దలు గుడ్లగూబలు మొదలగునవి కేతువులపై వ్రాలుట అమంగళము. జేనికి కీడు' అని శాకునికులు, 'క్రవ్యాద కౌశిక కపోతక కాక కంకైః కేతుస్థితైర్మహదుశంతి భయం నృపస్య' (వరాహమిహిరుని బృహత్ సంహిత.) 'క్రవ్యాదాః = గృధ్రాదయః' అని తద్వ్యాఖ్యాత.

అచ్చట నంగ వంగ మాళవ ప్రముఖులగు భూపాలు రెల్లరు నొక్కటియై కయ్యము సేయ నెదుర్కొనిరి.

మంత్రి : ఔరా ! ఈ యాత్తబాహులు దమ్ముదా మెఱుంగని యమాయికులే! ప్రతాపరుద్రునికి సైతము పంతురై యెదురునిల్తురే !

రాజు : పిమ్మట !

మొదటివాడు : అంతట మొనలతో నుమ్మరముగఁ బైఁబడు వెఱ ఱేంద్రం జూచి యాహు మెఱయ మన దళవాయి లిట్లనిరి.

ఓరీ ఘూర్జర ! ఆజి జర్జరుఁడవై లో హోయి లంపాక ! మే
ళోరా కంపము ! వంగ ! సంగతియు, యాదే ! కానుఁడో కోంకణా !
పోరా! పో! వెస హూణ! ప్రాణములకై, పోయెఁ మహారాష్ట్రుఁడా
నీరాష్ట్రం బని యాంధ్రయోధు లని నెంతే సేయుదు గ్రేలుఁలఁ.[1] 14

పరిజ : సేనానులు చక్కఁగ నుడివిరి. ఇట్లధిక్షేపించి వారేమి చేసిరో !

మొదటివాడు : ఆ జోదుల వీఁక నేమని చెప్పఁదును ?

తెలుఁగుంజోదుల కత్తిధారలను నా తీర్థంబులం గ్రుంకి, భూ
పులు నిక్కంబుగ దివ్యధామములకుం బోవంగ సాక్షాత్తుగాఁ
గలయంజూచి, సురత్వకారణ మహాగర్వమ్ముఁ బోవీడు దా
నల గంగానదియే యెఱుంగు సకలం బయ్యాహవాటోపముల్. 15

పదపడి యటనట నక్కిన పగతుర నెమకి నెమకి పట్టుకొనఁ దెలుఁగు భటులయ్యె నాఁడుఁడుండు జనుల వేనబాసల నలవఱచుకొని, యంతటను గ్రుమ్మరి యసువులతోడఁ బట్టుకొని, కొందఱను యువరాజు ముందు నిలువఁ బెట్టిరి.

మంత్రి : సైనికులు చక్కని పనిచేసిరి.[2]

---

1. ఇది రోసమునఁ బలికిన పలుకు గావున తోటకము.
2. ప్రకృతమునకు తగినట్లు వచించుట ఇది యధిబలము.

రెండవవాఁడు : తదుపరి నరపతులు పీఁచ ముడిగి, తమ లెంకలపై నై తమ నమ్మకము లేక, వేఱు త్రోవఁ గానక ప్రతాపరుద్రుని పాదములనే యాశ్రయించిరి.

పరిజనుఁడు : అయ్యారే ! అని యనిన ఈ యవనిపతుల కెంత యడలు ![1]

మొదటివాఁడు : వెలవని వేఱే చెప్పవలెనా !

అంగరాజన్యులు సంగరభీరువుల్ ;
చోళ భూవరులు విలోలగతులు ;
కాశ్మీరవాసులు కాందిశీకులు ; స్థూణ
వీరులు రణవ్రాత సారధనులు ;
లంపాకవిభులు భీకంపిత చిత్తులు ;
వంగులు భిన్న సర్వాంగచయులు ;
నేపాలదేశీయ భూపులు వ్యసనులు ;
సింహళాధిపతులు నీరంహసులును ;

కుంభినీరహితులు కాంభోజ నరపతు ;
లలసు సేవణులును ప్రాప్తకిణులు ;
గౌడదేశనృపులు పీడితాత్ములుగాఁగ
జేయఁబడిరి యాంధ్రసేనచేత. 16

మఱియు,

భోజులు త్యక్తనిజాజులు ; కుతసతీ
కేళీవిలాసులు కేరళులును ;
పాండ్యనరేంద్రులు ఖండనభీతులు ;
నిర్జితవైభవుల్ ఘూర్జరులును ;

1. భయమును చెప్పిరి గాన ఇది యుద్వేగము.

పాంచాలురు వరి ప్రాంచితకాహళుల్;
గీతిచాతురాత్ములుల్ కీరులగుచు;
కాంపిల్యవాసులు గాంధారయుతముపేడి
పల్లెలఁ జేరిన బల్లి మూఁకలు;
శృంగభంగంబు నొందు కళింగ నృపులఁ
జేరి, యుడుగనవెత్తి, జోహారు లొసఁగి,
చెలఁగు త్రైలింగ సేనాబ్ధి కలితచంద్రు
రుద్రు శాంతింపఁ జేసిరి భద్రమూర్తి. 17

[అందఱు అచ్చెరువు నొందుదురు]

పరిజను : ఔరా! వీరరుద్రుని భుజబలము ముల్లోకముల మించినట్టిదే!

రాజు : పిమ్మట! పిమ్మట!

మొదటి : అఖిల దిగ్విజయోత్సుకతన ఇనుమడించిన తేజమున మెఱసి జగ ద్వెల్లియగు వీరరుద్రుండు అయోధ్యాపురపతుల లోనగు ఉపాయనములు స్వీకరించుచు, శరణుఁ జొచ్చిన భూపాలురు వెంటరా సేనా నివహములతోఁ దిరిగి వచ్చెను.

మంత్రి : (సంతసమున) అట్లయిన మన రాజపుత్త్రుఁడిపు డెచ్చటనున్నట్లు?

రెండవ : సేనాపతుల నెల్ల స్వసేనలతో నగరమునకేఁగ ననుమతి యొసంగి సామంతరాజులు సేవింపఁ దాను పరిమిత మూలబలముతో గోదావరీ తీరారణ్యములలో వీరరుద్ర యువరాజు వేఁటాడుచున్నాఁడు.

మంత్రి : మహారాజా! తామే భూభారము వహించియుండఁ దానికను నిక్కముగ యువరాజుగనే యుండఁగోరు చున్నాఁడు రాజ పుత్త్రుఁడు.[1]

రాజు : ఇఁక ఆలసింపక చిరంజీవిని రప్పించి, రాజ్యాభిషేకమున కొడంబఱుపఁ బ్రయత్నము సేయుఁడు.

---

1. వేఁటవలన రాజ్యాభిషేకమునకు విఘ్నము శంకింపఁబడుట ఇది ప్రాప్త్యాశ. దిగ్విజయమునందలి భూపుల వృత్తాంతము వ్యాపించి వచ్చుటచే ఇది పతాక.

మంత్రి : చిత్తము ! చిత్తము !

[నిష్క్రమించును]

(తెరలో తొట్రుపాటుతో 'తొలఁగుఁడు, పౌరులారా ! తొలఁగుఁడు') అదిగో !

ఆలానంబు వెకల్చి, బంధము లనాయాసంబుమై ద్రెంచి, వే
నేలం దూలఁగఁ గొట్టి యంకుశము, దంతి శ్రేష్ఠ ముగ్రాకృతిం
జాలు ల్వాఱ మదస్రుతుల్. విపణి నష్టంబై చనం, బౌరసం
ఘాలు న్భీతిల, స్వైరవృత్తి స్ఫురనమున్ గాలించు నిప్పట్టునన్.[1] 18

రాజు : (నవ్వుచు) ఏమేమి ! మదగజము నగరమును వ్యాకులపఱుచు చున్నాదా !

పరిజనుఁడు : మహారాజా ! నిక్కముగ నేఁడు సామంతు లుడుగరఁ జేయఁ దెచ్చిన మదపుటేనుఁగుల మదపరిమళము మూచూచి, యసూయ రెట్టింపఁగా మన పట్టగజము పట్ట పగ్గములు లేక ఎగఁబడియుండును.

జనకుఁడగు స్వయంభూపతి శాసనమునఁ
జేయఁబడు రుద్రపట్టాభిషేకమహము
దాను నిర్విఘ్న మొనరింపఁ దలఁచి, దంతి
వదనుఁ డరుదెంచె గజనాథువ్యాజమునను.[2] 19

రాజు : (సంతసమున) అట్లయిన మనము కూడ ప్రమదావనము నందలి ప్రాసాద మెక్కి పట్టగజము నాలోకింతము.

[అందఱు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది ప్రతాపరుద్ర కళ్యాణమున వీరరుద్ర విజయమను మూఁడవ యంకము.]

---

1. ఇది శంకయు భయము నను సంభ్రమము.

2. ఇష్టార్థమగు ప్రతాపరుద్రు పట్టాభిషేకము గజాస్యుఁడు నిర్విఘ్న మొనర్పు నని యుపాయము చెప్పఁబడుటచే ఇది అక్షేపము.

శ్రీ

ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము

చతుర్థాంకము

[దాదియు దాసియు ప్రవేశింతురు]

దాది : (రోషమున) ఓసీ ! నీ దుంపతెగా ! వేయి పనులు నెత్తినపడిన ఈ మహోత్సవ సమయంలో కూడ ఇంటిలో మంచై కాశికెల్లా ఎక్కడున్నావే! ముండా ! ఈ పనులన్నీ ఎల్లా వచ్చి చావెయ్యా ! ముచ్చిలించికివి కాదుగదా ! ఓసీ ! ఇంతమాత్రము తెలియదటే ! దిక్కులన్నీ గెల్చి సామంతులు పాదాలు కొలువ యువరాజుగారు నగరంలో ప్రవేశించారుగదా ! ఇలువేల్పుల అనుగ్రహాన, మహారాజుగారి ఆజ్ఞవల్ల, పురోహితుల వారి అనుజ్ఞచేత, మంత్రుల తోడుతో, ప్రజల అదృష్టాన, భూదేవి నోచిన నోముల ఫలాన, సేవకులు చేసుకొన్న పుణ్యాన నేటికి యువరాజుగారికి పట్టం కట్టుతున్నారుగదా ! ఒక్కదాన్నీ ఈ ఉత్సవాల పనుల్లోపడి నుగ్గిపోతున్నానే ! ఇప్పటిదాక నీవు ఎక్కడ ఊరేగుతున్నావంట ?[1]

దాసి : అమ్మా ! తప్పైపోయింది; నీకాళ్ళకు మొక్కుత. మన్నించుకో ! (కాళ్ళు పట్టుకొనును)

దాది : (కనుబొమలు త్రిప్పుచు) ఓసీ ! గడుగ్గాయా ! పాముకాటును పంచతో తుడిచేసినట్లు తప్పులన్నీ ఒక్క దండతో సరిపెడ్తావుగా ![2]

దాసి : ఊరికే మండిపడే నిన్ను ఊకోబెట్టటం నా తరంగాదమ్మా !

---

1. ఇట రోసమున ప్రతిపక్ష నివృత్తితో కార్యనిశ్చయ రూపమగు నియతాప్తిని ప్రదర్శించి, గర్భసంధిలో ప్రసిద్ధమైన బీజము పర్యాలోచింపబడినది గాన విమర్శసంధి. దాసి చేసిన దోసము వెలువరింపబడుట అపవాదము అను అంగము ఇట గలదు.

2. దోషభాషణము గావున ఇది సంఫేటనము.

దాది : చెట్టా ! పలుగాకీ ! ఏమన్నావు ? హూను ! ఇసిగో ! నీముక్కు చెవులు కోయించి కొఱత వేయిస్తా ! జాగ్రత్త ![1]

దాసి : (భయముతో) అమ్మా ! రక్షించాలి ! హిడింబాశ్రమానికి పోతూ మీ పెద్దక్కగారే నన్ను బలవంతాన తమతో ఈడ్చు కెళ్ళారు. అక్కడే గ్రహశాంతులు సట్టాచేయించేవేళకు జాగైంది. నేనేం చేసేదమ్మా !

దాది : (కోపమున హుంకరించి) రాజుగారి కోటలో కొండంత ఉత్సవం జరుగుతుంటే, అసురదృష్టవంతురాలు మాత్రం హిడింబాలయంలో చట్రాళ్ళతో తల పలగొట్టుకోబోయిందాయేం ![2]

దాసి : ఏమోనమ్మా నన్నుమాత్రం క్షమించు, దొరలినేట్టు అరవక. నీకు వెయ్యి దండాలు. (అని సాష్టాంగముగ నమస్కరించును)

దాది : (దయతో) ఓసీ పిచ్చిదానా ! లే ! లే ![3]

దాసి : (ముసిముసినవ్వులు నవ్వుచులేచి, చేయూతనొసంగి) అమ్మా ! ఇటు ! ఇటు !

దాది : (కొంచెము నడచి ముందుజూచి) ఓహో ! ఈ ద్వారపాలకుడు కూడా తొందరగా ఎక్కడికో పోతున్నాడు ! పట్టాభిషేక సమయం సమీపించింది కాబోలు ! ఇక రాజకుమారుడికి మంగళనీరాజనా లివ్వటానికి దీపమాల వెలిగించి సిద్ధంగా ఉండాలిరా. లోనగరిలోకి పోదాం.

[ఇద్దరు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది ప్రవేశకము]

---

1. ఇది బంధన మను విద్రవము.
2. పెద్దలను తిరస్కరించెను గావున ఇది ద్రవము.
3. విరోధము శమించినది కనుక ఇది శక్తి.

[ప్రతీహారి ప్రవేశించి. ఇటునిటునటు చూచి, సామంతరాజులు, తత్పరివారము చేయు సద్దును విని సైఁపక బంగరు బెత్తమెత్తి]

ఓ సభాసదులారా! వినుఁడు.

ఉడుగక సేయుఁ డెవ్వఁడును దోర్బలదంతుర సూరివెల్పులన్
వడి నిలుపుండు, ఘంటికలు లపారిగనై ఘుటికాధ్వనుల్ వినం
బడుటు రాయెతేదు; తెఱుఁగును, బాహాములన్ దరలింపుఁ డావలన్
విడుఁడుయుఁ, కాని బో రైజను బారి లభించదు రాకపోకలన్.[1] 1

ఓ అమాత్య శేఖరులారా! ప్రధానోద్యోగులారా! పరిజనులారా! పౌరులారా! ఆలకింపుఁ డదే శ్రీ రుద్రదేవచక్రవర్తి యాజ్ఞ!

చిరకాలం బలకాకతీశ్వరులు సంసేవింపఁగా వెల్గి; య
న్నరవేశేశ్వర మూర్తి శ్రీగణపతిం దాఁ జేరి విఖ్యాతయై;
కరము న్నమ్ముఖజాతికన్యలఱపె లోకాలోకవాసంబు నే
ధర, నేఁ డయ్యది నిల్చుఁ గాక వరరుద్రస్ఫార బాహాస్థలిన్.[2] 2

(అటు నిటు చూచి, ఓ యుద్యోగులారా! మీమీపనుల నారంభించితిరా? స్వయంభూదేవుపూజ నుపక్రమించితిరా? గ్రామదేవతకు గావు చెల్లించితిరా? పెద్దల నాదరించితిరా? పట్టాభిషేక వేదికను సైసేసితిరా? తీర్థోదకములతో బంగరుకలశములు నింపితిరా? కావలసినవస్తువులెల్ల సమకూర్చితిరా? సావధానముగఁ గార్తాంతికులు శుభముహూర్తమును దిలకించుచున్నారా? ముత్తైదువులెల్లరు పేరంటమునకు సిద్ధపడఁగ నున్నారా? త్వరపడుఁడు! అల్లదె! ప్రతాపరుద్రమూర్తి మేదినీపాణిగ్రహణంబుచేయ, మంగళవేషభూషితుఁడై, కాకతీయమహారాజ్యలక్ష్మి మహాంతఃపురమున నుపస్థితుఁడై యున్నాఁడు. కావున మీమీపనులు నెఱవేర్ప త్వరపడుఁడు! (మఱియొక ప్రేవఁజూచి) ఆఁ!

---

1. ఇది పరులను బెదిరించుట యను ద్యుతి.
2. పెద్దలను పొగడుటచే ఇది ప్రసంగము.

దాది : చెట్టా ! పలుగాకీ ! ఏమన్నావు ? చూడు ! ఇదిగో ! నీముక్కు చెవులు గోయించి కోఅంత వేయిస్తా ! జాగ్రత్త ![1]

దాసి : (భయముతో) అమ్మా ! రక్షించాలి ! హిడింబాశ్రమానికి పోతూ మీ పెద్దక్కగారే నన్ను బలవంతాన తమతో ఈడ్చి వెళ్ళారు. అక్కడే గ్రహశాంతులు గట్టాచేయించేయాళకు జాగైంది. నేనేం చేసేదమ్మా !

దాది : (కోపమున హుంకరించి) రాజుగారి కోటలో కొండంత ఉత్సవం జరుగుతూంటే, ఆదురదృష్టవంతురాలుమాత్రం హిడింబాలయంలో చత్రాశ్ళతో తల పలగొట్టుకోబోయిందారెయేం ![2]

దాసి : ఏమోనమ్మా నన్నుమాత్రం క్షమించు, దొరలినేట్టు అగవక. నీకు రెయ్యి దండాలు. (అని సాష్టాంగముగ నమస్కరించును)

దాది : (దయతో) ఓసీ పిచ్చిదానా ! లే ! లే ![3]

దాసి : (ముసిముసినవ్వులు నవ్వుచులేచి, చేయూతనొసఁగి) అమ్మా ! ఇటు ! ఇటు !

దాది : (కొంచెము నడచి ముందుఁ జూచి) ఓహో ! ఈ ద్వారపాలకుడు కూడా తొందరగా ఎక్కడికో పోతున్నాడు ! పట్టాభిషేక సమయం సమీపించింది కాబోలు ! ఇక రాజకుమారుడికి మంగళనీరాజనాలివ్వటానికి దీపమాల వెలిగించి సిద్ధంగా ఉండాలిరా. లోనగరిలోకి పోదాం.

[ఇద్దరు నిష్క్రమింతురు]

[ఇది ప్రవేశకము]

---

1. ఇది బంధన మను విద్రవము.

2. పెద్దలను తిరస్కరించెను గావున ఇది ద్రవము.

3. విరోధము శమించినది కనుక ఇది శక్తి.

[ప్రతీహారి ప్రవేశించి, రీతితో నిటునటు చూచి, సామంతరాజులు, తత్పరివారము చేయు సద్దును విని సైఁపక బంగరు బెత్తమెత్తి]

ఓ నరపతులారా ! వినుఁడు.

ఉడుగర సేయఁదెచ్చినమదోత్కరదంతుల నూరివెల్వలన్
వడి నిలుపుండు, ఘీంకృతు లవారిగనై ఘటికాధ్వనుల్ వినం
బడుటయెలేదు; తేరులను, వాహములన్ దరలింపుఁ డావలన్
దడయక, కానిచో ప్రజకు దారి లభింపదు రాకపోకలన్.[1] 1

ఓ అమాత్య శేఖరులారా! ప్రధానోద్యోగులారా ! పరిజనులారా ! పౌరులారా ! ఆలకింపుఁ డిదే శ్రీ రుద్రదేవచక్రవర్తి యాజ్ఞ !

చిరకాలం బలకాకతీశ్వరులు సంసేవింపఁగా వెల్గి; య
న్నరవేషేశ్వర మూర్తి శ్రీగణపతిం దాఁ జేరి విఖ్యాతయై;
కరము న్మద్భుజపీఠికన్మఱచె లోకాలోకవాసంబు నే
ధర, నేఁ డయ్యది నిల్చు గాక వరరుద్రస్ఫారబాహాస్థలిన్.[2] 2

(అటు నిటు చూచి) ఓ యుద్యోగులారా ! మీమీపనుల నారంభించితిరా ? స్వయంభూదేవుపూజ నుపక్రమించితిరా ? గ్రామదేవతకు గావు చెల్లించితిరా ? పెద్దల నాచరించితిరా ? పట్టాభిషేక వేదికను గై సేసితిరా ? తీర్థోదకములతో బంగరుకలశములు నింపితిరా ? కావలసినవస్తువులెల్ల సమకూర్చితిరా? సావధానముగఁ గార్తాంతికులు శుభముహూర్తమును దిలకించుచున్నారా ? ముత్తైదువులెల్లరు పేరంటమునకు సిద్ధముగ నున్నారా ? త్వరపడుఁడు ! అల్లదె ! ప్రతాపరుద్రమూర్తి మేదినీపాణిగ్రహణంబుచేయ, మంగళవేషభూషితుఁడై, కాకతీయమహారాజ్యలక్ష్మి మహాంతఃపురమున నుపస్థితుఁడై యున్నాఁడు. కావున మీమీపనులు నెఱవేర్ప త్వరపడుఁడు ! (మఱియొక క్రేవఁజూచి) ఆఁ !

---

1. ఇది పరులను బెదిరించుట యను ద్యుతి.
2. పెద్దలను పొగడుటచే ఇది ప్రసంగము.

ఈ రాజులు సద్దుమణఁగియుండరే! ఓ మహీపతులారా! వీలుచేసికొని నిలువుఁడు. కానుకలను సిద్ధము చేయుఁడు! అదిగో! ఏమి యీ విఱుగుఁబాటు! నాచేతి బెత్తము ఈ యల్లరిని సైఁపదు సుమా![1] (సద్దుమణఁగుటఁ జూచి) ఔరా! జగమును బూరితంగోసి ఈ రాజుల యల్లరిని మాటసైతి నిల్పివేసిన నా ప్రభావము నేమనవలయును? కాకతీయుల ద్వారపాలకులకు సామంతరాజులపై పెత్తనము చేయుట కొట్టిన పిండియే కదా![2]

మఱియొక ద్వారపాలకుఁడు: (ప్రవేశించి) అరె! ఎవఁడవురా! సంగతి సందర్భము తెలియంగక రాజుల నట్లు ఆటంకపఱిచెదవు? మహోత్సవమును దిలకింప ఇచ్ఛగల వారందఱును రావలసినదే.

మొదటి ద్వారపా: కాకతీయకులవృద్ధులకు నమ్మినబంటు నైన నన్నే సంగతిసందర్భముల నెఱుఁగనివాఁడవని ధిక్కరించుచున్నావే!

రెండవ ద్వారపా: నీ వెవఁడవో నాకేమి? ఎల్లరను ప్రవేశింపనీయుమని మహారాజుగారి ఆజ్ఞ.[3]

మొదటి ద్వారపా: సరే! మన కీ పనికిమాలిన కొట్లాటయేల? నీపని నీవు చేసికొనుము. నేనును ఇపుడేపోయి ప్రాసాదద్వారముకడ పురోహితసహితుఁడై యున్న యువరాజును దర్శించెదను. (పోవును.)

రెండవ ద్వారపా: ఔను! నేనును నాపని చక్కఁబెట్టుకొన నేఁగెదను. (పోవును).

[పురోహితులు పరివేష్టింప ప్రతాపరుద్రుఁడాసీనుఁడై యుండును]

పురోహితుఁడు: కాకతీయ కులతిలకమా! యువరాజ వైన నీవు దిక్కుల నెల్ల లీలతో జయించి, మమ్ము సత్యాశీర్వాతోక్కులం గావించితివి.

---

1. పరుల నవమానము చేయుట గావున ఇది చలనము.
2. స్వసామర్థ్యమును చెప్పికొనుట కాన ఇది వ్యవసాయము.
3. ప్రతీహారు లొండొరులను ధిక్కరించుకొని, యలుకమై మాటలాడిరి గావున విరోధనము.

మఱియు :

నేఁడు మూఁడు జగంబుల నిండెఁ గాక
తీయవంశఘనయశము తిరముగాఁగఁ
బుడమి రాజన్యతీప్రఖ్యఁ బడసె నేఁడు
కడచిపోయెను ప్రజకడగండ్లు వత్స ! 3

మంత్రి ; రాజకుమార ! ఇదె పట్టాభిషేకసామగ్రి సిద్ధముగ నున్నది. ఇఁక, కాకతీయరాజన్యులకు కులక్రమమున వచ్చుచున్న సింహాసనము నీయధిరోహణమున కెదురుచూచు చున్నది. కావున, స్వయంభూదేవుని ప్రసాదరూపమగు మహారాజు నాజ్ఞను పరిపాలింపుము.[1]

ప్రతాపరుద్రుఁడు : అట్లయిన కులదైవమగు స్వయంభూదేవుని దర్శించి, పిమ్మట గుర్వాజ్ఞ నౌదలఁ దాల్చఁగోరెదను.

పురోహి : కాకతీయకుల ప్రదీపుఁడ వగుని కియ్యది యెంతయుఁ దగినది. కాని, పట్టాభిషేకముహూర్తము సమీపించినది గావున అలసింపక కర్తవ్యమును త్వరగ ముగించుకొని రమ్ము ! ఇంతలో మేమిటఁదక్కుంగల పనులఁ జక్కఁబెట్టు చుందుము.

ప్రతాప : కాకతివంశ శ్రేయోభిలాషు లగుతమయాజ్ఞ నిదే నిర్వర్తించు చున్నాను.

[క్రమముగ అందఱు నిష్క్రమింతురు.]

[ఇది ప్రతాపరుద్ర కళ్యాణమున త్వరితమహోత్సవ మను నాలుగవ యంకము.]

1. కలుగఁబోవు శుభములు చేకూరినట్లే చెప్పినందున ఇది ప్రరోచన.

2. కార్యసంగ్రహము నివేదించెను గాన ఇది ఆదానము.

ప్రతాపరుద్ర కల్యాణము

పంచమాంకము

ప్రతాపరుద్ర రాజ్యాభిషేకము

జ్యోతిషికుఁడు : (తొట్రుపాటున) తొందరపడుఁడు! తొందరపడుఁడు! పురోహితులెక్కడ? మంత్రు లెందున్నారు? స్వయంభూదేవుని సేవించుచు దసీవిభీటికి అలసించుచున్న రాజకుమారునిఁ దోడితెండు. ఇదె పట్టాభిషేక సమయము సమీపించినది.[1] (అచ్చెరువున) ఓహో! కాకతీయకుల ప్రతిష్ఠ విఖ్యాతిశాయి గదా! ఏల యన?

ఆదేశింప సితాంశుమౌళి, జితదేశాధీశులుఁ దాసులై
పాదాబ్జంబు లలంకరింప, జగతీవామాక్షియుం గోరఁగా
శ్రీదామోదరమూర్తి రుద్రవిభునక్షీణాభిషేకోత్సవా
హ్లాదప్రక్రియఁ గన్నులారఁ గని పౌరాళుల్ గడుం బొంగెడుఁ.[2] 1

(సంతసమున) నిక్కువముగా నిప్పుడు

స్వప్నమునఁ జేయు నాజ్ఞను సైత మధిక
భక్తిఁ బాటించు కాకతిప్రభుని మెచ్చ
నేరకున్నది విభుఁడైన నీలకంఠు
నుల్లమున వెల్లివిరియు మోదోర్మిచయము.[3] 2

(కొంచెము బిగ్గరగా)

---

1. పూర్వాంక విషయమును సంధిల్లఁజేయుట ఇది యంకావతరణము.

2. స్వయంభూదేవు నుపదేశము, దిగ్విజయము మున్నగు సంధ్యాది బీజము లను మహాఫలభూతమగు పట్టాభిషేక ప్రయోజనమున లగింపఁజేయుట ఇది నిర్వహణ సంధి.

3. ముఖసంధిలో ప్రసిద్ధమైన స్వప్నోపదేశ రూపమగు బీజము తిరిగి చెప్పఁబడుట సంధి.

భూతములెల్ల భద్రకరములుల్, సుమనస్సులు క్షేమదాయకుల్,
భూతలదేవతా నికరపూత వచస్సులు భావుకాఢ్యముల్,
చాతురి నున్నతంబు గ్రహజాలము, భవ్యముహూర్త, మిద్దియున్
లాఁతి నిమిత్తముల్ శుభఫలమ్ములుగా ఫలిస్తె నేఁ డహో ! 3

ఇఁక నాలసింపరాదు; రాజపుత్త్రినిఁ దోడితేఁ బయత్నింతును[1] (ముందుఁ జూచి సంతసమున) అల్లదె ! ప్రతాపరుద్రుఁడు వచ్చి చేరెను.

సూరులు స్వస్తివాచనము చొప్పడఁ జెప్ప, నృపాలు రెల్లరుం
జేరి జయధ్వను ల్బొసఁగఁ జేయ, నమాత్యకుమారు లాప్తులుం
గూరిమిఁ జామరాదు లిడఁ, గోరిక వందిజనంబు శ్లాఘలిం
పారఁ బఠింప, నింతులును నారతు లెత్తఁగ వచ్చె రుద్రుఁడున్. 4

కావున మేమును మంగళవేదికాస్థానముఁ జేరి యనంతరకరణీయము నుపక్రమింతుము (వెడలిపోవుదు)

[మంగళ వేషమున దీపించు ప్రతాపరుద్రుఁడును మంత్రి
పురోహితులును ప్రవేశింతురు]

మంత్రి : (వినయము గదుర ముందు నడచుచు) కాకతికులతిలకమా ! ఇటు ! ఇటు ! ఇదే ! రాజ్యలక్ష్మీశుద్ధాంతమునందలి ముఖ్యప్రాసాదము. ఇందు ప్రవేశింపుఁడు. ఇలువేల్పుఁ గోరికలు తడవునకోర్వవు.[2]

జ్యౌతిషికులు : (బిగ్గరగ) అమాత్యశేఖరులారా !

అవధానంబున నుండుఁడీ ! వలయు ద్రవ్యంబుల్ వెసం గూర్పుఁడీ !
దివిషద్వర్గముఁ బూజసేయుఁ డిదె యేతెంచె న్ముహూర్తంబు; ప్రా
భవ మొప్పం దొలి యీ ముహూర్తమునసే పట్టాభిషిక్తుండు దా
నవుట న్నేలఁ జిమ్ము నేలె గణపత్యాంధ్రావనీనాథుఁడున్.[3] 5

---

1. ప్రకృతకార్యమునకుఁ గడఁగిరి కావున ఇది విరోధము.
2. పట్టాభిషేక కార్యము నుపక్షేపించెను గావున ఇది గ్రథనము.
3. మౌహూర్తికు లిట పూర్వము జరిగిన వార్తను వినిచిరి. గావున ఇది నిర్ణయము.

పరిజనుఁడు : ముహూర్తము సమీపించినను అమాత్యు లాలసించెద రేల ?

మంత్రి : (డాయంబని) ప్రభూ ! తండ్రిగారి యాజ్ఞను మఱచితిరా ! నర పాలుర విన్నపము లాలింప నిది యదనుగాదు. మహాస్థానమున వీరి ననుగ్రహింపవచ్చును లెండు !

ప్రతాప : జనకునాజ్ఞ నౌఁదలఁ దాల్చితినిగదా ! ఇఁకముందు కర్తవ్యము నాదే శింపుడు.[1]

పురోహి : పట్టాభిషేకోత్సవమున కుచితమగు ఈస్వర్ణవేదిక నలంకరింపుఁడు. ప్రభూ ! ఇఁక పుడమి సీభుజాశిఖర మధిరోహించునుగాక !

ప్రతాప : చిత్తము (స్వర్ణవేదిక నెక్కును)

రాజులు : కేలు మోడ్చి మంగళవేదికను జుట్టుముట్టి) విజయమగుఁగాక ! విజయమగుఁగాక ! కాకతీయకులస్వామికి విజయమగుఁగాక ![2]

పరిజను : (సంతసమున) అయ్యారే ! ఏమి యీ సొబఁగు ! పొడుపుకొండ బంగరుచరియపై వేఁడివెలుఁగువలె, అపరంజిగట్టుమిట్టమీఁది వేలుపు ఱేనిఁబోలె, పక్కరాతేజీనెక్కి చుట్టు కైదువుజోదుమూడ్కి, బంగరు తిన్నెపై మా ప్రతాపరుద్రదేవుఁడు విలసిల్లుచున్నాఁడు.

మంత్రి : కాకతికులచంద్రా ! ఈ భద్రాసన మధిష్ఠింపుము. పురోహితులు పట్టాభిషేకమునకై వివిధతీర్థోదకములతో నిండిన కనకకలశములఁబట్టు కొని సిద్ధముగ నున్నారు.

ప్రతాప : అట్లే యగుఁగాక ! స్వయంభూదేవుని, కాకతివృద్ధులను స్మరించి, నమస్కరించి, సింహాసన మధిష్ఠించును).

పురోహితులు : వేదమంత్రాభిమంత్రితములును, వాసితములు నగు తీర్థోదక ములుగల కలశములఁ గొన్నింటిని మంత్రుల కందిచ్చి)

---

1. ప్రకృతోపయుక్తముగ సంభాషించెను గావున ఇది పరిభాషణము.

2. నరేశ్వరులు సేవించిరి గావున ఇది ప్రసాదము.

శ్రీ ప్రతాపరుద్ర! చెలువొందు కాకతి
వంశ యోగ్య సుగుణవారములను
ప్రజలు రంజిలంగఁ బాలింపు మాచంద్ర
తారకముగ భువనతలము నీవు. 6

(అని యాశీర్వాదసూక్తులను సాధువాదములను బోలినట్టియు, పాణిగ్రహ ణోత్సవంబునకై వేగిరపడు రాజకన్యకల మంజీరముల ధ్వని ననుకరించు నట్టియు, స్వయంభూదేవుని యుట్టహాసములో సనుమడించునట్టియు, కాక తీయకుల శ్రేయస్సునకు డిండిమ మైనట్టియు, పెద్ద ప్రొద్దుపొడమి మోసి, శ్రమ చెందిన ఆదిశేషుపు మున్నుగువారు సంతసమున జేసిన సింహనాదమును బోలినట్టియు, ధర్మప్రతిష్ఠ మాఁదు జాగించప్పుడువలె నున్నట్టి యామహాభి షేకముహూర్తమును సూచింప మొరసిన స్వర్ణజయ ఘంటారావముల నినా దమును వినఁగనే పురోహితులును, అమాత్యులును తీర్థోదకములతో ప్రతాప రుద్రు నభిషేకింతురు)

౧. వైతాళికుఁడు : (ఒకవైపున)

వీనుల విందుగాఁగ శుభవృత్తము దీని వినుండు! భూజనుల్!
జానుగ వీరరుద్రునకు సాగెను పట్టమహోత్సవంబు, కాఁ
గా నిట నుండియుం గలియుగంబు, కృతంబుసురాజ్ఞి భూతలం
బౌను, హవిఃప్రసన్నులు దివౌకసు లౌదురు, ధన్యులీరలున్. 7

౨. వైతాళికుఁడు : (మఱియొక వైపున)

శ్రీ రుద్రప్రభు పుర్విసేల విలసత్సింహాసనం బెక్కఁగా
నారోహించెఁ దదాజ్ఞ వైరిమకుటాగ్రా భోగమున్ వేగ; నిం
పారన్ శౌర్య యశంబు లెక్కఁగఁ ద్రిలోకాభ్యంతరాళంబులన్
వైరుల్ మెట్టిరి వింధ్యభూధర మహాప్రస్థంబులం జాతురన్. 8

౩. వైతాళికుఁడు : (మఱియొక దిక్కున)

శిరముల నూఁచి మెచ్చెఁ గడు శేషుఁడు పాడెడి పాపకన్నెలన్
సిరి ముదమందఁ జేసె నెదఁ జెల్వుగఁ జూపుట నాదికచ్ఛపే
శ్వరుఁ; డనుప్రజ దిక్కరులు వాపెఁ గరేణువియోగ దుఃఖ మీ
ధరణిని బాహుపీఠమునఁ దాలిచి, రుద్రవిభుండు ప్రోవఁగా. 9

౪. వైతాళికుఁడు : (మఱియొక ప్రక్కను)

కులశైలంబులకన్న; దిగ్గజ మహాకుంభస్థలీ రంగసీ
మలకన్నన్; ఫణిరాట్సహస్రఫణహార్మ్యస్థానికన్నం; గడున్
దళమౌకచ్ఛపకర్పరాగ్రమునకన్న; న్వీరరుద్రేందుదో
స్థలి విశ్వంభర సుప్రతిష్ఠితమునై సౌఖ్యంబులం దేలెడున్.[1] 10

మంత్రి : ఆహా ! కాకతీయకుల ప్రభావము నేమని చెప్పుదు ! అదె ఇప్పుడు

చింది, రుద్రేంద్రు పట్టాభిషేకవారి
బిందువులు నమ్రభూకాంతబృందశిరము
లందుఁబడి, వారి స్వస్వపదాభిషేక
నందితులఁ జేసె నౌర ! కన్విందు గాఁగ. 11

పురోహి : కాకతీయకులావతంసమా ! రాజ్యలక్ష్మీస్వయంవరమాలికవలె ఇద్దాని శిరోభూషణ మొనర్తుము. (పట్టబంధ మొనర్తురు)

అందఱు : మిక్కిలి సంతోషము ! మిక్కిలి సంతోషము.[2]

మంత్రి : ఎవఁడురా అచ్చట! వెల్ల గొడుగును, వింజామరములను తెండు.

ప్రతీహారి : మహామంత్రులయాజ్ఞ ! (వెళ్ళి సితచామరములను, శ్వేతచ్ఛత్రమును తెచ్చును. సామంతభూపాలురు అవ్వాని నందుకొని ఛత్రమును విప్పి పట్టుదురు. చామరములను వీతురు.)

---

1. సర్వదుఃఖ శమనమగుట ఇది సమయము.
2. ప్రకృతకార్యము స్థిరపడుచుట ఇది కృతి.

పురోహి : (ఆనందాతిరేకమున)

వినమే పెక్కు ధరాధినాథులను నుర్వి న్వారితోనేమి ? యెం
దున విశ్వాధిక శౌర్యు, ధైర్యజితశాద్దోర్వీర్యు, ధుర్యున్, మహీ
జన రక్షాకరు, నార్యు, ఖండితసమస్త క్ష్మాపధైర్యున్, దయా
ళుని, రుద్రప్రభువర్యుఁ బోలునరపాలుండున్నె విశ్వంభరన్[1] 12

కావున నిపుడు

ఏయది కాకతీయపృథివీశ్వరరమ్యవిలాసచిహ్నమో !
యేయది చాయఁ బర్వఁగ మహీతలమెల్ల శ్రమంబు వాయునో !
యా యమలాతపత్రము నరాధిపు రుద్రు నలంకరింప నౌ
రా ! యరిమిత్రు లొక్కవడినైరి విముక్తమహాతపత్రులే.[2] 13

మంత్రి : ప్రభూ ! కాకతీయలక్ష్మీపతీ ! నీ ప్రజలెల్లరు ఉత్తమ ప్రభుఁడవగు నిన్నుఁ గాంచ నువ్విళ్ళూరు చున్నారు. కావున పేరోలగమునకు వేంచేయుఁడు.

పురోహి : రాజవర్యా : పట్టాభిషేకమైన పిమ్మట ప్రజల యోగక్షేమము లరయుట కాకతీయనరపతుల కనూనాచారము.

ప్రతాపరుద్రుఁడు : ధర్మవిదులయాజ్ఞ నౌదలఁదాల్తును. (నిలువఁబడును).

కాకతీయకులవృద్ధులు : (బిగ్గరగ):

స్వప్రతాపప్రదీప్తుల సర్వదిశల
దివ్యనీరాజనంబిచ్చి తేజరిల్లు
రుద్రమూర్తికి రాణ్మౌళిరుచిరరత్న
రాజి నారతులెత్తుఁడు ! రమణు లెల్ల. 14

1. అందఱికంటె ప్రతాపరుద్రుఁడే మిన్నయని చెప్పి. ప్రకృతపట్టాభిషేక రూపమగు కార్యము నామోదించెను గాన ఇది భాషణము.

2. రాజ్యప్రాప్తిసూచక మగుఛత్రారోపణము గలిగినది గావున ఇది పూర్వ భాగము.

సామంతరాజులు : (కేలుమోడ్చి) ఆహా ! ఇట్టి మహోత్సవము గాంచి మా కనులు నేఁటికి సఫలములైనవి.

చంద్రవదనలైన శర్వరుల్ నక్షత్ర
పంక్తితోడ మేరు పర్వతమును
మాడ్కి నాంధ్రనగర మూర్చిను లారతు
లెత్తి కొల్చిరౌర ! యెలమి పుద్రు. 15

[అందఱు జయనాదములు సేయుదురు]

మంత్రి : మహారాజ ! కాకతీశ్వర ! ఇదె సింహాసనము చక్కఁగఁ గై సేయఁబడియున్నది. దీని నలంకరింపుఁడు.

ప్రతీహారి : (సంభ్రమముతో ముందు నడుచుచు) స్వామీ ! ఇటు ! ఇటు !

[రాజు సింహాసనము నలంకరించును. తక్కినవారెల్ల నమస్కరించి తమతమస్థానములం గూర్చుందురు.]

ప్రతీహారి : (బంగరుబెత్తము నెత్తి సామంతులవైపు చూపుచు).

ఇటు గూర్చుండు కళింగరాజ ! నడు మోయీ ! కొంకణా ! దవ్వు; నీ
వటు చెల్లింపుము కాన్క మాళవనృపా ! యంగాధిపా ! యాఁగు మ
చ్చట ; పాండ్యా ! నిలు ముందు ; సేవణమహీజానీ ! వెసన్నీవు మీఁ
దటకుం బొమ్ము క్రమమ్ముగా విభుఁడు రుద్రస్వామి చూచు న్నిమున్. 16

[రాజులు యథాదిష్టముగ మెలఁగుదురు]

పురోహి : స్వస్తి ! కాకతీయకులావతీర్ణునకు, సువర్ణకేతునకు, మహామహిమోపేతునకు, ప్రతాపరుద్రనరేశ్వరునకు స్వస్తి ! సత్సంతానభాగ్యంబుకలన నేఁడు కాకతీయాన్వయముచే ముజ్జగంబులును సురక్షితములైనవి.

అవినీతుల శిక్షించుచు
ప్రవిమలగుణ ! నీవు పృథ్విఁ బాలింపంగా
భువి మధ్యస్థత నేఁటికి
భువనంబులఁ జెల్లె మిగుల మోద మెలర్పన్. 17

ప్రతాపరుద్రుఁడు: (వినయముగఁదుర) కాకతీయకులధాత్రి మభివృద్ధినొందుటెల్ల స్వయంభూదేవుని పరముల కనురూపములగు తమ యాశీర్వాదముల ఫలమే కాదా !

మంత్రి: ప్రతాపరుద్రమహారాజా !

అఖిలకాకతినృపతిభాగ్యాతిరేక
మేకమై నీదు రూపాన నెసఁగఁబోలు !
ప్రభవమొందితి నీపుణ్యవంశమందు
విమల గుణభద్ర ! కాకతి వీరరుద్ర ! 18

పురోహితుఁడు: ఒక కాకతీయుల పుణ్యపరిపాకమే కాదు, ఎల్లప్రజల పుణ్యమే యనఁదగును.

ప్రతీహారి: (ప్రవేశించి) దేవా ! ప్రజలెల్లరు కులవృద్ధులఁ బురస్కరించుకొని దర్శనమునకై వడివాకిట ఎదురుచూచుచున్నారు.

మంత్రి: తొందరగ ప్రవేశపెట్టుము

ప్రతీహారి: చిత్తము ! (వెడలి కులవృద్ధులతో పౌరులం ప్రవేశపెట్టును).

కులవృద్ధులు: (సంతసమున యువరాజుం గాంచి)

వరుఁడు శ్రీ వీరరుద్రుఁడు, వధువు పుడమి,
పర్చికూర్చెను శంకరుం డెన్నఁదరమె ?
వాని సంకల్పమాత్రానఁ గాని దొకటి
గలదె ! ఈరేడు జగములఁ గలయవెదుక. 19

స్వామీ ! సర్వంసహావల్లభా ! ప్రతాపరుద్రా !

ఇలఁ గాణాచివి యెల్ల సంపదల కీవే యౌదు; పోషింక వా
క్కుల దీపింపగ నేమి నేర్తు, మయినం గోర్కెన్ స్వయంభూవిభుం
బలు నాశీస్సుల నుంచు మాకిదియు సత్రంబె! విభుం డీవునుం
దెలియంగ నొకరూప! యేలుఁడిఁక ధాత్రి న్నిచ్చలుం గీర్తులన్. 20

మంత్రి : స్వామీ ! వీరు స్వయంభూదేవు నాస్థానమునందలి పండితులు.

ప్రతాపరుద్రు : (చిఱునవ్వుతో కేలుమోడ్చి నమస్కరించును)

మఱికొందఱు పండితులు : (సంతసమున) మహారాజా ! కాకతీశ్వర !

మీకులదైవమై జగము మేలుగ నేలు సితాంశుమౌళి యే
యీ కరణి న్విచిత్రతర వృత్తుల రెండవ రూపు దాల్చెనా
శ్రీకలితుండు మున్ను వెలసెన్ గణపేశ్వరసంజ్ఞ; నాతఁడే
నీ కమనీయ రాజ్యమును నిత్యముఁ బ్రోచు కులావతంసమా ! 21

మంత్రి : ప్రభూ ! వీరు గణపేశ్వరుని పండితులు.

ప్రతాప : స్వామీ ! నమస్కారము (వినయమున నమస్కరించును).

మఱికొందఱు విప్రులు : దేవా ! త్రిలింగదేశ పరమేశ్వర !

తెలుఁగన్ ఖ్యాతివహించు దేశమిది యే దేవత్రయంబొప్ప, ని
చ్చలు కైలాసము లౌను కాకతినరేశస్వచ్ఛకీర్తుల్ మహీ
స్థలి నెవ్వారికి; వారు శ్రీగిరియు దాక్షారామకాళేశముల్
నెలవుల్గా దయివాఱు వారు దయ ని న్నిత్యంబుఁ గాపాడుతన్. 22

పురోహి : రాజా ! వీరు ఏకశిలావాసులగు బ్రాహ్మణోత్తములు.

ప్రతాప : (వినయమున నమస్కరించును)

మంత్రి : తమ యాశీర్వాద వచనంబు లెంతయు సమంజసములు. ఈ యాసనముల నలంకరింపుఁడు ! (అందఱను అర్ఘ్యాసనములఁ గూరుచుండనియమించును).

పురోహి : ప్రభూ ! ఏకశిలానగర వల్లభ !

చెలఁగం గాకతివంశ ము త్తమగుణ శ్రీలాంఛితంబై భువిం
దొలికీర్తుల్ దొలఁగంగఁ దేలికగుచుం దో చెం గడుఁ సూర్యచం
ద్రుల వంశంబులు, నేఁడు నీవు నృపులం బ్రోవంగ నా వంశముల్
పొలుపొందెం బదమూని నిల్చి యవనిఁ భూపాలచూడామణీ ! 23

పౌరులు : ప్రతాపరుద్ర మహారాజునకు జయమగుఁగాక ! జయమగుఁగాక !

పదుగురు రాజులుండినను భాస్కరవంశవతంసు రామునిఁ
ముదమునఁ గాంచ నోఁచమని బ్రుంగెద మెంతయొ, నేఁడు నిమ్ను, మే
ల్పొదలఁగ వాని యంశమునఁ బుట్టినవానినిఁ జూచి లోన నిం
పొదవఁగ మేము ధన్యుల మహో! యని యెంతుము రాజచంద్రమా!24

మంత్రులు : స్వామీ ! ఇఁక పౌరులనెల్ల యథార్థ్యముగ సంభావింపవలసి యున్నది.

ప్రతాప : (ముదమున)

ప్రబల ప్రభుశక్తి ఫలముగా వఱలునట్టి
రాజశబ్దంబె నాయెడఁ గ్రాలుఁ గాక
మహితరాజ్యోపభోగముల్ మనకు నెపుడు
వెల్లివిరియుత ! నొకరూప యెల్లరకును. 25

అందఱు : (ఆనందమున) బాగు ! బాగు ! కాకతీయకులతిలకున కిట్టి యను గ్రహ మెంతయును అనురూపమైనది.

ప్రతాప : భగవంతుఁడు స్వయంభూదేవుఁ డనుగ్రహించుగాక !

(పురోహితుఁ డందిచ్చిన బంగరుకలశములోని నీటితో సకల భోగముల ననుభవింపఁ దగినట్లు గ్రామములను అగ్రహారములుగ విప్రవరేణ్యులకు దానము చేయును. తక్కిన నాగరికులను యథోచిత సత్కారములందనుపును.)

సామంత రాజులు : (అదను నెఱిఁగి తాము తెచ్చిన రథగజతురగములను, వివిధ రత్నభూషలను, ఉడుగరలుగ ప్రతాపరుద్ర సార్వభౌమునకు సమర్పించి దోసిలొగ్గి) ప్రభూ ! కాకతీశ్వరా !

రాజాగ్రణీ ! మమ్ము రక్షింపు మను టేల ?
ముల్లోకములు నీవు ప్రోచుచుండ;
ధరణీపతీ ! నీకు దాసుల మను టేల ?
విశ్వంబె నీయాన వెలయుచుండ;
ప్రభువతంసా ! మమ్ము భరియింపు మను టేల?
విశ్వంభరుండవై వెలుఁగుచుండ;
కరుణాసముద్రుఁడా ! వర మీయు మను టేల ?
ధరకల్పకంబవై తనరుచుండ;

ఏలికా ! మాకు వలసెడు నీయు మనుచు
నేమి కోరంగఁగలము ? మే మింక దేవ !
విరియఁబోసిన మల్లెలై వెల్లివిరియు
మేలుచూపులఁ గను ! పదివేలు మాకు. 26

ప్రతాప : (సాదరముగ మంత్రులఁ జూచును.)

మంత్రి : ప్రభూ ! వీరు సూర్యచంద్ర వంశజులగు నరపతులు. సార్వభౌము ననుగ్రహంబున కర్హులు. కావున వీరిని వీరి వీరి పదవుల నిలిపియనుపఁ దగును.

ప్రతాప : అటులనే కానిండు (రాజులను యథోచితముగ సత్కరించి స్వదేశముల కేఁగ ననుమతి యొసఁగును.)

రాజులు : (సంతసమున నమస్కరించి వినయమున నిష్క్రమింతురు.)

పౌరులు : కాకతీయ ప్రభువర్యుల పరిపాలనక్రమము ననుసరించి మహారాజు మహి నేలునుగాక !

[నిష్క్రమింతురు]

పురోహితులు :

సకల నృపాల సేవ్యతను జాటును పాద సరోజచిహ్నముల్;
ప్రకటనసేయు భూపతి వివాహ మహమ్ముల హస్తచిహ్నముల్;
వికసిత పుండరీకరుచి వీక్షణముల్ వచియించు శౌరిలీ
ల; కనులఁ గట్టురీతిని విలక్షణలక్షణముల్ గనంబడున్. 27

ప్రతాప : (బిడియము వినయముఁ గదుర) స్వయంభూదేవుని రూపాంతరములును, విప్రోత్తములు నగు తమ యనుగ్రహమున కసాధ్యమెద్ది ?

పురోహి : (ఆదరమున) మహారాజ ! కాకతీయకులమున పారంపర్యముగ వచ్చు భక్తిపూర్ణములగు నీ సేవలవలనఁ గడుంగడు ప్రసన్నుఁడగుచు కోర్కెలనెల్ల నీడేర్పఁ మీ యిలువేలుపు స్వయంభూదేవుఁడు సంసిద్ధుఁడై యున్నాఁడు. నీ కింకను ఏ మంగళముఁ గోరెదవు ?[1]

ప్రతాప : (నమస్కరించుచు) మా స్వామి స్వయంభూదేవుఁడే నిచ్చలును కాకతీయ రాజ్య రక్షాభారమును వహించియున్నాఁడు. అయినను దయామయుఁడగు నాదేవుననుగ్రహమున నింకను నిట్లగునుగాక !

వెలయుంగావుత ! సర్వసస్యముల నీ పృథ్వీతలం బాఢ్యమై
ఫలవంతంబులు గావుతన్ ! నిఖిల విప్రప్రార్థనల్, ధర్మని
ష్ఠల సంసక్తులు గావుతన్ ! సకల రాజన్యుల్, నిరాతంకమై
యలమన్ బెల్లుగఁ గల్మి, యెల్లప్రజ సౌఖ్యాంభోధి నోలాడుతన్.[2] 28

1. ఇది కావ్యార్థమును సమాప్తిచేయుట గావున సంహృతి.

2. శుభాశంసము గావున ఇది ప్రశస్తి.

అందరు : తథాస్తు ! తథాస్తు ! తథాస్తు !

[అందఱు క్రమముగా నిష్క్రమింతురు.]

(నాటకము సంపూర్ణము)[1]

గద్యము

ఇది శ్రీ శ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సహృదయ నికర
కౌండిన్యసగోత్ర చెలమచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్య సమీక్షాసహితమునైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
నాటక ప్రకరణము.

1. ఈ రీతి సర్వాంగ సంపన్న మగు నాటక ముదాహరింపఁబడినది.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౪. రసప్రకరణము

సర్వప్రబంధములకు జీవితమగు రసముయొక్క స్వరూప మిట నిరూపింపఁబడు చున్నది :

కావ్యము లన్నింటిలోను ధ్వనికావ్యమే ఉత్తమ కావ్యమని కావ్యప్రకరణమున నిరూపింపఁబడినది. పిమ్మట కావ్యప్రసంగ సంగతిని తద్భేదములగు రూపకములను నిరూపించుటకై నాటక ప్రకరణము చెప్పఁబడినది. ఇఁక ఇందు కావ్యములలో ఉత్తమోత్తమమైనదగు రసధ్వని కావ్యమునకు ఆత్మరూపమగు రసము నిర్వచింపఁబడుచున్నది.

రసస్వరూపము

విభావములు, అనుభావములు, సాత్త్వికభావములు, వ్యభిచారిభావములు అనువాని సంయోగమున రస్యమానమగు స్థాయిభావము రసము.

ఇది రససామాన్య లక్షణము. ఇందు పేర్కొనఁబడిన విభావానుభావాదు లెవ్వియో ఈ ప్రకరణముననే ముందు తెలియును. సరసకావ్య నిబద్ధమో, నిపుణ నటప్రదర్శితమో యై సామాజికులచే భావింపఁబడు స్థాయిభావమే రసమని భావము.

ఈ సందర్భమున దశరూపకమున ఇట్లు చెప్పఁబడినది :

'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః
ఆనీయమానస్వాదుత్వం స్థాయీ భావో రసః స్మృతః' (VI. 1.)

విభావములతోను, అనుభావములతోను, సాత్త్వికభావములతోను, వ్యభిచారి భావములతోను ఆస్వాద్యముగాఁ జేయఁబడిన స్థాయిభావమే రసము—అని కారికార్థము.

స్థాయిభావము

సజాతీయములగు భావములచేఁగాని విజాతీయములగు భావములచేఁగాని విచ్ఛిన్నముగాక, రసానుభవ పర్యంతము స్థిరముగా నిలిచియుండు చిత్తవృత్తి విశేషరూపమగు భావమే స్థాయిభావము.

ఈ సంగతి [1]దశరూపకమున నిట్లభిహితమైనది—

'సజాతీయై ర్విజాతీయై రతిరస్కృత మూర్తిమాన్
యావద్రసం వర్తమానః స్థాయీ భావ ఉదాహృతః'

సజాతీయ విజాతీయ భావములలో దేనితోను తిరస్కరింపఁ బడక రసపరిణతి వఱకును నిలిచియుండునది స్థాయిభావ మనఁబడును.

భావము

రసలక్షణములోని విభావానుభావ సాత్త్వికభావ వ్యభిచారి భావము అనుచోటను, స్థాయిభావ మనుచోటను అనుగతముగా భావము అను పదము విన వచ్చుచున్నది. దీని స్వరూపమిట వివరింపఁబడుచున్నది :

భావయతీతి భావః—భావింపఁ జేయునది కావున భావము.

కావ్యములో వర్ణన మూలముననను, నాట్యములో అభినయ మూలముననను రామాదులయొక్క సుఖదుఃఖాదులు ప్రకటింపఁబడును. ఆ కావ్యమును చదువుటవలనను, ఆ నాట్యమును చూచుటవలనను రామాదిగతములైన ఆ సుఖదుఃఖాదులు సహృదయుని హృదయమున ప్రవేశించి అనుభూతములగును. అట్టి యనుభవము వాని చిత్తమున శోక వికారమును కలిగించును. దానికే సంస్కారమనియు, వాసన యనియు పర్యాయములు. ఈ సామాజికమనోవికారమే భావము. కావుననే :

'సుఖదుఃఖాదిభి ర్భావై ర్భావ స్తద్భావభావనమ్.' అన్నారు.

భావుకుఁడు తన చిత్తమున కావించు రామాదిగత సుఖదుఃఖముల భావనమే భావమనియీ వాక్యమున కర్థము. ఈ భావ నిర్వచనమును భరతమునియే యిట్లు కావించెను :

'వాగంగసత్త్వోపేతాన్ కావ్యార్థాన్ భావయంతీతి భావాః' (నాట్య. శా. VIII)

---

1. కొన్ని ప్రతులలో ఈ శ్లోకము కనఁబడుట లేదు.

వాచికాంగిక సాత్త్వికాభినయములచే నివేదితములైన కావ్యార్థములను భావింపఁ జేయునవి భావములు.

ఈ విషయమున పూర్వసూరులవి యని యీ ప్రమాణ శ్లోకములనుగూడ ఆ ముని ప్రదర్శించెను :

'విభావై రాహృతో యోఽర్థో హ్యనుభావైస్తు గమ్యతే
వాగంగసత్త్వాభినయైః స భావ ఇతి సంజ్ఞితః
వాగంగముఖరాగేణ సత్త్వే నాభినయేన చ
కవే రంతర్గతం భావం భావయన్ భావ ఉచ్యతే
నానాభినయసంబద్ధాన్ భావయంతి రసా నిమాన్
యత స్తస్మా దమీ భావ విజ్ఞేయ నాట్యయో క్తృభిః'

(నాట్య. శా. VII)

విభావములచే నిష్పన్నమై, అనుభావములచేతను, వాచికాద్యభినయముల చేతను అభివ్యక్తమైనట్టి కావ్యార్థము భావమనఁబడును. వాచికాద్యభినయ ములచే కవి హృదయగతమైన భావమును భావింపఁజేయునది భావము. వివిధ ములైన యభినయములచే అభివ్యక్తములైన రసములు భావుకులచే భావింపఁ జేయఁబడునవి కావున ఇవి భావములని తెలియఁదగును. కావున భావ మనఁగా సామాజిక మనోవికారము, అది కావ్యార్థమును భావుకులచే ఆస్వాదింపఁజేయు నట్టిది అని ఫలితార్థము.

స్థాయిభావము

భావము ద్వివిధము; రసమునకు సన్నిహితమైనదొకటి, వ్యవహితమైన దింకొకటి. రససన్నిహిత భావమునే స్థాయిభావ మందురు. ఈ స్థాయిభావ మునకును రసమునకును నూలునకు వస్త్రమునకువలె ఆకారమాత్రమే భేదము. నూలే యెట్లు మగ్గము పలక మొదలైనవాని తోడ్పాటుచే నేయఁబడి వస్త్ర వ్యవహారము నొందునో అట్లే స్థాయిభావమే విభావాదుల చేరికవలన పరిపుష్టమై రసవ్యవహారము నొందును. వ్యవహితభావ మన్ననో స్థాయిద్వారమున రసనిష్ప త్తిలో నిమిత్తమగుచు విభావాది వ్యవహారమును బడయును.

స్థిరముగా చిత్తమున నుండునవి కావునను, కావ్యములో కడపటివఱకు నిలుచునవి కావునను వీనికి స్థాయి యను విశేషణము సముపపన్న మగుచున్నది. కావుననే అభియుక్తోక్తి :

'అవస్థితా శ్చిరం చిత్తే సంబద్ధా శ్చానుబంధిభిః
వర్ధితా యే రసాత్మానః తే స్మృతాః స్థాయినో బుధైః'

ఏవి చిరకాలము చిత్తమున నుండి అనుబంధులైన విభావాదులచే పుష్టములై రసములుగా పరిణమించునో[6] అవియే స్థాయిభావములు. ఈ స్థాయిభావములు విరుద్ధములయిన భావములచేఁగాని, అవిరుద్ధములైనభావములచేఁగాని విచ్ఛేదమును పొందక తాము నిలదొక్కుకొని యుండి సముద్ర మెట్లుగా నదీజలముల నెల్లఁదనలోనే కలుపుకొనునో అట్లే తక్కినవాని నన్నింటిని తనలోనే యిముడ్చుకొనును. అన్యాఘాతములచే చలింపక స్థిరముగా ఉండునని కావున ఇవి స్థాయి భావములు. ఈ దశరూపకకారిక ఈ భావమును వ్యక్తము చేయుచున్నది.

'విరుద్ధై ర్వాఽవిరుద్ధై ర్వాభావై ర్విచ్ఛిద్యతే న యః
ఆత్మభావం నయత్యన్యాన్ స్థాయీ వ లవణాకరః.' (iv. 34)

విరుద్ధా విరుద్ధభావము అనఁగా విజాతీయ సజాతీయ భావములు. ఒక నాయకునకు ఒక నాయికయందుఁగల యనురాగమునకు అతనికేగల వేఱొక నాయికయందలి యనురాగము అవిరుద్ధభావము. ప్రథమ నాయికా గతానురాగమునకు ఈ ద్వితీయ నాయికా గతానురాగము సజాతీయము. అట్టి యనురాగమునకు జుగుప్సాదులు విరుద్ధములు. అనఁగా విజాతీయములు. ఇట్టి సజాతీయభావములలో వేనిచేతను తిరస్కరింపఁబడక రసస్ఫూర్తి పర్యంతము స్థిరముగా నిలిచియుండునది స్థాయిభావమని తాత్పర్యము.

స్థాయిభావములు భావములలో శ్రేష్ఠములు

విభావాదు లనేకములుండఁగా స్థాయిభావములే రసములుగాపరిణమించునని వానికే యిట్టి యతిశయ మేల చెప్పవలెను ? అని ప్రశ్నవచ్చును. యావద్రసనిష్పత్తియు స్థిరముగానుండి తక్కిన విభావాదులకు ఆశ్రయములగుటచే అవియే ముఖ్యములు. తక్కినవి వాని కంగములగుటచే అప్రధానములు. భరతముని చక్కని దృష్టాంతముతో దీని నిట్లు నిరూపించెను :

'యథా హి సమానలక్షణాః తుల్యపాణిపాదోదరశరీర సమానాంగప్రత్యంగా అపి పురుషాః కులశీల విద్యాకర్మ శిల్పవిచక్షణత్వాత్ రాజత్వ మాప్నువంతి; తత్రైవ చాన్యే అల్పబుద్ధయః తేషా మేవాఽనుచరా భవంతి తథా విభావానుభావవ్యభిచారిణః స్థాయిభావా నుపాశ్రితా భవంతి. బహ్వాశ్రయత్వాత్ స్వామిభూతాఃస్థాయినో భావాః.

తద్వత్ స్థానీయపురుషగుణభూతా అన్యే భావాః తాన్ గుణతయా ఆశ్రయంతే పరిజనభూతా వ్యభిచారిణో భావాః. అత్రాహ, కో దృష్టాంతః ? యథా నరేంద్రో బహుజన పరివారోఽపి సన్ స ఏవనామ లభతే నాన్యః సుమహానపి పురుషః. తథా విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృతః స్థాయీ భావో రసనామ లభతే.' (నాట్య.శా. vii.)

మానవులందఱును ఒకేవిధమగు కరచరణాదులు గలవారైనను, కులశీల విద్యాది విశేషములవలన వారిలో కొందఱే రాజులగుచున్నారు. తక్కిన అల్పులు వారికి సేవకు లగుచున్నారు. అట్లే బహ్వాశ్రయములగుట స్థాయిభావములు ప్రాధాన్యము వహింప విభావాదులు వాని నాశ్రయించుచున్నవి. బహుజన పరివారము గలవాఁడే నరేంద్రుఁడగును గాని, పరివారహీనుఁడు గొప్పవాఁడే యైనను నరేంద్రుఁ డనఁబడఁడు కదా ! ఆ రీతిగానే విభావాది పరివృతమగుటచే స్థాయియే రసమను నామమును బొందుట కర్హమని నిష్కృష్టార్థము.

ఇందుల కొక పూర్వలాక్షణికోక్తి—

'యథా నరాణాం నృపతిః, శిష్యాణాం చ యథా గురుః,
ఏవం హి సర్వభావానాం భావః స్థాయీ మహా నిహ.' (నాట్య.శా.vii.8)

ప్రజలలో రాజువలె, శిష్యులకు గురువువలె, భావములన్నింటిలో స్థాయిభావము శ్రేష్ఠము.

రసచర్చ

I. భరతముని రససూత్రము-వివరణము

ఋషులు రసస్వరూపమును దెలుపుమని భరతమునిని ప్రార్థించిరి. అతఁడిట్లు చెప్పెను :

'న హి రసాదృతే కశ్చి దర్థః ప్రవర్తత ఇతి తత్ర
విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః.' (నాట్య.శా. vi)

రసమును వీడి యేదియు నుండదు. దృశ్య శ్రవ్యకావ్యము లన్నింటిలోను రసమే ముఖ్యమైన దగుటచే తక్కిన కావ్యసామాగ్రి యంతయును ఆ రసవ్యంజకత్వముననే యుపకరించును. రసానుగుణము కానిదేదియు కావ్యములలో ఉపాదేయము కాదని తాత్పర్యము. విభావానుభావ వ్యభిచారి భావముల సంయోగమున ఆ రసము నిష్పన్నమగును.

కో దృష్టాంతః ? దీని కేమి దృష్టాంతము అని ప్రశ్న వేసికొని

'యథా హి నానావ్యంజనౌషధిద్రవ్యసంయోగా ద్రసనిష్పత్తి ర్భవతి, యథా హి గుడాదిభిః ద్రవ్యైః వ్యంజనైః ఓషధిభిశ్చ షాడవాదయో రసాః నివర్తంతే తథా నానాభావోపగతా అపి స్థాయినో భావా రసత్వం ఆప్నువంతి.'

(నాట్య.శా. vi)

ఎట్లు గుడాదిద్రవ్యములయు, ఏలమరీచికాదులగు ఓషధులయు సంయోగము వలన శ్రేష్ఠమైన ఒకానొక రసాయనము సిద్ధమగునో అట్లే బహువిధములైన విభావాదుల కూడికచే స్థాయిభావములు రసములుగా నిష్పన్నములగునని తాత్పర్యము.

రస ఇతి కః పదార్థః? ఉచ్యతే, ఆస్వాద్యత్వాత్' రసపదమున కర్థమేమి? 'రస్యతే-ఆస్వాద్యతే ఇతి రసః' అను వ్యుత్పత్తిచే ఆస్వాద్యమైనది కావున రసమనఁబడుచున్నది.

'కథ మాస్వాద్యతే రసః' రసము ఎట్లు ఆస్వాదింపఁబడును ?

'యథా హి నానావ్యంజనసంస్కృత మన్నం భుంజానా రసా నాస్వాదయంతి సుమనసః పురుషా హర్షాదీం శ్చాధిగచ్ఛంతి, తథా నానాభావాభినయవ్యంజితాన్ వాగంగసత్త్వోపేతాన్ స్థాయిభావా నాస్వాదయంతి సుమనసః ప్రేక్షకాః హర్షాదీం శ్చాధిగచ్ఛంతి, తస్మాన్నాట్యరసా ఇత్యభివ్యాఖ్యాతాః.'

(నాట్య.శా. vi)

లోకమున మధురామ్లలవణకట్వాదిగుణములు గల పలుతీరులైన కూరలు పచ్చళ్ళు మొదలైన వ్యంజనములచే కూర్పఁబడిన (సంస్కృతమైన) అన్నమును భుజించుచున్న భోజనరసికులు ఆయారసములను ఆస్వాదించుచు హర్షాదులను పొందుచున్నారు. అట్లే ఆంగికవాచికసాత్త్వికవ్యాపారములచేత సముపనీతములును, వివిధభావాభినయములచే వ్యంజితములునైన స్థాయిభావములను సహృదయులగు ప్రేక్షకులు ఆస్వాదించి హర్షాదులను పొందుదురు. నాట్యము వలన రస్యమానములగుటచేతనే యివి నాట్యరసము లనఁబడినవి.

ప్రాచీనలాక్షణికులుకూడ ఈ విషయమును అంగీకరించిరనుటకు పరంపరాగతములగు ఈ శ్లోకములు ప్రమాణము :

'యథా బహుద్రవ్యయుతై ర్వ్యంజనై ర్బహుభి ర్యుతమ్
ఆస్వాదయంతి భుంజానా భక్తం భక్తవిదో జనాః
భావాభినయసంబద్ధాన్ స్థాయిభావాం స్తథా బుధాః
ఆస్వాదయంతి మనసా తస్మా న్నాట్యరసాః స్మృతాః.'
(బొం. ప్ర. నాట్య. శా. vi. 33–34)

వివిధ ద్రవ్యములు చేరినట్టి పెక్కు వ్యంజనములతోఁగూడిన అన్నమును తినుచు అందలి రసమును భోజనరసికులగు జనులు ఆస్వాదించుచున్నారు. అట్లే భావములతోను, అభినయములతోను సంబద్ధములైన స్థాయిభావములను సహృదయులు మనస్సుచే ఆస్వాదించుచున్నారు అని భావము.

II. రసము – భావము

రసములనుండి భావములు కలుగునా? భావములనుండి రసములు కలుగునా? అని శంకించుకొని భరతముని చెప్పిన సమాధానమిది :

'కేషాంచిన్మతం పరస్పర సంబంధా దేషా మభినిష్పత్తి రితి, తన్న; కస్మాత్ ? దృశ్యతేహి భావేభ్యో రసానా మభినిర్వృతిః, న తు రసేభ్యో భావానా మభినిర్వృత్తిరితి' (నాట్య. శా. VI)

పరస్పర సంబంధముచే రసభావములు నిష్పన్నములగునని కొందఱందురు. అది సరికాదు. భావములనుండియే రసములు నిష్పన్నములగును. రసములనుండి భావములు నిష్పన్నములు కావు.

ఇందునను ప్రాచీనసమ్మతి ఇట్లు కలదు :

'నానాభినయసంబద్ధాన్ భావయంతి రసా నిమాన్
యస్మా త్తస్మా దమీ భావా విజ్ఞేయా నాట్యయోక్తృభిః
నానాద్రవ్యై ర్బహువిధై ర్వ్యంజనం భావ్యతే యథా
ఏవం భావా భావయంతి రసా నభినయైః సహ
న భావహీనోఽస్తి రసః న భావో రసవర్జితః
పరస్పరకృతా సిద్ధిః తయో రభినయే భవేత్
వ్యంజనౌషధిసంయోగో యథాఽన్నం స్వాదుతాం నయేత్
ఏవం భావా రసా శ్చైవ భావయంతి పరస్పరమ్

యథా బీజా ద్భవే ద్వృక్షః వృక్షాత్పుష్పం ఫలం యథా
తథా మూలం రసాః సర్వే తేభ్యో భావా వ్యవస్థితాః.'
(బొం. ప్ర నాట్య. శా vi. 35-39)

బహువిధములగు అభినయములచే రసములను భావితములను జేయునట్టివి కావున ఇవి భావము లనఁబడుచున్నవి. (1 భావయంతి=నిష్పాదయంతి రసానితిభావాః. 2. భావయంతి=భావాదివ్యపదేశం జనయంతీతి భావాః-భావశబ్దమున కిట్లు ఉభయవిధవ్యుత్పత్తియు గ్రాహ్యము) రసభావములకు అన్నవ్యంజన దృష్టాంతము వివరింపఁబడినదే. భావహీనమైన రసముకాని, రసరహితమైన భావముకానిఉండదు. కూర పప్పు పులుసు మొదలైన వ్యంజనముల సంయోగము అన్నమునకు స్వాదుత్వమును గలిగించును. అట్లే విభావాదుల సంయోగము స్థాయికి ఆస్వాద్యత్వమును కలిగించును. భావములవలన రసనిష్పత్తి కలుగుచుండఁగా, రసములవలన భావవ్యపదేశము సిద్ధించుచున్నది. ఇదియే వీనికి పరస్పరభావనము,

బీజమునుండి వృక్షము-వృక్షమునుండి పుష్పము-దానినుండి ఫలము కలిగినట్లే రసములే యన్నింటికిని మూలములు. రసహేతువైనప్పుడే విభావాదులకు ఆయావ్యపదేశములు కలుగుచున్నవి.

ఈ రసప్రక్రియ దృశ్యశ్రవ్యకావ్యము లన్నింటికి సమానమే. దృశ్యములలో భావాదులు నటప్రయుక్తములగును-శ్రవ్యములలో ఉచితపదవిన్యస్తములగును. వానివలన సహృదయులగు ప్రేక్షకపాఠకశ్రోతృజనులలో నున్న స్థాయిభావము పుష్టమై యాస్వాద్యమగును. అదియే రసము.

III రససూత్రవివరణము-భిన్నదృక్పథములు

'విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః' అను భరతముని రససూత్రమును వివరించు సందర్భమున ఆలంకారికులు భిన్న దృక్పథములను ప్రదర్శించిరి. వీరిలో భట్టలోల్లట శ్రీశంకుక భట్టనాయకాభినవగుప్తులు ముఖ్యులు. వీరి వాదసారాంశ మిది:

౧. **భట్టలోల్లటుఁడు :** ఈతఁడు రసోత్పత్తివాది. రససూత్రములోని సంయోగపదమునకు ఈతఁడు ఉత్పాద్యోత్పాదక భావము, గమ్యగమక భావము, పోష్యపోషక భావము-అను త్రివిధార్థములు గలవని వ్యాఖ్యానించెను. అట్లే నిష్పత్తి

పదమునకు ఉత్పత్తి, అభివ్యక్తి, పుష్టి యను మూఁడర్థములను స్వీకరించెను. ఈతఁడు రససూత్ర సమన్వయ మిట్లు చేయును :

ఆలంబనభావముచే స్థాయిభావము ఉత్పన్నమగును; అనుభావములచే అభివ్యక్తమగును; వ్యభిచారిభావములచే పుష్టమగును; ఇదియే రసము. శృంగారరసములో దీని సమన్వయ మిట్లుండును : అనుకార్యులగు రామాదులలో ఆలంబన విభావములైన సీతాదులచేతను, ఉద్దీపనవిభావములగు చంద్రమలయమారుతాదులచేతను మొదట రతిస్థాయిభావము ఉత్పన్నమగును. పిమ్మట అనుభావములైన కటాక్షాదులచే అది అభివ్యక్తమగును. తరువాత వ్యభిచారిభావములగు నిర్వేదాదులచే అది పుష్టి నొందును ఈ విధముగా ఉత్పన్నమై, అభివ్యక్తమై పుష్టినొందిన ఈ రతిస్థాయిభావమే శృంగారరసము. ఇట్లే తక్కిన రసములును ఊహ్యములు.

ఈతని మతమున రసము అనుకార్యుఁడగు నాయికనిష్ఠము. అయినను అనుకరించునటుల నటనకౌశలమునవీరే రామాదులనుకొనఁబడిన నటులయందున్నట్లుగా ఆ రసము భాసించును. నిజముగా సర్పముకాని రజ్జువునుజూచి భ్రాంతిపడి యది సర్పమే యనుకొన్న వానికి ఆ రజ్జువువలననే భయాదులు కలుగుచున్నవి. అట్లే నటునియందున్నట్లు భ్రాంతిలో భావింపఁబడిన రసము వలనఁ గూడ ప్రేక్షకుల హృదయమున ఒకానొక చమత్కారము కలిగి ఆనందింపఁ జేయును.

౨. **శ్రీ శంకుకుఁడు :** ఈతఁడు రసానుమితివాది. రససూత్రమునందలి సంయోగ శబ్దమునకు అనుమాప్యానుమాపకభావ మర్థము, నిష్పత్తి శబ్దమునకు అనుమితి యర్థము అని నిర్ణయించి యీతఁడు రససూత్రమున కిట్లు వ్యాఖ్య చేయును: విభావాదు లెచట నుండునో యచట రసముండును. 'యత్రధూమ స్తత్రాగ్నిః' పొగయున్న చోట అగ్ని ఉండును అను తార్కికుల అనుమాన ప్రమాణము దీనికి మూలము. దీనినిట్లు సమన్వయించును:- నాట్యకౌశలము మెఱయ నటించు రామాదిపాత్రధారులగు నటులను చిత్రతురగన్యాయముచే వీరే రామాదులని సామాజికుఁడు తలంచును, ఆ నటులలో విభావాదులున్నందున విభావాదులెచ్చట నుండునో యచ్చట రసముండును అను అనుమితిచేత ఆ నటులయందే రత్యాదులను ఆ సామాజికుఁ డూహించును, ఈ విధమైన యనుమానమువలన సామాజికుని యందొక చమత్కృతి కలుగును. నటునియందు

ట్లుగా అనుమితమైన రత్యాది స్థాయిభావము ఈ చమత్కృతి ప్రధానముననే చర్వితమై రస మనఁబడును. ఇది శుష్కతర్కానుమానము కాక విభావాదు లగు కావ్యసామగ్రితోఁ గూడనగుట చమత్కారహేతువై ఆనందము కలిగించును.

౩. భట్టనాయకుఁడు : ఈతఁడు రసభుక్తివాది. రససూత్రము నందలి సంయోగ శబ్దమునకు భోజకత్వము-నిష్పత్తి శబ్దమునకుభుక్తి అర్థము లని ఈతఁడనును. భోజకములైన విభావాదులతోడి సంబంధమువలన స్థాయి భోజ్యమగును. అదియే రసము ఈతని మతమున కావ్యములలోని శబ్దములకు అభిధాశక్తితోఁబాటు భోజకత్వము భావుకత్వము అను మఱి రెండు శక్తులు అంగీకరింపఁబడినవి. మొదట అభిధాశక్తివలన కావ్యార్థజ్ఞానము కలుగును. పిమ్మట భావుకత్వమనుశక్తి సీతాది విశేషాకారముతో తోఁచిన విభావాదుల యందును 'ఇది రామాదులకుఁ గల సీతాది సంబంధమయిన రత్యాది' అను విశేషాకారముతో రత్యాదికమందును ఆయా విశేషకారమును పోఁగొట్టి 'కామి న్యాది విషయకమైన రత్యాది' అని సామాన్యాకారముగ జ్ఞానమును కలుగఁ జేయును. తరువాత భోజకత్వమను మూఁడవశక్తి అట్లు సాధారణములుగా చేయఁ బడిన విభావాదుల సహకారముతో రత్యాదిస్థాయి భావములను భోగింపఁ జేయును. అనఁగా ఆస్వాదింపఁ జేయును. ఈ రీతి రసభోగమే రసనిష్పత్తి.

౪. అభినవగుప్తాచార్యుఁడు : ఈతఁడు రసాభివ్యక్తివాది. రససూత్రము నందలి సంయోగశబ్దమునకు వ్యంగ్యవ్యంజకభావము, నిష్పత్తిశబ్దమునకు అభి వ్యక్తియు అర్థములని అభినవగుప్తుని యాశయము, వ్యంజకములగు విభావాదు లచే సహృదయనిష్ఠమైయున్న స్థాయిభావము రసరూపమున అభివ్యక్తమగునని సూత్రసమన్వయము. ఈ యాచార్యుని యభిప్రాయమునకు వివరణమిది: లోక మున రామాదులకు కలిగిన సీతాది విషయకరతికి సీతాదులు ఆలంబనములు, చంద్రాదులు ఉద్దీపనములు. అశ్రుపాతాదులు కార్యములు. చింతాదులు సహ కారులు. ఇవియే ఉత్తమసన్నివేశములతోను, రమణీయార్థద్యోతకములగు పద ములతోను విలసిల్లు కావ్యమువలనను, నాట్యమువలనను బోధితములును, ప్రదర్శితములును అగుచు సహృదయుని హృదయమును ప్రవేశించును. ఆతనిలో భావన యను ఒక విశేషశక్తిని కలిగించును. అ భావనచే సీతాదివిశేషాకార ములతో సముపస్థితములైన ఆయా విభావాదులు తమ విశేషరూపములను

వీడి సాధారణ స్వరూపముతో సహృదయునకు గోచరించును. అపుడవి అలౌకకములు. వానికి లౌకిక స్థితిలోఁగల కారణోద్దీప నాదికమగు వ్యవహారముకూడ తొలఁగిపోయి భావింపఁజేయునట్టివి, అనుభవింపఁజేయునట్టివి మొదలైన అర్థములు వచ్చునట్లుగా విభావాదిసంజ్ఞ లేర్పడును. ఈ విభావాదుల వ్యంజకత్వమహిమవలన సహృదయునితో సంస్కారరూపముననున్న రత్యాది స్థాయిభావములు అభివ్యక్తములగును. అంత సహృదయుని హృదయములో ఆనందాంశానుభవమునకు ఆవరణగా నున్న అజ్ఞానము తొలఁగును. అజ్ఞానాంశము తొలఁగగా ప్రమాతయగు ఆ సహృదయుని పరిమిత ప్రమాతృత్వాదులుకూడ నశించి జ్ఞానము భాసించును. ఆ జ్ఞానముతోఁగూడిన రత్యాది స్థాయిభావములే రసములు. జ్ఞానము ఆనందరూపమగుటచే రసములుగాపరిణమించిన యీ జ్ఞానసంకలిత రత్యాదులవలన ఆనందము కలుగును. ఇదియే రసానందము. దీని అభివ్యక్తికి కావ్యగతములైన విభావాదులు కారణము లగుటచే ఇది కావ్యానందమనియు వ్యవహరింపఁబడును.

అభినవగుప్తపాదుల మతమే శ్రేష్ఠము

భట్టలోల్లటుని రసోత్పత్తివాదములో నిత్యమైన రసమునకు ఉత్పత్తి చెప్పుటయు, ఎన్నడో కాలాంతరమునసుండిన రామాద్యనుకార్యులయందలి రసము భ్రాంతితో నటునియందు భాసించి పిమ్మట అది సామాజికులకు చమత్కృతిహేతువగుననుటయు యుక్తియుక్తము కాదు. అట్లే శ్రీశంకుకుని అనుమతివాదముకూడ సరికాదు. నాటకాదులు చూచునప్పుడు సహృదయునకు అనుమానాదిప్రయత్నాంతరము లేకుండఁగనే రసానుభవము కలుగుచుండుట ప్రసిద్ధము. అట్టితఱి సాక్షాత్సిద్ధమైన దానిని వదలి అనుమితి నాశ్రయించుట వివేకము కాదని తద్జ్ఞులు దీని నంగీకరింప లేదు. ఆ రీతిగానే భట్టనాయకుని భుక్తివాదమును ఉపాదేయము కానేరదు. ఆతని మతములో శబ్దమునకు అభిధాది ప్రసిద్ధ వ్యాపారములేకాక భావకత్వ భోజకత్వములనెడి అతిరిక్తవ్యాపారద్వయ మంగీకరింపవలసి వచ్చును. శాస్త్రకారులు వాని నంగీకరింపరు. కావున ఇదియు గ్రాహ్యము కాలేదు. ఇట్లు తక్కిన వాదములు తొలఁగగా యుక్తిప్రమాణానుభవముల కనుగుణముగా నిల్చిన అభినవగుప్తపాదుల రసాభివ్యక్తివాదమే సర్వశ్రేష్ఠముగా ఆనంతరికలాక్షణికులచే ఆదరింపఁబడినది. విద్యానాథ

కవియు ఈతని మతమునే స్వీకరించి తత్సిద్ధాంతాంశములను ఈ ప్రకరణాంత మునందలి రససంగ్రహ శ్లోకముల మూలమున ప్రకటించెను.

రసవిభాగము

రసము	స్థాయిభావము	రసము	స్థాయిభావము
1. శృంగారము	రతి	2. హాస్యము	హాసము
3. కరుణము	శోకము	4. రౌద్రము	క్రోధము
5. వీరము	ఉత్సాహము	6. భయానకము	భయము
7. బీభత్సము	జుగుప్స	8. అద్భుతము	విస్మయము
9. శాంతము	శమము		

ఇట్లు తొమ్మిది రసములను వాని స్థాయిభావములను పూర్వులు నుడివిరి.

రసక్రమము

తొలుత శృంగారము. పిమ్మట హాస్యము అనురీతిని రసము లొకక్రమ మున జూపఁబడినవి. ఈ క్రమనిబంధనములోఁగల యుద్దేశ మిది :

రసములన్నియు ధర్మార్థ కామ మోక్షములనెడి పురుషార్థములలో ఏదే నొక దానికి సంబంధించినవే యున్నవి. వీనిలో సర్వచేతనసులభమగు కామము సర్వహృదయంగమ మగుటవలన తత్ప్రాధికమైన శృంగారము మొట్టమొదట నిర్దిష్టమైనది; పిమ్మట దాని నుండిపుట్టిన హాస్యము; తరువాత తద్విరుద్ధమైన కరుణము; అంతట అకరుణమునకు కారణము—అర్థప్రధానము అయిన రౌద్రము; దాని తరువాత అర్థకామములకు మూలమును, ధర్మపురుషార్థ ప్రధానము నగు వీరము; అనంతరము తత్సంబద్ధమగు భయానకము; పదపడి తత్కారణమగు బీభత్సము; అటుపిమ్మట వీరరసఫలముగా అద్భుతము; కడపట శ్రేష్ఠ పురుషార్థమైన మోక్షమునకు సాధనమైన శాంతము-అని యిట్లు క్రమముగా రసములు నిబద్ధింపఁబడినవి.

రససంఖ్య

౧. రసములెనిమిది : రసము లెన్ని యనునది ఆలంకారికుల కొకజటిల సమస్యయైనది. ఈ విషయమున లాక్షణికులు భిన్నభిన్నాభిప్రాయములను వెలి బుచ్చిరి. వీరిలో మూలవిరాట్టయిన భరతముని—

'శృంగార హాస్య కరుణాః రౌద్ర వీర భయానకాః
బీభత్సాద్భుత సంజ్ఞౌ చేత్యష్టౌ నాట్యే రసాః స్మృతాః
ఏతే హ్యష్టౌ రసాః ప్రోక్తా ద్రుహిణేన మహాత్మనా'
(నాట్య శా. VI 16-27)

అని బ్రహ్మచెప్పినట్లుగా శృంగారాదులు రసము లెనిమిది యని వక్కాణించెను. ఆ యెనిమిదింటికి స్థాయిభావములు వరుసగా ఇట్లు పేర్కొనెను:

'రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా
జుగుప్సా విస్మయశ్చేతి స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః' (నాట్య శా. vi 18)

ఇట్లు రసము లెనిమిది యనియే చిరకాలము విద్వాంసులు భావించు చుండిరి. కాళిదాస మహాకవి 'మునినా భరతేన యః ప్రయోగో భవతీ ష్వష్ట రసాశ్రయో నియుక్తః' (విక్ర. ii. 13) అనియు, వరరుచి మహాకవి 'షట్ స్థానాని. గతి ద్వయమ్, అష్టౌరసాః' (ఉభ.సా.) అనియు రసాష్టకమునే చెప్పిరి. దండి ప్రభృతులు ప్రాచీనాలంకారికులును ఎనిమిది రసములనే గుర్తించిరి అర్వాచీనులలో ధనంజయుఁ డీ వాదమునకు పట్టుఁగొమ్మ. 'ఆతఁడు కూడ రూపకములలోనే శాంతము రసము కాదనును కాని కావ్యములలో అదికూడ అతని కిష్టమే' యని వ్యాఖ్యానించువా రున్నారు.

౨. **రసములు తొమ్మిది** : ఈ శృంగారాదులైన యెనిమిదింటితో పాటు శాంతమును చేర్చి రసములు తొమ్మిది యని పలువురు భావించిరి మమ్మటానంద వర్ధనాభినవగుప్తాది మహామహులెందఱో ఈ నవరసవాదులలో కనఁబడుదురు. పురాతనులలో శాంతముతో కూడిన తొమ్మిది రసములను ఇదంప్రథమముగా ఒప్పుకొన్న వాఁడు వాసుకియఁట. అతఁడు-

'రజస్తమోవిహీనాత్తు సత్త్వావస్థాత్ సచిత్తతః
మనా గస్పృష్ట బాహ్యార్థాత్ శాంతో రస ఇతీరితః.' (భా.ప్ర. ii. 48)

అన్నాఁడఁట. ఇట్లే కోహలుఁడును అభిప్రాయపడెనఁట. ఉత్సాహ నిర్వేదశమములలో ఏదోనొకటి శాంతమునకు స్థాయికావచ్చుననియు ఈతఁడు వచించె నందురు. ప్రసిద్ధివహించిన ఆలంకారికులలో నవరసములను ప్రతిపాదించిన మొదటి వాఁడు ఉద్భటుఁడు. ఈతఁడు నాట్యశాస్త్ర వ్యాఖ్యాతలలోను

ప్రథముఁడు. నాట్యశాస్త్రమున తొమ్మిది రసములను నిర్దేశించు పాఠమున్న దఁట— అందు 'బీభత్సాద్భుత సంజ్ఞౌ చేత్యష్టౌ నాట్యే రసాః స్మృతాః' — అనుచోట 'బీభత్సాద్భుత శాంతాశ్చ నవ నాట్యే రసాః స్మృతాః' — అనియు, 'జుగుప్సా విస్మయశ్చేతి స్థాయిభావాః...' అనుచోట ...జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయిభావాః...' అనియు పాఠాంతరములు చిరకాలము క్రిందటనే చేరినవందురు. ఈ ఉద్భటుఁడే పాఠములను మార్చియుండునని పండితులు తలంతురు. ఆనందవర్ధనుఁడు, భట్టతౌతుఁడు. ఈ కోవలోనివారే. అభినవ గుప్తాచార్యుఁడు ఈ నవరస వాదులలో ప్రముఖుఁడు, అతఁడు దశరూపక ప్రాచ్యసమ్మతులను ఖండించి శాంతరసముతోడి నవరసవాదమును ప్రతిష్ఠాపించెను. విద్యానాథ జగన్నాథాదులు ఏతదనుయాయులే.

౩. రససంఖ్యా అవ్యవస్థితము: భోజుఁడు 'ప్రేయస్సు' అను పదియవ రసమును చెప్పెను. భక్తి, వాత్సల్యము, ప్రీతి, స్నేహము, శ్రద్ధ, మృగయ' ఆదాదులెన్నియో రసములు క్రమముగా బయలుదేరెను. వంగదేశ వైష్ణవాలంకారికులు మధురోజ్జ్వల శాంత దాస్య సఖ్య వాత్సల్యాదులను రసవిశేషములుగా తెలిపిరి. జైనాచార్యులు ప్రీతిరసమును ప్రశాంతరసమును కూడ పేర్కొనిరి. కడకు వ్యభిచారి భావములలో ఒక్కొక్కటియు రసనామములను తాల్చునట్టి స్థితివచ్చెను. 'అనంతా వై రసాః' అన్నట్లైనది. ఒక వైపున అనంత రసవాదము లిట్లు పెరుఁగుచుండఁగా మఱియొక వైపున ఏకరసవాదము తలయెత్తినది. రసము ఒక్కటే. తక్కినవి దాని వికృతులే యని, శృంగారమొక్కటే ముఖ్య రసమన్నవారును, కరుణ మొక్కటే రసమన్నవారును ఉన్నట్లే, అద్భుతమే రసమన్నవారును కలరు.

ఇట్లు రససంఖ్య రానురాను అవ్యవస్థితమైనది విద్యానాథకవి అభినవ గుప్తాదుల మార్గము ననుసరించి రసములు తొమ్మిదియని తన యభిప్రాయమును ప్రకటించెను.[1]

విభావము

రస సామగ్రిలో నొకటియగు విభావము యొక్క స్వరూపము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

1. డా. వి. రాఘవన్ పండితుని 'The Number of Rasas' అను గ్రంథమున ఈ రస సంఖ్యా పరిణామచరిత్ర విపులముగా చర్చింపఁబడినది.

'రసోత్పత్తికి కారణమైనది విభావ మనఁబడును '

ఇచట రసశబ్దముచే లౌకికములగు రత్యాదులనే గ్రహింపవలెను. రసమునకు ఉత్పత్తి లేదుగదా! కావున రతి, హాసము మున్నగు ఆ యా స్థాయిభావము లను విశేషముగా భావింపఁజేయునట్టివి విభావము లనఁబడును. లోకమునందు రత్యాది స్థాయిభావములకు కారణములుగా ఉన్నవియే కావ్య నాట్యములలో విభావములని వ్యవహరింపఁబడును.

ఆలంబన విభావము - ఉద్దీపన విభావము

'ఈ విభావము ఆలంబన విభావమనియు, ఉద్దీపన విభావమనియు రెండు విధములు.'

రత్యాది స్థాయిభావములకు సమవాయికారణమైనది ఆలంబన విభావము. తక్కిన కారణజాలము ఉద్దీపన విభావము.

రత్యాదు లెవ్వరి నాశ్రయించియుండునో వారే వానికి సమవాయి కారణములు. కనుక నాయికా నాయకాదులు ఆలంబన విభావములు, తదుద్దీపకములగు తద్రూప చేష్టాదులు, చంద్రమలయ మారుతాదులను ఇతర నిమిత్త కారణములును ఉద్దీపన విభావములు.

ఆ యా రసములనుబట్టి ఆ యా యాలంబన విభావములు వేర్వేఱుగ నుండును. సామాన్యముగ శృంగారమున తరుణులగు స్త్రీ పురుషులు ; హాస్యమున వికృత వేషభాషాచేష్టలు గలవారు ; కరుణమున బంధునాశాదులు ; రౌద్రమున అపరాధము చేసినవారు ! వీరమున ధిక్కరింపఁబడినవారు ; భయానకమున త్రస్తులగు శత్రులు, తత్కాంతాదులు ; బీభత్సమున శవాదులు ; అద్భుతమున వేనిని చూచినందున ఆశ్చర్యము కలుగునో ఆ యా వస్తువులు ; శాంతమున ప్రపంచమంతయును ఆలంబనమగును. ఆ యా యుదాహరణము లనుబట్టి యందందుండు ఆలంబనములను గ్రహింపనగును.

వీనిలో ఉద్దీపన విభావము నాలుగు విధములు - ఇవి శృంగారతిలక మున నిట్లు వివరింపఁబడినవి :

'రత్యాదుల కాలంబనములగు నాయికానాయకాదుల గుణములు, చేష్టలు, అలంకారములు, తటస్థములు అని - ఉద్దీపన విభావము నాలుగు విధములు.

నాయికా నాయకాదుల రూపము, యౌవనము మొదలగునవి గుణములు ; వారి హావభావాదులు చేష్టలు ; వారి హారనూపురాదులు అలంకారములు ; చంద్రమలయ మారుతాదులు తటస్థములు.'

ఈ ఉద్దీపన విభావములు సూక్ష్మరూపముగనున్న అగ్నికణమును గాలి రాజ జేసినట్లు సూక్ష్మముగనున్న రత్యాది స్థాయిభావములను ఉద్దీపింపజేయును కావున అన్వర్థములు.

అనుభావము

'లౌకికములగు రత్యాదుల కార్యములగు క్రేగంటి చూపులు మొదలగునవి అనుభావములు.' 4

సహృదయ హృదయస్థితమగు రత్యాదిభావమును అనుభవింపజేయుట వలనగాని, వాని పిమ్మట పుట్టుటవలనగాని, వీనికి యనుభావస్వరూప ముపపన్నమగుచున్నది. ఇవి లోకమున కార్యములని వ్యవహరింపబడును. కావ్య నాట్యములలో అనుభావము లనబడును.

సాత్త్వికభావము

'ఒరుల కష్టసుఖములను పలుమారు భావించుటవలన మనమునకు గలుగు తన్మయత సత్త్వము. దాని వలన గలుగునవి సాత్త్వికభావములు.'

విభావాది తన్మయత నొందుటయే స్వరూపముగా గలిగి సత్త్వ మనబడుచు సహృదయుని హృదయము యొక్క మార్దవము వలన బోడమి ఒకానొక ధర్మముచే అవస్థాంతరమును బొంది, విభావాది ఏర్పనము వలన దల యెత్తి అనురాగ నిర్వేదాదులగు చిత్తవృత్తులే స్తంభాదు లగును. వీనికే సాత్త్వికములని పేరు. వీనిచే రత్యాదులు సూచింపబడును.

రత్యాది భావములను అనుభవింపజేయుట యనునది కటాక్షాదులకువలె స్తంభ ప్రళయాదులకును సమాన ధర్మమే యగుటచే అవియు అనుభావములే యైనను, ఉత్కృష్ట సత్త్వజము లగుట స్తంభాదులకు కేవల బాహ్య శారీరకములగు కటాక్షాదులకంటె వైలక్షణ్యమును జూపుటకే సాత్త్వికములను వేఱుగ నిరూపించెను.

ఇవి యెనిమిది :

1. స్తంభము	5. వైవర్ణ్యము
2. ప్రళయము	6. వేపథువు
3. రోమాంచము	7. వైస్వర్యము
4. స్వేదము	8. అశ్రువు

వ్యభిచారిభావము

'విశేషముగ అంతటను రత్యాదులకు సహకారులగుచు చరించుచున్నవి' అని వ్యుత్పత్తిగల వ్యభిచారి పదము తోనే వాని సామాన్య లక్షణము చెప్పఁబడినట్లగుటచే కాఁబోలు ఇందు సూత్రకారుఁడు వేఱుగా వ్యభిచారి భావ లక్షణమును చెప్పలేదు. కాఁగా తద్విభాగములు మాత్రమాతనిచే ఇట నిరూపింపఁబడుచున్నవి:

వ్యభిచారి భావములు ముప్పదిమూఁడు. ఇవి రసమునకు సహకారులు.

1. నిర్వేదము	12. ధృతి	23. సుప్తి
2. గ్లాని	13. వ్రీడ	24. విరోధము
3. శంక	14. చాపల్యము	25. అమర్షము
4. అసూయ	15. హర్షము	26. అవహిత్థ
5. మదము	16. ఆవేగము	27. ఉగ్రత
6. శ్రమము	17. జాడ్యము	28. మతి
7. ఆలస్యము	18. గర్వము	29. వ్యాధి
8. దైన్యము	19. విషాదము	30. ఉన్మాదము
9. చింత	20. ఔత్సుక్యము	31. మరణము
10. వ్యామోహము	21. నిద్ర	32. త్రాసము
11. స్మృతి	22. అపస్మారము	33. వితర్కము 6–9

లోకమున రత్యాది స్థాయిభావములతోఁ గూడ సంచరించునట్టి నిర్వేదాది చిత్తవృత్తులు తత్సహకారు లనఁబడును. అవియే కావ్య నాట్యములలో వ్యభిచారులని వ్యవహరింపబడును. సముద్రమున అలలు పైకెగయుచు, తగ్గుచు ఆ సముద్రమునకొక ఉత్కర్షను గలుగఁజేయుచు తామును తద్రూపమునే పొందుచున్నట్లు ఈ వ్యభిచారి భావములును స్థాయిభావములందే మజ్జ

నోన్మజ్జనములు చేయుచు, స్థాయిపోషకములై తామును తద్రూపమునే పొందును. ఇవి రసమునకు (రత్యాదికి) సహకారులగుట యనఁగా ఇదియే.

ఇయ్యవి రససహకారులగుటను కావ్యప్రకాశమునందును (IV. 27, 28) ఇట్లు చెప్పఁబడినది :

'ఎయ్యవి లోకమున రత్యాదులగు స్థాయిభావములకు కారణములును, కార్యములును, సహకారులును అగునో యవియే నాట్యకావ్యములలో విభావములనియు, అనుభావములనియు, వ్యభిచారి భావము లనియు వ్యవహరింపఁబడును.'

రసాభాసము

ఇంతవఱకు రసమును, విభావాది తత్సామగ్రియు నిరూపితము లైనవి. ఇట్టి రసము ఉత్తమాశ్రయమగు కావలెననియు, అట్లు కానిచో అయ్యది రసాభాసమగునే కాని రసము కాదనియు ఇటఁ జెప్పఁబడుచున్నది :

శృంగారవీరరౌద్రాద్భుతరసములు లోకోత్తర నాయకాశ్రయములగు నేని మిక్కిలియు పరిపుష్టములగును. కావుననే శృంగారాది రసములు మ్లేచ్ఛాదివిషయము లగుచో రసాభాసములే యగుచున్నవి.

ఈ సందర్భమున అభియుక్త సమ్మతి యిట్లున్నది :

'నాయికానాయకులలో ఏ యొకరికి మాత్రమో యనురాగముండి మఱియొకరికి లేకున్నను, తిర్యగ్జంతువుల యనురాగమును, స్త్రీకిఁ గలిగిన బహుపురుషాసక్తియు ననువిధమున రసాభాసము మూఁడు తీరులు.'

విభావాది సామగ్రిసంపూర్ణముగ లేకుండుటయే రసాభావమునకు కారణము. విద్యాదిసంపన్నులైన వారియందే యట్టి విభావాది సామగ్రీసంపూర్ణత కలుగును గావున అట్టి యుత్తమ నాయకాశ్రయములైనప్పుడే రత్యాదులు పరిపుష్టములై రసభావమును పొందును. అనాగరికులును, విద్యాగంధశూన్యులు నగు వారి కడను, సత్వోదరములనఁ జెల్లు పశు పక్ష్యాదుల యెడలను, అవిధమగు సంపూర్ణ సామగ్రి యసంభవము గావున తద్విషయకరసము ఆభాసమని తాత్పర్యము.

ప్రధానరసమునకు అంగరసమువలన బాధ కలుగుటయు రసాభాసమే యగును. ఈ రీతిని శృంగారాదిరసములు తద్విరోధిరసములతో బాధితములైనతటి రసాభాసమగుట తెలియదగును. ఇట్లనుట విరోధిరసముల నొకచో వర్ణింపనే రాదని భావము కాదు. అంగరసమును బాగుగ వర్ణించుటచేతనే ప్రధానరసమునకు పరిపోషాతిశయము కలుగును. అట్టి వానిని వర్ణించునపుడు తద్విరోధమును పరిహరించు రీతిగా వర్ణింపవలెను. విరోధరసములు ఏకాశ్రయములను కానీయకుండుటయే సముచితము. విరోధరసమును ముఖ్యరసమును మించునట్లుగాని, దానితో సమానస్కంధముగా గాని అంగరసమును వర్ణింపరాదు. అట్టిచో ఉభయరసములును స్పర్ధ కలిగినవై, పరిపుష్టములు గాక రసాభాసములేయై పోవును. కావున ప్రధాన రసమునకు సముచితస్థానమును, అంగరసమునకు అల్పస్థానమును ఇచ్చి వర్ణింపవలెనని భావము.

రసాభాసముల నిష్కర్ష

"తదాభాసా అనౌచిత్యప్రవర్తితాః" (కా. ప్ర. IV 49 సూ.) అని మమ్మటాచార్యులును, 'అనుచిత విభావాలంబనత్వం రసాభాసత్వమ్' (ర. గం. I. 99.) అని జగన్నాథపండితులును రసభావాదులను అనుచితముగా ప్రవర్తింపజేయుటయే రసాభాస భావాభాసములగుటకు హేతువని నిర్ణయించిరి. ఔచిత్యానౌచిత్యములు సహృదయ వ్యవహారమును బట్టి నిర్ణయింపదగినవి. ఇట్లనుటచేత అనురాగము బహుసక్తమైనపుడును, ఉపనాయకాదిగతమైన యెడలను, నాయికానాయకులలో ఒక్కరికిమాత్రమే కలిగినపుడును, గురుజనులకు సంబంధించిన పట్టునను, తిర్యగ్గతము, అగమ్యావిషయము అయిన సందర్భములందును ఇట్టివే యైన యన్యస్థలములందును ఆభాసమే యగునను సమన్వయము కుదురును. ఈ విధముగనే గురుజనాదులు ఆలంబనముగా ప్రవర్తించిన హాస్యము, వీతరాగ సంబద్ధమైన కరుణము, పిత్రాద్యాలంబనములైన రౌద్రవీరములు, వీరగతమైన భయానకము, యజ్ఞపశువసాదిసంభవమైన బీభత్సము, ఇంద్రజాలిక ప్రవృత్తమైన అద్భుతము, చండాలాది సంసక్తమైన శాంతము–ఇవి యన్నియు ఆభాసములే యని తెలియదగును. వీనియందలి యనౌచిత్యము స్పష్టమే. తిర్యఙ్ మ్లేచ్ఛ గతమైనను రసమే కాని రసాభాసము కాదని విద్యాధరుని యభిప్రాయము. విభావాదిసామగ్రి సమగ్రముగా ఉండుటయే రసపుష్టికి కారణము కాని, విభావాది పరిజ్ఞానము కాదని ఆ విద్వాంసుని యుద్దేశము.

భావోదయాదులు

రససామగ్రిలోని విభావాదులలో ఒకటి యగు వ్యభిచారిభావమున ఇట ఒక విశేషము చెప్పఁబడుచున్నది :

వ్యభిచారిభావము ఉదయాద్యుపాధిచతుష్టయమువలన నాలుగు విధములగుచున్నది. 1. భావోదయము 2. భావశాంతి 3. భావసంధి 4. భావశబలత.

౧. **భావోదయము** : ముప్పదిమూఁడు వ్యభిచారిభావములలో ఒకానొక భావము తలచూపుట.

౨. **భావశాంతి** : ఒక భావము శమించుట.

౩. **భావసంధి** : భావము లొండొంటితో ఉపమర్దము నొందుట.

౪. **భావశబలత** : పెక్కుభావములు గలిసిపోవుట.

ఇవి [1]దశరూపకమునను ఇట్లు చెప్పఁబడినవి :

'భావమునకు ఉదయము, శాంతి, సంధి, శబలత లనునాలుగు అవస్థలు గలవు.'

రసభావమునకును, ఈ భావోదయాదులకును ఉదాహరణసమన్వయాదులు ఈ ప్రకరణముననే ముందు కానగును.

స్థాయిభావములస్వరూపము-ఉదాహరణము

రతి : 'సంభోగమునకు సంబంధించిన మిక్కుటమగు కోరిక.'

జవ్వను లొండొరులను చూచుకొనుట, కౌఁగిలించుకొనుట మున్నగు కార్యములు సంభోగ మనఁబడును. తద్విషయకమై స్పృహాదిపర్యాయ పదములతో వ్యవహరింపఁబడు చిత్తవృత్తివిశేషమే రతి యని భావము.

ఉదా :—

సింగారముల ప్రోవు చిలుకతేజీదొర
యలరువిల్తుఁడు చెంతఁ గలుగనిమ్ము !

1. ఇది దశరూపకమున కనబడలేదు. కావ్యప్రకాశమునకలదు. (iv. 36. సూ.)

ముజ్జగమ్ముల నెమ్మిఁ బుట్టిన వెలిదీవి
వెన్నెలరాయఁడు వెలుఁగనిమ్ము!
పలుదళుక్కు గుల్కులఁ బాలించు మేటి యా
మనిరాయఁ డా యెడఁ దనరనిమ్ము!
గొనబుమీఱిన వేయి గొనములఁ దెసలెల్లఁ
గై సేయు నేర్పరుల్ గ్రాలనిమ్ము!
కార్య మివ్వారితో నేమిగలదు నాకు?
నెల్ల తీరుల దంటయై యుల్లసిల్లు
వన్నెకాఁడల కాకతి వంగడమునఁ
బుట్టు జగజెట్టి నాకేలు వట్టినాఁడు. 10

ఇట నొకానొక నాయిక శృంగారాధిదేవతలగు పుష్పబాణాదులకన్న మిన్నయగు కాకతిరుద్రదేవుఁడు పతిగాఁగ మురియుచు, మనోగత మగు తదాలింగ నాద్యభిలాషమును సూచించుచున్నది గావున ఇది రతి.

ఇందు రుద్రదేవుని యాలింగనాదుల నభిలషించుచున్న ఆనాయిక ఆలంబన విభావము. నాయకరూపసంపద ఉద్దీపనవిభావము. కటాక్షాదులు అనుభావములు. ప్రియలాభజనితహర్షాదులు వ్యభిచారిభావములు. ఆనందాశ్రువులు సాత్త్వికభావములు. వీని సంయోగమువలన నాయికారతి వ్యక్తమై శృంగారమగుచున్నది.

హాసము : 'స్వభావవిరుద్ధములగు వేషభాషాచేష్టాదుల వలన మనమునఁ బొడము నొక వికారము.'

ఉదా :—

కప్పుల కొప్పువెట్టి, తెలికన్నులఁ గాటుకదిద్ది, గుబ్బలం
బొప్పడఁగట్టి, యింతులుగఁ జూడనెసంగెడి బందిహేంద్ర, మే
లొప్పగఁ గాంచి రేలఁ దమి నూడిచి వల్లియ, గుబ్బలూనియుం
జప్పునవీడి హీహి! యని సాగుదు రా విటు లోరుగంటిలో. 11

ఇందు బందీలుగాఁ బట్టుకొనఁబడి ఓరుగంటిలోనున్న శత్రురాజులు తాము ఆఁడు వేసములు వైచుకొని పాఱిపోవ నుంకించుచు శీఘ్రముగం బోవుచుండ జారిణులని భ్రమపడి కొందఱు విటకాండ్రు పయ్యెద లూడ్చి, గుబ్బలు పట్టినఁ దత్ నిజము బయలుపడ నవ్వింత వేసములకుఁ గడుపు చెక్కలుగా నగిరి గావున ఇది హాసము. ఇచట కొందఱు విటులు ఆలంబనవిభావములు. వారి చేష్టలు ఉద్దీపనములు. నకపక నవ్వుట యనుభావము. ఎక్కువగా నవ్వుటవలన కలుగు అశ్రువులు సాత్త్వికములు. హర్షాదులు వ్యభిచారిభావములు. వీని సంయోగమువలన హాసము చర్వ్యమాణమై హాస్యరస మగుచున్నది.

శోకము : ఇష్టజనవియోగమువలనఁ గలుగు దుఃఖాతిశయము.

ఉదా :-

ఏవిధిఁదీఱె వైభవము, లేమయిపోయిన నిండ్లు వాకిళుల్ ;
తావల మీ యెడారులుగదా ! వరరుద్రుని క్రోధవహ్ని కీ
లావళి ద్రుంగినారె ప్రియులార ? యటంచును నేడ్చుశత్రుధా
త్రీవరకాంత లశ్రువితతిన్ మరుభూములఁ జేసి రబ్ధులన్. 12

శత్రురాజకళత్రములు రణభూమిని ప్రతాపరుద్రునిచే నిహతులైన భర్తలఁ దలఁచి దురపిల్లుచున్నారు గావున ఇది శోకము.

ఇట అడవులపాలైన శత్రుస్త్రీలు ఆలంబన విభావములు. దైన్యమునకు ఆకరమగు వారి రూపము ఉద్దీపనము. రొమ్ము గ్రుద్దుకొనుట, నేలపై పొర్లుట మున్నగునవి అనుభావములు. దుఃఖాశ్రువులు, వైశ్వర్యము మొదలగునవి సాత్త్విక భావములు. చింతామోహవిషాదాదులు వ్యభిచారులు. వీని సంయోగమున శోకము రసభావము పొంది కరుణమగుచున్నది.

క్రోధము : 'పగతురు చేయు చెడుచేఁతలవలన మన మెరియుట.'

ఉదా :

ఓరీ ! సేవణ ! యెంతగర్వముర నీ కోహో ! యపూర్వమ్ముగా
మేరల్ మీఱుచు గంగదాఁటి పడితే మృత్యూగ్రదంష్ట్రాలి ? ని
స్సారా ! 'కాకతి వీరరుద్ర' యను నీ సప్తాక్షరీమంత్ర మో
రోరీ ! నీచెవి కెక్కలేదె ? యరిభూతోచ్చాటన ప్రక్రియన్. 13

పగతుఁ డగు సేవణుఁడు (దేవగిరి యాదవ రాజు) క్రిందుమీఁదులు గానక, గర్వమున దండెత్తి వచ్చి [1]గంగను (గోదావరి) దాఁటి, కాకతిరాజ్యమున కాలిడెను అద్దానికి కనలిన ఆంధ్ర సేనానులు పై విధముగా అనిరి. కావున ఇది క్రోధము.

ఇచట ఉద్భటులగు సేనానులు ఆలంబనములు. శత్రుదర్పనాదులు ఉద్దీపనములు. గర్జించుట, పండ్లు పటపట కొఱుకుట మొదలగునవి అనుభావములు. రోమాంచాదులు సాత్త్విక భావములు. గర్వామర్షాదులు వ్యభిచారులు. వీని సంయోగమున క్రోధము చర్వణీయమై రౌద్రమగుచున్నది.

ఉత్సాహము : 'అసాధారణకార్యములను నెఱవేర్పఁబూనిన గట్టి పూనిక.'

ఉదా :

ముల్లోకమ్ములు ముంచుకోర్కె నుదధుల్ మువ్వొత్తుగాఁ బొంగనీ!
జల్లుల్గాఁ బెనుజాలఁ జిమ్మ నగముల్ సన్నద్ధతన్ లేవనీ!
యెల్లన్ దిక్కుల నడ్డగింపఁగల మా కీతు ప్రతాపరుద్ర భూభృజ్జయ
ముల్లెక్కా! యని యాజి రుద్రునిభటుల్ బొబ్బాటము ల్సేసిరా! 14

సర్వదిగ్జయరూపంబగు అసాధారణకార్యసాధనమున ప్రతాపరుద్రుని భటులు గొప్ప పూనికను జూపిరి గావున ఇది యుత్సాహము.

ఇందు ధీరోద్ధతులగు ఆంధ్రభటులు ఆలంబనములు. శత్రుసైన్యసందర్శనము ఉద్దీపనము. తత్ప్రౌఢోక్తి-భుజాస్ఫాలనాదులు అనుభావములు. గర్వాదులు వ్యభిచారిభావములు. వీని సంయోగమున ఉత్సాహము వీరరసమైనది. ఇది దాన వీరము, దయావీరము, యుద్ధవీరము, ధర్మవీరము, అని నాలుగు విధములు.

భయము : 'రౌద్రమును కాంచి కీడుగల్గునేమోయని శంకించుట.'

---

1. తెలంగాణమున గోదావరి నదిని గంగయని వాడుట ప్రసిద్ధము. పోతనామాత్యుని కాలమునకే ఈ వాడుక రూఢమైయున్నటుల భాగవతారంభ గ్రంథమందలి "......గంగ కుంజని క్రుంకులిడి" యను వాక్యమువలన స్పష్టమగుచున్నది.

ఉదా :-

వరకీర్త్యుజ్జ్వలవీరరుద్రవిజయప్రస్థానభేరీధ్వనుల్
మొరయన్ దవ్వుల నాలకించిన ద్విషద్భూపాలకుల్ భీతులై
గిరుల న్మెట్టుచు దూరుచు న్వనములం గేళమ్ము లాముండ్లలో
నిరుక న్వేడుదు రన్యబుద్ధి, విడుఁడో! యేలుండు సాఁ జెట్టులన్. 15

ప్రళయమేఘగర్జితము నా ధ్వనించు ప్రతాపరుద్రుని భేరీధ్వని విని వెఱపున శత్రురాజులు కాలికి బుద్ధిచెప్పి, యడవులు చేరిరి, కావున ఇది భయము.

ఇందు వైరిభూపాలురు ఆలంబనవిభావములు. ఆంధ్రరాజ విజయభేరీనినాద శ్రవణము ఉద్దీపనము. చకిత చకిత దృష్టులు అనుభావములు. కంపము, స్వేదము, మొదలగునవి సాత్త్వికములు. దైన్యసంభ్రమాదులు వ్యభిచారిభావములు. వీని సంయోగముచే భయము భయానకరసమగుచున్నది.

జుగుప్స : నెత్తురు చిమ్ముట, కన్కుళ్ళనుట మొదలగు వానివలన మనమునఁగలుగు ఏవగింపు.'

ఉదా :-

మెదడుబురదలోనఁ గదలఁ జాలక చచ్చి
    కడునుబ్బ నేన్గుల కాయములును,
వాని సందుల వెంటఁబడి వడివట్టోడు
    వసయు నెత్తురు నిండు వాఁక గమియు,
దట్టమ్ముగాఁ బెనుగుట్టలౌ యెమ్ముల
    మెట్టపల్లములైన చుట్టుపట్లు,
ప్రేవులు తెమలఁగా విస్రగంధంబు ల
    వారిగా వీచు దుర్వాయువులును,
గలిగి యేవలకెల్లఁ దావలము లగుచుఁ
దెలుఁగుదొర కల్పనముసేయ వెలయునట్టి
అలములు పగతుర గుండె లవియఁగొట్టు,
జగతిఁ గాకతి విభునకు సములు గలరె? 16

యుద్ధానంతరము రణభూమి యీ రీతి వర్ణింపఁబడినది. చచ్చి కుళ్ళి ప్రిదులు ఏనుఁగుల కాయములఁబడి వసామజ్జరక్తాదుల పొలుచుండఁగా చూచిన ఎవనికి మనమున ఏవగింపు గలుగదు ? కావున ఇది జుగుప్స.

ఇందు చచ్చిన ఏనుఁగులు మొదలగునవి ఆలంబనవిభావములు. అని ప్రిదులుట, దుర్గంధము మున్నగునవి ఉద్దీపన విభావములు. ఉమియుట, కనులు ముక్కు మూసికొనుట, మొగము త్రిప్పుకొనుట మొదలగునవి అనుభావములు. మోహాపస్మారావేగ వ్యాధ్యాదులు వ్యభిచారిభావములు. వీని సంయోగముచే జుగుప్స బీభత్సరసమగుచున్నది.

విస్మయము : 'అసాధారణ పదార్థములఁ గాంచుటచేఁ గలుగు ఆశ్చర్యము.'

ఉదా :—

ఆతని గొప్ప వేఱు; నుఱి యాతని నిందుదనమ్ము వేఱు, వే
ఱాతని వీఁక; యచ్చరువు నయ్యది వేఱు; భుజాబలంబు వే
తైతగు; రుద్రదేవు నఖిలార్థముఁ గ్రొత్తయ; వీనిఁ జేయఁగా
ధాత పదార్థ మెట్టి, చెటఁదా సముకూర్చెనో? యెంతయో! భళీ! 17

ఇట ప్రతాపరుద్రునికి సంబంధించిన సర్వము విలక్షణమైనదే, యట్టిదానిని బ్రహ్మ ఎట్లు సృష్టించెనో ! యని ఆశ్చర్యము తోఁచినది కావున ఇది విస్మయము. ఇందు లోకోత్తరమగు ప్రతాపరుద్ర రూపమైన సృష్టి ఆలంబనము. తన్మహిమ ఉద్దీపనము. కనులింతింతలు సేయుట, బొమలు త్రిప్పుట మొదలగునవి అనుభావములు. రోమాంచాదులు సాత్త్వికములు. వితర్కవేగహర్షములు వ్యభిచారులు. వీని సంయోగమువలన విస్మయము రసభావమును పొంది అద్భుతమగును.

శమము : 'వైరాగ్యముచే వైషయిక భోగములయందు కోరిక లేకుండుట.'

ఉదా :—

అతిదీర్ఘాయువుగల్గి నల్వ ఫల మే మార్జించె? దేవేంద్రుఁడున్
మితి మీఱన్ సిరులొంది పాముకొనె నేమి ! యంచు లోభాధలున్

సతముఁ దాయ సుఖించు సూరు లిపుడీ సర్వంసహాచంద్రభూ
పతి యేలన్ వెలిబాములుం దొలఁగి యన్వారోప్పుదుర్ శాంతులై.

కాకతిరాజ్యమునందున్న సుధీవరుల బ్రహ్మోపాయము వేల? శక్రసంపద లేల? యని యైహిక సుఖములను పూరికిఁ గొనకున్నారు గావున ఇది శమము.

ఇట ప్రాపంచికవైభవాదులన్నియు నిస్సారములను వేదాంతజ్ఞాన సంపన్నులైన సూరివర్యులు ఆలంబనము. పుణ్యాశ్రమావాసనదృశమైన కాకతిరాజ్యవాసము ఉద్దీపనము. సుఖులగు మోద్పుట, వెలిబాము విడుచుట మున్నగునవి అనుభావములు. రోమాంచాదులు సాత్త్వికములు. నిర్వేదహర్షాదులు వ్యభిచారిభావములు. వీని సంయోగముచే శమము చర్వ్యమాణమై శాంత రస మగుచున్నది.

శాంతము రసమే

ధనికాదులగు ఆలంకారికులు కొందఱు శృంగారాదు లెనిమిదియే రసములనియు, శాంతము రసము కాదనియు అభిప్రాయపడినట్లు రసస్వరూపనిరూపణచర్చలో (237-290 పు) చెప్పఁబడినదిగదా! అట్లు శాంతను రసము కాదను వారు వేఱు హేతువులు సంభావితములుకూడ కావుగనుక, ఈ క్రింది యైదింటిలో ఒక దానిని హేతువుగా చూపి, తమ వాదమును నిల్పుకొనవలసియుండును. సంభావితములైన ఆ హేతువు లివి:

1. భరతముని తక్కినరసములకు చెప్పినట్లు శాంతమునకు స్థాయిభావమును చెప్పలేదు.
2. రస మగుటకు తగిన విభావాది సామగ్రి దానికి లేదు.
3. సకల తృష్ణాక్షయరూప మగునద్దానిని ఎవ్వరును శ్లాఘింపరు.
4. ఇతర రసములలోనే యదియుఁ జేరిపోవును.
5. ఇది యేపురుషార్థసాధకమును కాదు.

వీనిని పరిశీలించి యివి యెంతవఱకు యథార్థ హేతువులుగ నిలువఁగలుగునో చూడవలసియున్నది.

1. భరతముని దీనికి స్థాయిభావమును చెప్పలేదు. కాఁబట్టి యిది రసము కాదనుటతప్పు. నిర్వేదమే శాంతమునకు స్థాయి యని భరతమునియు అంగీక

రించెను. వ్యభిచారిభావములలో అమంగళప్రాయమైన నిర్వేదమును ఆ ముని అన్నిటికంటె మొదట నిబద్ధించుట, అయ్యది వ్యభిచారి యగుటయేగాక యొకానొక రసమునకు ముఖ్యమగు స్థాయిభావముకూడ నగునని సూచించుటకే యనియు, అట్టి రసము శాంతమే యనియు తత్త్వజ్ఞులగు ఉద్భటానందవర్ధనాభినవగుప్త మమ్మటాదులు వ్యక్తీకరించిరి. కావున ప్రథమహేతువు పరాస్తమైనది.

2 విభావాదిసామగ్రి సంపూర్తిగా దీనికి లేదనుటయు అసంగతమే. వైరాగ్యము, పరమేశ్వరానుగ్రహము, పూర్వపుణ్యపరిపాకము, సత్పురుషసేవ, వేదాంత విచారము మొనలగు విభావములు, యమ నియమాదులగు అనుభావములు, మతిస్మృతి చింతాధృతి నిత్యాదులగు వ్యభిచారి భావములు – అను సంపూర్ణసామగ్రి. ఈ రసవిషయమున ఉపలబ్ధ మగుచున్నది. కావున ద్వితీయ హేతువును పరాస్తమైనది.

3. ఇయ్యది అశ్లాఘ్యము కావున రసము కాదనుటయు యుక్తముకాదు. రాగద్వేషాదులతో కలుషితమైపోయిన అంతఃకరణముగల సామాన్యులకు ఇయ్యది వాంఛనీయము కానంత మాత్రముచేత ఇది రసము కాదనుట యనాలోచితము. వీతరాగులగు వారి కందఱకును శాంతము వాంఛనీయమే. ఏ కొందఱకో ఇష్టము కాకున్నంత మాత్రమున దానిని రసము కాదనుటకు సాహసించినచో, విరాగులైన వారలు వాంఛింపరు గావున శృంగారమును కూడ రసము కాదనవలసి వచ్చును. కావున అవాంఛనీయ మగుటచే శాంతము రసము కాదను తృతీయ హేతువును పరాస్తమైనది.

4. తక్కిన రసములలోనే యిదియు చేరిపోవు ననుటయు తగదు: శృంగారాదులలో ఇది చేరునను ప్రసక్తియే లేదు. విషయభేదము స్పష్టము. ఇక 'దానయుద్ధ ధర్మభేదములతో మూఁడు విధములైన వీరములో ఒకటి యగు ధర్మవీరములోనే యీ శాంతము చేరిపోవును. ధర్మవీర, శాంతములు రెండును ధర్మప్రధానములేగదా !' యనియు అనఁజెల్లదు. 'నేను అంత వాడను' అను అభిమానమయమైనది వీరము. సర్వాహంకారములు శమించినది శాంతము. ఇట్లీ రెండును తేజోంధకారములవలె అత్యంత విరుద్ధములు. విషయభేదము గల వీనికి పరస్పరాంతర్భావము సంభవముగాదు గావున చతుర్థహేతువును పరాస్తము

5. శాంతము ఏ పురుషార్థమునకును సాధకము గాదనుటయు వివేకము గాదు. సర్వోత్తమమగు మోక్షపురుషార్థమునకు శాంతరసమే సాధకము. కావుననే ఆలంకారికశేఖరుఁడగు శారదాతనయుఁడు భావప్రకాశమున 'సర్వప్రకారముల తోను, సంతుష్టుఁడైనవాఁడు శాంతరసముతోనే మోక్షమును పొందును' అని ముక్తకంఠమున చాటెను.

శ్రీ అభినవగుప్తపాదులు ధ్వన్యాలోక లోచనమున (కావ్య. ప్రతి. III. 178 పు.) దీనిని రసమని యొప్పుకొనుటయే గాక, మోక్షైకసాధక మగుట శాంతము రసములన్నింటిలోను ఉత్తమమైనది' యని దీనికి సర్వరసమూర్ధన్య తను గూడ ప్రతిష్ఠాపించిరి. కావున పంచమ హేతువును పరాస్తము.

కాఁగా శాంతము రసమేయని సిద్ధాంతము. మహాభారతాదులును, ప్రబోధచంద్రోదయ, నాగానందాదులును శాంతరస ప్రధానగ్రంథములు.

శృంగారమునకు ఆలంబన విభావము

రసము లన్నింటికినిఁగల ఆలంబన విభావాదులకు ఉదాహరణములు చూప వలసియున్నను గ్రంథవిస్తర భీతిచేమాని, ప్రధానమగు ఒక శృంగారమునకే యిట ఆలంబనాదులు ఉదాహరణములతో చూపఁబడుచున్నవి :

ఉదా :—

ఇల్లు కడింది సౌరులకు నెల్లను, నెల్ల విరించి సృష్టికిం,
బెల్లు విలాససంపదకుఁ బేట, మనోభవు రాచబాటయుం
దెల్లము గాఁగ లేమి యధిదేవత కాంతల కింతయేల? యీ
పల్లవపాణికిం బ్రియుఁడు పంచశరుండు ప్రతాపరుద్రుఁడే. 19

శృంగార రసమున కిట లోకోత్తర సౌందర్య విలసిత యగు నాయికయు, మన్మథాకారుఁ డగు ప్రతాపరుద్రుఁడును ఆలంబన విభావము. ఈ నాయికా నాయకుల నాధారము చేసికొని పరిపుష్టమయిన రతి శృంగార రసస్వరూపము నొంది సహృదయులచే నాస్వాదింపఁబడును.

శృంగారమునకు ఉద్దీపన విభావము

ఉదా :—

పొలఁతి యురమ్ము మాత్రమునఁ బొంగిన జవ్వన మీ త్రిలోకముల్
గలఁచెడుఁ గ్రొత్తక్రొత్త నయగారములం బచరించి బాపురే !
తెలియ దదేమి గాఁగలదొ ? దీఁటున గుబ్బలు నిండి సర్వగా;
గెలిచెను బో ! జగమ్మొ ఝషకేతనుఁ డింక లతాంతబాణుఁడై 20

ఇందు శృంగారాలంబనమగు జవ్వనికిఁ బొడమిన జవ్వనము ఉద్దీపనము యౌవనము ఆలంబనగుణము గావున రత్యుద్దీపక ఉద్దీపన విభావమైదని భావము.

శృంగారమునకు అనుభావములు

ఉదా :—

మదన విలాసభాసురము, మంజుల హాసపరీమళోర్మికా
సదనము, ప్రేమవీచి చయసాంద్రము, హ్రీకలనాభిరామ, మిం
పొదవ మనోజరూపముల నోలి సహస్రముఁ జూపు నేర్పరిన్
సుదతి యపాంగమాలికను సొంపులు నింపఁగఁ బంపు రుద్రుపై .21

ఇందు నాయిక నాయకునిపైఁ గటాక్షమాలికలు పర్వఁజేయుచున్నదనుట ఆ కటాక్షము రతి కార్యమును, శరీరజమును గావున అనుభావమై రతిని అనుభవింపఁ జేయుచున్నది.

సాత్త్వికభావములు

లక్షణోదాహరణములు

ఇవి సర్వసాధారణములు; వీనికిట శృంగార రసమున మాత్ర ముదాహరణము లీయఁబడును.

స్తంభము : 'అనురాగమువలనఁ గాని, భయాదుల వలనఁ గాని. యవయవములు చేష్టలుడిగి మొద్దువాఱుట.'

ఉదా :—

మదమునఁ గాకతి పురమున
మదవతు లారుద్రరాజమన్మథుఁ గనుచున్

కదలక నిల్చిరి ; మారుఁడు
కొదుకక బాణాళివైచి గ్రుచ్చెననంగన్. 22

ఇందు ఇంతులు రుద్రదేవునిఁ గాంచి కదలక నిల్చిరి యనుటచే ఇది యను రాగము వలనఁ గలిగిన స్తంభమను సాత్త్విక భావము.

ప్రళయము : 'మితిమీఱిన సుఖదుఃఖాదుల గతమునఁ దెలివితప్పి పడి పోవుట.'

ఉదా :—

చెలియా ! మన్మథు గెలిచిన
యల కాకతిరుద్రచంద్రు నాలోకింపన్
దొలఁగును స్మృతి; వెస నింద్రియ
ములు నులియుచు మున్గిపోవు మూర్ఛను సూవే! 23

ప్రతాపరుద్రునిఁ గాంచి యానందాతిరేకమున అతివస్మృతి తొలంగినది గావున ఇది ప్రళయము.

రోమాంచము : 'సుఖోత్సాహ భయ విస్మయముల వలనఁ గలుగు గగుర్పాటు.'

వేపథువు : 'రాగరోష భయాదుల వలనఁగలుగు శరీరకంపము.'

రెండింటికిని ఉదా :—

దుస్సహావియోగ జీర్ణాంగి, తోయజాక్షి
కాంతుఁ గౌఁగిట వడఁకెడు; గాత్రమంతఁ
గ్రుచ్చు మదనాస్త్రములు వెలిబుచ్చుచుండె
గగురుపా టనుమిషఁజేసి కాంచుఁ డదిగో! 24

ఇందు పూర్వార్ధమున వేపథువు, ఉత్తరార్ధమున రోమాంచము చెప్పబడినవి.

స్వేదము : 'రతిహర్ష ఘర్మ శ్రమాదుల వలన శరీరమునఁగలుగు చెమ్మట.'

ఉదా :

ప్రియుఁడు కాకతిపతి పంపు ప్రేమలేఖ
పీనులారఁగ విను నలివేణి వేడ్క,
కామ రాజ్యాభిషిక్తయై గ్రాలె ననఁగ
స్విన్నగాత్రమ్మునం దోఁచెఁ జెలువుమీఁఱి. 25

పతి ప్రేమలేఖను వెచ్చెలి చదువఁగా వీనులారఁ వినిన ఇంతికి స్వేదోద్గమము గలిగినది గావున ఇది హర్ష జనితమగు స్వేదము.

వైవర్ణ్యము : 'దుఃఖము, గర్వము, కోపము మొదలగు వాని వలన శరీరమున వేఱొక వర్ణము గలుగుట.'

ఉదా :—

చలివెలుఁగు వెలుఁగు పొలుపున
నిల వెలిఁగెడు నీగొనాల నెంతయుఁ దలఁపన్
గలిగెను చామకు మేనున
వెలిదన మిది యేటి వింత నింతే! ఔఁడా! 26

ఇందు శ్యామకు విరహవేదనవలన మేను వెల్లనైనది గావున ఇది వైవర్ణ్యము. చామ (శ్యామ) = నల్లని స్త్రీ, నడుజవ్వన మందున్న మగువ-యను రెంశర్థములు మనమునం దుంచుకొనవలెను.

అశ్రువు : 'దుఃఖము, రోషము, అధికవర్షము మున్నగు వానివలనఁ బొడము కన్నీరు.'

ఉదా :—

వీరరుద్రుదువలని వెఱపునఁ గదలి ము
న్నీరు నేరు పాండ్య్య నెమకు కొఱకొ?
యనఁగ వేగ వాని యన్నులమిన్న క
న్నీరు పొంగి పాఱు నేఱు లగుచు. 27

భర్తృమరణకారణమున దుఃఖించు శత్రురాజకాంత కన్నీరు కాల్వలు గట్టెనని చెప్పుటచే ఇది దుఃఖ మూలమగు అశ్రువున కుదాహరణము: ఇది కరుణ

రసమునకును సమన్వయించును. హర్ష జనితాశ్రువు శృంగారమున కూహించు కొనవలెను.

వైస్వర్యము : 'సంతోష భయరోషాదులవలన నేర్పడు డగ్గుత్తిక.'

ఉదా :—

పలుకులు దొలుకఁగ బోలఁతుక
గులుకుచు నేకాంత సీమఁ గూరిమిఁ బ్రియుతోఁ
బలికెడి పలుకుల యర్థము
చిలుకల తేరెక్కు దొరయె చెప్పఁగ నేర్చున్. 28

కాంత యేకాంతమున కాంతునితో పలుకులు దొలుకఁ బలికిన దనుటచే ఇది సంతోషమువలన కలిగిన వైస్వర్యము.

వ్యభిచారి భావములు

లక్షణోదాహరణములు

నిర్వేదము : 'దుఃఖము, అసూయ, పదార్థముల యథార్థజ్ఞానము మున్నగు వానివలనఁ గలుగు నిష్ఫలత్వబుద్ధి.' ఈ నిర్వేదమున చింత, కన్నీరు, నిట్టూర్పులు అను అనుభావములు పొడసూపును.

ఉదా :—

ఏలే ? కప్పుర మో చెలి !
చాలే కస్తూరి యింకఁ ; జందన మేలే ?
మే లౌ గొనములఁ జల్లని
శ్రీ లలితుని వీరరుద్రుఁ జేరఁగఁ దేవే ! 29

ఇట ప్రియవియోగ దుఃఖమువలన నాయికకు కర్పూరాది పదార్థములపై వైరాశ్యము గలిగినది ఇది దుఃఖ మూలమగు నిర్వేదము. కన్నీరు, నిట్టూర్పులు ఇట ఈ భావమును వ్యక్తీకరించినవి.

గ్లాని : 'వైవర్ణ్యమును, అరతిని గలిగించునట్టి బలహీనత.'

ఉదా :—

ముజ్జగమ్ముల మోయును బుడమి; దాని
భుజమునం దాల్చు నా రుద్రభూవిభుండు;
వాని, డెందమ్మునందాల్చి వఱలుచుందు
నౌర ! యబల నిటు తెగుదారి నైతి. 30

...శ్రాంతయగు నొక ప్రౌఢ తన సాహసము నుత్కర్షించుకొనుచు ఆనిన మాటలివి. ఇట నిట్టూర్పులు మొదలగు అనుభావములు గ్లానికి వ్యంజకములు.

శంక : 'పరుల క్రౌర్యాదుల వలనఁ దన కనర్థము సంభవించునని యూహసేయుట.'

ఉదా :—

ఒరుల కంటఁబడక యుండునటంచు నే
డెందముననె ప్రియుని పొందుసేయఁ
గాయమెల్లఁ గలుగు గగురుపాటున నయ్యొ!
బయలువడితి నేమొ పరువుపోవ ! 31

ఒక ముద్దరాలు తన గూఢానురాగ మెక్కడ బయలువడిపోవునో, దాని వలన పరువుపోవు ననర్థ మెక్కడ దాపరించునో యని శంకించుచున్నది కావున ఇది శంక. దీనికి బెదరుచూపులు అను అనుభావము వ్యంజకము.

అసూయ : 'ఒరుల మేలు చూచి యోర్వఁ జాలకుండుట.'

ఉదా :—

కులమున గుణముల రూపున
నల మహిషి నాకంటె నేమి యధికమె ? చెప్పుమా !
చెలి ! దాని రుద్రుఁ డెక్కువ
వలచుటయదియెల్ల దాని భాగ్యమ కాదే ? 32

ప్రతాపరుద్రుని ప్రేయసి యొకర్తు నాకన్న భూనాయిక యెక్కువా ! కాదు ; ఇఁక దానిని అతఁ డెక్కువగ వలచుటెల్ల దాని నుదుటి వ్రాఁతఫలమే యని తన యోర్వలేనితనమును జూపినదిగాన ఇది యసూయ. మూతి విఱు

చుట, తల పంకించుటయను సంభావితములగు అనుభావములచే ఈ భావము సూచితమైనది.

మదము: 'ఆసవాదులను సేవించుటవలనఁ గలుగు మోహహర్షముల కూడిక.'

ఉదా :—

ప్రియుఁ దలంపను మద్యంపుఁ జేర్మిఁ జేసి,
కనులు కెంపెక్క మత్తిల్లి కలికి మిన్న
వాగుచున్నది నోటికి వచ్చినట్లు,
విఱుగఁబడి నవ్వుచున్నది వింత నదిగో ! 33

ప్రియచింతామదిరాసేవనము వలన ఇటకాంతకు మోహహర్షములు గలిగెనని వర్ణించుట ఇది మదము. నేత్ర ఘూర్ణనము, ప్రలాపము, వెకిలినవ్వు అను అనుభావములతో ఇట మదము వ్యక్తీకరింపఁబడినది.

శ్రమము: 'దారి నడచుట మున్నగు పనుల వలనఁ గలిగి మిక్కిలి చెమ్మటఁ బుట్టించు నాయాసము.'

రానె వచ్చెను గదె ! నీదు రమణుఁ డదిగో !
ఏల యీ రీతిఁ దిరిగెదు తాళు మింకఁ
జెలియ ! చిక్కని మెయిపూఁత చెమట వోసి
కొట్టుకొని పోయెఁగాదఁటె ! కోమలాంగి ! 34

నాయకునికై దారులు చూచుచు తలవాకిటికిని లోపలికిని సారెసారెకు తిరుగు ఒక జవ్వని కొడలెల్ల చెమ్మటలువోసి, దానిచే అంగరాగము వోయెనని చెప్పుట శ్రమము, ఆవేగము, స్వేదము అనునవి యిట శ్రమమునకు వ్యంజకములు.

ఆలస్యము: 'తన పనులు నెఱవేర్చుకొనుటయందు ప్రాలుమాలిక.'

ఉదా :—

మగువ యింటి పనులమాట యట్లుండనీ !
జాగుసేయు నొడలు సక్కదిద్ద,
భర్తకీమెచేయవలసిన పను లింక
ముందు నిజము ! మఱుఁడె పొసఁగఁ జేయు. 35

నాయిక స్వాంగోపచారముననే జాగు సేయుచున్నదనుట ఇది యాలస్యము. ఆవులింతలు, ఎక్కడఁబట్టిన నక్కడ కూరుచుండుట మున్నగు అనుభావములచే ఇయ్యది ప్రకటింపఁబడును.

దైన్యము : 'సత్త్వ గోల్పోవుట వలనఁ గలిగిన యనౌద్ధత్యము.'

ఇందు దేహ వచన మాలిన్యాదులనెడి అనుభావములు పొడచూపును.

ఉదా :—

జననాథుఁ దోడి తేఱఁగఁ
జను నెచ్చెలిపిండు చూడ జాగొనరించెన్
మనసిజ ! కరములు మోడ్చెద
వనజారి నిప్డె పొడువవలదని చెప్పుమా ! 36

విరహాదుఃఖము వలన కృశించి బలము గోల్పోయిన ఒకానొక నాయిక చంద్రోదయమువలన వెఱచి, 'వేగమే యుదయింపవలదని చంద్రుని శాసింపుమా!' యని మన్మథుని వేఁడుకొనుచున్నది గావున ఇది దైన్యము. జాలిగ దురమాట లాడుట, దోయిలించుట యను అనుభావములచే ఇయ్యది వ్యక్తము చేయఁబడినది.

చింత : 'కోరినకోర్కె లీడేఱమి వాని మీఁదనే మనస్సునుంచుట.'

ఇందు ఏమియు తోఁచకుండుటయు, తాపము మొదలగు అనుభావములు చూపట్టును.

ఉదా :—

సరసనున్న గురుల సైతము చూడదు,
పెదవి మెదప దొకటఁ బిలువఁ బడియు,
ప్రాణనాథుఁ దవిలి పరువిడు డెందంపుఁ
ద్రోవ లెంచు నదిగో ! తోయజాక్షి. 37

ఒక మగువ ప్రాణనాథుని చూచుకోర్కె యీడేఱనందున ఆతనిమీఁదనే మనస్సునుంచి, ప్రక్కనున్న పెద్దలనుగూడ గమనింపకున్నదని చెప్పుటచే ఇది చింత. దైన్యము, ఏకాగ్రత మొదలగునవి దీని ననుభవింపఁజేసిన యనుభావములు.

మోహము : 'వంత, వెఱవు మున్నగువాని వలన మూర్ఛిల్లుట.'

ఇందు స్మృతితప్పుట, పొరపడుట, ఎగిరిపడుట, ఒడలుత్రిప్పుట, కను పింపకుండుట యను అనుభావములు గలుగును.

ఉదా :—

నిడుదయగు ప్రొద్దు నెట్లొటో గడిపి, రేయిఁ
గ్రొత్తవేసము సవరించి, కూర్మిసకుల
నంపి, చెలికాఁడు తడయుఁగ సతివమిన్న
మూర్ఛ వోయెను వెన్నెల మూంచిమొత్త. 38

అతి విరహబాధకోర్వక మూర్ఛిల్లినది గావున ఇది మోహము. దీనికి మూర్ఛిల్లుట యను అనుభావము వ్యంజకము.

స్మృతి : 'మున్ను దా ననుభవించిన విషయములుజ్ఞప్తికివచ్చుట.'

ఇందు కనుబొమలెత్తుట, తలపంకించుట మొదలగు ననుభావములు గన్పట్టును.

ఉదా :—

వీరరుద్రేందుభుజపీఠి వెలయు పృథ్వి
యేమి నోములు నోఁచెనో యెఱుఁగరాదు ;
ఆతఁ డొకతూరి తాఁకిన యంత నాకు
మేన నమృతమ్ము పూసిన జాను దోఁచు 39

కాంతుఁడగు ప్రతాపరుద్రుని స్పర్శసుఖమును ఒకానొక కాంత స్మరించు చున్నది గావున ఇది స్మృతి. ఇయ్యది శిరఃకంపాద్యనుభావములతో అను భావితము.

ధృతి : 'తత్త్వజ్ఞాన ముదయించుట, కోర్కు లీడేఱుట మున్నగు కారణ ములవలన దేనియందును ఇచ్ఛ లేకుండుట.'

ఇందు అవ్యగ్రమగు భావము, నిత్యసంతోషము మొదలయినవి యను భావములు.

ఉదా :—

ముజ్జగమ్ములు శ్రీరుద్రభూమినేత
వల్లభుండయ్యె నుల్లమా ! వసుధలోన

నీవు కృతకృత్య వైతివి నిశ్చయముగ
జరము నిస్సార మని యెంచ సాగినావు. 40

వీరరుద్రుఁడు పతికావలయు ననుకొన్నై యీ డేఱుటచే యువతికి తక్కిన యీ ప్రపంచమంతయు నిస్సారముగఁ దోఁచినది గాన ఇది ధృతి. వ్యగ్రభావము లేక నిమ్మకు నీరెత్తిన ట్లుండుటయే ఈ భావమునకు వ్యంజకము.

. వ్రీడ : 'అనురాగము, పొగడుట, మొదలగువాని వలనఁ గలుగుచిత్త సంకోచము.'

ఉదా :—

తిపితలఁపులు దీఱఁగఁ దివిరి కాంచ
నాత్మఁ గోరెడియాంధ్రపురాంగనలకు
నెమ్మి రుద్రుఁడు వీక్షింప నిలుపలేక
త్రిప్పికొననయ్యెఁ జూపులు తెప్ప లార్చి. 41

రుద్రనరేంద్రుఁడు చూడఁగనే మగువలకు లజ్జ పొడమినది కావున ఇది యనురాగవశమునఁ గలిగిన వ్రీడ. చినికితలవాల్చుట, వైవర్ణ్యము నొందుట మొదలగు అనుభావములు వ్యంజకములు.

చపలత : 'అనురాగము, ద్వేషము, అసూయ మొదలగు వానివలన నిలుకడ లేకుండుట.'

ఇందు నెఱపించుట, పరుసదనము, ఇచ్చవచ్చినట్లు చేయుట యను అనుభావములు గలుగును.

ఉదా :

భద్రమూర్తిని శ్రీవీరరుద్రుఁ గాంచి
చెదరు చూపులఁ జూచెడి చిన్నెలాఁడి
మొలకనవ్వుల నొలికించు ; ముత్తియంపు
సరుల సవరించుఁ ; జెవిఁ గల్వఁ జక్కఁ జేయు. 42

కాకతీశ్వరుని యందుఁ గల యనురాగవశమున కలికి తళుకుఁ జూపులఁ జూచుచు ఒకతూరి చిఱునవ్వులు నవ్వును; ఒకమాఱు ముత్యాలసరము సవరించును; ఒక తడవ కర్ణభూషణమైన కలువపూవు చక్కఁజేయఁ దాఁకును. ఇట్లొక దాని యందును నిలుకడలేమి యను అనుభావమే యిట చపలతకు వ్యంజకము.

హర్షము : 'ప్రియాగమనము, పుత్త్రోదయము మున్నగు శుభముల వలన నుల్లమునఁ గలుగు నానందము.'

ఇందు స్వేదము, అశ్రువులు అనెడి అనుభావములు గలుగును.

ఉదా :

తామరమొగ్గలై మునుపు తాము కొలకులంఁ జేయు పున్నెమే
యీమెయి పండె నేఁడు. భళి ! యీరు గృతార్థులురోజముల్,గుణో
ద్దాముఁడు కాకతీశుఁ డెదఁ దాల్చిన కమ్మనికల్వదండపలఁ
బ్రేముడి మీకు నంపె నివె ! పేరిమి కస్తురితావి చిమ్మెడిఁ. 43

కాకతి నాథుఁడు కలువ పూదండలు పంపినందున కలికికి పట్టరాని సంతసము గలిగినది గావున ఇది హర్షము. రాజు అందఱకంటె తనమీఁదనే యెక్కువ ప్రేమ చూపుచున్నాఁడను సంతోషమునఁగలిగిన ఆనందబాష్పములలెడి అనుభావము దీనిని సూచించుచున్నది.

ఆవేగము : 'మేలు గలిగినను, కీడు మూడినను డెందమునకు గలుగు తొందర.'

ఇందు హర్షము, శోకము, స్తంభము మున్నగునవి యనుభావములు.

ఉదా :

విని నిస్సాణవిరావముల్ దమిని శ్రీ వీరుఁ విహారాగతుం
గన నుల్లమ్ములఁ గోర్కులూర, సగమౌ కైసేత లట్లే తగం
దనువెల్లం గడుఁ దాలుమాలుగ నగల్ దైవాఱఁ బౌరాంగనల్
గొనబు ల్మీఱెడి మిద్దె లెక్కుదురు వేకుల్కు ల్విసాళింపఁగఁ. 44

వీరరుద్రునిఁ జూడనౌ ననుసంబరమువలన పౌరాంగనలడెందమున ఒకానొక తొందర కలిగినది. కావుననే ఎట్లు చేయునలంకారము లట్లే నిల్పి, భూషణములు విపర్యస్తములౌటఁ గూడ గమనింపక మిద్దె లెక్కుచున్నారు. ఇది యిష్టప్రాప్తి వలనఁ గలిగిన ఆవేగము. ఇద్ది వారి తొందరపాటువలన వ్యక్తమయినది.

జడత : 'గొప్పమేలు గలిగినయెడఁ గాని, గొప్పకీడు గలిగిన తఱిఁగాని 'ఇదిగో ! ఈ పని చేయవలయును. ఇది మానవలెను'. అని యెఱుక లేకుండుట.' (ఇతికర్తవ్యతామూఢత).

ఇందు ఱెప్పవేయక అచ్చపాటొంది చూచుట, ఏమియు పాలుపోవక ఊరకుండుట యనెడి అనుభావములు గలుగును.

ఉదా :

అన్నల గెల్చి యంగజుని, నాతని కీర్తి గ్రసించి మించు నా
వన్నెలకాఁడు రుద్రుఁ డొగి వచ్చిన నెచ్చెలిపిండు ముందటన్
గ్రొన్ననబోణి, లో నెనఁగుఁ గూరిమిఁజేసి ప్రియోపచారముల్
మున్నుగఁ జేయఁ బోదు ; మఱి పోవకయుండ దపూర్వవైఖరిన్. 45

కాకతీశ్వరుఁడు అకస్మాత్తుగా విచ్చేయుటచే కాంత కింకర్తవ్యతా మూఢయై పోయినది కావున ఇది జడత. దీనిని అచ్చపాటొంది చూచుచు నిలిచిపోవుటయను అనుభావము ప్రకటించినది.

గర్వము : 'పరులను ధిక్కరించి తనకు తనకు తాను పొగడుకొనుట.'

ఇందు పరులను లెక్కచేయకుండుట, ఱొమ్ము విఱుచుకొని ఒక తీరుగా నడచుట యనెడి అనుభావములు గల్గును.

ఉదా :

కైదువు తాల్పనేల ? యనిఁ గాఁకలు దీఱిన మాకు, వైరు లం
బేదలు, వీరితోడిపగ వీఁకకుఁ జిన్నె రియె ? పొ మ్మటంచుఁ బెం
పేదఁగ, నాగ్రహ మ్మెగయ, నేఁచఁగ గర్వము తెల్గు తేనియా
జోదులు క్రీడ లాడెదరు చోద్య మెలర్పఁగ యుద్ధ భూములన్ 46

ఆంధ్రవీరులు పగతు రంబేదలని దూఱి, మేము యుద్ధములం గాఁకలు దీఱితిమని తమ్ము దాము పొగిడికొనిరి గావున ఇది గర్వము. ఇయ్యది 'కైదువు దాల్పనేల ?' మొదలగు భటులవాగారంభముచే సూచితమైనది.

విషాదము : 'కార్య మీడేఱుటకుఁ దగిన యుపాయము లేదని తలంచుటచే మనమునఁ గలుగు భంగపాటు.'

ఇందు ఉపాయాంతరాన్వేషణమున వైమనస్యము, నో రెండుట మొదలగు అనుభావములు పొడముసు.

ఉదా :

మనమును బంపుద మన్నను
గనఁబడ దది నన్ను వీడి కాంతునిఁ గూడెన్,
ననవింటికాఁడో నన్విడి
చనఁ డిఁక నే నేమి సేయ ? సకియా ! చెపుమా ! 47

నాయిక కార్యసాధనోపాయము తోఁచక మనమున భంగపాటు నొంది నది గావున ఇది విషాదము. ఇయ్యది 'నేనేమి చేయుదును' యను ఉపాయాంతర వైమనస్యమనెడి అనుభావమువలన ప్రకటితమైనది.

ఔత్సుక్యము : 'ఇష్టవిరహాదులవలన కాలమును గడపలేకుండుట.'

ఇందు మనస్తాపము, తొందరపాటు, నిద్ర, నిట్టూర్పులు మొదలగు అనుభావములు గలుగును.

ఉదా :

ఆంధ్రనగరాన నున్నట్టియలయబోండ్లు
కరముఁ గై సేసికొని రుద్రుఁగాంచు వేడ్క
తమ్ముఁ ద్వరపెట్ట నవ్వానితడవు సేఁత
నోర్తు రెట్లెట్లొ యుల్లంబు లుదిలకొనఁగ 48

కాంతలు ప్రతాపరుద్రుతడవు సేఁతను మిక్కిలికష్టముమీఁదఁగాని ఓర్వ లేకున్నారు గావున ఇది యౌత్సుక్యము. దీనిని తొందరపాటు మున్నగు అనుభావమును వ్యక్తము చేసెను.

నిద్ర : 'మనమునకు బాహ్యేంద్రియసంబంధము లేకుండుట.'

ఇందు ఆవులింతలు, ఒడలివిఱుపు, కను లరమోడ్పు మున్నగునవి యను భావములు.

ఉదా :

అతివ కలలోనఁ గాంచిన యాత్మవిభునిఁ
గౌఁగిలింపఁగఁ గోరి భ్రమఁగన్నుతోడఁ
గేలు సాఁచెడు బయలున లీల నదిగొ !
చూడుఁ డాయింతి కెలసంబు సొం పెసంగు. 49

ఒకానొక యింతి కలలో కాంతుని కౌఁగిలింపఁ జూచుచున్నదని చెప్పుట ఇది నిద్ర. ప్రామఁగన్నులు వేయుట మొదలగు వానితో ఇయ్యది యనుభావిత మైనది.

అపస్మారము : 'మోహము, దుఃఖము మున్నగు కారణముల వలన శరీరమునకుఁ దాపము గలుగఁజేయు ఆవేశము.'

ఇందు నేలమీఁద పడుట, ఒడలు తిరుగుడ, వికటముగ మాటలాడుట, నురుఁగులు గ్రక్కుట మొదలగు అనుభావము లుండును

ఉదా :

అలుకం జెందు ప్రతాపరుద్రుఁ గలలో నబ్బాటుసం గాంచి వై
రులు తొట్రిల్లుచు లేచి కావుము మమున్ రుద్రేశ్వరా! యంచు, లో
పొలముల్ సేగఁ జాఱుచుం దిరుగుచుం బొర్లాడుచున్ దవ్వులం
గలచుట్టాలను గూడఁ బేర్కొ తొలుకంగాఁ బిల్తు రప్పట్టునన్ 50

ఇట శత్రురాజులు ప్రతాపరుద్రుని కలలో చూచి భయాతిరేక మునఁ భ్రాంతు లైరి. వారి కావేశము కలిగినది కావున ఇది అపస్మారము. పరుగులెత్తుట, పొర్లాడుట, దైన్యము గదురఁ బిల్చుట అను అనుభావములచే ఇయ్యది వ్యక్తీక రింపఁబడినది.

సుప్తి : 'గాఢమగునిద్ర'.

ఉదా :—

కాకతీంద్రుఁడు జగమును గాచుచుండఁ
గరము నిశ్చింతుఁ డగు హరి గాఢనిద్ర
భూపుశయ్య మనువెన్నెలం బొంగి మ్రోయు
పాలకడలియుఁ దెలుపఁగాఁ జాలకుండె. 51

క్షీరసముద్ర ఘోషమునైనను వెన్నునినిద్రను చెఱుప లేకున్న దనుట సుప్తి. దీనికి బాహ్యేంద్రియక్రియా విరామము, నిశ్చలత మొదలగునవి వ్యంజ కములు.

విబోధము : 'నిద్రనుండి మేల్కొనుట.'

కనులు నులిమికొనుట, ఆవులింతలు, ఒడలు విఱిచికొనుట మొదలగు అనుభావము లిందు పొడమును.

ఉదా :—

నృపతిశేఖరుఁ డగురుద్రనేత నిఖిల
శత్రుజాలముఁ దునుమాడి జగము నేల,
వెస విజృంభించె నున్మేష మెసఁగెఁ బ్రజల
భాగ్యలక్ష్ములు నెల్లెడ వఱలు చుండె. 25

ఇందు విజృంభించెను=వృద్ధినొందెను (మఱియొక యర్థము ఆవులించెను.) ఉన్మేష మెసఁగెను=ఉద్భవించెను (మఱియొక అర్థము కన్నులఁ దెఱచెను.) ఇట్లు అర్థద్వయమునకును అభేదముచేసి, చేతనత్వమును నారోపించిన భాగ్యలక్ష్ములు మేల్కాంచినట్లు స్ఫురించుట ఇది విబోధము. ఇయ్యది జృంభణముచే సూచితమైనది.

అమర్షము : 'ఎగ్గు చేసిన వారిపట్ల మన మెరియుట.'

ఇందు చెమ్మట పోయుట, తల పంకించుట, వెఱపించుట యనెడి అనుభావములు పొడకట్టును.

ఉదా :—

ఓయి నరేంద్రులార! ధరనుంపుఁడు విండ్లు; శిరంబు లెత్తుఁడీ
సై యని వేల్పుచాన లదె! సాగిరి జోదుల కేలుపట్టఁగా
మా యసులుం ద్వరంపడెడు మారణకేళికి నంచు రుద్రభూ
నాయకుసైనికుల్ పెనురణమ్ముల నార్తురుదగ్రమూర్తులై. 53

అరులు అసమానులయ్యు ఎదురు నిల్చినందున ఆంధ్రసైనికుల మన మెరసినది గావున ఇది అమర్షము. ఆర్చుట, మున్నగునట్టి యనుభావములచే ఈ భావము వ్యక్తీకరింపఁబడినది.

అవహిత్థ : 'సంతోషము, అనురాగము, మున్నగు వానివలనఁ గలిగిన యవయవ వికారములను లజ్జాభయాదుల నెపమునఁ గప్పిపుచ్చుట.'

మాట మఱపించుట, తెచ్చుకొనిన ధైర్యముగనఁబఱుచుట మొదలగు అనుభావము లిందుఁ జూపట్టును.

ఉదా :—

గరితలు ప్రతాపరుద్రుని
చరితలు చవులూరఁ బాడ సాగిన యంతన్
తరుణీమణి యొకతుక తన
చరణంబున నేల గీఱె సారెకు నతయై. 54

తనయెడ ప్రియుఁడగు వీరరుద్రుఁడు సానురాగుఁడై యున్నాఁడని గరితలు ప్రసంగవశమున తానని తెలియక చెప్పికొనఁగా విని, సంతసము నొందిన యొక ముగుద తన సుఖవికాసము, ఆనందబాష్పములు గనఁబడి పోవునేమో యని, 'సిగ్గుతోఁదలవాల్చినట్లుగ' తలను వంచి యాకారగోపనము చేసికొనినది గావున ఇది అవహిత్థయైనది.

ఉగ్రత : 'హాని గల్గించినవారియెడఁ గ్రౌర్యము వహించుట.'

వెలపించుట, కొట్టుట, బంధించుట మొదలగు అనుభావము లిందుగల్గును.

ఉదా :—

గోలా! ప్రియు నిటు గొనిరా!
బాలామణి విరహబాధ వాసెడు; నవలా
వాలుంజూపు లకొలువుల
పాలై మసియయ్యెఁ గాదె! పాపము! నెలయుఁ, 55

విరహిణిని వేధించి, సాపరాధుఁడయిన చంద్రుని చూపుకొలువులతో మసి చేసెనని చెప్పుట ఇది ఉగ్రత. కనులెఱ్ఱఁజేసి చూచుట యను అనుభావమువలన ఇట ఉగ్రత అనుభావింపఁబడినది.

మతి : 'శాస్త్రాదులవలన నొఁగానుఁలను జక్కఁగఁ జర్చించి యథార్థము నిశ్చయించుట.'

శిష్యుల కుపదేశించుట సందియమును పాపుట, తెలివితో వ్యవహరించుట యను అనుభావము లిందు పొడమును

ఉదా :—

సందియమా! భూతలమునఁ
జందురుఁడే వీరరుద్ర జగతీపతి దాఁ
బొందిక వాని కరమ్ములు
గ్రందుకొనం జలువబాలుగా నంగము లౌ! 56

అంగములకు ప్రియుని కరసంస్పర్శము గలుగఁగా చంద్రకాంత శిలలకు చంద్రకిరణ సంస్పర్శమునవలె ద్రవీభావము గలిగెనది గనుక ప్రియుఁడగు వీర రుద్రుఁడు చంద్రుఁడే యని నిశ్చయించి పలుకుట యను అనుభావముచే ఇట 'మతి' యను వ్యభిచారి భావము వ్యక్తీకరింపఁబడినది.

వ్యాధి : 'మనస్తాపాదుల వలనఁ గలుగు జ్వరము మొదలగు శారీరక బాధ.'

ఉదా :-

దెసలుగెల్చు రుద్రదేవుని పగతుర
మగువగమికిఁ గలుగు మహాసువేకి
ఇవము నిండినట్టియెడలను మంచుపై
మనసు పుట్టఁజేయు మఱియు మఱియు. 57

కాకతిరాజ శత్రుస్త్రీలకు కలిగిన మదనజ్వరము మంచుకొండపైఁ గూడ మంచుగావలయు ననిపించుచున్న దనుట ఇది వ్యాధి ఇది తాపాద్యనుభావము లచే వ్యక్తము.

ఉన్మాదము : 'చేతనాచేతనముల యెడ భేదములేక వర్తిల్లుట.'

ఇందు కారణములేని నవ్వు, సంబంధములేని ప్రలాపము, హేతువులేక యే పరుగులిడుట, దుఃఖించుట మొదలగు అనుభావములు పొడ మూపును.

ఉదా :—

వీరరుద్రు విజయభేరీ నినాదము
లెల్ల దెసలఁ బిక్కటిల్లఁ జేయ
భీతి మతిసెడంగ వృక్షమ్ములను ద్రోవ
లడుగు చుందు రకట ! యహితనృపులు. 58

మనుష్యుల నడిగినట్లు వృక్షమ్ములను ద్రోవ లడుగుచుండుట యను అను భావమే ఇట ఉన్మాదమును ప్రకటించుచున్నది.

మరణము : 'చావునకు యతనము సేయుట.'

ఉదా :—

తన ప్రియుసెడ కోర్వని యా
వనితయు నిఁక జీవనమ్ము న మ్మను మతిమై
కనుకని వెన్నెలఁ దిరిగెడు,
తనువున కా మలయపవనుఁ డాఁకఁగ నిచ్చున్. 59

ప్రియుః విరహము నోర్వని యొక చాన మరణించుటయే లెస్సయని వెన్నెలలో తిరిగెడి. పైరగాలికి ఒడ లొప్పగించినది. విరహ దుఃఖితులకు వెన్నెల దావాగ్ని వంటిది. ఇఁక పైరగాలి బాసిక పైదోడు. ఇట్లు ముమూర్ష చెప్పఁబడుట ఇది మరణము. శరీరముపై ఆసవీడ రాహాసకృత్యమునకు గడంగుట ఇట అనుభావము. దీనిచే మరణ ముద్యోతితము. ప్రత్యక్షముగ మరణము నుదాహరించుట యమంగళము గావున మరణమునకై యత్నించుటయే యిట మరణశబ్దముచే వివక్షితమని ధనిక హేమచంద్ర విద్యానాథుల యభిమతము.

త్రాసము : 'మెఱుపు మెఱయుట, ఉఱుముట, భూకంపము మొదలగు ఆకస్మికాఘాతముల వలన మనమునఁ గలుగు కలఁక.'

ఇందు ఒడలు వడఁకుట, అవయవములు ముడిచికొని పోవుట, గగుర్పాటు, మూర్ఛ మున్నగు అనుభావములు పొడకట్టును.

ఉదా :—

పొలయలుక గలిగి పొలఁతుక
చలమునఁ దవవుండి యుఱుముసవ్వడి విని, వే
చలియింప మేనుఁ దీవియ,
బలిమిని దాఁ గౌఁగిలించెఁ బ్రాణేశ్వరునిన్. 60

ఒక కాంత ఉఱుముసవ్వడి విని వెఱపందినదిగాన ఇది త్రాసము. దీనికి అంగకంపము అనుభావము

వితర్కము : 'ఒక దానియందును నిశ్చయజ్ఞానము లేకుండుట, 'ఇదియా? అదియా?' యని యనుకొనుట.'

కనుబొమ లెగురవేయుట, తల పంకించుట మొదలగు అనుభావము లిందుగలుగును.

ఉదా :

హృదయము వానిపైఁ దను లహీనగుణంబులఁ జేసి, యన్య మిం
పొదవదు ; దుర్లభుం డతఁడు నుర్విభుం డనరైరి చేటులున్ ;
ఎదురుగ నేఁగ నుల్లమున నెంతయు మోహము రేఁగు; కార్య మీ
యదనున నేమి? లోని వెత గంత మదేమి? స్వరూపమేమియో? 61

నాయిక ఇట కర్తవ్యమేమి ? అంతర్వ్యథకరము యొక్క యంత మేమి ? దాని స్వరూపమేమి ? యని వితర్కించుట ఇది వితర్కము. కనుబొమ లెత్తి సాలోచనముగ చూచుట యనునది దీనికి అనుభావము.

సాత్త్విక-వ్యభిచారిభావములు సర్వరససాధారణములు

సాత్త్వికభావములు, వ్యభిచారిభావములు ఆ యా రసములలో సమానముగ వచ్చుచుండునవి గావున వానికి ప్రత్యేకముగ ఉదాహరణము లీయలేదు. ఈ సాత్త్వికవ్యభిచారిభావములలో నేవేవి యేయే రసములలో ఏ విధముగ అనుప్రవేశము గలిగియుండునో యిట వివరింపఁ బడుచున్నది :

1. **శృంగారము** : సాత్త్వికవ్యభిచారిభావముల కన్నింటికిని శృంగార రసమున ప్రవేశము గలదు.

2. **హాస్యము** : గ్లాని శ్రమ చపలత్వ హర్షా వహిత్థలనునవి యిందు గలుగును.

3. **కరుణము** : మదధృతి వ్రీడాహర్ష గర్వౌత్సుక్యోగ్రతలుదక్క తక్కిన వన్నియు నిం దొప్పును.

4. **రౌద్రము** : గ్లాని శంకాలస్య దైన్య చింతా వ్రీడా వేగజడతా విషాద సుప్తి నిద్రాపస్మారావహిత్థా వ్యాధ్యున్మాద శమత్రాసము లనునవి యిందుఁ గలుగవు. తక్కినవి కలుగును.

5. **వీరము** : రౌద్రరసమందు గలుగు భావములును, నిర్వేదమును ఇందు గలుగును.

6. **భయానకము** : అసూయా మద ధృతివ్రీడాహర్ష గర్వనిద్రాసుప్త్య మర్షావహిత్థోగ్రతా మతు లనునవి దక్క తక్కినవి యిందు పొడమును.

7. **బీభత్సము** :
8. **అద్భుతము** :
} ఈ రెండింటి యందును చింతా త్రాసాదులను యథా సంభవముగ నెఱుంగునది.

9. **శాంతము** : నిర్వేదము, ధృతియు నిందు గలుగును.

శృంగారచేష్టలు

ఇవి పదునెనిమిది :

1. భావము	7. విలాసము	13. బిబ్బోకము
2. హావము	8. విచ్ఛిత్తి	14. లలితము
3. హేల	9. విభ్రమము	15. కుతూహలము
4. మాధుర్యము	10. కిలికించితము	16. చకితము
5. ధైర్యము	11. మొట్టాయితము	17. విహృతము
6. లీల	12. కుట్టమితము	18. హాసము.

వీనిలో భావ హావ హేలా మాధుర్య ధైర్యములు మానసిక చేష్టలు. తక్కిన లీలాదులు కాయిక చేష్టలు. మొత్తముమీఁద అన్నియు అనుభావములే. కొందఱు ప్రాచీనాలంకారికులు మోహి దాలంబన చేష్టారూపము లగు ఇవ్వా నిని ఉద్దీపన విభావము లనియు పరిగణించిరి.

శృంగారచేష్టల స్వరూపము - ఉదాహరణము

భావము : 'బాల్యయౌవనముల సంధిలోఁ గలుగు రసజ్ఞానయోగ్యత.'

యౌవనారంభమున శృంగారవిషయకముగ అంతఃకరణమునఁ గలుగు నొకానొక వికారము భావమని తాత్పర్యము.

ఉదా :

బాల్యమునఁ దాము గీర్తించు ప్రభువతంసు
నమలగుణములె జవ్వనమందుఁ బాడ
మేను పులకెత్త జవ్వనుల్ మిసిమి మీఱి
సిగ్గు నొందుదు రొక వింతచిన్నె లొలయ. 62

ఇట ప్రతాపరుద్రుని గుణకీర్తనము చేసినంతనే చిన్నతనమున కలుగని యొకానొక చిత్తారంభము జవ్వనులకు గలుగుటచే ఇది భావము.

హావము : 'అంగవికార మొకింత బయల్పడిన భావమే హావము.'

భావమున కుదాహరణముగనిచ్చిన పద్యమే దీనికిని ఉదాహరణము. అందు 'మేనుపులకరించినది జవ్వనులకు' ననుట అంగ వికారము బయల్పడినది గావున హావము.

హేల : 'అంగవికారము స్పష్టముగఁ గనుపట్టుభావమే హేల.'

ఉదా :

ఏరికిఁ దెలియఁగ రా దను
కోరికఁ బ్రియు మదిని జేర్చికొంటివి ముగుదా!
సారెకు నీభావము మెయి
మీఱినగగు రిదిగో! చాటు మేలగు రీతిన్. 63

భావము పులకలతో చాటఁ బడుచున్నది గావున ఇది హేల.

ధైర్యము : 'సంప్రదాయము, సౌశీల్యము, మొదలగు వాని నుల్లం ఘింపకుండుట.'

ఉదా :

కులకాంతలకుం దగ దధి
కులమర్యాదలను వీడఁగోరిన రీతిన్,
దలఁపును నీడ్చెడి రుద్రుని
తెలిగొనములు, నేమిచేయఁ దెలియఁగరాదే! 64

ఒక కాంత ప్రతాపరుద్రుని గుణాకర్ణనమున తన డెందము తదాసక్త మగుచుండ కులమర్యాదను, సౌశీల్యమును తలంచుకొని తిరిగి మనమును ఉగ్గఁ బట్టి ఏమి చేయుదునా ? యని చెలితో మంతనము చేయుచున్నది. సంప్ర దాయసౌశీల్యముల ని ట్లుల్లంఘింప కుండుటచే ఇది ధైర్యము.

మాధుర్యము : 'తొడవులు లేకున్నను అందముగనే యుండుట.'

ఉదా :

సాటిలేనట్టి తనమేని సౌరుఁ జేసి
జగము లన్నియుఁ గెల్చు నీచానమిన్న ;
యింకఁ దొడవులు గై సేయుటెల్ల నిజము
కోరి వానికె వన్నెలు గూర్పనౌను. 65

తన సహజసౌందర్యము చేతనే జగములను జయించిన దనుట ఇది మాధుర్యము.

లీల : 'నుపులను, నడలను, పనులను నాథు ననుకరించుట.'

ఉదా :

తా విభుననుకారమ్మున
సేవించుట రాజ్యలక్ష్మి చెలఁగెను సతియై
శ్రీ వీరరుద్ర భూపతి
దేవేపులలోన మిగులఁ దేజ మెలర్పన్. 66

రాజ్యలక్ష్మి విభు ననుకరించె ననుటచే ఇది లీల.

విలాసము : 'ప్రియునిఁ జూచుటతోనే గలుగు అంగవికారము.'

ఉదా :-

సుందరరూపు రుద్రనృపుఁ జొక్కపుఁ జూపులఁ జూచు నాతి యిం
పొందు వయస్సునం దుదయ మొందిన మేలగు తియ్య చిన్నెలుం
గ్రంద మహారసోద్ధతిని గల్గిన సాత్త్విక భావచాతురీ
మందిరమై తలిర్చు సుమమార్గణు శిల్పము వెల్గుఁ జిత్రమై. 67

ఇంతికి వీరరుద్రదేవుని చూడఁగనే రోమాంచాదులగు అంగవికారములు గలిగిన వనుటచే ఇది విలాసము.

విచ్ఛిత్తి : 'అలఁతి తొడవులతో నున్నను మిక్కిలి యందముగఁ గన్పట్టుట.'

ఉదా :—

ఎవ్వనికై కాకతిపురి
జవ్వనులకు జగతి మించు సొ రొనఁగూడెన్ ?
నివ్వటిలు దేవ నోచెలి !
యివ్విధిగ నలంతి తొడవులే దయివాలన్. 68

అలఁతి తొడవులతోనే జగమునుమించు సొరు ఓరుగంటిచానలకు కలిగిన దనుట ఇది విచ్ఛిత్తి.

విభ్రమము : 'ప్రియుఁడు వచ్చువేళ దెలిసి సంబరమున నాయాయిమ్ముల దప్పు రీతిని సొమ్ములు గై సేసికొనుట.'

ఉదా : —

ప్రొద్దు గ్రుంకెనంచుఁ బొలఁతుక చెలినోట
వినెడు నంతమాత్ర వేగిరించి
కేలఁ దొడుగు గోల కాలి యందియలను,
గంకణములు పెట్టుఁ గాళ్ళ కొలసి. 69

కాంతురాక నెఱిఁగి కాంత సంబరమున అందెలను చేతులకును, కంకణములను కాళ్ళకును పెట్టికొనినది. కావున ఇది విభ్రమము.

కిలికించితము : 'రోషము, దుఃఖము, భీతి, సిగ్గు మొదలగునవి కలిసి యుండుట.'

ఉదా :—

ఏకాంతంబునఁ గాకతి
భూకాంతుఁడు చెఱఁగు లాగఁ బువుఁబోఁడికి వే
భ్రూకుటి గొండ్లి యొనర్చెను,
మేకొని తొట్రిలెను నుడులు, మేను వడంకెన్. 70

నాయికకు వెఱపు, బిడియము గలిగెను గాన ఇది కిలికించితము.

మొట్టాయితము : 'ప్రియుని గుణములను జెప్పికొను తఱిఁ దన యభిలాపమును సూచించుట.'

ఉదా :—

వీరరుద్రుని గుణములు వీను లలర
వినుచు నున్నట్టి యా యలివేణి తలఁపు
లొడలు దాఁచుటతో బైటఁ బడినయట్లు
గగురుపాటునఁ బ్రకటముల్ గావు చూవె ! 71

ఒక ముగుదకు ప్రియుగుణ శ్రవణము వలన ఉల్లమున మన్మథభావ మంకురించినది. దాన మెయి గగురువొడిచినది. ఈ గగుర్పా టెవరు చూచి పోవుదురో యని, యంగములను కప్పిపుచ్చుకొనుచున్నది. ఈ యవయవాచ్ఛాదనమే గగుర్పాటునకంటె స్పష్టముగ ఆమె మన్మథ భావమును చాటుచున్నది. ఇందు ప్రియుగుణ శ్రవణము వలన మేను గగురుపొడువ కాంత తనకున్న ఆలింగనాద్యభిలాపమును సూచించెను గాన ఇది మొట్టాయితము. ప్రియగుణస్తుతి

వలన కలిగెన పులకలు మన్మథభావమునకు సూచకములని అభియుక్తుల యభి
మతము.

> 'గుణాన్ గణయతి స్వైరం వీక్షతే భావమందరమ్
> రోమాంచో గద్గదపదా వాక్ స్వేదశ్చ కపోలయోః
> విస్రంభకథనం దూత్యా తత్సమాగమచింతనమ్
> ఏవంగుణస్తుతిభవా భావాః మన్మథసూచకాః' (భావప్రకాశము)

కుట్టమితము : 'రతికాలమున నఖక్షతాధరదంశనాదు లగు సమ్మర్దము
గలిగియు మనమున ఆనందించుట.'

ఉదా :

హద్దులు మీఱు సంగజుని యాటల నీటునుదెల్పు నంగముల్
తద్దయు వింతగా నొకపిధమ్ముగఁ జూచెడి చేటిఁగాంచి యా
ముద్దియ సిగ్గుచెంది ప్రియు మోహపు గ్రుడ్డితనంబు, ధార్ష్ట్యము,
న్నిర్దతనం బెఱుంగుటను నేలను గీఱు, శిరంబు వాంచెడిన్. 72

నెచ్చెలి యచ్చెరువువొందుమాడ్కి నాయికకు నఖక్షతములు, అధరదంశన
ముద్రలు గలిగినని గావున ఇది కుట్టమితము.

బిబ్బోకము : 'ప్రణయకోపమున ప్రియుని కథాలాపముల యెడ ననా
దరము సూపుట.'

ఉదా :

సరి కాలూనెడుఁ గాక ! నింట ; భువియుం జేఁబూని సయ్యాటల
న్నెరవుంగాక ! మొగమ్మొ యి మ్మగుత ! వాణీదేవికి న్నిచ్చలున్ ;
సరి! యాపుద్రుని తియ్యమాట లిఁక మేల్ చాలింపవే! యోసి! ము
న్నెఱుఁగన్ లేదఁటె ! పువ్వువిల్తుఁ డిఁక విల్లెక్కించుతం దూపులన్. 73

ఇట రాజేంద్రుఁడు దన భార్యలలో అభిమానవతియగు ఒక మానిని
కడకు తియ్యని మాటలు చెప్పి దాసిని పుత్తెంచెను. అద్దాని మాటలు విని ఈసు
రోసములు పురిగొన్న యా కోవన 'ఆ లచ్చితో, ఆ పుడమితో, ఆ వాణితోనే
కులుకనిమ్ము ! ఈ తియ్యని పులుపుచ్చుకపు మాటలు నే నెఱుఁగనివి గావు;
పొమ్ము ; నే నీ మారునిశరమ్ముల కెరయై మడిసెదను లెమ్ము !' అని యను
చున్నది. నాయిక ప్రియుని అలాపముల యెడ అనాదరము చూపినదిగాన ఇది
బిబ్బోకము.

లలితము : 'సుకుమారమైన యంగ విన్యాసము.'

ఉదా :—

అడుగులువేయు నాటలను నందెలు సందడి సేయ, లీలమై
వడిఁగరతాడనంబుల నవారిగఁ గంకణముల్ ధ్వనింప, మేల్
నుడులను నవ్వువెన్నెల మనోహరరీతినిఁ దళ్కులెత్త, న
య్యొడయని రుద్రుఁ గొల్చిరి సముజ్జ్వలు మానిను లేకతంబునన్. 74

రహఃకేళులందు కాంతల సుకుమారాంగ విన్యాసములు చెలంగెను గాన ఇది లలితము.

కుతూహలము : 'రమ్యవస్తు సందర్శనమునకై త్వరపడుట.'

ఉదా :—

భద్రగజమెక్కి శ్రీవీరరుద్రుఁడేఁగు
దెలఁ గాంచఁగ నెమ్మదిఁగోరి వేగఁ
బరుగులిడి, మేడ లెక్కఁగఁ జాటు పడుదు
రాంధ్ర నగరీవతంస పురంధ్రు లెపుడు. 75

రమణులు రమ్యాకారుఁ డగు రాజచంద్రుని దర్శింప త్వరపడుచుండుటచే ఇది కుతూహలము.

చకితము : 'వెఱపుచేఁ గలఁత నొందుట.'

ఉదా :

ఉల్లస మాఁడగోరి, చెలి యూరకయుండఁగఁ, జాటు చాటునన్
మెల్లనవచ్చి నిల్చు దను మించుల మించుదృగంచ లంబులన్
వెల్లువలై విలాసములు వేడుకఁ దోఁపఁగఁ జూచు కామినీ
తల్లజముం గనుంగొని సదా యటులే చన ఱేఁడు గోరెడున్. 76

అంతఃపురమున ఒక నాయికా మందిరమున కేఁగుచు ఱేఁడు ఆమె తన్ను చూడకుండునట్లు ఆ స్తంభము చాటున, ఈ స్తంభము చాటున దాఁగుచు పోయి ఒక్కమాటుగ కాంత యెదుటనిల్చి చూడవలెనను కోర్కితో అల్లే నక్కుచు వచ్చుచున్నాఁడు. నాయిక యొక్క చెలికత్తె రాజును ముందే చూచి నది; కాని తన నెచ్చెలిని ఎగతాళి చెయవచ్చునని కాంతతో ఆ సంగతి చెప్పక మిన్నకున్నది. ఇంతలో ఱేఁడు వచ్చి నాయిక కట్టెదుట నిలిచెను. నాయిక

ఆశ్చర్య చకితురాలయినది వింత, సిగ్గు, వెఱపు డెందమున ముప్పిరిగొన్నవి. మొదలే లేఁడి చూపులు; వానిలో ఈ భావ శబలతతో కంపాలతలు పరుగు లిడినవి. అట్టి మెఱుపు చూపులతో తన్నుచూచుచున్న తన కాంతలో తేనికొక వింతయు, అపూర్వమైనగు సొగసు దోఁచినది. కావున అతఁడు ఈ విధముగనే మఱియొకమాఱు, ఇంకొకమాఱు వచ్చి తనివిదీఱ గాంచి, యానందింపఁ గోరుచున్నాఁడు. ఇట కాంత కలఁకన నొందినది గావున ఇది చకితము.

విహృతము : 'లజ్జావశమున అవసరముగు పట్లఁ గూడ మాటలాడ కుండుట.'

ఉదా :—

వనిత ! రుద్ర భూపతి భుజాభ్యంతరమున
వెలయు చెంగల్వ విరిదండఁ గలుపు దీన
ననుచు గుబ్బల మకరిక టద్దు చెలినిఁ
జూచుఁ జుఱచుఱ నాముగ్ధ సొంపు లొలుక. 77

గుబ్బలపై మకరికాపత్ర రచన చేయుచు ఒక చెలి ఎగతాళికి నాయికతో ఇట్లనినది: 'వీనితో నీవు రుద్ర భూకాంతుని మెడలో వెలయు చెంగల్వ దండను పెనవేయుము' ఆ పరిహాస వాక్యమును విని, యా మాట తనకు లోపల ఎంతయు ప్రియమైనదయ్యు పైకి మాత్రము తెచ్చుకోలు కోపముతో నాయిక 'అట్లు ప్రేలకు'మని మందలింపవలసినది. కాని నాయిక ముగ్ధ యగుటచే లజ్జా భరమున ఆ యంత మాటయు అనలేకపోయినది. కావున ఇది విహృతము.

హసితము : 'జవ్వనపు పొంగునఁ గారణము లేకయే గలుగు నవ్వు.'

ఉదా :

లలన నేర్చిన యౌవనలక్ష్మి నేర్పు
నెట్టు లెట్టుల నగియెడు నట్టు లటుల
అలరుటమ్ముల జోదునయ్యలుఁగు గమియు
వలపుకాని తలంపును జెలఁగి విరియు. 78

జవ్వనమున లలనకు నవ్వు పొడమినది గావున ఇది హసితము,

మన్మథావస్థలు

విప్రలంభ శృంగారము యొక్క అంకురితత్వ, పల్లవితత్వ, కుసుమితత్వ, ఫలితత్వ రూపమగు క్రమవికాసమునకు హేతువులగు పంద్రెండు దశలు నిరూపింపఁబడుచున్నవి.

బీజము తొలుత మొలకెత్తి, పిమ్మట చిగిర్చి, తరువాత పూచి, కడపట ఫలించినట్లు రతియు క్రమముగ విభావాది సామగ్రితో అంకురించి, పల్లవించి, కుసుమించి, ఫలించి రసభావమును పొందును. ఈ క్రమ వికాసమునకు హేతువు లగు దశలు పండ్రెండు గలవు. వానికే మన్మథావస్థ లని పేరు. అవి యిట నిరూపింపఁబడు చున్నవని భావము.

1. చక్షుఃప్రీతి	5. జాగరము	9. సంజ్వరము
2. మనస్సంగము	6. కృశత	10. ఉన్మాదము
3. సంకల్పము	7. అరతి	11. మూర్ఛ
4. ప్రలాపము	8. లజ్జాత్యాగము	12. మరణము.

కొందఱు మన్మథావస్థలు పదియనియే యనుచున్నారు.

'దృఙ్మనస్సంగ సంకల్ప జాగరాః కృశతాఽ రతిః
హ్రీ త్యాగోన్మాద మూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశ.'

అని కొందఱ మతమున మన్మథావస్థలు పదియే.

చక్షుఃప్రీతి : 'ప్రత్యక్షముగనో, చిత్తరువుననో, స్వప్నముననో నాయికను నాయకుఁడుగాని, నాయకుని నాయికగాని మక్కువతోఁ జూచుట.'

ఉదా :—

అంగమును దాల్చి వచ్చుననంగు భంగి
మచ్చ దొలఁగిన యా చందమామ పగిది
నెచ్చెలీ! రుద్రదేవుండు నిక్కముగను
గనులపండువు నా కగుఁ గాంచినంత. 79

నాయిక రుద్రదేవుని కనులపండువుగ కాంచినది గాన ఇది చక్షుఃప్రీతి.

మనస్సంగము : 'ఎల్ల వేళలను బ్రియునియందే యుల్లము నిల్పి యుంచుట.'

ఉదా :—

ఎల్లవేళల రుద్రనరేంద్రు మీఁద
నెడఁద నిల్పిన నన్నె తా వెడల నడిపె;
నింక మీ మాట చెలులార! యేల యడుగ?
పల కనలెద రింక నో బేలలార! 80

ఇట నాయిక ఎల్లవేళల రుద్రునిపై మనము నిల్పినది గావున ఇది మన స్సంగము.

సంకల్పము : 'ప్రియుని గుఱించియున్న కోర్కె.'

ఉదా :—

చిఱునగవు లొల్కఁ గాటంపుఁ జెలిమి వెలయ,
ప్రేమ నిండుగఁ బాఱెడు వీరరుద్రు
తీపిక్రేగంటి చూపు లేతెంచి వేడ్క
నెపుడు నాపైని బడునొక్కొ యెఱుఁగరాదు ! 81

నాయిక ప్రియకటాక్షవీక్షణములను కోరుచున్నది గాన ఇది సంకల్పము.

ప్రలాపము : 'ప్రియుని గుణముల నెల్లప్పుడును గొనియాడుట.'

ఉదా :—

అట్టి నేర్పరి, మఱి యట్టి యన్నుకాఁడు,
నట్టి గంభీరుఁడును, నట్టి యమలగుణుఁడు
వీరరుద్రుఁ డొకండె యీ విశ్వమందు
ననుచుఁ బ్రౌఢాంగనలు గోష్ఠి నాడుచుంద్రు. 82

విశ్వమందెల్ల వీరరుద్రుఁడొక్కఁడే నేర్పరియు, అందగాఁడును, గంభీరుఁడును, అమలగుణుఁడు నని ప్రౌఢాంగనలు కొనియాడిరి గావున ఇది ప్రలాపము.

జాగరము : 'ప్రియుని విరహమున నిదురలేమి.'

ఉదా :—

ఎట్టులెట్టులో పవలెల్ల నెట్టినాను
వచ్చిపడె నింక రేయెండవెచ్చు రేయి,
మారుఁ డల్లదె ! యలుఁగులు నూఱుచుండె
నిద్రయును రాదు ; రాఁడుగా రుద్రవిభుఁడు ! 83

నాథుని రాక కెదురు చూచిచూచి యెట్లెట్లో పగలు గడిపినను నాయికకు వెన్నెలరేయి గడపుట కష్టతరమైనది. పోనీ ! స్వప్నముననైన ప్రియసమా

గమను కలుగుననని యాశపడుచున్న కంటికి కునుకు వచ్చుటలేదు. ఇట్లు నాయి కకు నిదుర లేమి చెప్పబడుటచే ఇది జాగరము.

కృశత : 'ప్రియ చింత వలన మేను చిక్కిపోవుట.'

ఉదా :

చెలియా! యుంగర మిద్ది యంగదముగాఁ జెన్నారె నేల్లే? సఖీ!
వలపుల్ నిల్పఁగ; వాఁ డెవండొ? భువి సాపత్న్యంబగుఁ వేనితో;
తెలిసెఁ గోరితి నెమ్మిఁ గాకతిధరిత్రీనాథు, నౌనే? విభుం
డిల శ్యామాంగి, గిరిస్తనిఁ, స్థిరను నిన్నేలుం గడుం బ్రేముడిఁ. 84

ఒక నాయికకును, ఆమె చెలికత్తెకును ఇట్లు సంభాషణము జరిగినది :

చెలికత్తె : చెలీ! నీ యుంగరముగదా! యిది; నేఁ డిట్లు అంగద మైనదేల?
నాయిక : ప్రేమ మహాత్మ్యమున.
చెలికత్తె : ఆ నీ ప్రేమపాత్రుఁ డెవఁడు ?
నాయిక : (సిగ్గున చెప్పలేక) పుడమియు నేమను సవతుల మెవ్వని వలన నగు దుమో .... అతఁడు!
చెలికత్తె : ఓహో! తెలిసినది. వీరరుద్ర రాజేంద్రు మదిఁగోరి వరించితివా! మంచిది లెమ్ము, అతఁడు నిన్ను మిక్కిలిగఁ బ్రేమించును లెమ్ము. శ్యామాంగివి, గిరిస్తనివి, స్థిరవు గావున నిన్నును ఆ పుడమితోఁ బాటుగ ప్రేమించును లెమ్ము.

ఈ సంభాషణము వలన ప్రతాపరుద్రునిఁ గోరి యొక నాయిక కృశించి నదని తెల్లమగుచున్నది గాన ఇది కార్శ్యము.

'శ్యామాంగి' యను పదమునకు పుడమిపక్షమున నల్లనియంగము గలది యనియు, నాయికాపక్షమున యౌవన విలసితములగు అంగములు గలది యనియు, అర్థవిశేషములను గ్రహింపవలెను. అట్లే 'గిరిస్తని' యను పదమునకు పుడమి పక్షమున పర్వతములు గలది యనియు, నాయికా పక్షమున ఉన్నత స్తనములు గలది యను అర్థద్వయమును 'స్థిర' పదమందు కదలనిది, స్థైర్యము గలది అను ఉభయార్థములను గ్రహింపవలెను.

అరతి : 'ప్రియవ్యతిరిక్తమగు విషయమునం దిచ్ఛ లేకుండుట.'

ఉదా :—

చంద్రదృష్టినె సిరసించుఁ జంద్రవదన
పూని నిందించు నాసులయానిలంబు
నుత్సహింపదు మనసున నుత్సవముల
నీమనంబున యోచింతు వేమి ? సుభగ.[1] 	85

నాయికావస్థను జూచి నాయకునితో చెప్పుచు 'సూసఖికి చంద్రమలయానిలంబు లనిన గిట్టుటలేదు. ఉత్సవములన్నను సరిపడుటలేదు. ఇఁక సుభగుఁడ వగు నీ యిష్టము' అనినది వేగమే పై చేసి చెలిగాని పొమ్మని తాత్పర్యము. నాయిక ప్రియవ్యతిరిక్తములగు చంద్రాదులను ఇచ్ఛగింపమి ఇది అరతి.

వ్రీడాత్యాగము : 'సిగ్గు వదలి వర్తిల్లుట.'

ఉదా :—

ఆఁడుపుట్టువుమర్యాద నవలఁ ద్రోచి
మగువ ! తెగఁబడిన నీ వాడుమాటలు విని
తలలు వాంచుచు సిగ్గిలి, దవ్వులకును
దరలినారలు పెద్దలు త్వరితగతిని. 	86

ఇట ఒక కాంత మన్మథాతిరేకమున ఉన్మాదముగ మాటలాడినది గావున ఇది వ్రీడాత్యాగము.

జ్వరము : 'విరహము వలన మిక్కిలి తాపము గలుగుట.'

ఉదా :—

వెడఁద విరహాజ్వరంబున వేఁగి వేఁగి
వధువు శైత్యోపచారముల్ వమ్ముగాఁగ
అమలగుణ ! రుద్ర ! నీదర్శనామృతంబు
గోరుచున్నది యిప్పుడు కూర్మి దనర 	87

---

1. సుభగుఁడొక నాయకుఁడు.

'సపత్నీనఖదంతాదిచిహ్నం యత్ర న దృశ్యతే
విస్మార్యమాణమానేర్ష్యః సుభగః సోఽభిధీయతే' అని లక్షణము.

నాయికకు శైత్యోపచారములు వ్యర్థమైపోవునంతటి విరహతాపము గలిగినది గాన నిది జ్వరము.

[1]ఉన్మాదము : } ఈ రెండింటికి మున్ను వ్యభిచారిభావప్రస్తావమున ఉన్మాద
మరణము : } మరణములకిచ్చిన యుదాహరణములనే గ్రహింపవలెను.

మూర్ఛ : 'చక్షురాదులగు బాహ్యేంద్రియములు తమతమ వ్యాపారము లందు ప్రవర్తిల్లకుండుట వలన శూన్యాంతఃకరణ మేర్పడుట.'

ఉదా :—

ఉల్లమందున నెలకొని యున్న రుద్రుఁ
గూర్మిఁ గాంచఁగఁ గోరెడి కువలయాక్షి
కఖిలబాహ్యేంద్రియమ్ములు నాత్మకృతులఁ
జేయమానెను; శూన్యమ్మె చిత్తవృత్తి. 88

నాయికకు అఖిలబాహ్యేంద్రియమ్ములు స్వస్వవ్యాపారములను మాని నవి గాన ఇది మూర్ఛ.

రసము లన్నియు తత్తద్విభాగ పూర్వకముగ ఉదాహరింపఁ బడవలసి యున్నను గ్రంథవిస్తరభీతిచే ఒక శృంగారము మాత్రమే యిట విభాగపురస్సర ముగ ఉదాహరింపఁబడును. తక్కినవి స్వయముగ ఊహించుకొనునది.

శృంగారము

శృంగారము సంభోగ శృంగార మనియు, విప్రలంభ శృంగార మనియు ఇరు తెఱంగులు. 'కలిసియున్న నాయికా నాయకుల శృంగారమునకు సం భోగమనియు, ఎడఁబాటు నొందిన యవ్వారి శృంగారమునకు విప్రలంభ మనియు పే'ళ్ళని శృంగార తిలకము.

సంభోగ శృంగారము

ప్రేయసీప్రియు లొండొరులఁ జూచుకొనుట, భాషించుకొనుట, కౌఁగిలిం చుకొనుట మున్నగు ననేక వ్యాపారములతో ఇది యిన్ని తీరులని వక్కాణింప రామి ఈ సంభోగశృంగారమంతయు నొక్కటిగనే యెన్నఁబడినది.

---

1. ఇవి స్థాయిభావమునకు సహకారు లగుటచే సంచారిభావములతోను, రసాస్వాదనిమిత్తము లగుటచే మన్మథావస్థలలోను పరిగణింపఁబడును.

ఉదా :

ఏకాంతమ్మున (బ్రాణనాథుఁ డగు సుద్రేంద్రుండు వేంచేయఁగా
సాకల్యమ్ముగఁ బోయెఁ గోపముసు, లజ్జాభారము న్వాసెనే!
నీకేలా! యుసక దాఁచునో చెలియ, రో! నిర్వేలవృత్తిగా స్మరో
ద్రేక మ్మొక్కటి గూర్చెనే! ప్రియునితోఁ దేలించెనే! కేళులన్. ౨౯

ఇట ప్రియురాలి రతికి 'ప్రాణనాథుఁ' డని ప్రేమపురస్సరముగ ఉగ్గడింపఁ బడిన వీరరుద్రుఁడు ఆలంబన విభావము. ఏకాంతము ఉద్దీపన భావము. కోపము పోయె ననుటవలన వ్యంగ్యము లగుచున్న హర్షము మున్నగునవి యను భావములు. ఆక్షిప్తములగు స్తంభాదులు సాత్త్విక భావములు. ఈ సామగ్రిచే రతి పరిపుష్టమై రసీభావమును బొంది శృంగార రస వ్యవహారమును నొందినది.

విప్రలంభ శృంగారము

అభిలాషము, ఈర్ష్య, విరహము, ప్రవాసము అనునవి కారణములు గాఁగ విప్రలంభ శృంగారము నలుతెఱంగులు.

అభిలాషము : 'నాయికానాయకులకుఁ దాము గలియుటకు మున్ను మనమునఁ గలుగు కోరిక.'

ఉదా :-

అందని మ్రానిపండు లవి; యావిభుతోడియనంగగోష్ఠి, యిం
పొందెడి నర్మభాషణము, లుల్లము దీఱఁగ నేకశయ్యయున్;
గ్రందుకొనంగఁ బ్రేమ, యనురాగ మెలర్పఁగఁ జెన్నుమీఱుదా
చందురుచూపులైన నొకసారి లభించెడిభాగ్య మబ్బునా? ౩౦

నాయికహృదయమున నాయకునితో అనంగగోష్ఠి చేయవలెననియు, నర్మభాషణము లాడవలె ననియు, ఏకశయ్యను చేరవలెననియు పెక్కుకోరికలు ఊరికలెత్తినవి. తనబోటిసామాన్యకు జనితో అట్టివి యసంభవములైనను చివర

కొకసారి తనపై ప్రియుని ప్రేమతరంగితమైన కటాక్షమును పడునా! యని యభిలషించుచున్నది. కావున నిది యభిలాష హేతుక విప్రలంభ శృంగారము.

ఈర్ష్య : 'నాయకుఁడు పరాఙ్గనాసక్తుఁడగుట నెఱిఁగి నాయిక మనసు మఱియుట.'

ఉదా :

కన్నుల నిల్పి లక్ష్మి నినుఁ గాంచఁగ నీయ దసూయ, నోటిలో
నెన్నికఁ జేరి వాణి మనసిచ్చి ప్రసంగము సేయనీదు, తా
నున్నతబాహుపీఠమున నుండి ధరిత్రి గ్రహింపనీదు కేల్,
సన్నుతశీలుఁడే నృపతి, చానరో! కోపము పూన నేటికే? 91

నాయకుఁ డగురేఁడు రాజ్యలక్ష్మి, వాణి, ధరిత్రులయం దాసక్తుఁ డగుట నెఱింగి యొక నాయిక నెమ్మనమును కలఁచినది గావున నిది ఈర్ష్యాహేతుక విప్రలంభ శృంగారము.

విరహము : 'కలిసియున్న నాయికానాయకుల కేదేని కారణమునఁ గలిగిన యెడబాటు.'

ఉదా :—

శిథిలము లగు నంగకములఁ జెలువు తనరుఁ
గ్రమము తప్పియుఁ దొడవులు క్షణము సేపు
కానఁ గై సేఁత చాలించి కాంతలార!
రమణు రుద్రునిఁ దోడ్కొని రండు! వేగ. 92

విరహము వలన కృశించిన యొక యంగనకు చెలులు భూషణములు వ్యత్యస్తముగ నెట్లెటో అలంకరించుచున్నారు. అట్టి తఱి ఆ నాయిక అనుచున్నది : 'మీ రలంకరించిన యలంకారములు మాత్ర మారీతి నెంత సేపుండును. క్షణము సేపటిలో అయా చోటులనుండికూడ జాఱిపోవును. వృథా శ్రమమేల ? రమణుని దోడ్కొని రండు,' నాయికకు ప్రియువియోగము గలిగినది గావున ఇది విరహ హేతుకవిప్రలంభ శృంగారము.

ప్రవాసము : 'నాయికానాయకు లొండొరులను విడిచి, దేశాంతరమున కేఁగుట.'

ఉదా :—

ఇల సేవ్యుం డగుఁగాక! రుద్రపతి పృథ్వీశాళి కెల్లన్. విభుల్
సుభుల్ గాఁగ మహోత్సవమ్ముల మముం జూడంగ రా గంచు ను
మ్మలికం జెందుకళింగభామినులకుం బాటిల్లుతాపమ్మునం
గలిగె న్మేనునఁ గార్శ్య, మింక యుగముల్ గా వాసరంబుల్ తగెన్. 93

వీరరుద్రచక్రవర్తి సేవార్థము ఏకశిలానగరమునకువచ్చి కళింగరాజులు తడవుసేసిరి. ఇండ్లకడ వారి భార్యలు 'రుద్రపతి నృపాలుర కెల్లరకును సేవ్యుఁడే యగుఁగాక! అయినను పండుగలకైనను మావారిండ్లకు రాఁగూడదా!' యని చింతిల్లుచు కృశించి దినమొక యుగముగఁ గడపుచున్నారు. నాయకులు దేశాంతరవాసము చేయుచున్నారు గావున ఇది ప్రవాసహేతుక విప్రలంభ శృంగారము.

రసాభాసము

రసాభాసము మ్లేచ్ఛతిర్యగ్గతబహుపురుషాసక్తి రూపమున మూఁడు విధము లని యీ ప్రకరణముననే ఇంతకు వెనుక (294...పుట,) చెప్పఁబడినది. ఆ మూఁడు విధములలో తిర్యగ్గత రసాభాసమున కిట ఉదాహరణ మీయఁబడు చున్నది తక్కిన రెండువిధములైన వానికిని ఉదాహరణములు స్వయముగ ఊహ్యములు.

తిర్యగ్గతరసాభాసము

పశుపక్ష్యాదులను ఆలంబనముగా చేసికొని వర్ణించురతియే తిర్యగ్గత రసాభాసము.

ఉదా :

గుంపులు గుంపులై కొణిగ గూళులఁ గూడిన పావురాలలో,
సొంపులు గుల్కఁ బోతు తన చొక్కపు ముక్కును ముద్దులాడఁగాఁ
బొంపిరి పెంటి మేల్మణితముల్ పచరింపఁగఁ గాంచి, చిర్నవుల్
నింపును మోము దమ్మి ధరణీపతి కాకతివీరరుద్రుఁడున్. 94

ఇంకొక పావురపుజంట యొక్క సంభోగశృంగారము వర్ణింపఁబడినది అయ్యవి కళా కౌశల్యము లేనివి గావునను, ఇట్టియెడ విభావాదిసామగ్రిసంపూర్తి కలుగదు కనుకను ఇది శృంగారరసాభాసమని తాత్పర్యము.

తక్కిన రసముల యాభాసమును భావాభాసమును ఇట్లే యూహించు కొనునది.

భావోదయాదులు-లక్షణోదాహరణములు

భావోదయము : 'హృదయమున నొకానొక భావవిశేషము పొడముట.'

ఉదా :—

ముగుదా ! నీమది నుండునెవ్వఁడు ? చెలీ ! పూవిల్తుఁడే ! యెట్టు సూ
యగుచో నాతనికేమి కార్యమిట ? జన్మాగారమన్మూర్తి యే
మగువా ! రెండవవాఁడొ ? వాని ప్రతిబింబమ్మే కదే ! రుద్రుఁడే
వగలాఁడీ ! ప్రియుఁడౌను నీకనఁగ నావామాక్షి వాల్చెం దలన్. 95

ఒక నాయికచెలికత్తెకును ఇట్లు సల్లాపము జరిగినది :

చెలికత్తె : నీ మనస్సులో నున్నవాఁడెవరు ?

నాయిక : పూవిల్తుఁడు ; నీతోఁడు !

చెలికత్తె ; అతని కేమిపని ఇక్కడ ?

నాయిక : ఆఁ ! ఏమియులేదు, మనసిజుఁడు గావున అసఁడు, ఆను పుట్టిన యిల్లని యభిమానము. అంతే !

చెలికత్తె : ఊహు ! సరే ! ఆ రెండవవాఁ డెవఁడో !

నాయిక : అతని ప్రతిబింబమే !

చెలికత్తె : సరే ! తెలిసినదిలే ! ఓసీ వగలాఁడీ ! ప్రతాపరుద్రుని వలచితివఁటే !

నాయిక : (సిగ్గునఁ దలవాల్చును)

ఇట నాయికాహృదయమున శృంగారరసాంగమగు లజ్జాభావ ముదయించుటచే ఇది భావోదయము.

భావశమము : 'భావ మేదియైనను శమించినచో భావశమము.'

ఉదా :—

సిరి నీవౌదు ; మురారి నీపతి యగున్ శ్రీవీరరుంద్రుండు ; మేల్
సరియౌఁ కూర్పు విరించిసృష్టి నిటులన్ సంధిల్లె నీనాఁటి కో
గరితా ! యీ పొలయల్క, లోఁబురుపుఁ బోకార్పంగ నౌనంచు వే
చరణ మ్మంటి వచించు చేటిఁ గని యాచంద్రాస్య నవ్వెన్ లలిన్. 96

నాయికానాయకులకు ప్రణయకలహము వచ్చినది. నాయిక మూతి బిగించుకొని బుసలు కొట్టుచున్నది. చెలికత్తె మాటకారి; దగ్గఱకు చేరినది. 'అయ్యో! ఎంత బేలలు మీరు. మీ సంగతి మీకు తెలియకున్నా దే! నీ వెవ్వతవో తెలియకున్నా? సాక్షాత్తు లక్ష్మీదేవివి నీ ప్రియుఁడో! వెఱ్ఱిదానా! వెన్నుఁడే. సృష్టిలో మీ కెనయైన దగు దంపతు లున్నారా? లేరు, లేరు. చూడు; ఈ పొలయల్క లేల? వద్దు; మీలో మీకు పోరుపులా? నాయనా! వద్దు. నీ ముద్దు పాదములాన!' అని పాదము లంటినది. నాయిక మొగము విప్పారినది. మందస్మితజ్యోత్స్నలు తొంగి చూచినవి. ఈ రీతిగ నాయికకు కలిగిన ప్రణయకోపము శమించినది గావున ఇది భావశమనము.

భావసంధి : 'సమానస్కంధము లగు భావములకు సంగ్రహ సమ్మేళనము.'

ఉదా :—

వీరరుద్రుఁడు జయయాత్ర వెడలువేళఁ
జెలఁగు పటహారవంబులఁ, జొంపు దనరు
స్వప్రియాలాపముల, వీరభటుల మేను
తనరె రోమాంచవర్మాంకితంబు గాఁగ. 97

ఆంధ్ర వీరభటులు స్వకాంతలతో ఏకాంతమున సల్లాపము లాడుచుండిరి. ఇంతలో ప్రతాపరుద్రవిజయయాత్రా ప్రస్థానమును సూచించుచు జయభేరులు మొరసినవి. అంత వీరులకు ప్రియసల్లాపముల వలనను, భేరీనినాదము వలనను రోమాంచము గలిగి కాయమునకు కవచమైనది ఇందు శృంగారవీరరసాశ్రయము లగు హర్షములకు సంధి గలిగినది గావున ఇది భావసంధి.

భావశబలత : 'భిన్నములగు పెక్కు భావము లొక్కచోఁ జేరుట.'

ఉదా :—

దూఱెదరో నను గొలపుఁ దొయ్యలు లందఱు! దిక్కు నాథుఁడే
తీరునఁ? బెద్దవాండ్రమనుతిం దిగ నిత్తురొ! చేటు దేని నేఁ
గోరుదుఁబోవ! నల్వురకు గుట్టు బయల్పడునో! సదంక మిం
పారఁగ నెప్పు డెక్కుదునొ! స్వాంతము తేలునొ! కాంతుఁ జేరెదన్. 98

ఒక కాంత నాయకుని చేరఁగోరుచున్నది. ఆమె డెందమున పరిపరి విధములగు భావములు తలెత్తినవి. కులకాంత లే మనుకొనెదరో యను సిగ్గు;

నాథుఁడు చిక్కునో లేదో యను వితర్కము ; పెద్దవాండ్రేమందురో యేమో యను దైన్యము ; ఏదారి నాకు సహాయపడును ? సరియగు తోడ్పాటులేనిది ప్రియుని సంగతి కలుగదు కదా ! యని విషాదము ; తనగుట్టు బట్టబయలగునేమోయను శంక ; ఎప్పుడు ప్రియుని యంకతలమున జెక్కుదునో యను ఔత్సుక్యము ; చిత్తమునకు స్థైర్యము గలుగునో యను ధృతి ; కాంతుని చేరవలెను అను నిర్ణయ రూపమగు మతి-అను ఈ వివిధభావము లొరసికొనుచు సమావేశము నొందినందున ఇది భావశబలత. ఈ భావములలో బాధ్యబాధకభావ మిట్లుండును : లజ్జకు-వితర్కము, దైన్యమునకు-విషాదము, శంకకు-ఔత్సుక్యము, ధృతికి-మతియు బాధకములు.

రససంకరము

భావ సమ్మేళన ప్రసంగమున రస సమ్మేళనము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

శృంగార కరుణ రసముల సంకరము

ఉదా :—

పండుగ వచ్చె దగ్గఱకుఁ బాసి ప్రవాసము సేఁగె దెట్లొ సీ!
మొండితనంబ! యే విధికి ముచ్చట గల్గెను వేఱుసేయ? నా
దండను వీడ కంచుఁగలఁ దత్పతి యాత్రను మాన్పి; లేచి, లోఁ
గొండొక దోఁచి, కూలుదురు కుంభినిఁ దావక వైరికామినుల్. 99

ఇందు ప్రియుఁడు ఆలంబనము, ఏకాంతనిశీథినులు ఉద్దీపనములు, ఆలింగనాదులు అను భావములు, శదాతిప్తరోమాంచాదులు సాత్త్వికములు, హర్షావేగాదులు వ్యభిచారులు-వీనితో కామినీరతి రసభావమును పొందును గావున ఇట శృంగారరసము గలదు. భర్తృమరణము ఆలంబనముగాఁగ. అరణ్యాదులుద్దీపనములుగాఁగ భూపతనాదులు అనుభావములుగాఁగ. అశ్రుస్తంభమోహాదులు సాత్త్వికములుగాఁగ, గ్లానిచింతాదులు వ్యభిచారులుగాఁగ శత్రుకామినీ శోకము చర్వ్యమాణమైనది. కావున ఇట కరుణరసము కూడ ఉన్నది. వీనిలో ప్రకరణానుగుణముగ పరమ విశ్రాంతి కరుణములోనే గావున అదియే ప్రథమోపస్థితమై చర్వ్యమాణమైనది గావున ముఖ్యరసము. శృంగారము తదుపస్కారక మగుట అప్రధానరసము. ఇట్లు ప్రధానాంగ రసములైన కరుణ శృంగారములు మేళవించుటచే ఇది రససంకరమని తాత్పర్యము.

రౌద్రబీభత్స రసముల సంకరము

ఉదా :—

ఎఱచి న్నంజుచు నేస్న కుత్తుకల నెంతే నేఱులై పాఱు నె
త్తురు సారాయముఁ ద్రావి కోఱ లెసఁగం దోరమ్ము లౌ యెమ్ములన్
బిరుసా ప్రేగులదండ ప్రేల నెదలన్ ప్రీలించుచున్ రుద్రరా
ట్కరవాల మ్మనిభై రవమ్ముగ బలుల్ గావించెఁ గాళింగులన్. 100

ఇందు వీరరుద్రుని క్రోధమునకు, కళింగరాజులు ఆలంబనములు. రణ భూమి ఉద్దీపనము - ఆక్షిప్త సింహానాదములు అనుభావములు, ఉగ్రతాదులు వ్యభిచారులుగాఁగ, పరిపోషము కలిగినది గావున రౌద్రరసమును ; రణాంగ ణమున చచ్చిపడియున్న యేనుఁగులు మున్నగనవి ఆలంబనములుగాఁగ, నెత్తురు త్రాగుట, ప్రేగులను జీల్చుట మున్నగునవి ఉద్దీపన విభావములుగాఁగ, రోమాంచాదులు అనుభావములుగాఁగ, ఆవేగాదులు వ్యభిచారులుగాఁగ ఇట జుగుప్స పరిపుష్టమై రసత్వ వ్యవహారమును బొందినది కావున బీభత్సరసమును ఉన్నవి.

వీనిలో ప్రథమోపస్థితి రౌద్రమునకే గావున అది ప్రధానరసము. బీభ త్సము అంగరసము ; వీనికి సమ్మేళనము కలుగుటచే ఇది రససంకరమని భావము.

రస సంకర విషయమున ఒక ఆక్షేపము : 'ప్రధానాంగ రసముల మేళనమున రససంకర మనుచున్నారుగదా! వీనిలోని అంగరసము పరిపోషము నొందినదా ? లేక అపరిపుష్టమైనదా ? పరిపోషము నొందినదే యెనుచో అదియు ప్రధానరసమే యగును గావున 'అన్యోపస్కారకము అంగరసము' అనుట పొసఁగదు. కాదు! అపరిపుష్టమే యందురా ? దానికి రసత్వమే లేదు. కావున ఏ విధముగ చూచినను ఈ 'రససంకర' మను వ్యవహారమే యుపపన్నము కాదు' అని.

సమాధానము : ఒకరసము స్వవిభావాది సామగ్రిచే పరిపుష్టమును గావచ్చును. అన్య ప్రధానరసమునకు ఉపస్కారకమై యంగమును గావచ్చునని యభియుక్తు లంగీకరించిరి. దీనినే అభినవగుప్త పాదాదులు 'స్వస్వావస్థలలో స్వస్వసామగ్రితో పరిపుష్టములై చమత్కార గోచరతను పొందిన ఆ యా రసములు అంతమాత్రముతో నాఁగవు. చమత్కారాంతరమునకై ముందునకు

సాగును' అనియు, 'అంగరసము ఆత్మపరిపోష రూపమగు సంస్కారము నొంది, ప్రధానరసముతో మేళవించి తదుపస్కారమగు' ననియు స్పష్టపఱిచిరి. కావున ఈ యాక్షేపము నిరస్తము. ఇట్లే రసాంతర సంకరముల నూహించుకొనఁ దగును. రససంకర వ్యవహారము సముపపన్నమే.

రసాశ్రయము

రసము లౌకిక మనియు, అలౌకిక మనియు రెండు విధములు.

లౌకిక రసము : లోకమున తరుణీతరుణులు మున్నగువారికి కలిగిన రత్యాది చిత్తవృత్తులు ఆ యా కార్యకారణ సామగ్రిచే పరిపుష్టములై రస భావమును పొందును. వీనికే లౌకికరసములని వ్యవహారము. వీని వలన కలిగిన ఆనందము అల్పము. అనిత్యము.

అలౌకిక రసము : కావ్యనాట్యముల వలన తాదాత్మ్యమును పొందిన సహృదయుని చిత్తవృత్తి రూపములగు రత్యాదులు విభావాదులచే పరిపుష్టములై రసవ్యవహారము నొందును గదా! ఇవి బ్రహ్మానందముతో తులతూఁగు నట్టివి. నిత్యములు. ఈ అలౌకికరసమే ఈ ప్రకరణమున చర్చింపఁబడినది. దాని యాశ్రయము వివరింపఁబడు చున్నది :

లౌకిక రసాశ్రయము : అను కార్యుఁడగు నాయకుఁడే లౌకికరసము నకు ఆశ్రయము. నేర్పరులైన నటుల సామర్థ్యము వలనను, గుణాలంకారాది పరిష్కృతమైన కావ్యమును వినుటవలనను భావుకుఁడగు సహృదయుఁడు తన్మయుఁడై అయ్యేవానిని స్వసంబంధులనుగానే భావించునేని ఈ లౌకిక రసము నకు సామాజికుఁడు కూడ ఆశ్రయము కావచ్చును. ఒకని యందుఁ గలుగు రసమును మిక్కిలి భావించుటచే భావనసేయు వానికిని ఆనందము గలుగుట యను భవసిద్ధము.

సంతోషముతో చిరునగ్గెలు చిందులాడ, ఆటలాడుకొను . పుత్త్రునిఁ గాంచి, తలిదండ్రులు మురిసిపోవుదురు. అనఁగా ఆట పిల్లవాని యానందమును కడుంగడు భావించుటచే భావుకులగు తలిదండ్రులకును ఆనందము గలిగినది ; అట్లే అన్యాశ్రయమగు రసములను భావించిన సామాజికునకును ఆ యా రసాశ్రయత్వ మువన్నమే యగునని తాత్పర్యము.

అలౌకికరసాశ్రయము : కావ్యనాటకములందు వినవచ్చు సీత మున్నగు శబ్దములవలన స్త్రీ సామాన్యస్ఫురణమును, రావణాది శబ్దముల వలన శత్రు సామాన్య ప్రతీతియు గలుగ, వారిని తమతమ మనముల నెలకొనియున్న స్వాభిలషితలగు నా యా స్త్రీలుగను, ఆ యా శత్రువులుగను భావించుటచే ఈ యలౌకికరసము సామాజికునియందుః గలుగునని నిరూపింపఁబడినది కావున దానికి సామాజికుఁడే యాశ్రయము.

ఈ యలౌకిక రసమునకు ఆశ్రయము నటుఁడుగాని, అనుకార్యులగు రామాదులుగాని కారు. నటుఁడు అనుకర్త మాత్రమే కావున రసాశ్రయత్వము సంభవింపదు. ఆతని మనస్సంతయు అభినయ ప్రదర్శన ప్రకారమునందే లగ్నమై యుండుటచే తాదాత్మ్యమును పొందుస్థితికి రానేరదు. ఒకవేళ ప్రేక్షకులవలె ఆతనికిని కావ్యానుసంధానబలము వలన తాదాత్మ్యమే కలిగినయెడల అతఁడును రసాశ్రయమగును కాని ఆస్థితిలో అతఁడు నటుఁడని మాత్రము వ్యవహరింపఁబడఁడు. సామాజికుఁడనియే వ్యవహరింపఁబడును. 'నటుఁడు రసాశ్రయుఁడు కాఁడందుమేని రసాశ్రయులకుఁ గలుగవలసినట్టి అశ్రుస్తంభరోమాంచాదులు వాని కెట్లు గలుగుచున్నవి ?' అని శంకింపరాదు. నాట్యాభ్యాస పాటవమున వాని కా యా యనుభావసాత్త్విక భావములు గలుగును. అవి కృత్రిమములు గాని స్వాభావికములు గావు. కావున నటుఁడు రసాశ్రయము కాఁడు.

ఇఁక అనుకార్యుఁడో గతించిపోయెను. ఇప్పుడు గలుగుచున్న రసమునకు కాలాంతరాతీతుఁ డగువాఁడు నాయకుఁ డనుట యసంగతము. ఆ కాలమున నాఁతడు రసమునకు ఆశ్రయుఁడేయై యుండునుగాక! అది లౌకికరసము. ఇట ప్రస్తావింపఁబడుచున్నది యలౌకికరసము. దీనికి అనుకార్యుఁడును ఆశ్రయము కానేఁరడు.

రసాంతరసమావేశము – విరుద్ధరసములు

రసములకు పరస్పరవిరోధమున్నను వానిలో నొకదానికి ప్రాధాన్యము, తక్కినవానికి అప్రాధాన్యము వివక్షించి, విరోధపరిహారము చేయఁదగునని కవి సమయసిద్ధ మగుటచే రససమావేశము ఉపపన్నమగుచున్నది.

'ఒక రసము ప్రధానముగానుండ తక్కినరసములు, అవి, విరోధిరసములే కానిండు, అవిరోధిరసములే కానిండు, పరిపుష్టములుగా వర్ణింపఁబడఁగూడదు. అదియే విరోధపరిహారము. అంగాంగిభావమున రససమావేశము సహృదయ హృదయాహ్లాద విశేషమును గూడ కూర్చును' అని రససమావేశమును, రస విరోధ పరిహారపూర్వకముగ ధ్వన్యాచార్యులు (ధ్వ. III. 24) ఉపపాదించిరి.

ఏయేరసములకు ఏయేరసములు విరుద్ధములో శృంగారతిలకమున ఇట్లు నిరూపింపఁబడినవి :—

'శృంగార-బీభత్సములు ; వీర-భయానకములు ; రౌద్రాద్భుతములు ; హాస్య-కరణములు ఈ జంటలలోని రసములు పరస్పరవిరుద్ధములు.'

ప్రసంగవశమున శృంగారాదులనుండి హాస్యాదు లుత్పన్నములైన విధము కూడ విశదీకరింపఁబడుచున్నది :-

ఒక రసమునుండి మఱియొకరసము పుట్టుటయుఁగలదు. ఈ సంగతియు శృంగార తిలకమున ఈ విధముగఁ జెప్పఁబడినది :

శృంగారరసమునుండి హాస్యరసము ; రౌద్రమునుండి కరుణము ; వీరము నుండి అద్భుతము ; బీభత్సమునుండి భయానకము పుట్టును.'

వ్యభిచారిభావములవ్యవస్థ

ఏయేరసములయం దేయేవ్యభిచారిభావము లుదయించునో వానిని శృంగారతిలకకారుఁ డిట్లు వ్రాక్రుచ్చెను :

శృంగారమున :	శంక	చింత	ఆవేశము	జడత
	అసూయ	స్మృతి	వ్రీడ	నిద్ర
	భయము	ధృతి	ఉన్మాదము	అవహిత్థ
	గ్లాని	ఔత్సుక్యము	మదము	చాపల్యము
	వ్యాధి	విస్మయము	విషాదము	మృతి

హాస్యమున	: శ్రమము	నిద్ర	గ్లాని	అసూయ	
	చపలత	స్వప్నము	శంక	అవహిత్థ	
భయానకము	: త్రాసము	మరణము	దైన్యము	గ్లాని	
బీభత్సమున	: అపస్మారము	భయము	మరణము	ఉత్సాహము	
	విషాదము	రోగము	మదము		
అద్భుతమున	: ఆవేగము	మోహము	విస్మయము		
	జడత	హర్షము	స్మృతి		
కరుణమున	: దైన్యము	గ్లాని	జడత	వ్యాధి	
	చింత	నిర్వేదము	స్మృతి		
రౌద్రమున	: హర్షము	గర్వము	మదము	ఉగ్రత	
	అసూయ	ఉత్సాహము	చపలత	మతి	ధృతి
వీరమున	: అమర్షము	క్రోధము	గర్వము		
	ప్రతిబోధము	అసూయ	మదము	ఆవేగము	
	వితర్కము	మోహము	ఉగ్రత	హర్షము	

రసవదాద్యలంకారవిచారము

'సర్వావయవపరిపుష్టమైన ప్రధానరసము, అపరిపుష్టమైన అంగరసమును గప్పివేయును.'

భరతాచార్యుఁడు నిరూపించిన ప్రక్రియ చొప్పున ఒకచో రసము ఒక్కటియే యుండవలసియున్నను, మహాకవులు అంగరసములను గూడ రసములనియే యభేదముగ వ్యవహరించుటచే రససంకరము నంగీకరింపవలసి వచ్చినది. నిజమునకు అంగభూతము లగురసములను రసము లనుట కంటె రసవదలంకారము లనుట లెస్స. రసము ప్రధానరసాంతరమున కంగముగాఁ జెప్పఁబడిన పట్టుల నెల్ల రసవదలంకారమే విలసిల్లునని చెల్లును. అట్లే భావము ప్రధానవాక్యార్థమైన రసమున కంగముగఁ జెప్పఁబడినపుడది ప్రేయోలంకార మగును. ఇఁక రసమునకు రసాభాసభావాభాసము లంగము లయ్యేనేని ఊర్జస్విదలంకారము. భావశాంతి రసాంగమైనయెడల సమాహితాలంకారము. ఇట్లే భావోదయాదుల నెఱుంగునది. ఈ విషయము అలంకారసర్వస్వమున (232–240పు.) విస్తరముగఁ జెప్పఁబడినది. వీని కన్నిటికిని అలంకారప్రకరణమున నుదాహరణము లీయఁబడును.

రససిద్ధాంత సంగ్రహము

ఇంతవఱకును నిరూపితములైన రసస్వరూపాద్యర్థములే ఇట ప్రకరణాంతమున ప్రతిపత్తి సౌకర్యమునకై సంగ్రహముగ చూపఁబడుచున్నవి :

గుణాలంకారవృత్తిరీత్యాది అగుసామగ్రితో సముల్లాసితమైన కావ్యముచే ప్రతిపాదింపఁ బడువిభావాదులవలన అభివ్యక్తమై, రసోన్ముఖతను పొందునట్టి రత్యాదిస్థాయిభావవర్గము, అంకురితత్వ, పల్లవితత్వ, కుసుమితత్వ, ఫలితత్వరూపమున క్రమపరిపోషము నొందును. ఇందు తొలుత నటులనే అనుకార్యలగు రామాదులనుగా అనుకొనుట, పిమ్మట సామాజికునకును అనుకార్యునకును అభేదజ్ఞానము, తరువాత సామాజికుని హృదయము నృత్తగీతాదు లగునానావిధములైననాట్యధర్మములలో నిమగ్నమగుట, కడపట వేద్యాంతరజ్ఞానభంగము అనుక్రమమున సామాజికునకు వేద్యాంతరజ్ఞాననిరాసము గలుగును. సహృదయహృదయము ఈ స్థితికి రాఁగనే నూలు వేమతుర్యాదిక్రియాన్వితమై వస్త్రమైనవిధమున, విభావాదుల సంయోగమున స్థాయిభావములే రసములుగాఁ బరిణమించును. విభావాదులు వ్యంజకములు ; రసము వ్యంగ్యము. కావ్యమున ప్రధానమైనది ఈ వ్యంగ్యమే. ఇది యోగివేద్యబ్రహ్మానంద తుల్యమైనది. బ్రహ్మానందమునకును, రసానందమునకును ఇంతమాత్రమే భేదము ; బ్రహ్మానందములో వేద్యాంతరము బొత్తిగా నుండదు. రసానందమునసో విభావాదివ్యతిరిక్తమైనదేదియు గోచరింపదు. విభావాదులకు ప్రతీతి కలుగుచుండఁగా ఈ రసానంద మఖండానంద మెట్లగునని శంకింపఁజనదు. ఇప్పపువ్వు, ద్రాక్ష, ఖర్జూరము, కుంకుపువ్వు, పచ్చకర్పూరములను చేర్చి చేసిన పంచసారమనుపానకమున వివిధరసములు కూడియు ఒకానొక విశిష్టరసాస్వాదము నిచ్చుచున్నట్లే, ఇచ్చటను విభావాదిప్రతీతి యున్నను, అఖండానందము సంభవమే యగును. లౌకికములైన రసములలో శృంగారమున సుఖమును, కరుణమున దుఃఖమును, అట్లే ఆ యా రసమును బట్టి ఫలభేదము కలదుగాని అలౌకికరసములలో అఖండానంద మొక్కటియే ఫలమని తాత్పర్యము.

'మఱి, ఈ రసము ఆనందస్వరూపమే యైనచో కరుణరసప్రధానము లగుకావ్యములు పఠించునపుడును, అట్టి దృశ్యములను గాంచునపుడును భావుకులకు కన్నీరు జాలువాఱు టెందులకు ?' అని కలిగిన శంకకు సమాధానమిది : 'స్త్రీలకు అధరదంశనాదులలోఁ గలుగు కృత్రిమదుఃఖమువలె అదియు కృత్రిమమేగాని వాస్తవముగాదు.' కరుణప్రధానము లగు కావ్యముల శ్రవణమువలనను, నాట్యములదర్శనములవలనను నిజముగ దుఃఖమే కలిగినచో అట్టి దుఃఖహేతువులైన వాని నెవఁడు చదువఁబోవును ? ఎవఁడు చూడఁబోవును ? కావలెనని దుఃఖమును కొని తెచ్చుకొనువాఁ డెవఁడైన నుండునా ?

వైఁగా, అట్లంగీకరించితిమేని కరుణరసప్రధానములగు రామాయణాది గ్రంథము లనుపాదేయములు గావలసివచ్చు ననర్థము సంభవించును. కావున శృంగారాదులవలె కరుణరసమును ఆనందాత్మకమే యని సిద్ధాంతము. రసము లన్నింటిలోను అస్వాద్యాంశము ఆనందమేయైనను వ్యంజకములగు విభావాదులకుఁ గల భేదము వలన రసవిభాగము సమర్థనీయమైనది.

విభావాదులతో పరిపుష్టమైన స్థాయిభావమున నిర్వేదాది భావములు, సముద్రమున తరంగములవలె మాటిమాటికిని మజ్జనోన్మజ్జనములు చేయుచుండును. ఈ నిర్వేదాదుల చర్వణము వలనఁ బొడమినట్టిదియు, స్వగోచరమును అలౌకిక చమత్కార రూపమునైన ఆస్వాదము గలిగి నట్టిదియగు నగరసము అఖండానంద స్వరూపము. లౌకికమైన రసము అను కార్యలగు రామాదుల యందే యుండును. అలౌకికమైన రసము సామాజికునియందే యుండునని సిద్ధాంతము.'

రసము సామాజికాశ్రయ మనునది ఆరోపమూలకమేగాని వాస్తవికము గాదని మహోపాధ్యాయ నరహరిసూరి యను ఆలంకారికుఁ డనెనఁట. ఆ విద్వాంసుని యభిప్రాయమిది : 'రసము పరిపూర్ణాఖండానంద రూపము ; పరమేశ్వర పర్యాయము. ఇట్టిదానికి ఆశ్రయ విచారమేలేదు. యోగిగమ్యమైన సూత్రమున ఈశ్వరునకు యోగి మనోనివాసిత్వము నంటఁగట్టినట్లు, అఖండానందరూపము, అనాధారము నైన రసము సామాజికులచే చర్వ్యమాణ మగుటచే, ఆదికవులు 'రసము సామాజికాశ్రయము' అని ఆరోపమున వ్యవహరింపసాగిరి. అంతియే కాని రసమునకు ఒక ఆశ్రయమని లేనేలేదని తాత్పర్యము.

కనుక ఇది బ్రహ్మానందమే. ఇంతమాత్రము భేదము ; బ్రహ్మానందము యోగి గమ్యము ; రసానందము విభావాద్యనుసంధాయక సహృదయ గమ్యము.'

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర. సేవిత సహృదయ నికర,
కౌండిన్యసగోత్ర చెలమచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్యసమీక్షాసహితమునైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
రస ప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౨ దోషప్రకరణము

అవతారిక

కావ్యమునకు జీవితమగు రసమును నిరూపించిన పిమ్మట, ఆరసమునకు శోభను గలిగించునట్టి గుణములయు, అలంకారములయు స్వరూపము నిరూపింపవలసి యున్నది. అట్టి గుణములు చక్కఁగ నేర్పడుటకుఁగాను వానికంటె ముందు కావ్యదోషముల నెఱుంగవలసి యున్నది. 'ఇవి దోషములు' అని స్పష్టమైన పిమ్మట గుణాలంకార వివేకము సుగమ మగును. గావున మొదట దోషములు నిరూపింపఁబడుచున్నవి.

దోషలక్షణము

'కావ్యాపకర్షకు హేతువైనది దోషము ; అది శబ్దార్థ గతము.'

రసభంగమును గలిగించి, తన్మూలమున కావ్యగౌరవమును పోఁగొట్టుటకు కారణమైనది. దోషము. అది శబ్దార్థముల సముదాయము, గావున అట్టి కావ్యమునకు లోపమును గలిగించు దోషములును శబ్దగతము లనియు, అర్థగతము లనియు నిరుతెఱంగులు. శబ్దదోషములు పదదోషము లనియు, వాక్యదోషము లనియు తిరిగి రెండు విధములు.

అందు పదదోషములు పదునేడు :

1. అప్రయుక్తము
2. అపుష్టార్థము
3. అసమర్థము
4. నిరర్థకము
5. నేయార్థము
6. చ్యుతసంస్కారము

7. సందిగ్ధము 11. గ్రామ్యము 15. విరుద్ధమతికారి
8. అప్రయోజకము 12. అన్యార్థము 16. అశ్లీలము
9. క్లిష్టము 13. అప్రతీతికము 17. పరుషము
10. గూఢార్థము 14. అవిమృష్టవిధేయాంశము

ఈ దోషముల లక్షణము చెప్పి, వీనికి ఉదాహరణములు ఆంధ్రాధిపు నెదిర్చి, యడవులపాలైన యనరుల వాక్యములలో నిరూపింపఁబడుచున్నవి :

పదదోషముల స్వరూపము-ఉదాహరణము

1. అప్రయుక్తము : 'కవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడని పదము.'

నిఘంటువులలో నున్నను కవులచే కావ్యములందు ప్రయోగింపఁబడని పదము అప్రయుక్తమనఁబడును.

ఉదా :-

దుశ్చ్యవనుఁ డాదియైన యా దొడ్డ దైవ
తులు విముఖులైరి యెల్లరు, తొలఁగెఁ దానఁ
గలిమిబలిమియు, నీరితిఁ గానరముల
వలసె నీఁదువఁగ నసువులు నిలుప నయయొ ! 1

ఈ పద్యములోని 'దుశ్చ్యవనుఁడు' 'దైవతులు' అను పదములు అప్రయుక్తములు.

నిఘంటువులలో దైవత శబ్దము[1] పున్నపుంసకమని చెప్పఁబడినను కవులు పుంలింగమున ప్రయోగింపరు. నపుంసకలింగమునసే ప్రయోగింతురు. ఆ సంప్రదాయమునకు విరుద్ధముగ ఇట ఇది పుంలింగమున (మహద్వాచకమున) ప్రయోగింపఁబడినది ; ఇఁక, ఇంద్రునకు పర్యాయముగ కోశములలో చెప్పఁబడిన[2] దుశ్చ్యవన పదమును ఏ కవియు ప్రయోగించి యుండలేదు. కావున ఇది యప్ర

---

1. 'బృందారకా దైవతాని పుంసి వా దేవతాస్త్రియామ్' (అ. కో. I. స, 9)
2. 'ఇంద్రో మరుత్వాన్....దుశ్చ్యవనస్తురాషా ణ్మేఘవాహనః' (అ.కో.I.స.41-44)

యుక్త దోషము. ఇది అనిత్యదోషము. శ్లేషయమకాదులలో ఇది దోషము కాదు.

నిత్యదోషములు - అనిత్యదోషములు

లాక్షణికులచే దోషములలో కొన్ని నిత్యదోషములుగాను, కొన్ని అనిత్య దోషములుగాను విభాగింపఁబడినవి.

ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు :

'శ్రుతిదుష్టాదయో దోషా అనిత్యా యే చ దర్శితాః
ధ్వన్యాత్మన్యేవ శృంగారే తే హేయా ఇత్యుదాహృతాః.' (ధ్వ. II. 12)

అని దోషముల నిత్యానిత్యత్వములను సూచించెను.

మమ్మటాచార్యుఁడీ నిత్యానిత్య దోషములను సోదాహరణముగా వివరించెను. (కా. ప్ర. VII. 53-59)

ఒక సందర్భములో దోషమైయుండి వేఱొకయెడ గుణముగా పరిణమించునది అనిత్యదోషము. అన్ని స్థలములలోను దోషమేయైనది నిత్యదోషము. మాటవరుసకు శ్రుతిదుష్ట మను దోషమును తీసికొందము. అది శృంగారరసములో పరుషవర్ణము లుచితములు కావు గనుక దోషము. వీరరౌద్రాదులలో అట్టి పరుషవర్ణము లుచితములే గావున అందు శ్రుతిదుష్టము దోషము కాదు. ఇట్లు ఒకచో దోషమె మఱియొకచో గుణముగా భావించునట్టిది అనిత్యదోషము చ్యుతసంస్కారాది దోషములు కొన్ని యెడల గుణములుగా భాసించుట సంభవింపదు, కావున అవి నిత్యదోషములు.

2. అపుష్టార్థము : 'ప్రకృతమున కనుపయుక్తమైన పదము.'

ఉదా :—

వమ్మగు నష్టార్ధక
రమ్ములు గలవారి కిటుల వ్రాసెనె దేవుం
డిమ్మహి నీ స్థితి నోర్వఁగ
నెమ్మెయి నగు ? నిట్టిబ్రతు కిదేలా ? ఛీఛీ ! 2

చేతులు రెండును వ్యర్థములైనవని సులువుగాఁ జెప్పవలసిన యిచ్చోట (వమ్మగు) 'అష్టార్ధకరమ్ములు' అని చెప్పఁబడుట ఇది అపుష్టార్థము.

ఎనిమిదింట సగము అనఁగా నాలుగు : నాలుగింట సగము రెండు. ఇట్లు డొంకతిరుగుడుగా చెప్పిన యీ పదము వలన అర్థావబోధము సుకరముగా కాదు గావున అర్థపుష్టి దొలఁగుటయే ఇది దోష మగుటకు హేతువు. ఇది నిత్య దోషము

3. అసమర్థము : 'వ్యుత్పత్త్యర్థము వలన మాత్రమే ప్రసిద్ధమై వాడుకలో లేని పదము.'

ఉదా :—

అన్నివైపులందు నంబుధరిమ్మల
నావరింపఁ బడిన యవని విడిచి
యెందుఁ బోఁగలార ? యింక నీ యడవిని
బ్రతుకు కూడ మిగుల భారమయ్యె. 3

ఇట సముద్ర వాచకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడిన అంబుధర శబ్దమసమర్థము

నీటిని గలిగి యుండునది యను అర్థమున 'అంబుధర' శబ్దము యౌగికముగ సముద్రమను అర్థమున ఇట ప్రయోగింపఁబడినది. కాని యీ యర్థమున 'అంబుధర' శబ్దము వాడుకలో లేదు. మేఘమను అర్థముననే దీనికి వాడుక. యోగమాత్ర ప్రసిద్ధమయినది గావున ఇది అసమర్థము ఈ 'అంబుధర' శబ్దము సముద్రార్థ ప్రతీతి శీఘ్రముగా కలుగదు ; కావున ఇది నిత్యదోషము.

4. నిరర్థకము : 'పద్యపాదములను నింపుటకు మాత్రమే ప్రయోగింపఁబడు వ్యర్థపదము.

ఉదా :—

అరయ దేవుఁ డెంత యన్యాయ మొనరించె
నొనర సిరులనెల్ల నొరులు కొనిరి,
తెలియ నడవులందుఁ దిరుగాడ వలసెగా !
పరఁగ నిట్టి బ్రతుకు బ్రతుక నేల ? 4

ఇందు అరయ, ఒనర, తెలియ, పరఁగ, అను పదములు పాదపూరణమునకు మాత్రమే యుపయోగపడును. సంస్కృతమునను తు. హి, వై, చ మొదలగునవి విశేషార్థద్యోతకములు గానియెడల అనర్థకములే యగును. యమకమున ఇవి దోషములుగా పాటింపఁబడవని హేమచంద్రుఁడు (కావ్యమాల కా. శా. III. 164-వు.) నుడివెను. గావున ఇవి యనిత్యదోషము.

5. నేయార్థము : 'తానేర్పఱచుకొనిన యొకానొక సంకేతము వలననే తెలియదగిన పదము.'

ఉదా :—

మృత్యువు మమ్మేల మ్రింగఁగా రాఁదో
వ్యత్యస్తనవ వృత్తి వదలి పోవంగ, 5

ఇందు 'వ్యత్యస్తనవ'యను పదమునకు వనమను అర్థము రావలెను. అది కేవలము స్వసంకేతాధీనము కావున ఇది నేయార్థము.

ఇటసంకేత మిది : తలక్రిందులుగా చదువఁబడిన నవశబ్దము యొక్క యర్థమునందు ఉనికి ; నవశబ్దమును వ్యత్యస్తముగా చదివినచో 'వన' యని యగును. దాని యర్థము అడవి. అందు 'వృత్తి' కాఁపురము. అనఁగా 'అడవిలో కాఁపురము' అని ఫలితార్థము వచ్చినది. ఈ యర్థము కేవలము సంకేత గోచరమైనది. కావున ఇది నేయార్థము లక్షణావృత్తి ఇట్టిచో ప్రసక్తము కాదు.

6. చ్యుత సంస్కారము : 'వ్యాకరణశాస్త్ర విరుద్ధమైన పదము.'

ఉదా :—

ఇటు మహాధ్వనమ్ము లెన్నెన్ని చొత్తుము ?
కంబు కంఠులార ! కాకతీశు
శరణు వేఁడ మనకు సర్వదుఃఖంబులు
దొలఁగి పోవు, శుభము లలముకొనును. 6

అడవిపాలైన ప్రతాపరుద్రుని పగతుర పడఁతులెల్లరును ఒక్కచోఁజేరి తమ కష్టములను తమలో తాము వెళ్ళఁబోసికొనుచుండిరి. వారిలో ఒక వృద్ధ తక్కిన వారితో ఇట్లనుచున్నది. 'ఓ కంబుకంఠులార ! ఇట్టి మహాధ్వనము లెన్ని చొత్తుము ? ఆ ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తిని శరణు వేఁడిన ఈ యిడుములు దొలఁగి సుఖపడుదుము.' ఇందు 'మహాధ్వనము' 'కంబుకంఠి' యను పదములు వ్యాకరణ విరుద్ధములు ; 'మహావనము' 'కంబుకంఠ' అని యుండవలెను. వ్యాకరణ విరుద్ధములగు పదములున్నవి గావున ఇది చ్యుత సంస్కారము, ఇది నిత్యదోషము.

'అంగగాత్ర కంఠేభ్యోవక్తవ్యమ్' అను వృత్తి వాక్యము వలన కంబుకంఠి-కంబుకంఠ అను రెండు రూపములును సాధువులే యగును కాని భాష్యా

దులలో చెప్పఁబడనందున ప్రామాణిక దృష్టిలో కంబుకంఠి యను రూప మసాధువు. కాని కంబుకంఠి, కోకిలవాణి మొదలయిన ఙీషంత ప్రయోగములను మహాకవులే ప్రయోగించిరి. కావున ఇట్టి ప్రయోగములను గ్రామ్యములతో సమమని ఇట పెద్దయడవి యను అర్థమున మహాద్వనమే దోషోదాహరణమని గుర్తింపఁదగును.

ఆక్షేపము - సమాధానము

శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగారు తమ కావ్యా. సం. వివరణములో ఈ చ్యుతసంస్కారదోషమునకు ఉదాహరణముగా కొన్నింటితోఁ బాటు ఆధ్వర్యము, నాయకి యను శబ్దముల ప్రయోగములను గూడ చూపిరి. వీనిలో అధ్వర్యు పదముమీఁద ధాత్వర్థకమగు అణ్ ప్రత్యయము వచ్చిన ఆధ్వర్యవము కావలసినదే కాని ఇట అధ్వరశబ్దమునుండి అధ్వరే సాధుః అను అర్థమున తత్రసాధుః (అష్టా. IV. 4-98) అను సూత్రముచే యత్ ప్రత్యయము రాఁగా అధ్వర్య శబ్దము సిద్ధమగును. దానినుండి తాదర్థ్యమున తస్యేదమ్ (అష్టా. IV. 3-120) అను సూత్రముచే అణ్ ప్రత్యయము విహితమై ఆధ్వర్య రూపము సిద్ధించును. ఇట్లు నిర్వాహకాంశ మగపడుచుండుటచే నిది దోషముకాదు. ఇఁక నాయకీశబ్దము. రంగనాయకి, దేవనాయకి ఇత్యాది నామ పదములందు నాయకీపదము కనఁబడుచున్నది. అచట 'పుంయోగాదాఖ్యాయామ్' (అష్టా. IV. 1-48) అను సూత్రముచేత 'ఙీష్' సాధ్యముకాదు. ఇట్టి పుంయోగాభావాత్మకపుంయోగము లేని దేవకీ కైకేయీ ప్రభృతిశబ్దములు ఙీషంతములు కొన్ని కలవు. వానిని శబ్దేందు శేఖరములో నాగేశభట్టు సంజ్ఞాయామను గౌరాదిగణాంతర్భావముచేసి ఙీషును 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' (అష్టా. IV. 1-41) అను సూత్రమునుచే సాధించెను. అట్లే నాయకీ శబ్దమున కూడ ఙీషు ఉపపన్నమే యగును.

తాము వివరింపఁదలఁచుకొన్న కావ్యా. సం. వివరణమున గ్రంథకర్త చూపిన ఉదాహరణములకు వివరణము వ్రాసి యూరుకొనక శ్రీ శాస్త్రిగారు సమకాలికుల ప్రయోగములను కూడ కావలెనని కొన్నింటిని దోషముల కుదాహరణములుగా నిచ్చుట అధికప్రసంగము.

పట్టి చూపవలెనన్నచో వీరి గ్రంథములలో దోషముల నెన్నింటినో చూపవచ్చును. గోలకొండ, త్రిలింగ, సంస్కృతప్రతిభ మొదలయిన పత్రికలలో

విద్వాంసులు శ్రీ శాస్త్రిగారి గ్రంథములను విమర్శించి యనేక దుష్టప్రయోగములను చూపియున్నారు.

అవియేగాక మఱి యట్టివి వీరి సంస్కృతాంధ్ర గ్రంథములన్నింటిలోను లెక్కకు మిక్కిలి యున్నవి మచ్చునకుకొన్ని :

1. తెలుఁగున :

1. నిరాటంకము (కావ్యా, సం. వివరణము. 108 పుట.) 2. యావనాగ్నిమధ్య యందు (స్మ గీ.) 3. పాటుకు (స్మ.గీ. 4. అంకురార్పణ (స్మ.గీ.) 5. అతివిస్తారముగాఁ జెప్పుటయు (కావ్య. సం. వి. 498) 6. ఇరుజడలు జామరములు (స్మ.గీ.) 7. పరాయి (స్మ.గీ.) 8. మహారాణి (తత్స. కృతిప)

2. సంస్కృతమున :

1. క్షమాపణమ్ (వి. వీ. 4 పు.) 2. కుసీదః (మ. కో. 9 పు.) 3. అఘః (వి.వీ. 15) 4. యతోఽతిసత (మ.కో.6పు.) 5. శ్వాశై మి-శ్వర్థాను...(వివేకా. 16-76) 6. విటీవిశా (వివేకా. 26) 7. సాజాత్రిక యేత-ణిజర్థమున (వివేకా.) 17) 8. సమస్తవిశ్వః. జగద్వాచక విశ్వశబ్దము (వివేకా. 27).

కావ్యా. సం. వివరణము. పుట 117 లో వీరిచ్చిన అనందవల్లి పాఠము దోష భూయిష్ఠము .... సాధుయువాస్యాత్-తప్పు. (సాధుయువాధ్యాయికః) ఆటుపిమ్మట వాక్యాలలో యే యే శతం .... యే యే శతం - తప్పు (తే యే శతమ్.) కర్మదేవా నందనియావణానంతరము 'స ఏకో దేవానా మానందః' అను వాక్యమే లోపించినది.

'దుష్టః శబ్దః స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యాప్రయోక్తోన తదర్థ మహ
న వాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి యథేంద్రశత్రుస్స్వరతోఽపరాధాత్'
(మహాభాష్యమ్.)

అని యుండఁగా ఈ వైదిక పదములను వాక్యములనుగూడ దుష్టములుగా మార్చినారు.

7. సందిగ్ధము : 'ఈ యర్థమును గ్రహింపవలెనా ? ఆ యర్థమును గ్రహింప వలెనా ? యను సందియమునకు తావొసంగునది.'

ఉదా :

ఈ మహీభృత్కటకముల నేమి చెప్ప
నందు నివసింపఁ దొల్లి మే మేమి చేసి
యుంటిమో గాని తెలియ దీ యుర్విలోన
నిట్టి వ్రాఁతయు నొరులకు నెసఁగు నేమొ ! 7

మహీభృత్కటకములలో నివసించుట యనఁగనే రాజధానీనగరములలో వసించుటయా ? పర్వతములసానువులలో వసించుటయా ? అని సందియము గలుగుటచే ఇది సందిగ్ధము.

పద్యమునకు రెండు విధములుగా ఇట్లు అర్థము చెప్పవచ్చును. :

మొదటిది : ప్రతాపరుద్రునిచే తఱుమఁబడి కొండలపాలైన వారిట్లనుకొనుచున్నారు : 'ఈ మహీభృత్కటకములు (కొండచఱియలు) ఎంత దుఃఖదాయకము లబ్బా ! ఇందు కాఁపురము చేయవలసి వచ్చినదే ! హారా ! మా దురదృష్టము. మేము పూర్వజన్మమున ఏ పాపము చేసితిమో ! ఇట్టి కష్టములపాలు గావలసిన చెడువ్రాఁత పుడమిలో ఇంక ఎవ్వరి నుదుటనైనను వ్రాయఁబడి యుండునా !'

రెండవది : ప్రతాపరుద్రుని యనుగ్రహమునకు పాత్రులై అఖండైశ్వర్య సంపన్నమై అమరావతిని బోలు ఆంధ్ర రాజధానీ నగరమందు నివసింపగల్గు భాగ్యమబ్బినవా రిట్లనుకొనుచున్నారు : 'ఈ మహీభృత్కటకములు ! (రాజధానియు, దాని యుపనగరములును) ఆహా ! ఏమి చెప్పవలెను ? ఇందు నివసింపఁ గలిగితిమి. తొలి జన్మమున మే మేమి పుణ్యము చేసితిమో ? ఇట్టి యదృష్టము ఎవరికి కలుగును ?'

ఈ విధముగ వచ్చిన రెండర్థములలో ఏ అర్థమును గ్రహింపవలెనో అను సందియమునకు తా విచ్చుటచే ఇది సందిగ్ధము.[1]

ఈ శబ్దము లీ రీతిగా అనేకార్థకము లగుటయే సందేహమునకు బీజము. 'అర్థనిర్ణాయక సాధనములుగ పేర్కొనిన వానిలో ఇట ప్రకరణము సందేహనివృత్తిని చేయునుగదా ! ఇఁక ఈ దోషమును ఎట్లు చూపుదురు ?' అని దీనిపై

1. మహీభృత్ = రాజు; కొండ. కటకము = సానువు; రాజధాని.
'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీ నితంబయోః' అని కోశము.

ఒక ఆక్షేపము. 'నిజమే కాని ప్రకరణశుద్ధి లేక అకస్మాత్తుగా ఇట్టి పదములు గల పద్యములు చదువ తటస్థించినపుడును, చాటువులలోను సందియము వీడదు కావున ఇదిదోషమే' యని సమాధానము.

8. అప్రయోజకము : 'ప్రయోజనము నుంతయులేని పదము.'

9. క్లిష్టము : 'దొంతిరుగుడుగా దూరాన్వయము గలది.'

రెండింటికిని ఉదా :—

కులిశఘాతమ్మునకు మున్ను చలములైన
సకల పవనాశ నారాతి చక్రవర్తి
విలసిత ధ్వజ సోదర వీరశత్రు
కాండముల పజ్జ నయ్యయో ! యుండవలసె ! 8

ప్రతాపరుద్రునకు వెఱచి కొండగుహలు చేరి తలదాఁచుకొనిని రాజు లిట్లనుకొనిరి.

'కొండలలో నునికి యేంతయు దుఃఖావహము' అను వాక్యార్థమునకు పద్యమున 'కొండల'కు విశేషణముగా వాడిన 'కులిశఘాతమ్మునకుమున్ను చలములైన' యనునది యెట్టి విశేషార్థ స్ఫూర్తిని గలుగఁ జేయుటలేదు ; కావున ఇది అప్రయోజకము.

'అయ్యో ! మాకు నేఁటి కీ కొండలపజ్జ నుండవలసి వచ్చెఁగదా ! అనెడిది వాక్యార్థము! ఈ పద్యములోని ఏ పదమునకు 'కొండలు' అని యర్థము ?' అని ప్రశ్నించినచో 'సకల పవనాశనారాతి.... కాండములు' అను పదమునకే కొండలు అని యర్థమునవలసి యున్నది. ఎట్లనఁగా ! పవనాశనములు=పాములు; వానికి శత్రువులు=గరుడపక్షులు ; వానికి చక్రవర్తి=వైనతేయుఁడు ; అతనిచే విలసితమైన ధ్వజముగల వాఁడు=విష్ణువు (ఉపేంద్రుఁడు); అతని అగ్ర సోదరుఁడు=ఇంద్రుఁడు; ఆ ఇంద్రుని శత్రువులు=కొండలు. అబ్బా ! 'కొండలు' అను అర్థము వచ్చుటకు ఇంత చుట్టు తిరుగుడుతిరుగవలసి వచ్చినది. కావున నే యిది క్లిష్టము.

ప్రహేళికాదులలో క్లిష్టత దోషము కాదు, కావున ఇది అనిత్యదోషము. అప్రయోజకము నిత్యదోషము.

10. గూఢార్థము : 'అప్రసిద్ధమగు నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడిన పదము'

11. గ్రామ్యము : 'పామరులు మాత్రమే వాడుకొను పదము.'

12. అన్యార్థము : 'రూఢ్యర్థమునకుఁ దొలఁగినపద.'

గూఢార్థ గ్రామ్యాన్యార్థ దోషములు మూఁడింటికిని ఉదా :—

శోకవహ్ని రగుల శోణితాబ్జాతులు
నల్లవడిన యట్టి గల్లకటులు
బహు విదగ్ధములగు స్వాంతమ్ములును గల్గి
యరులకాంత లడవి నటమటింత్రు. 9

ఇందు 'శోణితాబ్జాతులు' అను పదము 'ఎఱ్ఱతామరలను బోలు కనులు' అను నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడినది. 'నెత్తురు' అను నర్థమున ప్రసిద్ధమైయున్న 'శోణితపదము', 'ఎఱ్ఱని' యను అర్థమును తొందరగా బోధింపదు కావున ఇది గూఢార్థము.

చెక్కిళ్ళు, పిఱుఁదులు, అనెడి యర్థమున 'గల్ల, కటి' శబ్దములు శిష్టులచే ప్రయోగింపఁబడవు గావున ఇవి గ్రామ్యములు.

'విదగ్ధములగు స్వాంతములు' అను దానిచే ప్రయోక్త దలఁచినట్లు దహింపఁబడిన చిత్తములు' అను అర్థము రాదు. 'మిక్కిలి తెలివిగలవారి చిత్తములు' అనెడి యర్థమే వచ్చును. కనుక ఇది యన్యార్థము. వీనిలో గ్రామ్య గూఢార్థములు అనిత్యదోషములు. అన్యార్థము నిత్యదోషము.

13. అప్రతీతికము : 'శాస్త్రములలో మాత్రమే ప్రసిద్ధమైన పదము.'

ఉదా :

మను వుపదేశించి మమ్మేలువారు
కనరారుగా ! నేఁడు కాననంబులను. 10

ఈ పద్యమున 'మంత్రము' అనెడి యర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడినది 'మనువు' అను పదము. మను శబ్దమునకు 'మంత్రము' అను అర్థము మంత్రశాస్త్ర మాత్ర ప్రసిద్ధమగుటచే ఇది అప్రతీతికము.

'అష్టాక్షరాఖ్య మనురాజ పదత్రయార్థ
నిష్ఠాం మమాత్ర వితరాద్య యతీంద్రనాథ
శిష్టాగ్రగణ్య జన సేవ్య భవత్పదాబ్జే
హృష్టాస్తు నిత్య మనుభూయ మమాస్య బుద్ధిః
(యతిరాజ వింశతి. 5 శ్లో.)

మంత్రశాస్త్రమందే కాక ఇతర స్థలములందును ఇట్లు మను శబ్దమునకు మంత్రము అను అర్థమున ప్రయోగము గానరాదు మన్నది ఇది యనిత్యదోషము.

14. అవిమృష్ట విధేయాంశము : 'అప్రధానమైనదిగా నిబద్ధింపఁబడిన విధేయాంశము.'

ఉదా :

భువి వ్యర్థాష్టార్థ భు
జ విశిష్టులు వీరులార! సైఁపఁగఁ గలమే
చవిలేని యడవి బ్రతుకుల
నవయుచు నుండఁగఁ జూచి నాథుల నిటులన్! 11

కాంతార వాసక్లేశముల ననుభవించుచు కృశించిపోయిన తన ప్రియులను జూచి వారి భార్య అనుకొను మాట ఇది. ఇందు ప్రియుల భుజములు (పరాక్రమాదులు) వ్యర్థమై పోయినవి అని చెప్పవలసియున్నది. వ్యర్థమై పోవుట యను ఆ విధేయాంశమునకు వాచకమైన వ్యర్థపదము సమాసబద్ధము కావింపఁబడినది. కావున గుణీభూతమై పోయినది. ప్రధానముగా పరామృష్టము కాకపోవుటచేత ఇట అవిమృష్ట విధేయాంశదోషమని భావము. రస ప్రతీతి భంజకము కానియెడల దోషము కాదు కావున ఇది యనిత్యదోషము.

15. విరుద్ధమతికారి : 'ఒక యర్థమును వివక్షించి ప్రయోగింపగా తద్విపరీతమగు వేఱొక యర్థమును బోధించు పదము.'

ఉదా :

కడు వినాశంబు నొందుచుఁ గాలగతి, న
కార్య మిత్రులై యెల్లడఁ గ్రాలునట్టి

రాజు లివ్వారి యంబికారమణు సేవ
యెట్లు వ మ్మగు ? దౌర్భాగ్య మిట్టులున్నె ! 12

'ఈశ్వరుడు' అను అర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడని 'అంబికారమణ' శబ్దము చేత మాతయొక్క 'ఉపభర్త' యనెడి ఒక విపరీతమగు అర్థమునకు ప్రతీతి గలుగుచున్నది. ఇట్లే 'నిర్హేతుకముగ మిత్రులగు వారు' (ఉత్తములు) అనెడి యర్థమును జెప్పఁగోరి ప్రయోగించిన 'అకార్యమిత్రులు' అను పదము వలన 'చెడ్డపనులలో తోడుపడువారు' అని విపరీతార్థము స్ఫురించు చున్నది. మఱియు 'వియోగము నొందిన' యను అర్థమును వివక్షించి ప్రయోగించిన వినాశము నొందు అను పదమువలన 'విశేషముగ నాశము నొందు' అనెడి యర్థము విపరీతముగ వచ్చుచున్నది. కావున ఇది విరుద్ధమతికారి.

పెడయర్థము తీయవలెనని పెడ్డిగము వేసికొని కూరుచుండినచో ఏ పదమునకైనను ఎట్లో తప్పుడు అర్థములు తీయవచ్చును. కాని అట్లు కావలయునని తప్పులు పట్టుటయే ముఖ్యకర్తవ్యముగ విజ్ఞులెంచరు. అయినను లోకమొక తీరున నుండదు. దోషదృష్టియే మెండు. కావున సాధ్యమైనంత వఱకు కవులు తాము ప్రయోగించు పదములు విరుద్ధార్థములు తీయుటకు చోటీయకుండునవిగా చూచి ప్రయోగించునది యని లాక్షణికుల యాదేశము. ఇది నిత్యదోషము.

16. అశ్లీలము : 'అమంగళ వ్రీడాజుగుప్సలను స్ఫురింపఁజేయు పదము.'

ఇది మూఁడు విధములు : 1. అమంగళార్థము నిచ్చునది 2. ఏహ్యమగు నర్థమును దోఁపించునది 3. లజ్జాస్ఫోరకమైనది.

ఉదా :

పరుల యుత్సర్గమె బ్రతుకుఁ దెరువు గాఁగ
నీచసాధనవృత్తిని నెగడు మాకు
వ్రాఁత ఫల మేమొ ! మా యభిప్రేత పదము
దొరకకున్నది యింకను ; దొరకు నెపుడొ ? 13

పాపము! ప్రతాపరుద్రుని పగతురు అడవులలో అవస్థలు పడిపడి 'ఔరా! మాకు పరులవజ్ఞ బ్రతుకవలసివచ్చె; సాధనసంపత్తియూ! సున్నయాయె; మాకష్టము లెప్పుడు తొలఁగునో? మేము వాంఛించుచున్న పదము లెప్పుడు పడయఁగల్గుదుమో?' అని వాపోవుచున్నారు.

ఇందు ప్రయోగింపఁబడిన 'పరులయుత్సర్గమై బ్రతుకు దెరువుగాఁగ' అను వాక్యములోని 'ఉత్సర్గ' శబ్దము వలన 'అపానవాయువు' అను జుగుప్సార్థస్ఫూర్తియు, 'నీచసాధన' శబ్దము వలన లజ్జాకరమగు గుహ్యప్రదేశమను ప్రతీతియు, 'అభిప్రేత' పదము వలన 'ప్రేతలోకమున కాభిముఖ్యము' అను అమంగళార్థమును గలుగుటచే ఇది అశ్లీలము. ఇది నిత్యదోషము.

17. పరుషము : 'పరుషతరవర్ణములతోఁ గూడియుండుట.'

ఉదా :—(వచనము).

'కాంతారవాసుల మగు మాకు అయ్యో!
కార్తార్థ్యార్థిత్వ మెట్లులు గలుగును?' 14

ఇట కార్తార్థ్యార్థిత్వ మనునది పరుషము.

అడవులలో క్రమ్మరెడి మాకు ధన్యులము కావలయునను అభిలాష మేల? ఉన్నను అది యెట్లు చెల్లును? అను అభిప్రాయము నిచ్చు ఈ వాక్యమున 'కార్తార్థ్యార్థిత్వము' అను పదము పరుషాక్షరములతోఁ గూడియుండుట వలన పరుషము. ఇది యనిత్య దోషము. వీరాదులగు ఉద్ధతరసములలో ఇది గుణమే.

వాక్యదోషములు - స్వరూపోదాహరణములు

ఇవి యిరువది నాలుగు

1. శబ్దహీనము
2. క్రమభ్రష్టము
3. విసంధి
4. పునరుక్తి
5. వ్యాకీర్ణము
6. వాక్యసంకీర్ణము
7. అపూర్ణము
8. వాక్యగర్భితము
9. భిన్నవచనము
10. భిన్నలింగము
11. అధికోపమ
12. న్యూనోపమ
13. భగ్నచ్ఛందము
14. యతిభ్రష్టము
15. అశరీరము

16. అరీతికము 19. వాచ్యవర్జితము 22. సంబంధవర్జితము
17. విసర్గలుప్తము 20 సమాప్త పునరాత్తము 23 అధికపదము
18. అస్థానసమాసము 21. పతత్ప్రకర్షము 24. ప్రక్రమభంగము

1. శబ్దహీనము : 'వ్యాకరణ దుష్టమగు వాక్యము.'

ఇచట మూలమునందు చూపఁబడిన దోషోదాహరణమిది :

'న సంశృణుమహే హంత హితమాప్తైర్నిమంత్రితమ్.' 15

ఆప్తులు చెప్పిన హితమును వినకపోయితిమి కదా!

సంస్కృతమున సమ్ అను ఉపసర్గముతో కూడిన శ్రుధాతువునకు కర్మపదము ప్రయోగింపఁబడనప్పుడే ఆత్మనేపదము కలుగునని నియమము. ఇట హితమ్ అను కర్మవాచకపదము ప్రయోగింపఁబడినప్పటికిని సంశృణుమహే అని ఆత్మనేపద ప్రయోగము చేయఁబడినది. కావున ఇది వ్యాకరణ విరుద్ధమగు వాక్యము. ఇందు హితమ్ న సంశృణుమహే అను విధముగా వాక్యము ప్రయోగింపఁబడినపుడే దోషము ఏర్పడును. కావున ఇది వాక్యదోషమైనదని తాత్పర్యము. స్వయముగా ఈ పదములు వ్యాకరణ శాస్త్ర విరుద్ధములు కాకపోవుటచే యివి పదదోషములకు ఉదాహరణములు కావు. ఇది నిత్యదోషము.

ఆంధ్రమున ఆత్మనేపదపరస్మైపదముల కిట్టి విశేషప్రక్రియ సంభవింపదు. అందు ఆయా పురుషములకు అననుగుణముగా క్రియాదులు ప్రయుక్తములైనపుడు ఈ దోషము పొడఁగట్టును. మీరు చేసితిరి. మేము చెడితిమి. ఇట్లనవలసిన చోటుల మీరు చేసిరి, మేము చెడిరి–అను విధముగా పలికిన ఈ శబ్దహీన దోషమగును. పాలు ఉన్నది; నేను నీ వాఁడు మొదలైనవి యిట్టివి పెక్కులు గలవు 'చిన్న పిల్లలు కూడ మాటలాడరు' అనఁజెల్లదు. వ్యాకరణ విరుద్ధమైనదా? కాదా? అనియే కాని 'ఎవరు మాటలాడిరి' అనునది కాదు. తెలిసినవారు కావలెనని యెవ్వరును దుష్టపదమును ప్రయోగింపరు. వ్యాకరణ విరుద్ధముగా ప్రమాదవశమున ప్రయోగింతురు. అది దోషమని తద్జ్ఞులందురు. ఇదియే దీని తత్త్వము.

'తృణాయ మత్వా శపతి స్మ తేభ్యః
కుతోభయో వేదమత స్విషస్య్హ్ని' (విశే 492 శ్లో.)

(శ్రీ) సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు ... ప్రయోగము శబ్ద హీన దోషదుష్టము. 'శప ఉపాలంభనే' అను వార్త్తికముచే శబ్దకరణ ప్రణాళిన మును వివరించి కాలించిన చతుర్థి కసంగుణముగ శపతే అని ఆత్మనేపదమును చెప్పవలెను. శపతి యని పరస్మైపదమును ప్రయోగించుట దుష్టము. శపధా తువు ఉభయపది అయినను ఈ వాక్యమందలి 'తేభ్యః' అను విభక్తిసమావేశమున ఉక్తవార్త్తికము వలన ఆత్మనేపదమే సాధువు. శబ్దేందు శేఖరాదులలో ఈ విషయము స్పష్టము

2. క్రమభ్రష్టము : 'అర్థముగాని శబ్దముగాని క్రమమును వీడిన క్రమ భ్రష్టము.'

(అ) అర్థక్రమ భంగమునకు ఉదా :

వారువములో, గాక వరవారణంబులో
కాకతీశ్వరునకుఁ గాన్క లిడక
మోసపోయి యిట్టి గాసిఁ జెందితిమయ్యొ!
చెనఁటి దైవ మెంతచేసె మమ్ము! 16

'గుఱ్ఱములనో, కాక, ఏనుగులనో' యనుఅర్థము వచ్చునట్లు క్రమము దప్పి చెప్పుటచే ఇది యర్థక్రమభంగము.

కాన్కలిడి, చక్రవర్తి దయ సంపాదించుకొని సుఖజీవనము చేయఁదలఁచిన సామంతులు ఎంత ఎక్కువ వెల గల వస్తువుల నిచ్చిన అంత యెక్కువగ ఏలికకు దయవచ్చునని మిక్కిలి వెల గల వస్తువులనే కాన్కవెట్ట యత్నింతురు. అట్టివి లభింపనిచో అంతకన్నను కొంచెము తక్కువ వెల గల వానిని ఇత్తురు. వస్తుస్థితి అట్లగుట ఇందు రాజులు, ఏనుఁగులనో కాక గుఱ్ఱములనో కాన్కలిడక చెడిపోయితిమే అని చెప్పవలసియుండఁగా గుఱ్ఱములనో కాక ఏనుఁగులనో యని క్రమముతప్పి చెప్పుటచే ఇది అర్థక్రమ భంగమని భావము. ఇది యర్థదోషము లలో చేరును.

శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు తమ కావ్యా. సం. వివరణములో (460 పు.) అర్థక్రమభంగమునకు 'తురంగమదమాతంగం ప్రయచ్ఛాస్మై మదాలసమ్' అను శ్లోక భాగము నుదాహరణముగా నిచ్చిరి. ఈ శ్లోకభాగము-తద్వివరణము రెండును అసంగతములే. 'మదోల్లసిత మను తురంగమునుగానీ మాతంగమునుగానీ వీని కిమ్ము' అను వివరణము ప్రామాదికము. శ్లోకమునందలి 'మదాలసమ్' అను విశేషణము మదోల్లసితముగా నూహింపఁబడి తురంగమున కన్వయింపఁబడినది. ఇట్టి యన్వయ మపూర్వము. 'తురంగ మథ మాతంగమ్' అని శుద్ధపాఠము.

(అ) శబ్దక్రమభంగమునకు ఉదా:

విశ్వవిఖ్యాతుఁడైన శ్రీ వీరరుద్ర
వరుని కీర్తి ప్రతాపముల్ పర్వి, సూర్య
చంద్రులనె ముంచె ననఁగ నీ జగతి మేము
లెక్కయే? వానిముందర దక్కఁ గలమె? 17

ఇటఁ 'గీర్తి ప్రతాపములయందు సూర్యచంద్రులు మునిఁగిరి,' అనినట్లు క్రమముతప్పి చెప్పినందున ఇది క్రమభ్రష్టమైనది.

'యశః ప్రతాపముల యందు సూర్యచంద్రులు మునిఁగిరి' అని చెప్పినను కవి సమయమును బట్టి ద్వంద్వఘటిత పదార్థములు యథార్హముగా అన్వయించును గావున ఇది అర్థక్రమభంగము కాదు. శబ్దక్రమ భంగమే.

కవిసమయసిద్ధమగు సాదృశ్యము ననుసరించి 'కీర్తిప్రతాపములలో చంద్రసూర్యులు మునిఁగిరి' అనియే చెప్పవలసియుండెను. అపుడు యథాసంఖ్యాన్వయము కుదిరి వాక్యార్థము సంగతమగును. అట్లు కాకపోవుటచే క్రమము భగ్నమైనది. ఇది నిత్యదోషము.

3. విసంధి : 'వర్ణములకు పరస్పరసన్నికర్షరూపమగు సంహిత లేకుండుటయు, సంధి తప్పనిసరి యైనపట్లఁగూడ సంధి చేయకుండుటయు, కర్ణకఠోరమగు సంధిచేయుటయు విసంధిదోషము.'

ఉదా :

అమలగుణుఁడు అతఁడు అహో! ఆంధ్రరాజు
శరణుఁ జొచ్చినవారిని సాఁకువాఁడు,
అఖిలపృథ్వ్యంతరమ్మున నాతఁ డొకఁడె
వీరుఁ డనఁ జెల్లు నన మీరు వినఁగలేదె ? 18

అమలగుణుఁడు + అతఁడు + అహో! అనుచో నిత్యమైన ఉత్వసంధి చేయవలసి యుండఁగా చేయలేదు. కనుక ఇది విసంధి. 'పృథ్వ్యంతరము' అనుచో 'థ, వ, య' ల సంధి కర్ణకటువుగ నున్నది. కావున ఇదియు విసంధి దోషమే.

4. **పునరుక్తము** : 'శబ్దార్థములు పునరుక్తములైన వాక్యము.'

ఉదా :

విపినసంకీర్ణమైన యీ వింధ్యగిరిని
విపినవృత్తులమై మేము వెతలు పడఁగ
నేమి పాపమొ ? సుంతయు నెఱుఁగరాదు ;
మంచికాలము వచ్చునా ? మాకు నింక ? 19

'విపినసంకీర్ణమైన వింధ్యగిరి మీఁద విపినవృత్తుల మైతిమి' యనుటవలన ఇది పునరుక్తము.

అర్థము వేఱై శబ్దముమాత్రమే తిరిగి చెప్పఁబడినచో అది దోషముకాదు. పైఁగా అది శబ్దాలంకారమే యగును. కావున ఒకటే యర్థముగల పదములు తిరిగి తిరిగి చెప్పఁబడినపుడే పునరుక్తిదోషమని యభిప్రాయము. భయ సంభ్రమాదుల యందిది దోషము కాదు. కావున అనిత్యదోషము.

5. **వ్యాకీర్ణము** : 'ప్రయోగింప వలసిన క్రమమునఁ బ్రయోగింపక పదములను తాఱుమాఱు చేయుట.'

ఉదా :

మెలఁగుఁ డెపుడు మీరు మేదినీపతులార ?
వీరరుద్రునాజ్ఞ వేడ్క నెదఁదఁ
దాల్చి, శిరముమీఁదఁ దనరారు కిటిముద్ర,
బ్రతుకఁ గోర్కి యేని పట్లు వీడి. 20

కిటిముద్ర మూపమునను శిరమునను ధరించి నాజ్ఞను అని సంబంధము.

'ఓ మేదినీ పతులారా ! మీరు బ్రతుకఁగోరెదరేని నట్టుదలలు వీడి మొదట దాసులవలె బాహుమూలములందు కిటిముద్రను ¹ధరించి, శిరమున వీర రుద్రుని యాజ్ఞను దాల్చి మెలఁగుఁడు' అను విధముగా నుండవలసిన యన్వయ క్రమము తారుమారుగాఁగ 'ఉరము నా జ్ఞను దాల్చి, శిరమున కిటిముద్ర ధరించి' యను పొసఁగని యర్థము వచ్చునట్లు పదములను ప్రయోగించుటవలన ఇది వ్యాకీర్ణము. ఇది నిత్యదోషము.

6. వాక్యసంకీర్ణము ; 'ఒక వాక్యములోని పదము వేరొక వాక్యములోఁ గలసిపోవుట.'

ఉదా :

పొగరు పెంపుఁ జేసి పొమ్మని వింధ్యాద్రి
యడవిలోఁ దృణమ్ము నిడఁగ లేదు ;
నేఁడు చూడ నదియె కూడ యెయ్యె మా కౌర !
నోట మున్న వచ్చెఁ జేటు తలఁప. 21

కాకతి వీరులు ముట్టడింప గర్వమునే వారినెదిర్చి యోడిపోయి కాందిశీకులై వింధ్యాటవిలో కడగండ్లు పడుచున్న రాజు లిట్లనుకొనుచున్నారు : '1. మున్ను (మేము) పొగరు పెంపుఁజేసి పొమ్మని తృణమును నోట నిడఁగ లేదు.' '2. నేఁడు చూడ (ఈ) వింధ్యాద్రి యడవిలో అదియె మాకు కూడ యెయ్యె' '3. తలఁపఁగా చేటువచ్చెనౌర !' ఇందు మొదటి రెండు వాక్యములలోని పదములు పరస్పరము కలిసిపోవుటచే ఇది వాక్యసంకీర్ణదోషము.

---

1. ఇది దాస్యమునకు గుర్తు ;

లొంగిపోయి దాసుఁడైనవాఁడు జేతయైనవాని ముద్రాదులు ధరించుట ఆచారము. దాస్యసూచకములైనవిగా ఇట్లు నాలుగంశములు చెప్పఁబడినవి :

'వర్ధ్య మంగుళి విచ్ఛేదః ఉరోవిన్యస్తముద్రకమ్
తన్నామకరణం చేతిదాస్యమేతచ్చతుష్టయమ్ '

వాఁతవేయించుకొనుట, వ్రేలు కోయించుకొనుట, (ఎడఁద) ముద్ర ధరించుట, (సంతానాదులకు) ప్రభువుపేరు పెట్టుకొనుట.

'కాకతీయవీరులు ముట్టడించినప్పుడే యెదిరింపక, ఓటమికి గుర్తుగా ఒక గడ్డి పోఁచ నోటిలో పెట్టుకొని యుండినచో వారు క్షమించియుందురు. మాకీ కష్టములు రాకయుండును. దురభిమానము చేత అప్పుడావిధముగా తృణమును నోటఁ బెట్టుకొనలేదు. ఈ వింధ్యారణ్యములో నేఁడు మా కదియె కూడదయ్యెను.' ఇట ఒక వాక్యములోని పదము లింకొక వాక్యములోని పదములతో కలిసి పోవుటచే వాక్యసంకీర్ణము. వాక్యసంకీర్ణము నిత్యదోషము,

7. **అపూర్ణము** : 'క్రియాన్వయము ముగియకుండుట.'

ఉదా :

కొండలందు నునికి ; కూడు దుంపలు వేళ్ళు ;
కోనమేకము లన్ని కైనవారు,
వెతలఁ బడెడి మమ్ము వేల్పుల పెద్ద యా
నలువ చూచిచూచి నవ్వుఁ గాక ! 22

'కొండల పాలైనట్టియు, ఆకులు మేమునట్టియు, అడవిమేకములే చుట్టాలు గాఁగల మమ్ముఁజూచి నలువ నవ్వుకొనుఁగాక' అని చెప్పఁదలఁచిన వాక్యములోని చూచి యను క్రియతో మొదటి రెండు పాదములలోని పదములు అన్వయించుట లేదు గావున ఇది అసంపూర్ణము. వివక్షితార్థము సాకల్యముగా కలుగదు కావున ఇది నిత్యదోషము.

8. **వాక్యగర్భితము** : 'ఒక వాక్యమునడుమ మఱియొక వాక్యము చేరుట.'

ఉదా :

ఆంధ్రభూమినేత యాగ్రహ మ్మోర్వఁగా
రాని దనుచుఁ దెలిసి 'కాని, దైవ
యోగ మెటులు తప్పు' వీఁగి యద్దానిలో
బ్రతుకలేక మేము పడితి మకట ! 23

'ఆంధ్రభూమినేత యాగ్రహ మ్మోర్వరాని దని తెలిసియు వీఁగి మేము ద్దానిలో బ్రతుకలేక పడితిమి' అను వాక్య మధ్యమున 'కాని దైవయోగ

మెటులు తప్పును' అను మొుటియొక వాక్యము చొచ్చియున్నది గావున ఇది వాక్యగర్భితము

ఉపక్రాంతవాక్యార్థప్రతీతికి విలంబము కలుగని విధముగా అల్పవాక్యాను ప్రవేశము కలిగినపుడు ఇది దోషముకాదు. అందువలన ఇది యనిత్య దోషము.

9. భిన్నవచనము 10. భిన్నలింగము : 'ఉపమానవాచకపదము ఉపమేయవాచకముకంటె భిన్నవచనము కలదగునేని భిన్నవచనదోషము' అది భిన్నలింగక మయ్యెనేని భిన్నదోషము.'

రెండింటికి ఉదా :

యాదవేశుహృదయ మబ్ధుల వలె లోఁతు
కెరలి దానిఁ జొచ్చి గిరిని బోలు
కాకతీశుసేన కలఁచి వైచెను భళీ !
వీరు లెల్ల గాంచి వెఱఁగు పడఁగ. 24

హృదయము అబ్ధులవలె లోఁతు అని భిన్నవచనము, గిరిని బోలు కాకతీశుని సేన అని భిన్నలింగము.

పై వాక్యమున ఉపమేయమగు హృదయము ఏకవచనాంతముగను, ఉపమానమగు అబ్ధిపదము బహువచనాంతముగను ఉన్నవి. కావున ఇది భిన్న వచనదోషము. ఇఁక 'గిరిని బోలిన కాకతీశుని సేన కలఁచివైచెను' అనుచో ఉపమానమగు 'గిరి' (సంస్కృతమున) పుంలింగము. ఉపమేయమగు 'సేన' స్త్రీ లింగము. విభిన్నలింగములగు వానికి ఉపమానోపమేయభావము చెప్పఁబడినది. కావున ఇది భిన్నలింగదోషమని తాత్పర్యము.

ఉపమానోపమేయము లొకవిభక్తిలోనే ఒక లింగములోనే యుండవలెనని యాలంకారికుల యభిమతము. కాని సరసహృదయులకు ఉద్వేగము గల్గింపనిచో కొన్నియెడల ఈ నియమమును ఉల్లంఘించినను దోషములేదు. కావుననే 'ముఖంచంద్ర ఇవ' (ముఖము చంద్రుని వంటిది) అను ప్రయోగము ఉపపన్నమగు చున్నది.

ప్రాచీనాలంకారికులచే ఉపమాదోషము లిట్లు చెప్పఁబడినవి :

'హీనాధికత్వం వచనలింగభేదో విపర్యయః
అసాదృశ్యాసంభవౌచ దోషాః సప్తోపమాగతాః' (హేమచంద్ర టీక)

ఇట్లు సప్తవిధములైన దోషములు చెప్పఁబడినను దండ్యాచార్యుఁడు ఉద్వేగ జనకములు కానిచో హీనాధికవచనలింగభేదాదులు దోషములు కావని యిట్లు నిర్ణయించెను :

'న భిన్నలింగవచనే న హీనాధికతే అపి
ఉపమాదూషణాయాలం యత్రోద్వేగో న ధీమతామ్.' (కా.ద.ii.51)

సహృదయులకు ఉద్వేగము కలుగనట్టి భిన్నలింగవచనాదులు ఉపమా దోషములు కావని భావము.

11. న్యూనోపమ 12. అధికోపమ : 'విశేషణములను బట్టి ఉపమాన ముపమేయముకంటె అధికముగా నున్నచో అధికోపమ. ఉపమానము న్యూనముగ నున్నచో న్యూనోపమ.

అధికోపమకు ఉదా :

విపినమున మూళవేశుని వెలఁదులెల్ల
వాడువాఱిన మోముల జాడఁ దోఁప
మ్లానపద్మోత్పలబిసావిలాంబులైన
గ్రీష్మకాలపు నదులను గేరుచంద్రుడు. 25

ఇందు వాడువాఱిన మోములు గల వెలఁదులకును. ఉపమానముగఁ జెప్పఁబడిన నదులకును 'మ్లానపద్మములు' అను విశేషణము మాత్రము చెప్పవలసినది. అట్లుగాక 'ఉత్పలబిసము' లను గూడ అధికముగ విశేషణముసఁ జేర్చుటచే ఇది అధికోపమ.

న్యూనోపమమకు ఉదా :

సరము మైపూఁతలును గల్గి, పురములందు
వెలయుచుండిన మముఁబోలు విపినసీమ
భూమిభృత్తులు నిర్ఝరభూషితములు
చూడఁ జూడఁగ నయ్యారె! చూపు లలరు. 26

ఇచట సరముల కుపమానముగా నిర్ఝరములు చెప్పఁబడినవి. మైపూఁత కుపమానము చెప్పఁబడలేదు.

అడవులపాలైన వీరభద్రుని శాస్త్రులు అచటి కొండలను చూచి యిట్లనుకొనుచున్నారు: 'హారములును అంగరాగములును గలిగి, నగరములలో ఉండిన మముంబోలి ఈ కొండ లిచట నిర్ఝరములు జాలువాఱ నలంకరించుచున్నవి.' ఇందు ఉపమానమగు రాజులకు హారములు, మైపూంతలు గలవని చెప్పంబడినవి. ఉపమేయమగు కొండలకు నిర్ఝరములు గలవని మాత్రమే చెప్పంబడినది. మైపూంతలకు ప్రతిగా ఏమియు చెప్పంబడలేదు. ఇట్లు ఉపమానము కంటె ఉపమేయము న్యూనమైనది గావున ఇది న్యూనోపమ.

13. భగ్నచ్ఛందము: 'ఛందోభంగము గలిగెనేని భగ్నచ్ఛందము.'

14. యతిభ్రష్టము: 'యతిభ్రంశమైనచో యతిభ్రష్టము.'

రెండింటికిని ఉదా:—

సనిచెడి వింధ్యాటవులను
వసియించెడి మమ్ము భద్ర మడుగంగనేలా ?
మెసవెద మాకులు కడెంది
పసులుంబలెం జెట్లనీడం బడియుండెద మా ! 27

ఇందు ప్రథమార్ధమున 'వసియించెడి...అడుగంగనేలా ?' యనుచో యతిభ్రష్టము. ద్వితీయార్ధమున 'కడెంది' యను జగణము జేసిన పడుటచే ఛందోభంగము గలిగినది. కావున భగ్నచ్ఛందము.

ఆక్షేపము – సమాధానము

శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు తమ కావ్యా. సం. వివరణములో 470–471 పుటలలో ఛందోభంగమునకు ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము నంగలి, 'విశ్వవిఖ్యాత....తలలు వాల్చిరి,' (నా. ప్ర. 95 పు.) అను పద్యమునందలి తృతీయపాదమును, 'శిరముల నూంచిమెచ్చె....(నా.ప్ర.233పు.) అను పద్యమునందలి ద్వితీయపాదమును, ఉదాహరణములుగా పేర్కొనిరి. అట్లే 'వాల్మీకి, వ్యాసుల వన్నెలు దఱుగవే రామభారత సభారామసీమ' (హాలికుడు-నాటక) యను పద్యపాదమునంగూడ ఛందోభంగమైనదని దోషమును ఉద్ఘాటించిరి.

మొదటి రెండుదాహరణములలో క్రమముగా 'బోటన్ప్రేళ్ళ' అనుచోట నకారము గురువు కాదనియు 'అనువ్రజ్య' యనుచోట– 'ను' గురువగుననియు

అందుచే ఛందోభంగ మనివార్యమనియు వారి యాక్షేపము. ఇది సరి కాదు. ఏల యన రేఫసంయోగ హేతుకమయిన గురుత్వము తక్కిన సంయోగనిమిత్తకముల వంటిది కాదు. రేఫసంయోగమునకు పూర్వాక్షరము గురువగుటయు, కాక పోవుటయు లక్ష్యములలో కనఁబడుచున్నది. లాక్షణికులును దీని నిట్లే భావించిరి.

'సర్వాస్వపి చ భాషాసు రహాయుక్తేఽక్షరే పరే
పూర్వస్య లఘుతా వేష్టా చేష్టా మల్లాది కేపిచ' (సారావళి)

అని రేఫయుక్త వర్ణము పరమయినపుడు పూర్వాక్షరమునకు లఘుత్వము (వా ఇష్టా) వికల్పమని స్పష్టముగా తెలుపఁబడెను.

అథర్వణాచార్యుఁడును 'సంయుక్తే సంస్కృతాద్యే స్యాత్ సర్వమాం ద్రపదం లఘు'—

'భవే దాద్యసమాసేఽపి రేఫయోగా త్పదం తథా
పదేఽపి చ తథాత్వం స్యాత్ క్వచిన్నైవ న రేఫయోః'

అని ఈ విషయమునే చెప్పి యిట్టిచోట గురుత్వ లఘుత్వములు ఉచ్చారణ కల్ప్యములని యిట్లు తేల్చెను :

'లఘు ర్భవేద్గురుః కుత్రచి ద్గురు శ్చ లఘు స్తథా,
ఉచ్చారణస్య కల్ప్యత్వా న్నిదానం తత్ర సద్వచః'
(అథర్వ.కా. సంజ్ఞా. 11,12,13)

సర్వలక్షణ సారసంగ్రహకర్తయు

'సంస్కృతపదంబు లొగి నమాసములు గూర్చు
నపుడు క్రంను గూడిన యక్కరంబు
లూఁదియుండును నొక్కచో నూఁదకుండు
తెనుఁగు కృతులందు సామజాజిననిచోళ.'

అని యీ విషయమునే స్పష్టము చేసెను.

ఇందులకు కొన్ని మహాకవి ప్రయోగములు :

'ప్రాప్య నాభిహ్రదమజ్జనమాశు ప్రస్థితం నివసనగ్రహణాయ'
(మాఘ. X. 60)

'హేషారవైర్యః శ్రుతి బ్రహ్మనిర్భరైః....' (నయమయూఖమాలిక)

'....అల్పవ్యయేన సుందరి గ్రామజనో్యే మృష్ట మశ్నాతి' (వృ. ర.)

ఇత్యాదులు సంస్కృతమునందు కలవు.

'అవనిజమువలన నమ్మని ప్రవరు పృథూత్సంగతలమున్పై వడిఁబడయెన్'
(ఆం. మ. భా. స, i, 142)

'కావున కామ క్రోధములఁ గ్రాచుచు నాశ్రితకోటిఁగాచుచున్' (,, శాం. ii. 252)

(వావిళ్ళ ప్రతిలో 'కామరోషము' అని పాఠము మార్పఁబడినది.)

గురుఁడుగాఁ డే నరవరేణ్య ధర్మప్రకటీకృత చిత్తుఁడు శాంతమూర్తి ....'
(,, ఉ. ii 24)

'కృపకృతవర్మలంగడిమి గిట్టి శిఖండిప్రభద్రకుల్' (,, శల్య. i. 221)

'సంధ్యాభివందన శ్రద్ధయుజ్జనసేయు గీతవాద్యవినోదక్రియలఁ దవులు'
(కా. ఖం. iv. 81 ప.)

'వైచిన ప్రత్యయార్థముగ వాఁ డతిప్రీతి భుజింపఁ బోయినన్'
(భో. రా. ii. 188)

'వెంకట వరదుఁడు వెలయు నిరంకుశవితరణనిగూఢప్రజ్ఞను రణని

శ్శంకిత ప్రాభవమునా నకలంకితకీర్తి ప్రతాపలక్ష్మల మహిమన్'
(రా. పాం. i.)

'భా స్వరతం గాంచుట యబ్బురంబగునె గోసాలాంధ్ర రెడ్డి ప్రభూ'

'శేఖరరెడ్డి ప్రభుఁడాత్మ' (శ్రీవ. చి. సీ. బా. వ్యా ఉ. 7-13)

ఇట్టివి యెన్నియో తెలుఁగు కృతులలోను చూపట్టును. ఈ లక్ష్య లక్షణములను బట్టి 'బోటన వేళ్ళ' అనుచో 'న' కారమునకు గురుత్వము, 'అనుప్రవజ్య' అనునపుడు 'మ' వర్ణమునకు లఘుత్వము ఉచ్చారణ వివక్షను బట్టి సిద్ధించును. కావున ఇవి దోషములు కావు 'అనుప్రవజ్య' లోని 'ను' వర్ణము గురువేయగు నను శాస్త్రిగారి వాదము నిరాధారము. పై భోజరాజీయోదాహరణ మందలి 'అతిప్రీతి' వంటిదే 'అనుప్రవజ్య' యని భావము.

'వాల్మీకి వ్యాసులు వన్నెలు...అనుచో వాల్మీకి, వ్యాసపదములు రెండును వ్యస్తములే కావున సంహితలేదు. ఇట 'వాల్మీకి, వ్యాసుఁడు వన్నెలు దొలఁగరే' యనునది విపరీతపాఠము. ఇట్లగుట ఇట ఛందోభంగము కాదు.

పూర్వపాఠములు - మార్పులు

ఇందు చూపఁబడిన ప్రాచీన ప్రయోగములు కొన్ని పిమ్మట ముద్రింపఁబడిన ప్రతులలో దిద్దఁబడినట్లు కనఁబడుచున్నవి.

మాఘకవి 'నాభి హ్రద' మను రీతిగనే ప్రయోగించెననుటకు వృత్తరత్నాకర వ్యాఖ్య నారాయణభట్టీయము ఛందోమంజరి మొదలైన ఛందోగ్రంథములు ప్రమాణము. కాని పిమ్మట వృత్తికారుఁడు 'ప్రావ్యనాభి హ్రదమితి మాఘ ప్రయోగే హ్రద శబ్ద మపనీయ నద శబ్దః పఠనీయః' అను వాక్యముచే కవి ప్రయోగించిన పాఠమును మార్చెను. అట్లు దిద్దఁబడి తమకందిన నద పాఠముతోనే యా శ్లోకమును పిమ్మట మల్లినాథాది వ్యాఖ్యాతలు వ్యాఖ్యానించిరి. మాఘకావ్య టిప్పణి కారుఁడును ఈ విషయమును తెలిపెను. దీనిని పరిశీలింపఁగా ప్రావ్యనాభి హ్రద మజ్జనాది పాఠము మాఘకవి ప్రయుక్తమని స్పష్టపడుచున్నది.

ఈ ప్రస్తావనలో చూపఁబడిన మహాభారత ప్రయోగములతోను కొన్ని మార్పఁబడినట్లు కనఁబడుచున్నవి. కూచిమంచి తిమ్మకవి నాఁటికి 'కావున కామ క్రోధములుగా' నున్న పాఠము అచ్చు ప్రతులలో పిమ్మట 'కావున కామ రోషములుగా' దిద్దఁబడినది. '...డె నరవరేణ్య ధర్మ ప్రకటీకృత చిత్తుఁడు' అనునది- 'డె నృపవరేణ్య నీకుఁ బ్రకటీకృతసత్వుఁడు' గాను ; 'గీతవాద్య వినోద క్రియలఁ దవులు'— అనునది 'గీతవాద్య వినోద కేళిఁ దవులు' అనియు మార్పఁబడినవి. అయినను మార్పు చెందక నాఁటికిని నేఁటికిని ఒక తీరుగానే నిలచియున్న 'అవనిజము వలన నమ్ముని ప్రవరు పృథూత్సంగతలముపై వడిఁ బడియెఁ'—'కృపకృతవర్మలం గడిమి గిట్టి శిఖండి ప్రభద్రకుల్'—అను ప్రథమ కవుల ప్రయోగములును, అనంతామాత్య—సూరనార్యాదుల ప్రయోగములును రేఫ సంయోగ పూర్వమునకు గురుత్వ లఘుత్వములు వైకల్పికములనుటకు చాలును.

'....అల్పవ్యయేన సుందరి గ్రామజనో్య మృష్ట మశ్నాతి' (వ్యా. ర.)

ఇత్యాదులు సంస్కృతమునందు కలవు.

'అవనిజమువలన నమ్మని ప్రవరు పృథూత్సంగతలముపై వడిఁబడియెన్'

(ఆం. మ. భా. స, i, 142)

'కావున కామ క్రోధములఁ గ్రాచుచు నాశ్రితకోటిఁగాచుచున్' (,, శాం. ii. 252)

(వావిళ్ళ ప్రతిలో 'కామరోషము' అని పాఠము మార్చఁబడినది.)

గురుఁడుగాఁ డే నరవరేణ్య ధర్మప్రకటీకృత చిత్తుఁడు శాంతమూర్తి ....'

(,, ఉ. ii 24)

'కృపకృతవర్మలంగడిమి గిట్టి శిఖండిప్రభద్రకుల్' (,, శల్య. i. 221)

'సంధ్యాభివందన శ్రద్ధయుజ్జనసేయు గీతవాద్యవినోదక్రియలఁ దవులు'

(కా. ఖం. iv. 81 ప.)

'వైచిన ప్రత్యయార్థముగ వాఁ డతిప్రీతి భుజింపఁ బోయినన్'

(ఖో. రా. ii. 188)

'వెంకట వరదుఁడు వెలయు నిరంకుశవితరణనిరూఢప్రజ్ఞను రణని

శ్శంకిత ప్రాభవమునా సకలంకితకీర్తి ప్రతాపలక్ష్మల మహిమన్'

(రా. పాం. i.)

'భా స్వరతం గాంచుట యబ్బురంబగునె గోపాలాంధ్ర రెడ్డి ప్రభూ'

'శేఖరరెడ్డి ప్రభుఁడాత్మ' (శ్రీవ. చి. సీ. బా. వ్యా ఉ 7-13)

ఇట్టివి యెన్నియో తెలుఁగు కృతులలోను చూపట్టును. ఈ లక్ష్య లక్షణములను బట్టి 'బోటన వేళ్ళ' అనుచో 'న' కారమునకు గురుత్వము, 'అనుప్రజ్య' అనునపుడు 'ను' వర్ణమునకు లఘుత్వము ఉచ్చారణ వివక్షను బట్టి సిద్ధించును. కావున ఇవి దోషములు కావు 'అనుప్రజ్య' లోని 'ను' వర్ణము గురువేయగు నను శాస్త్రిగారి వాదము నిరాధారము. పై భోజరాజీయోదాహరణ మందలి 'అతిప్రీతి' వంటిదే 'అనుప్రజ్య' యని భావము.

'వాల్మీకి వ్యాసులు వన్నెలు...అనుచో వాల్మీకి, వ్యాసపదములు రెండును వ్యస్తములే కావున సంహిత లేదు. ఇట 'వాల్మీకి, వ్యాసుఁడు వన్నెలు దొలఁగరే' యన్నది విశుద్ధపాఠము. ఇట్లగుట ఇట ఛందోభంగము కాదు.

పూర్వపాఠములు - మార్పులు

ఇందు చూపఁబడిన ప్రాచీన ప్రయోగములు కొన్ని పిమ్మట ముద్రింపఁబడిన ప్రతులలో దిద్దఁబడినట్లు కనఁబడుచున్నవి.

మాఘకవి 'నాభిహ్రద' మను రీతిగనే ప్రయోగించెననుటకు వృత్తరత్నాకర వ్యాఖ్య నారాయణభట్టీయము, ఛందోమంజరి మొదలైన ఛందోగ్రంథములు ప్రమాణము. కాని పిమ్మట వృత్తికారుఁడు 'ప్రావృణ్నాభి హ్రద మితి మాఘ ప్రయోగే హ్రద శబ్ద మపనీయ నద శబ్దః పఠనీయః' అను వాక్యముచే కవి ప్రయోగించిన పాఠమును మార్చెను. అట్లు దిద్దఁబడి తమకందిన నద పాఠముతోనే యా శ్లోకమును పిమ్మట మల్లినాథాది వ్యాఖ్యాతలు వ్యాఖ్యానించిరి. మాఘకావ్య టిప్పణి కారుఁడును ఈ విషయమును తెలిపెను. దీనిని పరిశీలింపఁగా ప్రావృణ్నాభి హ్రద మజ్జనాది పాఠము మాఘకవి ప్రయుక్తమని స్పష్టపడుచున్నది.

ఈ ప్రస్తావనలో చూపఁబడిన మహాభారత ప్రయోగములతోను కొన్ని మార్పఁబడినట్లు కనఁబడుచున్నవి. కూచిమంచి తిమ్మకవి నాఁటికి 'కావున కామ క్రోధములుగా' నున్న పాఠము అచ్చు ప్రతులలో పిమ్మట 'కావున కామ రోషములుగా' దిద్దఁబడినది. '...'డె నరవరేణ్య ధర్మ ప్రకటీకృత చిత్తుఁడు' అనునది- 'డె నృపవరేణ్య నీకుఁ బ్రకటీకృతసత్త్వుఁడు' గాను ; 'గీతవాద్య వినోద క్రియలఁ దవులు'— అనునది 'గీతవాద్య వినోద కేళిఁ దవులు' అనియు మార్పఁబడినవి. అయినను మార్పు చెందక నాఁటికిని నేఁటికిని ఒక తీరుగానే నిలచియున్న 'అవనిజము వలన నమ్మౌని ప్రవరు పృథూత్సంగతలముపై వడిఁ బడియెఁ'—'కృపకృతవర్మలం గడిమి గిట్టి శిఖండి ప్రభద్రకుల్'—అను ప్రథమ కవుల ప్రయోగములును, అనంతామాత్య—సూరనార్యాదుల ప్రయోగములును రేఫ సంయోగ పూర్వమునకు గురుత్వ లఘుత్వములు వైకల్పికములనుటకు చాలును.

శ్రీ శాస్త్రిగారి కృతులు–ఛందోదోషములు

పరుల కావ్యములను ఆక్షేపించుటకు ఉబలాటపడు ఈ శాస్త్రిగారి గ్రంథములలోనే 'భగ్నప్రక్రమము', 'యతిభంగము' అను దోషములు పెక్కులుండుట చిత్రముగా ఉన్నది. అయినను 'స్వాజ్ఞాన జ్ఞాపినో నిశాః', అనిరదా ఆర్యోక్తి. ఈ దోషములలో కొన్నింటికి శ్రీశాస్త్రిగారి కృతుల నుండి ఉదాహరణములు :

1. అపాస్య ప్రాక్తనీం దేవప్రతిమాం నూత్న వపూర్గృహాత్'
(మధుకో. 55 శ్లో.)

ఇందలి రెండవ పాదమున తొమ్మిది యక్షరములు పడినవి. అనుష్టుభ పాదమునకు తొమ్మిది యక్షరములుండవు కావున ఇది ఛందోభంగము.

2. 'అయమేకాంత సుహృన్మమ । అయంమమైకాంత బాంధవశ్చేతి'
(కిరసం. 4 శ్లో.)

3. 'ఫలైశ్చ భక్ష్యైశ్చ రసాయనైశ్చ । ఆస్వాదయద్భి ర్వివిధైశ్చ శాకైః'
(వివే. 193 శ్లో.)

ఇత్యాదులలో పూర్వపాదాంత వర్ణమునకును ఉత్తరపాదాది వర్ణమునకును సంధి యావశ్యకమగుటచేత సంధిచేయఁగా ఛందోభంగము తప్పదు. ఇట్టి చోట్ల సంధి యవివక్షిత మన్నచో విసంధియను దోషాంతరము తటస్థించును. కావుననే 'లోలాల కానుబద్ధాని ఆననాని చకాసతి (కావ్యా. సూ. ii. 2.) 'పాన వాశాముఖే భాతి ఇందు శ్చందన బిందువత్' (సా. ద. vii) ఇత్యాదుల నుదాహరించి పూర్వార్ధమునఁగాని ఉత్తరార్ధమునఁగాని పాదద్వయమునకు సంధిచేయకుండుట విసంధి దోషమని వామనమమ్మట హేమచంద్ర విశ్వనాథాది ప్రామాణికులెల్లరు స్పష్టముగా చెప్పిరి. అట్లని సంధిచేసినచో ఛందోభంగము తప్పదు.

4. 'కావించె నే పతి తన వజ్రకాయంబు వీర్యలక్ష్మికిఁ బెద్ద విడిఁది గాఁగ'
(తత్త్వమచంద్రిక కృతిపతి ప్రశంస 1)

'క' కారమునకు 'త' కారము యతి చెల్లదు. కావున యతి భ్రష్టము.

5. 'హా వివరించి వ్రాయుటకుఁ బట్టదు కావ్యమొకండు; చూడఁగా'
(త. చం. 6)

'హ' కార 'బ' కారములకు యతి దుష్టము.

6. 'ఈ యాంధ్రంబవనిఁ జెలగునందాఁకఁ దగఁ' (త. చం. 8)

'ఈ' కారమునకు 'అ' కారమునకు యతి తప్పు.

7. 'ఆతని సద్గుణప్రకర మాతనిదైన పవిత్రశీలముఁ' అని ప్రారంభించి మూఁడవ పాదము వ్రాసిరి:

'హా వివరించి వ్రాయుటకుఁ బట్టదు కావ్యమొకంతఁ జూడఁగా....'

అని 'త' కార 'వ' కారములకు ప్రాసము చెప్పుట దోషము. ఇట్టివి వీరి గ్రంథములలో కొల్లలు.[1]

15. అశరీరము : 'క్రియాపదము లేని వాక్యము.'

ఉదా :-

రత్నకుఠారముచేఁ జటిపటిఁ జేసెడు నట్టి
పాండ్యరాజసుతుల వనజభవుఁడు
కరుణలేనివాఁడు కంటకమయమైన
యడవిఁ జేర్చి వారి నక్కటకట ! 28

ఇందు సమాపకక్రియ లేదు కావున అశరీరము. దీనినే యనన్వయ దోషమనియు నందురు.

పై పద్యములో 'బాధించుచున్నాఁడు' వంటి క్రియా పదము చేర్చిన గాని వాక్యార్థము పూర్తిగాదు.

---

1. ఇంతవఱకును ఈ గ్రంథమున అటనట శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగారిని గుఱించి ప్రస్తావించుట జరిగినది. ఇట్టి యన్యపరామర్శము నాకిష్టమైన పనికాదు. అయినను వారే తమ వ్రాఁతలలో నన్ను గూర్చి తడవుటచే సమాధానము చెప్పవలసి వచ్చినది. శ్రీ శాస్త్రిగారు తాము సర్వజ్ఞులమన్నట్లు పండితులను, కవులను పలువురిని విమర్శించుటయు, దూషించుటయు. దానిపై త్రిలింగ, గోలుకొండ పత్రికలలో ప్రతి విమర్శముచేసి విద్వాంసులు వారిని మందలించుటయు లోక మెఱిఁగిన విషయము. నిజమునకు మానవులెంతటి వారైనను సర్వజ్ఞులు కారు. లోపము లందఱకు నుండును. 'ఉర్వి జనులకెల్ల నుండు తప్పు...' కావున ఈ పరమార్థము నెఱిఁగి అసూయాగ్రహాదులతో దుర్విమర్శములకు దిగక సహృదయులై ప్రవర్తించుట యెల్లరికిని శ్రేయము.

'మా భవంత మనలః పవనో వా
వారణో మదకలః పరశుర్వా
వజ్ర మింద్రకర విప్రసృతం వా
స్వస్తి తేఽస్తు లతయా సహ వృక్ష!
(నిర్ణయ ప్రతి. కావ్యా. శా. వ్యాఖ్యా 58 పు.)

ఓ వృక్షమా! నిన్నగ్నిగాని, వాయువుగాని, మదపుటేనుఁగుగాని, గండ్రగొడ్డలిగాని, పిడుగుగాని... నీకు నీ లతాతన్వితో శుభమగుఁ గాక!

ఈ పద్యమున ఒక వృక్షమును పెంచి పెద్దచేసిన ఒక వ్యక్తి తాను విధివశమున దేశాంతరమేఁగుచు ఆ వృక్షమున కెట్టి యాపదయు కలుగకుండుఁ గాక! యని యాసించుచు మారుతము నిన్ను పెకలింపకుండుఁగాక!—అను విధముగా అందందు సముచిత క్రియా పదములను చెప్పవలసియున్నను ఆ వృక్షమునందున్న వాత్సల్యాతిరేకమున అట్టి క్రియాపదముల ననుటకు కూడ నోరురాక అనలేదు. ఇట్టి స్థలములలో ఆ యా వాక్యములతో క్రియాపదములు లేకుండుట దోషము కాకపోఁగా కరుణ రసపోషణమునకు హేతువై గుణమే యగుచున్నది. కావున ఇది యనిత్యదోషము.

16. అరీతికము : 'రసమునకు అనుగుణముగాని రీతి.'

ఉదా:—

సర్వాఖర్వా త్యుద్ధత
గర్వా ప్రతిమాన వీరకార్యులు బంధుల్
ధూర్వహు లయ్యెయొ! వీరలు
సర్వులు నయినారె యిట్లు శమనున కతిథుల్? 29

ఇటఁ గరుణరసమున వర్ణాడంబర మనుచితము.

'అయ్యో! మా బంధువులగు వీరెల్లరును ఇట్లు యమునకు అతిథులైనారుగా!' యని మృతినొందిన వీరులఁ దలఁచి వారి బంధువులు విలపించుచున్నారు. కరుణ రసస్థానమగు నిందు పరుషవర్ణ దీర్ఘసమాసములతో నొప్పు గౌడిరీతి యుచితము కాదు. కావున ఇది అరీతికము. ఇది నిత్యదోషము.

17. విసర్గలుప్తము : 'విసర్గమునకుఁ దలఁచుగ ఓకారముగాని, లోపము గాని వచ్చుట.'

తెలుఁగున తత్సమపదమధ్యమునఁదప్ప వేఱుగ విసర్గము వచ్చునట్టి యవకాశములేదు గావున ఈ దోషమునకు తావేలేదు. కనుక దీనికి మూలకారుఁడిచ్చిన శ్లోకమే యుదహరింపఁబడు చున్నది :

ఉదా :—

వ్యర్థో మనోరథో యాంతో జాతో వాసో ధ్రువో మరో
మ్లానా దీనా హతా జీర్ణా వనా_స్తే ప్యీదృశా వయమ్. 30

ఇందు వ్యర్థః, మనోరథః, యాతః, జాతః, వాసః, ధ్రువః,–ఇంతవఱకును విసర్గములకు ఓత్వము వచ్చినది మ్లానాః, హతాః, జీర్ణాః, ఈదృశాః అనుచోట్ల విసర్గములు లోపింపఁ జేయఁబడినవి. కావున ఇది విసర్గలుప్తము. కావ్యప్రకాశాదులలో ఈ దోషము లేదు. ఇది నిత్యదోషముకాదు.

18. అస్థానసమాసము : 'ఉండవలసినచోట లేక, ఉండఁగూడనిచోట వాడిన సమాసము.'

ఉదా :—

విముఖుఁ డయ్యె బ్రహ్మ, వీనికి మేమేమి
యెగ్గు చేసినామొ! యెఱుఁగరాదు;
అనుచు రోషరూషితారుణవీక్షణ
భీష్మవదను_లైరి విజితనృపులు. 31

తమ కట్టి దుర్దశను గల్గించినందులకు బ్రహ్మపైఁ గినియు శత్రురాజుల వాక్యములలో క్రోధవ్యంజకమగు దీర్ఘసమాసము లేదు. ఇట్లున్నారవి కవి చెప్పెడివాక్యమున పెద్ద సమాసమున్నది. కావున ఇది అస్థాన సమాసమయినది. ఇది నిత్యదోషము.

19. వాచ్యవర్జితము : 'నుడువవలసినది నుడువకుండుట.'

ఉదా :

ఎల్ల దుర్దశలకు నిల్లగు మాకు
ఉల్లమున మనంగ నొదవెడుఁ గోర్కె. 32

ఇటఎల్ల దుర్దశలకు నిల్లయిన మాకుఁగూడ అని 'కూడ' అను పదము ప్రయోగింపఁబడవలసినది–ప్రయోగింపబడలేదు.

'మా బ్రతుకు మిగుల హేయము' అను నర్థమిట విపరీతము. అట్టి విపరీతార్థము 'ఎల్ల దుర్దశలకు నిల్లయిన సూరసుం' అని సముచ్చయార్థములగు 'ను' 'కూడ' 'సైనము' మున్నగు పదములు ప్రయోగించినంగాని రాదు. ఇట నట్టి దేదియు లేకుండుటచే ఇది వాచ్యవర్జితము. ఇది నిత్యదోషము.

20 సమాప్తపునరాదానము : 'ఒక వాక్యము సమాప్తి చెందిన పిమ్మట తిరిగి వాక్యగతపదములతో నొకదానికి విశేషణమును చెప్పుట.'

21. పతత్ప్రకర్షము : 'ప్రకర్షము నాయాహానికి క్రమముగ నీయక చెడఁగొట్టుట.'

రెండింటికిని ఉదా :

> క్రేళ్ళు దూఁకు లేళ్ళు ; గెంటెడి యేనుగుల్ ;
> వరుస రేఁగి పడుసివంగిగములుఁ,
> గల్గి వెలుపుఁ గొల్పు కాఁగడవుల నుందు
> మిచటఁ గలఁచి పలుచు నెలుఁగుబంట్లు. 33

ఇందు వివిధమృగాకీర్ణమగు కాఁగడవిలో నుందుమని వాక్యమును సమాప్తముచేసి, తిరిగి 'కలఁచిపలుచు నెలుఁగుబంట్లు' అని వనవిశేషణముగ చెప్పుట వలన ఇది సమాప్తపునరాత్తదోషము.

అడవి వివిధమృగాకీర్ణమని చెప్పునవసరమున ముందు భయదములగు మత్తగజములు, పిమ్మట వానికంటె కొంచెము తక్కువయగు సివంగులు, పిమ్మట భల్లూకములు చెప్పఁబడవలసి యుండ అన్నింటికంటె ముందు అత్యల్ప సత్త్వములును, సాధువులును అగు లేళ్ళు ఉన్నవని చెప్పుటవలన తక్కిన వాని ప్రకర్షము పడిపోయినది. కావున ఇది పతత్ప్రకర్షము. ఇది నిత్యదోషము.

22. సంబంధవర్జితము : 'ఏ పదముతోఁ దక్కిన పదముల కన్వయ మభిలషితమో యాపదముతో సంబంధము లేకుండుట.'

ఉదా :—

> శిలలు సింహాసనంబులు, చెట్లు వెల్ల
> గొడుగులై సొంపు నింపఁగఁ గూర్మి నిచట
> దుర్దశారాజ్యపట్టభద్రులము మేము ;
> సాటి యెవరింక మాకు నీ జగతిలోన ? 34

ఈ రాజ్యమున సింహాసనములు ఊళ్ళు అనువిధముగాఁ జెప్పవలసిన సంబంధము చెప్పఁబడలేదు.

రాజ్యమున భద్రాసనములు ఊళ్లు; శ్వేతచ్ఛత్రములు చెట్లు అని రాజ్యపదముతో సింహాసనాదిపదముల కన్వయము అభిలషితము. అట్టిపదము 'దుర్దశా రాజ్య పట్టభద్రులము' అని సమాసమునందు చిక్కినది. సమాసైకదేశమగు ఆ రాజ్యశబ్దముతో సింహాసనాదిపదములకు అన్వయము పొసఁగమి ఇది సంబంధవర్జితము.

23. అధికపదము : 'అవసరము లేని పదముల నధికముగా నుపయోగించుట.'

ఉదా :—

క్రమరాకేందుమండలాకారరూప
ఘనవిపాండురమూర్తులఁ గ్రాలుచంద్రు
వల్లభులు కాననమ్ముల వదలి చనిన
శోకతప్తలు ఘూర్జరసుదతు లెల్ల. 35

ఇందు భర్తృవర్జితలగు ఘూర్జరస్త్రీలు వియోగదుఃఖమున వెల్లబాఱిరి అను అర్థము వివక్షితము. వెల్లనగు ప్రకారమును జెప్పుటకు 'రాకేందు మండలవిపాండురమూర్తులు' అనిన చాలును. ఇఁక నిందు చెప్పిన రూప, ఘనాది పదములు అవసరములేనివగుట ఇది అధికపదము.

24. భగ్నక్రమము (ప్రక్రమభంగము) : 'ఒకానొక నియమము నేర్పఱచికొని, ప్రారంభించి, నడుమ నానియమమును వీడుట.'

ఉదా :—

గుహలు గృహములు ; శబరులు కూర్చుజనులు ;
వింధ్యభువి పురి ; నదులును వెలయు దిగుడు
బావు లక్కట ! విహరించు పరిసరములు
కారుటడవులు మాకు హా ! కాలమహిమ ! 36

గుహాలు, గృహములు అని బహువచనాంతముగ మొదలిడి చెప్పుచు వచ్చి నడుమ 'వింధ్యభువి పురి' అని ఏకవచనాంతముగఁ జెప్పుటచే క్రమభంగ మయినది. కావున నిది భగ్నప్రక్రమము.

అర్థదోషములు

అర్థదోషములు పదునెనిమిది :

1. అపార్థము	7. అతిమాత్రము	13. అప్రసిద్ధోపమ
2. వ్యర్థము	8. పరుషము	14. హేతుశూన్యము
3. ఏకార్థము	9. విరసము	15. నిరలంకృతి
4. సంశయము	10. హీనోపమ	16. అశ్లీలము
5. అపక్రమము	11. అధికోపమ	17. విరుద్ధము
6. భిన్నము	12. అసదృశోపమ	18. సహచరభ్రష్టము.

1. **అపార్థము** : 'సంగతమైన సముదాయార్థము లేనిది.'

ఉదా :—

చోళమండలమునఁ జోద్యంబు లేమిరా ?
ఇంకిపోవు నేల యేటినీరు ?
పాఁపతేని వేయిపడగల బరువెంత ?
ఇల కులాచలంబు లెన్ని గలవు ? 37

ఇందు సముదాయార్థ మేమియు లేదుగావున నిది యపార్థము.

వాక్యార్థప్రతీతి అసంబద్ధప్రలాపతుల్య మగుటచే ఇది నిత్యదోషము.

2. **వ్యర్థము** : 'ప్రయోజనములేని యర్థము లేనిది.'

ఉదా :—

పరిశుద్ధము మీ వంశము,
నిరవద్యము మీ యశంబు, నిస్సీమము మీ
యురు శౌర్యము, కాకతిపతి
చరణమ్ములు పాండ్యులార ! సరగునఁ గొలుఁడీ ! 38

మీకులము పరిశుద్ధమయినది, మీయశము స్వచ్ఛమయినది, మీ శౌర్యము నకు మేరలేదు ! అని పాండ్య రాజులను గూర్చి చేసినప్రశంస 'మీరు కాకతీశ్వరుని పాదము లాశ్రయింపుఁడు' అనిచేయు నుపదేశమున నే మాత్రము నుపయోగింపకున్నది. కావున ఇది వ్యర్థము.

3. ఏకార్థము : 'చెప్పినయర్థమునే పదాంతములతోఁదిరిగి చెప్పుట.'

ఉదా :—

మూర్ఛ వోయినట్టి ముద్దుబాలురఁ జూడఁ
జెదరి మనసు నూఱు చెక్కలయ్యె ;
స్మృతివిహీనులైన శిశువులఁ గాంచుటఁ
జేత మవిసి నూఱు చిదుప లయ్యె. 39

ఈ పద్యమునందలి పూర్వోత్తరార్ధము లేకార్థములు గావున దోషము.

వివరణాదు లపేక్షితములైనపు డియ్యది దోషము కాదు కావున ఇది అనిత్యదోషము.

4. సంశయము : 'కర్తృపద మిదియా ? అదియా ? కర్మపద మిదియా? అదియా ? యని సందియమునకు తావిచ్చుట.'

ఉదా : —

కృశమగుటను నేఁడు గెలుపొందు నింతుల
కుచయుగమ్ము దంతికుంభయుగళి ;
వాడువాఱి యుంట వల్లరుల్ నవ్వుత !
మేను సిరులు మిగుల మేలమాడి. 40

ఇందు ప్రథమ వాక్యార్థమున కర్మపదము స్త్రీల కుచయుగమా ! లేక దంతుల కుంభయుగళియా ? యనియు, ద్వితీయ వాక్యార్థమున కర్తృవాచకము వల్లరులా, లేక మేనుసిరులా ? యనియు సందియము కలుగుచున్నది గాన సంశయము.

5. **అపక్రమము** : 'పౌర్వాపర్యము తాఱుమాఱయినచో అపక్రమము.'

ఉదా :—

అకట ! నోళ్ళు తెఱచి యతివలు వనమందు
నిద్రపోయి నోళ్ళనిండఁ బడిన
పూరితోన వారు బోధించుచున్నారు
వెతలఁ బడెడిమాకు బ్రతుకుఁదెరువు. 41

నిదురపోయిన పిమ్మట నోరు తెఱతురు. కాని యిట నట్టిక్రమము విడిచి, నోళ్లు తెఱచి యని చెప్పి, తరువాత నిదురపోయిరి యని చెప్పుట వలన నిది అపక్రమము.

6. **భిన్నము** : 'సంబంధశూన్యమగు నేని భిన్నము.'

ఉదా :—

నిజముగా లాటవాసుల నెన్నుదుటను
వ్రాలు మేలుగ వ్రాయఁడా వనజభవుఁడు ;
కావుననె యీ యెడారుల గాసి నొంద
వలసివచ్చెను మాకుటుంబముల కిప్పుడు. 42

లాటదేశవాసుల నెన్నుదుట మేలువ్రాలు వ్రాయకుండుటకును, మాకు నెడారులలోఁ గష్టపడవలసివచ్చిన దనుటకును సంబంధము లేదు కావున ఇది భిన్నము.

7. **అతిమాత్రము** : 'లోకమునం దెచ్చటను బొసఁగని యత్యుక్తి.'

ఉదా :—

భువనమెల్లను సంద్రమైపోవునేమొ !
యనెడి వెఱపున తగ్గించుకొనిన లాట
వాసినులయశ్రువులు పాఱి వనమునందు
నెందుఁగన లెక్కలేనన్ని యేళ్లు పుట్టె. 43

ఇందు కన్నీటితో భువనమెల్లను ఏకసముద్రమయిపోవు ననుట అత్యుక్తి.

అట్టి భీతితో నెంత తగ్గించుకొనినను ఆ కన్నీటితోనే యడవి యెల్లను నదుల మయమయినది లోకమున నమ్మరాని, పొసఁగని యర్థమును చెప్పుట వలన ఇది అతిమాత్రము. ఆహ్లాదమును గల్గించు నర్థమేదియులేకుండుటచే ఇది అతిశయోక్త్యలంకార మగుటకును వీలులేదు. కావున దోషమేయని భావము.

8. **పరుషము :** 'కర్ణకఠోరము, మిక్కిలి క్రూరమునగు నర్థము.'

ఉదా :

పండ్లు పండ్లని మాటికిఁ బాదములను
బెనఁగు నీ బాలురను బట్టి వెలుఁగఁ గట్టి
కారుచిచ్చునఁ బడఁద్రోఁచి కాల్చివేయుఁ,
డోర! యేడ్పింతురా! మమ్ము వీరు కూడ! 44

ఫలములను వేఁడు బాలుర నిట్లనుటచే నిది పరుషము.

దౌర్భాగ్యవశమున అడవులపాలై యిడుములు పడుచున్న శత్రుకాంత లను అభము శుభము తెలియఁగని వారి శిశువులు పండ్లు తెచ్చి పెట్టుఁడని మారాము పెట్టిరి. ప్రాణములు పసిగి కనుకచే ఆ యనన లనినమాటలివి. పండ్లని చేయిసాఁచు పాలబుగ్గల పసిపిల్లలను కారుచిచ్చులోవైచి కాల్చివేయుఁడను మాట యెంతయు క్రూరమయినదియు, కర్ణకఠోరమయినదియుఁ గావున ఇది పరుషము.

9. **విరసము :** 'ప్రకృతార్థమున కుపయోగింపని రసము.'

ఉదా :

చంద్రవదనలార! చాలును శోకము,
సుధను జిల్కుగనులఁ జూచి వేగ
రండు! నిల్వుఁడని కిరాతులు చెలరేఁగి
చుట్టుముట్టినారు చోళసతుల. 45

దుఃఖితలై యున్నవారి నిట్లు కిరాతులు కాముకులై చుట్టుముట్టి భాషించుట విరసము.

తమ భర్తలుపోయి విలపిం పొగులుచున్నారు పానము! చోళకాంతలు. ఇది కరుణము. ఇక కిరాతులో! వారిని గాంచి 'చంద్రవదనలార! అమృతము చిందు చూపులఁ జూడుఁడు' అనుచున్నారు. ఇది శృంగారము. ప్రసక్తమయిన కరుణరస సందర్భమున ఈ శృంగార మెంతయు వెగటు గొల్పుచున్నది. కావున ఇది విరసము.

10. **హీనోపమ** : 'జాతిచేఁగాని, ప్రమాణముచేఁ గాని ఉపమాన ముపమేయముకంటె హీనమగుట.'

ఉదా :-

వేఁటకుక్కలు లేళ్ళను వెన్నులంటి
చీల్చుపోలిక పగతురఁ జెండినారు
మున్ను మీరలు ; నేఁడెందుఁ బోయె నట్టి
పౌరుషంబెల్ల కాననవాసులార! 46

ఇందు కాననవాసు లగురాజులు వేఁటకుక్కలతోఁ బోల్పఁబడిరి గావున ఇది జాతికృతమగు హీనోపమ.

ప్రమాణకృతమగు హీనోపమకు 'మిణుఁగురువలె సూర్యుఁడు వెలుఁగుచున్నాఁడు' మొదలగు వాక్యము లుదాహరణములగును.

11. **అధికోపమ** : 'జాతితోఁ గాని, గుణముతోఁ గాని, ఉపమాన మధికమగుట.'

ఉదా :

కొలనియొడ్డుసేరి కొంగలు కదలక
మునులఁ బోలియుండుఁ గనుఁడు! వాని,
మనము పట్టుకొందు మనెడి భీతిని మింటఁ
బాఱఁ జొచ్చె నిదియె బకజపంబు! 47

'కొంగలు మునులవలె నున్నవి' యని చెప్పుటవలన ఇది జాత్యధికోపమ.

గుణాధికోపమకు 'ఈమె నాభి పాతాళమువలె లోఁతుగ నున్నది' మున్నగునవి యుదాహరణము లగును.

12. అసదృశోపమ : 'సామ్యము లేని యుపమానమును చెప్పుట.'

ఉదా :

సాంద్రకుంజమ్ములం జీల్చి జాలువాఱు
వెడఁద సెలయేళ్ళు గలిగిన వింధ్యనగము
ఫాలనయనాగ్ని కీలావిభాసమానుఁ
డైన శంకరుఁ బోలెడి నదిగో ! గనుఁడు ! 48

సెలయేళ్ళు జాలువాఱుచుండు వింధ్యపర్వతమునకును, నెన్నుదుటి కంటి మంటలతో వెలుఁగు శంకరునకును పరస్పరము నెట్టిపోలికయు లేదు. పోలిక యున్నట్లు చెప్పుట ఇది అసదృశోపమ.

13. అప్రసిద్ధోపమ : 'కవిసమయ సిద్ధముగాని దానిని ఉపమానముగఁ జెప్పుట.'

ఉదా :

ఉరలుకన్నీటిధారల నుదిలకొనిన
యంగదేశపు మగువల యాననములు
మంచుసోనలచేఁ జెన్నుమాయు రేకు
లెనయు కలువలఁ బోలెడు ననఁగఁ దగును, 49

మోములకును కలువపూవులకును ఉపమానోపమేయ భావము కవి సమయసిద్ధముగాదు గావున ఇది యప్రసిద్ధోపమ.

14. హేతుశూన్యము : 'కారణములను జెప్పకయే యొకానొక విషయమును నిర్ణయము సేయుట.'

ఉదా :

ముత్యములుగల్గు నీత్రోవఁ బోవువెల్ల
నిజము ! నమ్మరయ్యా, కాదిది నెలఁతబాట
వేఱుత్రోవలఁ బోవుదు వెలఁది వెదుక
కానఁబడకుండ నెట్లుండుఁ గలికిమిన్న ? 50

ఇందు 'ఇది నెలఁత బాట కాదు' అను నిర్ణయమునకు హేతువెద్దియుఁ చెప్పఁబడలేదు గావున ఇది హేతుశూన్యము.

15. **నిరలంకృతి** : 'అలంకారములేని వాక్యము.'

ఉదా :

వెంటఁబడి యాలయోనుల నంటి మోం
ల వెస మూచూచి యుల్లవె! అంబుసుగ
ముష్కములు దీర్ఘమేహనములు గల్గి
వృషభరాజులు వనమెల్ల బెదరఁగలఁచు. 51

ఇందెట్టి యలంకారము లేదు కావున ఇది నిరలంకృతి.

16. **అశ్లీలము** : 'అమంగళ జుగుప్సా వ్రీడలను గలిగించు నర్థమును వర్ణించుట.'

దీనికిని పై పద్యమే యుదాహరణము. ఇట వ్రీడాజనకమగునట్టి యర్థము వర్ణింపఁబడినది. అమంగళ జుగుప్సల కుదాహరణము లిట్టే యూహనీయములు.

17. **విరుద్ధము** : 'దిగ్దేశకాల లోకాప్రసిద్ధమైన వాక్యము.'

(అ). (ఆ) దిగ్దేశవిరుద్ధములు :

ఉదా : ఉత్తరంపుదిశను నుద్వేలమగునబ్ధి
గలదు దాపునందుఁ గాంచుఁడయ్య!
దప్పి దీర్చి మమ్ము దయఁగాచు నీమరు
భూములందు గంగ పొంగిపాఱు. 52

ఉత్తరదిక్కున దాపున సంద్రము గలదని చెప్పుట దిగ్విరోధము. ఎడారిలో గంగానది పాఱుచున్న దనుట దేశవిరోధము.

(ఇ) కాలవిరుద్ధము ఉదా :— కేతకి చైత్రమున పుష్పించినది. వాన కాలమున మల్లెలు కొల్లలు.

(ఈ) లోకప్రసిద్ధివిరుద్ధము :

ఉదా :—

అడవిదున్నకొమ్ము లాకరమ్ములు గాఁగఁ
బుట్టువొందినట్టి ముత్తియములు
వెల యదెంతయైన విలిచి యీవెలఁదులు
భూషణములఁదాల్చి మురియుచుంద్రు. 53

అడవిదున్నల కొమ్మునుండి ముత్తియములు పుట్టుట లోకప్రసిద్ధి విరుద్ధము. ముత్తియములు పుట్టు తావులని పెద్దలు చూపిన పట్టికలో[1] 'అడవి దున్న కొమ్ము' చేరలేదు.

18. సహచరభ్రష్టము (సహచరచ్యుతము) : 'అతుల్యములైన వస్తువుల నొకచోఁ గూర్చుట.'

ఉదా :—

చదువు శాంతివలనఁ ; జాన నున్సిగ్గున ;
రతి మనంగదేవుకతనఁ; బుద్ధి
చదువువలన వెలయు; శత్రువుల్ వనవృత్తి
వలన నిలను మిగుల వెలయుదురఁట. 54

ఇట చదువు. బుద్ధులు ఉత్కృష్టములు, రతి యనునవి యపకృష్టములు. కావున సహచరభ్రష్టము

ఇందు సర్వోపాదేయములగు చదువు, బుద్ధి అనువానికంటె, విషయలోలురగు వారికొందఱకు మాత్రమో ఉపాయదేయములగు జాన, రతి యనునవి యపకృష్టములు గావునను, వానికంటె శత్రువులు. వనవృత్తియు మిగుల నపకృష్టములు గావునను సహచరభ్రష్టమని తాత్పర్యము.

---

1. ముత్యములు పుట్టు తావులు :

శ్లో. కరితురగజీమూతవరాహశంఖమత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవవేణుజాని
ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాంతు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి.
(సోమపీథి. ప్ర. రు. వ్యా.)

ఇట్లే దోషాంతరము లూహ్యములు. రసభావాదులకు స్వశబ్దవాచ్యతయు దోషమే,

రసదోషములు

1. స్వశబ్దవాచ్యత : రసములు, భావములు, స్వశబ్దవాచ్యములగుట దోషము. రసాది సాధారణ పదములతోఁ గాని, శృంగారాది విశేషవాచకములతోఁ గాని రసములు వాచ్యములు చేయఁబడఁగూడదు. ఇట్లే భావములును. ఇవి వ్యంగ్యమర్యాదచేత భాసించినపుడే యాస్వాద్యములని ఆలంకారికుల సిద్ధాంతము. 'కామినీ కుచకలశవత్ గూఢ స్యైవ చారుత్వమ్' అని కావ్యప్రకరణమున వివరింపఁబడినది,

2. అసంపూర్ణసామగ్రి : విభావాది రససామగ్రిని సంపూర్ణముగా కూర్పలేకపోవుట.

3. విలంబప్రతీతి : విభావాదుల ప్రతీతికి విలంబము కలిగించునట్టి రచన.

4. అంగప్రాధాన్యము : ప్రకృత రసముకన్న మిక్కిలి అధికముగా అంగములైన భావములనే వర్ణించుట.

5. ప్రతికూలాంగరచన : ప్రధానముగా వర్ణింపఁదలఁచిన రసమునకు విరుద్ధ రసాంగములను నిబద్ధించుట.

6. విచ్ఛిన్నదీపనము : ప్రసంగాంతరముచే విచ్ఛిన్నమైన రసమును మాటి మాటికి తడవుట.

7. అనవసర ప్రస్తావము : సందర్భరహితముగా రసమును ప్రస్తావించుట.

8. అనర్థవిచ్ఛేదము : మంచిరసఘట్టమున తటాలున విచ్ఛేదమును కలిగించుట.

9. ప్రతినాయక ప్రాధాన్యము : ప్రధాన నాయకునికన్న ప్రతి నాయకుని శౌర్యాదులను మిక్కిలి ఎక్కువగా ఉగ్గడించుట.

10. ఆలంబనాపరామర్శము : రసాలంబనములగు నాయికా నాయకులను కథాసందర్భమున నడుమ నడుమ ప్రవేశపెట్టకపోవుట.

11. అనుపయుక్తము : ప్రకృతమున కుపయోగపడని వస్తువును వర్ణించుట,

12. అనౌచిత్యము : జాతిదేశకాల వర్ణాశ్రమాదుల కుచితముగాని వ్యవహారములను వర్ణించుట.

ఇట్టి రసవిరోధములను గమనించి వానిని పరిహరింపవలెను. దోషము లన్నియు శాస్త్రాచార్యము లేదైనను అనౌచిత్యము సర్వథా పరిహరణీయము. ఈ భావమునే ధ్వనికారుఁ డిట్లు చెప్పెను :

'అనౌచిత్యా దృతే నాన్య ద్రసభంగస్య కారణమ్' (ధ్వన్యా. III)

కావున కావ్యమున కొంచెముగా కూడ అనౌచిత్యదోషము రాకుండ చూచుకొనుట కవులకు ముఖ్యకర్తవ్యము.

గద్యము

ఇది శ్రీశ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర. సేవిత సహృదయ నికర,
కౌండిన్యసగోత్ర చెలమచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్యసమీక్షాసహితమునైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
దోష ప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[సవివరణసమీక్షాసహితము]

౬. గుణప్రకరణము

పూర్వప్రకరణమున కావ్యాపకర్ష హేతువులగు దోషములు నిరూపింపఁ బడినవి. పిమ్మట, కావ్యోత్కర్షమునకు కారణములైన గుణాలంకారములు ప్రక్రాంతములైనవి. వానిలో అలంకారములు బహువక్తవ్యములు అగుటచే సూచీకటాహన్యాయమున అల్పవక్తవ్యములగు గుణములు తొలుత నిరూపింపఁబడుచున్నవి :

గుణముల క్రమము

[1]గుణము లిరువది నాలుగు :

1. శ్లేషము
2. ప్రసాదము
3. సమత
4. మాధుర్యము
5. సౌకుమార్యము
6. అర్థవ్యక్తి
7. కాంతి
8. ఔదార్యము
9. ఉదాత్తత
10. ఓజస్సు
11. సుశబ్దత
12. ప్రేయస్సు
13. ఊర్జితము
14. సమాధి
15. విస్తరము
16. సమ్మితత్వము
17. గాంభీర్యము
18. సంక్షేపము
19. సౌక్ష్మ్యము
20. ప్రౌఢి
21. ఉక్తి
22. రీతి
23. భావికము
24. గతి

వీనిలోఁ గొన్నింటికి దోషమును బోఁగొట్టుట వలన గుణవ్యవహారము గలిగినది. మఱికొన్నింటికి స్వయముగనే యవి కావ్యోత్కర్షమునకు హేతువు లగుటచే గుణము లను పేరు వచ్చినది. స్వయముగ కావ్యోత్కర్షమునకు

---

1. భామహుఁడు గుణములు మూఁడే యనెను. వామనుఁడు పది గుణము లను జేర్కొనెను. భోజరాజు గుణము లిరువదినాలుగని పరిగణించెను. విద్యానాథ కవి భోజుని మతము ననుసరించి యిట గుణవిభాగము చేసెను.

హేతువు. ఇయ్యవి గుణములే వీనిలోనివెల్ల శ్రేష్ఠము లని యెన్నఁదగినవి. దోష మును బోఁగొట్టుట వలన గుణములైన వానిని గుణములనుట ఆలంకారికుల కెల్లరికిని సమ్మతముగాదు. పయ్యాలంకారికులు దోషము లేకుండుటయే గుణ ముగా నెన్నుదురో వారికి సౌకుమార్యము మున్నగునవి గుణము లనుట సమ్మతము.

ఏ దోషము ఏ గుణముచే పరిహరింపఁబడునో వివరింపఁబడుచున్నది :

1. శ్రుతికటువు అను దోషమును బోఁగొట్టుటకు సౌకుమార్యము.
2. గ్రామ్యదోషమును బోఁద్రోలుటకుఁ గాంతి.
3. అపుష్టార్థదోష సంహారార్థము అర్థవ్యక్తి.
4. న్యూనపదాధిక పదదోషము లఁ బాపుటకు సమ్మితత్వము.
5. అనుచితార్థమును నిరాకరింప ఉదాత్తత.
6. విసంధిదోషము లేకుండఁ జేయుటకు ఊర్జితము.
7. పతత్ప్రకర్ష దోషమును బోఁగొట్టుటకు రీతి.
8. క్లిష్టదోషనిరాసార్థము ప్రసాదము.
9. అశ్లీలదోష రాహిత్యార్థము ఉక్తి.
10. చ్యుతసంస్కారము లేకుండఁ జేయుటకు సుశబ్దత.
11. ప్రక్రమభంగ నిరాకరణార్థము సమత.
12. పరుదోష నివృత్త్యర్థము ప్రేయస్సు.

ఈ రీతి దోషపరిహారకము లగుట వలన వీనికి గుణవ్యవహారము సిద్ధిం చినది.

గుణముల స్వరూపము - ఉదాహరణములు

1. శ్లేషము : 'పెక్కుపదము లొండొంటితోఁ గలిసి మెలసి యొక పదము వలె భాసిల్లుట.'

ఉదా :—

సరసుం డాతఁ డమేయవీర్యుఁ డఖిలక్ష్మాపాలమౌళిస్ఫుర
ద్వరరత్నద్యుతిరంజితాంఘ్రి, భుజాసత్రాణైకదీక్షాలస
త్కరుఁ డుద్యద్గుణకౌముదీ విలసితాకాశావకాశుం డహో!
తరమే వాని నుతింపఁ గాకతికులోద్ధారుణ్ నృపాలాగ్రణిన్. 1

ఇందు చదువునపుడు సంధివశమునఁ బదము లొండొంటితోఁ గలిసి యొక పదమువలె భాసిల్లుట వలన ఇది శ్లేషము.

2. **ప్రసాదము** : 'ప్రసిద్ధములై సుళువుగా నర్థముఁ దోఁపఁజేయు పదములు గలిగియుండుట.'

ఉదా :

వీరరుద్రవిభుఁడు వెలయు లక్ష్మీపతి
యవనిఁ గావ నిటుల నవతరించెఁ,
గాంచుఁ డవిగో! వానికన్నులు విరిసిన
తమ్మిపూలసొబగుఁ గ్రుమ్మరించు. 2

సుళువుగా అర్థము తెలియు పదములున్నందున ఇది ప్రసాదము.

3. **సమత** : 'పాదము లన్నింటను వైషమ్యము లేకుండుట సమత.'

సురతరుమంజరీచయము, సుందరకర్ణవిభూషణంబు, వి
స్ఫురితసితాంశురోచి, పరిపూర్ణసుధారససేకమున్, వియ
త్సరిదమలోర్మిశీకరవిసారము, కాకతివీరరుద్రభూ
వరుకమనీయదివ్యగుణవార మపారము నేర మెన్నఁగన్. 3

రమ్యార్థ సంపన్నము లగు పదము లవైషమ్యముగఁ గూర్పఁబడినవి గాన ఇది సమత.

4. **మాధుర్యము** : 'చక్కని విడివిడి పదములతో విలసిల్లు వాక్యము.'

ఉదా :—

తెల్లనివల్వలై వెలఁగెఁ దేఁటమెఱుంగు పిఱుందులందు; భా
సిల్లె సరమ్ములై సొగఁగుఁ జిమ్మిడిగుబ్బలదోయిమీఁద; రా
జిల్లెను జాజిదండలయి చెన్నగు నౌదలలన్, ప్రతాపభూ
వల్లభుకీర్తి వెల్లువలు పైకొని దిగ్వనితాళి కెంతయున్. 4

ఇందు పదములు విడివిడిగ నుండి ముదము గొలుపుటచే ఇది మాధుర్యము.

5. **సౌకుమార్యము** : (సుకుమారత) 'కోమలములును సానుస్వారములు నగు అక్షరములు గల పదముల కూర్పు.'

ఉదా :

అందమ్ము లమందమ్ముగ
స్యందించెడిచెలుల మోముచందురు లెసఁగన్
సుందరమగు కాకతిపుర
మందునఁ జంద్రికలు వెలుఁగు నౌరా! పవలున్. 5

అనుస్వారసహితము లగు కోమలవర్ణములుగల పదము లుండుటచే ఇది సౌకుమార్యము.

6. **అర్థవ్యక్తి** : 'నిరాకాంక్షమై సంపూర్ణార్థము నిచ్చు వాక్యము.'

ఉదా :—

అతులయశోఽన్వితుం డరిభయంకరమూర్తి ప్రతాపరుద్రభూ
పతి దయ నేలు నౌర! భువిభాగ్యము పండెను; కాదు; విష్టప
త్రితయమె ధన్యతం గనె నదే! కమలాక్షునియంశ మిట్లు కా
కతికులమందుఁ బుట్టి త్రిజగ మ్మనయమ్మును బ్రోవ నెమ్మిమై. 6

ఇందు వాక్యార్థము నిరాకాంక్షమై పరిపూర్ణమగుట ఇది అర్థవ్యక్తి.

7. **కాంతి** : 'ఉజ్జ్వలమగు బంధము కలిగియుండు వాక్యము.'

ఉదా :—

రారాజద్గిరిపీఠచంద్ర విజయప్రస్తారపూర్ణాంబరా
శ్రీరేఖుచ్ఛట గ్రమ్మి యత్రపంచము ధాత్రిం జేసి వేయుంగ, దై
నాంబుజ స్వర్ణది గంగయై, తనను లోకాలు "శ్రీగంగాపగ"
కాగంబై యుల గాత్రసింధుని గనంగారాదు ప్రచ్ఛన్నమై. 7

శ్రవణ సుభగములగు పదముల కూర్పు గల పదమునకు ఉజ్జ్వలత్వమే కాంతి. ఇట్టి యౌజ్జ్వల్య గుణములేని కవివాక్కు, ఎంతటిది యైనను ప్రాంత చిత్రమువలె శోభాహీనమగునని యలంకారశాస్త్రకారుల యభిప్రాయము.[1]

8. ఔదార్యము : (ఉదారత) 'వికటాక్షర బంధము.'

ఉదా :-

నేను నే నని మూఁగి ప్రాఁకిఁ బీకుంగుఁ
పొలను తుత్తుకబంటి బొంగ్వారు ;
బంతులం దగఁ దీర్చి అంతపుం బెగఁబేర్చి
తమిఁ దీఱ నెత్తురు ద్రాఁవువారు ;
కోరి కోఱలఁ బట్టి నూఱి యెముకల నెమ్మి
మించి కొఱకలఁ దాఁడించువారు ;
ప్రిదులు నేస్తుల నుండ వెలి క్రేళ్ళు దూఁకెడి
క్రొంప్వేట నీరాటఁ గూడువారు ;
నైన రాకాసి మూఁకల కాటపట్లు
తెలుఁగురాయని మునగాంద్రు తేజ మెఱయ
నివ్వటిలఁ జేయు నాలంపు నేల లౌర !
దాయగుండియ లవియఁగాఁ జేయుచుండు. 8

పద్యపాదము లొక విధమైన ఉగ్గుభ్యారవు తూఁగుతోఁ వెలయునట్లు చేయు కూర్పు కలిగియుండుటయే వికటాక్షర బంధత్వము. అదియే బంధగత

1. 'ఔజ్జ్వల్యం కాంతి రిత్యాహుః గుణం గుణవశ్చితః
పురాణచిత్రస్థానీయం తేన వంధ్యం కవే ర్వచః' (ప్ర. రు. వ్యాఖ్య.)

మైన ఉదాహరణ, ఇట్టి కవిత చేసిన వానికి ప్రశంసాపాత్రుడగునని చెప్పుదురు. నిఖిలా షము కలుగును ... [1]

9. ఉదాత్తత : 'ఉచితములగు విశేషణములు ప్రయోగించుట ఉదాత్తత.'

ఉదా :

ఘీంకరించు కరులు, కేరెడి బంటులు,
తెరలి కదలి మ్రోయు తేరులయము,
నోజ హేషలొసగు తేజిరాజులును,
గలిగి సేన ... వెలయు విసులు. 9

కరులు ఘీంకరించుట ... భటులు కేరుట (అర్చుట), తేరులు మొరయుట (ధ్వనించుట) గుఱ్ఱములు హేషారవము చేయుట (సకిలించుట) నిసర్గము. కరి మొదలగు పదములకు ఘీంకరించు మొదలగు ఉచితములైన విశేషణములు వాడబడుటచే ఇది ఉదాత్తత అనుచితార్థ పరిహారకమగుట ఇది గుణము.

10. ఓజస్సు : 'సమాస భూయిష్ఠమగు రచన'

ఉదా :—

వేదండాయత గండ ... లహరీ వీచీపయోదక్రమ
మోదోల్లాసిత భృంగ ఝంకృతికలా పూరాభిరామంబు, లా
హ్లాదై కాయతనంబులై వెలుగు నా యాంధ్రేశగోష్ఠీలస
ద్భూదేవాళి మణీగృహాంబులు ... రీభూషా విశేషాకృతుల్. 10

ఇది శ్రుతిమధురమైన దీర్ఘసమాసములతోడి రచన కావున ఓజోగుణ విలసితమని భావము.

11. సుశబ్దత : 'చక్కని వ్యుత్పత్తి గల శబ్దముల ప్రయోగము.'

---

1. 'ఔదార్యం నామ...న ర్త. బుద్ధ్యుత్పాదక పదవిన్యాసః'
'వికటత్వంచ బంధస్య కథయం తిహ్యుదారతామ్
వైచిత్ర్యం న ప్రపద్యంతే యయాశూన్యాః పదక్రమాః'
(ప్ర. రు. వ్యాఖ్య.)

ఉదా :—

(అష్టపది మంజరి)

అభ్రంకషములై న యతివై భవముల
కూల ముద్వహములౌ గుణనికరముల
క్షేమంకరములౌచు చెలఁగు సత్కృతుల
అధ్యంభివిష్ణుపు లగుచరితముల
అలరారి వెన్నుని యవతారమైన
వరవీరరుద్రుండు వసుధ నేలంగ
విబుధాళి మనములు విరిసె నెల్లెడల
ప్రజలు సుప్రజసులై భద్రముల్ గనిరి. 11

ఇందు ప్రయోగింపఁబడిన అభ్రంకష, కూలముద్వహ, క్షేమంకర, అధ్యంభవిష్ణు, సుప్రజశ్శబ్దంబులు విశిష్ట వ్యుత్పత్తి గలిగిన చక్కని శబ్దములగుటచే ఇది సుశబ్దత.

12. ప్రేయస్సు : 'చెవికి నింపగు పదముల కూర్పు.'

ఉదా :—

నెనరు గలాఁడ వీవె, గడు నేర్పరి వీవె, మహోన్నతుండు నాఁ
దనరెడువాఁడ వీవె, ప్రజఁ దన్పెడివాఁడవు నీవె, ధీరతఁ
మొనసెడువాఁడ వీవె, జగముల్ భరియింపఁ గలాఁడ వీవె, మే
ల్గొనముల దీవి వీవె, యిలఁ గూరిమి నేలుము ! కాకతీశ్వరా ! 12

విడివిడి శ్రుతి మధురములగు పదముల కూర్పగుటచే ఇది ప్రేయస్సు.

13. ఊర్జితము : 'గాఢ బంధసంశ్లిష్టమైన రచన.'

ఉదా :

ఘోరతూతుణ దీక్షదక్షములు, దుర్వ్యామిశ్ర శిక్షావిధి
క్రూరోత్క్షిప్త మహాసిభాసితములుఁ, రూఢక్రమ ప్రక్రియా
ప్రారంభంబులు, రుద్ర భూవిభుని బాహాదండ కేళుల్ భళీ !
శూరమ్మన్య విరోధి పర్వతభిదః శోభిల్లు దంభోళులై. 13

బంధ వైశిష్ట్యముగల రచన గలుగుటచే ఇది ఊర్జితమయినది.

14. సమాధి : 'ఒక వస్తువునందలి ధర్మములను వేఱొక వస్తువునందా రోపించుట.'

ఉదా :

అంబుజాతాక్షు శయ్యాగార తలమైన
　క్షీరవారిధిఁ జీరి సేమ మడిగి,
చంద్రశేఖరు సౌధ చంద్రశాలికయైన
　కైలాసగిరిఁ బిల్చి మేలు సెప్పి,
అంభోజ వరసూను యానరాజంబైన
　యంచకు స్వాగతం బంచుఁ బలికి,
త్రిదశేశు కేళికా దివ్యదీర్ఘిక యైన
　మందాకినికిఁ జాటు మాట నొడివి,
హరిణలాంఛను గని పరిహాసమాడి
ముజ్జగమ్ముల విహరించు ముదము మీఱఁ
గాకతీశ్వర చలమర్తి గండవినుత
వీరరుద్ర నరేశ్వరు చారుకీర్తి. 14

చేతన ధర్మములగు కుశల ప్రశ్నాదుల సింధు అచేతన రూపమగు కీర్తి కారోపించుటఁ జేసి యిది సమాధి.

15. విస్తరము : 'తొలుత చెప్పిన విషయమును సమర్థించుకొను వాగ్వి న్యాసము.'

ఉదా :

వీరరుద్రుని గుణములు వినుతిసేయ,
నాలకింపను, దర్శింప నాయనంతుఁ
డే తగుఁ; వేయివదనంబు, లెంచ రెండు
వేల వీనులు, కన్నులు వెలయు సుకృతి. 15

ప్రతాపరుద్రుని గుణములను పొగడుటకును, వాని మహత్త్వ వినుటకును, తత్కృత్యములు గనుటకును ఒక్క శేషుఁడే సమర్థుఁడని తొలుత చెప్పిన విషయ

మును. 'అతఁడు వేయి ముఖములు, రెండువేల శిరములు, రెండువేల కన్నులు గల భాగ్యశాలి యగుటవలన' అని ప్రశంసించెను గాపున నిది శిష్టపదము.

16. సమ్మితత్వము : 'వక్తవ్యాంశమును ప్రతిపాదించుట కవసరమైనన్ని పదములనే ప్రయోగించుట.'

ఉదా :

దిగ్వనితలెల్ల (శ్రీ) రుద్రదేవన్నృపతి
సుగుణములు మౌళిభూషలై పొంపెసంగ
అమలతత్కీర్తి చందన మలందె గొనుచల
గులుకుచున్నారు తాంపులు గుబులుకొనఁగ. 16

ఇందు వక్తవ్యాంశమునకు కావలసినన్ని పదములే యుండుటవలన ఇది సమ్మితత్వము.

17. గాంభీర్యము : 'ధ్వని గలిగియుండుట గాంభీర్య మనఁబడును.'

ఉదా :—

గరళ మడిదమందు, గంగ కీర్తి పరణి,
పరఁగు దిగ్వసనము పరుణయందు ;
విధువు మోమునందు ; వెలయుఁ గాకతివీర
రుద్ర ! సకల గుణసముద్ర ! నీకు. 17

దీని వలన శంకరునకు కంఠమున గరళము, శిరమున గంగానది, కటిని దిగంబరము, మౌళిని చంద్ర రేఖయు గలవని ధ్వనించుచున్నది కావున ఇది గాంభీర్యము.

18. సంక్షేపము : 'అతివిస్తృతార్థమును మిక్కలి సంగ్రహముగఁ జెప్పుట.'

ఉదా :—

కాకతీయకులము గల, దందుఁ బెక్కురు
భూమిపతులు మున్ను పుట్టినారు,
వారిపున్నెమెల్ల పండి యీ తీరున
వీరరుద్రుఁ డగుచు వెలసె నేఁడు. 18

గ్రంథములకొలఁది విస్తరించి వ్రాయఁ దగు తాత్పర్యచరితము నెల్ల 'కట్టె, కొట్టె, తెచ్చె' నన్నట్లు సంక్షేపముగఁ జెప్పివేయుట వలన ఇది సంక్షేపము.

19. **సౌక్ష్మ్యము** : (సూక్ష్మము) 'పదతిశార్థము గూఢమై యుండుట.'

ఉదా :

(వచనము) 'అధ్యధఃపరిశ్లిష్టములగు స్థా కృఞ్ భూ ధాతువులు నిచ్చలు కాకతీశ్వరునియందు కర్తృత్వమునను, వానిపగతురయందు కర్మార్థమునను విలసిల్లును.' 19

అధిపూర్వకమగు స్థాధాతువు : అధః పూర్వకమగు కృఞ్ ధాతువు ; పరి పూర్వకమగు భూధాతువును ప్రతాపరుద్రుని విషయమున కర్తృవాచకప్రత్యయములను దాల్చును ; అనఁగా అధి + తిష్ఠతి = (సింహాసనమును) అధిష్ఠించుచున్నాఁడు. అధః + కరోతి = (శత్రువులను) తిరస్కరించుచున్నాఁడు ; పరి + భవతి = (పగవారిని) అవమానించుచున్నాఁడు. ఇంతేగాక ఈ మూఁడు ధాతువులు అధ్యధఃపరులతోఁగూడి కాకతీశ్వరునియందు కర్తృత్వమున విలసిల్లుచున్నవి. ఇఁక వాని పగతురయందో ఆ ధాతువులే కర్మప్రత్యయాంతములై యొప్పును. అనఁగా : అధిష్ఠీయతే = ఒరులచే ఆక్రమింపఁబడి త్రోయఁబడుచున్నాడు ; అధః క్రియతే = హీనుఁడుగఁ జేయఁబడుచున్నాఁడు ; పరిభూయతే = అవమానింపఁబడుచున్నాఁడు.

దీనితోఁ దేలిన పిండీకృతార్థమిది :

కాకతీశ్వరుఁ డెల్లపుడును పైచేయియై సార్వభౌమపదవి నధిష్ఠించి యెదుర్కొనిన వారి నణఁగఁద్రొక్కియు, అవమానపఱచియు నిడుచును, పగతురు కాకతీయరాజాధికారము స్వపదవుల నాక్రమింప నెదిరింపఁబోయి, యడఁచి వేయఁబడి, యవమానింపఁ బడుచున్నారు. ఈ యర్థమును ఈ రీతి గూఢముగ జెప్పుటవలన ఇది సౌక్ష్మ్యము.

20. **ప్రౌఢి** : 'ఉక్తివైచిత్ర్యము.'

ఉదా :

అఖిలలోకస్రష్ట కబ్జయోనికి పిన్న
ప్రమథాధిపతికి నావర్తనంబు,
శ్రీసతీవరున కామ్రేడితాకారము,
విబుధగిరికి ప్రతిబింబమూర్తి,
సారంగధారికి శాంతిసాధనంబు,
రాధేయునకు పునర్జన్మరూపు,
నిర్జరశాఖికి నిఖిలస్వరూపము,
దివిజధేనువునకు నవసంగము,
సకలసర్వంసహాచక్రచక్రవర్తి,
విశ్వవిభ్రాజితాఖండవిశదకీర్తి.
కాంతీశ్వరచలమర్తిగండనృపతి
యనుచు నుతియింత్రు కవు లెల్ల రసవరసము. 20

వీరరుద్రునియందు బ్రహ్మాదులపీప్స్వాదుల నారోపించి యుక్తివై చిత్ర్యము చూపుటచే ఇది ప్రౌఢి.

21. ఉక్తి : 'విదగ్ధభణితి ఉక్తి యగును.'

ఉదా :

కమలాసక్తిని వెలయుదు
వనులుండవు రాజవయ్యు నద్భుత మిది, యు
త్తమభాస్వంతుఁడ వగుచుఁ
సమకూర్తువు కువలయాళి సరసస్ఫూర్తుల్. 21

'ఓ ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తీ! నీవు రాజ వయ్యు (చంద్రుఁడవయ్యు) అమలుఁడవు, (కళంకములేని వాఁడవు) పైఁగా కమలాసక్తిని వెలయుదువు. మఱియు అట్లు రాజవయిన నీవే యంతలో ఉత్తమభాస్వంతుఁడవై (సూర్యుఁడవయి) యొప్పుచున్నావు. భాస్వంతుడవై యాకుపలయోల్లాసము (కలువలను విరియఁజేయుట) గూర్చుటేమి ? ఔరా! నీకృత్యము లన్నియును ఆశ్చర్యమును గలుగఁ జేయు చున్నవి సుమా!' అని యొక పలుకుల తీరెటింగిన కవి పలికినాఁడు. ఈతనివాక్యములలో రెండేసి యర్థములు వచ్చుపదము లిట్లున్నవి :

కమలాసక్తి=కమలములయందాసక్తి; లక్ష్మియందాసక్తి. అమలుఁడు= కళంకము లేనివాఁడు; పాపములేనివాఁడు. రాజు = చంద్రుఁడు; ప్రభువు. భాస్వంతుఁడు=సూర్యుఁడు; కాంతిగలవాఁడు. కువలయము = కలువ; భూవలయము.

'నీవు రాజవయ్యు నమలుఁడ వయి కమలాసక్తిని వెలుఁగుచున్నాఁడ' వను విదగ్ధవచనము వలన ఒక విరోధము మందు తోఁచినది. ఆ విరోధము అమలరాజ కమలాసక్తిపదములకు వెనుక నుడివిన రెండర్థములలో మొదటియర్థము స్వీకరించుట వలన కలిగినది. రెండవ యర్థమును గ్రహించిన ఆ వాక్యార్థ విరోధము తొలఁగును. అట్లే 'నీవు భాస్వంతుఁడ వయ్యు కువలయాళి నరస స్ఫూర్తుల సమకూర్తువు' అను వాక్యమున మొదటి యర్థమునకు ఆ యా పదములకు స్వీకరించుటవలన కలిగిన విరోధము ద్వితీయార్థస్వీకరణము వలన తొలఁగుచున్నది ఈ విధముగ పైకొక యర్థము దోఁపఁజేసి, లోపల వేఱొక యర్థము గలిగియుండు పదములను విదగ్ధులే ప్రయోగింపఁగలిగి యుండుట వలన ఇగి ఉక్తి.

౨౨. రీతి : 'ఉపక్రమించిన విధముగ చివరిపఱకు నిర్వహించుట.'

ఉదా :—

ఆఱుగుణమ్ములఁ గైకొను,
నాలుగు రగుశత్రువులను నవమతి చేయున్,
ఆఱుబలంబులఁ గను విభుఁ
డా అయి యేడుపాఁఱుదర్శనావళిఁ దెలియుఁగా. 22

'ఆఱుగుణమ్ములఁ గైకొను' అని యుపక్రమించి, నాలుగుపాదముల లోను ఆ విధముగనే నిర్వహించుటచే నది రీతి.

౨౩. భావికము : 'భావమునుబట్టి వాక్యమునఁ బదముల కావృత్తి గలిగి శోభావహమగుట.'

ఉదా :—

వత్స ! కుట్టి ! తండ్రి ! వంశావతంసమా !
విశ్వనాథ ! విజయవీరరుద్ర !
సుతుని నిన్నుఁబడసి శోభిల్లితిని నేను
పుత్త్రవంతులందు బొగడుఁ గంటి. 23

ఉల్లంబున నుప్పొంగు ప్రేమ యను భావవశమున నీ వృద్ధ కాకతీశ్వరుని వాక్యములో ఏకార్థము లైన వత్సాది పదములకు ఆవృత్తి గలిగినది గావున ఇది భావికము.

౨౪. గతి : 'స్వరముల నారోహణావరోహణములు గలిగి చెవుల కింపుగనుండుట.'

ఉదా :—

ధర శ్రీకాకతిసార్వభౌమవిజయోద్దాంతోగ్రశౌర్యప్రభా
భరితంబై జగతీప్రపంచంబు మిగులన్ భాసిల్లఁగాఁ గాంచి, యు
యురులుం జయ్యన నిమ్నుల న్నెనసి యొంటెన్ పంగాలం బెండు న
య్యరిరాజేంద్రుల నెమ్మనమ్ముల సదాయాసమ్మునం బొందుటన్. 24

మొదటి రెండు పాదములలోను దీర్ఘాక్షరములు హెచ్చుగ నుండుటచే అట స్వరారోహము. తక్కిన రెండు పాదములలోను అట్టుగాక స్వరావరోహము. ఈరీతి నిట స్వరారోహావరోహము లుండుటచే ఇది గతి.

గుణాశ్రయము

వామనుఁడు మున్నగు కొంద ఱాలంకారికులు ఓజస్సు, ప్రసాదము మొదలగు నీ గుణములు[1] అర్థము నాశ్రయించి యుండు నని నుడివిరి. కాని ఉద్భటుఁడు మొదలగు ప్రాచీనాచార్యుల యభిప్రాయమును బట్టి గుణములు శబ్దాశ్రయములని చెప్పవలసియున్నది. కావుననే యలంకార సర్వస్వమున 'గుణములు శబ్దసంఘటనాధర్మములు అనియు అలంకారములు శబ్దార్థ ధర్మములు అనియు వ్యవస్థ చేయఁబడుచున్నది' అని వ్రాయఁబడినది. ఈ విధముగనే గుణాలంకారములకు స్వరూపభేదము నిరూపింపఁబడినది. ఆశ్రయ భేదము నంగీకరింపనిచో గుణాలంకారములకు భేదము చెప్పవీలు లేదు. గుణములు, అలంకారములు- రెండును కావ్యశోభాహేతువులే కదా! ఇఁక వీనికి భేదము ఆశ్రయ భేదము వలననే సిద్ధించుననవలెను. కావుననే రుద్రభట్టు ఇట్లనెను :

1. 'ఏత ఏవ ఓజఃప్రసాదప్రభృతయోఽర్థగుణాః' (కావ్యా. సూ. వృ. ii. 1)

'కావ్యశోభ కెయ్యది కారణమో యది యలంకార మనఁబడుచున్నది. గుణము కూడ నట్టిదే. వీనికి విరుద్ధమైనది దోషము.'

ఈ విధముగ గుణాలంకారములకు స్వరూపభేదము లేదని తేలినది గావున ఆశ్రయభేదమునే వీనికి ముఖ్యభేదకముగ గ్రహింపవలసియున్నది. గుణములు సంఘటనాశ్రయము లని ఫలితార్థము.

నిజమునకు శ్లేషాదిగుణములు రసధర్మము లగుటయు, అలంకారములు శబ్దార్థ ధర్మము లగుటయు వీనికి స్వరూపభేదము గలదు. ఇంతకుమున్ను పేర్కొనిన మతద్వయములోను వామనాదుల సిద్ధాంతమే యుక్తమైనది. కావుననే కావ్యప్రకరణమున 'అనుప్రాసోపమాద్యలంకారములు కావ్యశరీరమునకు హారాదులవంటి వనియు, శ్లేషాదులగు గుణములు శౌర్యాదులవలె కావ్యాత్మకు ఉత్కర్షాపాదకము' లనియు విద్యానాథకవియే స్వయముగ (కా. ప్ర. 51 పు.) చెప్పెను. కనుక గుణములు అర్థాశ్రయములే.

గద్యము

ఇది శ్రీ శ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవితసహృదయనికర,
కౌండిన్యసగోత్ర, చెలమచెర్ల వంశజ రంగాచార్యవిరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్య సమీక్షాసహితమునైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణమను అలంకారశాస్త్రమున
గుణప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౭. శబ్దాలంకార ప్రకరణము

కావ్యశోభాహేతువు లగు గుణాలంకారములలో గుణనిరూపణానంతరము పరిశేషన్యాయమున ఈ ప్రకరణమున అలంకారములు నిరూపింపఁబడుచున్నవి :

అలంకార స్వరూపము

'పరంపరగా రసము నలంకరించునది యలంకారము.'

కావ్యజీవిత మగురసమునకు ఉపస్కారక మైనది యలంకార మని ఫలితార్థము. కావుననే కావ్యప్రకాశకారుఁ డిట్లు నుడివెను :

'హారనూపురాదులవలె నుండు అనుప్రాసము, ఉపమ మున్నగు అలంకారములు అంగము లగుశబ్దార్థములకు ఉత్కర్షమును గలిగించుచు ముఖ్యమగు రసమునే విలసిల్లఁజేయుచున్నవి.' (కా. ప్ర. VIII 67)

అవయవము లగుచరణాదులకు అలంకరింపఁ బడినకంకణములు, నూపురములు మొదలగు ఆభరణములచే ముఖ్యమగు అవయవి దేహ మలంకరింపఁ బడినట్లు శబ్దార్థములనెడి కావ్యావయవముల నాశ్రయించి యుండు అనుప్రాసోపమాదు లగు అలంకారములచే అవయవియగు కావ్యమే యలంకరింపఁ బడును. లోకమున నెట్లు శరీరము ఆశ్రయము, భూషణములు ఆశ్రయము గలవియగుట 'శరీరము అలంకరింపఁబడునది ; భూషణములు అలంకరించునవి' అనుమాట ప్రసిద్ధమో, యట్లే కావ్యమునను ఆశ్రయాశ్రయి భేదముతో అలంకార్యాలంకారభావము సమ్మతమైనది. గుణాలంకారములు రెండును కావ్యశోభాహేతువులే యైనను అట్టి ఆశ్రయభేదమువలననే యొండొంటికి భేదము తెలియుచున్నది.

శబ్దసంఘటనము గుణముల కాశ్రయము. శబ్దార్థములు అలంకారమున కాశ్రయము.

ఇది ఉద్భటమతానువాదము; స్వమతముగాదు. ఈ సందర్భమున తన యభిప్రాయమును కావ్యప్రకరణమున (౯౭ పు.) నిరూపించెను.

అలంకార సామాన్య విభాగము

శబ్దాలంకారము లనియు, అర్థాలంకారము లనియు, శబ్దార్థోభయాలంకారము లనియు అలంకారవర్గ మెల్ల మూఁడు విధములు. వీనిలో కొన్నింట వస్తువు ప్రతీయమాన మగును. కొన్నింట ఔపమ్యము, కొన్నింట రసభావాదులు, మఱి కొన్నింట వస్తురసభావాదులు అస్ఫుటముగ ప్రతీయమానము లగును.

సమాసోక్తి, పర్యాయోక్తి, ఆక్షేపము, పరికరము, వ్యాజస్తుతి, ఉపమేయోపమ, అనన్వయము, అతిశయోక్తి, అప్రస్తుతప్రశంస, అనుక్తనిమిత్తము, విశేషోక్తి-అను నీయలంకారములయందు ప్రతీయమాన మగువస్తువే కావ్యమున కొకవింతశోభను గలిగించును.

రూపకము, పరిణామము, సందేహము, భ్రాంతిమత్తు, ఉల్లేఖము, అపహ్నవము, ఉత్ప్రేక్ష, స్మరణము, తుల్యయోగిత, దీపకము, ప్రతివస్తూపమ, దృష్టాంతము, సహోక్తి, వ్యతిరేకము, నిదర్శనము, శ్లేష-అను నీ యలంకారములలో గోచరించు ఔపమ్యమే కావ్యోపస్కారకము.

రసవత్తు, ప్రేయస్సు, ఊర్జస్వి, సమాహితము, భావోదయము, భావసంధి, భావశబలత-అను వానియందు భావము ధ్వనించి కావ్యాలంకారకారణ మగును.

ఉపమ, వినోక్తి, అర్థాంతరన్యాసము, విరోధము, విభావన, అతద్గుణము, నిమిత్తము, విశేషోక్తి, విషమము, చిత్రము, అధికము, అన్యోన్యము, కారణమాల, ఏకావళి, వ్యాఘాతము, మాలాదీపకము, కావ్యలింగము, అనుమానము, సారము, యథాసంఖ్యము, అర్థాపత్తి, పరిసంఖ్య, వికల్పము,

సముచ్చయము, సమాధి ప్రత్యనీకము, ప్రతీపము, విశేషము, నిమీలనము, సామాన్యము, అసంగతి, తద్గుణము, వ్యాజోక్తి, వక్రోక్తి, స్వభావోక్తి, భావికము, ఉదాత్తము-అనుఅలంకారములయందు వస్తుసామ్యాదులు అస్ఫుటముగ భాసిల్లి, సరసుల యుల్లమునకు నుల్లాసముం జేయును.

అలంకార వర్గీకరణము

సాధర్మ్య విరోధాది మూలమగు నలంకారములు వర్గములుగ విభాగింపఁబడును, సాధర్మ్యము[1] మూఁడు విధములు :

1. భేదమే ప్రధానముగాఁ గలది. 2. అభేదమే ప్రధానముగాఁ గలది. 3. భేదాభేదములు ప్రధానముగాఁ గలది.

ఉపమానోపమేయములు నైసర్గికముగ వేఱయిన వగుటచే పై మూఁడు విభాగములలోనిదైన అభేదప్రాధాన్యము కేవలము శాబ్దమేగాని వాస్తవికము గాదు.

ప్రథమవర్గము : రూపకము, పరిణామము, సందేహము, భ్రాంతిమత్తు, ఉల్లేఖము, అపహ్నవము—అను అలంకారములు అభేదమే ప్రధానమగు సమానధర్మముగాఁ గలవి యగుట ఒక వర్గమునకుఁ జెందినవి.

ద్వితీయవర్గము : దీపకము, తుల్యయోగిత, నిదర్శనము, దృష్టాంతము, ప్రతివస్తూపమ, సహోక్తి, ప్రతీపము, వ్యతిరేకము-అనునవి భేదమే ప్రధానమగు సాధర్మ్యముగాఁ గలవి యగుట నింకొక వర్గములోఁ జేరినవి.

తృతీయవర్గము : ఉపమ, అనన్వయము, ఉపమేయోపమ, స్మరణము—అను అలంకారములు భేదాభేద సాధర్మ్యము గలవగుట వేఱొక వర్గములోనివి.

చతుర్థవర్గము : ఉత్ప్రేక్ష, అతిశయోక్తి-అనునవి అధ్యవసాయ మూలములగుట మఱియొక తరగతికిఁ జెందినవి.

---

1. ఉపమాలంకారఘట్టాంతమున దీనివివరణము గలదు.

పంచమవర్గము : విభావన, విశేషోక్తి, విషమము, చిత్రము, అసంగతి, అన్యోన్యము, వ్యాఘాతము, అతద్గుణము, విశేషము-అను అలంకారములు విరోధమే సాధర్మ్యముగాఁ గలవి కావున ఒక కక్ష్యకు సంబంధించినవి.

షష్ఠవర్గము : యథాసంఖ్యము, పరిసంఖ్యము, అర్థాపత్తి, వికల్పము, సముచ్చయము-అనునవి వాక్యన్యాయ మూలములు కావున ఒక శాఖకుఁ జెందినవి.

సప్తమవర్గము : పరివృత్తి, ప్రత్యనీకము, తద్గుణము, సమాధి, సమము, భావికము, స్వభావోక్తి, ఉదాత్తము, వినోక్తి - అను నలంకారములు లోక వ్యవహార మూలకములగుట ఒక పక్షమునకు సంబంధించినవి.

అష్టమవర్గము : కావ్యలింగము, అనుమానము, అర్థాంతరన్యాసము-అనునవి తర్క-న్యాయ మూలములు కావున ఒక వర్గమునకుఁ జెందినవి.

నవమవర్గము : కారణమాల, ఏకావళి, మాలాదీపకము, సారము-అను నవి శృంఖలావైచిత్ర్య మూలములు కనుక ఒక చాలులోనివి.

దశమవర్గము : వ్యాజోక్తి, అపహ్నవము-అనునవి అపహ్నవము సమాన ధర్మముగాఁ గలవగుట ఒక తెగలోనివి.

ఏకాదశవర్గము : సమాసోక్తి, పరికరము-అను నీ రెండును విశేషణ వైచిత్ర్య మూలకములై నందున ఒక తరగతికిఁ జెందినవి.

అలంకారములకు పరస్పరభేదము

అలంకారము లన్నియు సాధర్మ్యమును బట్టి పదునొకండు తరగతులుగ విభాగింపఁబడినవి గదా! ఒక్కొక్క వర్గములోను వేర్వేఱు అలంకారములున్నవి. ఆ యా వర్గమున ఒకానొక సాధర్మ్యము మూలముగాఁగ నేర్పడిన ఈ యలంకారములు ఎట్లు భేదిల్లును ? అని ప్రశ్న రాఁగా ఒక తరగతికిఁ జెందిన వాని లోను సూక్ష్మభేదములు (అవాంతర భేదములు) గలవను అంశము నిరూపింపఁ బడు చున్నది :

1. పరిణామ - రూపకాలంకారములు రెండును ఆరోపమూలకములే యయ్యును, ఆ యారోపము 'ప్రకృతార్థమునకు ఉపయోగించుట', 'ఉపయోగింపకుండుట' అను భేదము వలన పరస్పరము భిన్నము లగును.

2. ఆరోప విషయమునకు ఆరోపింపబడు దాని యొక్క రూపము ఉల్లేఖాలంకారమున సంభవించును; రూపకమున సంభవింపదు. కావున ఈ రెండును భిన్నములైనవి.

3. ఆరోపవిషయము సందేహింపబడెనేని సందేహాలంకారము;
ఆరోపవిషయము భ్రమజనిత మగునెడల భ్రాంతిమత్తు;
ఆరోపవిషయము నిగీర్ణమగుచో అపహ్నవము.
ఆరోపవిషయమునకు సంబంధించిన ఈ త్రివిధభేదమే వీనికి భేదకము

4. తుల్యయోగిత, దీపకము, నిదర్శనము, వ్యతిరేకము, దృష్టాంతము అనునవి సమాన ధర్మమూలకము లయ్యు సాధర్మ్యము వాచ్యముగ నుండు ఉపమ, అనన్వయము, ఉపమేయోపమ అను వానితో భేదిల్లుచున్నవి.

5. ఉపమేయోపమలో సాధర్మ్యము వాచ్యమగుటయు; ప్రతివస్తూపమలో సాధర్మ్యము గమ్యముగ నుండుటయు ననుభేదముతో నివియు నొండొంటితో విడివడుచున్నవి.

6. ప్రతివస్తూపమకు వస్తుప్రతివస్తుభావము, దృష్టాంతమునకు బింబ ప్రతిబింబ భావము ధర్మము గావున నివి పరస్పరము భేదిల్లుచున్నవి.

7. తుల్యయోగితలో ప్రస్తుతాప్రస్తుతములు విడివిడిగ నుండును; దీపకమునం జేరియుండును. ఈవ్యస్త సమస్తత్వములే వీనికి భేదమును గల్పించినవి.

8. ఉపమలో ఉపమానము ప్రసిద్ధమై యుండవలెను; ఉత్ప్రేక్షలో అట్టి నియమము లేదు. కావున ఈ రెండును వేఱగుచున్నవి.

9. అర్థసామ్యము ఉపమకు అవసరము; శ్లేషకు శబ్దసామ్య మున్నను జాలును. ఇది వీనికి భేదకము

10. ఉపమానోపమేయ భావము పర్యాయముగ నుండిన ఉపమేయోపమ; ఒక్కతూరియే యుండిన ఉపమ కావున ఇవి భిన్నములు.

11. అప్రస్తుత ప్రశంసలో అప్రస్తుతము వాచ్యముగ నుండును. సమాసోక్తిలో ఆ యప్రస్తుతము గమ్యముగ నుండును.

12. వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు రెండును ప్రస్తుతములే యగుచో పర్యాయోక్తి; వాచ్యార్థము అప్రస్తుత మయినచో అప్రస్తుత ప్రశంస.

13. వ్యాప్తి, పక్షధర్మత మున్నగునవి లేకుండుటయే అనుమానము నుండి కావ్యలింగమును వేఱు చేయుచున్నది.

14. సాధారణగుణము లోకతీరుగనే యుండుటచే భేదము తెలియరాదేని సామాన్యము. ఉత్కృష్టగుణము లుండుటవలన సామాన్యగుణములు మఱుగుపడిపోయినచో మీలనము. ఇదియే వీని భేదము

15. అన్యవ్యవచ్ఛేదమందు తాత్పర్యము లేకుండుటయే ఉదాత్తాలంకారమును పరిసంఖ్యనుండి భేదిల్లఁ జేయుచున్నది.

16. కార్యసాధనమున కారణములు కాకతాళీయముగా వచ్చి పడెనేని సమాధి; సప్రయత్నముగఁ జేకూరెనేని సముచ్చయము.

17. నిగరణము వాచ్యమైనచో అపహ్నవము; గమ్యమైనచో వ్యాజోక్తి. నిగరణమునకు సంబంధించిన ఈ వాచ్యగమ్యతలే వీనికి భేదకములు.

ఇతర భేదములు స్పష్టము. వ్యాజోక్తి, మీలన, సామాన్యాలంకారములలో సాదృశ్యమున్నను ఆ సాదృశ్యము అంతగ వివక్షింపఁబడమి నవి సాదృశ్య మూలములగు అలంకారములలో పరిగణింపఁబడలేదు.

శబ్దాలంకారములు

అలంకార సామాన్య స్వరూపమును వాని విభాగములను జూపి, శబ్దార్థములలో అర్థముకంటె ముందుగ శబ్దము ప్రతీతివిషయము అగును గావున తొలుత శబ్దాలంకారములకు లక్ష్య లక్షణములు నిరూపింపబడుచున్నవి :

౧ ఛేకానుప్రాసము : 'అవ్యవహితములగు వ్యంజనముల జంటలు వ్యవధానము లేకుండగ ఆవృత్తిని పొందిన ఛేకానుప్రాసము.'

ఉదా:—

ధర నీకరగము కరపము (శ్రీ)
కర మోం రాజేంద్ర ! జన్యజ్ఞ ఖండిత సరఘుం
వర ! పరగుణ భూషణ ! భం
స్కర సన్నిభ ! ప్రసముఖ దాక్ష్య కాష్ఠము ! సుద్రా ! 1

రసానుగుణమగు ప్రకృష్ట వర్ణవిన్యాసము అనుప్రాసముగ నొప్పును. పలుకుc గమ్మదనము నెఱింగిన విద్వాంసులు ఛేకులనంబడుదురు; అట్టి వారికి ఇష్టమైనది కావున దీనిని ఛేకానుప్రాసమందురు. ఇందు రెండేసి వ్యంజనముల జంటలు వ్యవధానము లేకుండcగ ఆవృత్తములు గావలెనని సంఖ్యానియమము గలదు. ఈ యుదాహరణమున 'జన్యజన్య' 'పగపగ' అని వ్యంజన యుగ్మములు అవ్యవధానమున ఆవృత్తములగుటచే ఇది ఛేకానుప్రాసము.

౨. వృత్త్యనుప్రాసము : 'ఒకటి రెండు మూcడు మొదలగు వ్యంజనములకు అవృత్తి గలిగెనేని వృత్త్యనుప్రాసము.'

ఉదా :—

ఓ క్షుద్ర ప్రతిపక్షులార ! క్షణ మీ యుక్తిప్రక్షేపము గాక్షేయముల్,
శిక్షాదక్ష విలక్షణంబు, భువి నక్షీణంబు, నక్షోభ్యముల్
ఋక్షాంధ్ర ధ్వజినిం గనుండు ! మఱి ! పోరుం డక్షయప్రాప్తికై
సుక్షాత్త్రింబునc; బాఱcగా వనిc దరక్షు ల్గాంక్షు భక్షింపవే ? 2

'వ్యంజన యుగ్మములే' 'అవ్యవధానముగనే' యను నియమము ఇందు లేదు. ఇదియే ఛేకానుప్రాసమునకును దీనికిని భేదము. వృత్తియనcగా వైదర్భి,

గౌడి మున్నగునవి తదుపాంకమగు అనుప్రాసము గావున ఇది వృత్త్యను ప్రాసమని వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. ఈ యుదాహరణమున తకారమునకు అసకృదావృత్తి గలుగుటచే నిది వృత్త్యనుప్రాసము.

౩. **యమకము** : 'స్వరసహితములగు వ్యంజనముల కావృత్తి గలుగుట.'

ఛేకానుప్రాసమునను వృత్త్యనుప్రాసమునను స్వరపౌనరుక్త్యమాను షంగికము. యమకమునందో స్వరములకును వ్యంజనములకును ఆవృత్తి ముఖ్యము. ఈ యమకము ఆదియమకమనియు, మధ్యయమకమనియు, అంత్యయమక మనియు మూఁడు విధములు. దిఙ్మాత్రముగ ఉదాహరణము.[1]

శంకరుం డీతఁడా ? శంకరుం డీతఁడా ?
    పురహరప్రఖ్యాతి వఱలు సమము ;
శ్రీనాథుఁ డీతఁడా ? శ్రీనాథుఁ డీతఁడా ?
    పురుషోత్తమత్వవిస్ఫూర్తి సమము ;
వాణీశుఁ డీతఁడా ? వాణీశుఁ డీతఁడా ;
    చతురాననాభిఖ్య సతము సమము ;
రాజన నీతఁడా ? రాజన నీతఁడా ?
    కువలయానందసంభవము సమము ;

అనుచు కవితల్లజులు సంశయాత్ము లగుదు
రీశ లక్ష్మీశ వాణీశ హిమకరాఖ్య
దివ్యులకు నీకు భేదంబు దెలియలేక
విమలగుణ భద్ర ! కాకతివీరరుద్ర ! ౩

సీసపాదములలో స్వరసహితవ్యంజనములకు ఆవృత్తి గలుగుటయు, పాదాదిగత మగుటయు ఆదియమక మిది. ఇట్లే తక్కినవి.

---

1. మూలకారుఁ డీక్రింది అనుష్టుప్ శ్లోకమును ఉదాహరించెను.
ప్రతాపః కాకతీంద్రస్య మహోమహిమ తేజసః
శ్రియం దధాతి పద్మేష్టమహోమహిమ తేజసః.

వర్ణములకు శబ్దములకు మాత్రమే పునరుక్తి గలుగుట ధర్మముగాఁగల అలంకారము లీ రీతి నిరూపితములైనవి. ఇఁక అర్థము పునరుక్తమైనట్లు భాసిల్లునట్టి అలంకారములు ప్రపంచింపఁబడుచున్నవి :

పునరుక్తవదాభాసము : 'ఎందు పైపైని చూడఁగనే అర్థము పునరుక్తమయినట్లు భాసిల్లి, వాక్యార్థాన్వయము సరిగాఁ గానియట్లు తోఁచి, కొంచెము లోనికి దిగి, చూడఁజూడ సమన్వయము చక్కఁగ నగునో అట్టియెడ పునరుక్తవదాభాసము.'

ఉదా :—

జిష్ణు వింద్రుండు శ్రీపతి విష్ణుమూర్తి
మిత్రుఁ డూర్జస్వి తేజస్వి మిహిరుఁ డఖిల
లోకపాలుండు సత్కళాలోలుఁ డితఁడు
కాకతీంద్రుండు కన్నులకమృతదీప్తి. 4

ఈ పద్యము వినఁగనే 1 జిష్ణువు-ఇంద్రుడు ; 2 శ్రీపతి-విష్ణుమూర్తి 3 మిత్రుడు-ఊర్జస్వి-మిహిరుఁడు ; అను పదభాగములలోని పదములు సమానార్థకములే యైనట్లు తోఁచి, వాక్యార్థము పొసఁగనియట్లగును. కాని ఓపికపట్టి చూచినచో ఆయాశబ్దములవ్యుత్పత్తులు వేఱు వేఱగుటవలన అవి యన్నియు ప్రతాపరుద్రునకు విశేషణములై వాక్యార్థము పొసఁగును. సమానార్థకములుగ భ్రామకము లయినవీని వ్యుత్పత్తు లివి :

1. జిష్ణువు = జయశీలుఁడు ; ఇంద్రుఁడు = దీప్తిగలవాఁడు.

2. శ్రీపతి = సంపత్సమృద్ధిగలవాఁడు ; విష్ణుమూర్తి = సర్వవ్యాపకమైన ఆకారము కలవాఁడు.

3. మిత్రుఁడు = (బుధులకు) నెచ్చెలికాఁడు ; ఊర్జస్వి = ఉత్సాహము గలవాఁడు ; తేజస్వి = ప్రకాశముగలవాఁడు.

ఇందు జిష్ణువు మున్నగు పదములకు మొదట ఇంద్రుఁడు మొదలగు అర్థములు తోఁచి, పునరుక్తము లనిపించినవి ; ఆలోచించి చూడఁగ జయశీలాద్యర్థములు పొడగట్టి, వాక్యార్థము కుదిరినది గాన ఇది పునరుక్తవదాభాసము.

ఒక ఆక్షేపము

'మఱి ! ఈ యలంకారము అర్థాన్వృత్త్యాభాసము ప్రధానముగాఁ గలది యౌట అర్థాలంకారప్రకరణములోఁ గదా చెప్పఁబడవలసినది ! ఇచ్చట దీని ప్రస్తావ మేల ?'

సమాధానము

'నిజమే ! అర్థప్రధానమే కాని ఆ యర్థము సమానార్థక శబ్దముల ఆవృత్తి మూలకమగుటచే ఈ యలంకారము ఇట (శబ్దాలంకార ప్రకరణమున) విబద్ధమైనది.'

ఇఁక శబ్దార్థము లుభయములును పునరుక్తము లగునలంకారము :

5. **లాటానుప్రాసము** : 'ఎందొకానొక తాత్పర్యవిశేషము దోఁచుచు శబ్దార్థములు పునరుక్తములగునో యది లాటానుప్రాసము.'

ఉదా :-

ఆతని గుణములు గుణములు ;
ఖ్యాతంబౌ కీర్తి కీర్తి ; యమలం బగునా
చాతురి చాతురి ; యని కవి
నేతలు వర్ణింత్రు రుద్రు నిస్తులచరితల్. 5

ఇచట గుణములు ; కీర్తి కీర్తి ; చాతురి చాతురి ; అనుచో ద్వితీయ గుణాదిశబ్దములప్రయోగసామర్థ్యమువలన వర్ణ్యుఁడగు ప్రతాపరుద్రుని గుణాదులే యుత్కృష్టములుగాని అన్యగుణాదులు గావను ఒక విలక్షణమైన తాత్పర్యార్థము స్ఫురించుచున్నది. శబ్దార్థములకు రెండింటికిని ఆవృత్తిగలుగుటచే ఇది లాటానుప్రాసము. పదాశ్రయ మనియు, ప్రాతిపదికాశ్రయ మనియు ఈ లాటానుప్రాసము రెండు విధములు. కావుననే 'అబ్జపత్రనయనే ! నయనే నిమీల్య' మొదలగు స్థలములలో విభక్తిభేద మున్నను లాటానుప్రాస మనుట సంగత మగుచున్నది.

ఆక్షేపము

ఈలాటానుప్రాసవిషయమున ఒక ఆక్షేప మిట్లు కలుగవచ్చును :

'వీరరుద్రుఁ డెపుడు వీరరుద్రుఁడె సుమ్మి'

'రామరావణయో ర్యుద్ధం రామరావణయో రివ'

మొదలగు అనన్వయాలంకారోదాహరణములలో శబ్దార్థముల కుభయములకును ఆవృత్తిగలదు గావున అవి కూడ లాటానుప్రాసమునకే యేల లక్ష్యములుగాఁగూడదు ? అట్లయినచో అనన్వయాలంకారము నేల ప్రత్యేకముగ ఒప్పుకొనవలెను ?'

సమాధానము

'నిజమే ! కాని అనన్వయాలంకారమున అర్థావృత్తియే గాని శబ్దము కూడ తప్పనిసరిగా ఆవృత్తమైతీరవలెనను నియమము లేదు. కాఁగా నిర్దేశ ప్రతినిర్దేశములకు ఏకరూపత లేనిచో పర్యాయప్రక్రమదోషము వచ్చును గావున ఆ రీతి శబ్దమునకు కూడ ఆవృత్తిచేయుచున్నారు. కావున తేలినది యేమనఁగా— అనన్వయములో అర్థావృత్తి ప్రధానము, శబ్దావృత్తి అప్రధానము ; లాటానుప్రాసములో శబ్దార్థోభయపౌనరుక్త్యము తప్పనిసరిగనే ఉండి రెండింటికిని విషయభేదమున్నది కావున బాధ్యబాధకభావము లేదు. కావుననే అభియుక్తులు

'అనన్వయే చ శబ్దైక్య మౌచిత్యా దానుషంగికమ్
అస్మింస్తు లాటానుప్రాసే సాక్షాదేవ ప్రయోజకమ్' అనిరి.

కావున పై ఆక్షేపము నిలువదు'

నేఁటి గుజరాతుదేశములోని మధ్యదక్షిణ ప్రాంతములు పూర్వము లాటదేశమని వ్యవహరింపఁబడుచుండెను. ఆ లాటదేశీయులు లెక్కువగ ఈ విధమగు శబ్దాలంకారము లనిన చెవి గోసికొనుచుండిరి గావున దీనికి లాటులకు ఇష్టమగు అనుప్రాసము అనునర్థమున లాటానుప్రాసమని పేరువచ్చినది.

చిత్రాలంకారము

పద్మబంధాదులు

చిత్రాలంకారసామాన్యలక్షణము :

'పద్యవర్ణములు పద్మము, చక్రము మున్నగు ఆకారములు వచ్చునట్లు కూర్పఁబడెనేని చిత్రాలంకారమగును'

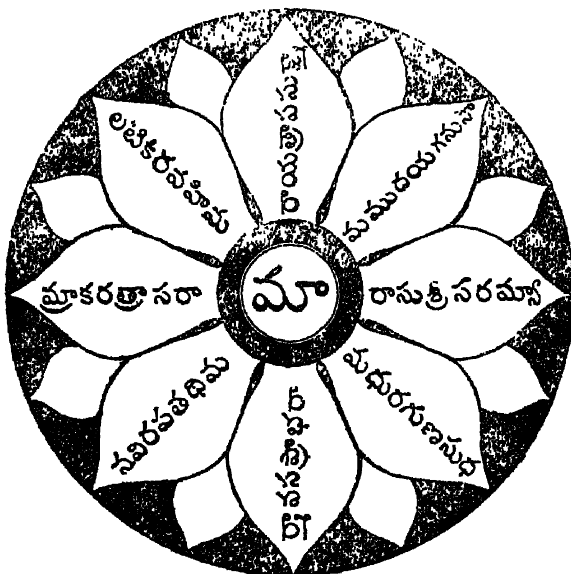
ఆక్షేపసమాధానములు

'మఱి! వర్ణములు ధ్వన్యాత్మకములు కదా! అవి పద్మాద్యాకారములుగ కూర్పఁబడు టెట్లు?' అని యొక యాక్షేపము దీనిపై రావచ్చును. దాని కిది సమాధానము : 'ఇచట వర్ణశబ్దముచేత తత్స్మారకము లగు లిప్యక్షరములే గ్రహింపఁబడును. లోకములో లిప్యక్షరములకును ధ్వన్యాత్మకములగు అక్షరములకును వాడుకలో భేదము లేదు. ఆ లిప్యక్షరములు పద్మము మున్నగు చిత్రములుగా కూర్పఁబడవచ్చును గాన చిత్రాలంకారము లేర్పడును.'

అష్టదళపద్మబంధము

ఉదా :-

మారా! సుశ్రీసరమ్యా! మధురగుణ! సుధర్మావన! ప్రాభరామా
మారాభ! ప్రాసవర్మామణితపర! వినమ్రా! కరిత్రా! సరామా!
మారా! సత్రార! కమ్రా! మహీనరకిటిలత్మా! సుపత్రాయ! రామా!
మారాయ! త్రా! స! సుత్మా! సుసు దయగను! సౌమ్యా! రసశ్రీసురామా!

అర్థము :

1. (పాదము) మారా = మన్మథుఁడా !, సుశ్రీ = ఉత్తమసంపదగల వాఁడా !, సరమ్యా = రమ్యమనస్సుగలవాఁడా ! శుభాంగగుణ = మంచిగుణములు గలవాఁడా !, సుధర్మాసన = దేవేంద్రునంటి సభాసనము గలవాఁడా !. ప్రాభ రామా = ఉత్తమకాంతి (విద్యాది ప్రకాశము) గలవారిని సంతసింపఁ జేయు వాఁడా !.

2. మారాభ = (శత్రువిషయమున) యమునివంటివాఁడా !, ప్రాసవర్మా మథితపర = ఖడ్గము చేతను, కవచమాత్ర సహాయ్యమునను శత్రువులను మథించు వాఁడా !, వినమ్రా = (పెద్దలయెడ) అణఁకువ గలవాఁడా !. కరత్రా = (అభయ దమగు) హస్తముతోనే (ఆశ్రితులను) రక్షించువాఁడా !, సరామ = ఉత్తమ నాయికోపేతుఁడా !.

3. మారా = లక్ష్మీప్రాపకుఁడా !, సత్రాగ = యజ్ఞములను చేయు వాఁడా !, కమ్రా = అందగాఁడా !, మహీనరటిలక్ష్మ = భూవరాహము ముద్రా చిహ్నముగాఁ గలవాఁడా ! సుపత్రాయ = ఉత్తమవాహనములపైఁ బయనించు వాఁడా !, రామా = రమింపఁజేయువాఁడా !.

4. మా రాయ = మా రాజా !, ప్రతాపరుద్రా !, త్రా ! వ ! = రక్షించు వాఁడా ! పరిపాలకుఁడా !, సుభ్రాష్ట్ర = ఉత్తమ రాజ్యము గలవాఁడా !, సోమ్యా = ఒప్పినవాఁడా !, రసశ్రీసురామా = (కావ్యజీవితమగు) ఉత్తమ ధ్వని సంపదచే మిక్కిలి సంతసించువాఁడా !, ప్రతాపరుద్ర దేవా మమ్ము దయఁజూడుము.

తాత్పర్యము :

సామంతభూపాలురు శరణుజొచ్చుచు వీరరుద్రునితో నిట్లనిరి. 'రూప గుణ సంపదలు గలిగి, దేవేంద్రవైభవమునకు చెన్నారుచు, శత్రుభయంకరుఁడ వును, ఆశ్రితావనదక్షుఁడవునై వైదికమతమును పునరుజ్జీవింపఁజేసి, వరాహ ధ్వజము రెపరెపలాడ రాజ్యమును నిష్కంటకముఁజేసి యుత్తమ కావ్యగోష్ఠు లలో వినోదించు ఓ ప్రతాపరుద్ర సార్వభౌమా ! మమ్ము దయఁజూడుము.'

ఉద్ధారము

మొదటి పాదము : తామర పూవులోని కర్ణికవలె (గుద్దియునవలె) ఒక వలయమును గీచి దానిచుట్టు ఎనిమిది దిక్కులను ఎనిమిది రేఖలను వ్రాయవలెను. ఈ స్రగ్ధరావృత్తపాదములో మొదటి యేడు వర్ణములను, కర్ణికలో ఆదివర్ణమును, తక్కిన వానిని ప్రాగ్దిగ్దళములోను వరుసగా పై కి వ్రాయవలెను. ఏదిగ్రేఖలో కర్ణికా ప్రవేశము చేయక దళములోనే ప్రథమ పాదములోని మధ్యవర్ణ సప్తకమును దళాంతము వఱకును వ్రాయవలెను. పిమ్మట మిగిలిన సప్తవర్ణములను దక్షిణదిగ్రేఖలో చిగురునుండి కర్ణికలోనికి వ్రాయవలెను. అనగా దక్షిణదిగ్రేఖలో ఆఱువర్ణములే యుండును. పాదాదిస్థమై కర్ణికలోనున్న వర్ణమే వీనితో చేరగా ఇవి సప్తవర్ణములగును. ఇట్లు మొదటిపాదము పూర్తి యగును.

రెండవ పాదము : మొదటి పాదములోని కడపటి యేడు అక్షరములనే కర్ణికాదిగా దక్షిణదిగ్దళాంతము వఱకును రెండవ పాదములోని మొదటి యేడు వర్ణములుగా చదువుకొని, నిరృతిదిగ్దళములో కర్ణికనువదలి నడిమి యేడు వర్ణములను వ్రాసి, పశ్చిమదిగ్దళములో దళాంతమునుండి కర్ణిక లోపలికి పాదాంత సప్త వర్ణములను వ్రాయవలెను. పాదాంత వర్ణము కర్ణికలోనిదే యని భావము.

మూడవ పాదము: రెండవ పాదములోని అంత్యసప్తకమునే కర్ణికాదిగా చదువుకొని, వాయవ్యరేఖలో నడిమిసప్తకమును వ్రాసి, యుత్తరదిగ్దళములో రేఖాంతమునుండి కర్ణికలోనికి పాదాంత్య సప్తవర్ణములను వ్రాయవలెను. ఇందును పాదాంత్యవర్ణము కర్ణికా వర్ణమే.

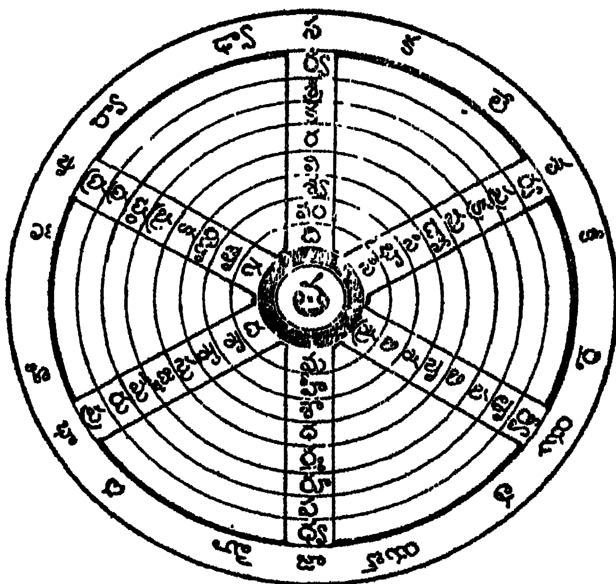
నాలుగవ పాదము : తృతీయ పాదాంత్య వర్ణసప్తకమునే కర్ణికాదిగా దళాంతము వఱకును జదివి, యీశాన్యరేఖలో కర్ణికావధిగా మధ్య సప్తవర్ణములను వ్రాసి, ప్రాగ్దిగ్రేఖలోని సప్తవర్ణములనే దళాంతమునుండి కర్ణికలోనికి చదువవలెను. అనగా, మొదటి పాదముయొక్క మొదటి యేడు వర్ణములే తల క్రిందుగా చదువఁబడి, నాలుగవ పాదము నందలి చివరి యేడు వర్ణము లగునని భావము. కర్ణికానిర్గమన ప్రవేశములు దిగ్రేఖలలోని వర్ణములకే యుండుననియు, పాదము లన్నింటికిని ఆద్యంత వర్ణములుగ కర్ణికావర్ణమే యగు

చుండు ననియు గుర్తింపవలెను. కర్ణికాంగనములను సరిగా యతిని గుర్తించుకొన వలెను. స్రగ్ధర గావున ప్రాసమును గమనింపవలెను.

చక్రబంధము

ఉదా:—

సర్వశ్రీనగ! విశ్వవందిత మహీశా! ధర్మరూపధ్వజా!
శర్వప్రక్రమ! ద్యాసిశాసితదశాశా! సుజ్ఞ! ఘోరగ్రహా!
యుర్వీతాపవినాశ! విశ్రుతగుణా! గర్వోగ్రమగంద్రద్రసా!
స్వార్వాధ్యా! సకలేశ! కీర్తియుత! యుక్తామోద భావోల్లసా!

కావ్యనాయక నామము : శ్రీ ప్రతాపరుద్ర
కవి నామము : విద్యానాథసుకవి

ఉద్ధారము

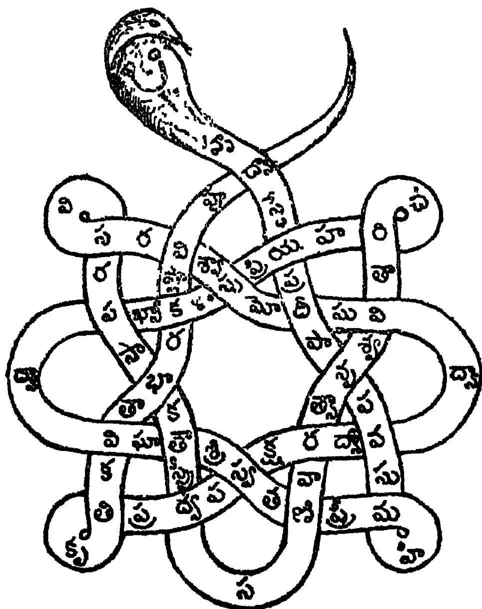
ఒక దానిని చుట్టి మఱియొకటి వచ్చునట్లు పదిచుట్లు చుట్టి, జంటగీతలతో అరములను (బండికంటి యాకులను) ఆఱింటిని గీయవలయును. ఇట్లు చక్రాకారముగ వ్రాసి, మొదటిపాదమును మొదటి యక్షరములో కట్టకడపటి వలయములో మొదలుపెట్టి, ఒక్కొక్క వలయమునకు ఒక్కొక్క యక్షర

ముగా వ్రాసి, కర్ణికావలయములో పదియవ యక్షరము వచ్చునట్లుచేసి, తక్కిన వర్ణములను సూటిగా ముందుండు అరలో చివరి వఱకును వ్రాయవలెను. మూఁడుపాదము లిట్లే ప్రక్కప్రక్క అరములలో మొదలిడఁబడి దాని కెదురుగానున్న అరములో పూర్తియగును. ఈ మూఁడిటికిని కర్ణికాక్షరము ఒకటియే. నాలుగవ పాదము మాత్రము మూఁడవ పాదము చివరి యక్షరముతో మొదలుపెట్టి, ఆ వలయములోనే తిరిగి తన మొదటి యక్షరముతోనే సమాప్తమగును. ఇందు పైనుండి మూఁడవ చుట్టులో కృతికర్త పేరును, ఆఱవ చుట్టులో కవిపేరును వచ్చును.

నాగబంధము

ఉదా :—

హృద్యాబ్ధేయ ప్రదీపా! నృప! వసుమహిమ ప్రీణితస్వాశ్రితౌఘా!
విద్యాసక్తా! కళానుప్రియ! హరిచరితా! విశ్వనృత్యాస్సరవాణి
సద్యస్స్ఫీతౌక భాసా! సరసవిసరవిశ్వా! సుమోదీ! సువిద్యా!
వద్యారతు! స్వపద్య ప్రతికృతికవితాభాసకప్లావి! హృద్యా! ౪

అర్థము :

1, హృద్యాస్థేయప్రదీపా=చక్కని తీగప్పలలో మేటి! వసు.........
శ్రితౌఘా=సంపద్వైభవముచే ఆశ్రితులను తృప్తి నొందించువాఁడా !.

2. విద్యాసక్తా=సద్విద్యలయందాసక్తి గలవాఁడా !, కళాసుప్రియ=చతుష్షష్టికళలలో ఎక్కువ ప్రీతిగలవాఁడా !, వంశిచరితా = (గడుసుతనమున) విష్ణుదేవుని చరిత్ర గలవాఁడా!, విశ్వన్నృశాస్యరవాణి=జగమునందు దంతటను చెల్లునట్టి శాసనరూపమగు వాక్కు గలవాఁడా!, '......వాణి' యగుటచో పాదాంత్యలఘువు గురువుగా భావింపఁబడినది.

3. సద్యస్స్ఫురత్కౌశలాసా=నిత్యోజ్జ్వల సుగుణములచే వెలుగువాఁడా!, సరసవిసరవిశ్వా = సరసు లగు వారిసమూహముతో కూడిన భూమిగలవాఁడా !, సుమోదీ = మిక్కిలి ఆనందించువాఁడా !. సువిద్యా = ఉత్తమ విద్యగలవాఁడా!.

4. పద్యాగతు=మెచ్చుకోఁదగు రచనాశక్తిగలవాఁడా!. స్వపద్య...ప్లావి=స్వీయయశో బంధురమగు పద్యాస్వాదముగల కవితాప్రవాహమునందు తేలియాడు చుండెడివాఁడా!, హృద్యా = సుందరుఁడా !

తాత్పర్యము :

వీరరుద్రదేవుని మాగధులిట్లు గడించినారు: ఓ ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి! నీవు విద్యాసక్తియు, కళానురక్తియుఁ, గలిగి, యేకైక శాసకుఁడవై నారాయణ మూర్తివలె జగమును రక్షించుచున్నావు. సరసులగు కోవిదులను పోషించుచున్నావు. కావ్యములు నీయశస్సుచే సురభిళములై నిలిచియున్నవి.

ఉద్ధారము

'ఈ నాగబంధమున స్రగ్ధరావృత్తము గలదు. చతుష్కముగల నాలుగు కోష్ఠములను జంటగీట్లతో గీచి, యొక్కొక్క కోష్ఠములో ఎనిమిదేసి గడులు వచ్చునట్లు చేయవలెను. దిక్కులలోని రేఖలను కుండలాకారముగా త్రిప్పి, దిగ్రేఖలతో కలుపవలెను. మూఁడువైపులను ఇట్లుచేసి, నాలుగవవైపున పడగను, తోఁకను ఐమూలగా X కలుపవలెను. దీనితో చుట్టలు చుట్టుకొనిన సర్పము యొక్కయాకారమేర్పడును. ఈ నాగచిత్రములో ఆవృత్తివర్ణములతో కలిసి, కోష్ఠ వర్ణములు పదునాఱు, సందంశాక్షరములు నాలుగు, కంఠాక్షర మొక్కటియును మొత్తము ఇరువది యొకటియై యొక్కొకపాదము

పూర్తియగును. పద్యము పడగనుండి మొదలిడి, వరుసగా చుట్టలు తిరుగుచు, తోఁక చివర వఱకును వ్రాసలెను, గళాక్షరమే ప్రాసవర్ణము అదియే యంత్య వర్ణమునగును. ప్రథమతృతీయపాదములలోని 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, సంఖ్యల వర్ణములును ద్వితీయచతుర్థపాదములలోని 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19. సంఖ్యల వర్ణములును, ఆవృత్తము లగును. నాగ బంధమున చంపకమాలయును ప్రయోగింపఁబడవచ్చును.

ఇట్లే సర్వతోభద్ర ఖడ్గగోమూత్రికాచక్రబంధాదులగు ఇతర చిత్రాలంకారముల నెఱుఁగునది.

తెలుఁగుకవులలోను నన్నయార్యుఁడు మొదలుకొని యందఱును ఇంతయో, అంతయో 'అనుగతన్యోక్తి'కై మొగ్గు చూపుచునే వచ్చిరి. కొందఱు వీనిలో సిద్ధహస్తు లనిపించుకొనిరి. పోతనభాగవతములు కర్ణభూషణములే గాక హృత్తోషణములును. శ్రవణమోహనములును గూడ తాఁకఁగలిగినవి, 'ముద్దుపలుకుల చిలుక'యని పేరు మోసిన కవిరాజే తన పరువంపుపారిజాతములలో ఈ కాగితపు పూలను గలుప ముచ్చటపడెననిన, అది భిన్నరుచి యనవలెనుగాని యూరక తీసివేయఁగలమా? మచ్చునకు ఆ 'సారసారస్వతాభినంది, నందితిమ్మన ద్వ్యక్షరి యొకటి :

క. మనమున ననుమానము నూ
నను నీ నామమను మనుమనమునను నేమ
మ్మున మానన నన్ను మన్నన
మను మను నా నామమునీన మానానూనా !

(పారిజాతాపహరణము V. 67 ప)

రసభంగము కానిరీతిని కవు లచ్చటచ్చట ఇట్టి చిత్రాలంకారములతో కావ్యమున కాహార్యశోభను గూర్తురు. (చూ. కా. ప్ర 143-156)

గద్యము

ఇది శ్రీ శ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సహృదయ నికర,
కౌండిన్యసగోత్ర చెమలచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్యానమీక్షాసహితము నైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకార శాస్త్రమున
శబ్దాలంకార ప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయనమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౮. అర్థాలంకార ప్రకరణము

భేదాభేదసాధర్మ్యప్రస్తావము

1. ఉపమాలంకారము

శబ్దాలంకారముల పిమ్మట అర్థాలంకారములు ప్రకరణప్రాప్తములైనవి. వానిలో ఔపమ్యమూలకములగు అనన్వయాదులకును, గమ్యౌపమ్యము అగు రూపకాదులకును, సాదృశ్యమూలకములగు మీలనాదులకును మూలమగుట వలన సర్వాలంకారములకును ప్రాధాన్యము వహించి అలంకారచక్రవర్తి యనఁబడు ఉపమాలంకారము తొలుదొలుత నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'స్వతస్సిద్ధమై ఉపమేయము కన్న వేఱై సహృదయసమ్మతమైన అప్రకృతముతో ప్రకృతమునకు గుణక్రియారూపములగు ధర్మములలో దేనిని బట్టియైనను పోలిక ఒకతూగి మాత్రమే వాచ్యమగునెడల ఉపమాలంకారము.'

ఈ లక్షణవాక్యములోని విశేషణపదములన్నియు తూఁచితూఁచి వేయఁబడినవి. 'ప్రకృతమును సాదృశ్యముగల అప్రకృతముతో పోల్చుట' అను ప్రధానవాక్యార్థమున ఈ విశేషణములన్నియు, అన్యవ్యావర్తకములగుచు అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తి దోషదూషితము కాకుండఁగఁ జేసి లక్షణరక్షకము లగుచున్నవి. ఈ పదములలో ఒక్కొక్కదానివలనను వ్యావర్తింపఁ బడినవానినిఇట ముందుగ చూపి, తన్మూలమున 'లక్షణము అన్యూనానతిరిక్తము, నిష్కృష్టము, అని నిరూపించి, పిమ్మట వివిధములగు ఉపమాభేదములు ఉదాహరణములలో సమన్వయింపఁబడును.

లక్షణవాక్యములోని దళముల సార్థక్యము

ప్రథమదళము : 'స్వతస్సిద్ధమై' అను నీ విశేషణదళము వలన ఉత్ప్రేక్షాలంకారము వ్యావర్తింపఁబడుచున్నది. ఈ పదము లక్షణమున స

లేకుండిన ఈ క్రింది పద్యము ఉ ప మా ల ం కా ర ము న కే ఉదాహరణమై పోవును :

వసింపాసనట్టభద్రుఁడు లసత్సామ్రాజ తేజుండు భూ
వరుఁడా రుద్రుని కీర్తి పూర్వనృపతిప్రఖ్యాతిని న్మాపుచుం
గరము న్వెల్గు సుధామరీచికుంచి రజాదకురాట్ప్రాప్తిమో
దరసోదంచితవిశ్వహాసకళ నా తథ్యంబు దిక్సీమలన్. 1

ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారమునకు నుదాహరణము. ఇందు ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి ఉపమేయము. దీనిని అప్రకృతమగు 'విశ్వహాసకళతో' ఉపమించుటవలన ఉపమాలంకారము గావలసివచ్చును. కావున లక్షణవాక్యములో 'స్వతస్సిద్ధమై' యను విశేషణదళము వేయవలసివచ్చినది. అనఁగా ఉపమానము స్వతస్సిద్ధమై యుండవలెనని చెప్పిన ట్లయినది.

ఇచటి 'హాసకళ' కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధమగుగాని స్వతస్సిద్ధము గాదు ; కావున ఇట ఉపమాలంకారము రాదు.

ఈ విధమున ఉత్ప్రేక్షావ్యావర్తక మగుటచే ఈ దళము సార్థకము.

ద్వితీయదళము : 'ఉపమేయముకన్న వేఱైన' అనునది. ఈ దళము అనన్వయాలంకారమును వ్యావర్తింపుచున్నది. అది యెట్లన :

రత్నసానుగిరియు రత్నాకరస్వామి
యమృతకరుఁడు ధరణి నమరుఁగాక
వీరరుద్రుఁ డెపుడు వీరరుద్రుఁడే సుమ్ము !
ప్రోచు విశ్వ మెల్ల మోద మంద. 2

ఈ పద్యము ఉపమానోపమేయము లభిన్నము లగుట లక్షణముగాఁగల అనన్వయాలంకారమున కుదాహరణము. ఉపమాలక్షణములో 'ఉపమేయము కన్న వేఱైన' అను పదము లేకుండునేని ఈ పద్యము లోనియలంకారముకూడ ఉపమాలంకారము గావలసివచ్చును. ఈ ద్వితీయదళము వేసినందువలన 'వీర రుద్రుఁడే యుపమేయము; వీరరుద్రుఁడే యుపమానము' అయిన ఇచ్చోట ఉపమా ప్రసక్తి తప్పినది. అనన్వయాలంకార వ్యావర్తకమగుట ద్వితీయదళము సార్థకము.

తృతీయదళము : 'సహృదయసమ్మతమైన' అనునది. ఈ విశేషణము వలన న్యూనవిశేషణము గల న్యూనోపమ ; అధిక విశేషణములు గల అధికోపమ మున్నగునవి వ్యావర్తింపఁబడుచున్నవి. న్యూనాధికపదములు లేని ఈ క్రింది పద్యములోని ఉపమానోపమేయములు గ్రహింపఁదగినవి :

పారావారమువలె గం
భీరుఁడు, స్వర్ణాద్రిమాడ్కి విశ్వోన్నతుఁడున్
ధారుణి దిగ్గజలీలను
ధౌరేయుఁడు వీరరుద్ర ధరణీశుఁ డగున్. 3

ఇందు ప్రతాపరుద్రుఁడు గాంభీర్యమున సముద్రమువలెను, ఔన్నత్యమున మేరుపర్వతమువలెను. ధురంధరత్వమున దిగ్గజమువలెను నిలసిల్లుచున్నాఁడను టచే ఉపమాలంకారము. దీనిలోని ఉపమానములెల్లను సహృదయ సమ్మతము లైనవి, కావున న్యూనాధికోపమాన వ్యావర్తకమై, ప్రతీతి సౌలభ్యముకొఱకు ఉపమానము ప్రసిద్ధమైనదై యుండవలెనను సంగతిని నొక్కి చెప్పుచు, ఈ తృతీయ దళము సార్థకమైనది.

చతుర్థదళము : 'గుణ క్రియారూపములగు ధర్మములలో దేనినిబట్టి యైనను పోలిక' అను దళముచే శ్లేషాలంకారము వ్యావృత్తమైనది :

ఆంధ్రనగరాంగనలు ప్రదీపాళి గోత్ర
పతికి రుద్రున కారతుల్ పట్టినారు
అమలచంద్రాననలు రిక్కగముల రేలు
పొంగి బంగారుకొండ కొసంగుభంగి. 4

ఇందు చంద్రముఖములగు రాత్రులు నక్షత్రములతో గోత్రపతియగు మేరువునకువలె ఏకశిలానగర రమణీమణులు ప్రదీపజాల మాలికలతో ప్రతాప రుద్రునకు నీరాజన మిచ్చుచున్నారు. అనుచో గోత్రపతి చంద్రానన పదముల వలన గుణక్రియాన్యతరసామ్యము స్ఫురించుటలేదు ; కావున ఇట ఉపమాలంకారము ప్రసక్తము కాలేదు. గోత్ర పతిశబ్దముచే మేరు పక్షమున 'పర్వతశ్రేష్ఠ' మనియు, ప్రతాపరుద్ర పక్షమున 'కులశ్రేష్ఠుఁడు' అనియు విభిన్నార్థములు

గలుగుచున్నవి. అట్లే 'చంద్రాననా' పదమువలన రాత్రిపక్షమున చంద్రుఁడే ఆననముగాఁ గలవనియు, రమణుల పక్షమున చంద్రునింబోలు ఆననము గల వారనియు వేఱువేఱు అర్థములే వచ్చుచున్నవి. కావున ఈ పదములు ఉపమానోపమేయములకు సాదృశ్య బోధకములు గావు. ఇట్టిచో ఉపమాలంకార ప్రసక్తిని తొలఁగించుటయే యీ చతుర్థ దళమునకు సార్థక్యము. కాఁగా, ఉపమాలంకారమున ఉపమానోపమేయములకు శబ్దసామ్య మున్నంత మాత్రమున చాలదనియు, గుణ క్రియాన్యతరసామ్యము (ధర్మసామ్యము) అవసరమనియు, కేవలశబ్దసామ్యమున్న యిట్టి యుదాహరణములలో శ్లేషాలంకారమే గాని ఉపమాలంకారము కాదనియు ఫలితార్థము.

పంచమదళము : 'అప్రకృతముతో ప్రకృతవస్తువునకు పోలిక' అను విశేషణము వలన ప్రతీపాలంకారము వ్యావర్తింపఁబడుచున్నది :

ఎంత వెఱ్ఱిదె లోక మదేమి సేయ ?
నెవనికని చెప్పఁ ? జెలియరో ! యిట్టు లంటవె !
ఇస్సి ! కనకాచలం బుపమింపఁ బడెడు
వీర రుద్రునితో ! నిట్టి వింత గన్నె ?

ఒక చెలికత్తెతో నాయిక యను మాట యిది : 'ఈ లోకము తెలివి తెల్లవాఱు ! మేరువును ప్రతాపరుద్రునితో పోల్చుచున్న దేమే !' అనఁగా 'అత్యంత గుణహీనమగు మేరు పర్వతమును సర్వశోభన గుణ విరాజితుఁడగు ప్రతాపరుద్రునితో ఉపమించుట తప్పు' అని భావము.

ఇట అప్రకృతమగు మేరువు ప్రకృతమగు ప్రతాపరుద్రునితోఁ బోల్పఁబడినది. ఇది ప్రతీపాలంకారము; ఉపమాలంకారము కాదు.

ఉపమాలక్షణములో ఈ పంచమదళము ఉపనిబద్ధము గాకుండనేని, ఈ ప్రకృతోదాహరణమునను ఉపమా ప్రసక్తి అనివార్యమయ్యెడిది. అట్టి అతి ప్రసక్తిని నివారించి, ఈ పంచమదళము సార్థకమైనది.

షష్ఠదళము : 'పోలిక ఒకతూరి మాత్రమే చెప్పఁబడినచో' అను విశేషణము వలన ఉపమేయోపమాలంకారమునకు వ్యావృత్తి గలిగినది. ఆ యలంకారమున ఉపమానోపమేయములకు అసకృత్సామ్యము గలుగును. అదెట్లన :

అర్థమును బోలి ధర్మంబు నమరుఁ; జెల్లు
ధర్మము కరణి నర్థముఁ ; దనరు వాని
మాడ్కిఁ గామము ; నెసఁగుఁ గామంబు భాతి
శ్రేష్ఠ ధర్మార్థములు రుద్రుఁ జేరి సతము. 6

ధర్మము అర్థమువలె, అర్థము ధర్మముభాతి, కామము ఆ రెండింటి మాడ్కి ; ఆ రెండును కామము పోల్కి ఉండునని పెక్కుమారులు వీనికి పరస్పరము సామ్యము చెప్పఁబడినది గావున ఇది ఉపమేయోపమ.

ఉపమాలక్షణములో ఈ షష్ఠదళము చేరకుండుచో ఉపమేయోపమకును ఉపమకును భేదము దుర్జ్ఞేయమై, పరస్పరోదాహరణములలో అతివ్యాప్తి గలిగెడిది. అట్టి యనర్థమును తొలఁగించి షష్ఠదళము సార్థకమైనది.

సప్తమదళము : 'వాచ్యమగునెడల' అను దళముతో సాదృశ్యము వాచ్యమయినపుడే ఉపమాలంకారమగును అని చెప్పినట్లయినది. దీనివలన ఔపమ్యము వాచ్యముగాక, ప్రతీయమానముగ నుండు రూపక సందేహ భ్రాంతిమ దుల్లేఖా పహ్నవ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతివస్తూపమాదృష్టాంత సహోక్తి వ్యతిరేక నిదర్శనాలంకారములకును ఉపమాలంకారమునకును స్పష్టమగు ఒక వైలక్షణ్యము ఏర్పడినది.

స్పష్టప్రతిపత్తికై వీనిలో కొన్నింటిని సోదాహరణముగ ఇటఁ జూపి, వానికిని ఉపమకును ఈ సప్తమదళాను ప్రవేశమున కలిగిన వైలక్షణ్యము నిరూపింపఁబడు చున్నది :

1. వ్యావర్త్యము రూపకము :

కాకతీంద్రు తీక్ష్ణకరవాల రాహువు
విక్రమమున రేఁగి, యాక్రమించి,
రాజమండలమును గ్రసియించుచున్నది
చూడుఁ డదిగొ ! కడిఁది జోదులార ! 7

ఇది రూపకాలంకారమున కుదాహరణము. కరవాలము అను రాహువు; రాజమండలమను రాజమండలమును అను ఆవృత్తితో భూపాలకుల సముదాయమను చంద్రమండలము; ఇవి యిందలి రూపకాంశములు. ఇట కరవాలమునకును రాహువునకును సామ్యము వాచ్యము కాలేదు, కరవాలము రాహువు అనుట పొసఁగదు, కావున వాచ్యార్థబాధ కలుగఁగా లక్షణావృత్తి వలన, సాదృశ్యమునకు ప్రతీతి గలిగినది. ఉపమాలంకారములో సాదృశ్యము వాచ్యమై యుండవలె ననుటచే రూపకవ్యావృత్తి గలిగినది.

2. వ్యావర్త్యము సందేహాలంకారము :

అగునేమొ ! యీతఁ డాహరిద దీశ్వరమూర్తి
యతివేల శుభవైభవాస్పదుండు ;
అగునేమొ ! యీతఁ డా యబ్జాతజాతుండు
సర్వసర్జనకళాభివ్యక్తకీర్తి ;
అగునేమొ ! యీతఁ డా యంబుజాతాక్షుండు
సర్వలోకోద్ధార సారశక్తి ;
అగునేమొ ! యీతఁ డా యామినీనాథుండు
మహనీయ సత్కళా మండలుండు ;

ననుచుఁ దలఁతురు నిచ్చలు నవని జనులు
చోద్యమునఁ గాంచి కాకతిశూరు, సకల
సుగుణ సుశోభిత దిక్చయు, సుందరాంగు.
పరభయంకర కీర్తిముద్రు, భద్రు, రుద్రు. 8

ఇది సందేహాలంకారమునకు ఉదాహరణము. ఇతఁడు (ప్రతాపరుద్రుఁడు) దిక్పాలకుఁడా ! కమలాసనుఁడా ! చక్రపాణియా ! సుధామరీచియా ! అని సందేహము గలిగినది. ప్రతాపరుద్రునకు దిక్పాలాదులకును భేదము తెలియక పోయినది ఈ యభేద ప్రతీతివలన అన్యథా నుపపత్తి ప్రమాణముతో ప్రతాపరుద్రునకును దిక్పాలాదులకును సాదృశ్య మొండు గలదని తెలిసినది.

ఉపమాలక్షణమున సాదృశ్యము వాచ్యముగ నుండవలెననుటచే పైని చెప్పిన చోవ్పున సందేహాలంకారమున నున్న సాదృశ్యము ఆక్షిప్తమైనదే కాని వాచ్యమైనది కాదని దానిని వ్యావర్తింపఁజేయ వీలయినది.

అన్యథానుపపత్తి యన నేమి ?

'అన్యథానుపపత్తి ప్రమాణముతో......సాదృశ్య మొకటి గలదని తేలి నది' అను వాక్యమున నున్న అన్యథానుపపత్తి స్వరూపప్రయోజనము లేవన :

'దేవదత్తుఁడు బలిసి యున్నాఁడు ; ఈతఁడు పగలు భోజనము చేయఁడు' అని ఒకఁడు దేవదత్తుఁ డనువానిఁగూర్చి ఒకనితో అనె ననుకొనుఁడు. ఆ మాట వినిన వానికి మనమున ఇట్లు సందియము గలుగును. 'ఈతఁడు పగలు భోజనమే చేయఁడా! బలిసి యున్నాఁడే! ఇదేమి చెపుమా! (పగలు) భోజనము చేయని వారు బలిసి యుందురా? బలిసి యుండవలె ననిన భోజనము అత్యావశ్యకము గదా!' అని. పిమ్మట ఆ శ్రోత 'భోజనము చేయుచున్నాఁడని యంగీకరింపక 'ఈతఁడు బలిసి యున్నాఁడు' అను వాక్యము ఉపపన్నము గాదు గావున 'భోజనము చేయుచున్నాఁడు' అని నిశ్చయించుకొనినాఁడు. కాని పగలు భోజనము చేయుటలేదని వాక్యములో నిషేధ ముండుటవలన 'తప్పక ఈ దేవదత్తుఁడు రాత్రి భోజనము చేయుచున్నాఁడు' అను విషయమును నిర్ధరించుకొనును. అన్యథా=రాత్రిభోజనము లేక (బలిసినాఁ డనువాక్యార్థమునకు) అనుపపత్తి= (బలియుట) పొసఁగమి గలిగినది గావున ఇది అన్యథానుపపత్తి యనఁబడును. దీనినే అర్థాపత్తిప్రమాణ మనియు అందురు. ప్రమాణము మీమాంసకులది. ఇట్లే యితరస్థలములయందును విశేషార్థములు ఈ యన్యథానుపపత్తి ప్రమాణము వలన ఆక్షిప్తములై వాక్యార్థసంగతిని గలిగించును. ప్రకృతోదాహరణమున ప్రతాపరుద్రుని చూచి 'ఈతఁడా దిక్పాలుఁ డగునేమో!' అని సందియము గలుగుటవలన ప్రతాపరుద్రదిక్పాలురకు పరస్పరసామ్యము గలదను అంశము అన్యథానుపపత్తిప్రమాణముచే ఆక్షిప్తమైనది. సాదృశ్యము లేక (అన్యథా) ఈతఁడు దిక్పాలుఁ డగునేమో! అను సందేహమే ఉపపన్నము గాదు. ఇట్లే తక్కిన వాక్యములలో సాదృశ్యము ఈ ప్రమాణము వలననే ఆక్షిప్తమైనదని యెఱుంగునది.

3. వ్యావర్త్యము భ్రాంతిమదలంకారము :

ఉదా :—

భువనములందు కాకతిభూమినాథు
నమలయశమును వెన్నెల యనెడిబుద్ధి
స్వాంతసీమను గల్పించి నాఁడుఁబవలు
గూడ నల్లవె! చూడు! చకోరకములు. ౯

వీరరుద్రునికీర్తియందు వెన్నెల యనుభ్రాంతి చకోరములకు కలిగినది కావున ఇది భ్రాంతిమదలంకారము.

కీర్తియందు చంద్రికాసామ్యము లేక చంద్రిక యనుభ్రాంతి గలుగదు కావున ఈ రెండింటికిని ఒక సాదృశ్యము ఆక్షిప్తమైనది.

ఉపమాలంకారమున సాదృశ్యము వాచ్యముగనే యుండవలె ననుట వలన ఈ భ్రాంతిమదలంకారము వ్యావర్తితమైనది,

4. వ్యావర్త్యము ఉల్లేఖము :

ఉదా:—

సుగంధివృత్తము

శ్రీనివాసగేహమంచుఁ జేరి భూమినాథులున్
మానశౌర్యకేంద్రమంచు మందవైరిపాళి, వి
ద్యానవద్యపీఠమంచు దర్శనాదిపారగుల్
పూని రుద్రురాజధానిఁ బోల్చి మెత్తు రెల్లెడన్. 10

ఒక వస్తువునే పలువురు పలుతీరుల ఉల్లేఖించుటవలన ఇది ఉల్లేఖాలంకారము.

వీరరుద్రుని రాజధాని యగు ఓరుగంటియందు లక్ష్మీనివాసస్థానాదులారోపింపఁబడినవి. ఈ యారోపము వర్ణ్యావర్ణ్యములకు సాదృశ్యము లేక సంభవింపదు. కావున సాదృశ్యకల్పనము అవసరమైనది.

ఉపమాలంకారమున సాదృశ్యము వాచ్యముగ నుండవలె ననుటచే ప్రతీయమా నౌపమ్యమగు ఈ యుల్లేఖాలంకారమున అతిప్రసక్తి నివృత్తమైనది.

౫. వ్యావర్త్యము అపహ్నవము :

ఆంధ్రనాథుఁడు సల్పెడి యఖిలనృపతి
విజయహోమంబునం దుండి వెడలినట్టి
ధూమమే కాని, యిది చమూధూళి గాదు
గగనవీథిని గప్పెను గాంచుఁ డదిగో ! 11

ప్రతాపరుద్రచమూధూళిని గాంచి, ధూళి కాదని మఱుఁగుపఱిచి, జయ హోమధూమమును అంధారోపించుటం జేసి యిది అపహ్నవాలంకారము.

ఒక దానియందు మఱియొకదానిని ఆరోపింపవలె ననిన ఆ రెండింటికిని పోలిక యుండవలెను. లేనిచో ఆయారోపము హృదయంగమముగ నుండదు. కావున ఇట ధూమధూళులకు సదృశ్యము లగుటవలననే ఒక దానిని ఇంకొక దానితో అపహ్నవించుట పొసఁగినది. ఉపమాలంకారమున సాదృశ్యము వాచ్యముగ నుండవలె ననుటవలన ఆక్షిప్తసాదృశ్యమునకు అపహ్నవము వ్యావర్తింపఁ బడినది.

ఈ రీతినే తుల్యయోగితాదులందు గమ్యౌపమ్యము లగుటచే వ్యావర్త్యము లగుచున్నవి. ఇవ్విధి సాదృశ్యమూలము లగు అలంకారము లన్నింటితో ఉపమాలంకారమునకు వైలక్షణ్యము సిద్ధించినది

ఉపమాభేదములు

పూర్ణోపమ, లుప్తోపమ యని ఉపమాలంకారము రెండు విధములు. ఉపమానము, ఉపమేయము, సాధారణధర్మము, సాదృశ్యవాచకము అను అంగములు నాలుగును స్పష్టముగ ప్రయోగింపఁబడెనేని అది పూర్ణోపమ. వీనిలోఁ గొన్ని లోపించిన లుప్తోపమ, పూర్ణోపమ శ్రౌతి, ఆర్థి యని రెండు విధములు. కంఠోక్తిగ వలె, పోలి, మాడ్కి మున్నగు ఉపమావాచక పదములు ప్రయోగించిన శ్రౌతి యగును. సాదృశ్యవాచకశబ్దము శ్రుతి మాత్రముననే తెలియునది శ్రౌతి.

ధర్మద్వారమున సాదృశ్యమును బోధించునట్టి సదృశ, నీకాశ, సంకాశాది శబ్దములు ప్రయోగించిన ఆర్థి యగును. సదృశాది శబ్దములవలన మొదట

సదృశమగు వ్యక్తియు, పిమ్మట ఆ వ్యక్తిద్వారమున సాదృశ్యము తెలియు చున్నటులన ఇది అర్థసాపేక్షము గాన ఆర్థి.

ఈ రెండును వాక్యగతము, సమాసగతము, తద్ధితగతము అని తిరిగి మూఁడు విధములు. ఈ రీతి పూర్ణోపమ ఆఱు తీరులు.

లుప్తోపమ పందొమ్మిది విధములు. వీని వివరణము లుప్తోపమోదాహరణ ఘట్టమున తెలిసికొనవచ్చును.

సంస్కృతభాషలో 'వతి' 'వత్' అను ప్రత్యయము గలదు గదా! అది సదృశార్థమునను ఇవార్థమునను గూడ వచ్చును. వీనిలో సదృశార్థమున వచ్చు 'వత్' ప్రయోగింపఁబడిన యెడల ఆర్థియు, ఇవార్థక 'వత్' ప్రయోగింపఁబడినపట్ల శ్రౌతియు నగును. సదృశార్థము 'వత్' ప్రయోగింపఁబడినపుడు సమానధర్మమును జెప్పినఁగాని అన్వయము కలుగదు గనుక లుప్తోపమలో అనుక్తధర్మమును, తద్ధితగతము నగు శ్రౌతి లేదు. కల్ప (ప్), దేశ్య, దేశీయ (ర్), అను ప్రత్యయములు 'కొంచెము తక్కువ' యను అర్థమునఁ ప్రయోగింపఁబడి, సాదృశ్యమును వస్తుద్వారమున బోధించును గావున తత్ప్రయోగమున ఆర్థి యే.

పూర్ణోపమ (౬ విధములు)

ఆఱువిధము లగు పూర్ణోపమలకును వరుసగ ఉదాహరణములు :

1. వాక్యగతపూర్ణ శ్రౌతి :

ఆతతవిక్రమం బగుయయాతిభుజాగ్రశిఁ బోలి తొల్లి; ప్ర
ఖ్యాతధురీణ మాదశరథాత్మజుబాహుశిరంబున న్నలెఁ
త్రేతఁ; బ్రభూత శౌర్యము యుధిష్ఠిరుదోస్స్థలిరీతిఁ బిమ్మటన్;
భూతలనాథుబాహువున భూసతి నేఁడు రమించు నెమ్మమై.12

ఇందు ఉపమానము యయాతి మున్నగువారి భుజము, ఉపమేయము వీరరుద్రుని బాహువు, సమానధర్మము భూమిసుఖావాసమునకు ఆధారమగుట, 'పోలి' మొదలగు పదములు సాదృశ్యవాచకములు. ఈ నాలుగు అంగములును

ఉపాత్తములగుటచే ఇది పూర్ణోపమ. ఇట ఔపమ్యము వాక్యగత మగుటవలన ఇది వాక్యగత; సాదృశ్యవాచక శబ్దములు ప్రయోగింపఁబడుటచే శ్రౌతి.

౧. **ఆక్షేపము:** ఇట పూర్వ ముద్రణమునందలి 'దోస్స్థల రీతి' అను పాఠమునుబట్టి యొక ఆక్షేపము. భుజార్గళిఁబోలె'— 'బాహుశిరంబునన్ వలెన్' అను చోటుల 'బోలి' 'వలెన్' అను సాదృశ్యవాచకములు వ్యస్తములైనను ఈ 'దోస్స్థల రీతి' సిద్ధసమాస మగుటచే ఇది వాక్యగత కుదాహరణ మెట్లగును ?

సమాధానము : పూర్వ ముద్రణముననే శోధన పత్రికలో 'దోస్స్థలి రీతి' అని మార్చియుండుట గమనింపఁదగును. 'దోస్స్థలి' వ్యస్తపదము, సప్తమ్యంతము. ఇట వ్యస్తమగు రీతిపదము సాదృశ్యవాచకము. 'దోస్స్థలి' యందున్న మాదిరిగా అని వివక్షితార్థము. కావున షష్ఠీతత్పురుషమా ? సప్తమీ తత్పురుషమా ? అను ప్రశ్నమునకు తావు లేదు.

౨. **ఆక్షేపము :** 'భుజార్గళిఁ బోలి' అను చోట పోలి పదమున కర్థమేమి? ఇది 'పోలు' క్రియకు క్త్వార్థక 'ఇ' కారాంతరూపము గదా! కావున వలె, మాడ్కి ఇత్యాదులతో సాటిగా దీనిని ప్రయోగించి శ్రౌతి యనుట కుదురదు అనియు- ఈ 'పోలి' యను అసమాపక క్రియకు కర్తయేది ? ఇట ప్రధాన క్రియాకర్త యగు భూపతియా? అయినచో అన్వయము దుర్ఘటము గదా!' అనియు రెండు విధములుగా ఆక్షేపము.

సమాధానము : 'భుజార్గళిఁ బోలె' అనునదియె సాధుపాఠము. 'భుజార్గళిఁ బోలి' యనియు ముద్రణదోషమే. ఉన్నదున్నట్లు భుజార్గళిఁ బోలి' అను పాఠమైనను సమర్థనీయమే. 'పోలీ' అని ఈకారాంత సంస్కృత పదము సామ్యవాచకము. (చూ. శబ్దరత్నా. 'పోలిక') ఈ 'పోలీ' తత్సమము 'పోలి' ఇట్లు ధర్మవాచక మగుటచే విశేషణవాచక మగు పోలు శబ్దమువలె ఇది ధర్మి పర్యంతవాచియనియు, అర్థి యగు ననియు భావించుట కవకాశము లేదు. ఇందువలననే 'కర్తయేది' యను వికల్పము కూడ ప్రసక్తము కాదు.

2. సమాసగతపూర్ణశ్రౌతి :

రక్తి నుదయాద్రి సుందరప్రస్థ మెక్కి
వెల్గువేవెల్గువలె భద్రపీఠిఁ జేరి
వీరరుద్రుండు తను గాంచు పౌరతతుల
వీక్షణాబ్జాళి జాడ్యంబు వెస నడంచు. 13

ఉదయ పర్వతాసీనుఁడగు సూర్యుఁడు ఉపమానము; భద్రాసనాసీనుఁడగు వీరభద్రుఁడు ఉపమేయము; అబ్జజాడ్యోపశమనము (ప్రకాశమానత్వము) సాధారణధర్మము; 'వలె' సాదృశ్యవాచకము. ఈ రీతిగా అంగచతుష్టయ సంపన్న మగుటచే ఇది పూర్ణోపమ.

ఇది సమాసగత యెట్లయినదో కొంచెము వివరింపవలసి యున్నది. సాదృశ్య వాచకమగు 'వలె' అనునది 'వేవెల్గువలె' అను సమాసములో అవయవముగ చేరినందున ఇది సమాసగత మైనదని చెప్పవలసియున్నది. 'వేవెల్గువలె' అనునది సమస్తపద మనుటయే వింతగాఁ దోఁచును. అది సమస్తపద మనఁగనే వేవెల్గు వలె అని వ్యస్తముగఁ గన్పడుచుండ దీనిని సమస్తమనుటెట్లు? అయినను ఇది యేస మాసము? ఏతద్విధాయక శాస్త్రమేది? పదములు విడివిడిగ ఉన్నప్పటికంటె సమాసములో చేరినప్పుడు విభక్తిలోపాదులువచ్చి రూపమున ఒక వైశిష్ట్యము గన్పట్టును. అందొక విశేషార్థము దోఁచును. అట్టి విశేషము రూపమునఁగాని, అర్థమునఁగాని, ప్రకృతోదాహరణమున ఏమి గలదు? అని ప్రశ్న పరంపర యెదుర్కొనును.

'వేవెల్గువలె' అనునది అవ్యయీభావ సమాసమని సమాధానము. ఈ సమాసమునకు ఇతర సమాసములకువలె సంస్కృత వ్యాకరణోక్త లక్షణమే లక్షణము. 'ఇవేన సహ నిత్యసమాసః, విభక్త్యలోపశ్చ, పూర్వపద ప్రకృతి స్వరత్వం చ' అను వార్తికము అనుశాసనము. తెలుఁగు శబ్దముల సమాస విషయములలో సంస్కృత వ్యాకరణ సూత్రములే అనుశాసనములుగ ఆంధ్ర వైయాకరణులచే అంగీకరింపఁబడినవి.[1]

నిజమునకు ప్రశ్న ఉన్నంత ఉదాత్తముగఁ గాని, యుక్తిసహముగఁ గాని లేదీ సమాధానము. సంస్కృతములో ఈ సమాసము గలదనినను, దానిక ఫలము స్వరవిశేషమని రన్నను వైదిక ప్రయోగములలో సమన్వయము చేసికొనుటకు వీలున్నది. సంస్కృతములో నైనను లౌకిక భాషలో ఈ సమాసమునకు ప్రయోజనమంతగా కన్పట్టదు.

'వాగర్థావివ సంపృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే
జగతః పితరౌ వందే పార్వతీ పరమేశ్వరౌ.' (రఘు. I. 1)

---

1. 'తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయికముగ సంస్కృతోక్తంబ యగు' (బా. వ్యా. సమాసప్రకరణము, 3 సూ.)

అను శ్లోకమును వ్యాఖ్యానించుచు వ్యాఖ్యాతృ చక్రవర్తి మల్లినాథ సూరి 'వాగర్థావివ' అనునది సమస్త పదమని వ్యాఖ్యానించుట వాస్తవమే. కాని దానివలన సాధించిన విశేష మెంతయో కానరాదు. తెలుఁగునను అంతే. ఇట్లనిచో సమాసగత ప్రౌఢపూర్వక ఉదాహరణము లేకపోవలసి వచ్చును! ఇబ్బంది లేదు. విభాగములలో ఒకటి తగ్గినట్లగును.

ఆక్షేపము – సమాధానము : విశేష ప్రయోజనాదులు లేవనుచు 'వేవెల్గువలె' అని యుదాహరించు టేల? యనఁగా 'భాస్వానివ' అనిన మూలకారు ననుసరించి సమాసగతప్రౌఢికి ఉదాహరణమును జూపుటకే యనవలసియున్నది. భట్టుమూర్తి 'హరివలె' వెలయుదువౌరా! అని యీ సందర్భమున ఉదాహరించుటయు ఇట్టిదే. ఇచ్చట వ్యస్తరూపముకన్నను సమస్తమైనపుడు రూపములో భేదముఁ కనఁబడుచున్న నన్నయ్యగారి 'పాయక పాకశాసనికి' ఇత్యాది పద్యములోని 'నారాయణునట్లు' అనునది ఉదాహరణ మన్నచో కావచ్చును. కాని ఈ 'నారాయణునట్లు' అనుచోట త్రిలింగ లక్షణ శేషమున సమాసప్రకరణము నందలి 8వ సూత్రములచే విధింపఁబడిన షష్ఠికి లోపము వచ్చిన దన్నప్పుడు— 'ఆ షష్ఠి కేమి యర్థము? ఇట్టి విధాయక సూత్ర మేది? షష్ఠ్యంతము-ఉపమానమునగు నారాయణ పదముతో ప్రథమాంతము ఉపమేయము నగు నారాయణభట్టు పదమునకు సమానవిభక్తిత్వ మెట్లు కుదురును?' అను రీతిగా విప్రతిపత్తి పరంపర కలుగును. అందువలన ఇట్టియెడ 'ఇవేన సహ నిత్య సమాస'... ఇత్యాది సంస్కృత వ్యాకరణ వార్తికముచే 'హరివలె' 'వేవెల్గువలె' మొదలైన స్థలములలో సమాస నిర్వాహము చేసికొనుటయే మేలని తలంపఁబడినది. 'స్వం రూపం శబ్దస్యాఽశబ్దసంజ్ఞా' అను సూత్రముచే ఇవశబ్దముతోనే విధింపఁబడిన సమాసము 'వలె' మొదలైన వానిపట్ల ప్రసక్తము కాదనుటయు సంగతము కాదు అట్లే యైనచో తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయికంబుగ సంస్కృతోక్తంబయగు'- అను విధముగా తెలుఁగు లాక్షణికులు చెప్పికొనిన ప్రక్రియ యంతయు అసంగతము కావలసివచ్చును. 'సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' అను సూత్రముచే సుప్పులకు విధింపఁబడిన లోపము తెలుఁగు విభక్తిప్రత్యయములకు రాకపోవలసియుండును. కావున తక్కిన సంస్కృత సూత్రములను స్వీకరించినట్లే 'హరివలె' 'వేవెల్గువలె' ఇత్యాదులలోను ఆ వార్తికమును ప్రవర్తింపఁ జేసికొనుటయే యుక్తము.

సంస్కృతమున 'జీమూత స్యేవ భవతి ప్రతీకమ్' అను (తైత్తిరీయము) వైదిక సమాసమున స్వరమును 'అగ్నిరివ రాజః' (అగ్నిః ఇవ రాజా) అను సమాసమునందు రాజః శబ్దమునకు 'ఇచ్' ప్రత్యయము గలుగుటయు దీనికి ప్రయోజనములుగా శాస్త్రకారులచే నిరూపితములైనవి. అట్టి ప్రయోజన మెద్దియు ఆంధ్రమున కనఁబడదు. రూపభేదము ప్రయోజనమున్నదనుచో 'వేవెల్లువలె' అను దాసితోఁబాటు 'నారాయణు నట్లు' అనియు ఉదాహరణము కానోపును.

3 తద్ధితగతపూర్ణ ప్రౌతి :

> [1]'కూర్మవచ్ఛేషవ ద్గో త్రగిరివ ద్దిజ్మహేభవత్
> భుజే ప్రతాపరుద్రస్య ధురీణే భాతి మేదినీ,' 14

'కచ్ఛపేశ్వరునిపై వలె, ఆదిశేషునిపై వలె, కులాచలముమీఁద వలె, దిగ్గజముమీఁద వలె ధురంధర మగు ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి బాహువున ధరిత్రి విలసిల్లుచున్నది' అని యర్థము. ఇందు సాదృశ్యవాచకము 'వత్' తద్ధిత రూపమున నున్నది, సప్తమ్యంతములగు కూర్మాది శబ్దముల కంటె ఇవార్థమున 'తత్ర త స్యేవ' (అష్టా. V. 1. 116) అను సూత్రముచే వతి–ప్రత్యయము వచ్చినది. కూర్మాదు లుపమానము, ప్రతాపరుద్రుని భుజము ఉపమేయము, ధౌరంధర్యము సమాన ధర్మము, పైని చెప్పఁబడినట్లు ఇవార్థమున వచ్చిన 'వత్' వాచకము–కాఁగా ఇది తద్ధితగత పూర్ణ ప్రౌతి.

4. వాక్యగతపూర్ణఆర్థి ;

> పుడమి నేలెడియాయాయి పొందికలను
> ప్రజల మెప్పించు నాయాయిపనులతోడఁ
> జెలఁగు నేఁ డిల కాకతిశ్రీవిభుండు
> రామచంద్రున కెన యయి రమ్యవృత్తి. 15

రామచంద్రుఁడు ఉపమానము, ప్రతాపరుద్రుఁడు ఉపమేయము, ప్రజారంజకత్వము సమానధర్మము, ఎన అనునది వాచకము–ఇట్లు ఉపమాంగ చతుష్టయము ఉపనిబద్ధమగుట వలన ఇది పూర్ణ. ఔపమ్యము వాక్యముమొత్తము

1. తెలుఁగున తద్ధితమగు వత్ ప్రత్యయము ప్రయోగింపరామి మూలకారుని యుదాహరణమే ఈయఁబడినది.

మీఁద వచ్చుటచే వాక్యగతము. సదృశవాచకమగు 'ఎన' అను పదము ధర్మ ద్వారమున సాదృశ్యబోధక మయినది కావున ఆర్థి.

5 సమాసగతపూర్ణఆర్థి :

వరకాకతిభూనాథుఁడు
పరిపాలనశక్తి వైభవంబులతో నా
హరిదధి నేతృనిభుం డయి
ధర నేలుచు నున్నవాఁడు ధర్మనిరూఢిన్. 16

దిక్పాలకుఁడు ఉపమానము, కాకతీశ్వరుఁడు ఉపమేయము, సమ్యక్పరి పాలనము సాధర్మ్యము, వాచకము 'నిభ' పదము–ఇట్లు నాలుగవయవములును గలవు కావున ఇది పూర్ణోపమ. 'హరి దధినేతృ నిభుఁడు' అని సమాసగతనిభ శబ్దప్రయోగమున ఆర్థి.

6. తద్ధిత గతపూర్ణఆర్థి :

కనకాద్రి కల్పుఁ డున్నతి,
దినకర కల్పుండు శౌర్యతేజములం దీ
జననాథాగ్రణి రుద్రుఁడు
దనరారెడు గుణసమౌళి తావులు చిమ్మన్. 17

ప్రతాపరుద్రుఁడు ఔన్నత్యమున మేరు సమానుఁడు, శౌర్యతేజములలో భాస్కర తుల్యుఁడునై తనరారుచున్నాఁడు అని యర్థము. కనకాద్రి దిన కరులు ఉపమానము, ప్రతాపరుద్రుఁడు ఉపమేయము. ఔన్నత్యము, శౌర్య తేజములు సమాన ధర్మము. 'కల్పుఁడు' (కల్పప్) వాచకము గలవు గాన ఆర్థిపూర్ణ. 'కనకాద్రికల్పుఁడు' 'దినకరకల్పుఁడు' అనుచో 'ఈషద సమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్య దేశీయరః' (అష్టా. V. 3 67) అను సూత్రమునే సదృశవాచక మగు (కల్పప్) తద్ధిత ప్రత్యయము వచ్చుటచే తద్ధితగత.

లుప్తోపమ

[19 విధములు]

1. అనుక్తధర్మ వాక్యగతలుప్త శ్రౌతి
2. అనుక్తధర్మ సమాసగతలుప్త శ్రౌతి

3. అనుక్తధర్మ వాక్యగతలుప్త ఆర్థి
4. అనుక్తధర్మ సమాసగతలుప్త ఆర్థి
5. అనుక్తధర్మ తద్ధితగతలుప్త ఆర్థి
6. అనుక్తధర్మ వాదికర్మక్యజ్లుప్త
7. అనుక్తధర్మ వాద్యాధారక్యజ్లుప్త
8. అనుక్తధర్మ వాదికర్మణముల్లుప్త
9. అనుక్తధర్మ వాదికర్తృణముల్లుప్త
10. అనుక్తధర్మ వాదిక్విబ్లుప్త
11. అనుక్తధర్మోపమేయవాదికర్తృక్యఙ్లుప్త
12. అనుక్తధర్మ వాదికర్తృక్యఙ్లుప్త
13. అనుక్తధర్మ వాదిసమాసగతలుప్త
14. అనుక్తోపమాన వాక్యగతలుప్త
15. అనుక్తోపమాన సమాసగతలుప్త
16. అనుక్తధర్మోపమాన వాక్యగతలుప్త
17. అనుక్తధర్మోపమాన సమాసగతలుప్త
18. అనుక్తేవాది సమాసగతలుప్త
19. అనుక్తధర్మ వాచకోపమాన సమాసగతలుప్త

లుప్తోపమావర్గములు :

I. 1,2,3,4,5,14,15,18, సంఖ్యలుగల ఏకలుప్తలు ఎనిమిది.

II. 6,7,8,9,10,12,13,16,17, సంఖ్యలుగల ద్విలుప్తలు తొమ్మిది.

III. 11,19, సంఖ్యలుగల త్రిలుప్తలు రెండు.

మొత్తము పందొమ్మిది లుప్తోపమలని భావము.

1. అనుక్తధర్మ వాక్యగతలుప్త శ్రౌతి.

వనజబాంధవు నెడఁ జక్రవాకు లెటుల,
కుముదమిత్రుని యెడలఁ జకోరు లెటుల
ప్రసవగుచ్ఛమునందున భ్రమరు లెటుల,
అటుల ప్రజ లాంధ్రవిశ్వంభరాధిపు నెడ.

ప్రజలు ఉపమేయము, చక్రవాకులు మొదలగునవి ఉపమానము, ఎటుల వాచకము-అనునవి గలవు, గాని ప్రతాప ప్రప్లోవ సారస్యములనెడి సమాన ధర్మములు అనుక్తములగుట వలన ఇది అనుక్తధర్మ.

2. అనుక్తధర్మ సమాసగతలుప్త శ్రౌతి :

ఖద్రగుణుఁడు వీరరుద్ర భూనాథుని
స్వర్ణపాదపీఠిఁ బ్రణతు లగుచుఁ
గూర్మి భూమిపతులు గొలుతురు దేవతఁ
బోలె సతము భక్తి పొంగు లెత్త. 19

రుద్రదేవుని పాదపీఠి ఉపమేయము, దేవత ఉపమానము, పోలె వాచకము. ఇట సంపత్ప్రదత్వము అను సమానధర్మము చెప్పఁబడలేదు. కావున ధర్మలుప్త. 'వేవెల్గువలె' అనునట్లు దేవతఁబోలె అనునది సమాసము కావున సమాసగతత్వము, శ్రౌతత్వము.

3. అనుక్తధర్మవాక్యగతలుప్తఆర్థి :

వీరరుద్రదేవవిజయయాత్రారంభ
పటహనిస్వనమును వైరినృపులు
అశనిరవముసాటి నాలించుచున్నారు
ధరణి వడఁకి కడిఁది దద్దరిల్ల. 20

పటహధ్వని ఉపమేయము, అశనిరవము ఉపమానము, సాటి వాచకము

అశనిఘోషముతో సాటి యనుట దానివలె భీషణ మైనది యనుసాదృశ్యము గమ్యమగుచున్నదే కాని కంఠోక్తిగ ఉపాత్తము కాలేదు. కనుక ఇది అనుక్త ధర్మ. సదృశవాచక మగు 'సాటి' అను పదమును ప్రయోగించుటవలన ఆర్థి.

4. అనుక్తధర్మ సమాసగతలుప్త ఆర్థి :

అలకానగరీనిభ మగు
నల కాకతిరాజధాని నాలోకింపఁ
పుల కెత్తు మేను, విభుతను
దేలఁచుచునే వైరి రుద్రుదాసులు నృపతుల్ 21

కాకతి రాజధాని 'వైభవమున' అలకానగరితో సమానమైన దని వైభవాకరత్వ రూపసాధారణధర్మము చెప్పబడకపోవుటచే ఇది ధర్మలుప్త. 'అలకానగరీనిభ' మని వాచకము సమాసములో చేరిపోవుటచే సమాసగత. సదృశవాచక నిభశబ్ద ప్రయోగమువలన ఆర్థి

5. అనుక్తధర్మతద్ధితగతలుప్త ఆర్థి :

కందర్పకల్ప మగుచు
మందారము వీరరుద్రమహితాకృతి నా
మందస్మితగామినులు లా
సుందరు తెల్లెడల బొంగి చూచెదరు పురిన్. 22

'రూపసంపదలో కందర్పకల్పమైన వీరరుద్రుని ఆకృతిని సుందరాంగులు చూతురు' అని సాధారణధర్మము చెప్పవలసినది. అట్లు సమానధర్మము చెప్పకపోవుటచే అనుక్తధర్మ. కందర్పునితో చాలావఱకు సమము అను అర్థమున 'ఈషదస...' ఇత్యాదిపూర్వోక్తసూత్రముచే 'కల్పప్' అను తద్ధితప్రత్యయము వచ్చినది గావున తద్ధితగత ఆర్థి.

ఆక్షేపము : ఇచ్చట మూలమగు 'కందర్పకల్ప మాకారమ్' అను శ్లోకమునను, 'కందర్పకల్పమగు.... వీరరుద్ర మహితాకృతి' అను ఆంధ్రపద్యమునను ఉపమేయమగు వీరరుద్రుని ఆకారమునకు ఉపమానము కందర్పుని ఆకృతియగునుగాని కందర్పుడు కాడు. ఇక వీరరుద్రుడే ఉపమేయ మన్నచో తెలుగున కల్పము అన్న ము ప్రత్యయ మసంగతము కావున మూలము-తదనువాదము ఉభయము తప్పే యని ఒక యాక్షేపము.

సమాధానము : ధర్మిపదార్థమునకు ధర్మితోను, ధర్మపదార్థమునకు ధర్మపదార్థముతోను సామ్యము చెప్పటయే పరిపాటియైనను, ధర్మికిని ధర్మమునకును సామ్యము చెప్పుటయు కవిసంప్రదాయసిద్ధ మగుటచే దోషము కాదు. మహాకవుల ప్రయోగము లిట్టి వెన్నియో కలవు. అట్టి కొన్ని యివి :

1. 'పల్లవరాగతామ్రా ప్రభా పతంగస్య మునేశ్చ ధేనుః'
(రఘు. II. 15)

'పల్లవముయొక్క యెఱ్ఱఁదనమువలె ఎఱ్ఱనైనది సూర్యకాంతి-ముని ధేనువును' ఇందు ఉపమేయమగు ధేనువునకు (ధర్మికి) పల్లవరాగము (ధర్మము) ఉపమానముగా చెప్పఁబడినది.

2. 'త్వయ్యాసన్నే నయన ముపరిస్పంది శంకే మృగాక్ష్యాః
మీనక్షోభా చ్చలకువలయ శ్రీతులా మేష్యతీతి' (మే. సం. II. 35)

ఇచట నయనము కువలయము వంటిది. నయనకాంతి కువలయకాంతి వంటిది- అని చెప్పవలసి యుండఁగా నయనము (ధర్మి) కువలయకాంతితో (ధర్మము) సమానమైనట్లు చెప్పఁబడినది.

3. 'లగ్నద్విరేఫాంజనభక్తిచిత్రం
ముఖే మధుశ్రీ స్తిలకం ప్రకాశ్య
రాగేణ బాలారుణకోమలేన
చూతప్రవాళోష్ఠ మలంచకార' (కు. సం. III. 30)

ఇక్కడ రాగము (ధర్మము) బాలారుణునివలె (ధర్మి) కోమలమైనది. అని ధర్మి ధర్మములకు సామ్య మభిహితము.

4. 'అనుయయౌ వివిధోపలకుండల
ద్యుతివితానకసంవలితాంశుకమ్
ధృతధనుర్వలయస్య పయోముచః
శబలిమా బలిమానముషో వపుః' (శిశు. వ. VI. 27)

ఇచ్చోట మేఘము యొక్క చిత్రవర్ణము (ధర్మము) కృష్ణుని శరీరముతో (ధర్మి) పోల్పఁబడినది. మేఘమువంటిది కృష్ణదేహము. మేఘమునందలి శబల రూపము వంటిది కృష్ణదేహ గతశబలిమ అని కదా ! యుండవలెను.

కావున ఇట్టి మహాకవుల ప్రయోగములందు ధర్మధర్మి పదార్థములకు సామ్యము చెప్పుట సిద్ధమగుటచే 'కందర్పకల్పము—వీరరుద్రుని యాకారము' అనునదియు యుక్తమే. ఇట్టి యుదాహరణములలో సామ్యము సహృదయానుద్వేజకము కావున గ్రాహ్యము.

'న భిన్నలింగ వచనే న హీనాధికతే అపి
ఉపమా దూషణా యాలం యత్రోద్వేగో న ధీమతామ్'

అను విధముగా ధర్మిధర్మములకును సామ్యము కొన్ని యెడల ఉపాదేయమగును.

ఇంతవఱకు ఉదాహరింపఁబడిన వానిలో ఒక్క ధర్మమే లోపించినది. ఇఁక ముందు చెప్పఁబడఁబోవు వానిలో ధర్మము, సాదృశ్యవాచకము అను రెండును లోపించును.

పందొమ్మిది తీరులని చెప్పిన ఈ లుప్తోపమలో కర్మక్యచ్, ఆధారక్యచ్, కర్తృక్యఙ్, కర్మణముల్, కర్తృణముల్, క్విప్ అను ప్రత్యయములు ఉపమానార్థమునను, ఆచారార్థమునను వచ్చుట వలన ఏర్పడిన భేదములు చేరియున్నవి. ఈ క్యచ్ మొదలగువాని వచ్చిన రూపములు తెలుఁగులో ప్రయోగింప వీలులేదు. కావున మూలమందలి శ్లోకములే ఉదాహరణములుగా ఈయఁబడి వివరణపూర్వకముగ సమన్వయింపఁబడును. 'కుమారాయితశక్తిశాలి' (నన్నయ) 'భద్రాయితమూర్తి' (తిక్కన) మొదలైనవి విరళముగా కొన్ని యున్నను ఈ క్యఙ్ క్యజాదులతోడి రూపములు తెలుఁగున సాజములు కావని వీనిని తెలిగింపలేదు.

౬. అనుక్తధర్మే వాదికర్మక్యచ్ లుప్త :

సాధర్మ్యము, సాదృశ్యవాచకము చెప్పఁబడనట్టి లుప్తోపమ.

ఇట ఆ సాదృశ్యవాచకము కర్మార్థమున వచ్చు 'క్యచ్'తో లుప్తమగును.

దుగ్ధార్ణవీయ త్యంభోధీః కైలాసీయతి భూధరాః
ప్రతాపరుద్రదేవస్య యశోవైశద్య వైభవమ్.' 23

అర్థము : ప్రతాపరుద్రదేవస్య = ప్రతాపరుద్ర మహారాజు యొక్క, యశోవైశద్యవైభవమ్ = కీర్తి ధవళిమ యొక్క వైభవము, అంభోధీః = సముద్రములను, దుగ్ధార్ణవీయతి = పాలకడలులవలె చేయుచున్నది, భూధరాః = కొండలను, కైలాసీయతి = వెండికొండల మాడ్కి నొనర్చుచున్నది.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రదేవుని కీర్తిధవళిమ యొక్క వైభవము సంద్రములను క్షీర సముద్రములవలెను, పర్వతములను కైలాసగిరులనువలెనుచేసి వేయుచున్నది. ఆ రాజచంద్రుని శుద్ధ యశః ప్రసారము జగద్వ్యాప్తమయ్యె నని ఫలితార్థము.

సమన్వయము : యశస్సునకును దుగ్ధార్ణవ కైలాసములకును సాధర్మ్యము. ఇందు అది చెప్పఁబడలేదు. అట్లే సాదృశ్యవాచకమగు 'ఇవ' శబ్దము కూడ 'దుగ్ధార్ణవీయతి' 'కైలాసీయతి' అనుచో 'ఉపమానా దాచారే' (అష్టా. III. 1. 10) అను సూత్రముచే వచ్చిన కర్మార్థకక్యచ్ ప్రత్యయముతో అంతర్గతమై పోయినది గావున ఇది ఉభయలుప్త అయినది

7. అనుక్తధర్మేవాది ఆధారక్యచ్ లుప్త :

సాధర్మ్య సాదృశ్యవాచకములు చెప్పఁబడని లుప్త.

ఇట సాదృశ్యవాచకము ఆధారార్థమున వచ్చు క్యచ్ ప్రత్యయముతో అంతర్గతమగును.

'క్రీడాద్రీయతి గోత్రశైల శిఖరే, ష్వాస్థాన సద్మీయతి
ద్వీపే, ష్వబ్ధిషు దీర్ఘికీయతి, హరి త్స్వేకాంత గేహీయతి,
ఉద్యానీయతి సీమపర్వత తటారణ్యే, సుపర్వాచలే
ప్రాసాదీయతి, వీరరుద్ర నృపతేః స్ఫారః ప్రతాపోదయః.' 24

అర్థము : వీరరుద్రనృపతేః = ప్రతాపరుద్రునియొక్క, స్ఫారః = విస్తారమైన, ప్రతాపోదయః = పరాక్రమము యొక్క ఆవిర్భావము, గోత్రశైల శిఖరేషు = కులపర్వత కూటములపై, క్రీడాద్రీయతి = కేళీగిరులందువలె చరించుచున్నది; ద్వీపేషు = దీవులయందు, ఆస్థానసద్మీయతి = ఆస్థాన సభలయందువలె మెలంగుచున్నది; అబ్ధిషు = సముద్రములయందు, దీర్ఘికీయతి = దిగుడు బావులలోవలె ఆడుచున్నది; హరిత్సు = దిక్కులయందు, ఏకాంతగేహీయతి = అంతఃపురములందుభంగి విలసిల్లుచున్నది; సీమపర్వత తటారణ్యే = అవధిగిరి ప్రాంతములనుండు అడవిలో, ఉద్యానీయతి = పూఁదోఁటలో రీతి విహరించుచున్నది; సుపర్వాచలే = మేరుపర్వతముపై, ప్రాసాదీయతి = సౌధమునందు మాడ్కి ఒప్పుచున్నది.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రదేవుని ప్రతాపము ప్రపంచమెల్ల అవరించినది. దాని విజృంభణమును కవి వివిధరీతులఁ బోల్చి చూపుచున్నాఁడు :- కులపర్వతములను ఆటకొండలను జేసికొని ఆడుకొన్నది; వివిధ ద్వీపముల నాక్రమించి, ఆస్థాన సభామంటపములుగ చేసికొని విలసిల్లినది; కేళాకూళులలోవలె

రత్నాకరములలో జలకేళి సల్పినది; దిగంతములలో అంతఃపురములలోవలె సుఖావాసము చేసినది; సీమాద్రివిపినమున ఉద్యానవనమునవలె విహరించినది; బంగారుకొండ దాచవాడు గాను అధివసించినది. వీరరుద్రుని ప్రతాపము భువన మెల్ల భోగాయతనము చేసికొని వ్యాపించినదని ఫలితార్థము.

సమన్వయము : 'క్రీడాద్రి మున్నగువానియందువలె కులాచలాదుల యందు ప్రవర్తిల్లుచున్నది' అనుటవలన క్రీడాద్రి ప్రభృతులకును కులాచలాదులకును సుఖసాధన రూపసాదర్మ్యమను స్ఫురించుచున్నది. ఆ సాధర్మ్యము కవి కంఠోక్తిగా చెప్పలేదు కావున సాధర్మ్యము లోపించినది. ఇట్లే 'క్రీడాద్రులందు వలె' అను వాచకము ఆధారార్థమందు 'అధికరణాచ్చేతి వక్తవ్యమ్' అను వార్తికము వలన వచ్చిన క్యచ్ ప్రత్యయముతో మఱుగుపడి పోయినది. సాదృశ్యవాచకము లేనియట్లేయైనది. కావున ఇది ధర్మవాచకలుప్త. పూర్వశ్లోకము కర్మక్యచ్ ప్రయుక్తవాచకలుప్త కుదాహరణముగాగ ఇది ఆధారక్యచ్ ప్రయుక్తవాచకలుప్త కుదాహరణమగునని భావము.

8. అనుక్తధర్మే వాదికర్మణముల్లుప్త :

సాధర్మ్యము, సాదృశ్యము చెప్పఁబడనట్టి లుప్తోపమ. ఇందు సాదృశ్యవాచకము కర్మణముల్ప్రత్యయముతో గుప్తమగును.

'పశ్యంత్యాత్మజ దర్శ మిందు, మమర స్రోతస్వినీం తత్సఖీ
దర్శం, క్షీరపయోనిధిం ప్రియసుహృద్దర్శం, గిరిం రాజతం
లీలాదర్పణ దర్శ, మన్యదమలం తారాదివాహావళీ
దర్శం, ఖేలతి వీరరుద్ర నృపతేః కీర్తి ర్జగద్వ్యాపినీ.' 25

అర్థము : వీరరుద్ర నృపతేః = ప్రతాపరుద్రుని యొక్క, జగద్వ్యాపినీ = ప్రపంచమెల్లను ఆవరించిన, కీర్తిః = యశస్సు, ఇందుమ్ = చంద్రుని, ఆత్మజదర్శమ్ = కుమారుని చూచినట్లుగను; అమర స్రోతస్వినీమ్ = మందాకినిని, తత్సఖీదర్శమ్ = నెచ్చెలినిగను తీరునను; క్షీరపయోనిధిమ్ = పాలకడలిని, ప్రియసుహృద్దర్శమ్ = చెలికానివీక్షించు పోల్కిని; రాజతం గిరిమ్ = వెండికొండను (కైలాసమును); లీలాదర్పణ దర్శమ్ = విలాసముకొఱకైన అద్దమును చూచిన విధముగను; అన్యత్ = తక్కుంగల, తారాది = నక్షత్రములు మొద

లగు, అమలమ్ = స్వచ్ఛపదార్థ జాతమును, హారాపళీదర్శమ్ = ముత్తెపు సరము లను జూచిన రీతిగను, పశ్యంతీ = చూచుచున్నదై, ఖేలతి = ఆడుచున్నది. 'పశ్యంతీ' అను పదము పద్యములోని ప్రతివాక్యమునను అనుప్రయోగింపఁ బడును.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి ప్రపంచమెల్ల వెల్లివిరిసినది. ఆ కీర్తి వైశద్య మహాత్త్వమున జగత్తున ధవళిమకు స్థానములని పేరెన్నికగన్న చంద్రమందాకిన్యాదులు అల్పాల్పములై కన్పట్టినవి. చంద్రుఁడు తల్లి యొడి లోని శిశువుతీరున (అగణ్యము) ఆకాశగంగ చెలికత్తెను బోలెను (నైచ్యము) పాలకడలి మిత్రునివలె (అవరగుణము) కైలాసము చేతియద్దము మాదిరిని (అల్పము) చూపట్టెను. నక్షత్రాదులగు అమలిన పదార్థ జాతమంతయు హారా దిభూషణ ప్రాయమైపోయెను. (సాధనము అప్రధానము) ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి వ్యాప్తి యిట్టిది!

సమన్వయము : ఆత్మజాదులు ఉపమానము, చంద్రాదులు ఉపమేయము ఉపమాంగ చతుష్టయములో ఉపమావాచక సాధర్మ్యము లిట చెప్పఁబడలేదు. ఉపమానోప మేయములకుఁ గల నైర్మల్య సాధర్మ్యము స్ఫురించుచున్నదేగాని కంఠోక్తిగ చెప్పఁబడలేదు. అట్లే వాచకము 'ఆత్మజదర్శమ్' అనుచో 'ఆత్మ జమివదృష్ట్వా' అను అర్థమున (వలె) 'ఇవ'కు బదులుగా 'ఉపమానే కర్మణి చ' (అష్టా. III. 4. 45) అను సూత్రముచే 'ణముల్' అను ప్రత్యయము వచ్చి నది. తక్కిన రూపములును ఇట్లే. ఈ రీతి వాచకము లోపించినది. సాధర్మ్యము, సాదృశ్యవాచకము లోపించుటచే ఇది అనుక్తధర్మోవాది. కర్మణముల్ ప్రత్యయ ముతో వాచకము లోపించుటచే కర్మణముల్ లుప్తయైనది.

9. అనుక్తధర్మోవాది కర్తృణముల్ లుప్త :

సాధర్మ్యము, సాదృశ్యవాచకము లోపించిన ఉపమ. దీనిలో కర్తృణము ల్ప్రత్యయలో వాచకము మఱుఁగుపడును.

'నృపేషు శిక్షావిధిదండచారం,
కాంతాను పుష్పాయుధదండచారమ్,
ప్రజాసు చా లంబనయష్టిచారం,
చర త్యయం రుద్రనరేంద్రఖడ్గః'

అర్థము ; అయమ్ = ఈ, ప్రతాపరుద్ర ఖడ్గః = ప్రతాపరుద్రుని కరవాలము, క్ష్మాభృతాం = రాజుల [illegible], శిక్షావిధి దండచారమ్ = శిక్షించుటకు ఉపయోగించు దండనము వలెను; కామినీనామ్ = మగువల యెడ, పుష్పాయుధ దండచారమ్ = మన్మథుని రీతిగను; ప్రజానాం = రక్షింపబడు [illegible], అభిలషితయష్టి చారమ్ = జనుడు కఱ్ఱవలెను పట్టు(గొమ్మ), చరతి = తిరుగుచున్నది. 'ఒప్పు చున్నది', చరతి అను క్రియా పదమునకు ప్రతి వాక్యమునను అనుప్రయోగము కలుగును.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రుని కత్తిని చూచి అరిరాజులు వణఁకు చున్నారు. కాని వీరవిహారమునకు వెలుఁగు మగువలు మురియుచున్నారు. దానివలన చోరాది బాధలు తొలఁగుటచే ప్రజలు ఆనందించుచున్నారు.

సమన్వయము : ఖడ్గము ఉపమేయము. శిక్షాదండాదులు ఉపమానము. ఖడ్గ శిక్షాదండములకు భీషణత్వము, ఖడ్గ మన్మథ బాణములకు ఉద్దీపనము, ఖడ్గాలంబనదండములకువిశ్రమింపఁదగియుండుట అనునవి సమానధర్మములు. ఇవి స్ఫురించు చున్నవే గాని స్పష్టముగ చెప్పఁబడలేదు. కావున ధర్మము లుప్తము. ఔపమ్యవాచకము లుప్తము. 'శిక్షావిధిదండచారమ్' 'శిక్షావిధి దండ ఇవ చరిత్వా' (శిక్షాదండమువలె అయి) అను అర్థమున 'ఉపమానే కర్మణి చ' (అష్టా. iii. 4.45) అను సూత్రమున నున్న చకారమునచే కర్తృణముల్ ప్రత్యయము వచ్చిన రూపము. ఈ ణముల్ ప్రత్యయముతో సాదృశ్యవాచకమగు 'ఇవ' (వలె) గుప్తమైపోయినది. ఇట్లే తక్కిన రూపములు. ఈ రీతి ధర్మవాచక లుప్తము. కర్తృణముల్ ప్రత్యయముతో వాచకము మఱుఁగుపడుట వలన కర్తృణముల్లుప్తము అగుచున్నది.

10. అనుక్తధర్మవాదిక్విబ్లుప్త :

సాధర్మ్యము, వాచకము లోపించిన ఉపమ. ఇందు వాచకము క్విప్ప్రత్యయతో మఱుఁగుపడును.

'సుధాప్రవాహతి సతాం, మనతాం కాలకూటతి
వీరరుద్రనరేంద్రస్య గుణజ్యోత్స్నావిజృంభితమ్.' 27

అర్థము : వీరరుద్ర నరేంద్రస్య = ప్రతాపరుద్రునియొక్క, గుణజ్యోత్స్నావిజృంభితమ్ = గుణము లనెడి వెన్నెలయొక్క వ్యాపనము, సతామ్ =

ఉత్తములకు, సుధాప్రవాహాతి=అమృత ప్రవాహమువలె అగుచున్నది; అసతామ్=దుష్టులకు, కాలకూటతి=కాలకూట మను మహావిషము అగుచున్నది.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రుని సుగుణములు సుజనులకు ఆనందమును, కుజనులకు దుఃఖమును గలిగించుచున్నవి. సాధుపరిత్రాణమును, దుష్టవినాశమును చేసి ఆ రాజచంద్రుఁడు విరాజిల్లుచున్నాఁడు.

సమన్వయము : గుణజ్యోత్స్నా విజృంభణము ఉపమేయము, సుధాప్రవాహము, కాలకూటము ఉపమానము ఇందు సాధర్మ్యసాదృశ్యవాచకములు లేవు. గుణజ్యోత్స్నా విజృంభణమునకును సుధాప్రవాహమునకును సుజనశ్లాఘ్యత్వము సమానధర్మము. అట్లే (దుర్జనులు) గుణజ్యోత్స్నా విజృంభణమునకును కాలకూటమునకును 'సహింపరాని' సాధర్మ్యము. సాధర్మ్యప్రతీతి కలుగుచున్నదే గాని అది అయా శబ్దములతో నిర్దిష్టము కాలేదు. కావున ధర్మలుప్త. 'సుధా ప్రవాహ ఇవ ఆచరతి' (అమృత ప్రవాహమువలె ఆచరించుచున్నది) అను అర్థమున 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వాచార ఇత్యేకే' అను వార్తికము వలన 'క్విప్' ప్రత్యయము వచ్చి 'సుధాప్రవాహాతి' రూపమైనది అట్లే 'కాలకూటతి' అను రూపము. ఇట సాదృశ్యవాచకము లేకుండుటచే వాచకలుప్త యనియు. ఆలోపము క్విప్ ప్రత్యయమున నగుట క్విబ్లుప్త యనియు తెలియఁదగును.

ఈ క్రింది రెండు ఉదాహరణములలో ఉపమేయ, సాధర్మ్య, సాదృశ్య వాచకములు మూఁడును లోపించును.

11. అనుక్తధర్మోపమేయాదికర్తృక్యచ్ లుప్త :

ఇది త్రిలుప్తమైన ఉపమ. ఇందు సాధర్మ్యము, వాచకము ఉపమేయము అనునవి కర్తృక్యచ్ ప్రత్యయముతోనే బోధితములగును.

'జ్యోత్స్నయంతి, సుధీయంతి, చందనీయంతి సర్వతః
ప్రతాపరుద్రనృపతేః శుభ్రాః కీర్తిమహోర్మయః.' 28

అర్థము : ప్రతాపరుద్రనృపతేః = ప్రతాపరుద్ర భూపాలునికీర్తేః = యశస్సుయొక్క, మహోర్మయః = గొప్ప అలలు, సర్వతః = ఎల్లెడలను. జ్యోత్స్నయంతి=(తమ్ము) వెన్నెలవలెఁ జూపుచున్నవి (ఆచరంతి), సుధీయంతి=

(తమ్ము) అమృతమువలె భాసిల్లఁజేయుచున్నవి; చందనీయంతి = (తమ్ము) చందనమువలె ఒనర్చుచున్నవి.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి పండువెన్నెలవలె అమృతరసమువలె చందనమువలె సహృదయుల కెల్ల ఆనందసంధాయక మైనది.

సమన్వయము : 'కీర్తితరంగములు తమ స్వరూపమును వెన్నెలవలెచేసి. ఆహ్లాదము కలుగఁజేయుచున్నవి' అని యుండవలసిన ఉపమా వాక్యమునకెల్ల 'జ్యోత్స్నాయంతి' అను పదము ఒక్కటియే ఉపనిబద్ధమైనది అనఁగా. కంఠో క్తిగా చెప్పినది ఉపమాన వాచకమైన జ్యోత్స్నాశబ్ద మొక్కటియే. తక్కిన ఉపమేయమగు తాను (కీర్తి), సాధర్మ్యమగు ఆహ్లాదకత్వము, సాదృశ్యవాచకమగు 'ఇవ' (వలె) అనునవి-'క్యచ్' ప్రత్యయములోనే అంతర్గతములైనవి, శబ్దముతో నిర్దేశింపఁబడ లేదు, కావున త్రిలోపము. జ్యోత్స్నామివ ఆత్మానమ్ ఆచరంతి' (వెన్నెలవలె తమ్ముచేయును) అను అర్థమున 'ఉపమానా దాచారే' (అష్టా. III. 1.10) అను సూత్రముచే క్యచ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇ శ్లే తక్కిన రూపములు.

12. అనుక్తధర్మేవాదిక ర్తృక్యఙ్లుప్త :

ఉపమేయము సాధర్మ్యము, వాచకము అను మూఁడును ఇందు కర్తృ క్యఙ్ ప్రత్యయముతో మఱుఁగుపడును.

> 'శేషాయతే మహీం వోఢుం కల్పశాఖాయతేఽర్థినామ్
> ప్రతాపరుద్రదోర్దండః కాలదండాయతే ద్విషామ్.' 29

అర్థము : ప్రతాపరుద్రదోర్దండః=ప్రతాపరుద్రుని దండమువంటిబాహువు మహీమ్=భూమిని, వోఢుమ్=భరించుటకు, శేషాయతే = సర్పరాజగు అనంతునివలె అగుచున్నది; అర్థినామ్ = యాచకులకు, కల్పశాఖాయతే = కల్పవృక్షపుశాఖ వంటిది అగుచున్నది; ద్విషామ్=పగతురకు, కాలదండాయతే=యమదండమువలె అగుచున్నది.

తాత్పర్యము : ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి భూభారము వహించి, చల్లఁగ పరిపాలించుచుండ అర్థుల కోరిక లీడేఱెను. పగతురు మట్టుపెట్టఁబడి, దేశము నిష్కంటకమై ప్రజ లుల్లసిల్లిరి.

సమన్వయము : శ్రీలోపమునకు 'కల్పశాఖాయతే' 'కాలదండాయతే' అనునవి యుదాహరణములు. (తాను దోర్దండము) కల్పశాఖవలె ఆచరించుచున్నది. 'కల్పశాఖా ఇవ ఆత్మా ఆచరతి' అని కల్పశాఖాశబ్దముకంటె 'కర్తుః క్యజ్ సలోపశ్చ' (అష్టా. III. 1.11) అను సూత్రముచే కర్త్రర్థక్యజ్ వచ్చి 'కల్పశాఖాయతే' అను రూపము సిద్ధించినది. తాను (దోర్దండము) ఉపమేయము, అర్థిమనోరథ సంపాదకత్వము సాధర్మ్యము, వలె వాచకము. వీనిలో ఒక ఉపమానము మాత్రమే ఇచట చెప్పఁబడినది. ఇది క్యఙ్ ప్రత్యయ మూలకమైన ఉపమేయ ధర్మవాచకలుప్త. ఇట్లే 'కాలదండాయతే' అనుచో గ్రహింపనగును. 'శేషాయతే మహీం వోఢుమ్' అనునది మాత్రము వాచకలోపమునకే ఉదాహరణము. ఉపనిబద్ధమైన దోర్దండమే ఉపమేయము, (ఆత్మా అని చెప్పనక్కఱలేదు) శేషుఁడు ఉపమానము మహీమానము సాధర్మ్యము. ఇట లేవిదెల్ల వలె అను సాదృశ్యవాచకమే కావున వాచకలుప్త.

13. అనుక్తధర్మవాచకసమాసగత లుప్త :

సాధర్మ్యము, వాచకపదము లోపించిన ఉపమ.

ఉదా :

పురుషసింహుండు శ్రీరుద్రభూభుజుండు
మహినిఁ బాలింప మనుధర్మ మార్గమరసి
విబుధపాళికి నిచ్చలు విందులయ్యెఁ,
బ్రజకుఁ గల్యాణ సంపదల్ క్రందుకొనియె. 30

ఇందు పురుషసింహుఁడను సమస్తపదమునకు (పురుషః సింహ ఇవ) పురుషుఁడు సింహమువంటివాఁడు అని విగ్రహవాక్యము. 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాఽప్రయోగే' (అష్టా. II. 1.56) అనునది సమాసవిధాయకము. ఈ సూత్రమున 'సామాన్యాఽప్రయోగే' అనుటచే ఉపమానోపమేయ పదములకు సాధారణ ధర్మవాచక పదము ప్రయోగింపఁబడనప్పుడే ఈ సమాసము వచ్చును. ప్రకృతోదాహరణమున ఉపమేయమైన పురుషునకును, ఉపమానమైన సింహమునకును సాధారణ ధర్మము శౌర్యము. తద్వాచకమైన శూరాది పద మిట ప్రయుక్తము కాలేదు. కనుకనే సమాసము వచ్చినది. అట్లే ఉపమా

వాచకము కూడ ప్రయోగింపఁబడలేదు ఇట్లు ధర్మవాచక పదములు లోపింపఁ జేసెను. ఉపమానోపమేయములు సమాసగతము లగుటచేతను ఇది అనుక్త ధర్మవాచక సమాసగత లుప్త యైనదని తాత్పర్యము.[1]

14. అనుక్తోపమాన వాక్యగత లుప్త :

ఉపమాన మొక్కటియే లోపించిన ఉపమ.

ఉదా :

మూఁడుజగాల రుద్రనృపుఁబోలు వదాన్యుఁడు లేఁడు లాఁతి, యా
ఱేఁడు గుణాల పేర్మిని హరిత్ప్రభు కీర్తులు మూఁపె నెల్లెడ,
స్ఫాటిక తత్కపీశ్వర మణిప్రకరాలయ చత్వరంబులన్
వేడుకగా గుబుల్కొనెడు పెల్లున గుప్పు మదేభగంధముల్. 31

ఇట 'రుద్రనృపుఁబోలు.....వదాన్యుఁడు లేఁడు లాఁతి' అని ఉపమేయము రుద్రుఁడు. సాధర్మ్యము 'వదాన్యత్వము', వాచకము (పోలు) చెప్పఁబడినవి. కాని ఉపమానము వాకొనఁబడలేదు. కనుక ఉపమానలుప్త. వాక్యగత.

15. అనుక్తోపమానసమాసగత లుప్త :

ఉపమానము పేర్కొనఁబడని సమాసగతమైన ఉపమ.

ఉదా :—

పృథివి లేఁడు లేఁడు వీరరుద్రసముఁడు
రాజు సకలనృపసమాజమందు,
కలియుగంబు వాని ఘనధర్మనిరతిని
సత్యయుగము గాఁగ సాగసాగె. 32

ఇందు వీరరుద్రుఁడు ఉపమేయము. ప్రజారంజకత్వము (రాజు) సాధర్మ్యము సముఁడు వాచకము (ధర్మిద్వారమున)—ఇట్లు మూఁడును చెప్పఁబడినవి. ఉపమాన మొక్కటి చెప్పఁబడలేదు గావున ఇది అనుక్తోపమ. 'వీరరుద్రసముఁడు' అని ఉపమేయ సాదృశ్యవాచకములు సమాసములో నుండుటచే సమాసగతమైన దని సమన్వయము.

16. అనుక్తధర్మోపమానవాక్యగత లుప్త :

సాధర్మ్యము, ఉపమానము చెప్పఁబడని ఉపమ.

ఉదా :—

వెన్నెలకన్న మిన్నయయి వెల్గెడి రుద్రనరేంద్రుకీర్తితో
నెన్నఁగ సాటివచ్చునని యెద్దియులేదు, తదీయమాధురిం
బన్నగభూషుకంఠమున మున్నుగ నిల్చు విషంబు గోనఁగాఁ
గ్రొన్ననబోణి గౌరి గదుఁ గూరిమి నాథుని గౌఁగిలించెడుౘ. 33

'వీరరుద్రుని కీర్తికి సాటివచ్చు మాధుర్యము గల వస్తువు మఱియొకటి ఎందును లేదు' అని ఉపమాంగచతుష్టయమును చెప్పవలసినది. అట్లు చెప్పక, ఉపమేయమగు 'కీర్తి', వాచకమగు 'సాటి' యను పదములే ఇట నిర్దిష్టము లైనవి. సాధర్మ్యమగు మాధుర్యము, ఉపమానమగు ఏదేని ప్రసిద్ధవస్తువు చెప్పఁబడలేదు. కావునను. ఔపమ్యము ఒక పూర్ణ వాక్యము పైనుండి వచ్చుట చేతను ఇది అనుక్తధర్మోపమాన వాక్యగత లుప్త యని తాత్పర్యము.

17. అనుక్తధర్మోపమానసమాసగత లుప్త :

సాధర్మ్యము, ఉపమానము లోపించిన ఉపమ.

ఉదా :—

మును లే దిప్పుడు గానరాదు మఱియు న్మూం దుండఁడగాఁ బోదు భూ
వనితావల్లభుఁ డైనరుద్రుని ప్రతాపశ్రీసమం బీయిలౘ ;
ఘనసీమాచలసానుభూమి నలవోకం దాఁటునా తేజముం
గని వెల్గు న్వడి సూర్యకాంతశిల లుగ్రజ్వాలలౘ రే పగల్. 34

'ప్రతాపరుద్రుని ప్రతాపమునకు సమమైన తేజస్వి సూర్యుఁడు' అని చెప్పవలసియుండెను. కాని, అట్లు చెప్పక ఉపమేయమగు 'ప్రతాపరుద్రుని ప్రతాపము'ను 'సమము' అను వాచకమును మాత్రమే చెప్పుటవలన ఇట ధర్మోపమానములు లోపించినవి. ప్రతాపశ్రీసమము' అని వాచకము సమాసఘటిత మగుట సమాసగతము. కావున ఇది ధర్మోపమానలుప్తయు సమాసగతయు నైనదని భావము.

ఒకఆక్షేపము : 'ఉపమేయమునందే ఉపమానాధిక్యము చెప్పబడినచో ఉపమాన మేల?' అని ఆక్షేపము 'ఉపమేయము, ఉపమానము ఉపమేయముకంటె గుణహీనమని సూచించుటకు ఉపమానమునే ఉపమేయముగా చెప్పినచో ప్రతీపాలంకారము 'అగు ననికదా! లక్షణము. వానినిబట్టి ఇట్టి శ్లోకములందు వాక్యగతలుప్త మొదలుకొని, ఈ నాలుగుదాహరణములును ప్రతీపాలంకారమునకే యెందు కుదాహరణములుగారాదు? వస్తువునితో సమానము లేదని చెప్పుటచేత, ఆయాగుణములలో ఉపమానముల ప్రసిద్ధికెక్కినవి ఏమి ప్రయోజనము? వానివలన అగు కార్యమును వస్తువుదే చేయుచున్నాడు గదా! యని ఉపమానాక్షేపము గలుగు చున్నదికదా!'

సమాధానము : ఇవి ప్రతీపాలంకారములకు ఉదాహరణములు. ఈ చెప్పిన యుదాహరణములలో వస్తువునితో సము లెవ్వరును లేరని యున్నది. దాని వలన ఉపమానము ఎందులకు? అను ఆక్షేపము రాదు; ఉపమేయమైన వస్తువుడు గుణవిశిష్టుడు, అసామాన్యుడు అని చెప్పుట, ఆయా ప్రసిద్ధోపమానములతో పోలిక గలవాడు, అని సామ్యమును సూచించుటకే గాని ఉపమానముకంటె ఉపమేయమునకు ఆధిక్యమును చెప్పుటకు కాదు. ఎచట ఉపమానముకంటె ఉపమేయమునకు ఆధిక్యమును వివక్షించి ఉపమేయమునే ఉపమానముగా చెప్పుదురో అచటనే ప్రతీపాలంకారము ఈ ముప్పునుగాని ఇట్టి వివక్ష లేనియిచట రాదు కావున అతిప్రసక్తి లేదు.

18. అనుక్తవాచకసమాసగత లుప్త :

ఔపమ్యవాచకము లోపించిన ఉపమ.

ఉదా :—

చండభానూష్ణ మద్రి దుర్జనుల కెల్ల ;
అమృతకరశీతలము సుజనాళి కెల్ల ;
కాకతీశ్వరచలమ ర్తి గండనృపతి
మహితచరితము విశ్వసన్మంగళంబు. ౬౫

ప్రతాపరుద్రుని చరితము ఉపమేయము, చండభానువు ఉపమానము, ఉష్ణము సాధర్మ్యము-ఈ మూడే చెప్పబడినవి. వలె అనువాచకమును కంఠోక్తిగా పేర్కొనలేదు. చండభానువువలె ఉష్ణ మయినది అనుచో వాచకము సమా

సములో అంతర్గతమైపోయినది కావున ఇది సమాసగత వాచక లుప్త యని సమన్వయము.

ఇట్లే 'అమృతకరశీతలము' అను చోటను గ్రహింపవలెను.

19. అనుక్తధర్మవాచకోపమానసమాసగత లుప్త :

సాధర్మ్యము, వాచకపదము ఉపమానము-మఱుఁగుపడిన ఉపమ.

ఉదా :—

భీమవిక్రముఁ డగురుద్రభూమివరుఁడు
విజయకేతువు వెలయఁగా వినుతయశుఁడు
కదనసీమను తేజునఁ గ్రాలెఁ గాని,
కన నదుశ్శాసనులు దాయగములు చూవె! 36

విజయపతాకము విలసిల్ల భీముని విక్రమమువంటి విక్రమము గలప్రతాప రుద్రదేవుఁడు రణరంగమున వెలుఁగొందెను. కాని, ఆతని శత్రువులు దుస్సహ శాసనముతో లొంగఁదీయవలసినవారు గారు. సుసాధులు. భీమవిక్రముఁడే రాజు గాని పగతురు మాత్రము అదుశ్శాసనులు దుర్యోధనుని తమ్ముఁ డగు దుశ్శా సన సహితులుగారు అనియు అర్థవిశేషము స్ఫురించును.

ఇందు భీముని విక్రమమువలె దుస్సహమైన విక్రమము గలవాఁడు అను టతో ఉపమాన మైన భీమవిక్రమము, సాధర్మ్య మగు దుస్సహత్వము, వాచక మగు 'వలె' అను ఉపమాంగములలో 'సాధర్మ్యము' 'వాచకము' గమ్యములు. 'ఉపమానము' 'సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహి ర్వాచ్యః, ఉత్తరపద లోపశ్చ' అను వార్తికానుశాసనమున లోపించినది. మొత్తముమీఁద మూఁడును లుప్తములైనవి. కావున, ఇది అనుక్తధర్మవాచకోపమానలుప్త. వాచకము సమాసగత మగుటచే సమాసగతయు నైనదని లక్షణ సంగతి.

సాధర్మ్యవిషయమున ఒక విశేషము

ఉపమానోపమేయములలో సమానముగ నుండునట్టి ధర్మమును ఒక తూరియే చెప్పుట, రెండిటికిని అన్వయించునట్లు వేర్వేఱు శబ్దములతో రెండు తూరులు నిర్దేశించుట, అని సమానధర్మనిర్దేశములో రెండుఫక్కిక లున్నవి.

వీనిలో వేర్వేఱుగ నిర్దేశించుట యను రెండవపక్షికి వస్తుప్రతివస్తురూపమున నిర్దేశించుట యనియు, బింబప్రతిబింబరూపమున నిర్దేశించుట యనియు రెండువిధములుగ నుండును. ఒక యర్థమునే రెండు శబ్దములతో చెప్పినచో దానిని వస్తుప్రతివస్తుభావమందురు. సదృశములగు రెండు వేర్వేఱర్థములను వేర్వేఱుగ చెప్పినచో దానిని బింబప్రతిబింబ భావమందురు.

1. సకృన్నిర్దేశము :

సాధర్మ్య మొకసారియే నిర్దిష్టమైన ఉపమ.

ఉదా :—

నమ్రశిరస్కులు కాకతినాథు రుద్రుఁ
గొలుచున్నారు నృపు లెల్లఁ గూర్మిదనరఁ
జెలఁగి దుర్మేధసులను శిక్షించుగురుని
శిష్యులట్టుల చుట్టును జేరి కోరి. 37

ఇందు నృపులకును శిష్యులకును సమముగ చెల్లునట్టి 'నమ్రశిరస్కులు' అను సాధర్మ్యమును బోధించువిశేషణము ఒకతూరియే చెప్పఁబడినది. అట్లే కాకతినాథునకును గురువునకును గలిసివచ్చునట్టి దుర్వినీతశిక్షకత్వమను సాధర్మ్యమును బోధించు 'దుర్మేధసులను శిక్షించు' అనువిశేషణము ఒకతూరియే చెప్పఁబడినది. కావున ఇది సకృన్నిర్దేశమని తెలియనగును.

2. అసకృన్నిర్దేశము :

(అ) వస్తుప్రతివస్తుభావము :

ఉదా :—

కాకతీయులవంశ మీలోకమందు
వీరరుద్రావనీశుచే వెలయు నేఁడు,
అల కకుత్స్థులయన్వవాయంబు మున్ను
రామచంద్రావనీశుచేఁ గ్రాలినటుల. 38

ఇందు వెలయును, క్రాలును అనుపదయుగళముతో ఒకయర్థమే (సాదృశ్యము) చెప్పఁబడినది. గావున ఇది వస్తుప్రతివస్తుభావముతోడి ఉపమ.

(ఇ) బింబ ప్రతిబింబ భావము ;

ఉదా :

వెల్లగొడుగుపళుక్కు వెల్లివిరియ రుద్ర
భూమినేత మిగులఁ బొలుపుమిగులు ;
చలి వెలుంగుజిగులు సంధిల్లశిఖరాలఁ
గొమరు మీఱు మేల్మికొండవోలె. 39

ఇచట శ్వేతాతపత్త్రముతో విలసిల్లు వీరరుద్రేశ్వరుఁడు చంద్రబింబము శిఖరములపై చేరఁగ రహించుమేరుపర్వతమువోలె ప్రకాశించుచున్నాఁ డని సదృశములగు రెండు వేర్వేఱు అర్థములను ఒకటి బింబము, రెండవది ప్రతిబింబము అనఁదగినట్లు వేఱుగ చెప్పినందున ఇది బింబ ప్రతిబింబముభావము కూడిన ఉపమ.

ఉపమాలంకారమున ఒక విశేషము

ఇంతవఱకుచెప్పినవే కాక, ఈ యుపమాలంకారమున మఱియొక విశేషమిది : మొత్తముమీఁద ఈ యలంకారము సర్వవస్తువిషయమనియు, ఏకదేశవర్తి యనియు భేదిల్లుట. ఉపమానవాక్యమునను, ఉపమేయవాక్యమునను గల అవయవి, అవయవములకెల్లింటికిని సామ్యము నిరూపింపఁబడెనేని అది సర్వవస్తువిషయము. అనయవావయవులలో నేదేనొక యంశము చెప్పఁబడి. మఱియొక యంశము గమ్యముగా ఉండెనేని అది ఏక దేశవర్తి.

1. సర్వవస్తువిషయ :

ఉదా :

ఉర్వి దివివోలెఁ దనరారు ; నోరుగల్లు
గ్రాలు నమరావతీనగరంబురీతి ;
పౌరు లల దేవతలభంగిఁ బ్రథ వహింత్రు ;
వీరరుద్రుండు హరిమాడ్కి వెలయు సిరుల. 40

ఉర్వి (ఉపమేయము) అవయవి, దానికి అవయవములు ఓరుగల్లు,పౌరులు, వీరరుద్రుఁడు. (ఇది ఉపమేయవాక్యము; తదవయవములు). స్వర్లోకము (ఉప

మానము) అవయవి; దానికి అవయవములు అమరావతి, దేవతలు, దేవేంద్రుఁడు (ఇది ఉపమానవాక్యము; తదవయవములు).

ఈ యుదాహరణమున సమస్తావయవములతో కూడిన యుపమేయమునకు సమస్తావయవములు గల యుపమానముతో సాదృశ్యము నిరూపింపఁబడినది గావున ఇది సమస్త వస్తువిషయమని సమన్వయము.

2. ఏకదేశవర్తి :

ఉదా :—

కదలెడికొండ లట్లు నెఱిఁ గన్పడుసేన్గులతోడ ; రేఁగి పె
ల్లదరెడిమేటిపోతుగడ లట్టులు దోఁచెడి తట్టువంబులన్
గుదికొనుపాఁపపిండు ములుకోలు మొసళ్ళను బోలు వాలులన్
గదియఁగ రానిదై యొసఁగుఁ గాకతిసేనిదళంబు సందడిన్. 41

ఇట కాకతీశుని సేన ఉపమేయము (అవయవి); దాని యంగములు ఏనుఁగులు, గుఱ్ఱములు, తీరుతీపు ఆయుధము. సముద్రముఉపమానము(అవయవము); దాని యవయవములు చలించు మైనాకాదిపర్వతములు, అలలు, మకరములు మొదలగు జంతువులు వరుసగ ఉపమేయావయవములగు ఏనుఁగులు మొదలగు వానికి ఉపమానావయవములగు కొండలు మొదలగు వానితో సాదృశ్యము ఉపనిబద్ధమైనది. కాని ఉపమానమైన సముద్రమే తద్బోధకపదముతో కంఠోక్తిగా చెప్పఁబడలేదు. ఇట్లు ఇచట ఉపమానోపమేయవాక్యములలో సామ్యము సర్వవస్తు విషయముగా లేదు. కావున ఇది ఏకదేశవర్తియైనది.

ఉపమానిబంధనములో మఱియొక విశేషము

1. మాలోపమ :

పూవులను వరుసగ మాలకరి దండకట్టినట్లు పెక్కుఉపనమానములను క్రమముగా కూర్చుట ఒక విశిష్టరచన. దీనిని అన్వర్థముగ మాలోపమ యందురు.

ఉదా :—

తెల్లకలువ లటుల, మల్లెలభంగియు,
హారునిమ్మాడ్కిఁ, దళుకుసరములట్లు,
వెండికొండపోల్కిఁ, వెలివెల్గురీతిని
ప్రభఁదలిర్చు రుద్రుస్వచ్ఛయశము. 42

ఉపమేయ మగు ప్రతాపరుద్రుని యమలకీర్తికి తెల్లకలువలు మున్నగు పెక్కు ఉపమానములు దండలోనిపూవులవలె వరుసగ గుంభింపఁబడుటచే ఇది మాలోపమ[1] యని తెలియునది.

ఉపమాబీజము - సాధర్మ్యము

ఉపమాబీజము సాధర్మ్యము- అనఁగా ఒకఁడు తా నొకవస్తువునుగూర్చి చెప్పఁదలఁచి, శ్రోతకు ఆ వస్తువు కనులకుఁ గట్టినట్లు తెలియుటకు అంతకుమున్నే అందఱకును దెలిసియున్న ఒకానొక ప్రసిద్ధవస్తువును జెప్పిదానివలె తానువర్ణించు వస్తువు ఉండునని చెప్పును. తాను ప్రకృతము ఏవస్తువును గుఱించి నుుచ్చ టించునో దానికిని, ఏప్రసిద్ధవస్తువును చూపి 'దీనివలె ఉ.డును' అని విశదపఱు చునో దానికిని. ఒకపోలిక యుండవలెను. అట్టిపోలికనే 'సాధర్మ్యము' అందురు. ఉపమానోపమేయములలో నుండు సమానమైన ఒక ధర్మము సాధర్మ్యము అని ఫలితార్థము.

అట్టి సాధర్మ్యము [2]వాచ్యముగనో [3]ప్రాతీతికముగనో లేనిదే ఒకవస్తువును ఇంకొకవస్తువుతో పోల్చుటయే పొసఁగదు. 'ఏనుఁగు కొండవలె పెద్దది' అని గాని, 'ఏనుఁగు కొండవలె ఉన్నది' అనిగాని ఒకఁడు చెప్పును అనఁగా, ఏనుఁ గునకును కొండకును ఒక సమానధర్మము గలదు అనినట్లయినది. ఆ సమానధర్మ మేది? 'పెద్దయాకారము గలిగియుండుట'. ఈ ధర్మము ఇచట మొదటివాక్య ములో 'పెద్దది' అనుపదముతో వాచ్యమైయున్నది. రెండవవాక్యములో గమ్యమానముగ నున్నది.

ఇట్లుగాక ఈ ఫక్కికకు విరుద్ధముగ 'ఈఁగ కొండవలె పెద్దది' అనికాని; 'ఈఁగకొండవలె ఉన్నది' అనికాని అనరాదు, కొండలో మహత్త; ఈఁగలో అల్పత-ఇవి రెండును భిన్నధర్మములు. కావున ఇట్టియెడల ఉపమాలంకారము రాదు. కాఁగా అన్వయవ్యతిరేకములతో 'సాధర్మ్యము ఉపమాబీజము' అని తేలినది.

---

1. 'సూక్తిఁబోలు మతియు, మతినిబోలు చేష్ట, చేష్టఁబోలు కీర్తి' లోనగు పట్ల రశనోపమయగును. ఇట్లే యితరములగు ఉపమాభేదములును కొన్ని గలవు.

2. పూర్ణోపమ. 3. లుప్తోపమ.

ఒక ప్రశ్న

'ఈ సాధర్మ్యము ఒక ఉపమాలంకారమునకే గాక, రూపకాదులగు అనేకాలంకారములకును బీజమని ఈ అర్థాలంకార ప్రకరణారంభమునం జెప్పం బడినదిగదా ! మఱి ! ఏక మూలకంబులగు ఈయలంకారము లెట్లు పరస్పరము భిన్నములై నవి ?'

సమాధానము

'సాధర్మ్యమున అంతర్విభాగములు' ఇట్లు మూండు గలవు :

1. భేదప్రధానసాధర్మ్యము 2. అభేదప్రధానసాధర్మ్యము 3. భేదాభేదప్రధానసాధర్మ్యము.

భేదప్రధానసాధర్మ్యమునందు ఏ రెండువస్తువులకు పోలిక చెప్పంబడునో ఆ రెండు వస్తువులకుం గల సమానధర్మము ఆ రెండును వేఱు వేఱు అను భేదబుద్ధిచే ముఖ్యముగా కలుగంజేయునది. ఇది సమన్వయము :

'చంద్రిక కువలయామోదమును గూర్పలేదు ; వీరదుమ్రునికీర్తి కువలయానందమును గలిగించినది' (వ్యతిరేకము) అని ఒక వాక్యము. దీనిలో నిజమునకు చంద్రికకును కీర్తికిని సాధర్మ్యము 'కువలయామోదమును గూర్చుటయే[1]' కాని ఆసాధర్మ్యము చంద్రికలో లేదనియు, కీర్తిలో ఉన్నదనియు చెప్పంబడినది. ఏమీ ? లే దనువారు ఆ సాధర్మ్యము చంద్రికలోనే లే దనుట యేల ? 'మంటిలో లేదు, మింటిలోలేదు, గాలిలోలేదు, ధూళిలోలేదు' అనలేకపోయిరా ? అట్లు శృంగగ్రాహకముగా 'ఇదిగో ! ఈ వస్తువులలోలేదు, అని వ్రేలు చూపి నిర్దేశించి, చేయు ధర్మనిషేధమే— 'ఈ రెండును సదృశములు; వీనికి సాధర్మ్యము గలదు' అని వక్రోక్తి మార్గమున చెప్పుచు. ఈ రెండును సదృశములే, కాని వీనిలో ఉపమాన మగు చంద్రిక కంటెను, ఉపమేయమగుకీర్తియే అధిక గుణము గలది అని ఆ వస్తుద్వయమునకుం గల సాధర్మ్యములో ఒకానొక వైశిష్ట్యము (భేదము) కలదు అని బోధించును. ఇది భేదప్రధానసాధర్మ్యము.

2. అభేదప్రధాన సాధర్మ్యము :

---

1. శ్లేషసంపత్తితో 'కువలయమోదము' —అ. కలువలను వికసింపజేసి సువాసిల్లంజేయుట ; ఆ. భూవలయమును ఉల్లసిల్లంజేయుట (ప్రజలను దనుపుట) అని నిర్వాహము.

ఉపమేయ మగు ప్రతాపరుద్రుని యమలకీర్తికి తెల్లకలువలు మున్నగు పెక్కు ఉపమానములు దండలోనిపూవులవలె వరుసగ గుంభింపఁబడుటచే ఇది మాలోపమ[1] యని తెలియునది.

ఉపమాబీజము – సాధర్మ్యము

ఉపమాబీజము సాధర్మ్యము- అనఁగా ఒకఁడు తా నొకవస్తువునుగూర్చి చెప్పఁదలఁచి, శ్రోతకు ఆ వస్తువు కనులకుఁ గట్టినట్లు తెలియుటకు అంతకుమున్నే అందఱకును దెలిసియున్న ఒకానొక ప్రసిద్ధవస్తువును జెప్పి దానివలె తానువర్ణించు వస్తువు ఉండునని చెప్పును. తాను ప్రకృతను: ఏవస్తువును గుఱించి సుచ్ఛ టించునో దానికిని, ఏప్రసిద్ధవస్తువును చూపి 'దీనివలె ఉండును' అని విశదపఱుచునో దానికిని. ఒకపోలిక యుండవలెను. అట్టిపోలిక నే 'సాధర్మ్యము' అందురు. ఉపమానోపమేయములలో నుండు సమానమైన ఒక ధర్మము సాధర్మ్యము అని ఫలితార్థము.

అట్టి సాధర్మ్యము [2]వాచ్యముగనో [3]ప్రాతీతికముగనో లేనిదే ఒకవస్తువును ఇంకొకవస్తువుతో పోల్చుటయే పొసఁగదు. 'ఏనుఁగు కొండవలె పెద్దది' అని గాని, 'ఏనుఁగు కొండవలె ఉన్నది' అనిగాని ఒకఁడు చెప్పును అనఁగా, ఏనుఁగునకును కొండకును ఒక సమానధర్మము గలదు అనినట్లయినది. ఆ సమానధర్మమేది ? 'పెద్దయాకారము గలిగియుండుట'. ఈ ధర్మము ఇచట మొదటివాక్యములో 'పెద్దది' అనుపదముతో వాచ్య మైయున్నది. రెండవవాక్యములో గమ్యమానముగ నున్నది.

ఇట్లుగాక ఈ ఫక్కికకు విరుద్ధముగ 'ఈఁగ కొండవలె పెద్దది' అనికాని; 'ఈఁగకొండవలె ఉన్నది' అనికాని అనరాదు, కొండలో మహత్త ; ఈఁగలో అల్పత-ఇవి రెండును భిన్నధర్మములు. కావున ఇట్టియెడల ఉపమాలంకారము రాదు. కాఁగా అన్వయవ్యతిరేకములతో 'సాధర్మ్యము ఉపమాబీజము' అని తేలినది.

---

1. 'మూర్తిఁబోలు మతియు, మతినిబోలు చేష్ట, చేష్టఁబోలు కీర్తి' లోనగు పట్ల రశనోపమయగును. ఇట్లే యితరములగు ఉపమాభేదములును కొన్ని గలవు.

2. పూర్ణోమ. 3. లుప్తోపమ.

ఒక ప్రశ్న

'ఈ సాధర్మ్యము ఒక ఉపమాలంకారమునకే గాక, రూపకాదులగు అనేకాలంకారములకును బీజమని ఈ అర్థాలంకార ప్రకరణారంభమునఁ జెప్పఁబడినదిగదా ! మఱి ! ఏక మూలకంబులగు ఈయలంకారము లెట్లు పరస్పరము భిన్నములైనవి ?'

సమాధానము

'సాధర్మ్యమున అంతర్విభాగములు' ఇట్లు మూఁడు గలవు :

1. భేదప్రధానసాధర్మ్యము 2. అభేదప్రధానసాధర్మ్యము 3. భేదాభేదప్రధానసాధర్మ్యము.

భేదప్రధానసాధర్మ్యమనఁగా ఏ రెండువస్తువులకు పోలిక చెప్పఁబడునో ఆ రెండు వస్తువులకుఁగల సమానధర్మము ఆ రెండును వేఱు వేఱు అను భేద బుద్ధినే ముఖ్యముగ కలుగఁజేయునది. ఇది సమన్వయము :

'చంద్రిక కువలయాహ్లాదమును గూర్పలేదు ; వీరరుద్రునికీర్తి కువలయానందమును గలిగించినది' (వ్యతిరేకము) అని ఒక వాక్యము. దీనిలో నిజమునకు చంద్రికకును కీర్తికిని సాధర్మ్యము 'కువలయామోదమును గూర్చుటయే[1]' కాని ఆసాధర్మ్యము చంద్రికలో లేదనియు, కీర్తిలో ఉన్నదనియు చెప్పఁబడినది. ఏమీ ? లే దనువారు ఆ సాధర్మ్యము చంద్రికలోనే లే దనుట యేల ? 'మంటిలో లేదు, మింటిలోలేదు, గాలిలోలేదు, ధూళిలోలేదు' అనలేకపోయిరా ? అట్లు శృంగగ్రాహకముగా 'ఇదిగో ! ఈ వస్తువులలో లేదు, అని వ్రేలు చూపి నిర్దేశించి, చేయు ధర్మనిషేధమే– 'ఈ రెండును సదృశములు; వీనికి సాధర్మ్యము గలదు' అని వక్రోక్తి మార్గమున చెప్పుచు, ఈ రెండును సదృశములే, కాని వీనిలో ఉపమాన మగు చంద్రిక కంటెను, ఉపమేయమగుకీర్తియే అధిక గుణము గలది అని ఆ వస్తుద్వయమునకుఁ గల సాధర్మ్యములో ఒకానొక వైశిష్ట్యము (భేదము) కలదు అని బోధించును. ఇది భేదప్రధానసాధర్మ్యము.

2. అభేదప్రధాన సాధర్మ్యము :

---

1. శ్లేషసంపత్తితో 'కువలయమోదము' —౧. కలువలను వికసింపజేయుట ; ౨. భూవలయమును ఉల్లసిల్లఁజేయుట (ప్రజలను దనుపుట) అని నిర్వాహము.

పైని వివరించిన భేదమును తెలియనీయక ఉపమానోపమేయములకు భేదము లేనియట్లు చెప్పుటయే అభేదప్రధానసాధర్మ్యము.

'భుజసుందరముచే తఱచఁబడిన వైరివారాశినుండి కీర్తిసుధ పుట్టినది' (రూపకము) అనువాక్యమును దీసికొనుఁడు. దీనిలో భుజమందరములు; వైరివారాశులు; కీర్తి సుధయు అను జంటలలోని అవయవములు పరస్పరము సాధర్మ్యము గలవి. అనఁగా భుజమునకు మందరపర్వతమునకును గొప్పదనము (సాధర్మ్యము); వైరిసమూహమునకు సముద్రమునకును విస్తృతత్వము; కీర్తికి సుధకును ఆహ్లాదకరత్వము అనెడి సాధర్మ్యము గలదు. ప్రకృతమునందు ఈ సాధర్మ్యము ఆ వస్తుద్వయమునకును పరస్పరము భేదమును స్ఫురింపఁజేయుటలేదు. రెండును ఒకటియే యను అభేదబుద్ధిచే (రూపకత్వము వలన) స్ఫురించుచున్నవి. కావున ఇది అభేదప్రధానసాధర్మ్యము.

3. భేదాభేదప్రధానసాధర్మ్యము :

ఇది ఒక యంశమున భేదము, ఒక యంశమున అభేదము స్ఫురించు సాధర్మ్యము. 'ఈ జోదు సింహమువలె పరాక్రమము గలవాఁడు' (ఉపమ) అని ఒక వాక్యము. దీనిలో వీరునకును సింహమునకును సమానధర్మము పరాక్రమము. జోదు సింహమువంటి పరాక్రమము గలవాఁడు అనుటతో అంశమున వారిద్దఱు ఒకటియే యను అభేదబుద్ధియు, అంశమున సింహమువంటివాఁడు గాని సింహము మాత్రము కాఁడు అని భేదబుద్ధియు కలుగుచున్నవి. కనుక ఇది భేదాభేద ప్రధానము.

ఈ రీతి సాధర్మ్యములోని త్రైవిధ్యమే సాధర్మ్య మను నొక ధర్మమే మూలముగాఁగల ఉపమా రూపక వ్యతిరేకాదులు పరస్పరము భిన్నభిన్న వ్యవహారముల నందుటకు కారణ మైనది' అని సమాధానము.

సాధర్మ్యమూలకాలంకార పరిగణనము

1. భేదప్రధాన సాధర్మ్యము గల యలంకారములు :

(1) తుల్యయోగిత (2) దీపకము (3) దృష్టాంతము (4) నిదర్శనము (5) ప్రతివస్తూపమ (6) ప్రతీపము (7) వ్యతిరేకము (8) సహోక్తి.

2. అభేదప్రధాన సాధర్మ్యము గలవి :

(1) అపహ్నవము (2) ఉల్లేఖము (3) పరిణామము (4) భ్రాంతిమత్తు (5) రూపకము (6) సందేహము.

౩. భేదాభేదప్రధాన సాధర్మ్యము గలవి :

(1) అన్వయము (2) ఉపమ (3) ఉపమేయోపమ (4) స్మరణము.

౨. అనన్వయాలంకారము

భేదాభేదసాధారణ సాధర్మ్య మూలములగు అలంకారములలో ఉపమాలంకారము తరువాత అట్టిదియే యగు అనన్వయము నిరూపింపఁ బడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉపమానోపమేయ భావము ఒకదానికే చెప్పఁబడెనేని అనన్వయము.'

'దీనికి సమానమైనది కొండొకటి లేనేలేదు' అను విశేషార్థము స్ఫురించుటకు 'దానికదియే సాటి' అని ఒక వస్తువునకే ఉపమానోపమేయ భావము నిబద్ధింపఁబడును. ఒక వస్తువే ఏకకాలమున ఉపమేయమగును. ఉపమానముగను అన్వయింపదు గావున 'అనన్వయము' అనునది దీనికి సార్థకనామము.

ఉదా :—

రత్నసానుశిలయు, రత్నాకరస్వామి.
యమృతకరుఁడు, భూమి నమరుఁగాక !
వీరరుద్రుఁ డెప్పుడు వీరరుద్రుఁడె సుమ్ము !
ప్రోచు విశ్వమెల్ల మోదమంద. ౪౩

'వీరరుద్రుఁడు వీరరుద్రుఁడె' అని ఒక వీరరుద్రునికే ఉపమానత్వము, ఉపమేయత్వము చెప్పఁబడినవి గావున ఇది అనన్వయము. 'మేరువు మొదలుగాఁగల వన్నియు గుణహీనములే; ఇతనికి సాటివచ్చు వస్తువు జగత్తున లేనేలేదు' అను విశేషార్థము స్ఫురించినది.

౩. ఉపమేయోపమాలంకారము

ఉపమానోపమేయభావము ఏకాశ్రయమైన అనన్వయము పిమ్మట భిన్న వాక్యాశ్రయ మగుటచే తద్విలక్షణ మగు ఉపమేయోపమాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'రెండు వస్తువులకు పర్యాయముగ ఉపమానోపమేయ భావము చెప్పిన ఉపమేయోపమ.'

ఒక వస్తువు మొదట ఉపమేయమును, మఱియొక వస్తువు ఉపమానము నై యుండి, తిరిగి మొదట ఉపమేయముగ చెప్పఁబడినది ఉపమానముగను, ఉపమానముగ చెప్పఁబడినది ఉపమేయముగను ఉపనిబద్ధమైనచో ఉపమేయోపమాలంకారమని భావము.

ఉదా :—

అర్థమును బోలి ధర్మంబు నమరుఁ; జెల్లు
ధర్మముకరణి నర్థము; తనరువాని
మాడ్కిఁ గామము; నెసఁగు గామంబు భాతి
శ్రేష్ఠధర్మార్థములు రుద్రుఁ జేరి సతము. 44

'అర్థమును బోలి ధర్మంబు నమరు' అను మొదటి వాక్యమున అర్థము ఉపమానమైనది, ధర్మము ఉపమేయమైనది; 'చెల్లు ధర్మము కరణినర్థము' అను రెండవ వాక్యమున మొదటి వాక్యములో ఉపమానమైన అర్థము ఉపమేయమైనది, ఉపమేయమైనధర్మము ఉపమానమైనది; 'తసరువాని మాడ్కిఁగామము' అను మూఁడవ వాక్యములో ధర్మార్థము లుపమానములైనవి, కామము ఉపమేయమైనది; నాలుగవ వాక్యమగు 'ఎసఁగు గామంబు భాతిశ్రేష్ఠ ధర్మార్థములు' అనుచో మూఁడవ వాక్యములో ఉపమానములైన ధర్మార్థములు ఉపమేయములైనవి, అందు ఉపమేయమైన కామము ఇట ఉపమానమైనది- ఇట్లు ఒక వస్తువే ఒకప్పుడు ఉపమేయముగను, మఱియొకతఱి ఉపమానముగను చెప్పఁబడుటచే ఇది ఉపమేయోపమాలంకారము. ఈ ఉపమేయోపమ వస్తు, ప్రతివస్తు నిర్దేశరూపమునఁ గూడ చెప్పఁబడవచ్చును.[1]

4. స్మరణాలంకారము

భేదాభేద ప్రధానములగు అలంకారములలో పరిశేష న్యాయమున కడపటిదగు స్మరణాలంకారము ప్రతిపాదింపఁ బడుచున్నది :

లక్షణము : 'సమానమగు ఒక వస్తువు ననుభవించుట వలన తొల్లి తా ననుభవించిన ఒకానొక వస్తువు స్మృతిపథమునకు వచ్చిన స్మరణాలంకారము.'

1. సచ్ఛాయాంభోజవదనాః సచ్ఛాయవదనాంబుజాః
వాప్యోంగనా ఇవాఽభాంతి యత్ర వాప్య ఇవాంగనాః.(ప్ర.రు.వ్యాఖ్య)
ఇత్యాది స్థలములలో వస్తు ప్రతివస్తు రూపమున ఈ యలంకారము చెప్పఁబడును.

ఉదా :—

విశ్వనాథుఁడైన వీరరుద్రుం డేల
నుల్లమందుఁ బుడమి తొల్లి గలుగు
అమలగుణుల నృపుల నలహరిశ్చంద్రుని,
నలుని, నహుషు, సతముఁ దలఁచు నెమ్మి. 45

పాలనప్రావీణ్యమున నల - నహుష - హరిశ్చంద్రాదులతో సాటివచ్చు ఆంధ్ర చక్రవర్తి ప్రతాపరుద్ర మహారాజు నిరీతిగ పాలింప మేదినికి ఇవ్విధిని చల్లఁగ నేలిన తొల్లిటి నలహరిశ్చంద్రాది రాజచంద్రులు స్మృతికి వచ్చిరి. కావున ఇది స్మరణాలంకారము. ఇట్లు భేదాభేద సాధారణ సాధర్మ్య మూలకములగు అలంకారములు నిరూపితములైనవి.

ఆరోపగర్భాలంకార ప్రస్తావము

5. రూపకాలంకారము (8 + 8 విధములు)

ఆరోపమూలము లగు అలంకారములలో నెల్ల మొదటిది యగు రూపకము నిబద్ధింపఁ బడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఆరోపమునకు విషయమయ్యు, మఱుఁగుపడకుండినట్టి ఉపమేయమునకు (ఆరోప్యమానము) ఉపమానము ఉపరంజకమైన యెడల రూపకమగును.'

ఈ యలంకారము ఆరోపమూలకము గదా! ఆరోప మనఁగా ఒకానొక వస్తువునందు తదన్య వస్తువుయొక్క ధర్మమున్నదని చెప్పుట ఈ రూపకాలంకారమున ఉపమేయమునందు ఉపమానము ఆరోపింపఁబడును. కాని ఉపమేయము ఈ యారోపము వలన అత్యంతము తిరస్కృతము కాదు. 'ఇది (ఉపమేయము) ఉపమానము' అను ప్రతీతిని మాత్రము కలిగించును.

ఉపమేయము ఆరోపముచే ఉపమానరూపమున కనఁబడును. గావున ఈ యలంకారమునకు రూపక మనునది యన్వర్థనామము.

లక్షణవాక్యదళసార్థక్యము

ప్రథమదళము : (వర్ణ్యము) 'ఆరోపమునకు విషయమయ్యు' అనుటచే ఉపమేయము, ఉపమానము అను రెండును ఆయా శబ్దములతో నిర్దిష్టము లగు

ననియు, అందు ఉపమేయమున ఉపమాన ధర్మము ఆరోపింపబడు ననియు స్పష్టమైనది. కావున, ఉపమేయమును బొత్తుగా నిష్కరయే (నిగరణముచేసి) అభేదోపచారమున ఉపమానమును చెప్పునట్టి అప్రస్తుతాదులు వ్యావర్తితము లైనవి. అట్లే ఆరోపమేలేని ఉపమాదులును ఈ గ్రంథముచే వ్యావర్తింపబడినవి. ఉపమాలంకారమున ఉపమేయమునందు ఉపమానమును ఆరోపింపరు, భేదాభేదరూపమున సాధర్మ్యమును మాత్రము చెప్పుదురు.

ద్వితీయ దళము : 'నుఱుఁగుపడకుండునట్టి' (వర్ణ్యము) అను విశేషణ పదమువలన సందేహా భ్రాంతిమ దపహ్నవా లంకారములతో దీనికి భేదము సిద్ధించినది. సందేహాలంకారమున వర్ణ్యము అన్యమని సందేహింపబడును కావున తిరోహితమగును. భ్రాంతిమదలంకారమున భ్రాంతితో వర్ణ్యము మఱుఁగు పడిపోవును. ఇఁక, అపహ్నవాలంకారమునందో కానలెనని వర్ణ్యమును నిగరణము చేయుదురు. కావున తిరోభూతి స్పష్టము.

తృతీయ దళము : 'ఉపరంజకమైన యెడల' (ఉపమానము). ఈ దళము రూపకలక్షణములో చేరుటవలన పరిణామాలంకార వ్యావృత్తి గలిగినది. అదెట్లనగా– 'తమ శిరముల నలంకరించుకొనఁ గోరిక గల నృపాలురు వీరరుద్ర సార్వభౌముని ఆజ్ఞారూపమగు పుష్పమాలికను పొందఁ దాల్చుచున్నారు' ఇది పరిణామాలంకారమునకు ఉదాహరణము. వీరరుద్రుని యాజ్ఞయందు దారోపింపఁబడిన పుష్పమాలిక మకుటాలంకారముగ ప్రకృతోపయుక్తమైనది. కావున ఇది పరిణామాలంకారము

రూపక లక్షణమున 'ఉపరంజకమైనయెడల' అను ఈ తృతీయదళ ముండుట వలన 'ఉపమానము ఎచట తాదాత్మ్య ప్రతీతి మాత్రజనక మగునో యచట రూపకము' అను అర్థవిశేషము వచ్చినది. ఈ పరిణామోదాహరణమున ఉపమానము ప్రకృతోప యోగియే యైపోయినది. ఉపరంజకమాత్రమేకాదు. కావున తద్వ్యావృత్తి సిద్ధించినది కాఁగా పరిణామాలంకారమున ఆరోప్యమాణము (ఉపమానము) ప్రకృతోపయోగియగును, రూపకముననో ఉపరంజకము మాత్రమే యగును అని ఫలితార్థము. ఇదియే వీనికి భేదము. ఈరీతి సాదృశ్య మూలము లగు అలంకారము లన్నింటితో రూపకమునకు వైలక్షణ్యము చేకూరినది.

రూపకవిభాగము

ఇంతవఱకు చెప్పిన ఈ రూపకాలంకారము మూఁడువిధములుగ విభాగింపఁ బడును.

1. సావయవరూపకము : 1. సమస్తవస్తువిషయము.
   2. ఏకదేశవర్తి.

2. నిరవయవరూపకము : 1. కేవలసారోపరూపకము.
   2. మాలాసావయవపరితరూపకము.

3. పరంపరితరూపకము : 1. కేవలశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.
   2. మాలాశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.
   3. కేవలాఽశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.
   4. మాలాఽశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.

సావయవాదినిర్వచనము

1. సావయవరూపకము : అవయవి, అవయవములకు రెండింటికి నిరూపణము సంభవించినపట్టున సావయవరూపకమగును. అవయవము లన్నియు రూపింపఁబడుటచే ఇది యన్వర్థము.

2 నిరవయవరూపకము : అవయవరూపణమాత్రమున నేకాని, అవయవి రూపణ మాత్రమున నేకాని, కవితాత్పర్యవిశ్రాంతి గలిగినచో అది నిరవయవ రూపక మనఁబడును. అవయవము లన్నియు ఇందు రూపింపఁబడవు కావున ఇది యన్వర్థము.

3. పరంపరితము : ఒక రూపకము మఱియొక రూపకమునకు హేతువైనచో అది పరంపరితరూపకము. రూపకపరంపర గలిగినది గావున ఇదియు సార్థకము.

సమస్తవస్తువిషయాదివివరణము

వీనిలో సావయవరూపకము సమస్తవస్తువిషయ మనియు, ఏకదేశవర్తి యనియు రెండువిధములు.

1. సమస్తవస్తువిషయము :

ఉపమేయమువలె ఉపమానముకూడ తద్బోధకపదముతో కంఠోక్తిగ చెప్పఁబడినచో అది సమస్తవస్తువిషయ మనఁబడును.

2. ఏకదేశవర్తి :

ఉపమానము కంఠోక్తిగ నిబద్ధింపఁబడక, దానియవయవములను చెప్పిన మీఁదట అది గమ్యమానమైన యెడల ఏకదేశవర్తి యనఁబడును.

నిరవయవము కేవలమనియు, మాలారూపమనియు ఇరుతెఱఁగులు.

1. ఒక అరోప విషయమునకు (ఉపమేయమునకు) ఒకటే ఆరోప్యమాణము (ఉపమానము) గలిగెనేని అది కేవలసారోపరూపకము.

2. ఒక ఆరోపవిషయమున అనేకములు అరోపింపఁబడుచో అది మాలారూపకము.

శ్లిష్టపరంపరిత మనియు, అశ్లిష్టపరంపరిత మనియు పరంపరితము ద్వివిధము.

1. శ్లిష్టపరంపరితరూపకము :

శ్లేషచేత నిర్వహింపఁ బడురూపకము శ్లిష్టపరంపరిత మగును'

2 అశ్లిష్టపరంపరిత రూపకము :

శ్లేష లేని పరంపరితరూపకము అశ్లిష్టపరంపరితరూపకము.

ఈ రెండును కేవల మనియు, మాలారూప మనియు వేఱగుటవలన పరంపరితము నాలుగు విధములు. ఈరీతిగా రూపకము ఎనిమిదితీరులు.

1. సమస్తవస్తువిషయసావయవరూపకము :

ఉదా :—

ధరణీనాథుఁడు వీరరుద్రుజయయాత్రాప్రవృష్టికాలంబున
న్వైరభూపాలకగర్వపర్వతభిద న్గావింప, నిస్సాణవా
ర్ధర మెంతే మొరయ, న్విరోధినృపకాంతాబాష్పవృష్టుల్వెసన్
గురియ న్నల్గడ నేపుమీఱెడుయశోంకూరమ్ము లిమ్మైదినిన్. 46

జయయాత్రాప్రవృష్టికాలము (విజయప్రస్థాన మనువానకారు) గర్వపర్వతము (మద మనుకొండ) ; నిస్సాణవార్ధరము (నిస్సాణ మనఁగా ఒకానొక

చర్మవాద్యము ; తప్పెటవంటిది; అసిస్నాణ మనుమబ్బు); బాష్పవృష్టి (కన్నీరు అసువర్షము)-పద్యములో ఇంతవఱకు అవయవరూపకము. ఇక, యశోంకూరములు (కీర్తియను మొలకలు) అనుచో అవయవిరూపణము గలదు. ఈరీతిగ ఇచట అవయవములకును, అవయవికిని గూడ రూపణము గలిగినది. గావున ఇది సమస్తవస్తు విషయసావయవరూపకము.

2. ఏకదేశవర్తి సావయవరూపకము :

ఉదా :—

అఖిలహరిదంతరాళంబు లాక్రమించు
ధైర్యమున కిమ్ము కాకతితల్లి జుండు
విరియు గుణసూనవితతులపరిమళమున
మొనసి వాసిల్లఁగాఁ జేయు ముజ్జగమ్ము. 47

'గుణసూనవితతులు' అనుచో 'గుణములనుపుష్పజాలము,' అని రూపకము. అవయవమగు గుణములను పువ్వులుగ రూపించుటవలన అవయవి యగు వీరరుద్రునకు కల్పవృక్షత్వరూపణము సిద్ధించుచున్నది. కావున ఇది ఏకదేశవర్తిసావయవరూపకము.

దీనికే మఱియొక ఉదాహరణము :

బాహుమందరగిరిఁ ద్రచ్చఁ బడినయట్టి
వైరివారాశిఁ బొడమినవీరరుద్రు
నమలయశ మౌర ! భువనము లావరించి
తనుపుచున్నది నిచ్చలు జనుల నెల్ల. 48

ఇందు బాహువునందు మందరపర్వతమును, వైరులయందు వారాశిని రూపించుటవలన అటనుండి పొడమినయశమునందు అమృతత్వరూపణము చెప్పఁబడకయే సిద్ధించుచున్నది. అట్లే జనులకు అమరత్వరూపణము అర్థసిద్ధమైనది. పూర్వోదాహరణమున అవయవరూపణమువలన అవయవిరూపణము సిద్ధించినది. ఇటనో అవయవరూపణమున అవయవిరూపణమే గాక, అవయవరూపణము గూడ అర్థసిద్ధమైన దని విశేషము.

3. నిరవయకేవలరూపకము :

ఉదా :—

మొన సాగంగను నీదుజోదుగమి యార్పు ల్దోడుగాఁ గూడుటన్
ఘనవేధోండకటాహ మెల్ల పగులంగా మ్రోయునిస్సాణపుం
ధ్వనుల స్ఫూర్తిలె సంద్రముల్; కదలె గోత్రంబు; ల్గదుల్ దవ్వులన్
వినియే వీడిరి ప్రాణముల్ పరనృపుల్ క్షితిన్; నృపాలాగ్రణీ! 49

ఇట బ్రహ్మాండ మనుకటాహము అని అవయవి మాత్రమే రూపింపఁ బడినది. అవయవరూపణము చేయఁబడలేదు. కావున ఇది నిరవయవ కేవల రూపకము.

4. నిరవయవమాలారూపకము :

ఉదా :—

అఖిలసామంతమూర్ధాభిషిక్త శిరోవి
భూషణదామవిస్ఫూర్తి నెసఁగు,
హరిదంతమదదంతివరకర్ణ రాజిత
చామరాలంకృతిచ్ఛాయ నొప్పు,
ప్రాలేయగిరిశృంగమాలావిలోలోర్మి
సుందరసురనదీశోభఁ దనరు,
స్ఫారతారాపథభ్రాజితవిస్తృత
సౌమవితానవిఖ్యాతిఁ గాంచు,
మహితభూరమణీమణీమౌక్తికాఢ్య
లసదలంకారనికరవిలాస మెంచు
కాకతీశ్వరచలమర్తిగండబిరుద
వీరరుద్రేంద్రుసద్యశోవిలసనంబు. 50

ఇందు ప్రతాపరుద్రుని ఒక్కయశోవిలసనమునందే భూషాదామాదు లనేకములు రూపింపఁబడి, మాలికలలో పూవులవలె కూర్పఁబడినవి. గావున ఇది మాలారూపకము.

5. శ్లిష్టకేవలపరంపరితరూపకము :

ఉదా :—

విక్రమోద్దామభీమ మాపీరరుద్రు
తీక్ష్ణకరవాలరాహు వుద్వృత్తిఁ గెరలి,
క్రూరధారాగ్రదంష్ట్రికారోచు లెసఁగ
రాజమండల మెల్లను నోజ మ్రింగు. 51

కరవాలరాహువు (కత్తియనురాహువు) అని ఖడ్గమందు చేయఁబడిన రాహ్వారోపము (రూపకము) రాజమండల మనెడి (నృపాలసమాజము) రాజమండలము (చంద్రమండలము) అను శ్లిష్టరూపకమునకు హేతువగుచున్నది. అట్టి ఆరోపము ఒక్కటే యున్నది. కావున ఇది శ్లిష్టకేవలపరంపరితము.

6. శ్లిష్టమాలాపరంపరితము :

ఉదా :—

సుహితపద్మోల్లాసమార్తాండరూపుఁడు,
రమ్యసన్మార్గచర్యాబుధుండు,
ప్రబలభూభృత్పక్షపాటనదంభోళి,
కువలయాలంకారకుముదహితుఁడు,
కమనీయసుమనోవికాసవసంతంబు,
కల్యాణసంపత్తికనకశిఖరి,
భువనాశ్రయవిధానభూరిసముద్రంబు.
దానధారాహారిద్దంతివరము,
సకలసామంతరాజన్యమకుటరత్న
సరసరోచిః ప్రసాధితచరణవనజ
యుగళుఁడై మించు నీపురుహూతనిభుఁడు
వీరరుద్రుఁడు ప్రోచు నీవిశ్వ మెల్ల. 52

పద్మోల్లాసమార్తాండరూపుఁడు=లక్ష్మీవిలాసము అనుపద్మములవికాసము నందు మార్తాండరూపుఁడు; సన్మార్గచర్యాబుధుండు=సాధుమార్గ మనెడినక్షత్ర మార్గమునందు చరించుటలో బుధుఁడు; భూభృత్పక్షపాటనదంభోళి=పరరాజుల

బలము లను పర్వతములపక్షములను పీలుగఁగొట్టుటయందు సహస్రాక్షుఁడు; కువల యాలంకారకుముదహితుఁడు=భూమండల మునకలంకారమౌచు నలరించు టలో చంద్రుఁడు; సుమనోవికాసవసంతము = విద్వాంసులనాహ్లాదింపఁ జేయుట యనుపుష్ప వికాసమునందు వసంతమునందు; కళ్యాణసంపత్తి కనకశిఖరి= మంగళా వాప్తియను[1] అక్షయమైనసువర్ణ సంపదకు మేరుపర్వతము; భువనాశ్ర యవిధానభూరి సముద్రము=లోకములకునీటికి ఆశ్రయ మగుకృత్యమున గొప్ప సముద్రము; దానధారావారిద్దంతివరము = యాచకులకు ధారాపూర్వకముగ చేయుదాన మనుమదధారగలదిగ్గజము.

ఈ రీతి నంతటను శ్లేష నెఱుంగునది. ఇందు వీరరుద్రుఁడే మార్తాండుఁడు వీరరుద్రుఁడే బుధుఁడు, మున్నగు నారోపము మొదలుగు గాంగేయపదోల్లాసమను పదోల్లాసము, సన్మార్గచర్య యనుసన్మార్గచర్య – మున్నగురూపకములు శ్లేషతోనే నిర్వహింపఁబడుటచే ఇది శ్లిష్టమాలాపరంపరితరూపకము.

7. అశ్లిష్టకేవలపరంపరితము :

ఉదా :–

కాకతీశుఁ డనెడికలశపయోరాశి
వరయశస్తరంగవార మెగసి
దిక్కు లొరసి యొరసి, తేజున మిన్నంటి
మబ్బుచాళ్ళఁ జీల్చి నుబ్బు మెఱయు. 53

ఇందు యశమునందు చేయఁబడిన తరంగత్వారోపణము కాకతీశ్వరుఁడు కలశ పయోరాశి యనెడిరూపకముమీఁద అధారపడి యున్నది. ఈ రూప కము శ్లిష్టపదములతో నిర్వహింపబడలేదు. కావున ఇది అశ్లిష్టకేవలపరంపరిత రూపకము.

8. అశ్లిష్టమాలాపరంపరితరూపకము :

ఉదా :–

(అ) వైరిభూపాలకప్రాణాపహరణోత్థ
బాహుభుజంగవిస్ఫారజిహ్వా ;
బలదర్పితారాతివనపాటనక్రియా
ప్రచలితోజ్జృంభితప్రబలవాత్యా ;

1. 'కల్యాణ మతయ స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేఽపి చ' విశ్వనిఘంటువు.

గర్వితనరరాజకటకసాహసోద్ధూత
    ఘోరోర్వ్యుగ్రదహనవిస్తారధూమ్య;
జయరమాసుందరీసరసవిలాసన
    ర్తనచాలితభ్రూలతామతల్లి;
ప్రముదితోర్వీమయూరీనివాసయష్టి;
విశ్వంభవసార్గళియుఁగాఁగ వెలయునట్లు
ఖడ్గలతఁ గేలఁ గీలించి, కదనభూమిఁ
గ్రీడల సల్పు కాకతీశుఁడు సతము. 54

ఇందు ఖడ్గలతయందు నారోపింపఁబడిన జిహ్వాదులు తత్పూర్వము భుజాదుల యందు చేయఁబడిన సర్పాదిరూపకసాపేక్షములు గావునను, ఇందు శ్లేష లేకుండుట చేతను ఇది అశ్లిష్టమాలాపరంపరితము. ఒక ఖడ్గలత యందే జిహ్వా వాత్య ధూమ్య మొదలగు పెక్కులు ఆరోపింపఁబడుటచే ఇది మాలారూపక మయ్యెను.

(ఆ) అశ్లిష్టమాలాపరంపరితము అనురూపకము సాధర్మ్యముతోనే కాక వైధర్మ్యముతోను చెప్ప వలనుపడును.

ఉదా:—

భయతమంబుల కది పట్టపగటిపూఁట,
కైతవాతపముల కద్ది కాలరాత్రి,
కాకతీయాన్వయేందునికదనకేళి
పీనులకు నైత మొనరించు విస్మయంబు. 56

ఇచట వీరరుద్రుని కదనకేళి పగటిపూఁట గాను, కాలరాత్రిగాను రూపింపఁబడినది. ఈ రూపకములు భయమునందు అంధకారముయొక్క ఆరోపమును, కైతవమునందు ఆతపముయొక్క ఆరోపమును స్వస్వారోపప్రయోజనసిద్ధికొఱకు ఆక్షేపించుచున్నవి. కావున ఇది మాలాపరంపరితరూపకమైనది. శ్లేషలేదుగావున అశ్లిష్టముకూడ నైనది.

ఈ యెనిమిదివిధము లగు రూపకాలంకారమును వాక్య-సమాసగత భేదములతో భేదిల్లి పదునాఱువిధము లగును.

'ముఖచంద్రుఁడు' మొదలగుసమాసస్థలములలో సమాసగత రూపకము; 'ముఖమే చంద్రుఁడు' మున్నగు నెడల వాక్యగతరూపకము. ఆయాభేదముల కుదాహరణములను స్వయముగ ఆయాకావ్యములలో గుర్తించుకొనునది.

6. పరిణామాలంకారము (2 విధములు)

ఆరోపమూల మైనరూపకాలంకారమునకుఁ బిమ్మట ఆ యారోపమే ప్రకృతోపయుక్తము గాఁగల పరిణామాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ప్రకృతవస్తువునం దారోపింపఁ బడిన అప్రకృతము ఆ ప్రకృతతాదాత్మ్యము నొంది, ప్రకృతార్థమున కుపకరించె నేని అది పరిణామ మగును.

'ఆరోపింపఁబడిన అప్రకృము పకృతార్థమున కుపకరించె నేని' అను విశేషణమువలన అలంకారము లన్నిటి నుండియు దీనికి భేదము సిద్ధించినది. తక్కిన యలంకారములలో ఆరోపము ప్రకృతోపయోగి కావలయు నను నిర్బంధము లేదు. ఈ పరిణామాలంకారము సామానాధికరణ్య-వైయధికరణ్యభేదములతో భేదిల్లి రెండువిధము లగుచున్నది. ప్రకృతాప్రకృతములు సమానవిభక్త్యంతము లయిన సామానాధికరణ్యము; వేఱువేఱు విభక్తులు గలిగియుండిన వైయధికరణ్యము.

1. సామానాధికరణ్యమున పరిణామాలంకారము :

ఉదా :—

సుగంధివృత్తము

ఎల్ల వేళ మండనంబు హెచ్చుగోరు రాచవా,
రుల్లసిల్లు వీరరుద్రనరేశ్వరునాజ్ఞ సం
ఫుల్లపుష్పమాల మౌళిఁ బొందుకొల్పి మేలు సం
ధిల్లఁ గొల్చుచుంద్రు వాని హేమపాదపీఠికన్. 56

ఇట ప్రకృతము ప్రతాపరుద్రనరేశ్వరునాజ్ఞ, అప్రకృతము పుష్పమాల. ప్రకృత మగు ప్రతాపరుద్రునియాజ్ఞయందు అప్రకృత మగుపుష్పమాల యారోపింపబఁడి, తాదాత్మ్యమును పొంది, మౌళిధారణ మను ప్రకృతార్థమున కుపయోగించినది. కావున ఇది పరిణామము. ఆజ్ఞ, పుష్పమాల యను ప్రకృతా

ప్రకృతములు రెండును ఒకే విభక్తినే కలిగియుండుటచే ఇట సామానాధికరణ్యమును గలదు.

2. వైయధికరణ్యమున పరిణామము :

ఉదా :

కరుణాఫలార్థు లరిభూ
వరులు కిరీటాగ్రరత్నవారమరీచిన్
వరపుష్పాంజలి నొసఁగుచు
పురుహూతప్రతిము రుద్రుఁ బూజింతు రొగిన్. 57

ఇందు ప్రకృతమైన అరిరాజకిరీటాగ్రగతరత్నమరీచులందు అప్రకృత మగు పుష్పాంజలి ఆరోపింపఁబడి తాదాత్మ్యము నొంది, ప్రకృతపూజావిధానమున కుపయోగించినది. కావున ఇది పరిణామము. ప్రకృతము 'కిరీటాగ్రరత్నవారమరీచిన్' అని తృతీయావిభక్త్యంతముగను అప్రకృతము 'పుష్పాంజలిని' అని ద్వితీయాంతముగను, ఉండుటచే ఇది వైయధికరణ్యమున పరిణామమైనది. అప్రకృతము ప్రకృతతాదాత్మ్యరూపమున పరిణమించుచున్నది. కావున యలంకారమునకు పరిణామమనునది సార్థకనామము.

సమాసోక్తియందును ఆరోప్యమాణము ప్రకృతోపయోగి యగును, గాని, అట ఆరోప్యమాణము వాచ్యముగ నుండదు. కేవలము ప్రాతీతికముగ నుండును. కావున ఈ లక్షణమునకు అతివ్యాప్తిలేదు ఈ కారణముననే సమాసోక్తి పరిణామాలంకారములో అంతర్భావము కాదు.

7. సందేహాలంకారము (7 విధములు)

ఆరోపగర్భాలంకారములలో అనవధారణాత్మక మగుసందేహాలంకారమిఁక నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉపమానోపమేయములు కవిసమ్మత మగుసాదృశ్యము వలన నెచట సందేహవిషయము లగునో యది సందేహాలంకారము.'

ఉపమేయోత్కర్షముకొఱకు ప్రకృతాప్రకృతముల విషయమున 'ఇదియా! అదియా !' అని సందేహమే సందేహాలంకారము, సందేహము కవిప్రతిభోత్థాపితము కావలయు ననుటచే 'అది మొద్దా ! మనుష్యుఁడా !' యని కనుమసక వలనఁ గలిగిన సందేహమునకు అలంకారత్వము వ్యావర్తితమైనది.

ఈ సందేహాలంకార మిట్లు మూఁడు విధములు :

1. శుద్ధము 2. నిశ్చయగర్భము 3. నిశ్చయాంతము.

1. శుద్ధసందేహాలంకారము :

ఉదా :—

అగునేమొ ! యీతఁ డాహారిదధీశ్వరమూర్తి
యతివేలశుభదై భవాస్పదుండు ;
అగునేమొ ! యీతఁడా యజ్ఞాతజాతుండు
నవ్యాసర్జనకళాభవ్యకీర్తి ;
అగునేమొ ! యీతఁ డాయంబుజాతాతుండు
సర్వకోలోద్ధారసారశక్తి ;
అగునేమొ ! యీతఁ డాయామినీనాథుండు
మహనీయసత్కళామండలుండు ;
ననుచుఁ దలఁతురు నిచ్చలు నవనిజనులు
చోద్యమునఁ గాంచి కాకతిశూరు, సకల
సుగుణసురభితదిక్చయు, సుందరాంగుఁ,
బరభయంకరకిటిముద్రు, భద్రు, రుద్రు. 58

ఇందు సంపత్తు, సృష్టినైపుణ్యము (నూతన రాజ్యనిర్మాణము), భూభర ణము, కళాపోషకత్వము, అను ఈ గుణసామ్యమువలన ఉపమేయోపమానము లగువీరరుద్రలోక పాలాదులనెడి కోటిద్వయము గలసందేహము కలిగినది కలిగి నట్లే యున్నది. కాని కడపటికి 'ఇదిగో ! ఈతఁడు వీరరుద్రుఁడే' అనునిశ్చయము కలుగ లేదు. కావున ఇది శుద్ధసందేహము.

2. నిశ్చయగర్భసందేహాలంకారము :

ఉదా :—

అగునా యియ్యది కాలభోగి ! మృదుకాయంబు న్గదా తాల్చెడిఁ ?
అగునో యియ్యది కాలుభ్రూకుటియు ! నాస్యమ్మందుగా నుండెడిఁ ?
అగునేమో యిది కాలధూమలత ! వాత్యం దూలి పోదాయెఁగా ?
జగతీనాథకరాసి నెంతు రిటులన్ జన్యాగ్రభూమి న్భటుల్. 59

వీరరుద్రుని కరవాలమును జూచి యుద్ధరంగమున వైరిభటులు 'ఇది నల్లత్రాచా!' యని శంకించిరి. కొంతసేపు పరిశీలించి, 'ఇది మృదువైన కాయము గలిగి యుండును గదా! ఇది యత్యుష్ణముగ లేదు. కనుక నల్లత్రాచుగా దని నిశ్చయమునకు వచ్చిరి. అటుపైని 'ఇది యమునికి బోనుముడి యేమో!' యని సందేహించిరి. అందుకు 'బోనుముడి సుఖమునకు గదా! యుండును, ఇది మరణమునకు లేదు, కనుక అదియును గాదని నిశ్చయించుకొనిరి. తరువాత 'ప్రళయకాల మందలి ఘూర్ణమేమో!' యని యనుమానించి, 'అదియే యగునేని గాలికి పరిసరపోరాదా? ఇది చలించుట లేదు కావున అదియు కాదని నిశ్చయించుకొనిరి. ఇట్లు వీరి ఉపమేయమగు కరవాలమును ఉపమానము లగు కాలాహి మున్నగునవి సందేహించియు, పిమ్మట కాలాహి మున్నగునవి లేమి నవి కావని నిశ్చయించుకొనిరి. ఇట్లు ఇది కరవాలము అను నిశ్చయమునకు మూలము రాలేదు; కనుక ఇది నిశ్చయగర్భ సందేహాలంకారము.

3. నిశ్చయాంత సందేహాలంకారము :

ఉదా :—

ఇవి కల్పద్రుమ మంజరీ సజాతీయములేమో! పయోధరాసులో
పసి స్వర్ణేనుపు పిండినట్టి యనిః ప్రజ్వలించు చింతామణీ
ఘనరోచిస్స్ఫులాకో! సుదోర్మిజములో! వ్యాపించెను సంచెంచి భూ
ధవువాల్యాప్పులటంచు విజ్ఞులటుపీరరుద్ర నిశ్చయించు త్స్మలిః. 60

విజ్ఞులు వీరరుద్రుని కటాక్షములను జూచి, మొదట కల్పద్రుమమంజరీ దామములు మున్నగునవిగా శంకించి, తుదకు జేని కటాక్షములే యని నిశ్చయించిరి; కావున ఇది నిశ్చయాంత సందేహాలంకారము.

8 భ్రాంతిమదలంకారము

ఆరోపమూలములలో అన్యథాజ్ఞానోత్థితమైన సందేహాలంకారమైన పిమ్మట ప్రసంగ సంగతిని భ్రాంతిమదలంకారము నిరూపింపబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కవిసమయ సిద్ధమగు సాదృశ్యము వలన ఉపమేయము ఉపమానముచే నుల్లంఘింపబడి, ఉపమాన ధర్మానుభవము గలిగిన యెడల భ్రాంతిమదలంకారము.'

'కవి సమయసిద్ధము కు సాదృశ్యము' అనుట వలన శుక్తిరజతాది భ్రాంతులు అలంకారములు గావని చెప్పినట్లయినది. అట కేవలము సాదృశ్యమే భ్రాంతిమూలముగాని కవిప్రతిభోత్థాపితము కాదా సాదృశ్యము; కావుననే చమత్కార కారిత్వమందు లేదు; కావున అలంకారము కాదు.

ఉదా :—

భువనములు నిండు కాకతిభూమినాథు
నమలయశమున వెన్నెల యనెడి బుద్ధి
స్వాంతసీమను నిర్వృతినందుఁ బవలు
గూడ నల్లవె! చూడు! చకోరకములు. 61

కీర్తికిని చంద్రికకును కవిసమ్మత సాదృశ్యము గలదు. ఇట కీర్తి భ్రమ వలన ఆచ్ఛాదితమైపోయి చంద్రికగనే కన్పడి, తదనుభవము చకోరములకు కలిగినది : కావున ఇది భ్రాంతిమదలంకారము.

9. అపహ్నవాలంకారము (3 విధములు)

సాదృశ్యము వలన వస్త్వంతరమునకు ప్రతీతి కలుగుట యను సంగతిని భ్రాంతిమదలంకారమునకు పిమ్మట అపహ్నవ నిరూపణాపసరము గలిగినది :

లక్షణము : 'ఉపమేయమును కాదని నిషేధించి, సామ్యము వలన ఉపమానారోపము గలిగినచో అపహ్నవ మనఁబడును.'

ఈ యలంకారము 1. అపహ్నవించి ఆరోపించుట 2. ఆరోపించి అపహ్నవించుట 3. ఛలాది శబ్దములతో ఉపమేయము అసత్యమని చెప్పుట-అని మూఁడు విధములు.

1. అపహ్నవించి ఆరోపించుట 2. ఆరోపించి అపహ్నవించుట-యను రెండింటికిని ఉదాహరణము :

అది యుద్వేలచతుస్సముద్రనినదం బౌ; కాదు, సేనారవం,
బది భేరీధ్వనికాదు; శూలధరకల్పాంతోగ్ర ఢక్కాస్వనం
బుదితంబయ్యె న టంచు దిక్పతులు తారుల్లంబున న్వింత మున్
గదియుఙ పిమ్మట భీతినొందిరి బలోగ్రక్రాంతు లేపారఁగా. 62

'అది యుద్ధోల్లసిత ప్రత్యుగ్రనినాదంబో; కాదు, సేనారవంబు' అనుచోట విషయమగు సేనారవమున ఉప్పొంగుచుండు సముద్రము యొక్క కలకలధ్వనిని మొదట ఆరోపించి, పిమ్మట ఇది సేనారవము కాదని అపహ్నవించెను గాన ఆరోపించి యపహ్నవించుట అను భేదమున కుదాహరణము. 'అది భేరీధ్వని కాదు; కూలదర కల్పాంతరౌద్ర ఢక్కాధ్వానం బుచితం బయ్యో' అనుచో విషయమగు భేరీధ్వనిని భేరీధ్వని కాదని అపహ్నవించి, ప్రళయకాలరుద్రుని ఢక్కాధ్వని ఆరోపింపఁబడినది; కావున ఇది అపహ్నవించి ఆరోపించుట కుదాహరణము.

3. ఛలాదిశబ్దములతో అపహ్నవము :

ఉదా :—

శివుఁడే యీభువినెల్ల నేలుటకు విచ్చేసెన్ బ్రతాపాఖ్యభూ
ధవువ్యాజమ్మునఁ; గానిచో రిపుపురుల్ దగ్ధంబులై పోవునే?
యవనిన్ దద్విషమావలోకనకళాయత్తంబులై నంతనే,
యవునే యిట్టుల భూమిభృద్గణములున్ న్యగ్భూతము ల్వానిచే! 63

రిపుపురులు =	(శివుని పక్షమున) త్రిపురములు;	(రాజు పక్షమున)	శత్రుపురములు.
విషమావలోకనము =	,, తృతీయాక్షి;	,,	నిగ్రహదృష్టి.
భూమిభృద్గణములు =	,, { కైలాసము. / ప్రమథగణములు };	,,	రాజసమూహము.

ఇవి యిందలి శ్లిష్టపదముల వివరణము.

ఇందు వ్యాజపదముచేత ఉపమేయమగు ప్రతాపరుద్రుని కాదని నిషేధించి, సామ్యమువలన ఈశ్వరత్వారోపము చేయఁబడినది. కావున ఇది ఛలాదిశబ్దములతోనైన అపహ్నవభేదము.

10. ఉల్లేఖాలంకారము

ఆరోప గర్భాలంకారములలో పరిశేషన్యాయమున మిగిలిన ఉల్లేఖము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఒక యుపమేయమే ఒకానొక ప్రయోజనాపేక్షతోఁ గాని, అభిరుచితోఁగాని, శ్లేషతోఁగాని, అనేక విధములుగ నుగ్గడింపఁబడెనేని ఉల్లేఖము.'

1. అభిరుచిభేదముతో ఉల్లేఖము :

ఉదా :

సుగంధివృత్తము

శ్రీనివాసగేహమంచుఁ జేరి భూమినాథులున్,
పానశౌర్యకేంద్ర మంచు మంచపై రిపాళి, వి
ద్యానవద్యపీఠ మంచు దర్శనాదిపారగుల్
శ్రీని రుద్రురాజధానిఁ బొల్చి మెత్తు రెల్లెడన్. 64

ఇందు వీరరుద్రుని రాజధానియగు ఓరుగల్లు ఒకటియే! సంపత్సమృద్ధి మొదలగు గుణముల సాదృశ్యములవలన భూపాలాదులగు పెక్కురుగ్రహీతలచే వారివారి యభిరుచులనుబట్టి శ్రీనివాసగేహాది రూపముల వివిధరీతుల ఉగ్గడింపఁబడినది. కావున ఇది ఉల్లేఖాలంకారము.

2. శ్లేషతో ఉల్లేఖము :

ఉదా:—

పరుల నుగ్రుఁడు; గుణముల భాస్వరుండు;
రాముఁ డంగంబులం; దని భీమమూర్తి;
శ్రీలఁ బురుషోత్తముఁడు నంచుఁ జెన్నుమిగుల
కాకతీశుని వర్ణింత్రు కవులు సతము. 65

ఇట శ్లేషనిర్వాహణమిట్లు :

(పరులవిషయమున) ఉగ్రుడు = శివుఁడు; క్రూరుఁడు.
(గుణములలో) భాస్వరుఁడు = సూర్యుఁడు; ప్రకాశముగలవాఁడు.
(అంగములలో) రాముఁడు = శ్రీరాముఁడు; అందమైనవాఁడు,
(అనిలో) భీముఁడు = భీమసేనుఁడు; భయంకరుఁడు.
(శ్రీలలో) పురుషోత్తముఁడు = విష్ణుమూర్తి; పురుష శ్రేష్ఠుఁడు.

ఇచట ఒక కాకతీంద్రునే శ్లేషవశమున కవులు ఉగ్రాది వివిధరీతుల నుల్లేఖించుటచే అది ఉల్లేఖాలంకారము.

ఆరోప గర్భాలంకారము లిట్లు నిరూపితములైనవి.

ఇంక అధ్యవసాయమూలాలంకారముల ప్రస్తావము

అధ్యవసాయము

11. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము [96 తీరులు]

ఉపమేయోపమానములలో నొకదానిని మఱుఁగుపఱచి, రెండింటికిని అభేదము చెప్పుట అధ్యవసాయము.

1. అది ఉపమానమును మఱుఁగుపఱచుట, 2. ఉపమేయమును మఱుఁగుపఱచుట యని రెండు విధములు.

లక్షణము : 'ఉపమానధర్మసంబంధమున నుపమేయము ఉపమానముగానే సంభావింపఁబడిన యెడల ఉత్ప్రేక్షాలంకారము'

అనఁగా ఉపమానధర్మములగు గుణక్రియాదుల సంబంధమువలన ఉపమేయము ఉపమానముగానే భావింపఁబడినచో అది ఉత్ప్రేక్షాలంకారమగునని ఫలితార్థము అది వాచ్య యనియు, ప్రతీత యనియు రెండు విధములు. సంభావనా ప్రతిపాదకములగు 'నూనము, ధ్రువము, ప్రాయశః మున్నగు' ఉత్ప్రేక్షావాచకశబ్దములు ప్రయోగింపఁబడినచో వాచ్యోత్ప్రేక్ష యగును. ఆ యుత్ప్రేక్షా వాచకశబ్దములు ప్రయోగింపఁబడనచో ప్రతీయమానోత్ప్రేక్ష యగును. ఈ రీతి రెండు విధములగు ఉత్ప్రేక్షయు జాతి క్రియా గుణ ద్రవ్యముల యధ్యవసాయ మహిమమున ప్రత్యేకము తిరిగి నాలుగేసి విధములగును. ఆ జాత్యాదులు భావరూపముగను, అభావరూపముగను రెండు విధములు; కాఁగా, పై నాలుగు విధముల యుత్ప్రేక్షయు తిరిగి ఒక్కొక్కటియు ఎనిమిదేసి తీరులగును అధ్యవసాయము గుణనిమిత్తమనియు, క్రియానిమిత్తమనియు భేదిల్లఁగా పైని చెప్పిన ఎనిమిది తీరుల ఉత్ప్రేక్షయు రెట్టింపై, ఒక్కొక్కటియు పదునాఱు విధములగును. నిమిత్తము యొక్క వాచ్యగమ్యత్వముల వలన నేర్పడు ద్వైవిధ్యము వాచ్యోత్ప్రేక్షలోనే. ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షయందు ఉత్ప్రేక్షావాచక పదములు ప్రయోగింపఁబడకుండియు, నిమిత్తము కూడ ఉపాత్తము కానియెడల ఉత్ప్రేక్షకే తావు గలుగదు.

ఇంకను శ్లేష జాత్యాదులు ఆయా స్వరూపములుగ, హేతువులుగ, ఫలములుగ అధ్యవసాయము చేయఁబడు మూలమున ఈ యుత్ప్రేక్ష బహువిధములగును. వాచ్యోత్ప్రేక్షలో కూడ హేతు ఫలములు ఉత్ప్రేక్షకు విషయములు

కాఁగా, నిమిత్తము ఉపాత్తమయియే తీరవలెను. ఇట్లగుటఁ ఫలమును జెప్పిన దానికి హేతువును జెప్పుటలో అర్థములేదు అట్టి హేతువును జెప్పిన తత్సాధితమైన ఫలమును చెప్పుటయు అనావశ్యకమే యగును. హేతుఫలములు పరస్పరాపేక్షములు. హేతూత్ప్రేక్షలో ఫలమునిమిత్తము. ఆ ఫలము చెప్పఁబడదేని యది దేనిని సాధించుటకు ఆ హేతూపన్యాసము చేయుట? అట్లే ఫలోత్ప్రేక్షలో హేతువు నిమిత్తము. అట్టి హేతువు ఉపాత్తము కానిచో దేనికి ఫలమని చెప్పఁగను పడును?

ఈ యుదాహరణమును బరిశీలింపుఁడు :

'దుష్ట రాజన్యుల దుష్కీర్తి పంకంబు పాయుటకనో యన్నట్లు మునిజనములు ప్రతాపరుద్రదేవుని కీర్తి సముద్రమున తీర్థమాడినవి (అపవిత్రులుగా స్ఫురించిన స్నానముచేయుచున్నవి దానా ...). ఇట ఉత్ప్రేక్షా నిమిత్తమగు తీర్థమాడుట చెప్పఁబోయినచో 'దుష్కీర్తి పంకము ... కలనో యన్నట్లు' అను హేతూత్ప్రేక్ష యుక్తము కాదు. ఈ రీతిగనే 'జయశ్రీ' నివాసమగు పద్మము యొక్క వికాసమునకో యనునట్లు ప్రవేశించు ప్రాణముగున సూర్యుఁడు ప్రతాపరుద్రుని ఖడ్గమును ప్రవేశించుచున్నాఁడు.' ఈ వాక్యమునను ఉత్ప్రేక్షా నిమిత్తమగు సూర్యుని ఖడ్గ ప్రవేశము చెప్పఁబడదేని 'జయశ్రీ వాసపద్మ వికాసమునకో యనునట్లు' అని చేసిన ఫలోత్ప్రేక్షణము అసంగతమగును. కావున, స్వరూపోత్ప్రేక్షయందే నిమిత్తోపాదానానుపాదానములతో ద్వైవిధ్యము పొసఁగును. వాచ్యోత్ప్రేక్షలో అట్టి ద్వైవిధ్యము కుదురదు. కావుననే వాచ్యోత్ప్రేక్షా భేదము లిట్లు పరిగణింపఁబడినవి :

1. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
2. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
3. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
4. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
5. అనుపాత్త నిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
6. అనుపాత్త నిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
7. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాతిభావ హేతూత్ప్రేక్ష.
8. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ హేతూత్ప్రేక్ష.
9. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాతిభావ హేతూత్ప్రేక్ష.

10. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాత్యభావ హేతూత్ప్రేక్ష.
11. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాతిభావ ఫలోత్ప్రేక్ష.
12. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ ఫలోత్ప్రేక్ష.
13. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాతిభావ ఫలోత్ప్రేక్ష.
14. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాత్యభావ ఫలోత్ప్రేక్ష.

ఈ రీతి జాత్యుత్ప్రేక్ష పదునాలుగు తీరులు. ఇట్లే గుణక్రియా ద్రవ్యోత్ప్రేక్షలును పరిగణితము లగును. కాఁగా వాచ్యోత్ప్రేక్ష ఏఁబదియాఱు విధములని ఫలితార్థము.

ప్రతీయమానోత్ప్రేక్ష (గమ్యోత్ప్రేక్ష) మాత్రము నలువదియెనిమిది విధములే. ఇందు స్వరూపోత్ప్రేక్షలో కూడ నిమిత్తము ఉపాత్తము అయియే తీరవలెనను నియమము కలదు కావున ఆ నిమిత్తము గమ్యమైనప్పుడు గుణముగను, క్రియారూపముగను అను చమత్కార విశేషమేమియు లేదు. గావున ఇచట ఒక భేదమే స్వీకరింపఁబడినది 'గుణక్రియలు ఉత్ప్రేక్షా విషయములనియు, ఉత్ప్రేక్షా నిమిత్తము లనియు కూడ అంగీకరింపఁబడినవి. ప్రాచీనాలంకారికుల గ్రంథములలో ఉత్ప్రేక్ష తొంబదియాఱు విధములనున్నదని పరిగణనము చేయఁబడినది. అది కేవలము లెక్కకే యుపయోగించును. చమత్కారము మాత్రము ఈ యేఁబదియాఱు తీరులలోనే గలదు.

వీనిలోఁ గొన్ని యిట నిరూపింపఁ బడుచున్నవి :

1 ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

వరసింహాసనపట్టభద్రుఁడు, లసత్సామ్రాజ్యతేజుండు, భూ
వరుఁ డారుద్రునికీర్తి పూర్వనృపతిప్రఖ్యాతిని న్మాపుచుం
గరము న్వెల్గు సుధామరీచిరుచి, రక్షాదక్షరాత్రుల్ప్రమో
దరసోదంచితలోకహాసకళ నాఁ దధ్యంబు దిక్సీమలన్. 66

ఇందలి కళాశబ్దము జాతివాచకము. ప్రమోదరూపమగు నిమిత్తము ఉపాత్తమైనది. ఇట ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి లోకహాసకళగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినది కావున ఇది ఉపాత్తగుణనిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్షయైనది. 'లోకహాసకళ' కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధమైనదే కాని స్వతస్సిద్ధము గాకుండుటచే ఇట ఉపమాలంకారమునకు ప్రసక్తి లేదు.

2. ఉపాత్తక్రియానిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :–

చిందె రుద్రునిపట్టాభిషేకజలము
సరసఁగాఁ జేయ ధరణిఁ దత్సరసము గోవనము
సాంద్రతరగతిరేఖ హర్షంపు పేర్మిఁ
గ్రాలు పులకాంకురమ్ములజాతి యనఁగ 67

ఇందు 'పులకాంకురమ్ములజాతి యనఁగ' అను జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్షలో 'సరసఁగాఁ జేయుట' యను క్రియారూపము నిమిత్తమైనది కావున ఇది ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్షయైనది.

3. అనుపాత్త నిమిత్త జాతిభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

అరయఁగ వీరరుద్రభువనాధిపుపాదనఖాంశుకాంతి సం
స్ఫురణసరోజయుగ్మమున సాంజలి ప్రణమిల్లు నరేంద్రమండలీ
సురుచిరఫాలసీమ విధి సొంపెసలారఁగ లిఖించినట్టి యా
క్షరనికరమ్ములం జదువఁగా నిడు దీపిక నాఁగ వెల్గెడున్. 68

ఇందు నఖాంశుకాంతి దీపికగా నుత్ప్రేక్షితమైనది. 'దీపిక నాఁగ' యనుట దీపికాజాతి ఉత్ప్రేక్షితమైనది. ఈ యుత్ప్రేక్షకు నిమిత్తము చెప్పఁబడలేదు కనుక ఇది అనుపాత్త నిమిత్తజాతి స్వరూపోత్ప్రేక్ష యగును.

4. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

హితు లగురాజు లాంధ్రపృథివీశ్వరు భవ్యగుణామృతోర్ములన్
సతతము నోలలాడి విలసత్తనువల్లుల వెల్గుచుందు, రు
ద్ధతు లగుభూమిపాలురును దత్కరవాలనవాంబుధార జా
శితులగుటన్ వెలుంగుదురు లీలను స్వచ్ఛతరాంగులై, భళీ! 69

ఇట భూమిపాలురు శాశితులై రనుటచే జాత్యభావము చెప్పఁబడినది. తక్కిన సమన్వయము సుకరము.

౬. అనుపాత్త నిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

దిక్కుల నెల్ల గెల్చి రణధీరుఁడు కాకతివీరుఁ డోజఁ జెం
పెక్కిన సేనతోఁ దరల, నేన్గులు, తేజులు, గుఱ్ఱముల్, భటుల్,
ద్రొక్కిడు పెట్టఁగా నెగయుధూళి యసూర్యము నాఁగ మింటినిన్
గ్రక్కునఁ జేసి, నిల్చెను బరాక్రమసూర్యుల దిక్కుదిక్కునన్. 70

ప్రతాపరుద్ర సేనాపరాగము ఆకాశమును 'అసూర్యముగాఁగఁ' జేసినది యని చెప్పుట జాత్యభావోత్ప్రేక్ష. సూర్యజాత్యభావమిందు ఉత్ప్రేక్షితమైనది. ఉత్ప్రేక్షా నిమిత్తము ఉపనిబద్ధము గాలేదు; కావున అనుపాత్త నిమిత్తయు నైనది.

6 జాతిహేతూత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

విశ్వమంగళమూర్తి యావీరరుద్రు
విజయదోస్స్థలిచే మఱపింపఁబడియె
ధరణి కులగిరివాస ముదారరీతి
చెన్ను మీఱెడివిరిసెజ్జచే ననంగ. 71

'విరిసెజ్జచేతనో' యనఁగ' అని శయ్యాజాతియే హేతువుగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుట ఇది జాతిహేతూత్ప్రేక్ష.

7. జాత్యభావ హేతూత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

అవని సురపాదపము లేనిదగుట ననఁగ
భావసీమను యోజించి పద్మయోని
కాకతీశులలో నెల్ల ఘను నుదారు
వీరు సృష్టించె రారాజు వీరరుద్రు. 72

'అవని సురపాదపము లేనిదగుట ననఁగ" అని సురపాదపజాత్యభావము ను వీరరుద్రసృష్టిలో హేతువునుగా ఉత్ప్రేక్షించుట ఇది జాత్యభావ హేతూత్ప్రేక్షయైనది.

8. జాతిఫలోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

వరవీరరుద్రుకరములు
కరముల్ దీర్ఘమ్ములై లగుచుం గ్రాలు, ధ్రువం బీ
ధరణీభారము(ం దాల్పం(గ
నిరవొ స్తంభంబు లగుట కిట్లగు నవియుల్. 73

ఇట 'ధరణీభారముం దాల్పంగ నిరవొ స్తంభంబు లగుటకు' అని స్తంభ జాతిని ఫలముగా ఉత్ప్రేక్షించెను. దీర్ఘము లగుట నిమిత్తము ధ్రువమనునది యుత్ప్రేక్షావాచకము.

9. జాత్యభావ ఫలోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

వధ్యములు గాక యుండుట పశుగణంబు
దెలిసి, రుద్రవిరోధిపృథ్వీపబృంద
మడవిం దృణవృత్తి నొల్లన నభ్యసించు
నిజ మమానుషతం గోరి, నేర్పు మీఱి. 74

'అమానుషతం గోరి' యని ఇట జాత్యభావము ఫలముగా ఉత్ప్రేక్షింపం బడినది. తృణవృత్త్యభ్యాసము తన్నిమిత్తము కావున ఇది జాత్యభావ ఫలోత్ప్రేక్షయైనది.

10. క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

ధరణీపాలశిరోవిభూషణము రుద్రస్వామివైరిప్రియా
వరనిశ్వాసపరంపరోష్ణవిస్ఫృతిల్ వన్యాంత రాళంబు మ
ర్మరితంబై కనుపట్టు, నిందు వసతి న్మాకి మ్మటం చాడు న
ప్పరకాంతాజనయాచనోక్తులకుంద్రాం పల్కు నాల్. 75

ఇట 'ప్రత్యుక్తిభాషణక్రియ' యుత్ప్రేక్షయైనది గావున ఇది క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షయైనది.

11. క్రియాస్వరూపాభావోత్ప్రేక్ష.

ఉదా :-

వీరరుద్రనరేశుఁడు విముఖుఁ డగుట
విపినసీమయు స్వాంతఃప్రవేశ మీయ
ననుచు నున్నది నాఁగ నాయహితనృపుల
కురులఁ గంటకకరములఁ గరము నీడ్చె. 76

వీరరుద్రునహితులు వెఱపున పరువులెత్తి విపినములను చేరఁబోయిరి. దట్టములగు అడవులలో తూఱు వారి కేశములు ముండ్లలో ఇరికి చిక్కుపడినవి. కవి యీ స్థితిని భావించి, రాజద్రోహులకు ఆశ్రయ మిచ్చుటయు రాజద్రోహమేయగును. కావున అడవి పరరాజులకు ఆశ్రయ మీయననుచున్నదో యను నట్లు కంటకములతో వారి కేశములు చిక్కఁబట్టి యీడ్చెనని ఉత్రేక్షించెను. 'ఆశ్రయ మీయకపోవుట' ఉత్ప్రేక్షింపఁబడుటచే ఇది క్రియాస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షయైనది. రుద్రదేవుని శత్రువులు అడవులపాలైరను విశేషార్థ స్ఫూర్తియే ఉత్ప్రేక్షాఫలము.

12. క్రియాహేతూత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

రుద్రదేవార్కతీవ్రతీవ్రోష్ణవిసృతి
వలన ననఁ బ్రత్యహంబును బరనృపాల
వరులగర్వాంకురము లెల్ల వాడుపాటి
వత్తలయిపోవు చున్నవి వాస్తవముగ. 77

పరనృపాలకుల గర్వాంకూరములు వాడిపోవుట ప్రతాపరుద్రార్కుని తీవ్రతీవ్రమగు 'ఉష్ణప్రసరణ మను క్రియ' హేతువుగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడుటచే ఇది క్రియాహేతూత్ప్రేక్ష. పరరాజులు మిక్కిలి మ్లానముఖులై పోయిరను విశేషార్థ ప్రతీతియే యిచట ఉత్ప్రేక్షాఫలము.

13. క్రియాఫలోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

పిడుగుపడి నీసడించెడివీరరుద్రు
విజయ భేరీనినాదంబు విపులశైల
గుహాలలోఁ దూఱుచున్నది, గుండె లవిసి
యచట దాఁగినదాయల నరయుట కన. 78

ఇట 'అరయుట యను క్రియ' ఫలముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినది. దానికి శైల గుహాలలో తిరుగుట యను క్రియ నిమిత్తముగా ఉపాత్తమైనది.

14. క్రియాభావ ఫలోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

అవధిగిరీంద్రకుంజములయందు విహారము సల్పుకిన్నరీ
యువతులు సాంద్రచంద్రికలయుజ్జ్వలకాంతుల మించురుద్రరాట్
ప్రవిమలకీర్తిసారములఁ బాడుచు నుందురు రాగమాల, యు
త్సవము దలిర్ప గాఢతమసంబుల స్పర్శలు పోవనో యనన్. 79

ఇందు 'తమస్స్పర్శ క్రియాభావము' ఫలముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడుట వలన ఇది క్రియాభావ ఫలోత్ప్రేక్ష.

15. గుణస్వరూపోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

కాకతివీరునికరుణా
లోకనవిభ్రమము ప్రజలలో దయివాఱున్
బ్రాకటముగ రూపొందిన
సాకల్యశుభోదయప్రసాద మనంగా. 80

ఇచట 'ప్రసాదరూపమగు గుణము' ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినది.

17. గుణాభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

శ్రీత్రిలింగేశుపట్టాభిషేకవారి
చింద శీతలితాంగయై చెన్నుమీఱి
అవని ప్రశమితభూరిభారార్తశేష
గాఢనిశ్వసితోష్మ నాఁ గ్రాలుచుండు. 81

అవనియందు 'ఊష్మప్రశాంతి' యను గుణాభావము ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినది కావున ఇది గుణాభావ స్వరూపోత్ప్రేక్షయైనది. ఇందు శీతలాంగత నిమిత్తముగ ఉపాత్తమైనది.

17. గుణహేతూత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

విజయలక్ష్మల కెల్లను వీరరుద్రు
నడిద మావాసమందిర మై తనర్చు,
వై రిజయలక్ష్మిని హరింపఁ గోరి మదిని
నీర్ష్యతో నన రణభూమి నెసఁగు నడిగొ 82

ఇచట 'ఈర్ష్యతోనస' అని ఈర్ష్యాగుణము హేతువుగా ఉత్ప్రేక్షితమగుటచే ఇది గుణహేతూత్ప్రేక్ష యైనది

18. గుణాభావహేతూత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

గుల్ఫదఘ్నము లై తిమి క్షోణి విపుల
వీరరుద్రావనీశుగాంభీర్యమునకు
ననెడి యప్రమోదముఁ జేసి యన వహించు
జలనిధుల్ జీవనములందు మలినతనము 83

సముద్రములు జీవములందు (ఉదకములందు, వృత్తులయందు) మాలిన్యము (నల్లఁదనము, మలినత) వహించుటకు అవి ప్రతాపరుద్రుని గాంభీర్యమునకు ఓడిపోయినందు వలన కలిగిన 'ప్రమోద గుణాభావము'-హేతువుగా చెప్పఁబడుటచే ఇది గుణాభావహేతూత్ప్రేక్ష యైనది.

19. గుణఫలోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

అమృతము లో లికెడిరుద్రుని
కమనీయగుణాళిఁ బాడఁ గాంక్షింతు రెదన్.
తమవిషమలినాశీస్సుల
యమలత్వముకోఱకు ననఁగ నహి మదవతులున్. 84

నాగస్త్రీలు ప్రతాపరుద్రుని గుణగానము చేయఁగోరుట విషమలినములగు తమ దంష్ట్రల 'అమలత' కోఱకని చెప్పుటచే ఇది గుణఫలోత్ప్రేక్ష.

20. గుణాభావ ఫలోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :-

వనమునం దొక్కయెడ నుండవలసి యున్న
హరిణతరుణులతో నవైరార్థ మనఁగఁ
దెనుఁగురాయనిచారాయల తెఱవ లెల్ల
మేను గై నేసికొనుటలు మానినారు. 85

అడవులపాలైన అహితరాజుల మగువలు నిరాభరణ లగుటకు మృగీనిచయముతోడి 'వైరాభావము' ఫలముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినది కనుక ఇది గుణాభావ ఫలోత్ప్రేక్ష.

21 ద్రవ్యస్వరూపోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :

నిచ్చ లిటుఁ గానఁగా రాదు నిండుదనము
పొమ్మటం చని విను వీడి, పుడమి దిగిన
చలివెలుం గనఁ దమిఁ దేల్చి వెలయు నడుగో !
కలికిగోనములయెకిమీఁడు తెలుఁగుఱేఁడు. 86

ఇందు ప్రతాపరుద్రుఁడు క్షోణితలమందవతరించిన చంద్రుఁడుగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినాఁడు. ఉత్ప్రేక్షావిషయ మైనచంద్రుఁడు ఒక్కఁడే గావున ఇది ద్రవ్యస్వరూపోత్ప్రేక్ష యైనది,

22. ద్రవ్యస్వరూపాభావోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

ఎన గానఁగా రానియీవులకాఁడు
నెన రూని యర్థుల నెఱి నేలువాఁడు
శ్రీకాకతీంద్రుండు చెన్నార భువిని
నాక మకల్పక మయ్యె నా నెగడె. 87

ఇచట స్వర్గమున 'కల్పవృక్షాభావము' ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినది కావున ఇది ద్రవ్యస్వరూపాభావోత్ప్రేక్ష యైనది

23. ద్రవ్యహేతూత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

ఊాభృత్ప్రక్షవిజృంభము
భూభృద్గణవర్యుఁ డాంధ్రభూనాయకుచే
ప్రాభవమున మొద లంటను
ద్యోభవపతిచే ననంగఁ ద్రుంచింపఁబడెన్. 88

రాజులసైన్యవిహారంబు (కొండల ఱెక్కల యెగురుపాటు) ప్రతాపరుద్రునిచే ఇంద్రునిచే ననఁగా మొదలంటను ఖండింపఁబడెను. ఇచట 'ఇంద్రునిచే ననఁగ' అని ద్రవ్యము (ఇంద్రుడు) హేతువుగ ఉత్ప్రేక్షిత మైనది.

24. ద్రవ్యహేత్వభావోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

కాకతీశుని శౌర్యంపువేఁకి తాఁకి
కరఁగఁ జూపినవేలుపుగట్టుఁ గాంచి,
ఆకులీకృతుఁ డయ్యె నాయబ్జయోని
కరము కనకాద్ర్యభావముకతన ననఁగ. 89

కనకాద్రి ద్రవ్యము. తదభావము ఇచట అబ్జయోనియాకులపాటునకు హేతువుగ ఉత్ప్రేక్షింపఁబడుట ఇది హేత్వభావోత్ప్రేక్ష.

25. ద్రవ్యఫలోత్ప్రేక్ష :

ఉదా:—

జగతి క్షీరపయోనిధిశతముకొఱకు
మేటికైలాసనగములకోటికొఱకు
వీరరుద్రావనీశుచే విమలయశము
నింపఁగాఁ బడె దిక్కుల నిండ నిజము. 90

ప్రతాపరుద్రుఁడు దిక్కుల నెల్ల కీర్తులను నింపుట పెక్కుక్షీరపయోనిధుల కొఱకును, వెండికొండలకొఱకును అనుటచే ఇది ద్రవ్యఫలోత్రేక్ష.

26. ద్రవ్యాభావఫలోత్ప్రేక్ష :

ఉదా :—

వీరరుద్రనరేశ్వరువిజయయాత్ర
లీల రేఁగినధూళి దిగ్గోళ మెల్లఁ

బర్వి కప్పెను లోకము భయపడంగ
అల్లదే! గాంచుఁ డనభఃస్థలార్థ మనఁగ. 91

అనభఃస్థలార్థ మనఁగా ఆకాశాభావము కొఱకు అని యర్థము. 'ఆకాశా భావము' ఫలముగ ఉత్ప్రేక్షింపఁబడుటచే ఇది ద్రవ్యాభావ ఫలోత్ప్రేక్ష. ఇట్లే భేదాంతరములను యథాబుద్ధిమై భవము ఊహించుకొనునది.

(ఇది ఔపమ్యగర్భాలంకారవివేచనము)

12. అతిశయోక్త్యలంకారము

(4 + 2విధములు)

ఇట్లు సాధ్యాధ్యవసాయ మూలమగు ఉత్ప్రేక్ష నిరూపింపఁబడినపిదప సిద్ధాధ్యవసాయమూల మగు అతిశయోక్తి నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఎచట కవిప్రౌఢోక్తి వలన ఉపమేయము మఱుఁగువడి పోయి, ఉపమానమే ప్రధానముగ నుపనిబద్ధింపఁబడునో యది అతిశయోక్తి.'

ఇది నాలుగు విధములు :

1. భేదమునం దభేదమును వచించుట.
2. అభేదమునందు భేదమును పలుకుట.
3. సంబంధము నెలకొనియుండఁగ సంబంధము లేదని చెప్పుట.
4. సంబంధము లేనియెడ నున్న దనుట.

కార్యకారణము పౌర్వాపర్యక్రమమునకు విపర్యయము గలుగు మూల మునఁ బొడచూపునది వేఱగునలంకారమే యగును, గాని అయ్యది కవి ప్రౌఢోక్తిసిద్ధమే యగుటచేఁ గొందఱు దాని నొక అతిశయోక్తి భేదముగఁ బరిగణించుచున్నారు.

1. భేదాభేదాతిశయోక్తి :

ఉదా:—

కాకతికులాంబునిధినుండి కల్పశాఖ
ప్రభవ మొందుట యుక్తమే, వఱలు చిత్ర
మిదియె, లక్ష్మీపతిత్వము, ముదము మిఱు
మానుషాకారవిభవంబు ఙ్మాతలమున. 92

ఇట ప్రతాపరుద్రునకును, కల్పవృక్షమునకును అభేదాధ్యవసాయము చేయఁబడినది.

2. అభేదభేదాతిశయోక్తి :

ఉదా :

ఆతని గొప్ప వేఱు, మఱి యాతనినిండుదనమ్ము వేఱు, వే
ఱాతని వీఁక, యచ్చయస మయ్యది వేఱు, భుజాబలంబు వే
ఱై తగు, రుద్రదేవునఖిలార్థము గ్రొత్తయ; వానిఁ జేయఁగా
ధాత పదార్థ మెట్టి దెటఁ దా సమకూర్చెనొ! యెంతయో! భళీ!

ఇందు వాస్తవముగ రాజుయొక్కయు, మేర్వాదులయొక్కయు ఔన్నత్యాదిగుణములకు భేదకల్పనము చేయఁబడినది. ఖ్యాతసిద్ధము లగు మేర్వాదుల యౌన్నత్యాదులకును కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధములగు ఔన్నత్యాదులకును భేదమున్నను, అభేదము చెప్పుటచే ఇట అధ్యవసాయము గలదు.

3. సంబంధాసంబంధాతిశయోక్తి :

ఉదా :

ఈవులమానికంబు శిల, యెంచఁగ వేలుపుమ్రాను చెట్టు, మి
న్నావులమిన్నయుం బసి, యహో! జగమెల్లను డిందు కిల్లుగా!
యీవిరిదమ్మిచూలి గడియింపఁడు నేరుపు, మేల్గొనాలకుం
దావల మైనతెల్గుదొరఁ దాఁకఁగ నెట్టుల నేర్చు వీని కేల్ ? 94

ప్రతాపరుద్రునకు బ్రహ్మసృష్టిసంబంధ మున్నను లేదని యసంబంధము చెప్పఁబడినది. అతనికి బ్రహ్మసృష్టి కతీతుఁ డైన ఈశ్వరునితో అభేదాధ్యవసాయము చేయఁబడినది.

4. అసంబంధసంబంధాతిశయోక్తి :

ఉదా :

ఏమోయీ! యిటు సంబరంపడవు మున్ హేమాద్రి సృష్టించియున్
స్వామీ! సార్థక మయ్యె రుద్రు సృజియింపన్ స్వాధికారంబు, యే
లా! మిథ్యల్ వచియింప? నీశ్వరుఁడు నే ప్రార్థింప భూరక్షకై
భూమిం బుట్టె నటంచు వాదు నడచెం బో! నల్వకుం జక్రికిన్.95

హారబ్రహ్మల కిట్టిగోష్ఠిసంబంధము లే కున్నను గల దని చెప్పఁబడినది. ఇట కాకతీశ్వరునకు ఈశ్వరునితో అభేదాధ్యవసాయము చేయఁబడినది.

5 కార్యకారణ పౌర్వాపర్యవిపర్యయాతిశయోక్తి :

ఉదా :

తల్లిరో ! కాకతినృపకుల
తల్లజుచూపులకు మున్నె తలిరుందూపుల్
పె ల్లెటు పైకొను ? నన్నులఁ
జెల్లక నిక్కంబు మరుఁడు సేవించు నృపుఁ. 96

కారణమగు ప్రియదృష్టిపాతమునకు మున్నె కార్య మగుస్మరశర పాతము గలిగె నని చెప్పఁబడుటచే ఇది కార్యకారణవిపర్యయము.

ఇట్లే కార్యకారణములకు యౌగపద్యము చెప్పినపట్లను అతిశయోక్తి యనియే యెఱుంగవలెను.

13. సహోక్త్యలంకారము

(2 విధములు)

అతిశయోక్తి నిరూపణానంతరము తన్మూలకమేయగు సహోక్తి వివరింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కార్యకారణ విపర్యయాతిశయోక్తిచేఁగాని, భేదాభేదాతిశయోక్తిచేగాని, ఒక వస్తువునకు ముఖ్య క్రియాన్వయము, రెండవ వస్తువునకు సహార్థమున నన్వయముపొసఁగి, పరస్పరము ఉపమానోపమేయ భావము కల్పింపఁబడినచో సహోక్తి.'

ఉపమానోపమేయ భావము ప్రాకరణికా ప్రాకరణికములకే చెల్లును గావునను, సహార్థమున ఉభయమును ప్రాకరణికమే యగును గావునను ఈ యలంకారమున ఉపమానోపమేయభావము కాల్పనికమేగాని, యథార్థము గాదు.

1. కార్యకారణవిపర్యయాతిశయోక్తి మూలకసహోక్తి ;

ఉదా :-

నల్లకల్వల మెఱుఁగులు వెల్లివిరియు
నాంధ్రనాయక వీరభటాసిధార
లరులకంఠంబులం బడు, నమరవనిత
లలరి వేసెడి భవ్య మాల్యములతోడ. 97

ఖడ్గధారలు కంఠమునఁబడిన పిమ్మట, దివ్యమాలికలు పడవలసినవి. అట్లు గాక రెండును ఏకకాలముననే కంఠమునఁ బడిన వనుట కార్య కారణ విపర్యయము

దివ్యమాలికలవలె ఖడ్గధారలు కంఠమున పడుచున్నవని దివ్యమాలికలకును ఖడ్గధారలకును ఉపమానోపమేయ భావము స్ఫురించుచున్నది. రెండును ప్రకృతములే యగుట ఆ యుపమానోపమేయ భావము వైవక్షికము. కాఁగా సహార్థాన్వయమునుబట్టి ప్రధానా ప్రధాన భావము, దానినిబట్టి ఉపమానోపమేయ భావము వివక్షాధీనముగ కల్పింపఁబడునని తాత్పర్యము.

2 భేదాభేదాతిశయోక్తి మూలకమును,

శ్లేషభూషితమునగు అభేదాధ్యవసాయసహోక్తి :

ఉదా :

ధరను నిత్యంబు రుద్రప్రతాపలక్ష్మి
దీపితాశాంతరాళయై దివ్యరుచులు
వెల్లివిరియఁగ నుల్లంబు లుల్లసిలఁగ
నుష్ణదీధితితోడఁ దా నుదయ మొందు. 98

ఇట 'ఉదయ మొందు' అనుచోట నున్న శ్లేషతో ఉదయపర్వతమునకును అభ్యుదయమునకును అభేదాధ్యవసాయము చేయఁబడినది.

14. వినోక్త్యలంకారము

(2 తెఱఁగులు)

సహోక్తి నిరూపణానంతరము ఉక్తిప్రసంగ సంగతిని తత్ప్రతిపక్షమగు వినోక్తి నిబద్ధింపఁబడుచున్నది.

లక్షణము : 'ఎందు నేదే నొకటి లేకపోవుటవలన ఆ వస్తువునకు అరమ్య తయో, రమ్యతయో గలుగునో యది వినోక్తి.'

1. అరమ్యతా వినోక్తి :

ఉదా :

వీరరుద్రదేవు సారగుణావళి
క్రమవర్ణనంబు గలుగకున్నఁ
గవిత కవిత యగునె? కవి శిరోమణులార !
లలిత లలిత వాగ్విలాసులార 99

ఇట ప్రతాపరుద్రుని గుణవర్ణనము లేని కావ్యము శోభింపదని చెప్పఁబడినది. కావ్య సౌందర్యమును గోరు కవులకు ప్రతాపరుద్ర దేవుని గుణవర్ణనము తప్పక చేయవలసియున్నదను విధి యుపదిష్టమైనది.

2. రమ్యతా వినోక్తి :

ఉదా :

కళలం బూర్ణుఁడు నిచ్చలుం, ద్రిజగతీ కళ్యాణధాముండు, ని
ర్మల సౌభాగ్య విభాస్వరుండు, ధృతవార్ష స్ఫారరూపుండు నై
యిల రుద్రుం డెసఁగుణ్; గతాంకమను నెంతే నిత్యపూర్ణంబు నౌ
లలితాంగమ్మును బొంది, చంద్రుఁడును వెల్గం గూడు మింటన్నటిణ్.

ప్రతాపరుద్రుఁడు ప్రకాశించుచుండఁగా కళంకములేని చంద్రుఁడే శోభిల్లునని చెప్పఁబడినది. సకల గుణపూర్ణుఁడగు వాని యెదుట అట్టివాఁడే విలసిల్లును.

15. సమాసోక్త్యలంకారము

(3 + 4 భేదములు)

ఉక్తిసామ్యము వలన వినోక్తి పిమ్మట సమాసోక్తి నిరూపింపఁబడుచున్నది.

లక్షణము : 'వర్ణ్యమైన యొకానొక వస్తువు యొక్క విశేషణాది సామ్యము వలన అవక్తృతమగు మఱియొక వస్తువు స్ఫురించెనేని సమాసోక్తి.'

ఇది మూఁడు విధములు :

1. శ్లిష్టవిశేషణ సామ్య మూలము.
2. సాధారణ విశేషణ మూలము,
3. ఔపమ్య గర్భవిశేషణ మూలము.

1. శ్లిష్టవిశేషణ సామ్యసమాసోక్తి :

ఉదా :

సడలన్ మేఖల, యార్ద్రవం బెసఁగఁగా, సంధిల్ల నెమ్మేనునన్
పులకల్ రాగిలి, రుద్రఖడ్గలత సొంపు ల్మీఱఁగా డాసి వై
రుల కంఠగ్రహణమ్ము చేయ వెస వారున్ రక్తి, భావోద్గతిన్
జలనం బుజ్జగిలంగ, మోడ్వఁ గనులున్ జాడ్యస్థితిం బొందుదుర్.

ఇట మేఖల సడలుట, ఆర్ద్రవము కలుగుట, పులకలు సంధిల్లుట, రాగము అనునవి శ్లిష్టపదములు. తన్మహిమచే 'ఖడ్గలత' వలన ఒకానొక ప్రౌఢనాయికకు ప్రతీతి కలిగినది. అట్లే రక్తి, భావోద్గతి, కనులమోడ్పు మున్నగువాని విశేషణముల పారస్యమున 'వైరిరాజుల' వలన శృంగారనాయకులకు ప్రతీతి గలిగినది.

2 సాధారణవిశేషణసామ్యసమాసోక్తి :

ఉదా :

ప్రీలఁగ సిగ్గు; పోవఁ బెనుబింకము; గల్గఁగఁ జెమ్మటల్; గడుం
దూలి వడంక మేను; వెలి దూఁకఁగఁ గన్నుల నీరు; మూర్ఛ మై
సోలఁగఁ, బోవఁగా స్మృతియు, శూరుఁడు కాకతిమాసుఁ డేఁచ భూ
పాలురు భీతి గౌఁగిళులఁ బట్టఁగఁ జేరిరి కొండ లాఁగలన్. 102

ఇందు శృంగార భయానకరసములకు రెండింటికిని సమానముగానున్న విశేషణముల వలన భీతికిని భూపాలురకును నాయికా నాయక ప్రతీతి గలుగుచున్నది.

3. ఔపమ్య గర్భవిశేషణ మూలసమాసోక్తి :

ఉదా :

వరగుణమణి గణములతో
నిరవధి సౌజన్యవారి నిండాలిని (శ్రీ)
నరపతి రుద్రవిభుం డీ
ధరణీభారంబు దాల్చెఁ దన భుజపీఠిన్. 103

ఇచట 'ఉత్తమ గుణసదృశమణి గుణముతోను. సౌజన్య సదృశవారి తోను నిండిన' అను ఔపమ్యము సమాసగతమైయున్న విశేషణముల వలన ప్రతాపరుద్ర నృపతియందు సముద్రవ్యవహార ప్రతీతి గలుగుచున్నది.

ఈ సమాసోక్తి కంతటికిని అప్రకృత వ్యవహార సమారోపమే జీవితము. లౌకిక వస్తువునందు లౌకిక వస్తువ్యవహార సమారోపము, శాస్త్రీయ వస్తు వ్యవహార సమారోపము అని రెండు విధములు ; శాస్త్రీయ వస్తువున శాస్త్రీయ వస్తు సమారోపము, లౌకిక వస్తువ్యవహార సమారోపము అని రెండు విధములుగా నయి, ఈ సమాసోక్తి మొత్తము నాలుగు విధములు.

ఆరోప వివరణము-సమన్వయము :

ప్రకృత వస్తువునందు అప్రకృత వస్తువు నారోపించుటయే ఈ సమాసోక్తి లక్షణముగా తెలుచున్నది. అయ్యది రూపకాలంకార లక్షణమే గావున రూపకాలంకారముతోనే ఈ సమాసోక్త్యలంకారము గతార్థమగునని ఆక్షేపము. సమాసోక్తిలో అప్రకృత వస్తువ్యవహారారోపము, రూపకములో అప్రకృత వస్తు స్వరూపారోపము గలుగును గావున రెండింటికిని విషయభేద మున్నది. కనుక ఒకదానితో మఱియొకటి గతార్థము కాదని సమాధానము. ఈ శంకా సమాధానములు పై వాక్యములోని 'అప్రకృత వ్యవహార సమారోపమే' యను అవధారణముతో స్ఫురింపఁజేయఁ బడినవి.

దీని యభిప్రాయమిది : ఆరోపము రెండు విధములు.

1. వ్యవహారారోపము 2. స్వరూపారోపము.

ఒక వస్తువునందు మఱియొక వస్తువుయొక్క వ్యవహారము మాత్రము ఆరోపించుట వ్యవహారారోపము; స్వరూపమునే యారోపించుట స్వరూపారోపము.

సమాసోక్తిలో వ్యవహారారోప మెట్లన : ఈ యలంకారమున ప్రకృత వస్తువు మాత్రమే ప్రయోగింపఁబడును. విశేషణముల సామ్యమున అప్రకృతము ధ్వనించును ప్రకృత వస్తువుస్వరూపముతో నుండియే ఆ ధ్వనించిన యప్రకృత వస్తువు యొక్క వ్యవహారమును మాత్రము పొందును. ఇదియే వ్యవహారారోపము.

ఇఁక రూపకములోని స్వరూపారోపము : రూపకమున ప్రకృతాప్రకృతములు రెండును ఆయా శబ్దములతో స్పష్టముగ నిర్దిష్టము లగును. అందు ప్రధానాన్వయము గల యప్రకృతము ప్రకృతమును స్వస్వరూపముతో రూపింపఁజేయును. కాఁగా, ప్రకృతము స్వస్వరూపమును పరిత్యజించి, యప్రకృతతాద్రూప్యమును పొందును. ఇదియే స్వరూపారోపము.

4. లౌకికవస్తువున లౌకికవస్తు వ్యవహార సమారోపము :

ఉదా :

మెఱయు సప్తాంగ దానలక్ష్మీప్రసక్తి,
వఱలు గురుతావిభూషిత భద్రమూర్తి,
మసలు నిస్తుల సార్వభౌమ ప్రశస్తిఁ
గాకతీశ్వర చలమర్తి గండ నృపతి　　　　104

ఇందు లౌకిక వస్తువగు ప్రతాపరుద్రునియందు లౌకికమె యగు సార్వభౌమ మను దిగ్గజముయొక్క వ్యవహారమునకు ప్రతీతి గలిగినది

ఇందలి విశేషణములు రాజునకు దిగ్గజమునకును ఇట్లన్వయించును :

సప్తాంగ దానలక్ష్మీ ప్రసక్తిౘ మెఱయు=(రాజపక్షమున) స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశ రాష్ట్రదుర్గ బలములను సప్తాంగములు సంపదనుకూడ దానము చేయునట్టి వితరణ వైభవముతో ఒప్పువాఁడు.

,, =(దిగ్గజపక్షమున) తొండము (నాసారంధ్రములు రెండు), కటకములు, నేత్రములు మున్నగు సప్తాంగములనుండి స్రవించు మదవారి వైభవ ప్రసక్తితో ఒప్పునది.

గురుతా విభూషిత భద్రమూర్తిః వఖలు = (రాజపక్షమున) గౌరవము గలిగినట్టి
మంగళయుక్తమైన ఆకారముతో ప్రకాశించువాఁడు.

,, = (దిగ్గజపక్షమున) గొప్పది యగు భద్రజాతి యాకృతిలో
విలసిల్లునట్టిది.

నిస్తుల సార్వభౌమ ప్రశస్తిః మసలు = (రాజపక్షమున) సాటిలేని చక్రవర్తి
యను ప్రసిద్ధితో ఒప్పువాఁడు.

,, =(దిగ్గజపక్షమున) సాటిలేని 'సార్వభౌమ' నామమున ఒప్పునది.

5. లౌకికవస్తువున శాస్త్రీయవస్తు వ్యవహారసమారోపము :

ఉదా :

తనగురు ప్రమాణమునఁ జేసి ప్రతిపక్ష
హేతులెల్ల దవ్వ నీసడించు
సమితులందు రుద్రసార్వభౌముని హేతి
పండితత్వ మెసఁగ ఖండనమున. 105

ఇట లౌకిక మగు ఖడ్గమున తర్కశాస్త్ర ప్రసిద్ధ వస్తువ్యవహార సమారోపము చేయఁబడినది.

6. శాస్త్రీయవస్తువున శాస్త్రీయవస్తు వ్యవహారసమారోపము :

ఉదా :

అరయన్ శబ్దము శబ్దమందున నపూర్వార్థమ్ము చెన్నారఁగా
గురువాక్యోజ్జ్వలసార వైభవములున్ గూడన్ శ్రుతిగ్రాహ్యమై
కరము న్వెల్గెడి తత్త్వమొక్కటి యెసంగన్ గ్రాలు రుద్రప్రబం
ధరమాతల్లజ; పండితాగ్రణులు తత్సాక్షాత్కృతి న్నేర్పరుల్.

ఇందు అలంకారశాస్త్రీయమగు వస్తువున మీమాంసాశాస్త్ర ప్రసిద్ధవస్తు వ్యవహారము సమారోపింపఁబడినది.

ఉభయశాస్త్ర పరముగా దీని సమన్వయ మిట్లు :

అలంకారశాస్త్రపక్షము : ప్రతిశబ్దమునను, అపూర్వార్థము = అచుంబితార్థము, చెన్నారఁగా, (శబ్దార్థరూపమగు కావ్యశరీరమిది) గురువాక్యో....

గూడ = శ్రేష్ఠములును. సాలంకారములు నగు వాక్యముల సారస్యము లొలుక, శ్రుతిగ్రాహ్యమైన = శ్రవణపేయమగు ఒక్క తత్త్వము = అనిర్వచనీయమగు శబ్దతత్త్వము-వ్యంగ్యవైభవము (కావ్యజీవితము) విలసిల్లగా, రుద్రప్రబంధరమాతల్లజ = శ్రేష్ఠమును రుద్రుఁ డుపశ్లోక్యుఁడుగాఁ గలదియునగు ప్రబంధలక్ష్మి యెంతయు ఒప్పును. ఆ ప్రబంధ తత్త్వము నాస్వాదింప పండితులే నేర్పరులు, సహృదయులే యధికారులు.

మీమాంసాశాస్త్రపక్షము : ప్రమాణాంతరములకు గోచరముగాక, అపూర్వమును ప్రయోజన సహితమై గురులును శాస్త్ర ప్రవక్తలు నగు భట్ట ప్రభాకరాదుల వాక్యసారములు గలిగి, శ్రుతి లింగ ప్రమాణాది గ్రాహ్యమైన ఒకానొక తత్త్వము శ్రేయస్సాధన రూపమగు ధర్మముతో ఒప్పునట్టి ప్రబంధశ్రీ విలసిల్లుచున్నది ఈ శాస్త్రతత్త్వార్థ మెఱుంగ సాంగవేదాధ్యయనము చేసిన పండితులే సమర్థులు.

7. శాస్త్రీయప్రస్తువున లౌకికవస్తువ్యవహారసమారోపము :

ఉదా :—

సురుచిరాలంకృతుల్, వర్ణశోభ, లలిత
గుణములు, రసము, మధుభావ గుంఫనములు
గల్గి తనరారు భారతి కాకతీంద్రు
వీరరుద్రావనీశ్వరు వేడ్కఁ జేరె. 107

అలంకార శాస్త్రీయపు వస్తువగు భారతియందు లౌకికమగు ఒకానొక నాయికయొక్క వ్యవహారము ఆరోపింపఁబడినది

శ్లేషయందున్నట్లు ఈ యలంకారమున విశేషణవిశేష్యములకు రెండింటికిని ప్రయోగములేదు కావున శ్లేషకంటె ఇది భిన్నము.

శ్లిష్టవిశేషణసామ్యముగల పట్లనెల్ల శ్లేషాలంకారమే యగును గాని సమాసోక్తి కాదని యాక్షేపము రాఁగా చెప్పిన సమాధాన మీ వాక్యము. కాఁగా తేలిన ఫలితార్థ మిది:- శ్లిష్టములగు ప్రకృతాప్రకృతములు రెండును ఆ యా శబ్దములతో ప్రయోగింపఁబడెనేని శ్లేషాలంకార మగును. శ్లిష్టవిశేషణముల సామ్యముతో అప్రకృతము ధ్వనించిన యెడల సమాసోక్తియే యగును.

16. వక్రోక్త్యలంకారము

(2 విధములు)

స్వభావోక్తి మున్నగునట్టి ఇతరాలంకారములకు ఉక్తిసామ్యమున్నను, శ్లేషప్రసంగము వలన శ్లేషగర్భిత మగుటచే వక్రోక్త్యలంకారము ముందుగ నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఒకరొక యుద్దేశముతో ప్రయోగించిన వాక్యమును కాకువుతోఁ గాని, శ్లేషమహిమ వలనఁ గాని మఱియొకరు మఱియొక తీరున నన్వయింపఁ జేసిన వక్రోక్తి.'

ఉక్తివైచిత్ర్య మన్ని యలంకారములలోను ఏదే నొక విధమున సంభవించినను, ఇట కాకుశ్లేషలతో విచ్ఛిత్తి విశేషము కలుగును కావున, తక్కిన యలంకారము లన్నిటినుండి ఇది భేదిల్లుచున్నది.

1. కాకుమూలవక్రోక్తి :

ఉదా :—

చెలియా ! బహు వల్లభుఁడే
చెలువుఁడు, సిరియందె వాని చిత్తము హత్తున్
అల సిరిఁ బోలవు ! నీవో
లలనా ! చాలింపు మాత్మ లాఘవపటిమ తే ? 108

'నీవును సిరికంటె తక్కువదానవు కావు, నీయందును ఱేఁడు ఆసక్తి గలిగియేయున్నాఁడు. ఊరక నిన్ను నీవు నిందించుకొన నేల?' యని యిచట కాకువుచే స్ఫురించుచున్నది.

ఈ పద్యమున పూర్వార్ధము సిరికంటె తాను తక్కువ యనుకొను నాయిక వాక్యము. ఉత్తరార్ధము కాకువుతో 'నీవు సిరితో సమానవే, నిన్ను రాజు దమి నేలునుతే' యని నాయికకు ధైర్యము చెప్పు చేటి వాక్యము.

2. శ్లేషమూలకవక్రోక్తి :

ఉదా :—

ఇంతీ! నీమది నుండువాఁడు? రాజే; చంద్రుఁడా? కాదు; మే
ల్బంతీ? యెవ్వరె? భూభృదగ్రసరుఁడే; బాలా; సువర్ణాద్రియా?
యింతేనా! చెలి! రుద్రదేవుఁడు; భళీ! యీశుండో? యౌ; నీవు నో
కాంతా! గోత్రజ వన్న నుంత మఱచెఁ గాని న్వియోగార్తయుఁ.

ఇందు నాయికచే ఒక యర్థమున ప్రయోగింపఁ బడిన రాజాదిపదములకు శ్లేషమహిమవలన చెలికత్తె యన్యార్థమును దీయుచు సల్లాపమును బెంచి, ఉక్తి విచ్ఛిత్తిని జూపుటవలన ఇది శ్లేషమూలకవక్రోక్తి.

17. స్వభావోక్త్యలంకారము

(3 తెఱఁగులు)

వక్రోక్తికి విరుద్ధమైనది గావున తదనంతరము తత్ప్రతియోగి ప్రసంగ సంగతిని స్వభావోక్తి నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉన్న దున్నట్లుగా కనులకుఁ గట్టినట్లు, సుందరముగాఁ జేయు వస్తువర్ణనము స్వభావోక్తి.'

ఈ వర్ణనము అగ్రామ్యముగా ఉండవలెను. ఇందలివర్ణ్యవస్తువు వర్ణ క్రియాసంస్థా రూపమున మూఁడువిధములు. ఇట క్రియాస్వభావవర్ణన ముదాహరింపఁబడుచున్నది. తక్కినవి స్వయముగ ఊహించుకొనునది.

ఉదా :—

కొమరునఁ గర్ణతాళములు గొండిలి సల్ప, మదాంబుధార గం
డము డిగజాఱ, మస్తకము మాటికిఁ దూలఁ, గరంటు నాడఁ బా
దములను మూఁడు మోపి యిల దాపునఁ గొండొకరీతి నిల్చునా
సమదగజేంద్రముం గనుచు సంతస మొందును జేఁడు నిత్యముఁ.

ఇట దంతావళము చెవులాడించుట, తలద్రిప్పుట మున్నగుక్రియల స్వభావము ఉన్నదున్నట్లు వర్ణింపఁబడుటచే ఇది స్వభావోక్తి.

18. వ్యాజోక్త్యలంకారము

ఉక్తిప్రసంగతిని వ్యాజోక్తి నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కొండొకకారణమునఁ గల్గిన యొకవస్తువును పోలిక గల్గి డాఁచుట కను వగునొకసాకుతో మఱుఁగుపఱిచిన వ్యాజోక్తి.'

ఉదా :—

అలి ధాత్రీకరపల్లవగ్రహణవేళ న్నెమ్మి గ్రొంబుల్కఁ లుం
దళుకొత్తం గని మేనఁ గాకతిధరానాథుండు 'చన్నీటిధా
రలతో సల్పఁగ నౌను గావలయు నీరాజ్యాభిషేకంబు మే
ల్కలసం' బం చని వృద్ధమంత్రులఁ గనుం గ్రేగంట న వ్వొల్కఁగా.

కాకతీశ్వరుఁడు ధీరోదాత్తుఁడు గావున ధరాకరపల్లవగ్రహణము వలనఁ గల్గినరోమాంచమును పట్టాభిషేకజలశైత్యవ్యాజమున మఱుఁగు పఱిచినాఁడు.

19. మీలనాలంకారము

వ్యాజోక్తి తరువాత కొంచెము నిగూహనసామ్యముగల మీలనము నిరూపింపఁబడుచున్నది ;

లక్షణము : 'ఒక వస్తువుచే మఱియొక వస్తువు ఆచ్ఛాదితమగుట మీలనము.'

ఉత్తమవస్తువుచే నీచవస్తువు ప్రచ్ఛాదింపఁబడుటయే మీలనమని తాత్పర్యము. ఇట్లనుట గుణసామ్యము నిమిత్తముగాఁ గలవక్ష్యమాణ మగుసామాన్యాలంకారమునకును దీనికిని భేదము సిద్ధించినది.

ఈ మీలనాలంకారము రెండువిధములు :

1. సహజవస్తువుతో ఆగంతుకవస్తుమీలనము.
2. ఆగంతుకవస్తువుతో సహజవస్తుమీలనము.

1. సహజవస్తువుతో ఆంగతుకతిరోధానము :

ఉదా :—

సముదగ్రక్రమవీరరుద్రనృపదోస్సారప్రసారాహతిం
దమ నాథుల్ వెఱ నాజి వీడి, యెటనో డాఁగన్, మహాతీవ్రభీ
మమనోజజ్వరతప్తలై నయరిభామల్ మారవోష్ణంబుమా
ర్గమునన్ ప్రేఁగి కడిఁది తాఁకినను లెక్కింపబెట్ట రొక్కింతయుఁ౽.

ఇట భర్తృవియోగమున శత్రుస్త్రీలకు సహజముగాఁ గల్గిన మదనానలోష్ణముచే ఆగంతుక మైనయెండారులలోని యుష్ణము తిరోహితమైనదనుట ఇది మీలనము.

2. ఆగంతుకవస్తువుతో సహజతిరోధానము :

ఉదా :—

అంగకంపమ్ము, చెమ్మట, యశ్రువారి
పొడమినను మారుగోష్ఠిని బూవుఁబోండ్లు
నమ్మ కున్నారు తైత్రిలింగనాథుఁ దలఁచి
తలఁకు చుండెడినాథులవలపుకలిమి. 113

శత్రురాజులకు ప్రతాపరుద్రునివలనిభయమునఁ గలిగినయంగకంపాదులు అగంతుకములు. వానిచే సహజప్రేమజనితములైన యంగకంపాదులు తిరోహితములైనవి.

20. సామాన్యాలంకారము

మీలనరూప సామ్యము కొలఁదిగ నుండుటచే దాని పిమ్మట సామాన్యాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'గుణసామ్యమువలన నొకవస్తువునకు మఱియొకవస్తువుతో నైక్యము చెప్పఁబడెనేని సామాన్యము.'

ఉదా :—

తెలుఁగునరేంద్రుకీర్తి జగతీతల మెల్లను నిండి పర్వ, న
వ్వెలిమల, యంచ, పాల్కడలి వేలుగఁ దోఁచమి సంభ్రమించి, వే
గలియఁగఁ జూచు లెంకలను గాంతురు మోములనవ్వులొల్కఁగ్రొ
వ్వెలపువుఁదాల్పు, నల్వ, హరి నిండిన వేడుకఁగాంగ నయ్యెడన్.

జగముల నెల్ల వెల్లివిరియు ప్రతాపరుద్ర నరేంద్రచంద్రుని తెల్లని యశమునకును కైలాసము మున్నగు విమలవస్తువులకును ఇట ఐక్యము చెప్పఁబడినది.

21. తద్గుణాలంకారము

అన్యవస్తుగుణసామ్యమువలన ఉపరంజనాధిక్యము గలుగుట యనుసామ్యమున సామాన్యమునకు పిమ్మట తద్గుణము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'తనయొుచ్చెపుగుణములను వీడి, చెంత నుండు వేఱొక వస్తువు యొుక్క మేల్గొనములను స్వీకరించినచో తద్గుణాలంకారము.'

ఉదా :—

వీరరుద్రపాదవిమలనఖజ్యోత్స్న
విలసనముల సర్వవినతనృపతి
రత్నమౌళు లెల్లరాగంబు వడి వీడి
స్వాంత మలర ధవళకాంతు లీను. 115

ప్రణమిల్లుభూపతుల రత్నకిరీటములు వాని యెఱ్ఱనికాంతిని వీడి, రుద్రభూనాథునిపాదనఖముల వెల్లనిచాయల స్వీకరించినవి.

మీలనమున ఒకవస్తువుతో అన్యవస్తువు బొత్తుగా మఱుఁగుపడిపోవును. ఈ యలంకారముననో యట్లు మఱుఁగుపడిపోవక యే తనస్వరూపముతో నుండియే యన్యవస్తుగుణమును గ్రహించి విలసిల్లును. ఇదియే యీ రెంటికిని భేదము.

22. అతద్గుణాలంకారము

తగ్గుణమునకు విరుద్ధమైనది గావున ప్రతివత ప్రసంగసంగతిని దాని తరువాత అతద్గుణాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'తగిప్రకారణ మున్నను ఒకవస్తువు తదన్యవస్తుస్వీకారము చేయనిచో అతద్గుణము.'

ఉదా :—

హరుసితగుణంగములం దెడుగు నట్టహాసోజ్జ్వలరమ్యసీమ, శ్రీ
వరు దరియుం దదీయతనువారిదనీల మరీచిజాల వి
స్ఫురితజగంబునన్, నలువ జూచు దదంగసువర్ణకాంతిభా
స్వరతఃమందు స్వీయసితవర్ణము వర్ధిల రుద్రుకీర్తిదాక. 116

హరిహరబ్రహ్మల పరిసరములు వారి వారి వివిధ ప్రకాశములతో నిండి యున్నవైనను అందు నిచ్చలు విహరించుపీరరుద్రుని యశోవైభవము మాత్రము తనధవళిమతోనే ప్రకాశించుచున్నది.

ఈశ్వరపరిసరము తదట్టహాసప్రభతో దవళితము; విష్ణుపరిసరము తదంగ నీలిమతో మబ్బురంగు గలిగినది; బ్రహ్మపరిసరము తత్తనువర్ణమున బంగారు చాయ నెసంగినది. ప్రతాపరుద్రునికీర్తి ఆయాయిస్థలములందు విహరించినది. కాని ఆయా కాంతులను ఇసుమంతయు తాను స్వీకరింపలేదనుట ఇది యత ద్గుణము.

23. విరోధాలంకారము

(10 తీరులు)

కారణ మున్నను అన్యవస్తుగుణమును గ్రహింపకుండుటయను విరోధము గలయతద్గుణానంతరము, తద్విరోధప్రసంగమున ఇట విరోధాలంకారము నిరూ పింపబడుచున్నది :

లక్షణము : 'తొలుత బొడగట్టు నొకవిరోధము (పొసగమి) కడపట పరిహరింపబడుచో విరోధాలంకారము.'

ఇది యీ క్రిందివిధమున పదితీరులు :

I. జాతికి జాతిగుణద్రవ్యక్రియలతోడి విరోధమున నాల్గుభేదములు.
II. క్రియకు క్రియాగుణద్రవ్యములతోడి విరోధమున మూడు భేద ములు.
III. గుణమునకు గుణద్రవ్యములతోడి విరోధమున రెండుభేదములు.
IV. ద్రవ్యమునకు ద్రవ్యముతోడి విరోధమున ఒక భేదము.

1. జాతికి జాతిక్రియలతో విరోధము :

ఉదా :—

పృథివిఁ గమలాకరం బయ్యు వీరరుద్రుఁ
డమల బుధగణ మగునజడాశయమ్ము,
విమలతరవారిధారయు విమతనృపతి
బృందసంతాపకర మఁట ! వింతగాదె ? 117

ఇందు పూర్వార్ధమున జాతికి జాతితో విరోధము ; కమలాకరమయ్యు నజడాశయ మ్మనుట విరోధముగదా ! ఉత్తరార్ధమున జాతిక్రియలకు విరోధము; విమలతర వారిధార సంతాపకర మనుట విరోధము గదా ! ఇట విరోధము శ్లేషమూలకము.

పూర్వార్ధమునకు 'లడయో రభేదః' అనున్యాయమున జలాశయము గానిది యనియు అర్థమును దీసికొనిన, సరస్సు జలాశయము కాకుండుట పొసఁగదు కావున విరోధము పొడగట్టును. ఆ విరోధమును కమలాకరశబ్దమునకు లక్ష్మీనివాసమనియు, అజడాశయశబ్దమునకు అమందబుద్ధి యనియు అర్థమును దీసి, విబుధసంఘము లక్ష్మీసంపన్నమయ్యు జడబుద్ధి కా దని పరిహరించుకొనవలెను.

ఇట్లే యుత్తరార్ధమున 'విమలతరవారిధార' యను పదమునకు తొలుత స్వచ్ఛమైన నీటిధార యని యర్థము చెప్పికొనఁగా తోఁచినవిధమును తీక్ష్ణమైన ఖడ్గధారయను అర్థమును జెప్పి, పరిహరించుకొనవలెను. ఇట్లే యన్యస్థలము లందును విరోధ తత్పరిహారముల నెఱుంగనగును. విరోధము కొలఁదిగ భాసించుటచే దీనిని విరోధాభాసాలంకార మనియు వ్యవహరింతురు.

2. జాతికి గుణద్రవ్యములతో విరోధము :

ఉదా :—

వఱలు నమదవృత్తిని సార్వభౌముఁ డయ్యు
నెగడు భాస్వంతుఁడును గళానిధి యనంగ
నద్భుతమ్ములు కిమ్మ మాయాంధ్రనేత
చేఁత లెంచఁగ నెవ్వరిచేతనగును ? 118

ఇట సార్వభౌమ మనుష్యు అగుట మనుట జాతిగుణములకు విరోధము. భాస్వంతుఁ డయ్యుఁ గళానిధి యనుట జాతి ద్రవ్యములకు విరోధము. కళానిధి యొక్కఁడే గావున ద్రవ్య మగును. ఇందును విరోధము శ్లేష మూలకమే.

సార్వభౌమశబ్దమునకు సార్వభౌమమను దిగ్గజము అర్థముగాఁగ విరోధము. చక్రవర్తియను అర్థమును గ్రహింప తత్పరిహారము. అట్లే భాస్వచ్ఛబ్దమునకు సూర్యుఁడనియు, కళానిధి శబ్దమునకు చంద్రుఁడనియు అర్థమును గ్రహించి నందున పొడమినవిరోధము క్రమముగా వానిక 'తేజస్వి' యనియు, 'చతుష్షష్టి కళలయందును నేర్పరి' యనియు అర్థమును గ్రహించిన పరిహరింపఁబడును.

3. క్రియకు క్రియతో విరోధము :

ఉదా :—

ధర్మభంజకులను, నర్థతస్కరులను
రూపు మాపెడి కాకతి భూపవరుఁడు
దాఁ ద్రివర్గచరుం డయ్యుఁ దనరుఁ గామ
వైరినామంబు దలఁచుచు స్వాంతసీమ. 119

త్రివర్గచరుఁడయిన కాకతీశ్వరుఁడు ధర్మార్థవిరోధములను రూపుమాపి, కామవిరోధియందు మాత్రము చెలిమి చూపె ననుట విరోధము.

ఇందు 'కామవైరి' యను పదమునకు 'కామమును పురుషార్థమును ద్వేషించువాఁడు' అను అర్థమును గ్రహించినందున వచ్చిన విరోధము, ఈశ్వరుఁడు అను అర్థమును చెప్పికొన్నంత పరిహరింపఁబడును.

4. క్రియలకు గుణద్రవ్యములతో విరోధము :

ఉదా :—

వీరరుద్రుఁడు జిష్ణువిహారియయ్యు
గోత్రవాత్సల్య గుణమునఁ గొమరు మిగులు
ఔర ! రాజయ్యును గమలాహ్లాద మొసఁగు
(శ్రీ) త్రిలింగావనీనాథ శేఖరుండు. 120

జిష్ణువిహారము గలవాఁడయ్యు గోత్రవాత్సల్యగుణము గలవాఁడనుట క్రియాగుణములకు విరోధము. కమలాహ్లాద మొనఁగుచును రాజగుట క్రియా ద్రవ్యములకు విరోధము. ఇదియు శ్లేషమూలకమే.

జిష్ణువిహారి యను పదమునకు ఇంద్రునివ్యాపారమువంటి వ్యాపారము గల వాఁడనియు, గోత్రవాత్సల్యగుణము అనుటకు పర్వతములందు నెనరు గల వాఁడనియు అర్థము చెప్పికొనినందున గలిగిన విరోధమును, క్రమముగ ఆశబ్దములకు జయశీల మైనవిహారముగలవాఁ డనియు, కులానుకూలవ్యాపారము గలవాఁడనియు అర్థముచేసి పరిహరింపవలెను. అట్లే కమలాహ్లాదరాజశబ్దములకు లక్ష్మీవిలాసధరణీపాలార్థములు చెప్పి, కమలములపరిమళము, చంద్రుఁడు అను అర్థములను చెప్పికొన్నందున తొలుత తోఁచినవిరోధమును పరిహరించుకొనఁదగును.

౫. గుణమునకు గుణముతో విరోధము :

ఉదా :

రహిని బ్రకృతి నీవు రంజిల్లఁ జేయుట
రాజ వనఁగఁబడుచుఁ దేజరిలుదు
రక్త యయ్యు నెట్లు రమణి పాండుర యయ్యెఁ
జూడ వింత ! రుద్ర ! క్రోడముద్ర ! 121

ఇట రక్తయయ్యు పాండుర యనుట గుణములకు విరోధము.

రమణి తెనియం దనురక్తయగుటచే తద్వియోగమున వైవర్ణ్యము గలిగినదని పరిహారము.

౬. గుణమునకు ద్రవ్యముతో విరోధము :

ఉదా :-

ధరణినాథుఁడు విలసత్ప్రతాపరౌద్రుఁ
డయ్యు జైవాతృకుం డన ఖ్యాతి గాంచు
విశ్వమంగళమూర్తి యుద్వేలకీర్తి
సకలశాస్త్రవసమవర్తి చక్రవర్తి. 122

ప్రతాపరౌద్రుఁ డయ్యు జైవాతృకుం డని గుణద్రవ్యములకు విరోధము.

జైవాతృకశబ్దమునకు చంద్రుఁ డని యర్థము చేయఁగ ప్రతాపరౌద్రుఁడు కాఁడు కావున విరోధమును భాసించినది; ఆయుష్మంతుఁడు అనునర్థముకు స్వీకరించిన తద్విరోధమునకు పరిహారము కలుగును

7. ద్రవ్యమునకు ద్రవ్యముతో విరోధము :

ఉదా:—

అలరుఁ జతురాననుఁడు రుద్రుఁడయ్యు నతఁడు
చెలఁగుఁ బురుషోత్తముఁడనంగ జిష్ణువయ్యుఁ
గాకతీశుఁడు చలమర్తిగండన్నృపతి
యఖిలదిగ్జేత యాంధ్రదేశాధినేత. 123

రుద్రుఁడయ్యు (శివుఁడయ్యు) చతురాననుఁ డగుటయు (బ్రహ్మయగుట) జిష్ణువయ్యు (ఇంద్రుఁడయ్యు) పురుషోత్తముఁ డగుటయు (విష్ణువగుట) విరోధము. రుద్ర, చతురానన, జిష్ణు, పురుషోత్తమ శబ్దములకు క్రమముగ ప్రతాప రుద్రరాజ, మనోజ్ఞవదన, జయశీల, నరశేఖరార్థములు స్వీకరించి తద్విరోధ పరిహారము చేయఁదగును.

ఈ యలంకారమును శ్లేషలేకుండఁగను నిర్వహింపవచ్చును.

ఉదా :

ప్రకృతిశిశిర మయ్యు వరవీరరుద్రుని
దృష్టి యహితనృపతి దేహతాప
హేతు వగుచు నెసఁగు నెంతయు వింత యా
ధీరమహిమ గనఁగలార లేరు ? 124

వీరరుద్రుని దృష్టి ప్రకృతి శిశిరమయ్యు తాపహేతు వనుటచే ఇట విరోధము.

ఆంధ్రనాయకుని దృష్టి ఆశ్రితులకు శిశిర మనియును, అహితులకు తాప హేతువనియు విషయభేదమున గుణభేద మవిరుద్ధమని తత్పరిహారము.

ఇఁక విరోధగర్భాలంకార ప్రస్తావము

24. విశేషాలంకారము

(3 తెఱఁగులు)

లక్షణము : 'ఆధారము లేకయే యాధేయ మున్నదని నుడివినను, ఒక వస్తువే పలుతావులఁ గనుపట్టినను, ప్రకృత వస్త్వారంభమున అశక్య వస్త్వంతర లాభము గలిగినను విశేషాలంకారము.'

1. ఆధారరహితాధేయము :

ఉదా :–

నలనహుషాదులకీర్తి
చెలిమిం గాంతుంచి నెమ్మిఁ జేరును నేఁడుఁ
దెలుఁగునరేంద్రుని యశమును
విలసితహరిదంతరంబు విమలతరంబుఁ. 125

ఆధారభూతులగు నలనహుషాది నృపసత్తములు గతించినను ఆధేయ మగు వారి కీర్తి నేఁడును ఉన్నదనుటచే ఇది విశేషాలంకారము.

2. ఏకానేక గోచరము :

ఉదా :—

వెలుపునఁ బాఱువైరిపృథివీపతు లందఱు ముందు, వెన్కచ
క్కిరుగడలందు, లోన, వెల్లి, నెల్లెడఁ దోఁచుకృపాణపాణి, భూ
వరుఁ గని చేతిహేతులును భ్రష్టములై చన, జాఱు వీరముల్
తిరుగుదు రిందు, నందు, వడిదిక్కటి, యుక్కటి కొండకొండకుఁ.

ఇందు భయభ్రాంతులగు వైరినృపతులకు ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి ఒక్కఁడయ్యును, ఖడ్గపాణియై యెందుఁ జూచిన నందుఁ గన్పట్టుచున్నాఁ డనుటచే ఇదియొక విశేషాలంకార భేదము.

3. అశక్య వస్తుకరణము :

ఉదా :-

ఓలగమం దపారకరుణోదధి రుద్రుప్రసాదసాంద్రలీ
లాలసితావలోకనము లాయుచు నెవ్వని మీఁద నొల్కు, ను
ద్వేలశుభంబులం బడసి దేవపతిత్వము, కిన్నరేశతన్
బోలిక మించునేపదవిఁ బొందఁగఁజాలఁడు వాఁడు వేడుకన్ ! 127

ఒకానొక సాధారణుఁడు వీరరుద్రుని కరుణావలోకనము తనపైఁబడిన మాత్రమున స్వారాజ్యాది పదవుల నతిక్రమించు పదవుల నందఁగల్గు ననుటచే ఇది యశక్య వస్తుకరణమను విశేషాలంకార భేదము.

25. అధికాలంకారము

(2 తీరులు)

ఆధారాధేయములకు అనురూప్యము లేకుండుటయను విరోధము గలది యగుట ప్రసంగ సంగతిని అధికాలంకారము నిరూపింపఁబడు చున్నది :

లక్షణము : 'ఆధారమునకును ఆధేయమునకును అనుకూల్యము లేకుండె నేని అధికాలంకారము.'

ఆధేయము అధికమైనపుడు అధికాధేయ మనియు, ఆధార మధికమైనపుడు అధికాధార మనియు ఇది రెండు తీరులు.

1. అధికాధేయము :

ఉదా:—

అలఁతి యజాండభాండమున స్వైచ్ఛికవృత్తి విహారలీలలన్
సలుపఁగరామి నాంధ్రనృపుస్వచ్ఛయశం బది సంకుచించె; న
చ్చలిమల, వెండికొండ, మినుజాలును, జాబిలి, పాలవెల్లి నాఁ
బలుపలురూపుల న్వెలయు బంధురతద్ఘనరూపభేదముల్. 128

ఇట ఆధారమగు బ్రహ్మాండము అల్పమనియు, ఆధేయమగు ప్రతాప రుద్రుని యశము అధికమనియుఁ జెప్పఁబడుటచే ఇది ఒక తీరు అధికాలంకారము.

2. అధికాధారము :

ఉదా :

ప్రకటోల్లాసకళింగమాలవ మహారాష్ట్రాంగవంగేశ్వరుల్
సకలాశాంతర మాక్రమించుస్వమహాసైన్యాళితోఁగూడఁ జే
రి కవన్నారు ప్రతాపవీరునిబలోద్రిక్తోగ్రసేనాబ్ధి నిం
చుకయు న్నింపరు పెంపఅన్; జయము! మాభూరాంధ్రవీరాళికిన్.

ఇందు ఆధారమగు ప్రతాపరుద్ర సైన్యమునకు వైపుల్యము, ఆధేయమగు కళింగ మాలవాది రాజన్యుల సైన్యము నకు అల్పతయుఁ జెప్పఁబడినది కావున ఇది మఱియొక తెఱఁగు అధికాలంకారము.

26. విభావనాలంకారము 27. విశేషోక్త్యలంకారము

అనురూపాభావసాదృశ్యమున అధికాలంకారానంతరము విభావనయు, తద్విరుద్ధమగు విశేషోక్తియు సౌకర్యార్థ మొక్క యెడనే నిరూపింపఁబడుచున్నవి :

విభావనా లక్షణము : 'ప్రసిద్ధకారణము లేకుండఁగనే కార్య ముత్పన్న మైనదని నుడివినచో విభావన.'

విశేషోక్తి లక్షణము : 'కార్యోత్పత్తికి పలుయు కారణ సామాగ్రి యున్నను, కార్య ముత్పన్నము కాకున్న విశేషోక్తి.'

ఉభయమునకు ఉదా :—

ఎదిరి ప్రతాపరుద్రధరణీశ్వరుచే జితులైనవైరుల
కృదనము వీడి, వింధ్యగిరికందరమందిరవాసు లౌచు నం
గదకును దోడుగా నిరులు గాంతురు రాత్రులుగానియప్పుడే,
ముదమొదవన్ దినంబులను బొత్తుగఁ గాంచరు వెల్గు నయ్యెడన్.

చీకటికి ప్రసిద్ధకారణము రాత్రి. అది లేకయే కార్యమగు చీకటి గల్గెననుటచే ఇది విభావన. లక్షణమున 'ప్రసిద్ధ కారణము' లనుట అప్రసిద్ధ కారణములగు దుఃఖాదు లిందుండనే యుండును అట్లే, పగటిపూట వెలుఁగునకు కారణమగు సూర్యకిరణము లున్నను అయ్యది కలుగకుండుట ఇట

విశేషోక్తియుఁ గలదు. ఇటను అప్రసిద్ధ కారణములు ప్రతాప హైన్యాదులుండనే యున్నవి.

28. అసంగత్యలంకారము

కార్యకారణ విరోధ ప్రస్తావమున అసంగతి నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కార్యకారణములకు భిన్న దేశావస్థితి చెప్పఁబడెనేని యసంగతి యగును.

ఉదా :—

అతిభార మైనధర భూ
పతి రుద్రనరేశ్వరుండు ప్రౌఢి వహింపన్
నతములగు సారె సారెకు
గతమదసామంతనృపతిగణశీర్షంబుల్. 131

వీరరుద్రుఁడు భూభారముఁ దాల్పఁగా సామంతుల శిరములు వంగినవని కార్యకారణములకు భిన్న దేశస్త్వము చెప్పఁబడుటచే ఇది యసంగతి.

29. విచిత్రాలంకారము

విరోధ ప్రసంగమున విరుద్ధఫలప్రాప్తికై యుద్యోగించుట లక్షణముగాఁ గల విచిత్రాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'స్వవిరుద్ధమగు ఫలమును పొందుటకై యుద్యమించుట విచిత్రము.'

ఉదా :—

దవ్వుదవ్వుల వీరరుద్రక్షితీశుఁ
గాంచి, దిగుదురు నృపతులు గంధకరులు
మనసు దీఱఁగ నవ్వాని మరల నెక్కి
మురియుకోరిక మనమున మోసులెత్త. 132

కరుల నెక్కు కోరికచేఁ గరులు దిగుచున్నా రనునది విపరీత ఫలప్రాప్తికై చేయు నుద్యమము గావున విచిత్రము.

30. అన్యోన్యాలంకారము

విరోధ ప్రసంగ సంగతిని తన్మూలకమే యగుటచే ఇట అన్యోన్యాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'పరస్పరము క్రియామూలకమగు జన్యజనక భావము (భూష్యభూషణ భావము) చెప్పఁబడెనేని అన్యోన్యము.'

ఉదా :

వీరరుద్రవిభుఁడు వేంచేయ వెలుగొందుఁ
ప్రథితకాకతీయభద్రపీఠి,
వివిధమణిమరీచివీచులు గై సేయ
వెల్గుఁ గరము దాన వీరనృపతి. 133

అలంకరణ క్రియామూలమున ఇట ప్రతాపరుద్రునకును భద్రాసనమునకును అన్యోన్యము (భూష్యభూషణ భావము) జన్యజనక భావము చెప్పఁబడినది.

31. విషమాలంకారము

(3 విధములు)

విరోధమూలకమే యగు విషమాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 1. కారణ విరుద్ధమగు కార్య ముత్పన్న మగుట 2. అనర్థోత్పత్తి 3. విరూపఘటన – ఇట్లు విషమాలంకారము మూఁడు విధములు.

1. కారణవిరుద్ధ కార్యోత్పత్తి :

ఉదా :

కరము తమాలనీల మగుకాకతిభూపతికత్తిఁ బుట్టి, పొం
పిరి శరదిందుకాంతివలె వెల్గెడికీర్తిని గాంచువారికిన్
హరిచరణాంబుజాత యమరాపగ నా విని తొల్లి యుల్లమం
దిరువుగ నున్నవింత వెస నీఁగి చనెం గననట్టి సాత్త్యముల్. 134

తమాలనీల మగు ఖడ్గమునుండి చంద్రధవళ మగు కీర్తి యుద్భవించిన దనుటచే ఇది ఒక విషమాలంకార భేదమగును.

2. అనర్థోత్పత్తి :

ఉదా :—

గెలుపు నుండనిమ్ము ; కేలుచుఁ గోరికై
సమరభూమి జేరుశాత్రవులకు
ఆయుధములు జాఱు వసువులతోడన
శూరు వీరరుద్రుఁ జూచినంత. 135

ఇట సమరమునకుఁ తలపడిన పగతులకు జయమునులుగక పోవుటయే గాక, మీఁదుమిక్కిలి, ప్రాణములుగూడఁ బోవు ననర్థము వాటిల్లినది కావున ఇది మఱియొక విషమాలంకార భేదము.

3. విరూపఘటన :

ఉదా :—

వివిధమైశ్వర్యసంపదలవేరిమి మీఱినరాజు లేడ ? నీ
భువిఁ గడగండ్ల కిండ్లు వనభూములఁ గ్రుమ్మరు చేడ ! నౌర! భూ
ధవునిప్రతాప మంచు మదిఁ దద్దయు మెచ్చురు వీరుద్రుఁ; బ్రా
భవముబు పోయి గాసిపడుచైరులుఁ గాంచి కిరాతహేతికుల్. 136

ఇట మహానగర నివాసము చేయుచుండిన రాజులకు కష్టభూయిష్ఠమైన వనవాసము సంఘటిల్లిన దగుటచే అది విరూపఘటన యనెడి విషమాలంకారము.

(ఇది విరోధగర్భాలంకార నిరూపణము)

32. సమాలంకారము

విషమాలంకారములోని మూఁడవ భేదమగు విరూపఘటనకు విరుద్ధమగుటచే దాని పిమ్మట సమాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'అనురూపము లగు వస్తువులకు సమావేశము గలిగిన సమాలంకారము.'

ఉదా :—

విద్యలెల్ల విరిసె వీరరుద్రునియందు
విజయలక్ష్మితోడ వేడ్క మీఱ,
ఉచితవస్తుఘటన నుర్వి నీనాఁటికి
నబ్జసంభవుఁడు కృతార్థుఁ డయ్యె. 137

శ్రేయస్కారిణులగు విద్యాలక్ష్ములకు ప్రతాపరుద్రునియందు సమావేశము గలిగినది గావున ఇది సమాలంకారమైనది.

ఈ యలంకారము యోగ్యములగు వస్తువుల మేళనమున నొకటియు, అయోగ్యములగు వస్తువుల మేళనమున వేఱొకటియుఁగాఁగ రెండు విధములు. యోగ్యవస్తుమేళనమునకు పై పద్య ముదాహరణము. అయోగ్యవస్తు మేళనమునకు :

'వేఁపపండ్ల రుచిని విచారింపఁగా బ్రహ్మ
కాకులను సృజించె లోకమందు.'

మొదలగు నుదాహరణముల నూహించునది.

ఇఁక గమ్యౌపమ్యాలంకారములు ప్రస్తావింపఁబడును :

33. తుల్యయోగితాలంకారము

(4 విధములు)

లక్షణము : 'కేవల ప్రకృతములకుఁగాని, కేవలా ప్రకృతములకుఁగాని ధర్మసామ్యమువలన ఔపమ్యము స్ఫురించునేని తుల్యయోగిత.'

ఈ రెండు తీరుల తుల్యయోగితయు గుణక్రియా సాధర్మ్య వివక్షచే తిరిగి రెండు విధము లగును. కావున తుల్యయోగిత మొత్తము నాలుగు విధములు.

1. కేవల ప్రకృత తుల్యయోగిత :

ఉదా :

సింహపీఠిక రుద్రుఁడు చెన్నుమీఱ
వానికీర్తులు మఱియు నవ్వానివైరి
రాజకాంతలు నొక్కవిభ్రాంతిఁ జెంది
వెల్లఁ బాఱిరి నిలు వెల్ల వింత సూవె! 138

ఇందలి కీర్తులును, వైరిరాజ కాంతలును ప్రకృతములే. వీనికి వెల్లఁ బాఱుట సాధర్మ్యము. దీనివలన కీర్తికిని వైరికాంతలకును గుణసాధర్మ్యము వలన ఔపమ్యము స్ఫురించినది, కావున ఇది తుల్యయోగితాలంకారము.

2. కేవలాప్రకృత తుల్యయోగిత :

ఉదా :—

కాకతీంద్రుండు ఱేఁడయి ప్రాలుచుండఁ
గూర్మపన్నగదిగ్గజకులశిలోచ్చ
యములు పెంపఱి యాత్మసారములు పోయి
తోఁచు, నౌరౌర ! శ్రీరుద్రుదోర్బలంబు ! 139

ఇట కూర్మాదు లన్నియు నప్రకృతములే. నిస్సారము లగుట సాధర్మ్యము. పరస్పరము వాని కౌపమ్యము స్ఫురించినది గావున ఇది తుల్యయోగిత.

ఒక యాక్షేపము

'ప్రస్తుతాప్రస్తుతములకు చెప్పవలసిన యౌపమ్యము ఈ యలంకారమున ప్రస్తుతములలోనే ప్రస్తుతములకును, అప్రస్తుతములలోనే యప్రస్తుతములకును ఎట్లు చెప్పనౌను ?' అని.

సమాధానము

'ప్రస్తుతములలో ఒకదానిని ఉపమానము చేసి (కల్పించి) తక్కిన వానిని ఉపమేయములు చేయుటవలనను, అట్లే యప్రస్తుతములలోను ఒకదానిని ఉపమేయముచేసి, తక్కిన వానిని ఉపమానములుగా కల్పించుటవలనను ఔపమ్యము సిద్ధించును' అని కాఁగా, ఇందలి యౌపమ్యము వాస్తవము కాదనియు, కల్పితమనియు తేలినది. తుల్యములగు వానికి (సమాన ధర్మముగల వానికి) యోగము (సంబంధము) గలిగినది, కావున ఈ యలంకారము తుల్యయోగిత యని సార్థకము.

34. దీపకాలంకారము

(3 విధములు)

ప్రస్తుతాప్రస్తుతములకు సమాశ్రయ మగుటచే ఇట దీపకము నిరూపింపఁ బడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఏకవాక్యతతోఁ గూడియున్న ప్రకృతాప్రకృతములకు ధర్మసామ్యమువలన నౌపమ్యము స్ఫురించినచో దీపకము.'

ఆసమాన ధర్మవాచకము వాక్యాదిగతమైన ఆదిదీపక మనియు, వాక్య మధ్యగతమైన మధ్యదీపక మనియు, వాక్యాంతగతమైన అంత్యదీపక మనియు భేదిల్లి, దీపకము మూఁడు విధము లగును.

1. ఆదిదీపకము :

ఉదా :—

దీపించెఁ గృతయుగము నల
భూపునిచేఁ, ద్రేత రామభూపాలునిచే,
ద్వాపర మాధర్మజుచేఁ
బ్రాపుగఁ గలి వీరరుద్రరాజేంద్రునిచే. 140

ఎట్లు నలరామధర్మజులచే కృతత్రేతాద్వాపరములు శోభిల్లినవో యట్లే వీరరుద్రునిచే ఈకలి దీపించిన దనుట నలరామాదులకును, ప్రతాపరుద్రునకును ఔపమ్యము స్ఫురించినది. 'దీపించె' నను సమాన ధర్మవాచక పదమిట ఆది వాక్యగత మగుటచే ఇది ఆదిదీపకమైనది.

2. మధ్యదీపకము :

ఉదా :—

గంగానదిచే జలనిధి
రంగారును, జ్యోత్స్నచేత రాకాశశియుఁ ;
మంగళశ్రుతిచే నలువ ; హా
రం గగు మేల్కీర్తి రుద్రరాజవసుండుఁ. 141

గంగాదులచే సముద్రాదులట్లు కీర్తిచే వీరరుద్రుఁడు శోభిల్లుచున్నాఁ డనుటచే ఇట ఔపమ్యము స్ఫురించినది. 'రంగారు' నను సమానధర్మవాచకము మధ్యవాక్యగత మగుటవలన ఇది మధ్యదీపకము.

3. అంత్యదీపకము :

ఉదా :—

సురలోకము సురనాథుఁడు ;
నరలోకము వీరరుద్రనరనాథుఁడు ; న
ద్దిర ! ఫణిలోకము ఫణిరా
జ్యాఢ్యుఁడును నిరుపద్రవముగఁ బాలింతు రొగిన్. 142

సురలోక ఫణిలోకములు సురనాథ ఫణినాథులచేఁ బాలింపఁబడినట్లు నరలోకము నరనాథుఁడగు వీరరుద్రునిచేఁ బాలింపఁబడుచున్న దనుటచే ఇంద్ర శేషులకును, రుద్రదేవునకును ఔపమ్యము స్ఫురించుచున్నది. 'పాలింతురు' అను క్రియ అంత్యవాక్యగతముగా నున్నందున ఇది అంత్యదీపకము.

35. ప్రతివస్తూపమాలంకారము

(2 విధములు)

పదార్థగతములగు దీపక తుల్యయోగితల తరువాత వాక్యార్థగతములగు ప్రతివస్తూపమా దృష్టాంతములు క్రమముగా ఇట ప్రదర్శింపఁబడును :

లక్షణము : 'వస్తుప్రతివస్తుభావముతో సామాన్య ధర్మము ఉపమానోపమేయ వాక్యములలో నుపనిబద్ధ మగుటచే ఔపమ్యము స్ఫురించెనేని ప్రతివస్తూపమాలంకారము.'

ఇది సాధర్మ్య వైధర్మ్యముల మూలమున రెండు విధములు.

1. సాధర్మ్య వైధర్మ్యమూలక ప్రతివస్తూపమ :

ఉదా :—

మంథరాద్రి యొకండె యామహితసింధు
మథనకృత్యంబునకుఁ జెల్లు మహితలాన,
వీరరుద్రేంద్రుఁ డొక్కఁడే విమతరాజ
కులవిలోడనమునకు శక్తుండు చూవె ! 143

సముద్రమథనమున మంథరాద్రి సమర్థమైనట్లు శత్రుమర్దనమున వీర రుద్రుఁడు సమర్థుఁడనుటచే ఇట వస్తుప్రతివస్తుభావముతో మంథరగిరి ప్రతాప రుద్రులకు ఔపమ్యము తోఁచినది గావున ఇది ప్రతివస్తూపమ.

2. వైధర్మ్యమూలక ప్రతివస్తూపమ :

ఉదా :—

ప్రజల రంజిల్లఁ జేయ వీరప్రతాప
రుద్రదేవుండె తగుఁ గిటిముద్రవిభుఁడు,
చంద్రుఁ డొక్కఁడె తక్క నీజగతిలోన
నేరఁ డన్యుఁడు దన్పఁ జకోరకముల. 144

చంద్రుఁ డెట్లు వెన్నెల పులుఁగుల నుల్లసిల్లఁ జేయునో, వీరరుద్రుఁ డట్లు ప్రజారంజనము చేయుచున్నాఁడనుటచే చంద్ర ప్రతాపరుద్రులకు ఉపమా నోపమేయ భావము కుదిరి, యౌపమ్యము స్ఫురించినది.

'చంద్రుఁడొక్కఁడె తక్క మఱియొకఁడు చకోర పరితోషణమునకు నేరఁ'డని వైధర్మ్యమున చెప్పుటచే ఇది వైధర్మ్య మూలకము.

36. దృష్టాంతాలంకారము
(2 తీరులు)

లక్షణము : 'రెండు వాక్యములలో సమానధర్మము బింబ ప్రతిబింబ భావమునఁ జెప్పఁబడిన దృష్టాంతాలంకారము.'

ఇదియు సాధర్మ్య వైధర్మ్యములతో రెండు విధములు.

1. సాధర్మ్య దృష్టాంతము :

ఉదా :

అవని నోర్మియును గాక ! కొన్ని గిరు, లాయాశాధిపావాససం
స్తవనీయాఢ్యనికుంజపుంజములతో దైవాలునా మేరువై
భవమే వేలు ; నరేశు లెందఱో భువిం బాలింతురే గాక ! భూ
ధవసింహుండు ప్రతాపభూపునిమహాత్మ్యా! యద్ది వేఱే! సుమా! 145

ఇట ప్రతాపరుద్రునకును మేరువునకును బింబ ప్రతిబింబ భావమున నౌపమ్యము స్ఫురించినది కావున ఇది దృష్టాంతము.

2. వైధర్మ్య దృష్టాంతము :

ఉదా :

మహితరుద్రావలోకనమాత్రముననె
వివిధసంపత్తు లెల్లెడ వెల్లివిరియు,
తపనుఁ డుదయించునంతాకఁ దమ్మిగమియు
మోడ్పుకొనియుండుఁజూడరే! మురువు తఱిగి. 146

సూర్యోదయమునకు నంతకుముందు పద్మములు వికసింపవు. ప్రతాపరుద్రుని సాంద్రావలోకన మాత్రముననె సంపదలు చేకూరును. ఇది వైధర్మ్యముచే నైన బింబ ప్రతిబింబ భావము. దీనిచే సూర్యప్రతాపరుద్రులకు సాధర్మ్యము స్ఫురించినది. కావున ఇది ద్వితీయ దృష్టాంతము.

అంత మనఁగా నిశ్చయము. ఇందు నిశ్చయము దృష్టమగును. కావున ఈ యలంకారమునకు దృష్టాంతమని యన్వర్థనామము.

37. [1]నిదర్శనాలంకారము

(3 భేదములు)

బింబ ప్రతిబింబభావప్రస్తావము వలనను గమ్యమానౌపమ్య ప్రసంగ మునను నిదర్శనాలంకారము ప్రక్రాంతమగుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉపమానధర్మము నుపమేయమునకుఁ జెప్పుటవలన అన్వ యము కుదురకపోఁగా, తదన్వయసిద్ధికొఱకె చట బింబ ప్రతిబింబ రూపమున నౌపమ్యము గమ్యమాన మగునో యట నిదర్శన మగును.'

---

1. అలంకారికులు కొందఱు దీనిని ఆదర్శనాలంకార మనియు వ్యవహరించిరి. కావుననే ఉద్భటుఁడు కావ్యాలంకారసార సంగ్రహమున

'అభవ న్వస్తుసంబంధో భవన్వా యత్ర కల్పయేత్
ఉపమానోపమేయత్వం కథ్యతే సా విదర్శనా.' (V. 10.) అని వ్రాసెను.

దీనిలోని 'విదర్శన'ను తద్వృత్తికారుఁడు ప్రతీహారేందురాజు 'విశిష్టస్య అర్థస్య ఉపమానోపమేయ భావాత్మకస్యైవ దర్శనాత్' అని వ్యాఖ్యానించెను.

(కావ్యాలంకారలఘువృత్తి V. 10. కారిక ; 66 పు.)

ఉపమేయధర్మము ఉపమానమందున్నట్లు చెప్పుటవలన నౌపమ్యము దోఁచినను నిదర్శనమేయగును.

1. ఉపమానధర్మ ముపమేయగతమగు నిదర్శన :

ఉదా :-

వైరితమంబుఁ బోనడఁచి వైభవ మొప్పఁగ రత్నపీఠి నిం
పారఁగఁ జేరి, ముజ్జగము లాత్మనిభుత్వమహత్త్వ మెంచ శ్రీ
వీరనరేశమౌళి పరిపాలనఁ జేయుచు ప్రాగ్గిరీంద్రశృం
గారశిరోవిభూషణవిభాస్వరభాస్కరదివ్యశోభలన్.   147

ఇట ఉపమానమగు భాస్కరశోభలనే ఉపమేయమగు ప్రతాపరుద్రుఁడు వహించుట సంభవింపదుగాన ఆభానుశోభలవంటి శోభలను వహించెనని బింబ ప్రతిబింబభావము ఆక్షిప్తమైనది.

2. ఉపమేయధర్మము ఉపమానగతమగు నిదర్శన :

ఉదా :-

విశ్వవిఖ్యాతకాకతివీరరుద్ర
విమలతరకీర్తిసంపద వ్యాల్లి విరిసి
మహితదుగ్ధాబ్ధిదర్పణమండలమున
జూడఁ గన్పట్టెఁ గొంగ్రొత్తసొబగు లెసఁగ.   148

వీరరుద్రుని యశోవైభవములు పాలకడలిలోఁ జూపట్టుట యసంభవము, గాన తత్సాదృశ్యము గమ్యమై బింబ ప్రతిబింబభావ మాక్షిప్తమైనది.

3. మఱియొక నిదర్శన :

'కొండొకచో నిషేధ సామర్థ్యమున ఆక్షిప్తమైన ధర్మప్రాప్తితోను బింబ ప్రతిబింబకల్పనము సంభవించును. అదియు నిదర్శనమే.'

ఉదా :-

కడువడి నడపులఁ జొలఁబడి
నడయాడెడురాయ జేంద్ర ననఁబోండ్లిపు డా
యడుగుల నిడియెడయెడలను
బొడచూపవు కెంపుదోవలపోఁడిమి రూపుల్.   149

అవమానితపాలై ప్రస్తుతాంతఃపురకాంతల పాదవిన్యాసములలో ఇపుడు ఎఱ్ఱకలువల శోభలు లేవని శత్రునృపులు తమ రాజ్యములో నున్నపుడు వారి పాదములు కెందామరల పోలికను నుండెనని స్పష్టము.

౨౦. వ్యతిరేకాలంకారము

గమ్యౌపమ్య ప్రస్తావమున వ్యతిరేకము నిరూపింపబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉపమానముకంటె ఉపమేయమునకు ఆధిక్యముగాని న్యూనతగాని ప్రతిపాదింపబడిన శ్లేష ప్రస్తావమునకు సాదృశ్యము గమ్యమగుచో వ్యతిరేకాలంకారము.'

ఉదా :

కలువలనురక్తిఁ జెందవు కాంచి సూర్యు,
నబ్జములు మోడు మోడ్చు సుధాంశుఁ జూచి,
ప్రాని కుముదములను మోద మొసఁగు
నౌర! విశ్వామిత్రుఁడు విలక్షణుఁడు. 150

ఉపమానములగు రవిచంద్రులకు లేని సర్వప్రియంకరత్వము ఉపమేయమగు ప్రతాపచంద్రునందున్న కారణమున ఉపమానముకంటె ఉపమేయాధిక్యము స్ఫురించినది. కావున ఇది వ్యతిరేకాలంకారము. ఇది 'కువలయ కమలానుమోదము' అనుచో నున్న శ్లేషచే సముత్థాపితమైనది.

శ్లేషాలంకారము

(౩ విధములు)

వ్యతిరేకాలంకారము శ్లేషగర్భము గావున తత్ప్రసంగసంగతిని శ్లేషాలంకారము ప్రస్తావింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కేవల ప్రకృతములకుఁగాని, కేవలాప్రకృతములకుఁగాని, తదుభయములకుఁగాని శబ్దమాత్రసామ్య మున్నచో శ్లేష యగును.'

కేవలప్రకృత శ్లేషయందును, కేవలాప్రకృత శ్లేషయందును విశేషణ విశేష్యములు రెండును శ్లిష్టములౌను. ఉభయ శ్లేషయందో విశేషణములు

మాత్రమే శ్లిష్టములగును నక్కిన రెండింటిలోవలె ఇందును విశేష్యములుగూడ శ్లిష్టము లగుచో ఇది శబ్దశక్తిమూలధ్వని యే యైపోవును.

ఆక్షేపము : 'ఏమీ, ఒక్కయుభయశ్లేషలోనే ధ్వన్యతిప్రసక్తి గలుగు నను టేల ? కేవల ప్రకృత, కేవలాప్రకృత శ్లేషలలో మాత్ర మట్లేల ధ్వన్యతి ప్రసక్తి రాదు ?'

సమాధానము : 'కేవలాప్రకృత శ్లేషలో ఉభయార్థములును ప్రకృతములే యగుట అభిధావ్యాపారము తోనే యట నిర్వాహమగును. అట్లే కేవలాప్రకృత శ్లేషలో అర్థద్వయమును అప్రకృతమే యగుట అభిధావ్యాపారమే తద్బోధక మగును. ఇక ఉభయశ్లేషలోనో యట్లుగాదు. అందు అభిధావ్యాపారము ప్రకృతార్థమును మాత్రము బోధించి, క్షీణశక్తిక మగును కావున అప్రకృతార్థ బోధనము కొఱకు వ్యంజనావ్యాపారప్రసక్తి యచట తప్పనిసరి యే యగును. ఒక్క యర్థముగాక నెక్కువయర్థము లిచ్చుపదము లున్నచోట ప్రకృతార్థ మొక్కటియే యభిధాశక్తిచే బోధితమగుననియు, తక్కిన యర్థము లన్నియు వ్యంజనాశక్తిచేతనే బోధితములు గావలయుననియు సిద్ధాంతము కావుననే కావ్యప్రకాశమున మమ్మట భట్టాచార్యుల వారిట్లు నొడివిరి :

'అనేకార్థములుగల శబ్దములు ప్రయోగింపఁబడినపుడు సంయోగాదులగు [1]అర్థనిర్ణాయకోపాయములచే అశబ్దనుప్రకృతమగు నొక యర్థమునకే

అర్థనిర్ణాయకములు-స్వరము

అర్థనిర్ణాయకములగు సంయోగవిప్రయోగాదుల స్వరూపము సోదాహరణ ముగా కావ్యప్రకరణమున (90-98 పు) నిరూపింపఁబడినది. వానిలో స్వర మెట్లుగా అర్థనిర్ణాయకమగునో అచట చెప్పఁబడలేదు. ఆ విషయ మిచ్చట విశదీకరింపఁబడు చున్నది :

స్వరము : స్వరశబ్దముచే ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితములు గ్రహింపఁబడును. స్వర భేదమువలన అర్థభేదము వచ్చును. కావుననే భగవానుఁడు పతంజలిమహర్షి మహాభాష్య ములో శబ్దానుశాసన ప్రయోజన నిరూపణ ప్రకరణమున ఆనుషంగిక ప్రయోజనము లను గొన్నింటిని చెప్పుచు 'దుష్టఃశబ్దః' అని మొదలిడి,—

వాచకముగా నిర్ణయింపఁగా నర్థాంతరములు వ్యంజనా వ్యాపారముచేతనే స్ఫురించును.'

'దుష్టః శబ్దః స్వరతో వర్ణతో వా
మిథ్యా ప్రయుక్తో న తదర్థ మాహ,
స వాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి
యథేంద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్.'

అను శిక్షావాక్యము నుదాహరించి, 'దుష్టాన్ మా ప్రయుంక్ష్మహీ త్యధ్యేయం వ్యాకరణమ్.' అని యనుశాసించెను.

ఈ చర్చకు తాత్పర్యమిది.—

స్వరజ్ఞానము, వర్ణజ్ఞానము గలిగి పదప్రయోగము చేయవలెను. అట్టి జ్ఞానము వ్యాకరణశాస్త్రాధ్యయనము వలననే గలుగును. కావున వ్యాకరణశాస్త్రము తప్పక పఠింపవలెను. వర్ణజ్ఞానము లేక శబ్దములను ప్రయోగించుచో వచ్చు నపార్థము స్పష్టమే. ఇఁక, స్వరజ్ఞానము లేక చేసిన శబ్దప్రయోగమువలన కలుగు ననర్థమును చెప్పవలసి యున్నది. 'ఇంద్రశత్రు' శబ్దమును ప్రయోగించుచు ఒక యాజ్ఞికుఁడు చేసిన స్వరదోషమువలన ఆ శబ్దమే వజ్రాయుధము వంటిదై యజమానిని హింసించినదఁట! కావున స్వరజ్ఞానము మిక్కిలి యవసరము.

ఈ 'ఇంద్రశత్రు' అను శబ్దమును ఎవరు ప్రయోగించిరి? అందు వారు చేసిన స్వరదోషమేమి? అది యెవరికి వరీతిగా నష్టము గలిగించినది? ఈ కథ యెక్కడిది? అని స్పష్టముగ తెలిసినఁగాని 'స్వరమహిమ' తెలియదు. కావున సంగ్రహముగ ఇవి వివరింపఁబడుచున్నవి :—

తైత్తిరీయసంహిత (II. కాండ. 2 ప్రపాఠ.) యందొక చిత్రమగు కథ గలదు. స్వరాపరాధమున కలుగు దుష్ఫలితమున కుదాహరణముగా శిక్షాకారుఁడు ఆ కథకు సూచకముగా పూర్వోక్తశ్లోకము నుట్టంకించెను. భగవత్పతంజలి ఇంచుకమార్పుతో దానినే ప్రయోజనభాష్యములో స్వరప్రయోజనమున కుదాహరించెను. ఆ కథ యిది:

త్వష్టయను వానికి విశ్వరూపుఁడను కుమారుఁడుండెను. విశ్వరూపుఁడు దేవతల పురోహితులలో ఒకఁడు. ఈతఁడు పైకి దేవతల కనుకూలుఁడుగా కనఁబడుచు, లోలోన రాక్షసులకు హితుఁడై ద్వంద్వకేళి నెఱపుచుండెను. సహస్రాక్షుని కనుల నెన్నిటిని మూయఁగలఁడు? సురరాజునకు తెలిసినది. ప్రజలలో విప్లవబీజములు వెదచల్లుచున్నాఁడను నేరమునకు విశ్వరూపుఁడు బంధింపఁబడెను. నేరము స్థిరపడినది. దంభోళి మెఱసినది. ఆతని మూఁడుతలలును తుండెములై నేలఁబడి నెత్తుటితో మెఱసినవి.

తన కుమారుని చంపిన ఇంద్రుని మట్టు పెట్టుటకు త్వష్ట అభిచారహోమము చేయసాగును. 'ఇంద్రుని చంపు పుత్త్రునిరూపమై ఓ యగ్నీ! వృద్ధి నొందుము!' అను

కావున శబ్దసంక్షేపములోనే యీ ధ్వన్యతిప్రసక్తి యాశంకితమైనది. తత్పరిహారార్థము ఉభయశ్లేషములో విశేషణములు మాత్రమే శ్లిష్టములగుననియు విశేష్యములు శ్లిష్టములు గావనియు తెలుపఁబడినది.

అర్థమిచ్చు 'స్వాహేంద్ర శత్రుర్వర్ధస్వ' అను మంత్రము పఠించుచు. ఋత్విక్కు ఆతనిచే ఆహవనీయాగ్నిలో ఆహుతి చేయించెను. మంత్రాధీనమైనది గదా! దేవత. అగ్ని దేవుఁడు ఆ యాహుతితో ప్రజ్వరిల్లవలసి, దానికి బదులుగా చప్పన చల్లారి యూరుకొనెను. ఉత్పలితము గా త్వష్టకు పుత్రుఁడు జనించెను. కాని, ఆతఁడు ఇంద్రుని చంపువాఁడుగాక ఇంద్రునిచే చంపఁబడవలసినవాఁ డయ్యెను.

(నృసింహశే యీ ఆభిచారి హోమము చేసినట్లు కైయటాచార్యుఁడు నుడివెను. ప్రదీపము - బొంబాయి ప్రతి 27 పుట. త్వష్టయే యిద్దానిని చేసెనని వేదభాష్యమున శ్రీమాధవాచార్యుఁడు చెప్పెను.)

పై మంత్రములోని 'ఇంద్రశత్రు' పదమునకు రెండువిధములుగ విగ్రహము చెప్పవచ్చును. 'ఇంద్రస్య శత్రుః' అనియు, 'ఇంద్రః శత్రుః యస్య సః' అనియు మొదటిది తత్పురుష సమాసమగును. రెండవది బహువ్రీహి యగును. సమాసమును బట్టి స్వరము మాఱుచుండును. మొదటిది యగు తత్పురుష సమాసము వివక్షితమైనప్పుడు అంతోదాత్త స్వరముతోను. రెండవదియగు బహువ్రీహి వివక్షితమైనప్పుడు అద్యుదాత్త స్వరముతోను ఈ పదమును ప్రయోగింపవలెను. సున్నితమైన ఈ స్వరభేదమువలన ఎంత విపరీతార్థము గలుగునో తెలియని ఋత్విజుఁడు ఆ శబ్దమును. యజమానునకు నష్టము కలుగవలెనని కాదుగాని, అజ్ఞానముచేత ఆద్యుదాత్త స్వరముతో ఉచ్చరించెనఁట! అనఁగా 'ఇంద్రస్యశాతయితా' (శత్రుః) ఇంద్రుని జంపువాఁడు (పుత్త్రుఁడు) గావలెనను యజమానుని యభిప్రాయమునకు విరుద్ధముగా 'ఇంద్రః శాతయితా (శత్రుః) యస్య సః' ఇంద్రుఁడు చంపువాఁడు గాఁగలవాఁడు (ఇంద్రునిచేతిలో చచ్చువాఁడు) అను నర్థము వచ్చునట్లు ప్రయోగించె నన్నమాట.

మొత్తముమీఁద ఈ చర్చవలన తేలిన సారాంశమేమనఁగా స్వరము అర్థవిశేష నిర్ణాయకోపాయములలో ఒకటి యని.

'వేదే ఏవ న కావ్యే స్వరః అర్థవిశేష ప్రతీతికృత్' (కా. ప్ర. II)

స్వరనియమము వైదిక శబ్దములకేగాని, లౌకిక శబ్దములకు లేదు కావున స్వరమొక అర్థనిర్ణయ ప్రయోజకము గాదనువారికి శబ్దకౌస్తుభకారుఁడు సమాధానము చెప్పెను. స్వరవిధి ప్రకరణమున 'ఛందసి' అని అధికరింపదు గావున, లౌకిక వైదిక భేదము లేకుండఁగనే శబ్దసామాన్యమునకే స్వరవిధి చెందును. ఇంతమాత్రమే భేదము : వైదిక శబ్దములకు స్వరము నియతము : లౌకిక శబ్దములకు ఐచ్ఛికము. (చూ. మహామహోపాధ్యాయ శివదత్త పండితుని పాదజ్ఞాపిక. మ. భాష్య 28 పుట.)

ఇట్లు శ్లేషాలంకారము పదునాఱు విధములు

1. కేవలప్రకృతశ్లేష :

ఉదా :

నీలకంఠకలాపాంక నిరతి మెఱసి
యబ్జమణికాంతివిభ్రాజితాంగ మొనసి
కను నుమాపతి కాకలిజనవరేణ్యు
మంగళాపాంగ మధురిమల్ పొంగులెత్త. 151

ఇట 'కను నుమాపతి' యనుచో 'కనున్ ఉమాపతి' యనియు, 'కనును + మాపతి' యనియు విడదీసి, శివకేశవపర మర్థముగా నన్వయించు కొనవలెను. ఉపాస్యులగు శివకేశవు లిద్దఱును ప్రస్తుతులే గావున ఇది కేవల ప్రకృతశ్లేష మైనది. ఇందలి విశేషణ విశేష్యములు శ్లిష్టములే.

ప్రపంచభాషలు - స్వరము

ప్రపంచభాషలలో నెల్ల ఉదాత్తాదిస్వరములు గలవి రెండే భాషలు. ఒకటి సంస్కృతము. రెండవది గ్రీక్ భాష. గ్రీక్ భాషలోను స్వరనియమము మన వైదిక భాషలో వలె ఒక ముఖ్యమైన మూలసూత్రమే. స్వరములు అర్థవిశేషస్ఫోరకములని భారతీయులవలెనే గ్రీస్ దేశీయులును గ్రహించిరి. ఉభయులును (ఇంచుమించుగ ఒక విధముగనే) స్వరచిహ్నముల నేర్పఱుచుకొనిరి. లోతునకుఁబోయి పరిశీలింపఁగా, ఈ స్వరకల్పనము భాషాబోధకొఱకు సాధనముగా స్వీకరింపఁబడినట్లు స్పష్టమగుచున్నది. ఈ స్వరకల్పనమునకు భారతీయులదృష్టిలో మఱియొక కారణము శబ్దస్వరూపములు మాఱకుండఁ జేయుటయు అనఁ జెల్లును. బార్బేరియనులు (Barbariance) భాషాశిక్షణమునకై గ్రీకులును, అడవిజాతి వారికి భాషను గఱపుటకై భారతీయులును మొదట స్వరకల్పనము చేసి రందురు. స్వరభూషితముగాని రచనకు గ్రీకులలో గౌరవములేదు. అది పామర రచన. ఉచ్చారణమున స్వరములు సన్నగిల్లినను నేఁటికిని గ్రీకువ్రాఁతలో స్వరచిహ్నములు వాఁడఁబడుచునే యున్నవఁట. ఈ సందర్భములను జూడఁగా తొలుత ఉభయభాషలలోను స్వరములు తప్పనిసరిగా ఉండెననియు, క్రమముగ శబ్దస్థైర్య మేర్పడుచురాఁగా తదవసరము తగ్గుచువచ్చి, నేటికి వానియవసరము లేదనవలసిన స్థితి వచ్చినదనియు స్పష్టమగును.

ఈ యంశములు ఆచార్య ఆర్. డి. రానడె గారి Greek and Sanskrit : a Comparative Study' అను గ్రంథమునుండి గ్రహింపఁబడినవి.

శ్లిష్టపద వివరణము

1. నీలకంఠకలాపాంక నిరతి. 2. అబ్జపుట కాంతి విభ్రాజితాంగము.

శివుఁడు : 1. నల్లనికంఠము, కళాపోషకుండగు చంద్రుఁ డను చిహ్నముతో నెసఁగువాఁడు.

2 చంద్రకాంతమువలె తెల్లని కాంతితో ప్రకాశించుశరీరము గలవాఁడు.

విష్ణువు : 1. నెమలిపింఛము చిహ్నముగాఁ గలవాఁడు.

2. కౌస్తుభమణిచే ప్రకాశించు శరీరము గలవాఁడు.

2 కేవలాప్రకృతశ్లేష :

ఉదా :—

కరము సన్మార్గమండిత శిరము లెసఁగ
రత్నకటక ప్రదీప్తులు రాజిలంగఁ
గ్రాలు కులమహీభృత్తుల ఘనత లెల్ల
వీరరుద్రునిముందఱ వెల్లవోవు. 152

ప్రశస్తకాలసంపన్ను లగుహరిశ్చంద్రాదిపూర్వరాజ శ్రేష్ఠులును, కులపర్వతములు ననుపమేయములును ఉపమానములే యగుటచే నవి కేవలా ప్రకృతములు. ఇందు విశేష్యవిశేషణము లన్నియు శ్లిష్టములే కావున ఇది కేవలా ప్రకృతశ్లేష మైనది.

శ్లిష్టపదవివరణము

1. సన్మార్గమండితశిరములు. 2. రత్నకటకప్రదీప్తులు.

కులపర్వతములు :

1. ఆకాశముచే భూషితము లైనశిఖరములు (గలవి).

2. రత్నప్రచురము లగుసానువుల కాంతులు (వీనితో ప్రకాశించునవి).

హరిశ్చంద్రాదిరాజన్యులు :

1. సాధుమార్గప్రవర్తనముచే ప్రకాశించుశిరములు (ధీవిశేషము గలవారు).

2. మణిమయాలంకారముల కాంతులు (గలవారు).

3. ఉభయశ్లేష :

ఉదా :—

వరదుఁడును, సర్వమంగళావాసమూర్తి,
రాజమౌళి, ప్రతాపాంక రాజితుండు.
భూరితేజుఁడు, నిజితారిపురహరుండు,
రుద్రసముఁ డౌర! శ్రీ వీరరుద్రవిభుఁడు. 153

ఇందు ప్రకృతము వీరరుద్రుఁడు. అప్రకృతము రుద్రుఁడు. శ్లిష్టవిశేషణములతో ఈ విశేష్యములు రెండును వేర్వేఱుగఁ బ్రయోగింపఁబడుటచే ఇది ప్రకృతాప్రకృతశ్లేష.

శ్లిష్టపద వివరణము

1. వరదుఁడు, 2. సర్వమంగళావాసమూర్తి 3. రాజమౌళి 4. ప్రతాపాంకరాజితుఁడు 5. భూరితేజుఁడు 6. నిజితారిపురహరుఁడు.

వీరరుద్రుఁడు	రుద్రుఁడు
1. శ్రేష్ఠవస్తువు లిచ్చువాఁడు	1. వరముల నిచ్చువాఁడు
1. సర్వశుభములకు స్థానమైనవాఁడు.	2. పార్వతీదేవికి నివాసమైన మేను గలవాఁడు.
3. రాజోత్తముఁడు	3. చంద్రమౌళి.
4. 'ప్రతాప'పదము చిహ్నముగాఁ గలవాఁడు	4. తపింపఁ జేయుచిహ్నము (ఫాలనయనాగ్ని) గలవాఁడు.
5. గొప్ప తేజస్సు గలవాఁడు.	5. మహాతేజస్వి.
6. జయించి శత్రుపురములను దహించువాఁడు	6. త్రిపురదాహకుఁడు.

40. పరికరాలంకారము

శ్లేషాలంకారమున శ్లిష్టవిశేషణ ప్రసంగము వచ్చినది కావున విశేషణగతమైన విచిత్రతయే మూలముగాఁ గలపరికరము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'విశేషణములు సాభిప్రాయములుగాఁ బ్రయోగింపఁబడిన యెడల పరికరాలంకార మగును'

ఉదా :

శ్రీయాదవాన్వయక్షీరపారావార
కమనీయ పూర్ణిమారమణుఁడ విభుఁడు;
సకలలోకఖ్యాతశౌర్యప్రభాజాల
చాలితపరితమస్స్వాంతపాళి
గంగదుత్తుంగతురంగసేనాధూళి
సంఛాదితాఖిలాశాచక్రుఁడు
మదకుంభికుంభస్థలప్రభేదితగంధసింధు
ధిపమౌళి మాలికోద్వేలబలుఁడు
[1]సేవణేశుఁడు, కాకతిదేవసైన్య
నాయకుం డొక్కఁ డెదిరించి దూయఁ గత్తి
పడినపాట్లెల్లఁ, బలికిన పలుకులెల్లఁ
బ్రక్కనేపాఱు గోతమి వసుధ నెఱుఁగు. 154

ఇట సేవణేశునకు నాడిన విశేషణము లన్నియు సాభిప్రాయములే కావున ఇది పరికరాలంకారము.

మొదట చెప్పిన ప్రశంస లన్నియు పట్టి యెగతాళికనిన మాటలేయని ఒక ఆంధ్ర సేనానాయకుఁ డెదిరించి కత్తి దూసినంత మాత్రముననే పడినపాట్లు పడెననియు, బహువిధాలాపములాడెననియు వాని నన్నిటిని నాతఁడు అస్త్రసన్న్యాసము చేయఁగా ఆ యస్త్రముల నన్నింటిని నదిలో దాఁచుకొనిన ఆ గోదావరియే యెఱుఁగుననియు, చెప్పిన కవిగారి గ్రంథము వలన స్పష్టమైనది.

41. ఆక్షేపాలంకారము

(5 తీరులు)

గమ్య ప్రస్తావమునకు పరికరమైన పిమ్మట విశేషార్థము గమ్యమాన మగుటయే స్వరూపముగాఁగల ఆక్షేపము నిరూపింపఁబడుచున్నది ;

---

1. దేవగిరి (దౌలతాబాదు) రాజధానిగా చేసికొని మహారాష్ట్ర దేశములో కొంత భాగము నేలిన రాజులు సేవణులని వ్యవహరింపఁబడుచుండిరి. ఆంధ్ర చక్రవర్తులగు కాకతీయులకు వీరు శత్రువులు.

లక్షణము : ఒకానొక విశేషాభిప్రాయమును సూచించుటకై, ప్రాకరణిక మగు ఉక్తవిషయమును గాని, ప్రాకరణికమగు వక్ష్యమాణ విషయమును గాని కాదని నిషేధించినట్లు తోచు రీతిని పలికినచో ఆక్షేపము.

ఇది నిషేధాభాసమే గాని నిజముగ నిషేధము కాదు. ఉక్తవిషయమున వస్తువుగాని, ఉక్తిగాని నిషేధింపబడును. వక్ష్యమాణ విషయమున ఉక్తియే నిషేధింపబడును. ఈ ఉక్త నిషేధమును గూడ సామాన్య రూపమునఁ జెప్పి, విశేష రూపమున నిషేధించుట. ఒక యంశమును చెప్పఁబడఁగా మఱియొక యంశమునకు నిషేధము కలుగుట. యని రెండు విధములు. ఇట్లు ఆక్షేపము మొత్తము నాలుగు తెఱఁగులు.

1. వస్తునిషేధాక్షేపము :

ఉదా :–

మేము సందేశహారులము కాము కాము;
సకల విశ్వకుటుంబికి శత్రువనఁగ
నుండునే యొకఁ డుండు నీ యుర్విలోన
సరసగుణసోమ! కాకతి హర్వభౌమ! 155

పరరాజుల కడనుండి సంధి వార్తలతో వచ్చిన సందేశహారులు వీర రుద్రునితోఁ జను మాటలివి. వీనిలో 'మేము సందేశహారులము కాము' అను వస్తు నిషేధము వలన 'మేము ఏవేవో కల్లబొల్లి మాటలు చెప్పి, సంధి గుదుర్చు కొని పోవచ్చిన సందేశహారులము కాము సుమా! యథార్థ వాదులము' అను విశేషార్థమును; 'విశ్వకుటుంబికి శత్రువుండునా?' యని చేసిన శత్రు నిషేధము వలన 'మా రాజులు శత్రు భావమునఁ జూడఁదగిన వారు గారు, భృత్యులుగా మము నేలవలసిన వారు' అను విశేషార్థమును ఆక్షిప్తములైనవి కావున ఇది వస్తు నిషేధాక్షేపము.

2. కథన నిషేధాక్షేపము :

ఉదా :–

ఇల మా కెవ్వరు దిక్కులేరనఁగ రా, దీవే శరణ్యంబవై
యలలోకమ్ముల నెల్లఁ బ్రోవఁ; గృపఁ బెంపారంగ మమ్మేలు నాఁ
బలుకుం జెల్లదు, విశ్వరక్షకుఁడవై వర్ధిల్లఁగా నీవు; దా
సులమ న్మాటలికేల? సర్వనృపతిస్తుత్యా! ప్రతాపాధిపా! 156

ఇందు 'మా కెవ్వరు దిక్కు లేరనఁగ రాదు' లోనగు కథన నిషేధము లలో 'మేము నిజముగా దిక్కులేనివారమే, మము దయఁగని రక్షింపుము' అను విశేషార్థ ప్రతీతి గలిగినది గావున ఇది కథన నిషేధాక్షేపము.

3 వక్ష్యమాణకథన నిషేధాక్షేపము :

ఉదా:—

విజ్ఞాపింతుము సుంత, ర
సజ్ఞా! వీరేంద్ర! సాంద్రసత్కీర్తినిధీ!
విజ్ఞాపన మెందుకులే!
ప్రాజ్ఞుండవు నీవు మమ్ముఁ బాలింపఁ గృపన్. 157

ఇట తొలుత నొందు విజ్ఞాపనమును జేయఁదలఁచితిమని పిమ్మట 'ఐనను విజ్ఞాపించు టెందులకులే! నీవు ప్రాజ్ఞుఁడవు' అని వక్ష్యమాణ వాక్యమును నిషేధించుట వలన 'మమ్ము మేలు గదుగఁ బాలింపుమా!' యని విశేషార్థము స్ఫురించుచున్నది గావున ఇది వక్ష్యమాణకథన నిషేధాక్షేపము

4. అంశోక్తిని అంశాంతర నిషేధాక్షేపము :

ఉదా :—

అలఘుభుజాబల ప్రమథితాఖిల వైరుఁడు వీరరుద్రుఁ, డా
బలియునిచేయి తోడగుచు భాసిలు దైవముకూడ, నింక మీ
రలో! కడు దుర్బలుల్, వినుఁడు రక్తిని దెల్పెద నొండు, కాదు నేఁ
బలుకఁగ నేల లెండు! క్షితిపాలురు మీరు వివేకశూన్యులే? 158

ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి దండెత్తి వచ్చెను; అచ్చటచ్చటి యల్పరాజు లొకచోఁ జేరి, వాని నెదిర్చి కదనముచేయ నాలోచించుచుండిరి; అత్తఱి వారి భార్యలు వారితో అనుమాట లివి. వీనిలో 'ప్రతాపరుద్రుఁ డా యమేయ బల శాలి, మీరో నిస్సారులు, కావున నిట్లు' అని యొక యంశము చెప్పి యింకను ఏదియో చెప్పఁబోయి యంతలో ఆఁగి, 'ఇఁక చెప్ప నెందుకులే' యని యంశాంతర నిషేధము చేసిరి. దానితో 'మీరు వెంటనే వీరరుద్రుని శరణు వేఁడుఁడు. మూర్ఖించి మార్కొని, ముప్పు తెచ్చిపెట్టుకొనకుఁడు' అను విశేషార్థము స్ఫురించినది.

ఆక్షేపములోనే మఱియొక భేదము చెప్పఁబడుచున్నది :

'అనిష్ట విధ్యాభాసము కూడ ఆక్షేపమే అగును.'

ఇష్ట నిషేధ మనుపపన్నమగుటచే ఆభాసమై విశేషార్థమును స్ఫురింపఁ జేసినట్లు, అనిష్టవిధియు అసంగతమగుటచే ఆభాసమై, యర్థాంతర ప్రతీతిని గలుగఁజేయునని భావము.

ఉదా :

శ్రీవీరరుద్రనరవరు
సేవింపఁగ మానుదేని సేవింపకుమీ!
ఆవనసవాసుల రీతులు
భూవర! నేర్చెదను నేఁడెపోలు పెసలారన్. 159

తన బలము, పరబలముల తారతమ్యము తెలియక, వీరరుద్రుని సేవింప మాని, వానిపై కవయుటకు ఉట్టిల్లూఁగు ఒక యవివేకియగు ఱేనితో వివేకవతి యగు వాని భార్య యనిన మాట లివి. వీనిలో 'ప్రతాపరుద్రుని సేవ విడిచి నచో విడిచి పెట్టుము' అను విధియున్నది. ఇది యనుపపన్నము. ఏలయన! ప్రతాపరుద్రునితో కయ్యము తెచ్చి పెట్టుకొనుట, సింహానుతో చెలఁగాట వంటిదని యెఱిఁగియున్న యా యిల్లాలు తన భర్తను, వానితో వైరము సంపాదించుకొనుమని బోధించునా? బోధింపదు. ఇట్టి విధి యనుపపన్నమగు టచే ఆభాసమై 'నీవు ఆంధ్ర చక్రవర్తి సేవలను మానకుసుమీ!' యని బోధ రూపమగు విశేషార్థమునకు ప్రతీతి కలుగఁజేయుచున్నది. 'నేను అడవిలో కాఁపురము చేయవలసిన పద్ధతులు నేర్చుకొనెదనులే' అను సాభిప్రాయ వాక్యము కూడ దీనినే తెలుపును.

42. వ్యాజస్తుత్యలంకారము

(2 విధములు)

గమ్యార్థ ప్రస్తావమున నిషేధ విధ్యాభాసలు గల ఆక్షేపానంతరము ప్రసంగ సంగతిని వాచ్యాభాసమగు వ్యాజస్తుతి ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'వాచ్యమగు స్తుతిచే నిందకాని, నిందచే స్తుతికాని స్ఫురించిన యెడల వ్యాజస్తుతి.'

1. నిందాస్తుతి :

ఉదా :

తెలుఁగుదొర తెలియసంబుగ
తెలియఁగ నీపుడమి దేనిఁదెలు పొనరించెన్!
నలుపదె దాయలమోముల
దళముగ నెలకొనియెయుండుఁ దఱుఁగదు గాదా! 160

'శత్రు ముఖములలో నల్లఁదన మల్లే యున్నది. ప్రతాపరుద్రుని కీర్తి దేనిని ధవళము చేసెనను నిందాభాసమున సర్వ ప్రపంచమును రుద్రదేవుని కీర్తితో ధవళీకృత మయ్యెననియు, వైరులు మ్లానముఖులైరనియు స్తుతియే తెలియుచున్నది గావున ఇది వ్యాజస్తుతి.

2. స్తుతినింద :

ఉదా :

ఔర! యీ వీరరుద్రుని వైరులెంత
సాహసికులౌదు రయ్యారె! జంకులేక
సంద్రములఁ జొచ్చుచున్నారు, శైలములకుఁ
బ్రాఁకుచున్నారు పిక్కలబలము కొలఁది. 161

ఇట శత్రువులను పొగడుట యనువ్యాజమున 'ఇంత పిఱికిపంద లోవహో!' యని తన్నిందయే స్ఫురించినది గావున ఇది స్తుతినింద.

47. అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము
(5 తీరులు)

గమ్యప్రస్తావమున స్తుతి ప్రసంగతిని అప్రస్తుత ప్రశంస చెప్పఁబడుచున్నది:

లక్షణము - 'అప్రస్తుత మగునొక వస్తువును జెప్పుటవలన సారూప్యాది సంబంధమున ప్రకృత వస్తువు గమ్య మగునెడల అప్రస్తుత ప్రశంస.'

ఈ యప్రస్తుత ప్రశంస సారూప్యాది సంబంధములవలన నైదు విధములు:

1. సారూప్యమున అప్రస్తుత ప్రతీతి
2. సామాన్యమున విశేష ప్రతీతి
3. విశేషమున సామాన్య ప్రతీతి
4. కార్యమువలన కారణ ప్రతీతి
5. కారణమువలన కార్య ప్రతీతి.

దళప్రయోజనము - అతివ్యాప్తి నిరాసము

'అప్రస్తుతమువలన ప్రస్తుతమునకు ప్రతీతి గలిగినచో' అను లక్షణ వాక్యమువలన 'సమాసోక్తి' వ్యావర్తింపఁబడినది. సమాసోక్తిలో దీనికి విపరీతముగ ప్రస్తుత వస్తువువలననే అప్రకృతవస్తువు గమ్యమగును. 'ఈ అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారములో నొక భేదమగు 'కార్యమువలన కారణ ప్రతీతి' యనునది అనుమానాలంకారములోనే చేరిపోవును గదా!' యనియు ననఁజెల్లదు. అనుమానాలంకారమునకును ఈ యప్రస్తుత ప్రశంసా చతుర్థ భేదమునకును పోలిక లేదు. అనుమానాలంకారమున సాధ్యసాధనములు రెండును ప్రకృతములే యైయుండును. ఇందున్ననో కార్యము అప్రస్తుతమును, కారణము ప్రస్తుతమునై యుండును. కావుననే కార్యకారణములు రెండును ప్రస్తుతములే యైనపర్యాయోక్తియందును దీని కతివ్యాప్తి లేదు.

ఇందు అన్యార్థము ధ్వనించుటయే ముఖ్యము, గావున ఇది ధ్వనియే యగును గాని అలంకారము కాదనెడి యాక్షేపము కూడ సరికాదు. ఇచటి ధ్వని వాచ్యసిద్ధ్యంగ మగు గుణీభూతధ్వనిగాని ప్రధానధ్వని కాదు. అనఁగా, అప్రస్తుత మైనదానికి వాచ్యతయే యుపపన్నము గాదు గావున గమ్యమగు ప్రస్తుతము తత్సాధనమగుచు వాచ్యసిద్ధిని కలిగించును కాఁబట్టి వ్యంగ్యార్థము వాచ్యార్థమునకు అంగమై, స్వప్రాధాన్యమును పోఁగొట్టుకొని[1] గుణీభూత వ్యంగ్యవ్యవహారము నొందును.

1. సారూప్యమున అప్రస్తుత ప్రతీతి :

ఉదా :

చేవలు వోయె, నాకులును జీకులువట్టెఁ, జివుళ్ళుఁ బువ్వులుం
దావులుఁ గమ్మదేనియలు దద్దయు నున్నయ, యిట్టి చెట్లకై
పోవఁగ నేల యాస? వదె పోఁడిమి మీఱిన యూవిమాను నె
త్తావులఁ బూవుఁ దేనియలఁ దన్పును తుమ్మెదలార! చేరుఁడీ! 162

---

1. గుణీభూత వ్యంగ్యలక్షణ సమన్వయమునకు కావ్యప్రకరణమున 187 పుట చూచునది.

అప్రస్తుతమగు తుమ్మెదల వృత్తాంతమున 'అల్పవిభవము గల యుర్వీశ్వరులను వీడి, భూకల్పకమగు, సకల సంపత్సమృద్ధుఁడునగు ఆంధ్ర చక్రవర్తి నాశ్రయింపుఁడు' అని విద్వత్కవుల నుద్దేశించి చేసిన యుద్బోధము ప్రస్తుతము, సారూప్యమున గమ్యమైనది.

2. సామాన్యమున విశేష ప్రతీతి :

ఉదా :

ప్రభువతంసుల సృష్టించి బ్రహ్మదేవు
సృష్టి కీర్తింపఁబడు యశస్విని యనంగ;
వారి పాలనలాలన భాగ్యమొదవి
నేఁటి కీమర్త్యలోకంబు నివ్వటిల్లు! 163

అప్రస్తుతమగు నీరాజసామాన్య ప్రశంసవలన ప్రస్తుత రాజవిశేషుఁడగు ప్రతాపరుద్ర నరేంద్రుని గుణమహిమ స్ఫురించినది.

3. విశేషమున సామాన్య ప్రతీతి :

ఉదా :

చూడఁగా నెమ్మొఁ గోరియుఁ జూడరాదు;
పలుక నువ్విళులూరియుఁ బలుకఁబోదు;
తాఁక వాంఛించియును మదిఁ దాఁకలేదు;
తరుణిసృష్టియె కడు విచిత్రంబు గాదె? 164

ఇట లజ్జాకార్య విశేషములగు తలయెత్తి చూడకుండుట, పలుకకుండుట, స్పృశింపకుండుట లోనగువాని వర్ణనమున ముగ్ధానాయికకు లజ్జాభార మెక్కువ యను సామాన్యము గమ్యమైనది.

4. కార్యము వలనఁ గారణప్రతీతి :

ఉదా :

గాధములు గాఁగ సంద్రముల్ గానఁబడియె,
నద్రులును దోఁచె నీచములైన సరణి;
కాకతీయకులాబ్ధిరాకావిధుండు
తెలుఁగు రారాజు భూమిపై వెలయు నంత. 165

ఇందు అప్రస్తుతములును, కార్యములునైన సముద్రగాధత, పర్వత నైచ్యము లోనగువాని వలన తత్కారణములగు వీరరుద్రుని గాంభీర్యాదులు గమ్యములైనవి.

5. కారణము వలనఁ గార్య ప్రతీతి :

ఉదా :

భూకల్పక మాకాకతి
భూకాంతుని నెనరుచూపు పొంపిరివోవన్
జోకుగ నాపైఁ బడియెను
నీకేఁక విస్మయ మదేల? నెచ్చెలికాఁడా ! 166

ప్రతాపరుద్రుని దయాభాజనమై, యైశ్వర్యము తోఁ దులఁదూఁగుచున్న యొకానొక కవిని గని, వాని మిత్రుఁడు 'ఇంతలో నింత యైశ్వర్యవంతుఁడ వెట్లయితివి' అని యాశ్చర్యముతో నడుగఁగా, ఆ కవి స్వసంపదకు ప్రతాప రుద్రుని కృపావలోకనమే కారణమని చెప్పెను. ఇట, కృపావలోకనమను కారణమువలన కార్యములకు సంపదలు గమ్యములైనవి.

ఈ యలంకారమున ఈ భేదపంచకమే గాక వాచ్యసంభవా సంభవము లతో మఱికొన్ని భేదములనుగూడఁ దీయవచ్చును.

44. పర్యాయోక్త్యలంకారము

కారణగమ్య ప్రస్తావమున అప్రస్తుత ప్రశంసానంతరము పర్యాయోక్తము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ప్రకృతమైన కార్యవర్ణనముచేత ప్రకృతమైన కారణము గమ్యమగు నెడల పర్యాయోక్తమగును.'

ఉదా :

లీలం బరరాజుల మేల్
కేళాకూళులను గలఁచి కేరుచు నోలో
యో లని నీరాటలలోఁ
దేలుచు నున్నారు రుద్రదేవుని సుభటుల్. 167

శత్రురాజ నగరములలోని కేళాకూళులందు తెలుఁగుభటులు నీరాట లాడుచున్నారనునది కార్యము. దానిని వర్ణించుటవలన యుద్ధము మొదలిడఁ గనే శాత్రవులు దొడ్డిదారిని కాలికి బుద్ధిసెప్పిరను కారణము గమ్యమగు చున్నది. ఇందలి భటజలక్రీడయు, శత్రుపలాయనము అను కార్య కారణములు రెండును ప్రకృతములే.

45. ప్రతీపాలంకారము

(2 తెఱఁగులు)

గమ్యాంశము ప్రస్ఫుటముగాఁగల యలంకారముల పిమ్మట అస్ఫుట గమ్యమగు ప్రతీపము ప్రస్తావింపఁబడుచున్నది:

లక్షణము : 'ఉపమేయముచేతనే యుపమాన కార్యము సిద్ధింపనిఁక నుపమాన మేల ? యని యాక్షేపము గలిగినను, ఉపమానముగా ప్రసిద్ధమైన దాని నుపమేయముగా వర్ణించినను ప్రతీపము.'

1. ప్రథమ ప్రతీపము :

ఉదా :

వీరరుద్రేంద్రుకీర్తి యీ విశ్వమెల్ల
నలమి, దీపించి, సురచిరాహ్లాద మొసఁగఁ,
దాను సకలంకుఁ డయ్యును దగుదు ననుచు
శీతకరుఁడేల యుదయించు సిగ్గుమాలి ! 168

ఉపమేయమగు ప్రతాపరుద్రుని కీర్తియే జగదాహ్లాద మొసఁగ, ఉపమాన మగు చంద్రుఁడును, తచ్చంద్రికయు వ్యర్థములనుటచే ఇది ప్రతీపము.

2. ద్వితీయ ప్రతీపము :

ఉదా :

కమలానాథుఁడే కాకతి
యమలకులంబందుఁ బొడమె నా ధీరునితో
సమమని మేరువుఁ బోల్తురు
తమిఁగొందఱు మందమతులు, తగ వీరీతుల్. 169

ప్రసిద్ధోపమానమగు మేరువున కట ఉపమేయత్వము వర్ణింపఁబడుటచే ఇది ప్రతీపము.

46. అనుమానాలంకారము

ఇంక తర్కన్యాయ మూలాలంకారముల ప్రస్తావము. వీనిలోఁ దొలుత అనుమానాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది:

లక్షణము : 'సాధ్యప్రతీతికై యుక్త సాధనసద్దేశము చేసినచో అనుమానాలంకార మగును.'

ఉదా:—

అదె! సేనాభవధూళిధూమము; స్ఫులింగాళు లవ్వేలుం గల్గవే!
కదనోద్ఘట్టిత వీరహేతిభవముల్; కాఁగాఁగ దలంతు నమ్మదిన్
ఉదితంబైన ప్రతాపరుద్ర విభునుగ్రోగ్రాగ్ని పెల్లేఁగి యు
న్మద భూపాలపురంబు లంటుకొని భస్మప్రాయముల్ చేసెనా! 170

ఇట సాధ్యము క్రోధాగ్ని; తత్సిద్ధికై ధూళి ధూమము, ఖడ్గ ఘట్టనభవ విస్ఫులింగములు అను సాధనములు నిర్దిష్టములైనవి గావున నిది యనుమానాలంకారము.

తర్కశాస్త్ర ప్రమాణములలో నొకటియగు అనుమాన ప్రమాణములోనే యియ్యది చేరిపోవును కాఁబట్టి ఇది ప్రత్యేకాలంకారముగాఁ జెల్లదని దీనిపై ఒక యాక్షేపము రావచ్చును; దానికిది సమాధానము:

'తర్కశాస్త్ర ప్రసిద్ధానుమానములో సాధ్యసాధనములు రూపక గర్భములుగావు; ఈ యలంకారము నందో కావ్యకారణములు రూపక గర్భములు; కావున ఈ రెండును భిన్నములే; ఒకదానితో ఒకటి గతార్థములు కావు' అని.

47. కావ్యలింగాలంకారము

(2 విధములు)

అనుమాన ప్రసంగ సంగతిని అనుమానాలంకారానంతరము కావ్యలింగము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'హేతువు వాక్యగతముగాఁగాని, పదగతముగాఁగాని నిర్దిష్టమైనచో కావ్యలింగము.'

వాక్యార్థహేతుకమనియు పదార్థహేతుకమనియు కావ్యలింగము రెండు విధములు. కావ్యలింగమనుచో కావ్యమను విశేషణపదముచే తర్కశాస్త్ర హేతువుగాదని స్పష్టమైనది. అనఁగా ఇందు వ్యాప్తి, పక్షధర్మత లోనగు అనుమాన సామగ్రి యుండదని తాత్పర్యము. [1]కావుననే అనుమానాలంకారమునకును దీనికిని భేదము సిద్ధించినది.

1. వాక్యార్థహేతుక కావ్యలింగము :

ఉదా :

ధరణి మంకళకరము 'ప్రతాపరుద్ర'
యనెడి పంచాక్షరీమంత్ర మద్ధి యౌర!
భక్తి దానిని జపియించి ప్రభువులెల్లఁ
బడసినారలు సిరుల నవ్వారిగాఁగ. 171

ఇచట భూపాలక సంపల్లాభ ముత్తర వాక్యార్థము; దానికి 'ప్రతాపరుద్ర' పంచాక్షరీమంత్ర జపరూపమైన పూర్వవాక్యార్థము హేతువుగా ఉపనిబద్ధింపఁబడినది.

2. పదార్థహేతుక కావ్యలింగము :

ఉదా :

మన్నీల నుదుటి వ్రాఁతలు
వన్నెలు వాసియును మరల వర్ధిలసాఁగెన్
సన్నుత వీరనరేంద్రుని
పన్నఖచంద్రామృతమ్ము పైపై నొలుకన్. 172

పూర్వము వన్నెలునువాసియు వాడిపోయిన వైరిభూపాలకుల ఫాలలిపులు తిరిగి వర్ధిల్లుటకు ప్రతాపరుద్రనరేంద్రుని పాదనఖచంద్రామృత సేచనము హేతువుగాఁ జెప్పఁబడినది. అది పదగతమగుటచే పదార్థ హేతుక కావ్యలింగమైనది.

ఎచట హేతుబోధకమైన పంచమ్యంత తృతీయాంతములును, యచ్ఛబ్ద తచ్ఛబ్ద వాచకములును ప్రయోగింపఁబడునో యచట హేతుహేతుమద్భావ

1. రుయ్యకుఁ డిట్లు ప్రతిపాదించెను. (అలం. స. 181 పు.)

ములు లౌకికములై పోయి చమత్కార విశేషము స్ఫురింపదు. కావున అలంకారముగాదు. హేతువు విశేషణగతముగా ఉపాత్తమైన యెడల అది యలౌకిక చమత్కారజనకమై యలంకారమగునని అలంకార సర్వస్వకారుని యభిప్రాయము. విద్యానాథకవియు ఈ యభిప్రాయమునే యిట వ్యక్తీకరించెను.

48. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము

(3 విధములు)

కారణమున కావ్యసమర్థనమను నంశమున కావ్యలింగాలంకార సామ్యము గలుగుటచే తదనంతరము అర్థాంతరన్యాసము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'కార్యకారణ భావముచేత ప్రకృతవస్తువు సమర్థింపఁబడినను, సామాన్యముచేత విశేషము సమర్థింపఁబడినను, విశేషముచేత సామాన్యము సమర్థింపఁబడినను అర్థాంతరన్యాసము.'

1. కార్యకారణ భావార్థాంతరన్యాసము :

ఉదా :

నతశిరస్కులు వీరభూనాథు నెదుటఁ
గండు! ప్రోన్నతమౌళులు గాకుఁ డయ్య!
నృపతికులులార! శ్రీరుద్ర నేత్రువరుఁడు
వంచు నున్నతులను, నుద్ధరించు నతుల. 173

ఇట ఔన్నత్యము ఫలము; ప్రకృతము. అది నమ్రత్వకారణముచే సమర్థితమైనది కావున ఇది అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

2. సామాన్య సమర్థిత విశేషము :

ఉదా :

ఆతతబాహువీర్యులసదాంధ్రమహీపతి యాహవస్థలిం
జాతురి మీఱ జూపు పలుసాహసముల్గని శాత్రవాధిపుల్
చేతము తల్లడిల్ల వనిఁ జెట్టుల గుట్టలఁ బ్రోవవేఁడుదుర్;
'భీతున కెల్లవస్తువులు భీమములే యగుఁగాదె!' భూమిపై. 174

'భీతున కెల్ల వస్తువులు భీమములే యగుఁగాదె!' యను లోక సామాన్య వాక్యముచే వైరిరాజులు భయపడుటయను విశేషము సమర్థింపఁ బడినది.

3. విశేష సమర్థిత సామాన్యము :

ఉదా :

'కుజనుఁడును సాధుసంగతి
సుజనుండగు' ననెడి సూక్తి సూనృతమే, శ్రీ
సుజనావనుఁడగు రుద్రుని
నిజసంగతి కలియుగంబు నెగడెను గృతమై. 175

ప్రతాపరుద్రుని సాంగత్యమున కలియుగము కృతయుగ మగుట మైన దనుటచే ఇది విశేషమున సామాన్యసమర్థము.

కారణమువలన కార్యసమర్థనము కావ్యలింగములోఁ జేరిపోవును కావున ఈ యలంకారమునఁ ఆభేద ముదాహరింపఁబడ లేదు. అందుచే అర్థాంతర న్యాసములో భేదములు మూఁడే.

49. యథాసంఖ్యాలంకారము

తర్కశాస్త్ర పరినిష్ఠితులకే మీమాంసాశాస్త్ర ప్రవేశార్హత కావున తర్క న్యాయ మూలాలంకారములకు పిమ్మట మీమాంసాశాస్త్ర మూలాలంకార ములు ప్రాప్తములైనవి. వానిలో తొలుత యథాసంఖ్యాలంకారము నిరూ పింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ప్రక్రమమున పదార్థను లుద్దిష్టములగునో యా క్రమము ననే యనుద్దిష్టములగుచో యథాసంఖ్యము.'

ఉదా :

శ్రీలు పైపైఁ బర్వి చెన్నారినను చిన్నె
వెలిదోఁపనీని గాంభీర్య గుణము,
అఖిలభూభృద్వర్యు లాత్మపదంబుల
నతులు సేయంగ నౌన్నత్య గుణము,

అప్రతిహతశాసనప్రక్రియారీతిఁ
జక్రమేల నిరంకుశత్వ గుణము,
సకలార్థవితరణసత్క్రియ నర్థులఁ
దనుపు సర్వేశ వదాన్య గుణము,
వెలయ రుద్రునియందె దా వేళ్ళఁ జూచి
వారి నిధు, లద్రులును, హరిద్వారణములు,
కల్పవృక్షంబు లను వాని కల్పనంబు
వమ్ముగా నెమ్మి నెంచు నా తమ్మిచూలి. 176

ఇట మొదటి నాలుగు భాగములలోను క్రమముగా గాంభీర్యాదు లుద్దిష్టములైనవి; వాని కనుగుణముగా వారిధినిధులు లోనగునవి నాలుగు వస్తువు లను గీతములో అనుద్దిష్టములైనవి కావున ఇది యథాసంఖ్యాలంకారము.

ప్రతాపరుద్రుని గాంభీర్యాదిగుణము లలోకసామాన్యములనెడి విశేషార్థస్ఫూర్తి దీనిచే కలుగుచున్నది కావున ఇది యలంకార మగుచున్నది.

50. అర్థాపత్త్యలంకారము

(2 విధములు)

మీమాంసాశాస్త్రమున అర్థాపత్తి యొక ప్రమాణము గావున యథాసంఖ్యానంతరము అర్థాపత్తి నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఒకానొక వస్తువు వలన వేఱొక వస్తువు కైముత్యన్యాయమున సిద్ధమగు నెడల అర్థాపత్తి.'

అనఁగా ఒక విషయము చెప్పుటచేతనే దండాపూపన్యాయమున మఱియొక వస్తువు స్పష్టముగఁ దెలిసినయెడల అర్థాపత్తియగునని భావము. కైముత్యన్యాయము నియతసంబంధరూపము కాకుండుటచే ఇది అనుమానములో గతార్థము కాదు.[1]

1. మూల గ్రంథములో ఇట '...న చానుమానశంకా కైముత్యన్యాయసంబంధరూపత్వాత్' అని ముద్రితమైనది. ఇచట 'కైముత్యన్యాయస్య అసంబంధరూపత్వాత్—' అని యుండఁదగును. అలంకార సర్వస్వమున ఈ ఘట్టములో 'సమన్యాయస్య అసంబంధ రూపత్వాత్...' అని కలదు విద్యానాథ మహాకవి అలంకారసర్వస్వకారు ననుసరించువాఁడనునది విదితము.

దండాపూపన్యాయ వివరణము :

ఒక కఱ్ఱకు గారెలు గుది గ్రుచ్చి రాత్రి ఘటంకమీఁద పెట్టిరి. తెల్లవాఱి లేచి గారెలు దినఁబోయినవాఁడు మోము తెల్లఁబాఱ 'గారెల కఱ్ఱను ఎలుకలు తినివేసినవి'యని యఱచెనఁట. ఆ మాట వినిన వానికి ఎలుకలు కఱ్ఱనేగాక గారెలను గూడ తినెనని వేఱుగ చెప్పవలెనా ? ఎలుకలముందు కఱ్ఱకు కఱ్ఱయే యాఁగనినాఁడు కమ్మని గారెలా యాఁగునవి ? 'కఱ్ఱను ఎలుకలు తినివేసె' ననుటచే గారెలను కూడ తినవేసెనను అర్థాంతరము చెప్పకయే తెలియుచున్నది. ఇట్లే ఒక వస్తుకథనము వలన అన్యవస్తువు ఇఁక వేఱె చెప్పవలెనా ? యనునట్లు స్పష్టముగ తెలిసినచో అది దండాపూపన్యాయ సిద్ధమందురు.

1. ప్రాకరణికా ప్రాకరణికార్థా వృత్తి :

ఉదా :—

ప్రహతారికులమనోరథములు రథపంక్తులు
వఱలి మున్నెప్రవల జాహ్నవీర;
ప్రసంసితవైరిసంరంభులు కుంభులు
చెలఁగి యింకొకవైపు శ్రేణి గట్ట;
క్రాంతాన్యజవనవిభ్రాజులు వాజులు
రమణ వేఱొకయెడ గుములు గూడ;
ధ్వంసితారాతిసంపత్తులు పత్తులు
చేరి మఱొక్కచోఁ జేరి నిలువ;
మించు చతురంగసేనాసమంచితుండు
సేవణేశుఁడె శ్రీరుద్రదేవు పేరు
విన్న మాత్రాన గుండెలు ప్రీలఁ దలఁకు
ననినఁ బరభూవరుల మాట యడుగ నేల? 177

ఇట ప్రాకరణికమైన సేవణపతి వృత్తాంతము వలన అప్రాకరణికమగు అన్యనరపతుల వృత్తాంతము కైముత్యన్యాయమున సిద్ధించినది.

2. ఉభయాప్రాకరణికార్థాపత్తి :

ఉదా :—

భూరి సారము మేరువు ముజ్జగముల,
మేటి రుద్రేంద్రున కదియు సాటి రాదు;
పొమ్మనంగను మఱి యింకఁ బుడమిలోనఁ
బరమహీభృద్వ్యగుల మాట పలుక వలెనె! 178

ఇందు ఆక్షేపకము మేరు వృత్తాంతము, ఆక్షేప్యము పరమహీ భృత్తులు ఈ రెండును అప్రాకరణికములే. ప్రతాపరుద్రునిముందు మేరువే నిస్సారమని నపుడు ఇఁక అన్యమహీభృత్తులు నిస్సారములని వేఱుగఁ జెప్పనక్కఱలేదు. ఇది కైముత్యన్యాయముచేత సిద్ధించినది.

51. పరిసంఖ్యాలంకారము

(4 విధములు)

లక్షణము : 'ఒక వస్తువున అనేకములకు ఒక్కమాటుగా సంబంధము కలుగుచుండ, వానిలో నొక్క దాని సంబంధమునే నియమించుట పరిసంఖ్య యనఁబడును.'

ఇది ప్రశ్నపూర్వక యనియు, అప్రశ్నపూర్వక యనియు తొలుత రెండు విధములు. ఆ రెండును తిరిగి వర్జనీయము శబ్దగతము కాఁకా నొకటియు, అర్థగతము కాఁగా మఱియొకటియునై పరిసంఖ్యలో మొత్తము నాలుగు భేదము లేర్పడును.

1. శబ్దవర్జనీయ ప్రశ్నపూర్వక పరిసంఖ్య :

ఉదా :

మూఁడు లోకములకు భూషణం బెయ్యది?
ఆంధ్రరాజు, హాటకాద్రి కాదు;
వర్ణ్యుఁ డెవఁడు కవికి? వరవీర రుద్రుఁడు,
మందరాద్రి కాదు మహితలాన. 179

చలమర్తి గండండు శాసింప జగతిని
మదకుంభిగండాల మదవిస్మృతులు;
సత్కళాపోషణ క్రియాచతురగుణుఁడు
వీరరుద్రుండు వెల్గఁగా నోరుగంటఁ
బరగఁ గృష్ణపక్షపు సుధాకిరణునందుఁ
గానఁబడుచుండు నా కళాక్షయముతౌర ! 183

ఇందలి పదములకు ఉభయార్థములను ఇట్లు గ్రహించునది :

1. అహిభయము = పర్వభయము; స్వపక్ష విద్రోహము.
2. గోత్రభేదము = పర్వత విచ్ఛేదము; కులఘాతుకత్వము.
3. కుటిలగతులు = వక్రగతులు; కుత్సితపు వర్తనములు.
4. మదవిస్మృతి = మదస్రావము; గర్వాతిరేకము,
5. కళాక్షయము = కళల తగ్గుదల; లలితకళల క్షయము.

52. ఉత్తరాలంకారము
(2 విధములు)

పరిసంఖ్యలో ప్రశ్న ప్రస్తావము వచ్చుటచే తత్ప్రసంగమున ఉత్తరము ఉపనిబద్ధింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఉత్తరము వలన ప్రశ్న యూహింపఁబడు నెడలను, ప్రశ్న పూర్వకముగా లోకోత్తరములైన ఉత్తరములు వరుసగ నిబద్ధింపఁబడినను ఉత్తరాలంకారము.'

ఈ యుత్తరాలంకారము రెండు విధములని చెప్పినట్లయినది.

1. ఎచట ఉత్తరము చెప్పుటవలననే ప్రశ్న యిది యని యూహింపఁబడునో యది యొక యుత్తరాలంకారము ;
2. ఎచట ప్రశ్న - ఉత్తరము, ప్రశ్న - ఉత్తరము, అను రీతిని ప్రశ్నోత్తర మాలిక పొడచూపునో యట రెండవ యుత్తరాలంకారము.

1. ఉత్తరోన్నేయ ప్రశ్నరూపోత్తరాలంకారము :

మానినీ వృత్తము

నెచ్చెలి! యీ భువినెల్లఁ బ్రసిద్ధము నేర్వవు నేఁడును జేలవుగా
ముచ్చటఁ గాకతి వీరుఁడు భూపతి ముద్దుకరంబు గ్రహింపఁగనే,
హెచ్చెను ధర్మము సుస్థిరమై కడు నింపులు సొంపిరి పోవఁగ వే
విచ్చెను భూసురహృత్కమలమ్ములు పేరిమిఁ గల్మిలు సొంపెసఁగన్.

"ఓయీ ! లోకప్రసిద్ధమైన యీ సంగతి నేఁటికిని నీకు తెలియదా! ఎంత బేలవు ? ప్రతాపరుద్రుఁడు రాజ్యాభిషిక్తుఁడు కాఁగనే ధర్మము సుప్రతిష్ఠితమైనది. భూసురులు పూర్ణసంపదలతో విలసిల్లుచున్నారు' అని, యొకఁడు తన మిత్రుని కిచ్చిన యుత్తరముతో ప్రతాపరుద్రుని రాజ్యమున ధర్మపరిపాలనము గలదా ? భూసురులకు సేమమా ? అను ప్రశ్న వేయఁబడినదని యూహింపఁబడినది. కావున ఇది ప్రథమోత్తరాలంకారము.

ప్రశ్న ఉత్తరమువలన ఊహింపఁబడినది (అనుమితమైనది) కనుక ఇది యనుమాన మేల కాదు ? అని శంకింపరాదు. పక్షధర్మాదులగు అనుమాన సామగ్రి యిట లేదు. కావున ఇది యనుమానము కాదు.

2. ప్రశ్నోత్తరమాలిక :

ఉదా :-

వరధనం బది యెయ్యది? స్వకుల విద్య;
పొసఁగు లాభమ దెద్ది? సత్పురుష మైత్రి;
చారునగరము నెయ్యది? యోరుగల్లు;
రా జెవండగు? రుద్ర భూరమణ వరుఁడు. 185

యిట ప్రశ్నోత్తరములు మాలికవలె వరుసగ నిబద్ధింపఁబడుటచే ఇది ద్వితీయోత్తరాలంకారము.

ఇది పరిసంఖ్యలోనే యంతర్భావము నొందు ననఁ జెల్లదు. వ్యవచ్ఛేద్య వ్యవచ్ఛేదకభావము వివక్షితమైనపుడే పరిసంఖ్యయగును. ఈ యలంకారమున ప్రశ్నకు ఉత్తరము మాత్రమే వివక్షితముగాని, ఆ యుత్తరము వలన అన్యనిషేధము కలుగవలెనను వివక్షలేదు.

53. వికల్పాలంకారము

మీమాంసాన్యాయ ప్రస్తావమున వికల్పము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'సమానబలయుక్తములగు రెండు వస్తువుల కొకచో నొక తూరిగనే ప్రాప్తి కలుగఁగా, విరుద్ధములగు నవ్వాటికి ఏకకాలమునఁ ప్రాప్తి పొసఁగదు. కావున వానిలో దేనినో యొకదానికే సంభవము చెప్పిన వికల్పము.'

ఇట యుగపత్ప్రసక్తములగు నా రెండింటిని ఔపమ్యగామమగు చాతుర్యము స్ఫురించును. కాన ఇంపైన యిది యలంకారమగును. ఈ చారుత్వాతిశయమే 'కృష్ణలోనో గోదావరిలోనో స్నానము చేయుము' అనురీతి నుండు లౌకిక వికల్పములనుండి దీనికి వైలక్షణ్యమును సిద్ధింపఁజేసినది.

సుగంధి వృత్తము

ఉదా :-

భూమి పాలులార! మీరు పూను విండ్లొ, మౌళులో,
యోమ నాత్మ గౌరవంబు నోజ వంపుఁడీ! వెసన్,
శ్రీమదాంధ్ర నాయకేంద్రు చెన్నుమీఱు నంఘ్రులో
భీమవింధ్యపంక్తులో భువిన్ సమాశ్రయింపుఁడీ! 186

ప్రతాపభూపతి శత్రురాజులపై దాడి వెడలెను. అపారమగు నాతని సేనను అమానుషమగు నాతని పౌరుషము నెఱింగిన శత్రు రాజమంత్రులు తమ రాజులకు పై విధముగ హితవు చెప్పిరి. ఇట రాజులకు కర్తవ్యములు రెండు: విగ్రహము చేయుటకైనచో ఆకర్ణాంతము అల్లెత్రాటిని లాగి, బాణమును ఎక్కిడి, ధనుస్సును వంపవలెను; సంధిచేయుటకైనచో వీరరుద్రునకు కానుక లిచ్చి, శిరములువంచి, యాతని పాదములపై పడవలెను. అభిమాను లాట ధనుర్నమనము; ఆత్మరక్షణకై శిరోనమనము, ఈ రెండును సమానబల ప్రాప్త ములే యైనవి. సంధి విగ్రహములు విరుద్ధములు. విండ్లు వంచుట; శిరములు వంచుట అను క్రియలు ఒక తూరియే సంభవింపవు. కావున విండ్లు వంచుటో, శిరములు వంచుటో చేయుఁడని ఆదేశింపఁబడినది కనుక ఇది వికల్పమైనది.

54. సముచ్చయాలంకారము

(5 విధములు)

వికల్పమునకు విరుద్ధమగుటచేత సంశయము సముచ్చయము ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'గుణములకుఁగాని, క్రియలకుఁగాని ఒకచో సమావేశము వర్ణింపఁబడిన సముచ్చయము.'

1. గుణసముచ్చయము :

మాలినీ వృత్తము

ఉదా :—

వితతసితయశుండా వీరరుద్రుండు వేడ్కన్
శ్రితనృపతిగణుండై సింహపీఠంబు నెక్కన్
క్షితి సుజనమనంబుల్ చెన్నుగాఁ దేఱె; శత్రు
ప్రతతిహృదయముల్ వే వన్నెపాయం గలంగెన్. 187

ఇట సుజనమనః ప్రసాదము, అహితమనః కాలుష్యము ననుగుణములకు సముచ్చయము చెప్పఁబడినది.

2. క్రియాసముచ్చయము :

ఉత్సాహా వృత్తము

ఉదా :—

పూవుఁబోఁడిఁజూచు నృపతి పొల్పెసంగు చూపులన్;
బూవువిల్తుఁ డలరి చేరుఁ, బోవుఁ బ్రణయకోపమున్;
శ్రీవిలాస మెసక మెసఁగె స్మేర మౌర! వారిజా
క్షివిధంబుఁ గనఁగ హృదయసీమ విచ్చు నెచ్చెలీ! 188

నాయికను జూచి సఖ్యులనుకొను మాట లివి : ఇందు ప్రియదర్శనము, మదనాగమనము, కోపశమనము, స్మేరోదయము అను క్రియలకు సముచ్చయము వర్ణింపఁబడుటచే ఇది క్రియాసముచ్చయము.

ఈ రెండుదాహరణములును భిన్నవిషయములు. ఈ యలంకారము ఏక విషయమునను ఇట్లు సంభవించును :

1. ఏకవిషయ సముచ్చయము :

కుసుమితలతావేల్లితవృత్తము

ఉదా :

శ్రీ వీరాధీశేంద్రు పదయుగళీసేవకై యోరుగంటన్
గావింపంగా జాగు నరపతి, తత్కాంత యెంతేని వంతన్
భావావేగం బొప్ప వెస నడచున్, ద్వారముం జేరుఁ, జూచున్,
రావా! నాథా! హా! యనును, వణఁకున్, వ్రాలెడున్, మూర్ఛపోవున్.

ఇట ప్రతీక్షాగమన దర్శన, భాస్యాహ్వాన, కంపన పతన, మూర్ఛన లనెడి క్రియలన్నియు ప్రోషిత భర్తృకైకవిషయము లగుటచే ఇది ఏకవిషయ క్రియా సముచ్చయమైనది.

4. గుణక్రియా సమస్త సముచ్చయము :

ఉదా :—

కదలి రథాశ్వహస్తిభటకాండభయంకరసేనతోడ ను
న్మదనరపాలతూలఘనమారుత మాంధ్రనరేంద్రుఁ డెత్తిరాఁ
బెదరఁగఁ జూపులున్, మొగము వెల్వెలవోవ, వణంక మేను, లోఁ
జెదరఁగ గుండె, నట్టడవిఁ జేరఁగ బాయుదు రౌర ! వైరులున్.

ఇందు గుణక్రియల కొకచో సమావేశము చెప్పఁబడుటచే ఇది గుణ క్రియా సముచ్చయము.

5. ద్వితీయ సముచ్చయము :

సముచ్చయ సామ్యమున ద్వితీయ సముచ్చయము నిరూపింపఁబడు చున్నది :

లక్షణము : 'ఒక కార్యమును సాధించుటకై పలుకారణములు ఖలేక పోత న్యాయమున నుద్యోగించెనేని అదియు సముచ్చయమే యగును.'

ఒక్కచో పలుకారణములకు సమావేశము గలుగుటచే ఇది సముచ్చయ మని యన్వర్థము.

మేదినీ వృత్తము

ఉదా:—

విమలము కీర్తి, సన్నుతము విద్య, శక్తి నిస్సీ
మము, కుల ముత్తమంబు, నుడి మాన్య, మీవి స్తుత్యం
బు, మధుర మాత్మమూర్తి, నృపముఖ్యుఁ, గాకతీంద్రుం
గొమరు గుణాలు చేయు నివి కూడి లోకసేవ్యున్. 191

ఇట ప్రతాపరుద్రుని లోకసేవ్యునిఁ జేయుటకు విమలకీర్తి లోనగునవి యొక్కటొక్కటియుఁ గారణములేయైనను, అవి యన్నియు ఖలేకపోత న్యాయమున నొక్క మాఱుగఁ జేరినవి కావున ఇది ద్వితీయ సముచ్చయము.

ఖలేకపోతన్యాయము

ఖలము = కళ్ళము; కపోతములు = పావురములు; వీనికి సంబంధించిన దీ న్యాయము. ఈ న్యాయమునకు పంచతంత్ర మందలి చిత్రగ్రీవుఁడను కపోత రాజుకథ మూలము. సంగ్రహముగ ఆకథ యిట ఉదాహరింపఁబడును:

తొల్లి ఒకానొక కళ్ళములో బోయవాఁ డొకఁడు వల పన్ని, దూరమున పొంచియుండెను. చిత్రగ్రీవుఁ డను కపోతరాజు నిజపరివారము వెంటరాఁగా ఆకసమున ఎగురుచు, కళ్ళములోని ధాన్యపుగింజలను చూచి, యట సపరివార ముగ వ్రాలి, తానును తక్కిన కపోతములును వలలో తగుల్కొనినవి. అంత అవి పరస్పరము మంతనము లాడుకొని, యన్నియు కలసి, వలతోఁ బాటుగ ఎగిరి, బోయనికి కనఁబడనంత దవ్వేగి, యట హిరణ్యకుఁ డను మూషికమిత్రు నిచే వలత్రాళ్ళం దెగఁగొఱికించి, బంధవిముక్తిం జెందినవి.

పదుగురు కలిసి, యొక కార్యమును సాధించినపుడు ఈ ఖలేకపోత న్యాయము ప్రసక్తమగును.

55. సమాధ్యలంకారము

కారణ ప్రసంగము వలన సముచ్చయానంతరము సమాధి ప్రతిపాదింపఁ బడుచున్నది:

లక్షణము : 'కార్యసాధనమున కొక కారణము ప్రవృత్తిము కాఁగా కాకతాళీయముగా వేఱొక కారణముగూడ నొనఁగూడి కార్యమును సుకర మొనర్చిన సమాధి.'

క్షమావృత్తము

ఉదా :—

బల నుడిగిన యా వైరివీరుల్ మృదూ
క్తుల నృపతిమహేంద్రుం బ్రశాంతాగ్రహుం
జలుపఁ దలఁచి సంస్థానముల్ సేయ నో
ళులఁ గసవలి రాల్చెం ద్రుణంబుం గృపన్. 192

గ శాంగణమున, వీరరుద్రుని కోపమును శాంతింపఁ జేయుటకు వైరి నృపతులాతనిని స్తుతించుచుండగ. ఇంతలో స్తుతింపఁ దెఱచిన వారి నోళులలోఁ గాకతాళీయముగా గాలి కెగిరవచ్చి, గడ్డిపోఁచలు పడినవి. అని యిటఁ జెప్పఁ బడినది కోపశాంతికి స్తుతి ప్రధానకారణము; కాకతాళీయముగ నోటిలో తృణమువడుట అప్రధాన కారణము అనఁగా గాలి గదుసఁగఁజేయు స్తోత్రము ననే ప్రతాపరుద్రుని కోపము తగ్గినది. అందుకుఁ దోడు ఈ తృణపాతము 'అయ్యో! పాపము! కస్తురి గుస్తరించు తాంబూల చర్వణము చేయవలసిన వీరినోరు తృణచర్వణము చేయుచున్నదిగా!' అను భావము నుదయింపఁజేసి, కోపమును పూర్తిగాఁ జల్లార్చివేసినది. అప్రధానకారణమును, కాకతాళీయము నైన తృణపాతము కోపశాంతి సంపాదనకార్యమున సౌకర్యమును గూర్చెను కావున ఇది సమాధ్యలంకారమైనది.

లోకన్యాయ మూలాలంకార ప్రస్తావము

56. భావికాలంకారము

లోకన్యాయ మూలకములగు అలంకారములలో అన్నిటికంటె చమత్కారాతిశయముగల దగుటచే తొలుత భావికము ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'అత్యద్భుత చరితములను వర్ణించుటవలన భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షమైనట్లు గన్పట్టుచో భావికము.'

భూతభావ్యర్థములు అతీతానాగతములగుటవలన ప్రకృతము ప్రత్యక్షములుగా నుపరుద్ధములుగావా! కానేరాదు. అప్రస్తుత వర్ణనమువలన భావకహృదయమున నట్టి భావన గలుగును. సంస్కారవిశేషరూపమగునట్టి భావనోద్రేకమున భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షములుగాఁ దోఁచుట యసంభవము గాదు. దూరదేశగతుఁడును, విరహియునగు వానికి అసకృద్ధ్యానమున నెచ్చటనో, దేశాంతరమునను న్న స్వకామిని ప్రత్యక్షముగఁ దోఁచినట్లగుట లోకానుభవసిద్ధము. అట్లే కావ్యతత్త్వజ్ఞులు కావ్యగతార్థప్రసృత తత్త్వమును అసకృద్ధ్యానము చేసి భూతభావ్యర్థములను సాక్షాత్కరించుకొందురని భావము.

అతిప్రసక్తి - నిరాసము

1. ఇది స్వభావోక్తి కాదు; స్వభావోక్తిలో వస్తుస్వభావము అన్యూనానతిరిక్తముగ వర్ణింపఁబడును; భావికమునందో అత్యద్భుతరీతిని వర్ణింపఁబడును. కావున నివి రెండొంటితో నేకార్థములు గావు.

2. ఇది రసవదాద్యలంకారము గాదు. రసవదాద్యలంకారమున విభావాద్యనుసంధాన ద్వారమున భావింపఁబడఁగా నందు అత్యద్భుత రూపమున వస్తువు ప్రత్యక్షమగును,

అనఁగా భావికమున అత్యద్భుతములగు భూతభావ్యర్థములు భావకునకు సర్వజ్ఞునకువలె తత్తత్కాలములతో గోచరించును.

రసవదాద్యలంకారములోనో అద్వైతజ్ఞానివలె 'ఇవి నావి; ఇవి పరునివి' మొదలగు విశేషభావములుపోయి, విభావాదులు సాధారణములై సహృదయునకు రసాదులాస్వాద్యము లగును

3. ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారముగాదు. భావికమున భూతభావ్యర్థములకు ప్రత్యక్షతాధ్యవసాయము లేదు.

భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షములుగా అధ్యవసితము లగుటను, వాచకము లేకపోవుటను. ఇది ప్రతీయామానోత్ప్రేక్ష యేయగునని శంకాభిప్రాయము.

అప్రత్యక్షములగు భూతభావ్యర్థములు దీనిలో ప్రత్యక్షములుగ అధ్యవసితము లగుటలేదు; కావ్యజ్ఞులచేత భావనామహిమవలన అవి ప్రత్యక్షములుగా చూడఁబడుచున్నవి. కావున ఇది యుత్ప్రేక్ష కాదని సమాధానము.

4. ఇది భ్రాంతిమదలంకారమును గాదు. భూతభావ్యర్థములను ప్రత్యక్షములుగ భావించు సహృదయు భావన భ్రాంతిజనకము గాదు.

భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షములుగ తోఁచుట యథార్థజ్ఞానమున అసంభవము. అట్టిది భ్రాంతితోనే కలుగును. కావున ఇది భ్రాంతిమదలంకారములోనే చేరిపోవునని శంకాభిప్రాయము.

అట్లుకాదు; యోగికి చిత్తైకాగ్ర్యవశమున సర్వవస్తుసాక్షాత్కారము కలిగినట్లు సహృదయునకును భావనాఖ్య సంస్కారవిశేషమువలన భూతభావ్యర్థములు ప్రత్యక్షములగును; ఇది భ్రాంతిజ్ఞానము కాదు. కావున ఇట భ్రాంతిమదలంకారమునకు ప్రసక్తి లేదని సమాధానము.

కనుక ఇది సర్వాలంకార విలక్షణమే యని సిద్ధాంతము.

భావము అనఁగా కవి యభిప్రాయము; అది శ్రోతహృదయమున ప్రతిబింబ రూపమున తోఁచును. కావున ఈ యలంకారమునకు భావికమను పేరు సార్థకము.

ఉదా :—

నింగిని రంగవల్లికల నింపుచు నిం పెసలారు పీరరా
ణ్మంగళ వైజయంతిని రమాపతి భాసిలుఁ గ్రోడరూపియై
సంగతమైతదీయసితశాతవిశాలమహోగ్రదంష్ట్రికా
రంగమునం జెలంగుధర గ్రాలును పంకపు బిందు పొందికన్. 193

ఇందు అష్టాదశద్వీపసహితమైన ధర మహావరాహదంష్ట్రాగ్రమున నొక మృద్బిందువు రీతినున్నదని యద్భుతసరణిని వర్ణించుటచే ఆయుత్తుంగ ధ్వజమును, అందలి వరాహమును, తదగ్రదంష్ట్రికయు, దానిపై బురదచుక్కగనున్న భూమియును అను నీ ప్రకారమున అసకృద్భావన గలిగి దానివలన నా చిత్తమంతయుఁ గనులకుఁ గట్టినట్లు తోఁచును.

౫౭ ప్రత్యనీకాలంకారము

భావికము పిమ్మట లోకన్యాయ మూలమే యైనట్టి ప్రత్యనీకము నిరూపింపఁబడుచున్నది:

లక్షణము : 'ఎచట ప్రబలుఁడగు శత్రువునకు ప్రతీకారము చేయరామి తదీయునకు అపకారము చేసినట్లు వర్ణింపఁబడునో యచట ప్రత్యనీకము.'

ఉదా :—

కాకతిపతి శౌర్యప్పుఁ బెఱ
ఢాకకుఁ డా కోడి బడబ డాఁగుచు గాంభీ
ర్యైకగుణంబునఁ దత్సఖు
నా కడలిఁ గలంచు నొంచు ననవరతంబున్. 194

'గాంభీర్యగుణమునఁ దత్సఖుఁడు' అనుటవలన సముద్ర వీరరుద్రులకు సామ్యము స్ఫురించినది. కావున నే లౌకిక న్యాయసిద్ధమైన యిది యలౌకికమై యలంకారమైనది.

బడబాగ్ని ప్రబలుఁడగు ప్రతాపరుద్రు నేమియు చేయఁజాలక గాంభీర్య గుణములో వానికి మిత్రుఁడైన సముద్రుని బాధించె ననుటచే ఇది ప్రత్యనీకము.

బలవంతుఁడైన వాని నేమియు అనఁజాలక 'అత్తమీఁది కోపము దుత్తమీఁద తీర్చె' నన్నట్లు, వానికి సంబంధించిన వారిపై పగదీర్చుకొనుట లోకసిద్ధము. తన్మూలక మగుటచే ఇది లోకసిద్ధమైనది. అనీక మనఁగా సేన; దానికి ప్రతినిధి ప్రత్యనీకము. తత్తుల్యముగావున ఇది యన్వర్థము. దీనికి వైరి ప్రాబల్యమును ప్రసిద్ధము చేయుటయే ప్రయోజనము.

౫౮. వ్యాఘాతాలంకారము

లోకన్యాయ సిద్ధమే యగుట తత్ప్రస్తావమున వ్యాఘాతము నిబద్ధింపఁబడుచున్నది:

లక్షణము : 'ఒకవస్తువు ఏ యుపాయముచేత ఒకనిచే సాధింపఁబడునో, ఆ వస్తువే ఆ యుపాయము చేతనే మఱియొకనిచే వేఱుగాఁ జేయఁబడుచో వ్యాఘాతము.'

ఉదా:—

కాంచనశైలధీరుఁ డల కాకతిపుణ్యకులాభిజాతుఁడే
మించెను నాభిజాతుని నమేయకళావిభవంబులోన నేఁ
డెంచఁగఁ గేలుదోయి నుదయించిన వారికి గ్లానితోనఁ గ
ల్గించెను జూడఁగా నుదయహీనత, యానతరాజమాన్యుఁడై. 195

బ్రహ్మ[1] చేతులనుండి యుదయమొందిన రాజులను చేతులతోనె వీర రుద్రుఁడు ఉదయహీనులను జేసెననుటచే ఇది వ్యాఘాతము.

సమన్వయము : ఒక కర్తయగు బ్రహ్మచే బాహు సాధనములతో క్షత్రియోదయ కార్యము సాధింపఁబడినది. మఱియొక కర్తయగు వీరరుద్రునిచే ఆ బాహు సాధనములతోనే క్షత్రియనాశరూప కార్యము సాధింపఁబడినది.

నిష్పాదితమైన వస్తువుయొక్క వ్యాహతి వర్ణింపఁబడుటచే ఇది వ్యాఘాతమని సార్థకముగ వ్యవహరింపఁబడుచున్నది.

59. పర్యాయాలంకారము
(2 విధములు)

వ్యాఘాతములో వస్తుసాధనము-తద్వ్యాఘాతమునను క్రియలు క్రమముగా ఉండుటచే క్రమప్రసక్తి వచ్చినది. తత్క్రమ ప్రసంగమున తన్మూలకమే యగు పర్యాయము చెప్పఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'ఒక ఆధేయము క్రమముగ అనేకాధారముల యందున్నను, ఒక ఆధారమునందు అనేకాధేయము లున్నను పర్యాయము.'

ఇట్లీ పర్యాయము రెండు విధములని తేలినది.

అతిప్రసక్తి నిరాసము

1. ఇది విశేషాలంకారముతో గతార్థముగాదు. అందు ఒక వస్తువునకు అనేకాధారములలో యుగపదవస్థానము విహితము. ఇందో క్రమావస్థానము.

---

1. 'బాహూ రాజన్యః కృతః' అని పురుష సూక్తము.

2. ఇది సముచ్చయాలంకారమువలెనే తోచిపోవు నటువంటిది కాదు. సముచ్చయమందువలె ఒక వస్తువునందు అనేక వస్తువుల యుగపద్వర్తనమే విహితము. పర్యాయమునందో క్రమికావస్థితి యావశ్యకము.

1 ప్రథమపర్యాయము :

ఉదా. —

తొల్లి యజ్ఞవరాహదంష్ట్రికఁ దోఁచెఁ; బిమ్మట మెలుగా
నుల్లసిల్లు రసాతలేంద్ర మహోరగ ప్రభుమౌళి; భూ
పల్లవాధర, నేఁడు మంగళవల్లియై విలసిల్లు రా
డ్వల్లభుం డగు కాకతీంద్రుని బాహుమంజుల పీఠికన్, 196

ఇట ఒక మేదినియే క్రమముగా అనేక స్థలములలో నుండె నఁటచే ఇది ప్రథమ పర్యాయాలంకారము

2. ద్వితీయ పర్యాయము :

ప్రియంవదా వృత్తము

ఉదా :—

వెలఁది చెంతఁ బలు వీరవాక్యముల్
వెలయఁజేయు నరివీరు జిహ్వనే
చెలఁగు వైరిగజసింహుఁడైన యా
తెలుఁగుఁ జేనిఁ గన దీనవాక్యముల్. 197

ఇట ఒక శత్రురాజ జిహ్వమీఁదనే వీరాలాపములు, దీనాలాపములు క్రమముగ చెలఁగిన వనుటచే ఇది ద్వితీయ పర్యాయము.

60 సూక్ష్మాలంకారము

(2 విధములు)

ఒక ఆధారమున అనేకాధేయముల వర్తనము పర్యాయమున ప్రసక్తమైనది. తత్ప్రసంగమున తదనంతరము ఒక వస్తువునందే సంలక్షితత్వము అసంలక్షితత్వము అను ధర్మములుగల సూక్ష్మాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : "అసంలక్షితమైన సూక్ష్మార్థమును ప్రకాశింపఁజేసిన సూక్ష్మాలంకారము."

ఎచట స్థూలబుద్ధులకు తెలియరాక ఆయా యింగితాకారములఁ బట్టి. నిశితబుద్ధులే యెఱుంగఁదగిన యొకానొక సూక్ష్మార్థము ప్రకాశింపఁజేయఁబడునో యట సూక్ష్మాలంకారము ప్రసక్తమగునని భావము.

మంజుభాషిణీ వృత్తము

ఉదా :—

గురులున్నచోఁ బ్రియునిఁ గూర్చి దాసి రాన్
విరిబోణి చిన్నగవు నెగ్గ మోవిఁ, గ
స్తురి మేనఁ బూసికొని చూచి, వేగఁగై
విరితమ్మి మోడ్చు నొక వింతచాతురిన్. 198

ఒక శృంగారనాయకుఁడు సంకేత సమయమును నెఱిఁగిరమ్మని, తన దాసిని నాయిక కడకు పుత్తెంచెను. అది 'తీరా' వచ్చునప్పటికి నాయిక యొంటరిగ లేదు. గురుజనులు కంటకములవలె నున్నారు. పలుపోకలదంటయైన యా కొంటెన కత్తె ఏదో పనిమీఁద వారికడకే వచ్చినట్లు, నాయికా గురుజనముతో ప్రసంగించుచునే నేర్పు మెఱయ కన్నుగీఁటి, బొమలెగుర వైచినది, 'సంకేత కాల మెప్పు' డన్నట్లు. తదింగితమున దాని యుద్దేశ నాయిక గ్రహించినది. వేగమే కస్తురిబరణిని తీసి, మేన కస్తురి పూసికొనినది ; చేతిచెందమ్మి మోడ్చి పట్టుకొనినది.

ఇట 'నల్లని కస్తురి, తమ్మి మోడ్పు' అను వానివలన చీకటివేళ, రేయి సంకేతకాలమని తెల్పినట్లయినది స్థూలబుద్ధులగు గురుజనులు తెలియ నేరని యర్థమును నిశితబుద్ధియగు నాయిక యెఱింగి, యిట్లు ప్రకటించినది కావున ఇది సూక్ష్మాలంకారమైనది.

ఇంగితమువలన గ్రహించిన సూక్ష్మార్థమును ప్రకాశింపఁజేసిన ఒకటియు, ఆకారము వలన గ్రహించిన సూక్ష్మార్థమును ప్రకాశింపఁజేసిన వేఱొకటియు అని సూక్ష్మాలంకారము రెండు విధములు. వీనిలో ప్రస్తుతోదాహరణము ఇంగిత హేతుకమున కీయఁబడినది. ఆకారహేతుకసూక్ష్మమునకును ఉదాహరణ మిట్లే యూహించునది.[1]

1. 'బుద్ధికారితములగు భ్రూవిక్షేపాది చేష్టలు ఇంగితములనియు, బుద్ధికారితములుగాక, సత్త్వజములగు అశ్రుపాతరోమాంచాదులు ఆకారములనియు వ్యవహరింపఁబడు'నని చక్రవర్తి యను ఆలంకారికుఁడు వివరించెను.

61. ఉదాత్తాలంకారము

లోకన్యాయ మూలమే గావున తత్ప్రస్తావమున ఇట ఉదాత్తాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'సమృద్ధ వస్తువర్ణనము ఉదాత్తాలంకారమగును.'

కవి ప్రతిభోల్లసితమైన సంపత్సమృద్ధి వర్ణనమే యిట వివక్షితము. కావుననే యది యలౌకికమై, కావ్య శోభాహేతువై యలంకారమగునని భావము.

ఉదా :–

మణిభూషణ వృత్తము

శ్రీ లెసంగెడి మహోంధపురిన్ బుధతల్లజుల్
మేలురత్నములు తాపిన మేలిమిమేడలన్
జాల ఠీవి వసియించుచు సమ్మదమొందుదుర్
బాలు రాడఁ గలభంబులపైఁ గని ముంగిటన్. 199

'ఓరుగంటిలో వీరరుద్రుని పండితులు నివసించునవి మణులు దాపిన బంగరు మేడలు. వారిబాలురు ఏనుఁగుగున్నల నెక్కి యాటలాడుదురు.' అని ఆంధ్రదేవు నాస్థాన విద్వాంసులు సంపత్సమృద్ధి వర్ణింపఁబడుటచే ఇది ఉదాత్తాలంకారమైనది. రుయ్యకాదులు కొందఱాలంకారికులు 'అంగభూతమగు మహాపురుష వర్ణనము కూడ ఉదాత్తాలంకారమే' (అలం. స. 231 పు) యనిరి. అనఁగా, తన్మతమున ఉదాత్తాలంకారము ఇట్లు రెండు విధములు : 1. సమృద్ధ వస్తువర్ణనము. 2. అంగభూతపురుష వర్ణనము. మొదటి దానికి ఉదాహరణము నిరూపింపఁబడినది గదా! ఇఁక రెండవదాని కుదాహరణము :

'త దిద మరణ్యం యస్మిన్ దశరథవచనానుపాలనవ్యసనీ
నివసన్ బాహుసహాయ శ్చకార రక్షః క్షయం రామః' (అలం.స.231పు)

'పూజ్య పితృవాక్య పాలన ముఖ్యధర్మ
ధూర్వహుండైన రామచంద్రుండు నిలిచి,
బాహుమాత్ర సహాయుఁడై వఱలి, దుష్ట
దానవులఁ జెండినట్టి దీ కాననంబు.'

అనఁగా వర్ణనీయ మహత్త్వము ప్రకరణము. ఇట్టిచో పైరీతిని అంగముగు రాము వర్ణనము (మహోజ్జ్వల వర్ణనము) చేయఁబడినది. కనుక ఇది ద్వితీయోదాత్తమని వారి అభిప్రాయము. 'అలంకారము కావ్యాత్మ' యను భావమేలిన ప్రాచీనుల మతానుసారము ఈ ద్వితీయోదాత్తాలంకారము సంభవము. 'వ్యంగ్యము కావ్యాత్మ' యను ఆనందవర్ధనాభినవ గుప్తాదుల మతమున దీని కవకాశమే లేదు. కావుననే ధ్వనిసిద్ధాంతబద్ధాదరుఁడగు విద్యానాథుఁడు ద్వితీయోదాత్తాలంకారమును పేర్కొనలేదు.

62. పరివృత్త్యలంకారము

(3 విధములు)

ఉదాత్తమున సమృద్ధ వస్తుప్రసంగము వచ్చినది. వినిమయము సమృద్ధి హేతుకము, కావున దాని పిమ్మట పరివృత్తి నిబద్ధింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'సమన్యూనాధికములగు వస్తువులకు సమాదిన్యూనవస్తువులతో వినిమయము గలిగిన పరివృత్తి.'

వినిమయ మనఁగా ఒక వస్తువిచ్చి వేఱొక వస్తువును దీసికొనుట. ఇచ్చిన వస్తువు, తీసికొనిన వస్తువు సమముగా ఉన్నచో సమపరివృత్తి యనియు, తక్కువ వస్తువిచ్చి యెక్కువ వస్తువు దీసికొనినచో న్యూనదానాధికాదాన పరివృత్తి యనియు, అధికవస్తువిచ్చి యల్పవస్తువును గైకొన్నచో అధికదానన్యూనాదాన పరివృత్తి యనియు పరివృత్త్యలంకారము మూఁడు విధములని భావము.

1. సమపరివృత్తి :

ఉదా :-

కవిరాజవిరాజితము

అమృతము లొ లెక్కఁడి పల్కులఁ గులెక్కఁడి యాత్మకృతుల్ వగరుద్రమహీ
రమణకళాంకున కంకిత మిచ్చి సుగమ్యకవిత్వమహత్త్వకళల్
గొమరెసలారు కవీంద్రులు పొందిరి కూర్మి న దేంద్రము హేంద్రునిచే
సమదగజేంద్రసహస్ర ముపాయనసత్కృతి స్వాంతము సంతసిలన్.

మహాకవులు మహాకావ్యములను వీరరుద్రున కంకిత మిచ్చి, మదగజసహస్రమును ఆయన వలన సత్కార రూపమున పొందిరి. ఇట 'మహాకావ్యములు-మదగజసహస్రము'లను దానాదానవస్తువులు సమములు గావున ఇది సమపరివృత్తి

2. న్యూనదానాధిదానాన పరివృత్తి :

ఉదా :-

సామంతమహీకాంతులు
సామజహయరాజి నిచ్చి, సదమలకరుణా
ధామాపాంగతరంగము
భూమిపుఁ డగురుద్రువలనఁ బొందిరి సుకృతిణ. 201

సామంతులు ఉడుగర పెట్టిన దంతావళములును, తురంగములును, సకల లక్ష్మీసనాథుఁడగు వీరరుద్ర జననాథున కొక లెక్కలోనివి గావు; అవి యల్పములు; ఆ సార్వభౌముని కృపావలోకనమో సుపగజములనేయేమి, మహారాజ్యములనే ప్రసాదించు మహిమ గలది కావున అధికము. అల్పములైన గజాదు లిచ్చి, యధికమైన కృపావలోకనమును రాజులు పొందిరనుటచే ఇది ద్వితీయ పరివృత్తి.

3. అధికదాన న్యూనాదాన పరివృత్తి :

ఉదా :-

వీరరుద్రువలనివెఱపున నడవికిఁ
బాటి, డాఁగికొనినవైరినృపులు
స్వర్ణభూష లిచ్చి, వల్కలంబులఁ గొందు
రాటవికులనుండి చేటు దొలఁగ. 202

ఇట ఇచ్చిన సువర్ణభూషణముల కంటెఁ దీసికొనిన నారచీరెలు అల్ప మూల్యములు గలవి, కావున ఇది అధికదానన్యూనాదాన మను తృతీయ పరివృత్తి.

ఇఁక శృంఖలాన్యాయమూలాలంకార ప్రస్తావము

63. కారణమాలాలంకారము

లక్షణము : 'పూర్వపూర్వవస్తువులు ఉత్తరోత్తర వస్తువులకు కారణ ములైనచో కారణమాల.'

ఉదా :-

సదమలవిద్యచే వినయసంపద, సద్వినయమ్ముచేత శ్రీ
ప్రదగుణవార, మాసుగుణరాజిఁ బ్రజాహృదయానురాగమును,
బొదలుఁ గ్రమంబుగా సకలభూవరమౌళి కిరీటకోటి భా
స్వదురుమణిప్రభాకలితపాదుఁడు రుద్రునియందుఁ బొందికన్. 203

ఇందు పూర్వపూర్వములగు విద్యాదులు ఉత్తరోత్తరములగు వినయాదులకు కారణములు, గావున ఇది కారణమాలయైనది.

64. ఏకావళ్యలంకారము

(2 విధములు)

కారణమాల కొకింత విపరీత లక్షణముగల దౌటచే తదనంతరము ఏకావళి నిరూపింపఁబడు చున్నది :

లక్షణము : 'పూర్వపూర్వమునకు ఉత్తరోత్తరము క్రమముగా విశేషణమగు నేని ఏకావళి యగును.'

ఇది స్థాపనమున నొక విధము, అపోహానమున వేఱొక విధముగాఁగ రెండు తీరులు.

1. ప్రథమైకావళి :

శాలినీవృత్తము

ఉదా:—

వీరరుద్రరాజధాని వెల్గు విజ్ఞరాజిచే,
సారవిజ్ఞపౌరపాళి సంపదాళిపెంపునన్,
శ్రీరమావిలాసకేళి చెన్నుమీఱు స్థైర్యమే
పారి సారె సారె కౌర ! యాంధ్రరాజభద్రముల్. 204

ఇందు పూర్వపూర్వమందున్న రాజధాని లోనగువానికి ఉత్తరోత్తరమందున్న విజ్ఞులు మున్నగు వారిస్థితి విశేషము చేయఁబడి, తదుపస్కారకారణమగుటచే ఇది ప్రథమైకావళి.

2. ద్వితీయైకావళి :

ఉదా :—

క్రౌంచపదవృత్తము

రాజ్యముకా బారాజ్యము లక్ష్మీప్రభుసూనుఁడు ప్రజ లెటుఁ గారో;
ప్రాజ్యరమావైభోగము నానోపదు ప్రవరణక్షమ పఱలఁగ లేదే;
పూజ్యగుణాఢ్యుల్ పౌరులు గారి భువనభరణపరమురహరి శ్రీ సా
మ్రాజ్యధురాధౌరేయుఁడు వీరప్రభువెన్నృపతియయి రహిఁ సెసఁగండే.

ఇచట పూర్వపూర్వములగు రాజ్యాదులకు ఉత్తరోత్తరములగు ప్రజాదులు అపోహానమున విశేషణములై యున్నవి అని ద్వితీయైకావళి.

65. మాలాదీపకాలంకారము

పూర్వోత్తర పదములకు విశేష్య విశేషణ భావముగల ఏకావళియనంతరము పూర్వోత్తర పదములకు ఉపకార్యోపకారక భావముగల మాలాదీపకాలంకారము నిరూపింపబడుచున్నది :

లక్షణము : 'పూర్వపూర్వవస్తువు ఉత్తరోత్తర వస్తువునకు ఉత్కర్షాపాదక మగుచో మాలాదీపకము.'

ఉదా :—

అక్కరగతివృత్తము

మంగళభాగ్యవిస్తారము ఙ్మాస్త్రాళిఁ బొందె; మహో
త్తుంగవరాహాపతాకుని దోస్థ్సలి భూమిఁ దమిన్;
సంగతనుయ్యెఁ బ్రజాపుభుజంబు ప్రతాపరుచిన్;
పొంగి ప్రతాపము ముజ్జగము ల్వెలయించెనుగా. 206

పూర్వపూర్వములగు భాగ్యవిస్తారాదులు ఉత్తరోత్తరములగు భూతలాదులకు ఉత్కర్షాధాయకములగుటచే ఇది మాలాదీపకము.

66. సారాలంకారము

శృంఖలాన్యాయ మూలాలంకారములలో ఇట పరిశేషన్యాయమున సారాలంకారము నిరూపింపఁబడుచున్నది :

లక్షణము : 'పూర్వపూర్వవస్తువుకంటె ఉత్తరోత్తర వస్తువు ఉత్కృష్టమైనచో సారాలంకారము.'

ఉదా :-

మాలినీవృత్తము

వెలయు జగములం బృథ్వీతలం, బందు నోరుం
గలు దనరు, నటఁ శ్రీకాకతీయాన్వయం బు
జ్జ్వలమగు, నట రుద్రాఖ్యామహేంద్రుండు సన్మం
గళకరుఁ డెసలారుం గావ్యదీవ్యచ్చరిత్రఁ. 207

సకలజగత్సారభూతుఁడగు శ్రీ ప్రతాపరుద్ర సార్వభౌముని యశోలంకార విషయమై నేఁటి కీ యలంకారము 'సార' మను తన పేరు సార్థక మొనరించుకొని రైవాజినది.

ఇందు పూర్వపూర్వములగు జగదాద్యుత్కంఠెు ఉత్కృష్టవిషయులగు ధరాదులు ఉత్తరోత్తర ముపనిబద్ధింపఁబడుటచే ఇది సారాలంకారమై నిలసిల్లినది.

రసవదాద్యలంకారములు

'ప్రధానేఽన్యత్ర వాక్యార్థే యత్రాంగం తు రసాదయః
కావ్యేతస్మి న్నలంకారో రసాది రితి మే మతిః' (ధ్వ. II. 5)

రసభావాదు లెచట ప్రధాన రసాదుల కంగములగునో యచట రసవదాద్యలంకారములు భాసిల్లునని యానందవర్ధనాచార్యుని యభిప్రాయము. దీని ననుసరించియే విద్యానాథకవి రసప్రకరణమున—

'రసః సర్వోఽపి సంపూర్ణ స్తిరోధత్తే రసాంతరమ్'

సర్వావయవ పరిపుష్టమైన ప్రధానరసము, అపరిపుష్టమైన యంగరసము గప్పివేయును. (రస. 345 పు.)

అని ప్రారంభించి యట్టి యంగరసమును రసమనుటకంటెు రసవదలంకార మనుటయే లెస్సయని స్పష్టపఱిచెను. పిమ్మట ప్రేయస్సు, ఊర్జస్వి సమాహిత ముల స్వరూపమును నిరూపించి ఇక్లే భావోదయాదుల నెఱుంగునది యని చెప్పి 'వీనికెల్ల అలంకార ప్రకరణమున ఉదాహరణము తీయబడును' అని ముగించెను (రస. 356. పు.) అట్లు కంఠోక్తిగా చెప్పియు ఈ యలంకార ప్రకరణమున రసవదాదుల కుదాహరణములను ఈయనేలేదు. కావున వానికిట జిజ్ఞాసు సౌకర్యార్థము లక్షణోదాహరణములు ప్రదర్శింపఁబడుచున్నవి :

1. రసవదలంకారము : 'ప్రధానమైన రసమునకుఁగాని, భావమునకుఁ గాని రసమంగమైనచో రసవదలంకారము.'

(అ) రసమునకు రసమంగమైన రసవదలంకారము :

ఉదా :

'అయం స రశనోత్కర్షీ పీనస్తనవిమర్దనః
నాభ్యూరుజఘనస్పర్శీ నీవీవిస్రంసనః కరః'

(మ. భా. స్త్రీ. ప. 24 అ.)

రణరంగమున భూరిశ్రవసునికరము ఛిన్నమై పడియుండెను. దానిని చూచి యాతని భార్య యిట్లు దుఃఖించినది. 'ఈ కరము నా మొలనూలిని కర్షించుచుండెడిది. నా స్తనములను మర్దించెడిది, నాభిని, తొడలను, పిఱుఁదులను స్పృశించెడిది. నీవిని విప్పెడిది.'

ప్రకరణమును బట్టి యిట కరుణము ప్రధానమైనది: శృంగారము దాని కంగమైనది. కావున ఇది రసవదలంకారము. ఇదియే అపరాంగమను గణీభూత వ్యంగ్యము. 'ప్రీలఁగ సిగ్గు...కొండలాఁగలఁ' (కావ్యప్ర. 139 పు.) అనునదియు దీని కుదాహరణ మగును.

(ఆ) భావమునకు రసమంగమైన రసవదలంకారము :

ఉదా :

'కైలాసాలయఫాలలోచనరుచా నిర్వర్తితాలక్తక
వ్యక్తిః పాదనఖద్యుతి ర్గిరిభువః సా వః సదా త్రాయతామ్;
స్పర్ధాబంధసమృద్ధయేవ సుదృఢం రూఢా యయా నేత్రయోః
కాంతిః కోకనదానుకారసరసా సద్యః సముత్సార్యతే'

(కా. వ్య. ప్ర. కా. V. 117)

'ప్రణయకుపితయైన దేవి పార్వతిని అనునయింప పరమేశ్వరుఁడు ప్రణమిల్లినాఁడు. త్రిలోచనుని ఫాలనయనకాంతిచే పరమేశ్వరి పాదనఖద్యుతి లాక్షారాగ శోభనువహించినది. జిగీషచే అతిదీప్తమైనదాయనినట్లున్న యాదేవి పాదనఖరుచిచే రక్తోత్పలముల ననుకరించుచున్న ఆమెకన్నుల యరుణకాంతి వెంటనే తొలఁగింపఁబడినది. (సర్వమంగళ ప్రసన్నురాలైనదనిభావము) అట్టి యాదేవి పాదనఖద్యుతి మిమ్ము నిచ్చలు రక్షించునుగాక !'

ఇట దేవిపాదనఖద్యుతి చింతనముగా [illegible] ప్రతీతమైనది కవినిష్ఠమైన (భక్తి) రతిభావము [illegible] ఉమామహేశ్వర నిష్ఠమునైన సంభోగశృంగారమున కంగమైనది. కావున [illegible] ర్యము.

2. ప్రేయోఽలంకారము : 'భావము భావాంతరమున కంగమైనయెడల ప్రేయోఽలంకారము.'[1]

ఉదా :

'అత్యుచ్చాః పరితః స్ఫురంతి గిరయః, స్ఫారా స్తథాంభోధయ,
స్తా నేతా నపి బిభ్రతీ కిమపి న క్లాంతాసి తుభ్యం నమః,
ఆశ్చర్యేణ ముహుర్ముహుః స్తుతి మితి ప్రస్తౌమి యావద్భువ
స్తావ ద్బిభ్ర దిమాం స్మృత స్తవ భుజో వాచ స్తతో ముద్రితాః'

(కావ్య. ప్రకా. V. 118.)

'ఓ పృథ్వీ! ఎత్తైన యున్న పర్వతములను, విశాలములైన యున్న సముద్రములను భరించుచున్న దానవైయును కించెనను [illegible] లేదు. ఔరా! నీకు మ్రొక్కు -అని ఆశ్చర్యముతో ఈ భూమిని స్తోత్రము చేయుచున్నాను. ఓ ప్రభూ! ఇట్టి యీ భూమండలమునెల్ల వహించు నీ భుజయుగము (ఒకటే భుజము; రెండును కావని విశేషము) తలంచిన నా నోటికి ముద్రపడినది. మాటలు పెగులుట లేదు,' అని శక్తి వాచామగోచరమని భావము.

ఇందు భూవిషయకము, కవినిష్ఠమునగు ప్రీతిభావము కవినిష్ఠమేయైన రాజ విషయక ప్రీతిభావమునకు అంగమైనది కావున ఇది ప్రేయోఽలంకారము. ఇట్లే రసమునకు భావ మంగమైనను ప్రేయోఽలంకారమే యగునని తెలియఁదగును.

3. ఊర్జస్వి యలంకారము : 'భావమునకు రసాభాసము గాని, భావాభాసము గాని యంగమగునవో ఊర్జస్వి.'

ఉదా :—

'బందీకృత్య నృప! ద్విషాం మృగదృశ స్తాః పశ్యతాం ప్రేయసాం
శ్లిష్యంతి ప్రణమంతి లాంతి పరిత శ్చుంబంతి తే సైనికాః,
అస్మాకం సుకృతై ర్దృశో ర్నిపతితో ఒప్యౌచిత్యవారాంనిధే!
విధ్వస్తా విపదోఽఖిలా స్త దితి తైః ప్రత్యర్థిభిః స్తూయసే'.

(కావ్య. ప్రకా. V. 119.)

1. ఇది పంచాశరి కవికృతభోజరాజప్రశంస యని కావ్యప్రకా. టీకాకర్తయనెను.

'ఓ రాజా! నీ సైనికులు శత్రుస్త్రీలను బందీలనుగా పట్టుకొని (వారి నాథులను లెక్క సేయక) కౌగిలించుకొనుచున్నారు. అలుకపోవ కాళ్ళపై పడుచున్నారు. అంతేగాక సుఖపెట్టుచున్నారు. ఇట్లు ఆ సైనికులు తనిష్టప్రాపకుండవయ్యు వారిచే ఈ విధముగా సుప్రశంసింపఁబడుచున్నావు. ఓ ఔచిత్యరత్నాకరా! మా పుణ్యము చేసి నీ సేవ చేసి ధన్యులమైనాము. మా కష్టములెల్ల తొలఁగిపోయినవి.'

ఇందు పూర్వార్ధమున సైనికుల శృంగార చేష్టలు అననురక్తలైన శత్రుస్త్రీలయెడ ప్రవర్తిల్లినవి కావున ఇది రసాభాసము. ఉత్తరార్ధమున శత్రురాజులు తమకు మహోపకారియగు రాజునెడ చూపిన రతిభావము యథార్థమయినది కాదు. అట్లగుటచే అనుచిత ప్రవృత్తము కావున భావాభాసము. ఈ రసాభాస భావాభాసములిట ప్రకృతావర్ణ్యుఁడగు ప్రభువు విషయమున ప్రవృత్తము కని ష్ఠమునైన రతిభావమున కంగములైనందున ఇది ఊర్జస్వి యనెడి యలంకార మని తాత్పర్యము.

4. సమాహితాలంకారము : 'భావమునకు భావశాంతి యంగమయినచో సమాహితము.'

ఉదా :—

'అవిరళకరవాలకంపనైః భృకుటీతర్జనగర్జనైర్ముహుః
దదృశే తవ వైరిణాం మదః స గతః క్వాపి తవేక్షణే క్షణాత్'.

(కావ్య. ప్రకా. V. 120)

'ఓ ప్రభూ! నిరంతరముగా కావించు ఖడ్గచాలనములచేతను, బొమముడులచేతను, వెఱపించుటచేతను, పెడబొబ్బలచేతను, నీ శత్రురాజుల యహంకారమెయ్యది ప్రకటమయ్యెనో యది నీవు కన్నెత్తి చూచినంతనే ఔరా! మటుమాయమయినదే!'

ఇందు వైరుల గర్వరూపమయిన భావము మాయమయినదనుటచే భావశాంతి; అది రాజవిషయకము, కవినిష్ఠమునగు రతిభావమున కంగమయినది కాఁబట్టి ఇది సమాహితము.

'సిరిసీవౌదు......చంద్రాన్య నవ్వెన్ లలిన్' (రస. ప్ర. 338)

ఇది భావశాంతికి విద్యానాథకవి యిచ్చిన యుదాహరణము.

5. భావోదయాలంకారము : 'భావమునకు భావోదయ మంగమయినచో భావోదయాలంకారము.'

ఉదా :—

'సాకం కురంగకదృశా మధుపానలీలాం
కర్తుం సుహృద్భి రపి వైరిణి తే ప్రవృత్తే
అన్యాభిధాయి తవనామ విభో! గృహీతం
కేనాపి తత్ర విషమా మకరో దవస్థామ్.' (కావ్య. ప్రకా. V. 121)

'ఓ దేవా! తనకాంతతో మిత్రులతోను కలసి మధుపానగోష్ఠిలో వినోదించుచుండిన నీ శత్రువు ప్రసంగవశమున అచటివారిలో ఒకనిచే అన్యార్థమున పలుకఁబడినదైయైనను నీ నామవాచకపదమును వినినంత నే యొకానొక విషమావస్థనుపొందెను.'

ఇట శత్రురాజు విషమావస్థను పొందెననుటచే నతనికి త్రాసమనుభావముదయించినదని సూచితమయినది. అది కనిష్ఠము. మహారాజవిషయకమునైన రతి భావమున కంగమయినది కావున ఇది భావోదయము.

'ముగుదా! నీమది......వామాక్షి వాల్చెందలన్' (రస ప్ర. 338)

అనునది భావోదయమునకు విద్యానాథకవి యిచ్చిన యుదాహరణము.

6. భావసంధ్యలంకారము : 'భావమునకు భావసంధ్యంగమగునేని భావసంధ్యలంకారము.'

ఉదా :—

'అసోఢా తత్కాలోల్లసదసహభావస్య తపసః
కథానాం విస్రంభే ష్వథ రసికః శైలదుహితుః
ప్రమోదం వో దిశ్యాత్ కపటవటువేషాపనయనే
త్వరాశైథిల్యాభ్యాం యుగపదభియుక్తః స్మరహరః'
(కావ్య. ప్రకా. V. 122)

'పార్వతి బాల్యము, శిరీష పుష్పాధిక సౌకుమార్యము గలదగుటచే సహింపరాని ఆమె తపస్సును గాంచి, యనుగ్రహ ఫలదానమున కిఁక ఆలసింప లేక పోయినాఁడు పరమేశ్వరుఁడు. ఆ దేవి చరితలవలన తనయందామెకుఁగల గాఢ ప్రణయము నెఱిఁగి సంతుష్టుఁడైన యా శశిమౌళి కుహనావటురూపమును వీడినాఁడు ఒక్కుమ్మడిగా ఆవేగధైర్యములనెడి భావములావేశించినవి. అట్టి రసమూర్తి యష్టమూర్తి మిమ్మానందింపఁజేయుఁగాక!

పరమేశ్వర గతములైన ఆవేగధైర్యములనెడి భావముల సంధి, కవిగతమును, చంద్రశేఖర విషయకమునైన భక్తి (రతి) భావమునకంగమగుటచే ఇది భావసంధ్యలంకారము.

'వీరరుద్రుడు జయయాత్ర...రోషించవర్మాంకితంబు గాగ'
(రస ప్ర. 339 పు.)

అనునది భావసంధికి నీ వ్యాఖ్యాతృం డొసగిన యుదాహరణము.

7. భావశబలతాలంకారము : 'భావమునకు భావశబలత యంగమయినచో భావశబలతాలంకారము.'

ఉదా :—

పశ్యేత్కశ్చిచ్చల! చపల! రే! కా త్వరా! హం కుమారీ
హస్తాలంబం వితర! హహహా! వ్యుత్క్రమః క్వాసి యాసి?
ఇత్థం పృథ్వీపరివృఢ! భవద్విద్విషోఽరణ్య వృత్తేః
కన్యా కంచిత్ ఫలకిసలయా న్యాదదానాఽభిధత్తే.' (కావ్య.ప్రకా.V. 123)

'ఓ రాజా! అరణ్యవాసము చేయుచున్న నీ శత్రు భూపతి దుహిత తినుటకు ఫలములను, కైనేసికొనుటకు చిగుళ్ళను తేబోయి యట తమవలెనే కాందిశీకులై యున్న వారిలో ఒక సుందరుని జూచి యనురాగవతియై యిట్లు పలికినది.

ఓ చపల! పొమ్ము! ఎవరేని చూచెదరు ; ఏమా తొందర? నేను కన్నెను సుమా! కొంచెము హస్తావలంబన మిచ్చిపో! అబ్బబ్బ! ఏమి యీ విపరీతము? ఎందు పోవుదువు?—'

ఇందు ఎవరైన జూచిపోవుదురేమో యనుటచే శంక, చపల పొమ్మనుటచే అసూయ, ఏమా తొందర యనుటచే ధృతి, నేను కన్నెను సుమా యనుటచే స్మృతి, హస్తావలంబన మిచ్చిపో యనుటచే శ్రమము, అబ్బబ్బయనుటచే దైన్యము, ఏమి యీ విపరీతమనుటచే విబోధము, ఎందుపోవుదు వనుటచే ఔత్సుక్యము అను భావములు సూచింపబడినవి.

శంకాదులగు ఈ భిన్న భావములు బాధ్యబాధకత్వముల నొందుచు ఒకచో కూడినందున ఇది భావశబలత. ఆ భావశబలత అరణ్యావాసము చేయుచున్న

శత్రురాజకన్యకకు సంబంధించిన దగుటచే ప్రకృతమహారాజవిషయకము కవినిష్ఠమునైన రతి (రాజభక్తి) భావమునకు నుద్దీపకముగుచు నంగమయినది. కావున నిది భావశబలితాలంకారమని భావము.

'దూతెవరోనవుం......కాంతుం జేరెదన్.' (రస ప్ర. ౩౩౯ పు.)

అనునది భావశబలతకు విద్యానాథకవి యొసంగిన యుదాహరణము.

రసవదాద్యలంకారములు - భిన్నాభిప్రాయములు

రసవదాదుల విషయమున లాక్షణికుల భిన్న దృక్పథములను సాహిత్య దర్పణకారుఁడిట్లు క్రోడీకరించినాఁడు.

1. రసవదాదులలంకారములు కావు:

అలంకారములు కటకనూపురాదులవలెనే, కటకాదిభూషణము లెట్లు శరీరమును భూషించుచు, తద్ద్వారమున నుత్కర్షమును సూచించునో అట్లే కావ్యశరీరమయిన శబ్దార్థములకు శోభాతిశయమును గూర్చుచు జీవనమయిన రసమున కుపకారకములగు అనుప్రాసోపమాదులే యలంకారము లనఁదగినవి. రసభావాదులు శబ్దార్థములచే భూషింపఁబడునట్టివే కాని మఱియొక దానిని భూషించునట్టివి కావు. కాఁబట్టి రసవదాదులను అలంకారములనుట యుక్తము కాదని కొందఱందురు.

2. రసభావాదులకు అలంకారవ్యవహారము గౌణము:

ఉపమారూపకాద్యలంకారములవలెనే యంగభూతములైన రసభావాదులును ప్రధానరసమునకు ఉపకారకములగును. శబ్దార్థములకు మాత్ర మివి శోభాహేతువులు కావు. కావున వీని కలంకారములను వ్యవహారము గౌణము. ప్రాచీనులగు లాక్షణికులు వీని నలంకారములుగా వ్యవహరించుటయు నిట్టిదే. పదను గుణముగా వీని కలంకారాభిధేయము తగునని మఱికొందఱ మతము.

3. రసవదాదులే ముఖ్యాలంకారములు:

కావ్యమున రసము ముఖ్యమయినది. అట్టి ప్రముఖమయిన రసమునకు ఉపకారకములైనవే కావ్యాలంకారములలో ప్రాధాన్యము వహింపఁదగినవి. రసవదాదులగు నివి సాక్షాద్రసోపస్కారకములగుటచే శబ్దార్థముల ద్వారమున

రసోపకారకములగుటచే ఉపమా - రూపకాదులకంటె ముఖ్యములయినవి. అలంకార ములనబడుటకు [illegible] ఉపమాదులను కూడ అలంకా రములనుట [illegible]. [illegible] మేక మెడ[illegible] [illegible] మాంస ఖండములను మేక మెడ చన్నులన్నట్లుగా రసోపకారకములు కానేరాయినను శబ్దార్థోపకారకము లగుటచే అలంకారకత్వ [illegible] ఉపమాదులను అలంకారములని గౌణ ముగా వ్యవహరింపబడు చున్నవని యభియుక్తుల యాశయము

4. రసవదాదుల యలంకార వ్యవహారము ముఖ్యమేకాని గౌణముకాదు :

ఇది ప్రామాణికుల యభిప్రాయము. అంగ భూతములయిన రసాదులు తమకు వ్యంజకములైన శబ్దార్థములచే ఉపస్కృతములై పిమ్మట ప్రధాన రస వ్యంజకములైన శబ్దార్థముల కుపకారకములగుచు తద్ద్వారమున నే ముఖ్యరసము నకు శోభాహేతువులగును. కాబట్టి ఉపమాదులందువలెనే యీ రసవదాదుల యందును అలంకార పద వ్యవహారము ముఖ్యమేకాని గౌణముకాదని యభి యుక్తుల సిద్ధాంతము.

ఒక ఆక్షేపము : ప్రధాన రసమలంకార్యమనియు, అప్రధానరసము అలంకారమనియు రసవదాద్యలంకార విషయమున అంగీకరించి సమన్వయము కుదుర్చుకొన్నను సమాసోక్త్యలంకారమున వ్యవహార సమారోపమువలన కలి గిన ఆస్వాదమే యలంకారమని స్వీకరింపవలసి యుండుటచే అచ్చట అలంకార్య మయినది వేఱొకటి లేకపోవునుకదా ! మఱి యీ సమాసోక్తి యలంకారమే కాకపోవలసి వచ్చునే ? యని యీ సిద్ధాంతవాదము మీఁద ఒకదోషారోపము.

సమాధానము : సమాసోక్తిలో ప్రస్తుత వస్తువునందు అప్రస్తుత వస్తు సాధర్మ్యము మాత్ర మారోపితమగునే కాని తదాస్వాదము కూడ ఆరోపితము కాదు కావున అచ్చట ఆరోపమే యలంకారము. వాచ్యవాచకాలంకరణ ద్వారమున ఆస్వాదమున కందు రసోపకారకత్వము లేనందున ఆస్వాదమలంకా రము కాదని భావము. అట్లగుటచే సమాసోక్తి యలంకారమేయగును.

రసాద్యుపకారకము లైనంత మాత్రముననే యలంకారములగునని యంగీకరించినచో అర్థము, శబ్దము కూడ అలంకారములు కావలసివచ్చును. కావున రసవదాదుల యెడ అలంకారవ్యవహారము ముఖ్యమనియు, ఉపమా దులయందు గౌణమనియు [illegible]

ప్రాధాన్యమున్న యెడల రసవదాద్యలంకారము లగుననియు, అవి యప్రధానములైనచోట్ల ప్రస్తుతమునకు మహాపురుష చరిత మంగమగుటవలన ఏర్పడు ద్వితీయోదాత్తాలంకారమే యగుననెడి ధ్వన్యభావవాదుల మతము కూడ యుక్తముకాదు. ఏలయన - రసాదులు ప్రధానమయినప్పుడు రసాదిధ్వని యే యని ధ్వనికారునిచే నిరూపితమయినది అప్రధానమయినపుడు రసవదాద్యలంకారములే యగునుకదా! ఇక ఇట్టిపట్ల నుదాత్తాలంకారమునకు ప్రసక్తి రానే రాదని తాత్పర్యము.

గద్యము

ఇది శ్రీ శ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సహృదయ నికర,
కౌండిన్యసగోత్ర చెలమచెర్ల వంశజ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్యసమీక్షాసహితమునైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
అర్థాలంకార ప్రకరణము.

శ్రీ శ్రీనివాసాయ నమః

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము

[రుచిరసమీక్షాసహితము]

౯. మిశ్రాలంకార ప్రకరణము

ప్రత్యేకాలంకార నిరూపణానంతరము మిశ్రాలంకారములు ఉపనిబద్ధింపఁబడుచున్నవి :

ఇఁక సంసృష్టిసంకరములతో ద్వివిధములయిన మిశ్రాలంకారములు నిరూపింపఁబడును.

సువర్ణమయములును, మణిమయములునగు హారగ్రైవేయకాది భూషణములు ఒక్కొక్కటియు అంగ సౌందర్యాధాయకములే యయ్యు, అవి యొండొంటితోఁ గలిసి, యొకానొక విశేష సౌందర్యమును గూర్చునట్లు, ఇంతవఱకు పూర్వప్రకరణములలో నిరూపితములైన శబ్దాలంకారములును, అర్థాలంకారములును, వానిలో నవి పరస్పరము మిశ్రములై, కావ్యమునకు విలక్షణమయిన యొకానొకశోభాతిశయమును సమకూర్చును. అట్లు పరస్పరము సంబద్ధములైన యలంకారములు మిశ్రాలంకారము లనఁబడును.

అలంకారములు సంయోగము, సమవాయము అను రెండు సంబంధములతో పరస్పరము మిళితములగును. కావున మిశ్రాలంకారములు స్థూలముగ రెండు విధములు. తిలతండుల న్యాయమునఁ గలిగిన మేళనము సంయోగ సంబంధమనియు, క్షీరనీర న్యాయమువలనఁ గలిగిన మేళనము సమవాయ సంబంధమనియు నిట వివక్షితము.

ఈ రెండింటిలో[1] తిలతండుల న్యాయమున (సంయోగ సంబంధమున)

---

1. నూవులు బియ్యము గలిసినట్లు భేదము స్పష్టముగ తెలియుచుండు మిశ్రణమును తిలతిండుల న్యాయసిద్ధ మందురు. ఇదియే సంసృష్టి.

కలిగిన యలంకార సమావేశము సంసృష్టియనియు, క్షీరనీర న్యాయమున (సమవాయ సంబంధమున) కలిగిన యలంకార సమావేశము సంకరమనియు ఆలంకారికులచే పరిభాషితములగును

ఈ మిశ్రాలంకారములు ప్రత్యేకముగ నిరూపింపఁదగిన భేదవిశేషము సమకూర్చునవి, కావున అనుప్రాసయమకోపమాద్యలంకారములవలె ఇవియు స్వతంత్రాలంకారములే కాని పూర్వాలంకారములకు పరిశిష్టరూపములు మాత్రమే కావు. వీనిలోఁ దొలుత సంసృష్టి నిరూపింపఁబడుచున్నది:

1. సంసృష్టి
(3 విధములు)

లక్షణము : 'తిలతండుల న్యాయమునఁ గలిగిన యలంకారముల పరస్పర సమావేశము సంసృష్టి.'

ఈ సంసృష్టి యిట్లు మూఁడు విధములు :

1. శబ్దాలంకారములతో శబ్దాలంకారములకే కలుగు సమావేశము.
2. అర్థాలంకారములతో అర్థాలంకారములకే కలుగుసమావేశము.
3. శబ్దాలంకారములకు అర్థాలంకారములకుఁ గలుగుసమావేశము.

1. శబ్దాలంకారసంసృష్టి :

ఉదా :—

శుంభత్సంభ్రమగంధసింధురధురాతుఙ్గావనీమార్గముల్,
జృంభత్తుంగతరంగసంగతిరథోద్రిక్తాగ్రభూముల్, మహో
రంభోద్భాసిసముద్యదుద్భటభటప్రౌఢిప్రపంచంబు లా
యంభోజాతసపత్నవీరనృపహార్యత్నప్రయాణక్రియల్. 1

ఇట ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసముల నెడి శబ్దాలంకారములకు సంసృష్టి.

---

1. పాలు నీళ్లు గలిసినట్లు భేదము స్పష్టముగ తెలియనియలంకారముల మిశ్రణమును క్షీరనీరన్యాయసిద్ధ మందురు. ఇదియే సంకరము.

'ధుర ధుర' 'ఛట ఛట' యనునవి ఛేకానుప్రాసము, ఒక్క యకారమునకే అసకృదావృత్తి గలిగిన దక్కినచోట్ల వృత్త్యనుప్రాసము. ఈ రెండు శబ్దాలంకారములును విడఁదీయఁదగినట్లు వేఱు వేఱుగ నుండుటచే ఇది సంసృష్టి యైనదని భావము.

2. అర్థాలంకారసంసృష్టి ;

ఉదా :—

తరలవృత్తము

అల ప్రతాపనరేంద్రచంద్రు మహోరువరూథిని నిచ్చలుం
జెలఁగు సాగరు భూరిచాతురిఁ జెన్నుమీఱ వహించుచుం
గలఁగి పాఱెడివైరివీరకరికాయవాహిని నద్ది ప్రో
చ్చలితభంగతరంగిణి న్వలె సర్వముఁ గ్రసియించెడిన్. 2

ఇందు నిదర్శనోపమాలంకారములకు సంసృష్టి గలిగినది.

సమన్వయము : ప్రతాపరుద్రుని సేన సాగరుని చాతురి వహించుట యసంభవము గావున వాక్యార్థోపపత్తి కొఱకు 'సాగరుని చాతురివంటి చాతురి వహించెను' అని ప్రతిబింబాక్షేపము గలుగుటచే ఇట పూర్వార్ధమున నిదర్శనాలంకారముగలదు. 'ప్రతాపరుద్రుని ఆ సేన వైరిసేనను (సముద్రము) తరంగిణినివలె గ్రసియించును' అను ఉత్తరార్ధమున ఉపమాలంకారము గలదు. ఈ రెండింటికి ఇచట తిలతండుల న్యాయమున మేళనము గలిగినది, గావున ఇది యర్థాలంకార సంసృష్టియైనది.

3. ఉభయసంసృష్టి ;

ఉదా :—

ఖండనఖండితపరనృప
కాండము చండాసిఁ గ్రాలుఁగాకతివిభు దో
ర్దండ ముదగ్రఫణం బగు
కుండలివలె మిగుల వెఱపుఁగొల్పెడు నాజిన్. 3

ఇందు వృత్త్యనుప్రాసోపమాలంకారములకు సంసృష్టి గలిగినది.

సానుస్వారమగు డకారము అసకృదావృత్తమగుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము; 'ఖడ్గముతో విలసిల్లు వీరరుద్రుని బాహాదండము పడగయెత్తిన

పాముపలె భయముం గొల్పుచున్నదే యనుచు నుపమానోపమేయ సాధర్మ్య వాచకములనెడి అంగచతుష్టయమునుగల పూర్ణోపమాలంకారమును గలవు, కావున ఇది యుభయ సంసృష్టియని తాత్పర్యము

2. సంకరము

(3 విధములు)

లక్షణము : 'క్షీరనీరన్యాయముతో అలంకారములకు పరస్పర సమావేశము గలిగినచో సంకరము.'

ఈ సంకరాలంకార మిట్లు మూఁడు విధములు :

1. అంగాంగిభావసంకరము.
2. సందేహసంకరము.
3. ఏకవాచకానుప్రవేశసంకరము

ఒక యలంకారసిద్ధికి మఱియొక యలంకారము కారణమగు నెడల అవి యంగము, అంగియునై, యంగాంగి భావసంకర మేర్పడును. ఈ యంగాంగి భావము సజాతీయములగు నలంకారములకు కలిగినచో సజాతీయాంగాంగి భావ సంకరమనియు, విజాతీయములగు వానికి కలిగిన విజాతీయాంగాంగి భావసంకర మనియు వ్యవహరింపఁబడును.

ఉపమకు ఉపమ, రూపకమునకు రూపకము, అనురీతిని ఒక వాక్యమునం దున్న యొక యలంకారమునకు వేఱొక వాక్యమునందున్న యా యలంకారమే యంగమగుట సజాతీయాంగాంగి భావము. ఏదే నొక యలంకారమునకు తద్భిన్నాలంకారము అంగమగుట విజాతీయాంగాంగి భావము అని తాత్పర్యము.

1. సజాతీయాంగాంగిభావసంకరము :

ఉదా :—

చటులోద్బృంహితగర్జితంబు లెసఁగఁ సర్వజ్ఞమాభృన్మహో
కటకా క్రాంతి చెలంగఁగాఁ, గరిఘటాకాదంబినీకూటముల్
దిట మొప్పం బయిఁగప్ప శత్రునృపతిస్త్రీబాష్పవృష్టి న్మహో
పటుతాపంబుల నార్పు వర్షవలె నీప్రస్థాన మాంధ్రేశ్వరా ! 4

'[illegible] సర్వ[illegible] [illegible]' అను ఉపమాలంకారమున 'ద్వీప[illegible]' అనుచో '[illegible] ద్వీపములు' అను ఉపమాలంకారము సిద్ధించుచున్నది. కావున ఇది సజాతీయాంగాంగిభావము. '[illegible]' అనుచో నున్న శ్లేషమూలకాతిశయోక్తి 'ద్వీ[illegible]' అను [illegible] ఉపమకు అంగమైనది. అట్లు అతిశయోక్త్యనుగృహీతమైన ఉపమవలన ఉపమ సిద్ధించుచున్నదని భావము

2. విజాతీయాంగాంగిభావసంకరము :

ఉదా :—

కాక తీశ్వరపద[illegible]ద్భార
[illegible]కఫాలంబు [illegible]ందుఁబడెడు
కమలజుఁడు [illegible]యుదుర్లిపికల్మషంబు
పోవఁ గడుగుకుకో యనఁ బుడమిలోన. ౬

ఇట 'కడుగుకొనుటకో' అను ఉత్ప్రేక్షతో 'దుర్లిపికల్మషము' అనుచోట దుర్లిపి అను కల్మషము [illegible] సాధింపఁబడినది, గావున విజాతీయములగు ఈ [illegible]త్ప్రేక్షారూపక[illegible] అంగాంగిభావము గలిగినది.

3. ఏకవాచకానుప్రవేశసంకరము :

ఉదా :

ప్రకటవిజితారిపురహారప్రథ వహించు
సర్వమంగళాలంకృతచారుమూర్తి
లీలఁ గాంచెడు నర్ధేందుమౌళిపోలె
సాంద్రతరకీర్తి వరవీరచక్రవర్తి. ౭

'విజితారిపురహారప్రథవహించు' అనుచో శివునకును, ప్రతాపరుద్రునకును శత్రుపురదాహకత్వమను అర్థసామ్యమువలన ఉపమాలంకారము,

'సర్వమంగళాలంకృతచారుమూర్తి' అనుచోట 'సర్వమంగళ' అను శబ్దము యొక్క సామ్యమువలన శ్లేషయు, 'అర్ధేందుమౌళి పోలె' అనుచో నున్న 'పోలె' అను వాచకమున సమముగ అనుప్రవేశము గలిగియుండుటవలన ఇది ఏకవాచకానుప్రవేశసంకరము.

ఇది యేకాశ్రయానుప్రవేశరూపమునను గలుగును.

'అరిపురహార' శబ్దమునకు బదులుగా 'శైలరిపుగరదానవాంతకాది' శబ్దములను ప్రయోగించినను ఇట అభిలషితార్థద్వయము వచ్చును. ఈ రీతి నీ శబ్దము పరివృత్తి సహిష్ణువగుట శబ్దార్థములలో అర్థమె ముఖ్యమైనందున ఇది అర్థ సామ్యమే ఉపమాలంకార ప్రయోజకమని భావము.

'సర్వమంగళాలంకృత చారుమూర్తి' అనుచోట నభిలషితార్థద్వయము రావలెనన్నచో 'సర్వమంగళ' శబ్దము తప్పనిసరిగా నుండవలెను. ఆ శబ్దమును మార్చినచో ఉభయార్థములు రావు; కావున, యిది శబ్దపరివృత్తిని సహింపదు. అనగా, శబ్దపరివృత్త్యసహిష్ణువగుటచేత కావున ముఖ్యమైనది శబ్దము. ఆ శబ్దసామ్యమే యిట శ్లేషాలంకార ప్రయోజకమని తాత్పర్యము.

4. సందేహసంకరాలంకారము :

ఉదా :

ఉత్సాహవృత్తము

భూరికాకతీయకులసముద్రమందు రుద్రరాట్
సారసారి సుప్రసాదచంద్రికామృతంబునుం
గోరి జనచకోరకములు గూర్మి తనర నిచ్చి దై
వారుఁ గువలయాళి శ్రీలవారి తావు లెసఁగఁగా. 7

ఇట కాకతీయకులసముద్రము; రుద్రరాట్ సారసారి; ప్రసాద చంద్రికామృతము; జనచకోరకములు అనువట్లు వరుసగా సముద్రమువంటి కాకతీయకులము, సారసారివంటి రుద్రరాజు, చంద్రికవంటి ప్రసాదము అని ఉమితసమాసము[1] చెప్పవలనువడును గావున ఉపమాలంకారము సంభవించును. ఆ శబ్దములకే వరుసగా కాకతీయకుల మనెడి సముద్రము, రుద్రరా

1. 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యా ప్రయోగే' అను (అష్టా. II. 1.53) సూత్రమున ఉపమితసమాసము.

జనెడ సారసారి, ప్రసాదమనెడి చంద్రిక, జనులనెడి చకోరములు అను రీతిని రూపకసమాసముచే[1] చెప్ప వీలుపడుచు, కావున రూపకాలంకారము సంభవించును. ఇందియలంకారద్వయమునకును సాధకములు సమానములే. గావున ఇట సందేహమే పర్యవసన్న మగుటచే ఇది సందేహసంకరమైనది. ఈ రెంటిలో ఏ యొక్క యలంకారమునకైనను సాధక ప్రమాణముగాని, బాధక ప్రమాణముగాని యుపలబ్ధమగునేని సందేహమే గలుగదు. కావున అట్టియెడ సందేహసంకరాలంకారము కాదు.

సాధకబాధకవివేకము సోదాహరణముగ ఇట నిరూపింపఁబడుచున్నది :

సాధకాంశము :

ఉదా :—

వీరరుద్రావనీనాథపారిజాత
తరువు పూచిన కీర్తిమంజరులు కూర్చి,
లీలఁ గై సేసికొందురు మౌళులందుఁ
గోరి హరిదంగనామణుల్ కూర్మి మీఱ. 8

'వీరరుద్రావనీనాథపారిజాతతరువు;' 'కీర్తిమంజరులు;' 'హరిదంగనామణులు' అనునట్లు ఉపమారూపకములు రెండింటికిని ప్రసక్తి గలిగి, ఇదియా? అదియా? యని సందేహము పొడమినది. కాని 'మౌళులందుఁ గై సేసికొనుట' యనునంశము రూపకమునకు సాధకప్రమాణము, గావున రూపకమే యని నిర్ణయింపఁబడుటచే సందేహనివృత్తి గలిగినది. ఈ శిరోలంకరణక్రియయే కీర్తిమంజరులకు అభేదమును సూచించుచున్నది.

---

1. 'మయూరవ్యంసకాదయ శ్చ' అను సూత్రము (అష్టా. II. 1.72) నందలి మయూరవ్యంసకాదిగణము ఆకృతిగణము కావున దానితో ఇట రూపకసమాసము సిద్ధించునని భావము.

'కీర్తిమంజరులు' అనుచోట మంజరుల వంటి కీర్తులు అని ఉపమిత సమాసము చెప్పుకొనిన, ఇట ఉపమాలంకార మున్నదన్నచో కీర్తియే కైసేత, యను క్రియలో కర్తృసమాసమున అన్వయంబంప వలసియుండును. కీర్తి యలంకరించుకొన వీ లగునొక మూర్తపదార్థము గాదు. గావున ఉపమకు బాధకమయిన రూపకాలంకారమునకు సాధకమగుచున్నదని భావము.

బాధకాంశము :

ఉదా :—

మాలినీవృత్తము

అలఘుబలయుతుం డాయాంధ్రరాజేంద్రు భేగుల్
వెలుచ భువనమెల్లన్ బిక్కటిల్లంగ మ్రోయన్,
గలఁగి, పఱచు సత్వగ్రామ మొప్పారు నొప్పన్
దళితపరనృపాలోద్దామసేనాబ్ధి యెందున్. 9

ఇట 'పరనృపాలోద్దామసేనాబ్ధి' అనుచోట 'అబ్ధివంటి సేన' అని ఉపమిత సమాసముతో రూపకాలంకారము, 'సేన యనెడి యబ్ధిని' అని రూపకసమాసముతో రూపకాలంకారమును ప్రసక్తములై సందేహము కలుగఁగా, 'కలఁగి పఱచు సత్వగ్రామ మొప్పారు' అను విశేషణము ఉపమాలంకారమునకు బాధకమై తత్ప్రసక్తి నివారణమూలమున సందేహ నివృత్తిని గలుగఁ జేసినది. కనుక, పరిశేషన్యాయమున ఇట రూపకాలంకారమే నిలిచినది.

ఇట బాధకసరణి యిది :

సామాన్యధర్మము ప్రయోగింపఁబడనియపుడే యుపమిత సమాసము వచ్చునని గదా శబ్దశాస్త్రానుశాసనము! ఇటనో 'కలఁగి పఱచు సత్వగ్రామము గలిగియుండుట' యను సామాన్యధర్మము ప్రయోగింపఁబడినది కావున ఉపమిత సమాసమునకు ప్రాప్తియే లేకపోయినది. కాఁగా నిట రూపకాలంకారమేగాని, ఉపమారూపకములు చేరిన మిశ్రాలంకారము కాదని తాత్పర్యము. ఈ సాధకబాధకములను గుర్తించి మిశ్రాలంకార నిరూపణము చేయునది యని యాశయము. ఇట్లే సంసృష్టిసంకరములతో వివిధ రూపములైన

యూ యా మిత్రాలంకారనికేతనము కుదాహరణములను ఇతర ప్రబంధంబులలో నందరు సహృదయులు తెలియుదురు గాక !

గద్యము

ఇది శ్రీ శ్రీనివాస చరణారవింద మధుకర, సేవిత సహృదయ నికర,
కౌండిన్యసగోత్ర చెలమచెర్ల వంశ రంగాచార్య విరచితము,
స్వీయరుచిరాఖ్యసహితోదాహరణములైన ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర
యశోభూషణ మను అలంకారశాస్త్రమున
మిత్రాలంకార ప్రకరణము.

పుష్పాంజలి

హాసో యస్య విభాసతే ముఖముఖవ్యాప్తికియాధ్యాసైః
ఆమ్నాయోపనిషత్పురాణకవితాకాశార్థశాస్త్రాదికాన్
వ్యాహారాన్ కలయన్, గుణం విరచయన్ తస్మై విచిత్రాత్మనే
కస్మై చిన్నహతే నమోஉస్తు మహతే రోచిష్ణవే విష్ణవే.

నీరాజనము

'శ్రియఃకాంతాయ కల్యాణనిధయే నిధయేஉర్థినామ్
శ్రీవేంకటనివాసాయ శ్రీనివాసాయ మంగళమ్'.

పరిశిష్టము I

ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణమునందలి గ్రంథ, గ్రంథకార సాహిత్యశాస్త్రవిషయముల

అకారాద్యనుక్రమణిక

అ

ఆ

ఇ

ఈ

ఉ

ఛ

జ

డ

త

ద

ధ

ప

య

వ

శ

* * *

పరిశిష్టము II

ప ద్య ము ల అ కా రా ది సూ చి క

—:(0):—

శోధనపత్రిక

పుట	పంక్తి	తప్పు	ఒప్పు
౬౨	6	స్త్రైతీర్దార్ఢ్య	స్త్రైలీదార్ఢ్య
71	12	తాత్ప్రార్థి	తాత్పర్యార్థ
103	16	చ్ఛటాజ్యాలముల్	చ్ఛటాజాలముల్
119	27	ద్రాక్షపాక	ద్రాక్షాపాక
134	22	తత్రాత్యాతాపము	తత్ర్పతాపము
143	11	చెప్పపే	చెప్పవె
143	12	భూపతి	భూసతి
153	12	శక్త్యస్యాపి	శక్తస్యాపి
158	28	చిత్రస్య	చిత్తస్య
162	4	అను త	అపగత
165	27	ఆర్యావక్త్రాప	ఆర్యావక్త్రేప
166	13	యోఘ్యాస్వం	యోఘ్యాశ్రిస్వం
178	5	చక్రపాంళబు	చక్రవాళంబు
173	13	[illegible]దాహరణంబు	అలయుదాహరణంబు
173	21	తాళాముతాల	తాళాముతాళ
174	13	స్ఫుటపప్రకటార్థ	స్ఫుటపదప్రకటార్థ
174	16	కావ్యవర్ణ్యంబైన	కావ్యవర్ణ్యంబైన
185	7	అగంతుకేన	ఆగంతుకేన
195	10	బరిమిగరీతి	బరిమితరీతి
196	19	యవనికాసంపైః	యవనికాసంస్థైః
196	20	అర్థోపక్షేపణక	అర్థోపక్షేపణం
197	17	అళఖండచూళిక	అది ఖండచూళిక
235	7	విహారకకేళి	విహారకేళి
235	12	తామరాసాతులు	తామరసాతులు
239	10	అంకమునకు	అంకమునకు
246	6	క్షితభృద్వ్యాహిమ	క్షితిభృద్వ్యాహిమ

249	11	యూరాజనులు	యూరాజన్ములు
253	7	కోరవెనఁగం	కోలతెనఁగం
254	22	జనె	చనె
254	24	క్రవ్యాటకోశిక	క్రవ్యాదకోశిక
254	26	గృథాదయః	గృధ్రాదయః
256	15	అలసు సేవణులును	అలస సేవకులును
256	22	నిష్ణతవైభవుల్	నిశ్చితవైభవుల్
257	6	యుఘగనలెత్తి	యాదుగనిలెత్తి
258	8	స్నైరవృత్తి	స్వైరవృత్తి
263	2	నిండెఁ	నిండెఁ
265	22	జమ్ము	జిగమ్ము
268	4	డన్ముప్రజ	డస్సప్రజ
268	8	ఫణమారాత్రస్థాని	ఫణమారాత్ర్యస్థాని
269	3	రాడోర్వ్యర్య	రాడ్ద్వోర్వ్యర్య
271	9	ఆఖల	అఖిల
371	11	నీపుణ్య	వీపుణ్య
272	4	దెలియంగ	దెలియంగా
275	6	ఘూపతి	భూపతి
279	10	ఘావవిజ్ఞేయ	భావావిజ్ఞేయా
281	4	సాయీభావో	స్థాయీభావో
288	14	దృశ్యతహి	దృశ్యతేహి
289	8	స్థాయిబావాః	స్థాయిభావాః
297	2	వెన్నెలరాయఁడు	వెన్నెలయెకిమీఁడు
299	12	ముల్లోకమ్మిలు	ముల్లోకమ్ములు
300	19	చుట్లుపట్లు	చుట్టుపట్లు
301	15	సమకూర్చెనో	సమకూర్చెనో
304	19	గాఁగతేమి	గాఁగతేమ
205	25	మదమున	ముదమున
307	22	(ము) న్నీరు వేరు	(ము) న్నీరు నేరు
309	4	యబలనిటు	యబలమునిటు

309	22	యధికమె	యధికమొ
311	10	వనజారినిపుడె	వనజారిణి నిపుడె
312	2	జరము	జగము
317	11	పొలముల్ సేగఁ	పొలముల్ సేరఁగఁ
317	21	భూపుళయ	భూపుయళ
322	21	త్రానము	త్రాసము
323	13	విఘావము	విఘావము
324	14	దగదధి	దగడది
325	18	విచ్చిత్తి	విచ్ఛిత్తి
326	16	మొట్టాయితము	మోట్టాయితము
326	28	,,	,,
327	20	సరికాలూనెడు	సిరికాలూనెడు
330	11	జాగారాః	జాగరాః
333	13	తెగఒడిన	తెగబడి
335	19	జెన్నుమీఁఉుదా	జెన్నుమీఁఉురా
336	8	చాసరో	చానరో
338	26	లోఁబురుపు	లోఁబొరుపు
351	7	శ్రృతి	శ్రుతి
355	20	తదర్థమహా	తదర్థమాహా
356	2	(చెప్ప) నందు	(చెప్ప) నిందు
361	10	పరుషుతుకము	పరుషాతురము
371	6	వేష్టా	వేష్టా
372	1	గ్రామజనోర్థ	గ్రామజనో
377	16	రోష్టరూహితా	రోషదూషితా
378	10	గెంకెడి	గెంటెడి
379	11	క్రమరాకేందు	కమ్రరాకేండు
380	20	యర్థము లేనిది	యర్థము.
385	4	నేలయేళ్ళ	నెలయేళ్ళ
394	25	గుణపశ్చితః	గుణవిపశ్చితః
396	16	దన్నెడు	దన్నెడి

398	17	సనల	[illegible]
399	4	సాస్త్రత్వము	[illegible]
419	13	సద్దర్శనాన్	[illegible]
423	19	శివరస్వరూచే	[illegible]
427	3	[illegible]	[illegible]
435	23	రమ్యస్ఫూర్తి	గమ్యవ్యాప్తి
436	16	గుణసుహాళి	గుణసుమాళి
438	27	వేంచుచునే	[illegible]
448	16	పురుషిసింపబంటు	[illegible]
461	11	అర్ఘోనగర్భా	అరోఘగర్భా
467	4	తీణకరవాల	తీక్ష్ణకరవాల
469	6	వెంయుసట్లు	[illegible]
470	21	శిరరుద్రవనరేశ్వరు	[illegible]
472	10	సర్వకోలోద్ధార	సర్వలోకోద్ధార
479	3	ఉసాత్త	ఉపాత్త
479	23	రసాంపతుశరాట్స్వప్ర	[illegible]
481	4	సేనతో	సేనతోఁ
482	24	దాంపల్కునాన్	దాంప్రత్యక్షులంబల్కునాన
488	26	ముదముమిఱు	ముదముమీఱు
489	25	స్వాధికాళంబుయే	స్వాధికారంబుతే
492	16	గళాంకమను	గతాంకమును
499	3	సుండువాఁడు?	సుండువాఁడెవఁడు ?
499	21	గరంటు	గరంబు
501	5	మమనోజ	మమనోబ
501	6	ప్రవేఁగి	వేగి
505	24	గోత్రవాత్సల్య	గోత్రవాత్సల్య
508	18	వెల్లి	వెలి
514	26	సింహాపీఠిక	సింహపీఠిక
519	22	అదర్శనాలంకార	విదర్శనాలంకార
536	16	సురచిరాహ్లాద	సురుచిరాహ్లాద

536	23	కమలానాథుఁడే	కమలనాథుఁడె
538	8	మంకళకరము	మంగళకరము
544	18	సజ్జనపషత్ప్ర	సజ్జనపరిషత్ప్రి
549	22	ఈవిధంబు	ఈ విధంబు
564	4	రుద్రాణాస్త్ర	రుద్రణాస్త్ర
566	29	షౌఖ్యచిత్య	సౌఖ్యచిత్త
568	19	ష్వథరసికః	ష్వథచరసికః